

Барбара ЄЛВІЧ
ІСТОРІЯ
БАЛКАН
XX століття

Барбара Єлавіч

ІСТОРИЯ БАЛКАН
XX століття

Том II

Київ
Видавництво “СВЕНАС”
2004

Видання починається з обговорення внутрішніх досягень Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії й Сербії від 1878 року, а також румунського й південно-слов'янського населення Габсбургської Імперії від 1867 року. Далі досліджується територіальне розширення деяких з цих держав, Балканські війни 1912 і 1913 років, Перша світова війна і мирні врегулювання 1918 року, міжвоєнний економічний та політичний кризис регіону. Після 1941 року Балкани розглядаються як поле битви між Союзними силами Осі й головними рухами опору. Більша частина книги присвячена досвіду воєнного часу, встановленню післявоєнних комуністичних режимів і долі держав з 1945 до 1980 року.

First published 1983

Reprinted 1984, 1985, 1986, 1988, 1989, 1991, 1993,
1994 (twice), 1995, 1996, 1997, 1999

Full term copyright is claimed. Thereafter all portions of this work covered by this copyright will be in the public domain. This work has developed under a contract with the U.S. Office of Education, Department of Health, Education, and Welfare. However, the content does not necessarily reflect the position or policy of that Agency, and not official endorsement of these materials should be inferred.

Перекладено за виданням:
Barbara Jelavich
**HISTORY OF THE BALKANS.
TWENTIETH CENTURY.**

Видано у рамках проекту Міжнародного фонду “Відродження” з підтримки перекладів зарубіжної літератури українською мовою з гуманітарних та суспільних дисциплін.

Видано за сприянням:

АТ ВАБанк,

*Видавничої фірми “Мегатайн”, Міжнародного фонду “Відродження”,
“Благодійного фонду захисту і розвитку українського книговидавництва”*

Переклад: Р. А. Семків

Науковий редактор: М. В. Демченко

Ілюстрація на обкладинці:
Карта Балканського півостріву.
“Большая Энциклопедия”, том 2.
С-Петербург. Типографія
Товариства “Просвещение”,
1902 рік.
Фрагмент.

© Cambridge University Press, 1983.

© Андрій Будник. Художнє
оформлення серії, 2004.

© Олександр Логвинчук.

Верстання, 2004.

© Видавництво “Свенас”.

Переклад, 2004.

ПЕРЕДМОВА

В першому томі “Історії Балкан” йшлося про головні події XVIII та XIX сторіч. Особливо наголошувалося на національних рухах, які призвели до утворення сучасних держав та організації перших незалежних урядів. Попри те, що остаточне завершення цих процесів відбулося аж після Першої світової війни, головні кроки до національної самоорганізації та визначення майбутніх цілей були зроблені ще наприкінці XIX століття всіма балканськими націями, окрім албанців. Відтак, у двадцятому столітті їхніми головними завданнями стали завершення територіального об'єднання та економіко-політичний розвиток. З минулих часів було успадковано міжнаціональну ворожнечу та втручання великих держав у справи півострова.

Цей том розпочинається вступом, написаним для тих читачів, які найперше цікавляться XX століттям, однак ми сподіваємося, що цей короткий огляд подій попередніх сторіч стане у пригоді і тим, хто хотів би підсумувати сказане у попередньому томі. Відібраний матеріал має слугувати тлом розгортання викладу наступних розділів.

Цей том, як і попередній, був підготований в межах програми, організованої в 1972 році Об'єднаним комітетом з питань Східної Європи Американської ради наукових товариств та Дослідницькою радою соціальних наук для опрацювання історії Східної Європи. Професор Пітер Ф. Шугар з Вашингтонського університету став керівником спеціального комітету, який сформулював загальну стратегію проекту; професор Майкл Б. Петровіч з Вісконсінського університету очолив наглядовий комітет, відповідальний за подальшу організацію всієї нашої роботи. Ця історія Балкан отримала щедре фінансування міністерства освіти, зокрема гранти, які уможливили авторці звільнити час, необхідний для її написання, а також кошти на підготовку та друк цього видання. Др. Гордон Б. Тернер, віце-президент Ради наукових товариств до 1980 року, та його наступник на цьому посту др. Джейсон Х. Паркер, надавали цінні пропозиції та іншу допомогу. Авторка також щиро вдячна Джулії Е. Петров з міністерства освіти за її поради та підтримку.

Як зазначалося в самому проекті, ця книга була задумана, як вступ до балканської історії, а тому не потребує від читачів

жодних додаткових знань. Виклад також багатий на огляди найголовніших європейських подій, а також важливих політичних, філософських та економічних теорій, які дають змогу зрозуміти матеріал. Через складність історичних тенденцій, які ми намагалися розглянути, звертаємося до деяких з них окремо у кількох розділах. Оскільки балканський регіон відіграв неабияку роль у світовій історії, наша увага спрямована не лише на відносини всередині самих Балкан, але й на глобальні міжнародні конфлікти цього складного та неспокійного столітнього періоду. Отже, ця книжка звертає увагу як на становище балканських націй, так і на роль півострова в новітній історії.

Значна кількість мов та варіантів написання назв у минулому є на сьогодні неабиякою трудностю для історика цього краю. У цій книжці зроблено спробу вживати власні та географічні назви у найбільш поширеній та найбільш зрозумілій для читача формі. Для грецької та болгарської мов застосовувалися стандартні правила алітерації; сербські назви передавалися у їхньому латинському еквіваленті. Однак повної відповідності досягти все-таки не вдалося. Окрім цього ми англіцизували більшість прізвищ правителів та урядовців Османської імперії, а також багато імен.

Подібні труднощі виникали і з датуванням, оскільки аж до Першої світової війни балканські народи мали три різних календарі. Мусульмани вели літочислення від 622 року н.е., православні використовували юліанський календар, так званий *старий стиль*, а католики і протестанти — григоріанський, відповідно *новий стиль*. У XIX столітті юліанський календар на 12 днів відставав від григоріанського; у XX це число збільшилося до 13. Всі дати у цій книжці наведені за новим стилем. Складність такого датування виникає від принципової асоціації певних дат з конкретними історичними подіями. Наприклад, *Сербська конституція 1888 року* насправді була ухвалена у січні 1889-го. Якщо такі казуси все ж виникають, ми одразу ж пояснюємо їх у тексті.

В більшості випадків, ми подаємо у примітках лише джерела цитувань та ще хіба деяку статистичну інформацію. Правопис цитат зі старих джерел було модернізовано у відповідності до загального стилю викладу. Подана бібліографія має інформувати читача про різні книги, що стосуються окремих аспектів балканської історії. Однак ми вилучили посилання на всі неангломовні книги, а також статті, хоча, звісно ж, інтенсивно використовували їх у процесі написання цього тому.

Авторка висловлює щире вдячність всім друзям та колегам, фахівцям у цій галузі, які погодилися ознайомитися з рукописом. Їхні коментарі та критика суттєво допомогли у підготовці остаточної редакції книги. З більшістю матеріалу обох томів праці ознайомилися професори Ричард В. Бюкс з Вейнського держуніверситету, Дімітріє Джорджевич з Каліфорнійського університету у Санта-Барбарі, Руфус Фірс з Університету Індіани, Джон В. А. Файн з Університету Мічигану, Кейт Хітчінс з Університету Ілінойс, Галіл Іналджик з Чиказького університету, Джон Р. Лампе з Університету Меріленду. Томас А. Мейнінгер з Йоркського Університету, Джон А. Петропулос з Амхерст Коледжу, Майкл Б. Петровіч з Університету Вісконсіну, Денісон І. Русінов з Галузевого персоналу американських університетів, Трайян Стоянович з Ратгерського університету та Пітер Ф. Шугар з Університету Вашингтона. До того ж, ця книга поставала у співпраці з моїм чоловіком Чарльзом Єлавічем, котрий виклав тут не лише власні гіпотези та критичні зауваження, але й вагомні результати власних досліджень.

Авторка також хотіла би подякувати Дебі Чейз, котра видрукувала остаточний варіант монографії, а також Янісу Болстеру за відмінне редагування рукопису та цінні поради, які стали в пригоді на прикінцевій стадії підготовки книги. Карти були підготовані Вільямом Джабером.

Список карт

1. Балканський півострів у 1900 році	22
2. Національна карта Австро-Угорщини	72
3. Словенські землі	76
4. Спірні македонські території, 1913	129
5. Албанія, 1913	134
6. Балканські держави, 1914	140
7. Балканські держави після Першої світової війни	160
8. Формування Королівства Сербів, Хорватів та Словенців	191
9. Поділ Румунії у 1940 році	287
10. Поділ Югославії	330
11. Окупація Греції, 1941	348
12. Повоєнна Югославія: федеральна організація	373
13. Балкани у повоєнну еру	382
14. Триєстське питання	395
15. Поділ Кіпру, 1974	542

Вступ

Хоча формально цей том книги охоплює історію Балкан від початку XX століття, читачеві варто пам'ятати про значні впливи на розвиток сучасних подій класичної та середньовічної епох. Скажімо, новочасні національні рухи у Греції та Румунії активно поклалися на спадок давніх Греції та Риму. Албанці дотепер пишаються своїм ілірійським походженням; слов'яни вторгалися на півострів від VI до VIII століття і з часом стали тут постійними мешканцями. На більшість балканських народів суттєвий вплив мала християнізація та поділ християнської церкви у 1054 році, який спричинив і об'єднання, і розколи, й заклав підґрунтя майбутньої недовіри та ворожнечі. В Середні Віки великого значення і влади набули Візантійська, Сербська та Болгарська імперії. Тисячолітня історія Візантії залишила глибокий відбиток на культурах всіх балканських народів. У ті ж найдавніші часи постали очолювані місцевими королями, князями чи шляхтичами незалежні або автономні державні утворення у Хорватії, Боснії, Албанії, Волощині, Молдавії та Трансильванії. Розглядаючи балканську історію XX століття, варто пам'ятати про історичні корені народів, які сягають античних чи середньовічних часів, коли вони перебували під владою своїх правителів, хоча далі і настав тривалий період панування на півострові чужоземних держав.

Найглибший слід в історії Балканського регіону залишили, вочевидь, п'ять століть османського загарбання. До кінця XV століття Османська імперія захопила землі всіх сучасних балканських держав. Однак, завойовники-мусульмани правили так, що християнське населення могло зберегти відчуття власної ідентичності та єдності. Османи вважали свою державу не національним, а релігійним утворенням: прийнявши іслам, будь-хто із завойованих міг увійти до привілейованих кіл османського суспільства. Тих, хто волів сповідувати власну віру, справді не вважали за рівних, але їхнім церквам та громадам надавали право на самоврядування. Через систему мілетів більшість православних на Балканах перебували під юрисдикцією своїх церковних інституцій, центральною з яких був патріархат у Константинополі. Загалом же, місцеві громади самі керували власними справами і підкорялися обраній відповідно до звичаєвого права старшині. Більшість давньої

балканської аристократії упродовж османського завоювання було знищено, за винятком окремих регіонів, наприклад, Боснії, Албанії та Криту, де місцева шляхта прийняла іслам і в той спосіб зберегла свої привілеї. Османські урядовці обіймали найвищі державні пости балканських адміністрацій, контролювали поліцію та певним чином і систему законодавчої влади. Нових солдатів до османської армії набирали тільки з-поміж мусульман, хоча особливо на ранньому етапі османської історії багато рекрутів були новонаверненими в іслам християнами.

Описана система врядування існувала на більшій частині півострова, за винятком окремих прикордонних провінцій і тих земель, які до початку XVIII століття опинилися під владою Габсбургів. Дунайські князівства Волощина та Молдавія завжди мали особливий статус; також власні уряди мали Трансильванія, Хорватія-Славонія та Воєводина. У цих регіонах християнська аристократія зуміла зберегти свій вплив навіть тоді, як наприклад, у Трансильванії, коли вона була іншої національності, ніж решта населення.

Більшість тогочасних мешканців Балкан були селянами й жили з власного господарства, зокрема тваринництва. На землях, які перебували під безпосереднім османським врядуванням, селянин міг бути пайовиком, тобто віддавати панові частину свого врожаю, або ж працювати на землі, орендованій у мусульманського чи християнського землевласника; частина селян фактично стала власниками оброблюваних ними наділів. Усі селяни сплачували численні податки, надмірні розміри яких та способи їх стягування викликали постійне невдоволення і серед християнського, і серед мусульманського населення. Якщо у регіоні збереглася ще і місцева шляхта, то становище селян тут могло бути ще гіршим, ніж деінде. На цих землях селяни, як правило, були кріпаками, хоча до XVIII століття багато з них були звільненими від повинностей. Питання землеволодіння та оподаткування були головними джерелами соціального неспокою в усіх регіонах, які ми вивчаємо.

Карловіцький договір 1699 року є зручною міткою на позначення початку новочасної історії Балканського півострова. За цією угодою Османська імперія вперше безповоротно передавала християнським державам значні території. До Габсбурзької монархії відійшли Трансильванія, Хорватія, Славонія та ряд дрібніших районів; Венеція отримала Далмацію та Пелопонес. Впродовж усього XVIII століття Османська імперія вела часті війни з європейськими державами, а найперше — з

Росією та Габсбурзькою монархією, які, як правило, об'єднувалися проти неї у союз. На балканських землях також позначилися Французька революція та загарбницькі війни Наполеона Бонапарта. Однак, незважаючи на численні воєнні кампанії на їхній території, балканські землі не так вже й часто переходили з рук в руки надовго. У 1775 році Габсбурги анексували Буковину, у 1797-ому під їхню владу перейшли Далмація та Істрія — останнє надбання було затверджено на Віденському Конгресі 1815 року. За Бухарестським договором 1812 року, Росія отримала Бесарабію, що завершувало більш як столітні спроби царату захопити землі на північ від Чорного моря. В 1815 році Британія окупувала Іонічні острови, які залишалися під її владою до 1863 року.

Війни XVIII століття, що завдали стількох відчутних втрат османському сюзерену, мало чим покращили життя балканського населення. Натомість, багато земель було сплюндровано, а постійні конфлікти привернули до вирішення близькосхідних питань увагу великих європейських держав — Британії, Франції, Росії, Габсбурзької монархії, а в окремих випадках і Прусії. Втім, Європу цікавило не стільки становище мешканців півострова, скільки його стратегічно важливе розташування, зокрема близькість до Турецьких Проток. Свої інтереси на Балканах захищали не лише сусідні з Портою Габсбурзька монархія і Росія, але й великі імперіалістичні держави Британія та Франція, яких найбільше цікавив баланс сил у Середземномор'ї. У ще ширшому масштабі інтереси Росії та Британії упродовж усього XIX століття стикалися на багатьох територіях від Китаю і північних районів Індії до Афганістану, Персії та Османської імперії. Британія вважала державу Османів доброю протигагою російській близькосхідній експансії, а тому британський уряд повсякчас виступав на підтримку територіальної цілісності земель Порти. Подібні погляди мав і уряд Габсбургів. Натомість Росія та Франція, принаймні у найбільш кризові моменти, симпатизували національно-визвольним рухам. Проблема приналежності османських земель, znana в історії дипломатії як Східне Питання, складала основну суперечність європейської політики в період 1815–1914 років.

Внаслідок розбіжностей у позиціях європейських держав головними ініціаторами звільнення півострова від османського панування стали самі балканські християни. Хоча кожен із лідерів національних рухів намагався заручитися допомогою ззовні, всі виступи ґрунтувалися виключно на місцевих

конфліктах. Наприкінці XVIII століття умови для визвольної боротьби були надзвичайно сприятливими: занепад могутності центральної влади в Османській імперії утруднював контроль в регіонах; в той час, а також у перші десятиліття XIX століття, провінціями імперії поширилися анархія та беззаконня. На Балканах найбільш показовими в цьому сенсі є незалежні дії Алі Паші з Яніни та Пашваноглу з Відіна. Окрім цього на Балканах, особливо через ті групи населення, які мали регулярні зв'язки з Європою, почали поширюватися натхненні Французькою революцією ідеї лібералізму та націоналізму.

Перша національна революція, а саме виступ сербів у 1804 році, вибухнула саме через неспроможність централізованої влади приборкати беззаконня в цьому регіоні. Під проводом найпершого сербського лідера Караджорджі повстання проти корумпованості місцевої влади переросло у масштабний рух за національну незалежність. І хоча сили Караджорджі було розбито, наступний виступ 1815 року під проводом Мілоша Обреновіча обернувся успіхом — і Порта змушена була погодитися з умовами та вимогами повсталих. До 1830 року Сербія вже мала автономний статус у складі імперії. У 1839 році Мілош був змушений зректися свого князювання і влада перейшла до його синів, спершу Мілана, а далі — до Михаїла. У 1842 році при владі замість Михаїла став син першого національного лідера — Олександр Караджорджевіч. Між родами Обреновічів та Караджорджевічів почалася тривала боротьба за владу. У 1858 році Олександра було скинуто і на короткий час князем знову став Мілош. Після його смерті, у 1860 році, на трон вдруге зійшов Михаїл. Врешті, після вбивства Михаїла, 1868 року князем Сербії став його двоюрідний брат — Мілан.

Друга національна революція відбувалася в Греції; вона привернула увагу та викликала жваву підтримку у багатьох християн Європи. Грецьке повстання мало два центри: у Дунайських князівствах та у самій Греції, зокрема на Пелопонесі та у Румелії. Виступи у румунських землях придушили, але у Греції повстанцям вдалося досягнути більшого успіху. Після втручання у конфлікт великих європейських держав та поразки Порти у війні з Росією, у 1830 році, утворилася незалежна Грецька держава, хоча її територія охоплювала тільки чверть населених греками земель. Офіційна Європа вважала, що нова Греція повинна стати монархією, тож на грецький престол було запрошено другого сина Баварського короля — Оттона (Оттона).

Третій національний рух пройшов румунськими землями, у Волощині та Молдавії, і до 2-ої половини століття увінчався кількома значними перемогами. У 1821 році, одночасно із грецьким виступом, румунський ватажок Тудор Владіміреску очолив селянське повстання, яке, правда, ставило перед собою не стільки політичні, скільки соціальні цілі. Коли ж Владіміреску почав конфліктувати з провідниками грецького повстання, його вбили, а його армія розбіглася. У 1848 році спроба ліберального революційного уряду встановити незалежну владу у Волощині була зведена нанівець османською та російською окупаціями. Покращення політичної ситуації у Дунайських князівствах сталося одразу ж після 1856 року, коли Росія зазнала поразки у Кримській війні. В той час, головним чином з французькою допомогою, румунські лідери спромоглися обрати єдиного князя – Александра Кузу, який став правити у Волощині, і в Молдавії. Далі князь об'єднав уряди та уніфікував законодавства обох провінцій. Упродовж правління Кузи було проведено важливі реформи, спрямовані на покращення становища селян. У 1866 році Кузу було скинуто, а на його місце запрошено Карла Гогенцолерна-Сігмарінгенського, який належав до католицької гілки пруської королівської родини.

Отже, до 60-их рр. XIX століття сербські, грецькі та румунські національні потуги значною мірою досягли успіху. Утворилися незалежна Греція та автономні Сербія і Румунія. До того ж у важкодоступних горах Західних Балкан існувала ще одна країна, якою керували власні правителі, – це Чорногорія. Православні за віросповіданням та серби за етнічним походженням, чорногорці користувалися відносною незалежністю перш за все через бідність та віддаленість їхніх земель. Відносини чорногорських правителів з центральною владою у Константинополі в різний час були різними, проте у Європі Чорногорію вважали домініоном Порти.

Втім, хоча всі згадані регіони поступово вийшли з-під контролю Османської імперії, все більшого впливу на їх політику набували великі європейські держави. Так Греція, відповідно до укладених договорів, перебувала під протекцією одразу трьох держав – Британії, Франції та Росії – які мали право втручатися у питання грецької внутрішньої політики й неодноразово цим правом скористалися. У 1826 році російський протекторат над собою визнали Румунія й Сербія. Представники царського уряду, найперше у Дунайських князівствах, намагалися спрямовувати внутрішню політику цих країн. У 1856 році, після підписання

Паризького договору, великі європейські держави стали опікунами не лише Сербії чи Дунайських князівств, але й усіх балканських християн загалом.

Новостворені держави, окрім Чорногорії, розвивалися за подібними схемами. Орієнтуючись на держави Заходу, балканські країни ухвалили конституції: Сербія першою у 1838 році, Греція – у 1844, а Румунія – у 1866. Загалом ці документи утверджували існування сильної виконавчої влади і обмежували виборче право, надаючи його лише найбагатшим та найвпливовішим верствам населення. Звісно ж, законодавство захищало саме їхні інтереси. Виникли перші політичні партії, які об'єднували осіб з подібними політичними інтересами. Як правило, їх можна було поділити на “ліберальні” та “консервативні”. Головними питаннями їхнього суперництва ставали співвідношення сил виконавчої та законодавчої влади, межі виборчого права та порядок займання державних посад. Більшість нових урядів були страшенно корумпованими. Щодо внутрішньої організації, більшість національних лідерів схилилися до французької системи врядування, яка передбачала значну централізацію влади. Відповідно, сільські громади та місцеві авторитети свою владу назавжди втратили, що неабияк зашкодило інтересам селянської більшості.

Зіткнувшись з внутрішньою опозицією та заколотами, і з агресією та втручанням іноземних держав, османський уряд, найчастіше званий Портою, намагався всіляко перешкодити розпаду імперії. Починаючи з XVIII століття уряд Османської держави визнавав необхідність реформ. Перших реформаторських заходів було вжито за правління султана Махмуда II (1808–1839 рр). З появою на престолі Абдула Меджида I, у 1839 році, в імперії розпочався тривалий період реформ, відомий як Велике Впорядкування (Танзимат), який тягнувся аж до 1878 року, коли султан Абдул Гамід II призупинив дію щойно ухвалені конституції й тим самим розпочав період авторитарного правління. Однак, незважаючи на зусилля тих років, спрямовані на покращення адміністративної системи імперії чи посилення боєздатності її армії, османські правителі вже не могли відновити колишній вплив своєї держави на міжнародному рівні та припинити її територіальний розпад. Так само Порті не вдалося виробити нову ідеологію, яка могла б на рівних суперничати з націоналістичною пропагандою молодих балканських держав.

Тим часом, національні питання стали центральною проблемою і в державі Габсбургів. До 1815 року монархія

надбала величезних територій на Балканах, населених головним чином південними слов'янами та румунами. Румунське населення у Трансильванії та в окремих районах Буковини сповідувало православ'я і, звісно ж, розмовляло тією ж мовою, що й мешканці Дунайських князівств. Південнослов'янське населення Габсбурзької монархії склали серби, хорвати та словенці, причому серби й хорвати користувалися спільною літературною мовою, але відрізнялися релігією. З іншого боку, і хорвати, і словенці були католиками, але різнилися мовою. Словенці, чий національний рух буде описано у розділі 2, населяли головним чином Карніолу та Штирію; хорвати мешкали у самій Хорватії, Далмації та Славонії, а підгабсбурзькі серби – у Воеводині та південних районах Хорватії і Славонії.

3-поміж цих народів найкраще політичне становище було у хорватів на етнічних та землях Славонії. Опираючись на історичну традицію і апелюючи до часів Триєдиного королівства, яке об'єднувало, окрім Хорватії та Славонії, ще й Далмацію і значну частину Боснії, хорвати зуміли зберегти за собою значні автономні права, хоча їх постійно доводилося захищати у суперечках з габсбурзькою та з угорською владою. Ще однією проблемою було ставлення католиків-хорватів до православних сербів, які становили приблизно чверть населення згаданих територій, – ми повернемося до цього питання трохи згодом.

Ситуація у Трансильванії була зовсім іншою. Румунське православне населення, якого в краї було найбільше, тривалий час не мало жодних політичних прав. Влада там належала мадярам, секеям, етносу спорідненому з мадярами у тому числі й мовно, та німцям, названим саксонцями, – нащадками емігрантів XII століття. У Трансильванії визнанням користувалися католицька, лютеранська, кальвіністська та унітаристська церкви, але тільки не православна, до якої належала більшість населення. У XVIII столітті виникла уніатська церква, яка привернула на свій бік частину православних румунів і відіграла вагомую культурну роль у їхньому національному становленні. Ще більший вплив на розвиток румунського руху мала православна церква, особливо під час верховенства єпископа Андреу Шагуну.

У 1866 році Габсбурзька монархія зіткнулася із смертельно небезпечною внутрішньою кризою: поразка у війні з Прусією звела нанівець вплив Австрії на політику решти Німецьких держав, і до того ж спричинилася до втрати Венеції – останнього володіння Габсбургів в Італії. Під тиском виступів національних меншостей центральний уряд у Відні змушений був піти на

компроміс із найбільш агресивною та найсильнішою з національних груп — з угорцями. Аусглях або Компроміс 1867 року розділив монархію на власне Австрію, з центром у Відні, та Угорщину зі столицею в Будапешті. З-поміж згадуваних нами вище територій Далмація, Буковина та Словенія залишалися під владою Австрії, а Хорватія, Славонія, Воєводина та Трансильванія — перейшли під угорську юрисдикцію. Франц-Йосиф залишався монархом в обох частинах новоутвореної держави і мав титул Імператора Австрії та Короля Угорщини. Центральний уряд перебував у Відні, але його функції зводилися лише до провадження спільної зовнішньої політики та військових справ, а також фінансування обох цих відомств. Більшість внутрішніх проблем Австро-Угорської імперії до 1914 року були спричинені саме цим новим політичним поділом.

Отже, до 1870 року Габсбурзька монархія радикально змінила свій політичний устрій, а Османська імперія, незважаючи на всі спроби реформ, втратила більшу частину своїх володінь на Балканському півострові. До того ж, в цей рік викристалізувався і болгарський національний рух, першочерговим завданням якого було повалення грецького політичного та культурного панування. Вибухнуло кілька регіональних повстань, але особливо зміцніла болгарська позиція у 1870 році, після виникнення болгарського екзархату, окремого від контрольованого греками патріархату у Константинополі. Між обома церковними організаціями одразу ж розгорнулася боротьба за прихильність населення. Головне болгарське повстання розпочалося у 1876 році, його центром стали Балканські гори. Виступ було жорстоко придушено, однак вимоги повсталих виконувалися упродовж наступних двох років внаслідок збігу деяких інших обставин.

У 1875 році вибухнуло повстання у Боснії та Герцеговині. Цей селянський виступ був спрямований проти місцевих землевласників-мусульман, які, однак, були сербо-хорватами за національністю і мовною приналежністю. Незважаючи на усі зусилля Порти та великих європейських держав, зупинити це повстання було неможливо. Скориставшись ситуацією, влітку 1876 року Османській імперії оголосили війну Сербія й Чорногорія. Кульмінацією міжнародної кризи став початок російсько-турецької війни у 1877 році. Після перемоги над військами Порти, Росія змусила її, у березні 1878 року, підписати Сан-Стефанівський договір, який повністю зрушував баланс сил на півострові і був небезпечним як для молодих балканських держав, так і для великих держав Європи: одним

зі своїх пунктів договір проголошував утворення великої Болгарії, яка окрім сучасної своєї території, мала включати ще й землі Македонії та Фракії. Протест європейських держав, особливо Британії та Австро-Угорщини, був настільки рішучим, що Росія змушена була укласти новий договір на Берлінському Конгресі, який тривав з червня до липня 1878 року.

Берлінський Конгрес є важливою віхою в історії формування національних держав на Балканах. Ухвалений на цій зустрічі договір, вочевидь, став найбільш важливим документом для всіх балканських національно-визвольних рухів. Окрім Греції незалежність здобули Румунія, Сербія і Чорногорія. Було проголошено й утворення Болгарської автономії, щоправда зі значно меншою територією. Болгарська держава зразка Сан-Стефанівського договору мала бути поділена на три частини: автономну Болгарію (на півночі від Балканських гір), напівавтономну провінцію Східну Румелію (на південь від гір) та на Македонію, яка поверталася під владу Порту. Окремі райони відходили Сербії та Чорногорії. У 1881 році, в межах загальних угод, Греція отримала Фесалію та частину Епіру.

Великі держави теж отримали нагороди: Австро-Угорщина набула право окупувати Боснію і Герцеговину, а також санджак Нові Пазар – вузьку смужку землі між Сербією та Чорногорією. Росія забрала в Румунії 3 райони Південної Бесарабії, втрачених нею у 1856 році; натомість Румунії передали Південну Добруджу. Британія окремим договором змусила Порту визнати окупацію британськими військами Кіпру.

Окрім цього, Берлінський договір змусив переглянути своє ставлення до Порту албанців. Албанці в більшості були мусульманами, проте відрізнялися від своїх слов'янських сусідів етнічним походженням і мовою; вони й раніше виступали за надання їм автономних прав, але аж ніяк не ставили під сумнів суверенітет Порту. Коли ж Конгрес у Берліні віддав населені албанцями землі Чорногорії, вони сформували Призренську Лігу, щоб обороняти їх від чужинців. Відтак, балканські держави та великі країни Європи мали рахуватися ще й з албанськими інтересами.

Жодна з держав на Балканах не була вдоволена рішеннями Берлінського Конгресу. Найбільш обуреними внаслідок відміни положень Сан-Стефанівського договору були лідери болгарського руху. Втім, перші роки після Конгресу вони присвятили розбудові державних інституцій; а оскільки за мовчазною згодою всіх країн-учасниць державою-опікуном Болгарії стали вважати Росію, то за розбудову взялися перш за

все російські урядовці. На вимогу великих європейських держав правителем Болгарії став князь Олександр Батенберзький; тоді ж було прийнято першу болгарську конституцію. У 1885 році повстання у Східній Румелії закінчилося приєднанням цієї провінції до автономної Болгарської держави. Такий поворот справ призвів до міжнародної кризи та розриву відносин між Болгарією та її Російським патроном. У 1886 році Олександра змусили зректися престолу й новим правителем Болгарії став Фердинанд Кобурзький. Спершу він правив країною у спілці зі своїм першим міністром Стефаном Стамболовим, а після вбивства останнього — перебрав усі державні справи у свої руки. Невдовзі йому вдалося відновити дипломатичні відновини з Росією.

Незважаючи на численні територіальні втрати, Османська імперія під час правління Абдула Гаміда II, після 1876 року, все ще володіла Македонією, Фракією, Албанією та островом Крит. Теоретично вона також зберігала суверенітет над автономною Болгарією та окупованими Габсбургами Боснією та Герцеговиною. Однак жодну з балканських держав така ситуація не задовольняла: кожна з них мала власні претензії на вказані території. Греція прагнула захопити Македонію, Фракію та весь Епір; Сербія також сподівалася на південно-західні македонські землі. До того ж серби були переконані, що Боснія та Герцеговина мають належати їм по праву. Для болгар правильними межами їхньої держави залишалися кордони, визначені Сан-Стефанівським договором. Албанці чекали нагоди, щоби об'єднати всі заселені представниками їхньої національності землі. Румунія не мала територіальних претензій до Османської імперії, але румунські націоналісти сподівалися, що з часом Трансильванія та Бесарабія, які перебували в руках Австро-Угорщини та Росії, об'єднаються з рештою румунських земель.

Як бачимо, впродовж XVIII–XIX століть великі європейські держави активно цікавилися подіями на балканських землях. Втім, вже від 1887 року їхню увагу більше привертали інші регіони; наступна велика Балканська криза трапилася аж у 1908 році. У 1887-ому, головним чином через суперечності в Болгарському питанні, розпадається могутній Союз Трьох Імператорів, до якого входили Німеччина, Росія та Австро-Угорщина. Наприкінці століття на континенті існували дві головні союзні системи: Троїстий Союз Німеччини, Австро-Угорщини, Італії та Російсько-Французький Союз. На той час жодна з цих держав не хотіла появи нової кризи на Балканах — всі вони були зайняті світовою

колоніальною експансією або вирішенням власних внутрішніх проблем. На якийсь час Балканський півострів зник з поля зору світової громадськості.

Попри те що всі балканські держави мали плани розширення власних територій, їхні безпосередні проблеми в той час стосувалися економічного розвитку та покращення умов життя населення. Національні лідери добре розуміли економічну відсталість балканського регіону і усвідомлювали, які величезні зусилля потрібні, щоби покращити добробут його мешканців і подбати про інтереси власної національної безпеки. Тому увага урядів балканських держав все частіше спрямовувалася на економічні та соціальні питання, які ніколи було вирішувати раніше, під час боротьби за незалежність та формування перших політичних інституцій.

ЧАСТИНА I

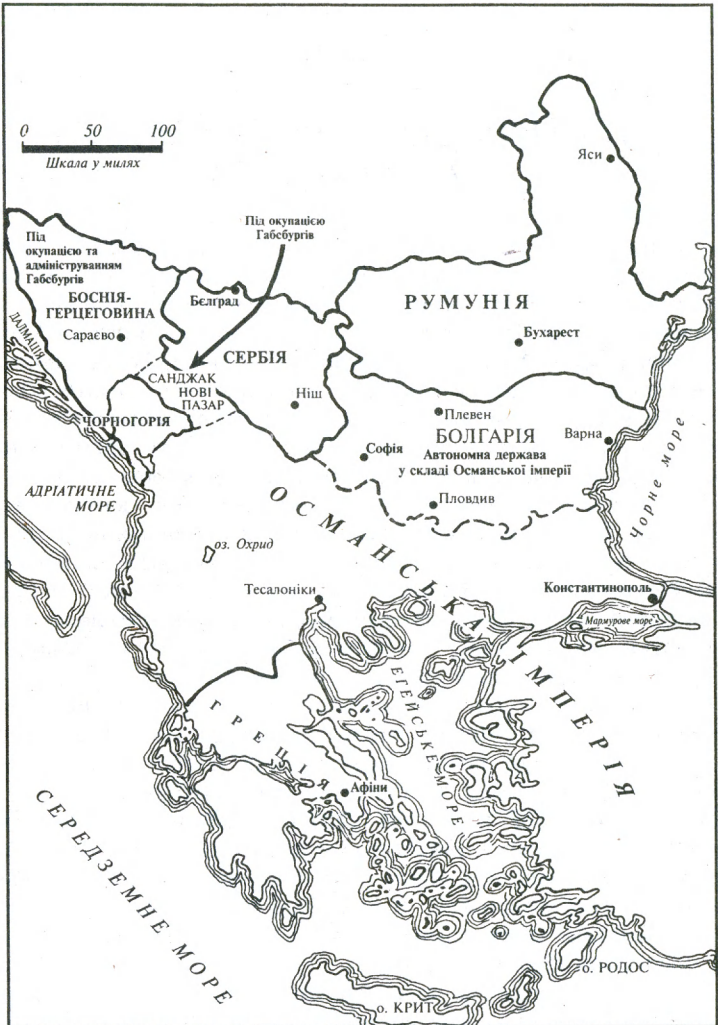
ВІЙНА ТА НАЦІОНАЛЬНЕ
ОБ'ЄДНАННЯ, 1887–1941

РОЗДІЛ I

НАЦІОНАЛЬНІ КОРОЛІВСТВА НА БАЛКАНАХ

Загалом, до кінця XIX століття головні завдання національно-визвольних рухів на Балканах були досягнуті. Більша частина півострова перебувала під контролем національних урядів, а влада Порти поширювалася тільки на Фракію, Македонію, Епір та Албанію (див. карту 1). Боснія, Герцеговина та Болгарія все ще вважалися володіннями Порти, хоча османський уряд вже не мав на ці території жодного впливу. Однак завершення революційної доби та формування національних держав на Балканському півострові аж ніяк не покращило економічних та соціальних умов життя цього регіону. В окремих місцевостях за часів національної свободи стало жити куди гірше, ніж за османського панування. Найболючішою проблемою був фінансовий стан регіону. Бюджети незалежних держав мусили тепер покривати всі видатки на оборону, внутрішнє врядування та зовнішнє представництво, хоча певну частину їх могла би колись компенсувати Порта. Тим часом, оскільки промисловий прогрес у Європі дозволив суттєво підвищити там рівень життя населення, уряди балканських держав поступово зрозуміли необхідність корекції пріоритетів своєї політики. Беручи за зразок найбільш розвинуті світові економіки, національні уряди на Балканах і найбагатші верстви підвладних їм народів намагалися збагатити рідні землі найновішими досягненнями європейської цивілізації. В більшості балканських країн першочерговими завданнями урядів стало прокладання залізниць і придбання військової техніки.

На жаль, жодна з новоутворених держав не мала економічного підґрунтя для втілення своїх планів. Найперше, відчувався брак внутрішнього капіталу, який можна було би інвестувати у модерне виробництво. Увесь півострів був надзвичайно бідним. У давніші часи найбагатші люди звикли вкладати свої кошти у землю або купувати прибуткові посади, як, скажімо, пост збирача податків. Купівля землі та державних посад вважалися більш престижними, ніж комерція. В такому

Карта 1. Балканський півострів у 1900 році

становищі існувало лише два шляхи поповнення державних фондів: оподаткування та іноземні позики. Але більшість сільського населення перебувала на межі крайньої бідності, так що збирання податків могло дати дуже мало коштів. Доли держав, які надмірно покладалися на зовнішні позики, ілюструють османська та грецька фінансові кризи.

Економічна слабкість та величезні видатки незалежних урядів одразу ж висунули на порядок денний питання державного регулювання економіки. Слід було визначити межі повноважень центральних урядів та напрямки, в яких надалі потрібно було докласти найбільші зусилля. Ситуацію ускладнювала традиційна корупція політичної влади: впливові політики повсякчас піддавалися спокусі скористатися у власних інтересах своїм службовим становищем. Значної шкоди процвітанню регіону завдавала також наявна майже у всіх молодих державах тенденція ставити питання військової боєздатності та національної експансії вище за проблеми внутрішнього економічного розвитку. До того ж, більшість урядів не спромоглися адекватно зважити інтереси селян й надати підтримку розвитку аграрних секторів економіки своїх держав¹.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Сільськогосподарська основа

До Першої світової війни ситуація у сільському господарстві на Балканах так і не покращилася. Від економічного розвитку у вигаші було головним чином міське населення, а на долю селян випадали все нові й нові випробування. Так сталося під впливом факторів, яким не могли зарадити ні національні уряди, ні населення загалом. Як ми зазначали вище, балканські суспільства були переважно аграрними: у Сербії та Болгарії сільським господарством займалося 80% всього населення, в Румунії – 75%, у Греції – 60%. Тим часом, через постійне зростання народжуваності, мешканці Балкан не могли сподіватися на покращення свого життєвого рівня. Від 60-х рр. XIX ст. й до перших десятиліть XX ст. чисельність

¹ Про тогочасне економічне становище читач зможе детальніше дізнатися в книгах: Iván T. Berend, György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (New York: Columbia University Press, 1974); John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950* (Bloomington: Indiana University Press, 1982).

населення в регіоні майже подвоїлася. Скажімо, у 1878 році в Сербії мешкало 1,7 млн. осіб, а у 1910-ому – вже 2,9 млн. Болгарія разом зі Східною Румелією у 1881 році налічували 2,8 млн. населення, а у 1910-ому – 4,3 млн. В румунських землях чисельність населення зростає від 1,5 млн. у 1815 році до 6,9 млн. у 1910-ому. В інших регіонах зростання відбувалося пропорційно. Частково збільшення кількості населення відбувалося через падіння рівня смертності, але й народжуваність тут залишалася і далі високою. Окрім того, на Балкани прибувало багато емігрантів з сусідніх османських земель.

Зростання чисельності населення означало, що земля тепер мала прогодувати більше людей. Водночас становище селян погіршувалося ще й зовнішньоекономічними факторами. Після прокладання залізниць на американському Заході на європейські ринки ринув потік зерна з прерій; Німеччина закуповувала зерно в Росії, а ще одним постачальником цього продукту стала Австралія. Поява дешевих засобів транспортування і збільшення врожайності допомогло заповнити сільськогосподарські ринки Європи, а тому ціни на продукцію різко впали. Балканський селянин, внаслідок зменшення площі орної землі пропорційно до кількості населення, та через посилення іноземної конкуренції опинився чи не у найгіршому становищі.

Звісно ж, подібні проблеми виникали і в інших частинах світу. Виходів із ситуації було всього три: можна було покращувати методи обробітку землі і тим самим сприяти конкурентноздатності власної продукції; окрім того, надлишок робочої сили на селі міг бути використаний для розбудови індустріального сектора національних економік; врешті, багато населення просто емігрувало в пошуках кращих умов за кордоном. До Першої світової війни мешканці більшості балканських земель та цікавих нам регіонів Габсбурзької монархії віддавали перевагу саме еміграції. Починаючи з 90-их років XIX ст., звідси (особливо з Греції та Хорватії) сотні тисяч переселенців рушили до менш заселених країн світу, зокрема і до Сполучених Штатів.

Однак, відтік населення не вирішував аграрної проблеми. Балканські уряди намагалися знайти кожен свій вихід. Країни регіону різнилися земельним устроєм: в Румунії більшість земель обробляли пайовики великих маєтків, а в Сербії та Болгарії – навпаки, переважали малі селянські господарства. Чорногорія та Греція, через брак придатної для обробітку землі, змушені були або імпортувати продукти, або експортувати

робочу силу. Далі ми детальніше зупинимося на способах вирішення аграрних проблем кожним із балканських національних урядів зокрема.

В Румунії, незважаючи на спробу Кузи дати кожному селянинові окремий шматок землі, в економічному та політичному житті й надалі домінували великі землевласники. Внаслідок зростання чисельності населення, а отже неминучого поділу селянських господарств та втрату землі найбіднішими, невдовзі склалася ситуація, коли 85% селян або взагалі не мали землі, або мали її надзвичайно мало, що змушені були орендувати додаткові ділянки або найматися на роботу деінде. Понад 55% всієї орної землі належали великим маєткам площею, більше ніж 247 акрів (100 гектарів); тобто, половина сільськогосподарських угідь краю належала 5 тисячам багатих землевласників.

В інших європейських державах концентрація землеволодіння, як правило, призводила до покращення методів її обробітку. Багаті господарі мали змогу купувати дорогу сільськогосподарську техніку і запроваджувати наукові методи аграрного виробництва. Однак, в Румунії багаті землевласники своїми перевагами користувалися рідко; натомість, вони, як правило, передавали управління своїми маєтками економам чи найманим управителям, а ті, зі свого боку, віддавали її в оренду селянам та пайовикам. Наприкінці XIX століття більше 60% великих господарств Румунії функціонували саме на принципах підрядної оренди. Ця система аж ніяк не спонукала до раціонального використання землі чи досягнення соціальної гармонії. Найманий управитель був зацікавлений не у тривалому вдосконаленні методів господарювання, а в отриманні швидкого та високого прибутку. Пайовик, як і раніше, продовжував обробляти землю примітивними знаряддями праці і за допомогою тварин. В Румунії відносини між селянами і управителями маєтків погіршувалися ще й тим, що більшість останніх були євреями, — і ця обставина привносила в ситуацію додаткове релігійне та національне протистояння.

Незважаючи на всі ці обставини, Румунія експортувала величезну кількість сільськогосподарської продукції. На початку XIX століття Дунайські князівства спеціалізувалися в основному на розведенні худоби: тварин харчували на гірських пасовищах або на громадській землі великих господарств. Зростання попиту на сільськогосподарські продукти в країнах індустриального Заходу поступово призвело до зміни орієнтирів у господарюванні. Після 1870 року в Румунії не зосталося

необроблюваної землі, а більшість громадських земель перейшли у приватну власність. З 1860 до 1900 року площі посіву зернових подвоїлися, а поголів'я худоби, відповідно, різко зменшилося. 80% всіх вирощуваних культур склали пшениця та кукурудза; і приблизно половину пшениці та до 40% кукурудзи відправляли на експорт. Кукурудза стала основною селянською їжею, і така однотипність харчування негативно позначалася на здоров'ї усіх селян.

У Сербії та Болгарії ситуація була діаметрально протилежною. Маєтки понад 247 акрів займали близько 5% усієї орної землі. Вважалося, що для прогодування сім'ї потрібно мати наділ у 5 акрів; тож майже 70% господарств мали такі площі. Але навіть за такого поділу землі населення села жило на межі бідності. І у Сербії, і у Болгарії спадкове законодавство обумовлювало рівний поділ землі батьками між усіма своїми дітьми – внаслідок цього у цих країнах переважали маленькі господарства. Селянинові здавалося, що збільшення площі його земельної ділянки одразу ж вирішило би проблему. Тим часом, більшість сімей жили в бідності й могли користуватися лише найпростішими засобами обробітку землі. Скажімо, у Болгарії до 1900 року лише 10% селян використовували металеві плуги. В той час майже не робилося спроб навчити селян вести їхнє господарство краще й ефективніше. Національні уряди розгорнули програми аграрного розвитку аж після Першої світової війни.

Хоча Болгарія та Сербія мали подібні системи землеволодіння, окремі проблеми, з якими їм довелося зіткнутися, відрізнялися. У Болгарії селянин, отримуючи землю колишнього власника-мусульманина, мусив заплатити йому компенсацію, а у Сербії селяни отримували землі мусульман без жодних виплат. Селянські господарства в обох країнах майже повністю забезпечували себе всім необхідним, хоча і продавали певну частку свого урожаю на ринку, оскільки потрібні були гроші на сплату податків та купівлю фабричних або закордонних товарів. Продукцію реалізовували на місцевому ринку; і на такій вільній реалізації ґрунтувалася вся зовнішня торгівля цих країн. У ХІХ столітті експорт худоби, особливо свиней, становив найбільшу частину сербської зовнішньої торгівлі; головним ринком збуту залишалася Габсбурзька монархія. Спершу свиней просто переганяли через кордон і передавали новим власникам, але з часом у Сербії розвинулася харчова промисловість, зокрема розпочалось фабричне виробництво шинки та свинячого сала. На німецьких та габсбурзьких

ринках сербські селяни також реалізовували сливи та готовий чорнослив. Болгарія, яка мала менш вигідне географічне розташування, експортувала переважно пшеницю.

Особливо важкою була ситуація у Греції. Тільки 20% землі в країні були придатними для обробітки, а тому зі зростанням населення уряд ніяк не міг зупинити його зубожіння. У 1881 році Греція приєднала Фесалію, яка була багатим сільськогосподарським регіоном. Фесалійські землі, що раніше належали османським поміщикам, тепер перейшли до рук багатих грецьких землевласників. Обробляли ці наділи, як правило пайовики, які віддавали господарям цієї землі третину або половину свого врожаю. Решта землі — належала невеличким селянським господарствам, які працювали тільки на самозабезпечення. Брак придатної землі змушував грецький уряд закуповувати хліб за кордоном. Звідси виникала проблема виробництва надійного експортного товару: адже, у ХІХ столітті Греція продавала за кордон лише смородину та родзинки, і тільки перед Першої світовою війною значне місце в її експорті почав займати тютюн.

З огляду на наведені вище причини стає зрозуміло, чому більшість селян на Балканах перебували в такому складному становищі. В більшості регіонів пересічна селянська сім'я могла виробити лише стільки продукції, щоб змогти себе прогодувати, заплатити податки і придбати кілька речей, які в умовах власного господарства виробити було неможливо. Економічна відсталість села, звісно ж, послаблювала і національні уряди, для яких ці злиденні селяни були основними платниками податків і постачали здорових рекрутів. Упродовж османського панування найбільше нарікань на політику уряду викликали високі податки і методи їх стягнення. Попри все, нові національні уряди ще більше підняли податки, а способи оподаткування були часом надзвичайно брутальними і провокували велику корупцію. Рівень оподаткування й справді був високим. Наприклад, відомо, що в 1879–1911 роках болгарський селянин віддавав на податки 15–20% свого загального прибутку. Такий податковий тиск був надзвичайно обтяжливим — більшість населення ледь не вмирала від голоду.

Натомість, сільський платник податків дуже мало отримував від центрального уряду. Звісно, можна доводити, що його кошти утримували сильну армію — запоруку спокою всіх громадян країни. Проте на місцевому рівні, окрім утримування адміністративного апарату та поліції, держава більше жодним чином не піклувалася про життя селянина. Втім, централізоване

планування розвитку сільського господарства або ж надання селянам якихось послуг траплялося тоді вкрай рідко і в інших країнах. Жоден із західних урядів, які були зразком для створення національних урядів на Балканах, соціальних програм на селі не провадили. Вочевидь, селяни більше би виграли, якби центральний уряд опікувався вдосконаленням методів обробітку землі, іригацією, водним господарством чи наданням селянам фінансових позик; однак жоден із балканських лідерів не вважав такі справи вартими державної уваги. До того ж, щоби спробувати вирішити проблеми села, національним урядам завжди бракувало грошей.

Через постійне зростання чисельності населення та подрібнення земельних ділянок на пересічного балканського селянина чекало безрадісне майбутнє. Він мало-що міг зробити, аби покращити своє становище. Кредити під низький відсоток допомогли би йому прикупити землі, придбати кращий реманент і збільшити виробництво продукції. Але взяти позику на прийнятних умовах не було звідки. На всьому півострові значна заборгованість селян була звичайною справою. Як правило позики брали, щоб протриматися до нового врожаю, а тому гроші йшли не на покращення господарювання, а на сплату податків та інші життєві потреби. Умови цих позик, як правило, були лихварськими, а тому невдовзі боржник вже не міг позбутися залежності. За відсутності центрального сільськогосподарського банку, селянин позичав гроші у місцевих купців, багатих землевласників та сільської старшини. Коли пригадати, що ці люди мали вплив і на місцеве врядування, то можемо собі уявити, яких утисків та зловживань зазнавали на той час селяни.

Брак політичної влади та відповідного представництва в уряді суттєво послаблював становище селян аж до кінця ХІХ століття. Одним із головних наслідків формування національних урядів було усунення від врядування місцевих громад і заміна їх розгалуженим бюрократичним апаратом, представники якого загалом без симпатії ставилися до проблем сільського населення, хоча в більшості випадків самі походили із села. Національні режими повністю контролювали політичну волю селянина, обмежуючи його право вибирати або ж організовуючи голосування під поліцейським наглядом. Лише дві політичні партії – Сербська радикальна партія та Болгарський аграрний союз – якими керувала національна інтелігенція, хоча б теоретично намагалися говорити від імені селянина.

В той час на всіх Балканах селяни бачили тільки один вихід з цього становища: їм потрібно було більше землі. Де існували

великі приватні або державні маєтки, селяни вимагали їхнього поділу. Ідеальним вважалося невелике приватне сімейне господарство. Інші проблеми (зростання чисельності населення, недосконалі методи землеробства, нестача ринків збуту), навіть якщо їх вирішення могло би посприяти підвищенню прибутків, залишалися для більшості селян зовсім незрозумілими. До того ж самі селяни не могли організуватися у політичну силу і захищати власні інтереси в уряді. Невдалими були й спроби піднятися на повстання. Селянські виступи та непокора траплялися часто, але жодного успіху не досягли. Єдиний великий бунт у Румунії, 1907 року, був одразу ж придушений. Поліцейські та військові сили національних урядів переконливо довели, що у справі придушення селянських повстань вони значно перевершують колишню османську владу.

Розвиток промисловості

Проблеми перенаселення та нестачі землі за межами Балканського регіону вирішувалися, як правило, шляхом індустріалізації. Однак, на Балканах наприкінці ХІХ століття, на жаль, не існувало деяких необхідних для розвитку виробництва компонентів. Найперше, національним державам регіону бракувало сировини, зокрема вугілля і заліза, видобуток яких забезпечував навальний розвиток важкої промисловості у Британії, Німеччині та Сполучених Штатах. По-друге, бракувало внутрішнього капіталу, про що ми вже згадували раніше. Необхідні кошти можна було отримати тільки з-за кордону як позику, але балканські держави на той час не були привабливим для інвестування регіоном. Позики можна було брати тільки на дуже не вигідних умовах (окрім тих випадків, коли гроші позичалися під майбутні закупки європейської зброї або для оплати контрактів на спорудження залізниць). Третьою перешкодою на шляху до індустріалізації була слабкість внутрішніх балканських ринків. Частка міського населення в Румунії, Болгарії та Сербії складала менше ніж 20% від усіх мешканців Балкан, а в Греції – 30%. Переважна більшість селян не потребувала фабричних товарів, оскільки все необхідне виробляли у власних господарствах або купували у місцевих ремісників. Четвертою, вочевидь найбільшою, перешкодою була відсутність у населення потрібних навичок підприємництва. Хоча, як ми знаємо, багато людей на Балканах займалися внутрішньою та міжнародною комерцією,

серед них майже ніхто не міг організувати модерне промислове виробництво. В османському суспільстві подібна діяльність не схвалювалася і не плекалася. Ще гостріше відчувалася відсутність вмільх ремісників та майстрів, які могли б перейняти технологічні навички, необхідні для розвитку індустріального виробництва. Не було також змоги набути відповідних знань та вмінь. Коли по всьому півострову почали прокладати залізничці, довелося також запрошувати іноземних консультантів, розпорядників робіт та навіть кваліфікованих робітників.

На початках, нові балканські підприємства зіткнулися з іноземною конкуренцією. Відповідно до попередніх угод між Османською імперією та великими європейськими державами, уряди автономій змушені були занижувати ввізне мито. В таких умовах місцева промисловість, особливо текстильна, не могла витримати конкуренції з-за кордону. Тому, найпершими діями незалежних урядів (наприклад, румунського в 70-их рр.), була спроба домовитися про нові ставки ввізного мита. Це питання постійно турбувало балканські та уряди великих європейських держав і викликало кілька разів кризу у їхніх відносинах. Непросто було й вирішити питання захисту власного промислового виробництва: адже балканські держави постійно експортували сільськогосподарську продукцію, а тому мусили погоджуватися на не вигідні умови промислового імпорту.

Незважаючи на несприятливі умови, окремим галузям промисловості таки вдалося розвинутиись – найперше, йдеться про виробництво харчових продуктів, текстилю, будівельних матеріалів. Харчова промисловість, звісно ж, була надзвичайно важливою для розвитку сільського господарства. Розпочинали функціонувати нові млини, броварні, м'ясокомбінати, головним продуктом яких була свинина. Цукрова промисловість, яка використовувала як сировину цукровий буряк, розвивалася всюди окрім Греції. Широкомасштабне будівництво, зокрема у нових столичних містах, викликало попит на будівельні матеріали – цемент, скло та деревину.

Доля текстильного виробництва упродовж століття кількразово змінювалася. До середини XX ст. виробництво одягу дуже розвинулося у Балканських горах. Болгарська промисловість традиційно постачала обмундирування османській армії; Греція експортувала вироби з шовку та бавовни. Однак, протидіяти конкуренції британських та австрійських текстильних підприємств місцевим виробникам було важко; але незважаючи на скрутне становище окремі галузі виробництва продовжували існувати.

3-поміж усіх балканських держав найкраще розвинулася Румунія. Особливо сильною була тут харчова промисловість, яка спеціалізувалася головним чином на переробці зерна та цукроварінні. На початку ХХ століття в районі Плоєшти почали видобувати нафту. Поза тим, країна залишалася аграрною: у 1914 році лише 1,5% національного прибутку становили надходження від промисловості, а сільськогосподарська продукція становила 75,7% від румунського експорту. Економіки Болгарії, Сербії та Греції, звісно, також були аграрними.

Діяльність урядів

Балканські уряди були більш ніж зацікавленні у процвітанні національних економік. Вони розуміли, що без економічної стабільності годі думати про військову могутність чи міжнародний престиж, а до того ж — поспішали здобути переваги індустріального суспільства. Питання було лиш у тому, як найкраще досягти цієї мети. Жоден з тогочасних урядів не мислив категоріями централізованої економіки. Для впровадження широкомасштабного управління не було ні навиків, ні засобів, ні відповідної статистики; та й жоден прошарок населення тоді не погодився би на таке активне втручання держави у його власне економічне життя, що ми зможемо спостерігати після 1945 року. Селяни в усіх країнах активно протестували проти будь-якого адміністративного втручання. Незважаючи на це, окремі кроки в напрямку державного регулювання все ж таки були зроблені: на окремі види товарів накладалося мито, а деяким галузям промисловості держава надавала допомогу. Провадилося також внутрішнє будівництво; наприклад, більшість держав централізовано споруджували залізниці, і цьому процесу, з певних своїх економічних та стратегічних міркувань, активно сприяли великі європейські держави.

На Балканах поганими залишалися дороги та водні шляхи — а залізниці могли суттєво пришвидшити економічний розвиток регіону. До 60-их років ХІХ століття, коли на Балканському півострові почали прокладати перші гілки залізниці, у західній Європі спорудження основних магістралей вже завершилося. Перші балканські залізниці від Констанци до Чернаводи і від Варни до Русе з'єднували чорноморські порти з портами на Дунаї. Ці гілки були споруджені британськими компаніями задля обслуговування власних торгових інтересів. Велике будівництво

розпочалося у 1868 році, коли османський уряд надав концесію на зведення залізниці Константинополь – Пловдив – Софія – Ніш – Белград – Відень, яка дублювала один із традиційних балканських транспортних маршрутів. Проте регулярне сполучення між Константинополем та Західною Європою налагодилося аж в 1888 році.

Уряди на Балканах ставилися до спорудження залізниць з великим ентузіазмом, однак така справа одразу ж тягнула за собою низку фінансових та інженерних проблем. В обох випадках не можна було обійтися без західної допомоги. Ті, хто вирішував інвестувати у будівництво, очікували на якнайшвидші прибутки, а тому західні уряди фінансували найперше прокладання тих магістралей, які поєднували стратегічно важливі для них центри. Фактично, залізниці слугували для постачання на Балкани продукції європейських підприємств, чим сприяли витісненню з внутрішнього ринку виробів місцевої промисловості. Подібно до інших сфер державного життя на Балканах, спорудження залізниць викликало постійні суперечки та скандали. Фінансування та виконання проектів здійснювалося в умовах масштабної корупції. Попри те, що залізниці зводилися іноземними компаніями, надалі вони переходили у власність держави. Приватні гілки залізниці були передані урядам до 1885 року в Болгарії, до 1888-го – в Румунії, після 1892-го – у Сербії.

Окрім прокладання залізниць, державна влада намагалася сприяти розвитку окремих галузей промисловості. Основою всіх міжнародних відносин були переговори про врегулювання ставок ввізного мита. Уряди підтримували на внутрішньому ринку підприємства окремих галузей промисловості, знижуючи податки або відмінюючи мито на устаткування, сировину та паливо.

Окрім цього, держава могла запроваджувати для таких підприємств низькі транспортні тарифи на залізниці, безкоштовно надавати земельні ділянки під спорудження нових фабрик і пропонувати вигідні урядові контракти. Загалом, така допомога була дрібною і була спрямована головним чином на підтримання атмосфери підприємництва і створення привабливих умов для нових внутрішніх та зовнішніх інвестицій. Найбільш послідовно цим шляхом просувалася Румунія, де Ліберальна партія проголосила промисловий розвиток одним із пунктів своєї програми.

За відсутності власного капіталу та кваліфікованих фахівців, виникала нагальна потреба в іноземних фінансистах, підприємцях та інженерах. Втім, наприкінці століття їхня участь

все частіше викликала гостру критику. Більшість сучасних балканських історіографів наголошують, що відсталість регіону напередодні Першої світової війни була спричинена тогочасними зовнішніми впливами: слабкість місцевої інфраструктури зумовлювалася ще наслідками османського правління, однак надалі національні економіки не могли розвинутися через імперіалізм та експлуатацію збоку інших європейських держав. Зовнішньоекономічна конкуренція справді погіршувала становище місцевого виробника, однак загальну картину навряд чи слід робити похмурішою, ніж вона була насправді. Іноземні інвестори не вкладали в балканські підприємства великих коштів — для цього на той час в інших регіонах склалися набагато вигідніші умови для інвестицій. Участь іноземців у розвитку балканської промисловості була значною, але європейських фахівців частіше запрошували як керівників та промисловців; багато-хто з них залишився на Балканах і прийняв громадянство тієї чи іншої країни. Втім, звісно ж, були й такі, хто приїхав в цей край задля власного збагачення чи у пошуках засобів до існування. І хоча у той час ми можемо засвідчити численні випадки корупції, більшість новоприбулих чесно працювали для розвитку та процвітання балканського регіону.

Але одна з галузей національних економік дуже швидко стала об'єктом масованих іноземних інвестицій. Молоді уряди рушили второваним османською владою шляхом і брали позику за позику аж до тих пір, коли вже не могли впоратися з боргами, а фінансові системи їхніх країн у той чи інший спосіб підпали під контроль європейських кредиторів. Після здобуття автономії чи незалежності національні лідери невдовзі пересвідчувалися, що реальні надходження коштів від внутрішніх джерел не можуть покрити найнеобхідніших державних видатків. Надзвичайно швидко зростали витрати на утримання адміністративного апарату, армії, на спорудження залізниць та інші нововведення. До 1914 року загальна сума боргу балканських країн далеко переросла рівень їхнього національного багатства: Болгарія боргувала 850 млн. франків, Сербія — 903 млн. франків, Румунія — 1,7 млрд. франків, а Греція — 1,25 млрд. франків. Відсоткові виплати по цих позиках незабаром стали забирати суттєву частину національного валового прибутку цих держав. У Греції та Болгарії 30% прибутків уряду йшло на погашення заборгованостей. Позики часто супроводжувалися політичними умовами, і європейські держави використовували їх задля здобуття тих чи інших переваг у міжнародній політиці.

Економічні питання відігравали важливу роль у політичному житті кожної з балканських країн. Далі на сторінках цієї книги ми проаналізуємо політичний, соціальний та економічний розвиток кожної з балканських країн і вкажемо на першочергові завдання їхньої зовнішньої політики. Втім, через стійку настанову решти європейських держав не допустити нової Східної кризи та через те, що їхня увага була прикута до інших регіонів світу, балканські народи прожили у відносному спокої з часу сербо-болгарської війни 1885 року і аж до 1912-го. Траплялися тільки місцеві конфлікти, як от греко-турецька війна 1897 року, заколоти у Македонії та габсбурзька анексія Боснії-Герцеговини у 1908 році, але масштабніших воєнних дій ці сутички не спричинили. Загалом, уряди всіх балканських держав на той час дістали змогу зайнятися власними внутрішньополітичними та економічними проблемами.

РУМУНІЯ

Напередодні Першої світової війни з-поміж балканських держав найбільш розвинутою була Румунія. Все ще залишаючись аграрною державою, вона зробила суттєві кроки в напрямку до індустріалізації. Політична ситуація в Румунії також стабілізувалася. Князь Карл став одним із найбільш успішних європейських монархів: його активна діяльність в уряді своєї держави призвела до її значного економічного розвитку. Упродовж кризи 1875–1878 років Карл був одним із найбільш послідовних захисників національних інтересів і виступав за здобуття абсолютної незалежності. У 1881 року зі згоди румунського уряду та за підтримки цього кроку урядами великих європейських держав, Румунія проголосила себе королівством, а Карл отримав титул монарха. Оскільки дітей у короля не було — його єдина донька померла ще дитиною — своїм наступником Карл назвав племінника Фердинанда з роду Гогенцолернів. Фердинанд одружився з принцесою Единбурзькою — Марі, яка була онукою Олександра II та королеви Вікторії.

Румунія була конституційною монархією. За владу в країні продовжували змагатися Ліберальна та Консервативна партії, кожна з яких утворювала тісне коло людей, об'єднаних спільними інтересами та бажанням домогтися влади в центральному уряді. Вважалося, що консерватори захищають інтереси великих землевласників, а ліберали — є представниками

середнього класу, професіоналів, бюрократії. Проте насправді, бояри посідали чільні місця в обох партіях, а тому засновки програм обох політичних сил не дуже відрізнялися, окрім деяких незначних пунктів. Внаслідок жорсткого обмеження виборчого права влада перебувала в руках невеликої частини багатших громадян, а велика маса селян була майже повністю витіснена з політичного життя країни.

Після здобуття незалежності Карл продовжував керувати державою спільно з Йоном Брацяну та Ліберальною партією. Ці двоє лідерів уже тривалий час працювали разом, незважаючи на часті конфлікти між собою. Брацяну особисто сприяв сходженню Карла на трон і залишався найвпливовішим румунським державним діячем аж до його заміщення у 1888 році. Консерватори в той час продовжували бути в опозиції. Тоді ж від цієї партії відкололися так звані *юнімісти* (від румунського *Junimea* – молодь). В лавах нової політичної сили було чимало видатних діячів: Петер Карп, Титу Майореску, Теодор Росеті, Олександр Маргіломан – всім їм судилося відіграти важливу роль у румунській політиці.

У 1884 році зусиллями лібералів було прийнято закон про виборчу реформу. За новим законом, виборче право отримала більша кількість осіб, але голосування повинно було відбуватися спеціальними колегіями, що утруднювало участь більшості населення у цьому процесі. Як і раніше, уряд міг впливати на вибори і контролювати волевиявлення народу за допомогою поліції. Король мав право своїм рішенням призначати новий кабінет міністрів, розпускати парламент і призначати нові вибори. Уряд, який перебував при владі, здобував необхідну кількість голосів, користаючи з розгалуженого адміністративного апарату. Король виконував роль верховного арбітра у партійній боротьбі.

У 1888 році правління лібералів закінчилося з приходом до влади Юнімістської партії, яка залишалася при владі аж до 1895 року, коли кабінет знову посіли ліберали. Йон Брацяну та інший впливовий політик, Михаїл Когелнічану, пішли з життя у 1891 році, тоді керівництво ліберальною партією перебрав у свої руки Димитрій А. Струджа. До початку Першої світової війни партії кількаразово здобували і втрачали владу: консерватори керували у 1899–1901 рр., далі у 1905–1907 рр., і 1911–1914 рр.; ліберали були при владі з 1901–1905 рр., та 1907–1911 рр., вони знову ж прийшли до влади на початку 1914 року. Обидві партії підтримували монархічну систему правління та існуючий соціально-економічний стан.

Незважаючи на єдність партій в означених вище питаннях, їхні погляди суттєво різнилися, коли йшлося про роль уряду у розвитку промисловості країни чи державному захисті внутрішніх ринків від іноземної конкуренції. Упродовж 80-их, коли при владі були ліберали, ці проблеми викликали багато дискусій. Пізніше ми ще повернемося до питання обсягів увізного мита, коли говоритимемо про економічні відносини країн з державою Габсбургів. А для пожвавлення розвитку національної промисловості румунський уряд прийняв кілька законів про пряму державну допомогу індустріалізації, найважливішим з яких був закон, ухвалений у травні 1887 року. Фірни, на яких працювало більше 25 осіб, звільнялися від сплати ввізного мита на закордонну сировину та від окремих видів податків, їм також надавали в користування державні землі. В жодній іншій країні подібних заходів не вживали, і це зайвий раз свідчить про серйозні наміри румунського уряду заохотити розвиток національної промисловості. Тоді ж розпочалося видобування нафти в районі Плоешті — згодом нафтодобувній промисловості судилося зіграти неабияку роль в економіці всієї країни. У цій галузі значний відсоток фінансування надавався німецькими, габсбурзькими, голландськими, британськими, французькими, бельгійськими та американськими компаніями.

Доки уряд займався питаннями індустріалізації, становище в аграрній галузі щоразу погіршувалося. Незважаючи на те, що селянство не мало виборчих прав, про його невдоволення та заворушення на селі всім було відомо. Більшість румунських лідерів мали маєтки на селі або в інший спосіб стикалися з аграрними проблемами; окремі політичні сили, такі як юнімісти, розглядали допомогу селянам як одну зі своїх програмних тез. Уряд зробив певні кроки в цьому напрямку (було розпродано окремі ділянки державних земель), однак головні проблеми залишалися не вирішеними. Такі звичні в минулому селянські повстання знову почали вибухати — новий заколот стався у 1888 році. Втім, цей виступ не йшов у порівняння з масштабним повстанням 1907-го.

Попри всі ознаки зростання невдоволення на селі, виступ 1907 року був для уряду відвертою несподіванкою. Бунт розгорівся у Молдавії в березні 1907-го й невдовзі поширився по всій країні. Як і в часи Тудора Владіміреску, селяни палили панські будинки та господарські будівлі. Жорстокість повсталих спрямовувалася і проти управителів, і проти землевласників, а оскільки більшість управителів були євреями, то весь рух

набув антисемітських настроїв. Виступ був настільки масштабним і масовим, що місцева поліція не могла його зупинити. Тоді уряд кинув проти повсталих регулярні війська під командуванням генерала Александру Авереску. Той жорстоко придушив бунт, залишивши після себе зруйновані села і до 10 тис. убитих. Щоб зупинити повстання, потрібно було 120 тис. вояків.

Хоча заколот було придушено, повсталим вдалося привернути увагу уряду до важкого становища селянства. Після цього прийняли кілька законів, які мали покращити ситуацію. Втім, все знову ж зводилося до врегулювання окремих домовленостей та до продажу селянам більшої кількості державної землі; тому головні проблеми так і залишилися не вирішеними. Незважаючи на це, напередодні Першої світової війни уряд усвідомлював необхідність поділу великих маєтків та відчував усе більшу відповідальність за становище селян. Таке розуміння невдовзі вилилося у дієві нововведення в 20-их роках.

У зовнішній політиці Румунія не знала кризових ситуацій аж до 1913 року. Як і раніше, в активних міжнародних відносинах не було сенсу, оскільки всі не приєднані румунські регіони — Трансильванія, Буковина та Бесарабія — залишалися під владою великих держав. До Берлінських угод ставлення, звісно ж, було дуже негативним: Румунія втратила Південну Бесарабію, а кордон у набутій Добруджі було прокладено без врахування всіх румунських вимог. Навіть сама національна незалежність Румунії обумовлювалася Берлінським договором із застереженням: стаття XLIV вказувала, що уряд країни мусить забезпечити умови, за яких “різниця у вірі, релігії та конфесії” не повинна перешкоджати будь-кому з громадян “користуватися рівними політичними та цивільними правами, обіймати керівні посади, отримувати нагороди чи займатися будь-якими видами виробничої та підприємницької діяльності”². Аналогічні вимоги договору стосувалися Сербії та Східної Румелії і були, головним чином, спрямовані на захист мусульманського населення у цих регіонах. У Румунії ці зауваги захищали найперше євреїв.

На початку XIX століття проблеми національних меншин у Дунайських князівствах практично не існувало. Майже все населення цих земель було за етнічним складом румунами, а за

² Текст Берлінського договору надруковано в кн.: W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (London: Methuen, 1938), pp. 409–419.

віросповіданням — православними. Проте у другій половині століття ситуація змінилася, коли до князівств та до держави Габсбургів розпочалася масова імміграція російських євреїв. У 1859 році в Молдавії мешкало 118 тис. євреїв, а у Волощині — 9200. До 1899 року їх кількість збільшилася до 210 тис. — у Молдавії та 68 тис. — у Волощині. Врешті єврейська меншість налічувала до 1 млн. 250 тис. при загальній кількості населення Румунії у 6 млн. осіб. Конституція 1866 року давала право на громадянство лише тим іноземцям, які сповідували християнство. Євреям також заборонялося купувати будь-яку власність на селі. Через ці обмеження євреї оселялися, як правило, у великих містах, найперше, у Бухаресті та Ясах, і займалися переважно дрібною торгівлею. В сільській місцевості вони могли виконувати обов'язки управителів маєтків, утримувати корчму або давати гроші в борг — тобто, займатися всім, що могло спричинити конфлікт з місцевим сільським населенням. Застереження Берлінського договору настільки йшли у розріз із положеннями румунської конституції, що в країні довелося скликати позачергові законодавчі збори. Більшість румунських лідерів вважали відповідну статтю договору неприпустимим втручанням у внутрішні справи Румунії, до чого вони ставилися завжди з підвищеною чутливістю. Фактично, румунський уряд так ніколи повністю й не узгодив свою внутрішню політику з вимогами європейських держав. У 1879 році під великим тиском було погоджено право євреїв на громадянство, але на це потрібен був дозвіл у кожному окремому випадку. Єврейське питання залишалося невирішеним, що спричинило ще багато проблем у майбутньому.

Румунське невдоволення Берлінським договором стосувалося й інших його пунктів. Одним із наслідків Балканської кризи 1875—1878 років було подальше відчуження Румунії від співпраці з Росією. Росія не лише відібрала Південну Бесарабію, яка і національно, й історично вважалася румунською, але й пробудила своїми діями давні страхи про повернення її протекторату. Нових небезпек додавало формування Болгарської держави, яка, спершу, вважалася російським домініоном. До того ж, Румунія не мала серйозного союзника серед великих європейських держав і з жодним із їхніх урядів не була хоча б у дружніх відносинах. Здобуття незалежності перекреслило всі колишні іноземні гарантії; Османська імперія щодо свого колишнього васала теж більше не мала жодних зобов'язань. Всі розуміли, що довго країна в ізоляції залишатися не може, проте вибір союзника був справою не з легких.

Румунському урядові найбільше імпонував союз із Німеччиною, проте німецький канцлер Отто фон Бісмарк наголошував, що найближчим партнером Бухареста має бути Відень. Проте в цьому випадку на поверхню виступили численні суперечки Румунії із сусідньою монархією: після *Аусгляйху* становище трансильванських румунів погіршилося й це суттєво вплинуло на відносини обох країн. Тривали також численні конфлікти з економічних питань та врегулювання судноплавства на Дунаї. Однак, оскільки жодної іншої альтернативи не залишалось, — у 1883 році румунський уряд підписав з Австро-Угорщиною оборонний договір на випадок війни з Росією. До нього одразу ж приєдналася Німеччина, а в 1888 році — Італія. Умови договору зобов'язували союзні уряди оголосити війну Росії, якщо її війська вторгнуться на територію Румунії, проте румунська армія мала вступити у війну лише у випадку збройного конфлікту Австро-Угорщини з Росією чи Сербією, і не була зобов'язана воювати на випадок російсько-німецького конфлікту. Договір утримувався в надзвичайній таємниці, про нього знали тільки король та його головні міністри. Ні парламент, ні ширша громадськість про його існування не здогадувалися. Договір регулярно поновлювався і, врешті, вступив у силу з початком війни 1914 року.

Позиція Румунії, звісно ж, покращилася після розриву зв'язків між Росією та Болгарією у 1885 році; втім, відносини з південним сусідом ніколи так і не стали близькими. Упродовж наступних років головні проблеми у Румунії виникали тільки з Австро-Угорщиною. Перші серйозні непорозуміння викликали економічні питання. У 1875 році, головним чином з політичних міркувань, Румунія ратифікувала дуже несприятливу для себе торгову конвенцію. Ця угода передбачала надзвичайно сприятливі умови для постачання товарів, вироблених у державі Габсбургів — вони, фактично, вільно могли просуватися на румунський ринок. Натомість, румунська продукція на території Габсбурзької монархії обкладалася високим митом, — щоб захистити інтереси угорських виробників. Після невдалих спроб ініціювати перегляд торгової конвенції, румунський уряд у 1885 році денонсував її, а це означало, що знову почне діяти високе мито, прийняте у 1874 році. Нові протекціоністські митні ставки були прийняті у 1886 році після інтенсивних дебатів між лібералами та консерваторами, які сперечалися, головним чином, щодо того, якою саме має бути міра захисту румунських товарів. Саме у той час, як пам'ятаємо, були ухвалені заходи, спрямовані на розвиток румунської промисловості.

Введення нових митних ставок вилалося у затяжну торгову війну між Румунією та Габсбурзькою монархією, яка тривала у 1886–1893 роках. У відповідь Австро-Угорщина заборонила ввезення румунської худоби та значно підняла мито на решту румунських товарів. Такі дії серйозно зачепили сільськогосподарські інтереси Румунії, і тому її уряд переглянув свої митні рішення. Однак навіть після вирішення конфлікту комерційні відносини годі було повернути до попереднього рівня: замість Австро-Угорщини головним постачальником промислових товарів для Румунії стала Німеччина, а румунська сільськогосподарська продукція експортувалася більше до Бельгії, Німеччини, Британії та Франції, ніж до держави Габсбургів. Нові протекціоністські митні ставки були прийняті у 1904 році. Варто згадати, що сусіди і найближчі партнери Румунії (Росія, Австро-Угорщина та Німеччина) тоді теж провадили протекціоністську політику, і офіційний Бухарест тільки наслідував їх.

Незважаючи на торгові конфлікти та селянське повстання, у румунській зовнішній та внутрішній політиці було набагато менше напруги, ніж в аналогічних відносинах між іншими балканськими державами. Тогочасна Румунія не переживала жодної серйозної внутрішньої кризи і не була втягнута у жоден зовнішньополітичний конфлікт, на відміну від Сербії, Болгарії чи Греції, які постійно воювали між собою та з Османською імперією.

СЕРБІЯ

Якщо румунський уряд був доволі розчарованим наслідками зустрічі держав у Берліні, то для сербських лідерів Берлінський договір був правдивою катастрофою. В період між 1875 та 1878 роками серби опинилися в ситуації вагань, внутрішніх розколів та воєнних поразок. Повстання в Боснії та Герцеговині у 1875 році схвилювало всю країну: адже Боснію більшість сербів вважали своєю національною спадщиною. Офіційна Росія висловлювалася проти вторгнення, проте розвивалася й протилежна тенденція, ініційована Слов'янським Благодійним Товариством, до якого входили найбільш впливові представники вищих кіл російського населення. Болгарське повстання та бунт у Константинополі, у травні 1876 року, ще більше посилили позиції тих, хто закликав скористатися слабкістю південного сусіда для досягнення власних національних цілей. Війна, яка розпочалася у липні 1876 року, суперечила намірам князя Мілана та сербських консерваторів, але викликала у

громадськості однозначну підтримку. За вступ Сербії у війну безпосередню відповідальність несли її ліберальний уряд на чолі з Йованом Ристичем та Єфремом Груїчем. Сербські лідери відправляли війська на бій з найбільш оптимістичними настроями: вони сподівалися на ще одне болгарське повстання і вважали, що їм вдасться перемогти османську армію. На допомогу сербам прибуло 5 тис. російських добровольців. Окрім того, очолити воєнну операцію прибув з Росії генерал М. Г. Черняєв, який прославився перемогами в Центральній Азії. На жаль, жодне з цих сподівань не справдилося. Сербське військо, яке складалося з учорашніх селян, не могло протидіяти краще навченій, озброєній та організованій османській армії. Друге болгарське повстання також не розпочалося, а російські добровольці, серед яких було багато п'яниць та непрофесіоналів, навпаки, більше завдали клопоту сербській владі, ніж користі, й спричинили певні непорозуміння з самою Росією. Війна обернулася військовою та психологічною катастрофою. До того як у березні 1877 року було підписано мир, Сербія втратила до 15 тис. загиблими.

Російське оголошення війни Туреччині 24 квітня 1877 року, спершу не провіщало жодних труднощів, а тому царський уряд і не переймався тим, щоб знайти собі балканських союзників. Лише після того, як російська армія потрапила у складне становище під Плевеном, звернув по допомогу до сербів. Але попередній конфлікт виснажив сербські ресурси, тому Мілан взамін попросив грошей, амуніції та точного визначення кордонів земель, які після війни мали відійти до його держави. Переговори затягувалися, тож Сербія вступила у війну аж 13 грудня — за 3 дні після падіння Плевена. За мирною угодою, серби прагнули приєднати південні території, так звану “стару Сербію”, а саме: вілаєт Косово та санджак Нові Пазар до ріки Лім. Саме тому Сан-Стефанівський договір став для них справжньою катастрофою. Сербії було передано приблизно 400 кв. км землі, включно з містами Ніш, Пірот та Враньє, що було меншою часткою, яку віддали Чорногорії. Ще більшу небезпеку віщувало, на думку сербів, створення великої Болгарської держави, яка разом з приєднаною до неї Македонією перетворювалася на найбільш впливову державу на півострові. Сербські лідери вбачали в новому політичному утворенні пряму загрозу майбутньому своєї держави, і до того ж почувалися ображеними, оскільки набутки дісталися народу, який, як вони вважали, ставився до своєї долі пасивно, в той час як серби боролися за це не одне століття.

Попри те що велика Болгарська держава на Берлінському конгресі була розділена, його наслідки для сербів були не менш катастрофічними. Австро-Угорщина набула прав на Боснію, Герцеговину та санджак Нові Пазар, на приєднання яких так розраховували сербські націоналісти. За договором, монархія мала право лише окупувати та адмініструвати вказані землі, проте перспектива, що вони коли-небудь потраплять до рук сербів тепер ставала більш ніж примарною. Крім того, перед конгресом у Берліні, Росія дала зрозуміти, що захищатиме насамперед болгарські інтереси, а сербам слід шукати захисту у Відні. Поведінка росіян, звісно ж, була продиктована рішеннями про розподіл сфер впливу на Балканах з Австро-Угорщиною. Монархія розгортала свій вплив на Західних Балканах і, за логікою цих поділів, мала здійснювати патронат і над Сербією.

Відносини з Австро-Угорщиною ставали з кожним роком головною проблемою сербської зовнішньої політики. Було досягнуто економічних та політичних угод. Так, серби погодилися з бажанням габсбурзького уряду продовжити залізницю від Белграда до міст Ніш та Враньє; було підписано нову торговельну угоду. Як у випадку з румунами, габсбурзькі дипломати намагалися забезпечити власним товарам вигідний збут. Незважаючи на можливі негативні наслідки, які подібна політика могла мати для внутрішнього виробника, серби з пропозиціями північного сусіда погодилися: для сербської економіки, яка експортувала головним чином сільськогосподарську продукцію, важливо було не втратити ринки збуту в Австро-Угорщині, а власних промислових товарів, які варто було б захищати, у Сербії майже не виготовляли. Попри те, це рішення спричинило розкол у сербському уряді: міністри з Ліберальної партії подали у відставку, а договір підписали представники нового кабінету, що складався з членів Прогресистської партії, і був очолений Міланом Пірочанакм та Чедомілом Міятовічем.

Ще більшої ваги набув військовий союз, укладений у червні 1881 року: обидві держави зобов'язувалися залишатися нейтральними, якщо будь-яка з них розпочне війну з третьою стороною. До того ж Австро-Угорщина обіцяла, якщо трапиться сприятлива нагода, підтримувати спроби розширення Сербії на південь. Зі свого боку сербський уряд давав дві вельми суттєві гарантії: найперше, Сербія зобов'язувалася не допускати на своїй території та на землях Боснії та Герцеговини жодних "політичних, релігійних чи інших інтриг" проти

Австро-Угорщини. Другий пункт був ще більш контроверсійним і зазначав, що “без попереднього узгодження з Австро-Угорщиною, Сербія не вестиме жодних переговорів і не укладатиме політичних союзів із жодним іноземним урядом, а також не допустить на свою територію не тільки іноземної армії, регулярної чи нерегулярної, а навіть добровольців”³. Ця угода наочно продемонструвала сербське становище сателіта й викликала чергову урядову кризу. Мілан Пірочанак був готовий піти у відставку, але габсбурзькі дипломати запевнили його, що на право Сербії провадити переговори з іншими країнами угода не вплине. Тим часом, князь Сербії Мілан таємно, не вводячи в курс справи навіть своїх міністрів, направив до Відня запевнення, що без згоди габсбурзького уряду жодних переговорів він не вестиме. Після цього Австро-Угорщина підтримала бажання Мілана перетворити Сербію на королівство, і в березні 1882 року його коронували.

Прогресистська партія, котра тепер очолювала уряд і якій судилося відігравати важливу роль в житті країни ще 7 років, була лише однією з двох нових політичних сил Сербії. Партію склали колишні члени лівого крила консерваторів, які сформулювали собі типову ліберальну програму, були якими прихильниками Західної Європи та виступали за впровадження у Сербії інституцій європейського зразка. Другою новою політичною силою була більш демократична, Радикальна партія, яка утвердилася на поширенні тоді соціалістичної та анархістської орієнтації. Радикали виступали за введення загального виборчого права для всіх дорослих чоловіків країни, прямого оподаткування та домінування законодавчої влади над виконавчою; це була перша сербська партія, яка спробувала залучити до політичного процесу селян. Лідер цієї партії, Нікола Пашич, згодом відігравав значну роль у сербській політиці, й у формуванні Югославії зокрема. За часів правління прогресистів, згідно з їхньою ліберальною програмою, проводилися реформи, які стосувалися свободи преси, впровадження обов'язкової початкової освіти, поширення законності та сприяння економічному зростанню. У січні 1883 року було засновано Національний банк. З іншого боку, репутації прогресистів раз-по-раз шкодили скандали, найгучнішим з яких виявився конфлікт у справі будівництва залізниці.

³ Повний текст договору в кн.: Alfred F. Pribram, *The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879-1914* (Cambridge: Harvard University Press, 1920), I, 51-55.

Прогресистська партія не мала значної підтримки серед народу. Коли у 1883 році було проведено вибори, радикали перемогли зі значною перевагою. Проте Мілан аж ніяк не хотів, щоб його уряд складався з представників радикальної партії. Натомість, він наново зібрав консервативний кабінет, а щойно обрану народну асамблею розпустив. Після цього уряд спробував конфіскувати зброю, яка перебувала в індивідуальному користуванні, і наštовхнувся на опір такому рішення на сході країни. Через погані економічні умови та внаслідок агітації радикалів вибухнуло Тимоцьке повстання. Це було найбільше повстання сербських селян того століття, і воно засвідчило важкість становища цієї верстви населення навіть в умовах існування незалежного національного уряду. Виступ було придушено урядовими військами, а його лідерів – страчено або ув'язнено. У 1884 році Мілан повернув до влади представників Прогресистської партії. Наступну велику кризу спричинили зовнішньополітичні обставини.

Попри те, що утворена Сан-Стефанівським договором велика Болгарська держава була розділена, а особисті стосунки між Міланом та Олександром Батенберзьким залишалися приятними, їхні уряди розділяла стіна недовіри та ворожнечі. Найперша суперечка стосувалася питання кордонів. Річка Тимок, яка раніше була природнім кордоном між обома державами, змінила своє русло – звідси постало питання про території поза її новою течією. Конфлікт загострився у 1885 році, якраз коли дійшло до об'єднання Болгарії та Східної Румелії. Нова Болгарська держава була більшою територіально і густіше заселеною, ніж Сербія, а тому Мілан вважав, що заслуговує на певну компенсацію. У листопаді 1885-го сербська армія розпочала наступ. Незважаючи на поширену думку про слабкість болгарської армії після відкликання з неї всіх російських офіцерів, болгарини завдали загарбникам поразки. Щоби врятувати Мілана, мусили втрутитися представники Австро-Угорщини. Тоді було укладено мир на умовах дотримання попередніх кордонів; Сербії довелося визнати об'єднання Болгарії. Вся історія з цією війною завдала нищівного удару репутації сербського короля.

Таким чином, Мілан зіткнувся із серйозними проблемами. Під загрозою була вся влада династії Обреновічів, адже попередні роки її правління не принесли очікуваних національних здобутків, а король виявився надто слабким лідером. Тим часом, існувала загроза захоплення влади Петером Караджорджевічем, який був сином Олександра та внуком найпершого

сербського революційного лідера. У Сербії Петер мав значну підтримку.

У 70-их він брав участь у збройній боротьбі в Боснії, а далі вів активну політичну діяльність. У 1883 році Петер одружився із Зоркою, донькою князя Чорногорії — Миколая. Багатьом молодий Караджорджевіч видавався набагато кращим кандидатом на королівство, ніж Мілан, чиє особисте життя на той час перетворилося на відвертий скандал. Дружина Мілана, Наталія, не погоджувалася з політикою чоловіка і не пропускала нагоди висловитися про це привселюдно. Їхнє розлучення розкололо країну: у 1887 році Наталія залишила Сербію, забравши із собою спадкоємця трону — Олександра.

Позбавлений спадкоємця і зневірений Мілан подумував зректися престолу. Спершу він скликав конституційні збори, які зібралися у грудні 1888 року, за домінування радикальної партії, яка виборола 5/6 всіх місць; решту отримали ліберали. Прийнята конституція, звісно ж, була більш демократичною, ніж документ, який вона замінила: тепер збори мали більше влади і значні повноваження були надані місцевим адміністраціям. Вибори стали таємними, а право голосувати отримали всі платники податків. Після цього Мілан зрікся престолу на користь свого 13-річного сина, який повинен був правити країною за регентства Йована Ристича.

Як і можна було сподіватися, Олександр Обреновіч не став сильним правителем. Дитинство принца отруювали постійні сварки батьків, суворе виховання та рання відповідальність. Уряд було сформовано радикальною партією. Хоча її прихід до влади забезпечили голоси селян, керівництво партії складалося з представників середнього класу та інтелігенції. Партія розпочала деякі реформи, проте жодних радикальних змін не сталося. Як і їхні попередники, прийшовши до влади, радикали на всі відповідальні пости призначили своїх прихильників. У 1892 році радикальний уряд замінили ліберали. Наступного року, за підтримки військових, 16-річний король зважився зробити рішучий крок: було відновлено дію конституції 1869 року, котра надавала більшої ваги виконавчій владі. Радикальна партія залишалася найсильнішою в країні, однак молодий король надзвичайно майстерно навчився налаштовувати різні політичні сили одна проти одної; до того ж, вибори тепер відбувалися під прискіпливим наглядом поліції та місцевих адміністрацій. У квітні 1901 року, тепер вже з власної ініціативи, Олександр знову змінив конституцію: новий основний документ передбачав формування двопалатного законодавчого

органу. Нижня палата формувалася шляхом виборів, а у верхній 3/5 членів міг призначати король.

Такі дії монарха, звісно ж, породили опозиційний рух. До того ж, Олександр, подібно до його батька, мав значні проблеми в сім'ї. Мати і батько боролися за вплив на нього, проте ще більшою проблемою стало його власне одруження. Молодий король палко закохався у вдову на ім'я Драга Масина. Вона була старша за нього на 10 років і до того ж мала не найкращу репутацію. Казали, що ця жінка вже не може мати дітей, що для монаршого шлюбу було серйозною перешкодою. Проте Олександр спершу зробив її своєю коханкою, а потім одружився з нею. Цей крок короля викликав серед сербів неабияке обурення. Ще більше ворогів династії нажили родичі нової королеви, яких одразу ж після шлюбу попризначали на відповідальні пости. Всі ці події разом з очевидною слабкістю Олександра як національного лідера налаштували рішуче тих, хто давно прагнув відтрити родину Обреновічів від влади. У червні 1903 року змовникам вдалося здійснити військовий переворот, в якому брало участь 120 осіб. Заколотники вбили короля, королеву, її двох братів та військового міністра — жорстокість розправи з правлячою династією шокувала європейські двори. Однак у самій Сербії усунення Обреновічів від влади зустріло підтримку і майже не супроводжувалося заворушеннями.

Після вбивства Олександра єдиним претендентом на трон залишався Петер Караджорджевіч. Новий король на час свого сходження на престол мав уже 60 років і мало знав сербські реалії, оскільки більшу частину свого життя провів у вигнанні. Отримавши освіту в Парижі та Женеві, Петер, звісно ж, симпатизував усьому французькому — надалі його уряд підтримував тісніші зв'язки з Францією та її союзником Росією, ніж з центральноєвропейськими державами. Таким чином, сербська зовнішня політика радикально змінилася. За правління нового короля, спершу найсильнішими були Радикальна та Незалежна радикальна партії, які виникли на уламках старої політичної організації. Радикали перемогли у виборах 1906 року й залишалися при владі аж до початку Першої світової війни. Уряд, сформований цією партією та очолений Ніколою Пашичем, ухвалив ряд рішень, які послідовно втягували країну у військові дії 1912, 1913 та 1914 років.

Для Австро-Угорщини новий режим у Сербії був неприйнятним. Майже одразу ж розпочалися суперечки про спорудження залізниць, виплату позик та закупівлю військового

спорядження. Ще серйознішими стали торгові конфлікти. У 1905 році Сербія і Болгарія уклали економічний союз терміном до 1917 року. Оскільки подібна домовленість серйозно порушувала інтереси Габсбурзької держави, Відень негайно перервав переговори з Белградом стосовно низки торгових угод і почав чинити тиск на сербський уряд, щоби змусити його розірвати пакт із Болгарією. Найбільш серйозним наслідком цього протистояння була заборона на ввезення до Австро-Угорщини сербської худоби.

Цей конфлікт, відомий як “Свиняча війна”, дуже зашкодив сербській економіці. Нові ринки збуту знайти було важко, хоча де в чому вдалося досягти успіху. Скажімо, серйозні закупки у Сербії зробила Німеччина. До того ж, така заборона на експорт підштовхнула Сербію до розгортання власної м'ясопереробної промисловості. Економічна війна між сусідами тривала від 1906 до 1911 року і супроводжувалася постійними конфліктами через анексію Австро-Угорщиною у 1908 році Боснії та Герцеговини, про що ми детально поговоримо далі. Врешті, політика держави Габсбургів провалилася. Замість того, щоб шукати компромісів з Австро-Угорщиною, Сербія почала сильніше зближуватися з Францією та Росією і купувати вже не австрійське чи німецьке, а французьке військове спорядження. Після того, як у 1905 році Росія вийшла з катастрофічної війни з Японією, вона також могла запропонувати Сербії свою допомогу.

У той спосіб, Сербії вдалося сформувати сильний національний уряд, який все більше виходив з-під впливу Відня і набував усе міцніших зв'язків з Парижем та Петербургом. Із послабленням гальмівного впливу політики Габсбургів серед сербів знову поширилися експансіоністські настрої і бажання відвоювати територію в Османській імперії. Невдовзі подібні ідеї про балканське співробітництво, які виникали ще за правління Михаїла, знову відродилися й призвели до ширших переговорів між країнами Балканського півострова.

ЧОРНОГОРІЯ

Після 1860 року політичне життя у Чорногорії зосередилося довкола сильної особистості князя Миколая. Рівень життя в країні залишався дуже низьким. Головною турботою уряду, як і раніше, було встановлення контролю над гірськими кланами. Щодо відносин з сусідами — переважали дві тенденції. Найперше, Чорногорії завжди загрожувала агресія збоку сусідніх підосманських територій. Порта продовжувала

претендувати на ці землі аж до 1878 року, а у 1862-ому, ще на початку свого правління, князь Миколай зазнав поразки у битві з османами. Амбіційні паші з Албанії, Боснії або й сама Порта повсякчас могли розпочати новий наступ. По-друге, Чорногорії завжди бракувало придатної для сільського господарства землі, а тому з'являлася сильна спокуса скористатися заворушеннями християн та селян у сусідніх країнах, щоб відвоювати шмат їхніх земель.

Незважаючи на малі розміри та бідність, Чорногорія продовжувала відігравати важливу роль у міжнародних відносинах. Якийсь час їй доводилося балансувати між Росією та Габсбурзькою монархією. Починаючи з XVIII століття, правителі Чорногорії регулярно отримували російські грошові субсидії – продовжувати подібну політику було вигідно й надалі. Стосовно сербського національного руху чорногорці займали водночас і дружню, і суперницьку позицію. За правління Михаїла, Миколай та його уряд співпрацювали із сербами – обидва правителі були сербськими патріотами і намагалися закріпити остаточну поразку Османської імперії в цій частині Балкан. На той час Миколай навіть готовий був визнати Михаїла правителем, якби їхні країни об'єдналися, проте край цим планам поклала династична ворожнеча. Після смерті Михаїла суперництво почало поглиблюватися.

У 1875-ому та 1876-ому роках Чорногорія знову опинилася в центрі подій. До країни почали прибувати біженці із сусідньої Герцеговини, а загони чорногорських добровольців пішли на об'єднання з повстанцями на османській території. Панславістське Товариство звертало на російську державу-протеже якнайпильнішу увагу. Спокуса вступити у війну вкрай загострилася: здавалося, що перемога можлива, а мета Чорногорії була чіткою – приєднати Герцеговину та інші підосманські землі. Тоді було укладено союз із Сербією і спільний виступ розпочався. Втім, справи не просувалися надто успішно. Реформована османська армія була краще навчена і була більш забезпеченою, ніж відчайдушно бідна Чорногорія, військам якої бракувало майже всіх припасів. Чорногорці також не знали методів ведення сучасної війни. Однак, їхня армія не зазнала поразки, оскільки користувалася природним захистом звичної для чорногорців гористої місцевості, а також тому, що основні османські сили концентрувалися в інших напрямках: спершу проти Сербії, а пізніше – проти свого головного ворога, Росії.

Коли у березні 1877 року серби підписали мир, Чорногорія залишалася з Портою у стані війни. Тому, коли у квітні у війну

вступила Росія, обидві держави стали союзниками. Після невдалої спроби османської армії окупувати Чорногорію, військам чорногорського уряду вдалося перейти у контрнаступ і захопити побережну територію від ріки Бояна до Будви. Тепер Чорногорії належав шмат узбережжя, який був метою її давнішої зовнішньої експансії. На мирних переговорах Росія доклала максимум зусиль, щоб зміцнити становище Чорногорії: за Сан-Стефанівським договором, територія цієї балканської країни мала збільшитися в 3,5 рази. Навіть після підписання Берлінського договору, коли доданих земель поменшало, Чорногорія стала удвічі більшою, ніж до війни. Було також здобуто жаданий вихід до моря: тепер Чорногорії належав адриатичний порт Улцинь. Натомість, Чорногорія мала погодитися на певну залежність від Австро-Угорщини, оскільки уряд у Відні остерігався, що чорногорське здобуття виходу на узбережжя означатиме лише появу в Росії адриатичного порту. Всі великі держави Європи, насправді, не хотіли допустити Росію в район Середземного моря; у Берлінському договорі така можливість усувалася заборонаю приймати у територіальних водах Чорногорії будь-які військові кораблі. Оборону узбережжя доручили Австро-Угорщині, а самій Чорногорії також заборонялося мати власний флот. В той спосіб Габсбурзька імперія встановила у цьому регіоні свій військово-морський протекторат.

У 1881–1913 роках Чорногорія цілком логічно переживала період мирної зовнішньої політики. З трьох боків державу оточували володіння Габсбурзької монархії або загарбані нею землі — Далмація, Боснія, Герцеговина та санджак Нові Пазар — в таких умовах князь Миколай мало на що міг зважитися. Натомість, упродовж цього періоду сталися деякі зміни у структурі внутрішнього врядування, яка тепер більше нагадувала адміністративні системи європейських держав. Миколай, звісно ж, був автократом і правив за допомогою призначених ним же 12 сенаторів, які в більшості представляли інтереси окремих кланів країни. Сенат також виступав у ролі верховного суду. У 1879 році князь реорганізував свою державу. Він призначив членів державної ради, яка стала виконувати функції законодавчого органу, було також створено окрему раду міністрів та верховний суд. Країну поділили на 12 провінцій, які в свою чергу ділилися на райони, де найвищу адміністративну та судову владу уособлювали *капітани*. У 1888 році було введено в дію новий звід законів. Водночас, князь реорганізував армію, взявши за зразок російську модель.

Незважаючи на територіальні здобутки Чорногорії після останньої війни, головна внутрішня проблема в країні залишалася незмінною — ця земля просто не могла прогнати усе населення. Основою чорногорської економіки було скотарство: тварини та продукти тваринництва становили 2/3 експорту. Водночас, пшеницю і вироби легкої промисловості доводилося імпортувати. Іншими словами, населення не могло харчуватися й одягатися з того, що виробляло. Більшість тогочасних мешканців Чорногорії жили у злиднях. А оскільки надій на індустріалізацію або подальшу територіальну експансію не залишалось, проблему розв'язувала лише широкомасштабна еміграція. Підраховано, що у 1912 році приблизно 1/3 всіх придатних до роботи чоловіків виїхала з Чорногорії на сезонну працю або й назавжди. Переважно емігрували до Сполучених Штатів. Гроші, які емігранти пересилали своїм родинам, були серйозною допомогою і для всієї чорногорської економіки. Як бачимо, Чорногорія не мала власних засобів для побудови модерної держави.

В такій ситуації уряду залишалось жити на позиках та субсидіях. Ці надходження перебували під особистим контролем князя. Регламентований бюджет було запроваджено вперше тільки у 1907 році. Основою фінансової рівноваги країни була російська дотація, яка покривала половину всіх витрат уряду і так фінансувала більшість видатків на армію та адміністрування. У 1910 році обсяг дотації зріс від 800 тис. до 1,6 млн. крон⁴. Російський уряд також надсилав чорногорцям пшеницю. Незважаючи на таку допомогу, у відносинах з Петербургом далеко не завжди вдавалось уникнути суперечностей. Незалежний та ексцентричний Миколай не дозволяв жодному іноземному уряду накинути йому своє верховенство; водночас від отримував субсидії від держави Габсбургів та заохочував італійські інвестиції.

Незважаючи на відносний успіх, правління Миколая спричинило появу серйозної опозиції, яка складалася переважно із представників молодшого покоління, багато з яких вчилися за кордоном. Найбільше чорногорських студентів було у Белграді, де вони й ознайомилися з новими ідеологічними віяннями доби, які навряд чи могли прижитися у Чорногорії за патріархального режиму князя Миколая. Опозиціонери вимагали ліберальних реформ та формування конституційного уряду. У 1905 році

⁴ Іu. V. Bromlei et al., eds., *Istoriia Jugoslavii* (Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1963), I, 526.

Миколай таки змушений був видати конституцію. Але так князь, найперше, хотів змінити міжнародне ставлення до свого врядування і отримати ще більше дотацій; відмовлятися від своєї авторитарної влади він, звісно ж, не збирався. Князь дав зрозуміти, що не потерпить у своїй країні жодних політичних партій чи будь-якої іншої опозиції. Укладений ним же основний документ, всю владу зосереджував у князівських руках. Відповідно до цієї конституції, князь повинен був затверджувати усі закони, міг ініціювати їх прийняття або видавати власні декрети; також він призначав міністрів. Представників державних зборів частково призначав князь, частково їх обирали шляхом відкритого голосування. Збори створювали та обговорювали проекти законів і переглядали бюджет.

Попри всі перестороги князя, у 1906 році збори таки було скликано й вони спробували проконтролювати його політику. Опозиція організувала так званий Національний Клуб, проте князь придушив цю спробу, а збори у 1907 році розпустив, створивши натомість виключно зі своїх прихильників “Справжню Національну партію”. Опозиційні ліберали бойкотували наступні вибори. Миколаю вдалося оволодіти ситуацією, проте підпільна опозиція продовжувала існувати. Такий стан справ погіршив стосунки князя з Белградом, оскільки Миколай вважав, що чорногорське підпілля користується підтримкою сербів.

Попри те, що подальшого поступу зробити не вдавалося, Миколай продовжував активну зовнішню політику. Він дуже успішно видав заміж своїх доньок: дві з них одружилися з російськими великими князями і потім відігравали важливу роль при дворі у Петербурзі; ще одна – стала дружиною Петра Караджорджевіча, хоча померла у 1890-ому, ще до того, як він став сербським королем; четверта донька, дружина Віктора Емануеля III, стала королевою Італії. У 1910-ому Миколай проголосив Чорногорію королівством і також став королем.

Упродовж всього цього періоду головною опорою його влади була Росія. З іншого боку, на ринках Габсбурзької монархії реалізувалося найбільше чорногорської худоби і також постійно зростав вплив італійців: саме італійським компаніям дозволили розвивати інфраструктуру порту Бар, надали монополію на торгівлю тютюновими виробами та концесію на будівництво вузькоколійки від Бару до Вірпазару. Цю єдину в країні залізницю було відкрито у 1909 році.

Отже, на початок ХХ століття Чорногорія залишалася надзвичайно бідною країною, яка до того ж не мала жодних

шансів розвинутися у наявних в неї територіальних межах. У фінансовому плані, Чорногорія повністю залежала від Росії, але та була надто далеко і не могла захистити її у випадку війни або внутрішнього конфлікту. Тим часом найближчі сусіди, Австро-Угорщина та Італія, розглядали Чорногорію як об'єкт експлуатації і аж ніяк не були зацікавлені, щоби вона здобула вплив бодай на Адріатиці. До того ж, Відень із недовірою ставився до зв'язків чорногорського уряду з сербами у Боснії, Герцеговині та Сербському королівстві. Після австро-угорської окупації Боснії, Герцеговини та санджака Нові Пазар, чорногорці могли розгортати зовнішню експансію лише в бік земель, населених албанцями. Те, що Чорногорія і справді сподівалася на це — далі переконливо довели події 1912 року.

БОЛГАРІЯ

Після усунення від влади і вбивства Стефана Стамболова, князь Фердинанд повністю перебрав контроль над болгарською політичною системою. Жодна інша особа чи партія не могли ослабити його позицію. Вигідним для князя був і поділ первинних Ліберальної та Консервативної партій на дрібніші фракції, яких до 1914 року було вже дев'ять. Ці угруповання постійно конкурували між собою, однак, хоча їхні погляди на зовнішню та внутрішню політику трохи відрізнялися, головна мета кожної з цих груп полягала у здобуванні якомога більшої кількості мандатів на чергових виборах і, відповідно, місць в уряді. Фердинанду довгий час вдавалося налаштовувати ці партії одна проти одної.

У 1894 році уряд очолив Константин Стоїлов з Національної партії, яка раніше входила до Консервативної. Уряд Стоїлова протримався до 1899 року. Саме упродовж цього часу було відновлено відносини з Росією. Багато уваги тоді звертали на потребу модернізації країни, але масштабної індустріалізації розгорнути не вдалося. Було встановлено високе мито, але іноземні товари продовжувати ввозити, що серйозно шкодило місцевим підприємцям, особливо виробникам текстилю. У 1894 році уряд прийняв закон, який мав сприяти розвитку болгарської промисловості: фірми, з капіталом понад 25 тис. левів і на яких працювало більше 20-ти робітників, могли отримати від держави позику. Окрім цього, було затверджено плани прокладання залізниць. Перша гілка, яка простяглася на захід від Константинополя, була задіяна ще у 1888 році і поєднувала Болгарію із Західною Європою. Але у справі

залізниць Болгарія зіткнулася з тими ж проблемами, що і її сусіди: їх спорудження дорого коштувало, але не приносило реальних прибутків.

У 1899 році Стоїлов змушений був подати у відставку через звинувачення в корупції при укладанні контрактів на спорудження залізниць. До влади прийшли ліберали, очолені Василем Радославовим; цей уряд протримався з 1899 до 1901 року і намагався вирішити головним чином сільські проблеми. Переважна більшість болгарських селян мали власні господарства, проте це не надто покращувало їхнє важке становище. Ті, кому земля дісталася після конфіскації у мусульманських власників, мусили сплачувати компенсацію. До того ж, на плечі селян, звісно, лягали витрати на утримання адміністративного апарату, армії, виплата іноземних позик та модернізація національної економіки, зокрема прокладання залізниць. Тим часом, у Болгарії, як і в інших країнах, про які вже йшлося, швидко зростала чисельність населення і, як наслідок цього, земельні наділи кожної селянської сім'ї ще більше подрібнювалися. У 1897-ому та 1899-ому роках був неврожай, а тому на спробу уряду ввести у 1899 році новий податок — селяни відповіли спротивом. Реформа зводилася до введення єдиного натурального податку, який мав забирати у селянина приблизно 10% його врожаю. Влада придушила масові протести силою. Лідери селянських заворушень були арештовані, трапилося також кілька смертей. Однак хвиля опору наростала і тому в 1901 році Фердинанд був змушений розпустити уряд і призначити новий, на чолі якого став Петко Каравелов. Ненависний податок було скасовано.

Невдоволення селян вилилося в утворення однієї з дуже небагатьох виключно селянських політичних організацій на Балканах до Першої світової війни — Аграрного Союзу. Як ми вже знаємо, попри свою кількісну перевагу, балканські селяни, фактично, не брали участі у політичній боротьбі. Сербська Радикальна партія, яка декларувала захист інтересів цієї групи населення, до 1914 року перетворилася на звичайну політичну організацію середнього класу. Втім, перші кроки у створенні Аграрного Союзу теж зробили не самі селяни, а інтелігенція. Особливо активну роль відіграли при цьому болгарські вчителі, яких наприкінці століття було вже близько 6 тисяч⁵. Ці освічені

⁵ Див. у кн.: John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977), p. 17.

люди навчали, головним чином, у сільських школах, а тому напряду стикалися з бідністю тогочасного сільського життя. Рух вчителів підтримували й інші невдоволені – письменники, журналісти, дрібні урядовці, лікарі та священники – всі, хто не належав до нечисленної верстви, яка могла процвітати за правління Фердинанда.

Спершу, Аграрний Союз був асоціацією розрізаних політичних груп та окремих осіб; відповідно, не існувало ні єдиної ідеології, ні спільної програми дій. Більшість учасників руху були прихильниками народницької доктрини російських радикалів. Вони вірили, що їхнім завданням є покращення інтелектуального та морального рівня селянства, а тому особливий наголос робили на поширенні освіти. Були й інші, котрі закликали робити більш практичні кроки: вчити селян, як підвищити продуктивність їхньої праці, та шукати способи визволення селянина від боргової залежності. Ця остання проблема була особливо болючою: багато селян стали постійними боржниками місцевих лихварів, котрі пропонували їм гроші під непомірні відсотки. Більшість селян вже втратили будь-яку надію розрахуватися зі своїми кредиторами.

Перший конгрес Аграрного Союзу відбувся у 1899 році і зібрав близько 800 делегатів. Найперше дискутувався щойно запроваджений податок. На зібранні було визначено головні завдання діяльності Союзу, серед яких пріоритетними були реформа податкової системи, надання гарантій дешевого кредитування, можливостей освіти для селян та подальшого вивчення проблем села. Суперечки виникли довкола питання, чи варто перетворювати Союз на політичну партію і брати участь у наступних виборах. Таке рішення прийняли аж у 1901 році, тоді ж організацію було перейменовано на Болгарський Аграрний Національний Союз (*BANU – Bulgarian Agrarian National Union*).

Незважаючи на відсутність єдиної чіткої програми дій, Аграрний Союз від початку перебував в опозиції до уряду і підтримував певні реформи. Проте рухові ніяк не вдавалося досягти успіху, аж поки у 1906 році його не очолив Александр Стамболійський. Під його керівництвом було сформовано чітку організаційну структуру і задекларовано офіційну ідеологію. Захищаючи інтереси малих селянських господарств, партія ухвалила програму, в якій вимагала від уряду допомоги селу, кращих можливостей для здобування освіти і отримання дешевих державних позик. Також вказувалося, що гроші від податків повинні йти на покращення економіки, а не на

зміцнення армії. Стамболійський критикував загальне становище в країні і не боявся виступити проти самого короля. У травні 1908 року Союз здобув значну перемогу: незважаючи на корумпованість виборів, за його кандидатів проголосувало 100 тис. громадян і він став найбільш впливовою опозиційною партією Болгарії. Проте головні перемоги BANU відбулися вже після Першої світової війни.

Тим часом, головне занепокоєння уряду викликали міжнародні події. Хоча держава формально була автономією, її керівництво поведилося незалежно. Болгарський уряд встановив дипломатичні відносини з усіма європейськими країнами, а Порта не мала жодних засобів впливу на його зовнішню чи внутрішню політику. Звісно ж, і правитель, і політичні партії прагнули справжньої незалежності, а ще — продовжували плекати мрію про розширення своєї держави до меж, встановлених Сан-Стефанівським договором. Головна увага й надалі була прикута до Македонії. Втім, у перше десятиліття ХХ століття надій на територіальне розширення не було жодних, адже і Австро-Угорщина, і Росія були зацікавлені зберігати на Балканах *status quo*. Більше того, у 1878 році Болгарія сама стала об'єктом ворожих настроїв своїх сусідів — Сербії та Греції, які не бажали допустити зростання болгарського впливу у Македонії; вона уявлялася кожній з цих країн ідеальною територією для експансії. Утворення великої Болгарської держави також суперечило інтересам Румунії.

Все ж болгарським лідерам за цей період вдалося зробити у національній розбудові один суттєвий крок. У 1908 році, внаслідок заколоту, до влади в Османській імперії прийшов революційний уряд. Скориставшись моментом, Болгарія та Австро-Угорщина вдалися до спроб ще більше послабити османські позиції на Балканах. Габсбурзькі війська окупували Боснію та Герцеговину, а Фердинанд декларував повну незалежність Болгарії і проголосив себе царем, апелюючи у той спосіб до історичної пам'яті про славних болгарських правителів середньовіччя. Османський уряд майже нічого не міг зробити у відповідь. Після переговорів було погоджено, що Болгарія заплатить імперії компенсацію, частину якої складала російська позика.

Таким чином, Болгарія поповнила кількість незалежних балканських держав. Після цілковитого розриву з Османською імперією болгарський уряд міг, врешті, всю свою увагу зосередити на вирішенні македонської проблеми, яка надалі стала центральним питанням як зовнішньої, так і внутрішньої

політики Болгарії. Македонський конфлікт — найбільшу збройну сутичку на Балканах перед Першою світовою війною — ми проаналізуємо в одному із наступних розділів.

ГРЕЦІЯ

Греків, як і сербів з румунами, дуже хвилювали підписання Сан-Стефанівського договору та утворення окремої Болгарської держави. Надалі Болгарія стала претендувати на землі, які греки історично вважали своїми. Так само і болгарський екзархат був у кращому становищі і міг успішно відмежуватися від патріархату у Константинополі. До 70-их років ХІХ століття грецькі державні діячі сподівалися, що за якийсь час їм вдасться приєднати до своєї держави не лише Фесалію та Крит, але й Епір, Фракію і Македонію. Новоутворені болгарський та албанський національні рухи загрожували грецькій експансії у всіх трьох із цих регіонів. Після 1878 року постійно виникала криза через правління на Криті, проте в центрі уваги грецького уряду залишалася Македонія. Було зрозуміло, що Крит рано чи пізно таки змушений буде визнати зверхність Афін, оскільки жодна інша із сусідніх держав на цей острів не претендувала. Натомість у Македонії, потрібно було протидіяти болгарським, сербським, албанським і навіть румунським інтересам.

До 1914 року головною дилемою грецького уряду, як і в керівництві інших балканських держав, було намагання розвивати сильну експансіоністську зовнішню політику і, водночас, дбати про внутрішню розбудову власної країни. Однак, загалом бідна тогочасна грецька нація мала недостатньо ресурсів, щоб успішно справитися бодай з однією із цих перспектив. Ще від часів революції Грецька держава зіткнулася зі значними фінансовими проблемами, які практично неможливо було вирішити. Державній скарбниці постійно бракувало грошей, тому уряд йшов на непопулярні серед населення заходи: стягував десятину зі всієї сільськогосподарської продукції, вводив непрямі податки з продажу споживчих товарів, стягував високе мито. Окрім цього, Грецька держава продовжувала позичати гроші за кордоном; за 1879 та 1890 роки зовнішній борг Греції зріс на 630 млн. золотих франків. Обслуговування цього боргу, разом із виплатами попередніх позик, забирало велику частку коштів національного бюджету. А оскільки уряд ще мав покрити витрати на врядування, утримання армії, виплату пенсій, забезпечення освіти та інших, дрібніших

потреб, то на розвиток внутрішньодержавної інфраструктури майже нічого не залишалося.

У другій половині XIX століття грецькі політичні партії все ще склалися з прихильників одного сильного лідера. Метою перемоги на виборах був прямий доступ до влади і розподіл державних посад між своїми прихильниками. Партії, як правило, не представляли інтереси конкретного політичного електорату і не мали чіткого класового підґрунтя. У 1875 році король Георг погодився призначити міністрів з тієї партії, яка здобула більшість на виборах, — і політична ситуація поступово почала стабілізуватися. Замість численних розрізнених партій сформувалося два великих політичних блоки довкола двох лідерів-конкурентів — Чарілаоса Трикупіса та Теодороса Делігіаніса. Обидва лідери визнавали, що розгорнути водночас сильну зовнішньополітичну та внутрішньополітичну діяльність не вдасться, однак виходи із ситуації бачили різні.

Трикупіс керував урядом з березня 1882-го до квітня 1885-го і з травня 1886-го до листопада 1890-го. Цей політичний діяч пропонував програму внутрішнього розвитку країни і ратував за відкладення всіх зовнішньополітичних авантур аж до того часу, коли Греція буде краще готова до них і у військовому, і в економічному плані. Кабінет Трикупіса користувався підтримкою британського уряду, який намагався послідовно протидіяти усім ініціативам, що могли би спричинити появу нового Східного Питання. За час свого правління Трикупіс провадив реорганізацію поліції, армії, військового флоту та розробив ефективну програму прокладання залізниці, доріг та обладнання морських гаваней. Головним досягненням цього політика було спорудження Коринфського каналу, який поєднав Іонічне та Егейське моря. Звісно ж, кабінетові Трикупіса довелося вирішувати, де взяти кошти на такі дорогі проекти: гроші надходили від податків, стягуваних із селян та інших, бідніших, прошарків населення, які жодних прямих вигод від великих будов не отримували. Натомість, новими податками обкладалися повсякденні товари — наприклад, сірники і тютюн. Жодного поступу у зовнішній політиці за той час не було зроблено. Трикупіс припинив свою політичну діяльність аж у 1895 році.

Його суперник, Делігіаніс, неодноразово очолював уряд в період від 1885 року і аж до його вбивства у 1905-ому. Делігіаніс умів грати на національному ентузіазмі та загальному прагненні народу до експансії. Його популярність особливо зросла в часи кризи, коли серед населення прокочувалася

чергова хвиля агресивних настроїв. Агресія грецької громадської думки спрямовувалася, головним чином, проти Криту та Македонії. Критське питання стосувалося відносин Греції з Константинополем, а боротьба за Македонію зачіпала інтереси мало не всіх балканських держав.

Як і сербів, греків дуже непокоїло об'єднання Болгарії та Східної Румелії – адже утворилася територіально велика держава зі значною кількістю населення. Грецьким лідерам було важко змиритися з експансією болгар. Виклик, який ця нація кидала грецьким інтересам, був для них чимось незрозумілим: у минулі століття болгарами керував сповнений грецькими впливами патріархат у Константинополі та греки-фанаріоти – відповідним було і ставлення греків до болгарської нації. У свідомості греків панувало “переконавання у відсталості та нижчості болгар і тому, захоплені власною риторикою, вони не могли зрозуміти, як цивілізована Європа може співчувати цим “дикунам”⁶. Коли у 1885 році Сербія пішла на Болгарію війною, багато греків вимагало від свого уряду подібних дій. Вважалося, що замість компенсації Греція має отримати решту Епіру – тобто, ті землі, які були найбільше заселені албанцями. Делігіаніс, який саме тоді був при владі, мобілізував армію, але виступу завадили уряди великих європейських держав, котрі у травні 1886-го розпочали воєнну блокаду Греції з моря. В результаті цих подій Делігіаніса усунули з поста голови уряду, оскільки нічого так і не було досягнуто, а мобілізація армії обернулася неабиякими витратами.

Доля Криту залишалася проблематичною відтоді, як він у 1840 році перейшов з-під влади єгипетського правителя назад під контроль Османської імперії. Критські лідери і більшість населення, природно що прагнули приєднатися до Грецької держави. Становище на Криті де в чому нагадувало ситуацію у Боснії: після османського завоювання 1/5 мешканців острова прийняли іслам, що дало їм змогу отримати великі маєтки і зайняти високі адміністративні пости. Часті повстання на Криті були спричинені як соціальними, так і національними чинниками. Гнів повсталих завжди спрямовувався проти мусульман-землевласників та урядовців, які могли бути греками за походженням і розмовляли грецькою мовою. Османський уряд, скоряючись тискові великих європейських держав,

⁶ D. George Kousoulas, *Modern Greece: Profile of a Nation* (New York: Scriber's, 1974), p. 72.

намагався реформувати статус острова. Найбільш вагомі зміни сталися після підписання у жовтні 1878 року Халепського пакту, яким завершилося трирічне народне повстання. За умовами цього документа, Порта передавала адміністрування островом християнській більшості; мешканці Криту мали право скликати народні збори. А султан зобов'язувався призначити губернатором острова християнина. Проте згадані поступки очікуваного миру не принесли. Грецьке населення розділилося на ліберальну та консервативну фракції, які конкурували за політичне домінування. Серед критських політиків вирізнявся ватажок лібералів Елефтеріос Веніцелос. Постійні заворушення на острові спонукали Порту порушити Халепську угоду — збори розпустили, а губернатором був знову призначений мусульманин.

Ні грецький уряд, ні православне населення Криту не збиралися миритися з такою ситуацією. Чимраз більшої популярності набувала політика *енозису*, тобто прагнення союзу з Грецією. У 1894 році, з метою пропагування та втілення грецьких національних інтересів, була створена *Етнікі Етайрія* — або Національне Товариство. До цього політичного утворення належало 3/4 усіх офіцерів грецької армії. Національне Товариство було надзвичайно діяльним і постійно постачало зброю та добровольців для підпільної боротьби на територіях, на які була спрямована грецька експансія. І Крит, і Македонія опинилися у сфері його діяльності. У 1897 році критський конфлікт розгорівся знову: в лютому-місяці того ж року лідери нового повстання на острові проголосили його приєднання до Грецької держави. Уряд Делігіаніса налаштувався діяти; попри постійні застереження збоку урядів великих європейських держав, армію було мобілізовано. Боротьбу розпочали морські сили Греції під командуванням другого сина короля, — князя Георга. Невдовзі 1,5 тисячі грецьких вояків висадилися на Криті. В той же час основні грецькі сили, очолювані спадкоємцем трону, князем Константином, перейшли у наступ на суші.

Воєнна операція у сусідніх з Грецією османських землях обернулася повною катастрофою. Сутички на цій території точилися близько місяця, однак, невдовзі грецькі війська були розбиті і окрилена перемогою османська армія перетнула грецький кордон. Подальше просування османських сил було зупинене після втручання дипломатів великих європейських держав. Незважаючи на принизливу поразку, мир став вигідним Греції, найперше через зміну статусу Криту. Під

тиском європейських урядів Порта змушена була надати острову автономію і призначити князя Георга його правителем. Від османського панування майже нічого не залишилося: Порта вже не могла збирати тут данину чи призначити наступного правителя. Натомість греки зобов'язувалися заплатити імперії контрибуцію та передати під її контроль кілька пунктів на греко-турецькому кордоні.

Війна на крок наблизила Крит до майбутнього об'єднання з Грецією, але й викликала серйозні економічні проблеми. До боргів грецького уряду додалася ще й необхідність сплатити контрибуцію, а що розрахуватися з кредиторами не було чим — державну фінансову систему довелося передати під іноземний контроль. Тепер управління грошовими справами Греції здійснювала Міжнародна Фінансова Комісія, яка складалася з представників власників облігацій шести великих європейських держав. В той спосіб було захищено інтереси європейських інвесторів і дещо впорядковано грецьким фінансам. Однак, оскільки Комісія дуже обмежувала фіскальний суверенітет Грецької держави, вся ситуація сприймалася греками як велике національне приниження. Як завжди, цапом відбувайлом для грецьких політиків та громадськості став керівник держави. Втім, окрім короля, критика спрямовувалася і проти кронпринца, який так невдало провів військову кампанію.

Водночас грецька політична система цілком виправдано потрапила і під критику зовнішніх спостерігачів. Без постаті на зразок Трикупіса, країна не знала, в який бік рухатися — партії просто змінювали одна одну при владі. Британський представник Міжнародної Фінансової Комісії коментував ситуацію так: “Ці партії важко розрізнити, оскільки принципи їхньої діяльності майже однакові. Деякі менші політичні групи слабо декларують опозиційність до теперішньої династії, але йдеться лише про зміну конкретних осіб, а не всієї системи — всіх приваблюють вигоди урядових портфелів, а не холодна небезпека справжньої опозиційності”⁷. У політичному житті країни продовжують процвітати хабарництво та корупція.

Загальноекономічна ситуація залишалася важкою. Податки, які відбирали у середньостатистичного громадянина 23% його прибутку, надто обтяжували збідніле грецьке населення. Через зростання чисельності населення та обмежених обсягів придатної до обробітку землі, почалася масова еміграція, яка

⁷ Цит. за кн.: S. Victor Papacosma, *The Military in Greek Politics: The 1909 Coup d'état* (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1977), pp. 16–17.

невдовзі перетворилася на вагомий фактор національного життя. Найбільше мешканців залишило Грецію після поразки 1897 року. За 1900–1921 роки емігрувало 383 тис. 993 особи, більшість з яких склали чоловіки віком від 15 до 45 років — тобто, найбільш активна та робото здатна частина тогочасного населення. 3-поміж усіх балканських країн Греція мала найвищий рівень еміграції. Гроші, які надсилали переселенці своїм родинам на батьківщині, стали суттєвою підтримкою для грецької економіки, однак масовий від'їзд громадян ослабив країну й особливо її військові сили, оскільки вийжджали саме наймолодші і найсильніші чоловіки.

Особливо сильним було невдоволення в армії. Окрім при-низливої поразки у війні з Османською імперією, греки почали все більше втрачати опору в македонському протистоянні. Тим часом, на македонських землях почали виникати збройні конфлікти, а ослаблена війною та поганим фінансуванням грецька армія залишалася набагато слабшою за сербські чи болгарські сили. Спроби реформи результатів майже не дали, а така ситуація могла обернутися ще більшою небезпекою в майбутньому. Невдоволення серед військових дійшло критичної межі у 1908 році, коли була проголошена незалежність Болгарії, що вважалося суттєвою перешкодою на шляху грецьких національних інтересів. Одразу ж постало питання про надання Греції болгарської компенсації. В той же час про свій союз із Грецією заявили на Криті. І знову ж, вдатися до більш рішучих дій грекам завадили дипломатичні представники європейських держав. Вся ця історія ще більш наочно продемонструвала слабкість всієї грецької політичної системи.

У серпні 1909 року військові вчинили переворот, щоб виправити безнадійне становище, в якому, як вони вважали, опинилася держава. Полковник Н. К. Зорбас підняв проти законного уряду 3 тисячі бійців афінського гарнізону. Зорбас був учасником нової організації — Військової Ліги, яка складалася з молодих офіцерів, незадоволених урядовою політикою. Переворот вдався, проте Ліга не мала ні свого кандидата, щоб очолити кабінет, ні чіткої програми подальших дій. Заколотники звернулися за порадою до Венецелоса.

Елефтеріос Венецелос, один із найбільш визначних грецьких політиків новітнього часу, ази політичної боротьби засвоїв ще на Криті. Там він підняв повстання проти політики князя Георга, що змусило останнього у 1905 році повернутися до Афін. У 1910 році Венецелос прийняв пропозицію Ліги і прибув до Афін як політичний радник. Розуміючи всю необхідність

негайних реформ, він запропонував скликати надзвичайні народні збори, які мали би внести зміни до конституції. Щоправда, цього державного діяча неабияк непокоїло втручання військових у політику. Тому, коли король погодився скликати збори, Веніцелос переконав представників Ліги оголосити про саморозпуск.

Перші вибори принесли перемогу старим партіям, які зовсім не бажали реформ. Другі, проведені у грудні 1910 року, повернули до складу уряду осіб, які бажали співпрацювати з Веніцелосом. Тепер його авторитет був дуже сильним: його підтримували король і народні збори, також він був надзвичайно популярним серед народу. Під проводом Веніцелоса було внесено зміни до конституції 1864 року. За мету ставили збереження наявної системи влади, а тому значного реформування у законодавстві не сталося – король і надалі мав велику владу. 55 поправок до конституції були зроблено, головним чином, метою запровадження окремих реформ та покращення адміністративної системи. Наприклад, став більш стабільним статус державних урядовців, з'явився пост міністра сільського господарства, було запроваджено обов'язкову початкову освіту. Зміни у конституції та розпочаті законним шляхом реформи дозволили Греції бути більше підготованою до кризи, яка саме почалася у Європі. І хоча ліберальна партія, прийшовши до влади, аж ніяк не відмовилася від супутніх переваг, її представники справді зміцнили урядову систему країни. Веніцелос відіграв визначну, хоча й інколи суперечливу, роль у грецькій політиці аж до своєї смерті, у 1936 році.

“ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ” ЖИТТЯ НА БАЛКАНАХ

У цьому розділі часто згадувалося про слабкість національних держав на Балканах: економічну нерозвиненість, нестабільність урядової політики та корумпованість багатьох сфер національного життя. Як правило, життя в балканських державах порівнювали з набагато вищим його рівнем в країнах Західної та Центральної Європи. Проте, якщо умови балканського життя розглянути на тлі ситуації в інших регіонах – Азії, Африці, Південній Америці чи Росії – картина виглядатиме не такою вже похмурою. Навіть якщо уряди балканських держав не функціонували належним чином, тут все ж існували прогресивні державні інституції, які закладали підвалини для подальших позитивних змін. У кожній із розглянутих нами держав існувала розгалужена адміністративна

система, яка забезпечувала функціонування поліції та інших служб безпеки населення. Рівень неписьменності залишався високим, проте початкові і середні школи відкривали навіть у віддалених районах; суспільство схвалило, принаймні, ідеал руху в бік загальної освіченості. Скажімо, Греція створила освітню систему, яка могла сміливо конкурувати з найкращими аналогічними структурами у набагато розвиненіших країнах Європи, що ще більш дивно з огляду на її брак належних внутрішніх ресурсів.

До того ж, особливо після 1878 року, більшість балканських країн набули ширшої свободи дій. І хоча великі європейські держави, діючи разом, все ще могли змусити національні уряди на Балканах підкорятися своїм рішенням, ці малі країни часто зважувалися грати на інтересах та взаємній конкуренції своїх європейських опікунів. Існував сильний економічний контроль, пов'язаний, головним чином, із великими фінансовими позиками, проте суперництво великих держав Європи в цьому регіоні унеможливлювало тривале домінування жодної з них. Ми вже знаємо про невдачі, яких зазнала Австро-Угорщина, намагаючись чинити тиск на Румунію та Сербію, щоб домогтися кращих умов для торгівлі. Незважаючи на свою залежність від габсбурзьких ринків, серби змогли успішно опиратися австро-угорським санкціям упродовж "Свинячої війни", хоча це й завдало їм великих збитків. Імперіалізм великих держав був справді відчутним, проте ускладнювався стількома внутрішніми суперечностями та взаємною конкуренцією, що не призвів ні до економічного, ні до політичного підкорення півострова.

Окрім здобуття незалежності, балканські країни перейшли від османської або *східної* моделі життя до більш європейських його форм. Наслідки такого переходу не варто переоцінювати, оскільки зміна стосувалася найперше найбагатших прошарків населення; але, наприклад, зовнішній вигляд великих балканських міст упродовж століття радикально змінився. Як ми вже знаємо, лідери урядів на Балканах були у Західній Європі і знали її. Дехто з цих людей взагалі багато подорожував, а інші навіть здобували за кордоном освіту. З Європи переймали не лише ідеологію та схеми функціонування державних інституцій, але й стиль життя. Цей процес супроводжувався зростанням зневаги до колишніх звичаїв та смаків, які сприймалися як *східні*, відсталі та варварські.

Нова еліта бажала, щоб столицні міста нагадували Париж, Відень, Лондон чи Мюнхен. Для цього слід було зробити

надзвичайно багато. На початку ХІХ століття Афіни, Бухарест, Софія і Белград були провінційними містами; великими міськими центрами на Балканах могли вважатися лише Константинополь і Тесалоніки. Проте зміни відбувалися надзвичайно швидко. Як тільки та чи інша країна здобувала незалежність, — у її столиці мусила знайтися будівля, де мав розміститися національний уряд. Молоді нації зводили князівські палаци, контори для урядовців та величезні зали, в яких скликали народні збори. Після цього наставала черга зводити культурні центри: бібліотеки, оперні й драматичні театри, музеї та університети. Ознакою національної гордості були також нові церкви та кафедральні собори. До того ж іноземні уряди, встановивши з молодими державами дипломатичні відносини, один наперед другого намагалися збудувати в їхніх столицях якомога величніші будівлі посольств та консулатів. Щоби розмістити все більше гостей з-за кордону, потрібні були нові великі готелі; свої штаб-квартири в центрах балканських столиць зводили найбільші європейські фірми та провідні банки. Керівництво міст намагалося якомога швидше позбутися вузьких вуличок, малих будинків та тісних кварталів османської доби й замінити їх широкими бульварами та просторими будівлями. У той час всі захоплювалися реконструкцією Парижа, виконаною за правління Наполеона ІІІ. На Балканах не лише переймали з Європи архітектурні стилі, але й часто запрошували будувати іноземних архітекторів.

Першим реконструйованим за загальним планом містом, були Афіни. Це місто, яке мало стати столицею відповідно до своєї ролі у давній грецькій історії, у 1830 році було звичайним провінційним османським містечком, над яким височіли вражаючі руїни древнього Парфенону. Баварські регенти, які були елінофілами, звичайно, більше уваги звертали на залишки класичної архітектури, а не на греко-візантійську спадщину міста. Незважаючи на колишню забудову, вони швидко спорудили багато широких площ та прямих вулиць; їм імпонував неокласичний стиль, який саме тоді був поширений і у Мюнхені. Через те в Афінах зводилися будинки, зовсім відмінні від колишніх османських чи візантійських споруд, але не схожі й на чисто європейські зразки.

Бухарест, звісно ж, був великим містом і до об'єднання Дунайських князівств. Тривалий час він був столицею Волощини і там збереглося багато вражаючих церков, монастирів та боярських палаців. Після 1862 року, коли Бухарест перетворився на столицю об'єднаної Румунської держави, постало

питання про зведення урядових будівель, князівської резиденції, освітніх та культурних закладів. Місто було перебудовано відповідно до загального плану, в ньому заклали багато парків. Через близькі відносини тогочасного князівського двору з французьким двором Наполеона III румунські архітектори, найперше, намагалися скопіювати паризькі зразки. Широкі бульвари сучасного Бухареста завдячують своїй появі саме французьким впливам.

Софії щодо будівництва пощастило менше, оскільки вона в минулому не була важливим містом, і не могла дорівнятися навіть до Пловдива чи Варни. Софія, яку логічно було би визнати центром Болгарської держави, утвореної Сан-Стефанівським договором, але не тієї, яка зосталася після її переділу; на час сходження на престол Олександра Батенберзького вона налічувала всього лиш 12 тис. населення. Далі почався її стрімкий розвиток, знову ж таки зорієнтований на європейські зразки містобудування. Сучасник перебудови міста зачудовано згадує про “палац, який нагадує кращі будівлі французької архітектури ренесансу... щось на кшталт Лувру або Тюільрі”. Втім, хоча Софія невдовзі набула ознак цілком модерного міста, той самий автор у 80-их роках писав: “Тут немає театру, не дають концертів і не читають публічних лекцій; це місто без розваг, якщо не рахувати військового оркестру, який грає дуже добре, та двох кафешантанів (кабаре)”⁸.

Белград, який довгий час був османським військовим та адміністративним центром, зазнав численних перебудов після 1867 року, коли остаточно позбувся останніх знаків присутності османської адміністрації. Залишилася тільки величезна фортеця Каламеган, довкола якої було пізніше розбито парк. Оскільки місто розташоване на пагорбах над Дунаєм, прокласти багато широких вулиць в ньому було неможливо. Перший сучасний бульвар, Теразію, заклали шойно в 1911 році. Всі значні урядові будівлі споруджували відповідно до європейських зразків; церкви, звісно ж, залишалися візантійськими.

Європейський стиль почав домінувати і в інших сферах життя. Багатші та впливовіші громадяни балканських держав привозили із Заходу, переважно із Парижа та Відня, меблі, карети, одяг. Вони постійно цікавилися європейською модою та новинками у літературі й мистецтві. Не лише представники інтелігенції, але й особи, наділені політичною та економічною

⁸ James Samuelson, *Bulgaria, Past and Present* (London: Trübner, 1888), pp. 117, 118.

владою, прагнули долучитися до, як вони вважали, найвищих здобутків людської цивілізації у сфері культури, а також у галузях політичного та економічного будівництва.

Балканські столиці, незважаючи на те що більшість населення мешкало на селі, дуже швидко перетворилися на центри національного життя. В них знаходилися урядові осередки, університети та інші освітні заклади. Рівень освіченості серед мешканців столиць набагато перевищував середні загальнодержавні показники. Тут друкувалися більшість книг, газет та журналів; наприклад, у Софії видавали половину болгарських газет, а майже усі сербські видання друкувалися у Белграді. Мешканці столиць також мали набагато вищий рівень життя, ніж в інших місцевостях їхніх країн.

Коли у Європі з'явилися модерні зручності міського життя, балканські столиці вже не надто відставали у їх впровадженні. Модернізація міст передбачала введення в дію систем очищення води та каналізації, розгортання широкої мережі поліцейських та пожежних відділків, покращення сполучення, як от вистелення доріг бруківкою та запуск ліній міського транспорту — трамваїв; врешті запровадження газового та електричного освітлення вулиць. Нову каналізаційну систему проклали у Бухаресті до 80-их, а в Белграді та Софії — у перші десятиліття ХХ століття. У 1871 році у Бухаресті пустили трамвай, спершу на кінній тязі, а з 1894-го — на електриці. До 1914 року всі ці міста мали електричне освітлення.

Оновлення міст відбувалося коштом міських властей, як правило, на гроші позичені за кордоном. Більше того, податковий тиск, спричинений подібними перебудовами лягав, найперше, на плечі тих, хто не міг ними скористатися. Більшість новинок покращували життя виключно привілейованим верствам населення. Скажімо, плата за проїзд у трамваї у Бухаресті чи Софії була настільки високою, що пересічний робітник міг собі дозволити проїхати ним дуже рідко⁹. Освітлення вулиць у центрі міста також було зручністю для небагатьох людей.

Через всі ці зміни, різниця між життям міста і села була особливо відчутною. Міське населення, в руках якого зосереджувалися політична влада і економічні важелі, жило, одягалось та розмовляло не так, як велика маса селян у кожній

⁹ Про розбудову Белграда, Бухареста та Софії див.: John R. Lampe, "Modernization and Social Structure: The case of Pre-1914 Balkan Capitals," *Southeastern Europe* 5, no. 2 (1978): 11–32.

з країн, а подібно до мешканців великих європейських міст. Домінування міста над селом підтверджували і централізований характер адміністративної влади, і можливість контролювати процес виборів за допомогою поліції. Політики та урядовці, які часто самі походили із села, потрапивши у місто, дивилися на сільських мешканців зі зневагою.

Тим часом, як ми вже знаємо, життя на селі анітрохи не покращилося. Харчування, побут, рівень освіченості залишалися майже такими ж, як і за давніших часів. Навіть маючи право голосу, селянин не міг ним належно скористатися через корумпованість центральної влади та її зловживання поліцейським контролем. В часи кризи мешканець села все ще відгукувався на патріотичні заклики, проте загалом ставився до влади з недовірою. Як писав один дослідник:

“Фактично поодинокими зв'язками, які селянин підтримував із державою, були його щорічний податок та ще набір до війська чи на громадські роботи. Держава не стала інститутом, який селяни, тобто переважна маса населення, вважали своїм, а залишалася для них іноземною, страшною, а часом і ненависною організацією. Гнів, який селяни століттями накопичували проти феодалів, тепер обернувся проти бюрократів та інших представників нового соціально-економічного порядку з міста... нові держави XIX століття не викликали в селян ні зичливості, ні відчуття певності”¹⁰.

Важка ситуація на селі таки турбувала декого із балканських політичних лідерів. Вона також стала темою дебатів в інтелігентських колах. Багато письменників, учителів та журналістів, особливо тих, які не мали у своїх руках політичної влади, непокоїлися все більшою централізацією молодих держав та відчуженням від процесу управління ними великих мас сільського населення. Критикували і повсякчасну бюрократизацію суспільства. Розчарування ще більше посилилося до кінця століття, коли стало зрозуміло, що ні незалежність, ні конституційні уряди не виправдовують колишніх сподівань. Письменники та журналісти, багато з яких набули досвіду політичної боротьби, зосередилися на критиці структури нової влади і особливо виступали проти бюрократичного апарату, який, як вони вважали, був чимось зовсім чужим для місцевого населення й формувався відповідно до запозичених з Європи, чужих ідей. У слов'янських країнах Балкан активність

¹⁰ Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955), p. 144.

інтелігенції розгорталася у руслі загального панславістсько-слов'янофільського руху, який однак мав відповідники у Румунії та Греції. Багато з активних критиків влади наголошували на важкому становищі тогочасного села, на його злиднях і невігластві. Вони оплакували занепад села, а з ним і патріархального життя та народних ремесел. Жорстока критика була спрямована і проти підміни колишнього громадського самоврядування новітніми формами бюрократичної адміністрації.

Окремі критики — і з правого, і з лівого крила політичних сил — вбачали порятунок своїх країн у поверненні до інституцій колишньої османської доби. Скажімо, провідний сербський соціаліст другої половини ХІХ століття Светозар Марковіч закликав до створення державної організації, яка би ґрунтувалася на “громадському об'єднанні осіб з рівними правами. Первинною ланкою держави мала стати *општина* (громада), а сама держава була би лише сукупністю вільних громад”¹¹. В той самий час у Греції консервативний політик та письменник Йон Драгуміс, глибоко розчарований помилками сучасного йому грецького суспільства, також висловлювався за відновлення самоуправління сільських громад, оскільки такий спосіб врядування вважав найбільш природним для греків. “Елінізм, — писав він, — це не що інше як сім'я рівноправних грецьких громад”¹². Подібні погляди висловлювали і болгарські народницькі письменники, які критикували “бідність та невігластво болгарського селянина, занепад сільського патріархального ладу, народних промислів, поширення кар'єризму та корупції у нових осередках влади”¹³.

Занепокоєння становищем селянина виказувала і програма Юнімістської партії в Румунії, чільною постаттю якої був найбільший румунський поет Михайл Емінеску. Інший учасник руху цієї партії, історик Титу Майореску, брав активну участь у політичному житті країни. Він був глибоко переконаний, що принципи врядування Ліберальної партії та положення конституції 1866 року не відповідають румунській ситуації. Так само консервативним та традиціоналістським був світогляд Емінеску. Вважаючи селян головною опорою держави і

¹¹ Woodford D. McClellan, *Svetozar Marković and the Origins of Balkan Socialism* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1964), p. 130

¹² Цит. за дж.: Gerasimos Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist Critiques of Greek Society, 1897–1914* (Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1977), p. 101.

¹³ Vivian Pinto, “The Civic and Aesthetic Ideas of Bulgarian Narodnik Writers”, *Slavonic Review* (London) 32 (June 1954): 356.

справжніми румунами, він намагався визначити, яка державна модель найбільш відповідала би їхнім потребам. Врешті, поет почав закликати до скасування партійної системи та повернення до автократичної монархії. Подібну орієнтацію на селянство мав і румунський теоретик-марксист Константин Доброджану-Геря.

Більшість рішень, запропонованих тогочасними національними письменниками, не могли бути втілені на практиці за наявних умов і видавалися лише сентиментальними мріями про світ, якого ніколи не було. Повернення до самоврядування сільських громад, яким би ідилічним воно не здавалося, не змогло би вирішити проблем новітніх балканських суспільств у сповненому конкуренції модерновому світі. Тим часом, висловлювані сумніви свідчили, що існуючим станом національного життя незадоволені не лише селяни. Подібна критика придалася і в майбутньому, адже письменники аналізували головні принципи політичного устрою нових країн — західні ідеології лібералізму та націоналізму. Неспроможність національних урядів відповісти на сподівання інтелігенції, селян та інших невдоволених груп населення залишило їх відкритими для нових ідеологічних впливів. Надалі свої варіанти рішень новітніх проблем національного життя запропонували соціалістична, комуністична, анархістська, народницька, а пізніше — і фашистська доктрини.

РОЗДІЛ II

ДВОЇСТА МОНАРХІЯ: АВСТРО-УГОРЩИНА У 1867–1914 РР.

Аналізуючи історію Австро-Угорщини після 1867 року, варто наголосити, що ця держава мала, фактично, три уряди. Найвищою урядовою ланкою була об'єднана австро-угорська адміністрація зі спільними міністерствами закордонних справ, збройних сил та фінансів. Попри це, окремі уряди існували в Австрії та в Угорщині. Найбільш авторитетною, об'єднавчою постаттю всієї політичної системи монархії був цісар Франц-Йосиф, якого йменували імператором у Австрії та королем в Угорщині. Як конституційний монарх він, однак, мав не рівносильну владу в обох частинах своїх володінь. На практиці він повністю контролював збройні сили та зовнішню політику, проте не міг ефективно впливати на внутрішні процеси в жодній із частин своєї великої держави. Ще однією об'єднавчою структурою були збори 60 представників австрійського райхсрату та стількох же членів угорського парламенту, які скликалися навпереміну то у Відні, то у Будапешті, задля вирішення питань, спільних для обох частин держави. Проте, для більшості населення Австро-Угорщини важливішими були ті рішення, які приймали австрійський чи угорський уряди, а не постанови спільних зборів парламентських делегацій. Як пам'ятаємо, під владою Австрії перебували також землі Буковини, Далмації та Словенії, але більшість габсбурзьких хорватів, сербів та румунів мешкали на угорських коронних землях (див. карту 2).

Наша розповідь стосується, перш за все долі південно-слов'янського та румунського населення монархії, хоча проблеми їхнього життя загалом не були в центрі габсбурзької внутрішньої політики. З позицій відносин всередині країни, головне занепокоєння до 1914 року викликала тривалість та впливовість австро-угорського *компромісу* — *Аустляйху*. Конкретний пакт, підписаний обома державами, ґрунтувався на явному непорозумінні. Франц-Йосиф та його радники пішли на максимальні поступки й тому вважали компроміс остаточним. В той же час угорський уряд і надалі намагався

Карта 2. Національна карта Австро-Угорщини

вести переговори з Віднем про подальше розширення своїх повноважень. Угорщина вже й так мала непропорційно великий вплив в усій монархії і могла навіть провокувати певні зміни в політичній структурі свого австрійського партнера. Якщо ж угорські лідери вважали, що те чи інше рішення Відня якимось загрожує їхнім інтересам, вони просто починали погрожувати розторгненням *Аусляйху*, якщо їхні протести не будуть задоволені. У жодному випадку вони не бажали допустити посилення центральних об'єднавчих інституцій. Угорські партії не йшли на зміну відносин, якщо тільки вона не обіцяла їм ще більшої свободи дій.

Часто пишуть, що внаслідок *Аусляйху* влада в Австрії перейшла до рук німців, а в Угорщині — до рук мадярів. Така думка є надзвичайним спрощенням ситуації, особливо стосовно тих частин монархії, які перебували під владою австрійців. Німці

в Австрії ніколи не мали стільки влади, скільки мали угорці у своїй частині країни. До того ж, німці не були настільки згуртовані; лише окремі групи у Відні виступали за створення централізованої держави, в якій домінувала би німецька нація. Вони, звісно ж, не мали можливості контролювати освітню систему або застосовувати методи політичного впливу з метою германізації представників інших національностей. Попри спорадичне виникнення осередків, які пізніше стануть войовничими націоналістичними партіями, аж до кінця XIX століття німці перебували скоріше у захисті. Ще на початку 60-их представники німецької національності мали привілейований статус. Німецька мова була державною, а угорська опозиція ще не оговталася після поразки 1849 року. На той час речники всіх німецьких партій вважали, що така ситуація триватиме й надалі. Перемоги Пруссії та об'єднання Німеччини додавали німцям престижу. До того ж, їхньою метою було лише збереження наявного стану. Однак у 1867 році було втрачено Угорщину, й з того часу і аж до 1914 року тривав повільний занепад статусу німців, у порівнянні з іншими національностями, і на австрійських територіях. Виклик цій національній групі кинули не південні слов'яни, які склали тільки 7,3% населення Австрії, а чехи, поляки та італійці.

В обох частинах імперії Франц-Йосиф намагався стояти понад національними чварами і до різних народів ставитися однаково. Як винятково добросовісний правитель він звертав найбільше уваги на справи зовнішньої політики та зміцнення армії, хоча й знав про всі внутрішні конфлікти імперії. Він намагався підтримувати традиційні історичні інституції в кожному з регіонів і постійно дбав про престиж династії Габсбургів. Але часом він не витримував змагатися з внутрішніми суперечками своїх підданців. Врешті-решт, у переговорах з угорцями, Франц Йосиф часто піддавався на всі їхні вимоги і тим самим зраджував інтереси неугорських націй. Натомість в Австрії права німців він захищав менш послідовно. Як побачимо далі, на пости міністрів імператор міг призначити і людей, підтримуваних не німецьким електоратом. Тим часом, всі національні питання тісно перепліталися з соціальними та економічними проблемами.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В АВСТРІЇ

У 1868 році Австрія мала центральний двопалатний парламент, а всі 17 її провінцій обирали також свої помісні

сойми. Імператор мав надзвичайно широкі повноваження, включно з призначенням та відставкою міністрів, проте теоретично уряд формувала нижня палата парламенту. Найсильнішою в країні була Німецька Ліберальна партія. Вона не підтримувала ідею всезагального демократичного виборчого права, але висловлювалася за цілу низу інших свобод. Політична влада в державі залишалася в руках аристократії та заможних громадян. Якщо ж йшлося про національні питання, то найбільшу підтримку австрійці мали від польських національних лідерів, яким, натомість, надавалася повна свобода дій у Галичині. З чехами подібної згоди досягти не вдавалося і тому їхні партійні діячі постійно були невдоволені австрійською політикою. Німецька мова залишалася державною, проте діловодство у регіонах велося різними мовами. У самій Австрії, а також у Боснії та Герцеговині, найбільше чиновників були поляками або чехами.

У 60-ті рр. ХІХ століття в державі Габсбургів розпочалося економічне зростання та індустріалізація. Головним промисловим регіоном стає Богемія, в якій налагоджується масштабне виробництво взуття, ювелірних прикрас, товарів з текстилю, шкіри та бісеру. Відень перетворюється на великий фінансовий та банківський центр. Але вже у 1873 році внаслідок кризи почалася депресія, яка мала економічні і політичні наслідки. Втім, ще більша політична криза вибухає у 1878-ому, коли окупація Боснії та Герцеговини призвела до краху гегемонії німецьких лібералів в Австрії. Ця політична група відмовилася голосувати за виділення коштів на вторгнення, оскільки остерегалася збільшення слов'янського елементу в імперії.

Франц Йосиф сповідував у політиці консервативні погляди, а тому ніколи не симпатизував лібералам; хоча він толерував ліберальний уряд, поки останній дозволяв йому самому визначати пріоритети зовнішньої політики. Тепер, коли уряд став в опозицію до його намірів, імператор вирішив зіштовхнути лібералів з їхніми ворогами. Хоча з Німеччиною було підписано Двоїстий Союз, у внутрішній політиці Франц Йосиф не протегував німецькому елементу. Прямим указом імператор призначив свого друга, графа Едуарда фон Таафе, на пост голови уряду, який складався з консерваторів, представників кліру та окремих слов'янських партій, зокрема чеських та польських. Цей уряд, званий Залізним Кільцем, перебував при владі від 1879 до 1893 року. Німці, які входили до його складу, належали до консервативних кіл Штирії і Тиролю.

Головним питанням внутрішньої політики того часу було визначення статусу чехів. Їхні вимоги апелювали до ширших

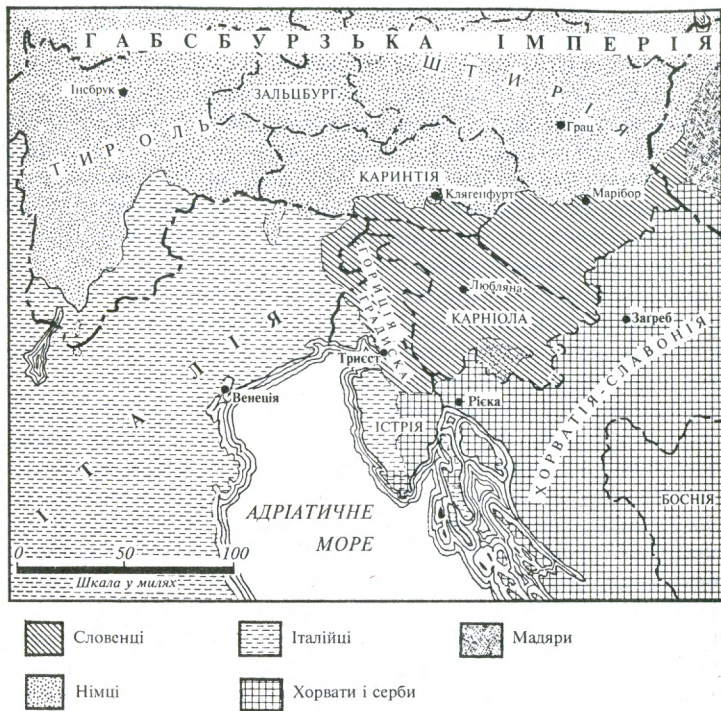
інтересів усього слов'янського населення держави та його прав у співвідношенні з правами німців та угорців — всі ці питання ще не раз опісля ставали приводом для жорстоких суперечок і протистоянь. Однак, самі чеські лідери не намагалися витворити щось на кшталт всеслов'янського об'єднання. Вони боролися за свої, власне чеські, інтереси. Програма чехів нагадувала угорські погляди на статус земель, які колись належали королівству Св. Стефана. Так само й чеські націоналісти прагнули перебрати під свій контроль території Богемського королівства, Богемію, Моравію та частину Силезії, в яких чехи становили до 60% населення. Поділу за національним принципом вони не бажали. Природно, що проти чеських претензій виступали як німці, так і поляки. Головною мішенню критики чехів став державний статус німецької мови.

Завваживши такий виклик, а також з багатьох інших причин, німці теж набувають все більшого національного ентузіазму. Тепер, подібно до слов'ян та угорців, вони змушені визначитися зі своїми цілями та розробити національну програму. Їм також слід визначитися у ставленні до сусідньої Німецької імперії. Звісно ж, у всіх цих питаннях німецька народність Австрії не могла виступити єдиним фронтом і невдовзі розшарувалася за класовими, релігійними та ідеологічними поглядами. Найбільш важливими силами австрійської політичної арени стали: консервативна за своєю сутністю, клерикальна та лояльна до династії — Християнська Соціалістична партія, марксистська Соціал-Демократична партія, а також невелика Пангерманська партія, метою якої був розвал імперії та приєднання австрійських і богемських земель до сусідньої німецької держави.

Після 1893 року в австрійській політиці на перший план вийшли національні та соціальні питання. У 1907-ому Франц Йосиф зробив радикальний крок, ввівши всезагальне право голосу для всіх дорослих чоловіків імперії, але в Угорщині відповідне рішення затверджене не було. Однак, у той спосіб вдалося вирішити лише окремі проблеми. У 1911 році на останніх передвоєнних виборах за 516 місць у парламенті боролися більше 50 партій. Всі ці події позначилися на становищі південно-слов'янських земель, які були частиною Австрії, словенських регіонах та Далмації, а також на житті Буковини.

Словенці

Політична активність словенців стримувалася тим фактом, що хоча вони й проживали доволі компактною групою, проте

Карта 3. Словенські землі

ніколи не мали окремого державного утворення. Особи цієї національності становили більш ніж 90% населення у провінції Карніола, але мешкали також і у Штирії, Каринтії, Істрії, Горицї та Градисці (див. карту 3). Словенці були переважно селянами, які сповідували католицизм і були консервативними за своїми поглядами, ніколи не брали участі у революційних рухах. Населений словенцями регіон не належав до числа найбагатших регіонів імперії, однак майже всі місцеві селяни володіли невеликими фермами, а їхнє становище загалом не було таким важким, як у розглянутих нами державах на Балканах. Взагалі ж, пересічний селянин-словенець жив краще, ніж будь-яка особа того ж стану деінде у Східній Європі. Як йдеться в одному із досліджень, “станом на 1914 рік, словенці економічно і культурно були набагато попереду від інших

південнослов'янських народностей"¹. Втім, якщо словенець ставав багатим і починав рухатися вгору по соціальній драбині, він найбільше прагнув асимілюватися з німцями. Поєднання політичного консерватизму, католицького віросповідання і відносного добробуту пояснює, чому політична активність словенців була обмеженою і помірною.

Втім, починаючи з XVIII століття, активно розвивався словенський культурницький рух. Його головною метою було впровадження словенської мови в систему освіти, адміністрування та літературу. Коли в усій Австрії запровадили обов'язкову початкову освіту, словенський уряд подбав про випуск підручників, які були або двомовними (німецькими і словенськими), або тільки написані словенською мовою. Отже, на початковому освітньому рівні користувалися словенською, хоча мовою вищої освіти та державної адміністрації залишалася німецька. У першій половині XIX століття словенські письменники багато уваги приділяли своїй національній історії та історії слов'ян загалом. Антон Лінгарт написав історію Каринтії німецькою мовою. На той самий час припадає і творчість найбільшого словенського письменника Франса Прешерена та поета Валентина Водніка.

Упродовж революції 1848 року словенські селяни найперше намагалися позбутися пережитків феодальної системи. Окремі словенські політики-ліберали виступали за об'єднання земель, на яких мешкали їхні співвітчизники, і таки домоглися створення окремої провінції. За своїми переконаннями вони були австро-славістами і прагнули реформувати імперію у федерацію, однією з частин якої була би Словенія. У 1849-ому зусилля словенських націоналістів спрямовувалися, найперше, на введення словенської мови у школи та адміністративні інституції. Сильним залишався і вплив католицької церкви. Більшість виборців-селян підтримували Клерикальну партію, хоча ліберали також мали доволі сильні позиції. Але обидві ці політичні сили негативно поставилися до *Аустляйху*, який розділив словенську народність, залишивши таки більшу її частину в австрійських володіннях. Щоправда, окремі національні цілі вдалося досягнути упродовж правління уряду Таафе. Поширився ареал використання словенської мови у школах та державних інституціях, більше словенців стали урядовцями різних рівнів. Національне питання залишалося

¹ Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955), p. 130

доволі складним аж до кінця століття, оскільки в регіоні поширювалися впливи італійського націоналізму. Італійські територіальні претензії до держави Габсбургів включали Істрію, в якій мешкав значний відсоток словенського населення. Втім, словенці надавали перевагу австрійському врядуванню.

У 80-их—90-их відбувалася поступова реформа австрійсько-го виборчого законодавства, яка сягнула своєї найвищої точки у 1907 році, коли всім дорослим чоловікам монархії було надано право голосу. Тепер словенське населення могло більш ефективно висловлювати власну політичну волю. В усій імперії поступово посилювалися націоналістичні настрої. Словенська Клерикальна партія, не знайшовши порозуміння з німецькими консерваторами, почала співпрацювати з Хорватською Партією Прав. У 1912 році, в Любляні, було підписано декларацію, згідно з якою ці дві політичні сили зобов'язувалися підтримувати одна одну. Жодна з них не була об'єднаною югославської орієнтації: співпраця з православними сербами їх не приваблювала.

Розгорнула широку діяльність і Словенська Ліберальна партія, частина якої відколосалася і утворила Національну радикальну партію. Обидві гілки цієї політичної сили прагнули розв'язати національне питання, проте жодна з них не мала конкретної програми дій. Обидві партії вважали, що словенські землі повинні залишатися у складі Габсбурзької держави. Єдиним радикальним угрупованням була молодіжна партія *Preporod* (Відродження), яка прагнула розпаду монархії і утворення єдиної Югославської держави, до якої увійшли би Словенія, Хорватія та Сербія. Втім, ця політична група опиралася на підтримку дуже невеликої кількості консервативного католицького сільського населення. До 1914 року єдиного масового руху за розформування Габсбурзької монархії та створення Югославської держави у Словенії не існувало.

Далмація

Після приєднання Далмації, уряд Габсбургів майже нічого не зробив, щоби змінити наявний тут соціальний та політичний устрій. Тому найбільш впливовими у місцевій політиці залишалися італійці та італомовні слов'яни, які населяли прибережні міста. Їхнє домінування гарантувала виборча система. Так, у 1861 році 15 тисяч 672 італійці обрали 29 своїх депутатів, а понад 400 тис. хорватів і сербів — лише 12. Проте найбільш невизначеним

залишалося політичне майбутнє регіону. Автономістська партія вимагала встановлення в Далмації незалежного уряду. Цю політичну групу, яка симпатизувала італійському впливові, склали головним чином урядовці, працівники різних професій та великі землевласники. Автономістам протистояла Національна партія, яка прагнула возз'єднання з Хорватією та відновлення Триєдиного Королівства. Остання, звісно ж, користувалася неабиякою підтримкою Загреба.

Автономісти, які виступали проти хорватської анексії, спершу здобули підтримку австрійської влади. Але після об'єднання Італії, коли ця держава почала висувати до Габсбурзької монархії територіальні претензії, уряд у Відні почав ставитися до італійського панування у Далмації з меншою симпатією. Тому у 70-их роках більшого впливу набула Національна партія. У соймі, який засідав у Задарі, її представники мали 26 місць, а їхні опоненти – лише 15. У 1883 році офіційною мовою краю замість італійської стала сербо-хорватська.

Тим часом точилася боротьба і між сербами та хорватами. За переписом 1910 року, у Далмації мешкало 634 тис. 855 осіб – 82% з них були хорватами, 16% – сербами, 2% – становили італійці та громадяни інших національностей. Упродовж 60-их рр. XIX століття хорвати і серби спільно боролися проти австрійської влади. Однак, невдовзі почалося протистояння між цими двома групами, подібне до того, яке згодом вибухнуло і в самій Хорватії. Найбільший конфлікт розгорнувся через питання долі Боснії та Герцеговини та з приводу подальшого національного устрою краю. Новостворена у 1879 році Сербська Національна партія рішуче виступала проти пропозицій хорватів разом з Боснією та Герцеговиною приєднатися до самої Хорватії. Серби видавали власний журнал *Srpski List* (“Сербські новини”) і через незгоди з хорватами співробітничали з Автономістською партією. Натомість далматинські хорвати тісно співпрацювали з Партією Прав Анте Старцевіча; їхня політика була консервативною, клерикальною та наголошувала на правах хорватської народності. Однак, з початком нового століття ситуація змінилася. На той час події в Далмації змусили всі сербські та хорватські партії об'єднатися у Хорвато-Сербську коаліцію, що мало ще більший вплив на політику самої Хорватії. Розвиток цих подій буде детальніше розглянуто в контексті політичних суперечностей, які виникли в землях угорської корони.

Далмація, розташована на смузі кременистої землі між Динаричними Альпами та Адріатичним морем, не мала достатль ресурсів, щоби збудувати розвинуту економіку. Як і в

Чорногорії, ця земля не могла прогодувати мешканців краю, а тому багато їх емігрувало. Тут не лише не сталося жодного економічного розвитку, але й занепадало колишнє виробництво. Суднобудування, яке у давнину було головною галуззю далматинської економіки, з появою парових машин швидко занепадо, оскільки у місцевого населення не було ні навичок, ні засобів для перекваліфікації. Виноробству та вирощуванню винограду шкодили епідемії філоксери та конкуренція більш дешевої італійської продукції. У 1891 році вузькоколійна залізниця з'єднала Меткович з Сараєво, але її спорудження майже не принесло краю прибутків, оскільки і Боснія, і Далмація залишалися відсталими та бідними.

Буковина

З усіх австрійських володінь Буковина була найбільш багатонаціональним краєм. За даними перепису населення 1910 року, там мешкало 305 тис. українців, 273 тис. румунів, 168 тис. німців та 102 тис. євреїв, а також доволі чисельні громади поляків та угорців. Коли Габсбурзька монархія, у 1775 році, вперше анексувала Буковину, її приєднали до Галичини і тут почала переважати польська адміністрація. Місцеві політичні лідери постійно протестували проти такого стану речей, і у 1848 році вимога автономії краю була окремим пунктом їхніх революційних програм. У 1853 році Буковина отримала право на самоуправління і тоді ж було скликано перший буковинський сойм. Українська та румунська мови були визнані офіційними мовами провінції, але мовою імперського управління та вищої освіти залишалася німецька.

Змішаність буковинського населення спонукала громадян до толерантності. На початок ХХ століття в краю склалася доволі успішна система національного місцевого самоуправління. До того часу у Буковині викристалізувалася чітка тенденція до зростання чисельності українського і зменшення румунського населення. Віддаленість провінції від центру імперії було неабиякою перевагою; Буковина ніколи не ставала територією міжнаціональної ворожнечі, як це траплялося в інших регіонах монархії.

БОСНІЯ-ГЕРЦЕГОВИНА

Після 1878 року Боснія та Герцеговина стали предметом гострих дебатів між австрійським та угорським урядами, а

також між сербськими та хорватськими національними лідерами. Як ми вже знаємо, Австрія здобула право окупувати обидві провінції після Берлінського Конгресу; так само під контроль Габсбургів перейшов санджак Нові Пазар. В імперії Боснія та Герцеговина стали єдиною адміністративною одиницею. Слід наголосити, що імперія мала право лише на окупацію регіону, проте уряд у Відні вважав його постійним надбанням і всі адміністративні акти стосовно Боснії-Герцеговини були довгостроковими.

Габсбурзька імперія утвердила свої наміри щодо регіону переговорами з Росією, які завершилися підписанням Райхштадської Угоди у 1876 році, а також двох Договорів про взаєморозуміння у січні та березні 1877 року. Провінції мали слугувати Габсбургам компенсацією за приєднання до Росії півдня Бесарабії та утворення під її патронатом Болгарської держави. Великим натхненником приєднання Боснії-Герцеговини був сам Франц Йосиф, який вважав що такий прецедент збалансує втрату Ломбардії та Венеції під час об'єднання Італії; також за анексію висловлювалися військові, які прагнули зберегти тили Далмації. Натомість, проти приєднання виступала партія німецьких лібералів та багато угорців, яким було невідгідне збільшення кількості слов'ян в імперії. Щоправда, угорські лідери одразу ж опинилися віч-на-віч з доволі неприємною альтернативою. Було зрозуміло, що коли імперія не візьме Боснію та Герцеговину під свій контроль, вони неминуче потраплять до рук Сербії. Такий поворот справ значно посилив би Сербську державу і зробив би її привабливим партнером усіх південнослов'янських рухів імперії. Саме з таких міркувань угорський сойм, з явною неохотою, але погодився на приєднання обох провінцій. Саме через двозначність цього політичного кроку габсбурзька делегація на Берлінському Конгресі домагалася не права анексії, а лише можливості окупувати ці території.

Врешті, й окупація Боснії-Герцеговини відбувалася не без певних труднощів. На Берлінському Конгресі Порта рішуче запротестувала проти переходу обох провінцій під будь-чий зовнішній контроль. Коли габсбурзька військова адміністрація взяла владу в краї у свої руки, вона зіштовхнулася з потужним опором боснійських мусульман та сербів. Військовим частинам буквально доводилося пробивати собі дорогу по всій території провінцій; і таке просування коштувало багато людських жертв і грошей. Уряду довелося використати на окупацію 60 млн. флоринів, які були затверджені парламентом на посилення

обороздатності країни після підписання Сан-Стефанівського договору. Проте після того, як Боснію та Герцеговину було підкорено, негайно постало питання, в який спосіб їх адмініструвати.

Окупацію було здійснено силами 13 хорватського корпусу під командуванням генерала Йосифа Філіповіча. Командир корпусу сформував на захоплених територіях тимчасовий уряд, укомплектувавши його головним чином хорватськими чиновниками і, відповідно, запровадивши тут хорватське законодавство. Як і слід було чекати, хорвати поставилися до окупації найбільш оптимістично, сподіваючись, що відповідно до їхніх національних інтересів, Боснію-Герцеговину приєднають до хорватських земель. Об'єднання вимагали і хорватський парламент (*сабор*), і особисто правитель краю — бан Іван Мазураніч. Подібної думки дотримувалися і в Словенії. Хорвати та словенці підтримували збільшення слов'янського населення імперії з тих самих політичних причин, які змушували німців та угорців виступати проти цього: за доби піднесення націй та демократизації виборчого права кількість голосів визначала успішність боротьби за панування.

Угорський уряд, звісно ж, рішуче виступав проти приєднання Боснії-Герцеговини до Хорватії; таке приєднання надто посилювало би хорватську національну опозицію. Так само й угорці не бажали передачі нових провінцій під юрисдикцію Австрії. Фактично здобування нових земель будь-якою із частин Двоїстої Монархії порушило би нетривкий баланс сил, що склався між Віднем та Будапештом. Врешті, було досягнуто компромісу. Боснію-Герцеговину передали короні, але підпорядкували керівникові об'єднаного міністерства фінансів, оскільки цей чиновник мав небагато інших обов'язків, а інше розв'язання проблеми не виглядало можливим. Було розроблено таку систему адміністрування земель, яка надавала міністру фінансів майже диктаторських повноважень. Головою уряду у Боснії-Герцеговині призначався генерал, який командував розквартированою у провінціях армією. Щоправда, біля себе він тримав цивільного посадовця, який насправді керував краєм. Габсбурзька влада не змінила османського адміністративного поділу: райони Боснії і Герцеговини просто отримали німецькі назви. Так само незмінним залишався і соціально-економічний устрій обох провінцій.

Міністр фінансів, Бенджамін Калай, очолював адміністрацію Боснії-Герцеговини з червня 1882 року і до самої своєї смерті. Це була людина добре обізнана з Балканами, колишній

консул-генерал у Белграді і автор “Історії Сербії”. Калай як добрий адміністратор незадовго уніфікував бюрократичну систему провінції з рештою управлінського апарату всієї монархії. Однак, оскільки Боснія залишалася винятково відсталим регіоном, міністр не міг привабити до цієї справи добрих фахівців, а тому обов’язки на місцях часто виконували некомпетентні особи, нездатні справитися з труднощами провінції. До того ж, запровадження нових габсбурзьких інституцій викликало зростання кількості державних службовців. Упродовж османського панування Боснією керувало 120 посадовців, вже у 1881 році число чиновників піднялося до 600, а до 1908 року їх стало 9553². Боснійський урядовий апарат був укомплектований людьми з усіх кінців імперії. У 1907 році із 9 тисяч 106 чиновників тільки 2 тисячі 493 були місцевими. Однак на найнижчому адміністративному щаблі перебували особи, які безпосередньо спілкувалися з боснійським населенням, і за своїм національним походженням теж були слов’янами. Майже половину всіх постів займали хорвати, проте серед чиновників також немало було чехів, поляків та словенців.

Головною причиною повстання 1875 року стали земельні питання та невдоволення селян або *кметів*, які працювали у великих панських маєтках. Габсбурзька влада зробила надто мало, щоб покращити ситуацію. Тим часом мусульманські землевласники, аґи та беґи, які у своїй більшості були сербохорватами за походження та за мовою, в обох провінціях становили головну політичну силу. Австрійська адміністрація дотримувалася османського земельного поділу 1859 року, який повністю задовольняв інтереси цієї групи. Окремих заходів було вжито для полегшення придбання кметами землі, проте навіть у 1914 році 93 тис. 368 сербських православних селянських сімей наймитували на чужих наділах. Є дані, що на час окупації в обох провінціях налічувалося близько 85 тис. сімей кметів, з яких 60 тис. — були православними, а 23 тис. — католиками із незначною кількістю мусульманських сімей. Всі ці селяни обробляли земельні наділи 6—7 тис. аґ та берів³.

До певної міри, місцеве населення було розчароване, оскільки чекало від австрійської адміністрації серйозних змін. Тим часом, було зроблено лише слабкі спроби вдосконалити боснійське сільське господарство, а також втілено кілька проектів, як от насадження

² Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918* (Seattle: University of Washington Press, 1963), p. 29.

³ Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, p. 108.

лісосмуг; однак головна проблема землі залишалася невирішеною. Великі, здані в оренду маетки, не становили господарчої єдності: як і в Румунії, їх роздавали багатьом кметам-орендарям, а ті обробляли ці ділянки старими, неефективними методами.

Свого часу обґрунтовуючи претензії на Боснію-Герцеговину, габсбурзький уряд наголошував на поганому розвитку обох територій, а тому, попри невирішеність сільськогосподарських питань, таки спромігся здійснити деякі кроки щодо покращення ситуації в інших сферах. На заваді модернізації економіки регіону, як і в інших частинах Балкан, стояло фінансове питання: хто за це платитиме? На початку окупації габсбурзька влада мала намір перетворити Боснію-Герцеговину на самоокупну провінцію. Звісно, таке рішення не тільки обмежувало можливості оновлення економіки краю, але й обіцяло значне зростання податків. Окупаційна влада наклала на мешканців Боснії-Герцеговини нові податки, збільшила старі й удосконалила методи їх стягнення. Підраховано, що за час правління Калая, податки у провінції зросли у п'ять разів⁴. Натомість, населення отримало кращу адміністративну систему та сучасну систему шкільної освіти. Уряд сприяв розвитку видобування корисних копалин та заготівлі лісу. На гроші Габсбургів та з іноземних позик було споруджено кілька залізниць. Але й тут зустрічаємо вже знайому нам проблему: така модернізація економіки нічого не давала пересічному селянинові — платнику податків. До того ж, у провінції зростало обурення, оскільки для будівництва доріг та залізниць стимулом були габсбурзькі мілітарні та угорські економічні інтереси, а не потреби місцевого населення.

Найбільш суперечливим пунктом габсбурзької політики на окупованих землях під час правління Калая було трактування національних питань. Приєднання Боснії-Герцеговини стало найпершим пунктом експансіоністських програм уряду Сербії, і хорватських націоналістичних лідерів у Загребі. Натомість угорський уряд не бажав допустити жодної з альтернатив. Упродовж османського панування поділ людей відбувався лише за віросповіданням — православним, католицьким чи мусульманським. Проте із загостренням питання про походження виникла проблема, як визначити національність боснійців-мусульман, які належали до слов'янського етносу і розмовляли сербо-хорватською мовою? І серби, і хорвати мали

⁴ C.A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790–1918* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1969), p. 745

до цих людей претензії, але не могли без них обійтися, бо це забезпечувало їм кількісну перевагу. Калай зумів скористатися цим протистоянням у державних інтересах. Він також намагався розвинути окремих, власне боснійський, націоналістичний рух, але така ініціатива не стала популярною серед більшості населення, хоча і знайшла підтримку серед деяких мусульман.

Оскільки найбільшою була небезпека з боку сербів, габсбурзька влада була більш схильною плекати хорватські інтереси. До того ж, більшість габсбурзьких підданих були католиками, а тому імперська влада всіляко підтримувала католицьку церкву й активніше просувала претендентів-католиків на державні посади. Швидкими темпами йшло будівництво костелів та католицьких освітніх закладів. У 1882 році архієпископом Сараєво став др. Йосиф Штадлер. Це був войовничий церковний лідер, який головним своїм завданням вважав витіснити з Боснії католиків-францисканців і поширити тут вплив католиків-хорватів. В цей період спостерігаємо зростання хорватського впливу та відновлення ідеї об'єднання Далмації, Боснії, Хорватії та Славонії. Опір сербів такому розвитку подій, як ми вже знаємо, вплинув на далматинську політику. Ще сильнішу реакцію пропаганда викликала у самій Хорватії.

Після 1878 року багато габсбурзьких чиновників вважали, що Боснію-Герцеговину слід повністю анексувати. Тимчасовість їхнього режиму спричиняла численні незручності. Головною перешкодою цьому кроку була не так опозиція великих європейських держав, як небажання угорських лідерів та деяких німецьких лібералів приєднати до імперії ще більше слов'янського населення. У 1908 році Угорщина таки дала згоду на анексію провінції, однак з умовою, що її не буде возз'єднано з Хорватією. Подальші інтеграційні дії австрійського уряду викликали жорстокий опір з боку Сербії, про що йтиметься у наступному розділі. Боснію-Герцеговину після приєднання реорганізували у звичайну габсбурзьку провінцію, надавши право збирати власний сойм. У 1910 році щодо нової провінції було прийнято пакет законів, а в ній самій — проведено вибори. Виборці підтримали багатших та консервативніших кандидатів. Завдяки системі курій (виборчих союзів) великі землевласники здобули до 80% голосів; серед міських мешканців — 1 депутат припадав на кожних 2300 осіб, а серед селян — лише на 10 тисяч. Боснійський сойм мав лише обмежені законодавчі права: на ухваленні ним положення могли накладати вето як об'єднане міністерство фінансів, під чийою юрисдикцією перебувала вся провінція, так і австрійський або

угорський парламенти. У соймі мусульманські та хорватські партії намагалися співпрацювати, залишаючи сербських депутатів у меншості. Як побачимо далі, увесь цей регіон невдовзі стане предметом надзвичайної уваги Сербії та спровокує сербських націоналістів до більш рішучих дій.

КОРОЛІВСТВО УГОРЩИНИ

До 1914 року в угорській частині монархії головними суперечностями були протистояння між Будапештом та центральною владою у Відні, а також між численними національними групами всередині самих земель корони св. Стефана. ХІХ століття знало два великих приклади об'єднання – утворення Німецької та Італійської держав. В обох випадках в одне політичне утворення входили землі, на яких більшість мешканців були однієї національності. Угорський об'єднавчий рух також був успішним, проте уряд у Будапешті ставив перед собою фактично нездійсненне у сучасному світі надзавдання (воно залишалося тим же, що й у 1848–49 роках) – створити уніфіковану угорську державу і навіть на тих теренах, де мадярське населення становило меншість, і які мали власні історичні традиції опору угорському пануванню. З іншого боку, спроби угорського уряду послабити зв'язки з Віднем загрожували новими небезпеками: якщо б Угорщина вийшла зі складу монархії, вона була б надто слабкою, щоб протидіяти зовнішньому тиску без сильного союзника. Послаблюючи зв'язки з Віднем і компрометуючи силу та престиж держави Габсбургів, угорці прямували до власного занепаду. Попри все, їхній національний уряд продовжував вести боротьбу одразу на двох рівнях.

Слід наголосити, що угорську політику визначала надзвичайно мала частка населення краю. За даними стосовно виборів 1874 року, в країні голосувало лише 5,9% від всіх громадян. Отже, політична конфігурація у королівстві залежала, як правило, від інтересів великих мадярських землевласників. Відомо, що на той час 3000 осіб чи колективних інституцій контролювали майже половину всієї землі Угорської держави⁵. Оскільки їхній добробут залежав від сільського господарства, вони чинили сильний вплив на комерційну політику всієї імперії; саме лобіювання цієї групи спричинило

⁵ Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918* (Berkeley: University of California press, 1974), p. 463.

труднощі у торгівельних переговорах монархії з Румунією та Сербією. Таким чином, невелика група мадярів набула непропорційно великого політичного та економічного впливу. Угорські селяни, подібно до решти осіб їхнього стану, перебували у залежному, пригнобленому становищі.

Після підписання *Аустляйху* при владі в Угорщині залишилися ті ж люди, яким належала ініціатива цього компромісу, — Ференц Деак та Дюла Андраші. Втім, незадовго їх стали витіснити інші, більш радикальні політики, які вимагали добиватися дальших поступок для Будапешта, а то й висловлювалися за повне відокремлення від Відня. Одне із угруповань, очолюване Кальманом Тишею, схилилося до варіанту, за яким об'єднувати обидві держави повинна була б лише особа спільного цісаря, натомість Угорщина повинна мати власну армію та дипломатичне відомство. Втім, коли Тиша став прем'єр-міністром, його погляди змінилися; він залишався на цьому посту з 1875 до 1890 року. За час його правління найсильнішою угорською партією були ліберали, котрі підтримували угоду *Аустляйху*.

Загалом послідовники Тиші намагалися продовжувати його політичну лінію і після 1890 року, але сила опозиції тоді теж зростала. Головним центром спротиву до офіційної політики була Партія Незалежності, що ґрунтувала свою програму на ідеях старого революціонера Лайоша Кошута, який на той час все ще перебував у вигнанні. Найперше, Кошут закликав до послаблення зв'язків із Віднем. У 1895-ому, коли не пройшло ще й року від смерті Кошута, його син Ференц приїхав до Угорщини і перебрав керівництво партією у свої руки. Проте Ференц був людиною слабкої волі й замінити батька аж ніяк не міг. Значна криза у відносинах між Австрією та Угорщиною трапилася у 1902-ому, коли на розгляд сойму в Будапешті було винесено закон про збройні сили. Партія Незалежності як осередок найсильнішого угорського націоналізму відмовлялася голосувати за цей законопроект, доки в ньому не буде обумовлено, що військові частини, рекрутовані на території Угорщини, матимуть угорських офіцерів, власні прапори, і що команди в них віддаватимуть накази угорською мовою. Всі ці вимоги існували в програмі партії віддавна. Окрім більшого відокремлення від впливу Відня, ці заходи повинні були сприяти мадяризації рекрутів, яких, звісно ж, набирали не тільки у мадярських землях, але й серед слов'янського та румунського населення. В той же час для хорватського або румунського солдата не було різниці, якою мовою отримувати накази — угорською чи німецькою.

Попри те, що Франц Йосиф толерував майже повну незалежність Будапешту щодо всіх справ внутрішньої політики, віжки воєнного командування він хотів тримати у своїх руках. Він скористався своїми правами короля Угорщини і призначив Стефана Тишу, сина колишнього міністра та прихильника дуалізму імперії, прем'єр-міністром — після цього закон про збройні сили було просунуто через сойм. Однак, це не розв'язало проблеми. На виборах 1905 року перемогла опозиція. У відповідь Франц Йосиф почав погрожувати введенням в країні всезагального права голосу для всіх чоловіків і таємного голосування; ці положення були введені в дію в Австрії у 1907 році. Якби подібне повторилося і в Угорщині, то такий поворот справ означав би кінець домінування угорських націоналістів та великих землевласників. Опозиція відступила перед такою загрозою й тому положення *Аустляйху* залишилися незмінними. Напруга залишалася, проте більшої кризи у відносинах між частинами імперії не траплялося аж до її розпаду.

Тим часом тривали конфлікти з іншими національними групами. Адже метою угорців залишалася створення незалежної держави. Тому, для залучення нових прихильників до мадярського фронту використовували всі можливі засоби. Як ми вже знаємо, національне походження не було перешкодою для угорського громадянина, якщо тільки він зрікався свого минулого й починав говорити угорською, а також змінював своє ім'я відповідно до угорської транскрипції. За таких умов йому гарантували дотримання всіх громадянських прав та привілеїв.

Головним засобом мадяризації мали стати школи. Закон про національності, запроваджений у 1868 році, після *Аустляйху*, був за своєю сутністю доволі ліберальним. Теоретично, кожна з національних груп мала право користуватися власною мовою у політичному та культурному житті. Початкові та середні школи також повинні були навчати учнів рідною мовою. Так само мали чинити і місцеві суди та найнижчі ланки адміністративної системи. Проте, до впровадження положень закону в дію так і не дійшло. На зламі століть національні відносини всередині Угорського королівства особливо загострилися. Політичні лідери всіх національних груп вважали, що їхні вимоги або не були виконані, або були суттєво спрощені й обернулися напівдіями. Велике невдоволення викликали ті заходи, до яких вдавався угорський уряд, щоби посилити свій вплив на інші національні групи, особливо стосовно мадяризації мови, освіти та шкіл, в яких учням насаджувався угорський

патріотизм. Такі дії Будапешту підривали спроби лідерів інших національних груп розбудити серед свого населення почуття національної самосвідомості та гідності.

Таке ставлення до інших народностей серйозно обмежувало розвиток самої угорської нації. Маляри боялися введення всезагального виборчого права, оскільки це спричинило би більший вплив інших національних груп. У той спосіб порівняно невелике коло малярів, які були при владі, обмежувало права величезної кількості населення, включно з самими угорцями. Ця політика не була успішною: до 1914 року етнічний баланс на угорських землях, звісно ж, не змінився. Натомість, постійно зростало невдоволення проти політики Будапешта серед всіх, а особливо провідних національних груп краю – хорватів, румунів, сербів та словаків. Зупинимось на цьому питанні, розглянувши становище хорватів та сербів у Хорватії та румунів у Трансильванії.

Хорватія

Попри бажання угорців звищитися над всіма іншими національними групами їхнього королівства, Хорватія, яка включала в себе також Славонію, мала, все ж таки привілейований статус. Згідно з положеннями *Нагодби (Погодження, Компроміс)* 1868 року, хорвати мали власний сойм і право використовувати свою національну мову в адміністративних процедурах на місцевому рівні. Тим часом, уряд в Будапешті призначав, а тому й мав неабиякий вплив на бана Хорватії, а також завідував усіма фінансами. У Хорватії, як і в Угорщині, політична влада належала меншості. Виборче право поширювалося тільки на тих, хто сплачував не менше 60 крон прямого податку на селі або 30 крон – у місті. Через те до 1910 року право голосу мали тільки 2% населення, а в цьому році їх пропорція склала 8,8%. Таким чином, хорватську політику визначала невелика група людей, переважно з міщан середньої руки та багатих землевласників.

До 1914 року хорватське політичне життя оберталось не тільки довкола протистояння з угорською центральною владою, але й довкола попереминої дружби та ворожнечі між сербською та хорватською партіями країни, відносини яких особливо загострилися з приводу вирішення проблеми Боснії-Герцеговини. Своїх прихильників у Хорватії мали і югославська, і власне національна хорватська програми. Серед націоналістів найбільш популярною особою був Анте Старцевіч, лідер

Партії Прав, який наполягав на антисербській позиції. Хоча цього політичного діяча часто критикували за політичний екстремізм, його ставлення до сербів не було гіршим, ніж ставлення мадярів до більшості народностей Угорщини, греків до слов'яномовних громадян, сербів до албанців чи росіян-панславистів до поляків.

Головною метою хорватських націоналістів було створення незалежної Хорватії або в межах Австро-Угорщини, або окремо від імперії. Проте, перш ніж серйозно взятися до розв'язання цієї проблеми, слід було врахувати не менш складні інші питання. Найперше, хорвати перебували у найскладнішій геополітичній ситуації, порівняно з усіма іншими східноєвропейськими народностями. Вони складала більшість у Далмації, Хорватії та Славонії — провінціях, які формувалися довкола Боснії-Герцеговини. Проте навіть тут, а особливо в межах Воєнного Округу, мешкало також чимало сербів. У Хорвато-Славонії населення на 62,5% складалося із хорватів, а 24,6% становили серби. Тим часом, для хорватського націоналіста ідеальна держава мала б існувати в межах колишнього Триєдиного королівства, тобто, окрім названих провінцій, включати ще й Боснію-Герцеговину, яка на той час перебувала під владою Габсбургів. Якби таке об'єднання трапилося, Хорватія стала би впливовою східноєвропейською державою із достатньо великою територією та раціонально окресленими кордонами. Головною перепорою до приєднання Боснії був релігійний фактор, оскільки в цій провінції лише 20% населення були хорватами-католиками, а 43% — православними сербами. Таким чином, поставало питання про національну приналежність третьої групи — боснійців-мусульман. Проте навіть якщо б це питання вдалося розв'язати на користь хорватів, проблема із сербською меншістю все одно продовжувала існувати. Тим часом, Старцевіч та його соратники просто вважали сербів неповноцінними хорватами. До них планували застосувати такі ж способи "хорватизації", які угорці застосовували, щоб мадяризувати населення свого королівства. Вся ситуація ускладнювалася тією принадою, якою було для боснійських сербів сусіднє Сербське королівство. Більшість сербів у Боснії вважали, що їхні землі належать до Сербії і мають рано чи пізно бути об'єднані з нею.

Питання приєднання Боснії-Герцеговини до Хорватії постало одразу ж після її окупації військами Габсбургів. Баном на той час був Іван Мазураніч, котрий правив з 1873 до 1880 року. За ходом повстання у Боснії-Герцеговині хорвати стежили

надзвичайно уважно. Коли стало відомо про габсбурзьку окупацію, *сабор* направив Францу Йосифу петицію, в якій просив про об'єднання обох щойно набутих провінцій з Далмацією, Хорватією та Славонією. Хорвати також просили розформувати Прикордонний Округ, землі якого перебували під прямим управлінням Відня, та віддати Хорватії порт Рієку. Як поставляться до таких претензій угорці, ні в кого не викликало сумнівів. А оскільки ці зміни могли суттєво зрушити баланс сил в Австро-Угорській державі, то проти них виступили ще й більшість німецьких партій. У 1881 році Прикордонний Округ справді приєднали до Хорватії, проте жодних інших кроків назустріч хорватським проханням австрійський уряд не зробив.

З 1883 до 1903 рік баном Хорватії був граф Каролій Хун-Гедерварі. Цьому угорському багатому землевласнику вдалося тримати всю країну в покорі. Вкрай обмежене виборче право дозволило сформувати цілком зговорливий *сабор*. Подібно до сойму у Трансильванії, цей орган складався з осіб, які могли похвалитися шляхетним походженням або статусом – скажімо, до *сабору* входив архієпископ Загребя – все це були люди, котрі підтримували потрібну урядові політику. Хуну-Гедерварі дуже допомогло приєднання до Юніоністської партії, яка власне підтримувала угорські ініціативи, частини Національної партії, яка спершу орієнтувалася на втілення Ілїрійської та Югославської ідей. З їхньою допомогою проугорський режим здобув перемоги на виборах 1884, 1887 та 1892 років.

Вплив адміністрації Хуна-Гедерварі посилювався ще й через виняткове вміння бана використовувати чвари між хорватами та сербами. Попередні уряди сприяли хорватам, проте тепер ситуація змінилася. Після приєднання Прикордонного Округу питома вага сербського населення збільшилася, а тим часом адміністрація заохочувала сербів до професійної освіти та державної служби. Головною сербською організацією була зорієнтована проти хорватів Сербська Незалежна партія, друкованим органом якої був "*Србобран*" ("Сербський захисник"). Слід пам'ятати, що на той час сама незалежна Сербія стала близьким союзником, фактично домініоном Двоїстої монархії. Таким чином, підтримка сербів усередині імперії корелювала з добрими відносинами, які склалися у Відня з Белградом.

Хорватські націоналісти, звісно ж, перебували в опозиції до уряду та підтримуваних ним сербів. Старцевіч, як найбільш авторитетний національний хорватський лідер, мав величезний вплив на політику країни аж до своєї смерті у 1896 році. Метою

Партії Прав' залишалося створення незалежної Хорватської держави, а тому її представники відкидали будь-яку співпрацю з Віднем чи Будапештом. Сербів націоналісти вважали "православними хорватами", а словенців – "гірськими" хорватами. Втім, у 1894 році партія розпалася на дві групи. Нове утворення було назване Чистою Партією Прав і його очолив Йосиф Франк. До сербів ця партія ставилася ще більш вороже, ніж прибічники Старцевіча, проте виступала за активнішу співпрацю з Габсбургами. Метою Чистої Партії Прав було створення Хорватської держави в межах Триєдиного королівства включно з Боснією-Герцеговиною. За цим планом, Хорватія мала залишатися у складі імперії, але урівнятися у своєму статусі з Угорщиною та Австрією. Таке вирішення питання задовольнило б словенців-католиків, але не сподобалося православним сербам. Тим часом, ідею створення автономної Хорватської держави підтримали Хорватська соціал-демократична партія, що виникла у 1894 році, та Селянська партія, створена у 1904-ому. Вимоги поширення хорватських прав супроводжувалися постійним зростанням ворожнечі з боку сербів; преса з обох боків вивергала звинувачення, а на початку століття кількаразово траплялися збройні сутички. У той спосіб взаємна ворожнеча сербів була використана проти них же і не загрожувала Двоїстій імперії.

1903 рік приніс південнослов'янським землям Австро-Угорщини та незалежній Сербії багато змін. Як пам'ятаємо, саме тоді в Белграді було усунуто від влади династію Обреновічів. Відповідно, відносини між Сербією та державою Габсбургів суттєво погіршилися. Водночас, смерть припинила правління Калая в Боснії та Герцеговині, а Хун-Гедерварі залишив Загреб, щоб стати угорським прем'єр-міністром у Будапешті. Тоді ж у хорватську політику прийшло нове покоління. Двоє колишніх найбільших прихильників югославського об'єднання, Франко Рачкі та єпископ Штросмаєр (вони пішли з життя у 1894 та 1905 роках), їхні ідеї підхопило багато тих, хто розумів усю небезпеку сербо-хорватської ворожнечі. До об'єднання закликали і сербські, і хорватські інтелігенти, дехто з яких навчався у Празі разом з Томашем Г. Масариком – великим прихильником ідеї слов'янської єдності. Ці молоді люди стали свідками гострих чесько-німецьких конфліктів у Богемії, а тому дуже критично ставилися до багатьох аспектів політики габсбурзького уряду.

Перші кроки до об'єднання хоча б головних сербських та хорватських партій були зроблені у Далмації. Але протистояння

між цими національними групами відчувалося й тут, воно було менш напруженим, ніж у самій Хорватії. У 1905 році прихильники південнослов'янського об'єднання у Далмації вирішили скористатися з урядової кризи, яка виникла в Будапешті через військове питання. Вони запропонували свою підтримку Угорської Партії Незалежності, бажаючи натомість, щоб угорська влада внесла до *Народби* зміни, які уможливили відновлення Триєдиного королівства. Таким чином, хорвати знову виступали на підтримку мадярів проти австрійського уряду, очікуючи політичних поступок. І хоч даний крок не дав жодних прямих результатів, він надалі уможливив порозуміння між хорватськими та сербськими партіями – спершу у Далмації, а потім у Хорватії.

У жовтні 1905 року представники деяких хорватських партій зустрілися в Рієці, щоб прийняти резолюцію на підтримку угорської опозиції. Водночас, вони вимагали приєднання Далмації та надання Хорватії ширших автономних прав. Аналогічну зустріч провели сербські партії в Задарі. Тут було ухвалено таку ж програму і вирішено підтримати хорватів в обмін на політичне рівноправ'я. У той спосіб вони визнавали своє бажання увійти до відновленого Триєдиного королівства. У грудні подібні зустрічі партій відбулися і в самій Хорватії: кілька сербських та хорватських партій об'єдналися у Хорвато-Сербську Коаліцію, головною метою якої було домогтися приєднання Далмації. Питання про майбутній статус Боснії-Герцеговини намагалися уникати.

Надзвичайно важливою для подальших об'єднавчих кроків була югославська зорієнтованість коаліційної програми. До цього (якщо зупинимося на двох найбільш яскравих прикладах) Сербська Незалежна партія і Хорватська Партія Прав наголошували на відмінностях між обома народами, тож їхнє протистояння могло закінчитися тільки перемогою однієї з них. Натомість, Хорвато-Сербська Коаліція поверталася до ідеалів раннього Іллірійського руху та програм таких діячів, як Штросмаєр, наголошуючи, що серби та хорвати належать до єдиної югославської нації. У програмі Далматинської Коаліції зазначалося:

“Обидві сторони вважають сербів та хорватів єдиним народом з рівними правами; ми повинні ... об'єднати свої національні сили, щоб події не застали нас неплідготованими.

Саме тому і хорвати, і серби Далмації працюватимуть пліч-о-пліч, як кривні брати, у всіх загальнонаціональних політичних питаннях і

спільно докладуть зусиль для якомога швидшого об'єднання Далмації з Хорватією та Славонією, що забезпечить усім нам краще майбутнє... Щодо національної приналежності чи мови, які для сербів та хорватів є спільними, обидва народи на спільному Далматинському Саборі цього дня, 21 липня 1883 року, проголошують незмінну згоду називати свою мову сербською або хорватською...

Щодо громадських шкіл у Далмації, то обидві сторони погоджуються працювати на те, щоби назви обох, сербського та хорватського, народів згадувалися у навчанні з належною шаную, у книжках трактувалися і сербська, і хорватська історії, а учні знали визначні події з обох цих історій; учні мають вивчати і латинку, і кирилицю, щоби мати змогу читати книги обома мовами”⁶.

У травні 1906 року Коаліція здобула важливу перемогу, отримавши 43 із 88 місць хорватського *сабору*. Проте досягти порозуміння між далматинськими партіями та угорцями не вдалося, оскільки закон про збройні сили все одно було прийнято і допомога югославів не була більше потрібна. Будапешт не лише не збирався сприяти хорватським ініціативам, але й, навпаки, ще більше обмежив їхні права, розпорядившись про обов'язкове вживання угорської мови на всіх залізницях королівства, що було порушенням положень *Народби*.

Попри неможливість негайного досягнення своїх цілей, Хорвато-Сербська Коаліція перетворилася на головну суспільну силу Хорватії. Наступні роки вона провадила послідовну опортуністську політику. В Коаліції брали участь і партії, і окремі особи із надзвичайно різними програмами дій. Дехто заходив надто далеко, вимагаючи негайної реорганізації, а то й розформування імперії; найбільш помірковане крило пропонувало боротися за більшу автономію в складі Австро-Угорщини. Однак, великі політичні партії Хорватії до Коаліції так і не приєдналися. Найперше це, звісно, стосувалося Національної партії, котра підтримувала зорієнтований на співпрацю з Угорщиною уряд. Більше того, поза Коаліцією залишилися й обидва крила Партії Прав.

Сила й популярність Коаліції, а також окремі аспекти її програми не могли не насторожити угорську владу. Кризова ситуація склалася на момент окупації Австро-Угорщиною Боснії-Герцеговини, супроти чого Коаліція завжди протестувала. У 1909 році в Аграмі (Загребі) та Фріедунгу відбулося 2 судових процеси проти учасників Коаліції, яким інкримінували державну зраду та

⁶ Viktor Novak, *Antologija Jugoslovenske Misli i Narodnog Jedinstva, 1390–1930* [*Anthology of the Yugoslav idea and national unity, 1390–1930*] (Belgrad: Štampa Državne Štamparije, 1930), pp. 515–517.

шпигунство на користь Сербії. Обидва слідства стали крахом офіційної пропаганди та уряду, який намагався добитися свідчень, послуговуючись сфабрикованими документами та необґрунтованими звинуваченнями. Замість зашкодити Коаліції, суди лише сильніше згуртували її учасників.

В роки, які передували вибуху Першої світової війни, коаліція та уряд змінили ставлення одне до одного. Чиста Партія Прав під орудою Франка так ніколи й не прийняла положень *Народби*, проте Коаліція у 1910 році таки підписала угоду з урядом. Тоді ж було ухвалено новий закон про вибори, який збільшив кількість осіб з правом голосу від 49 796 до 190 096. На чергових виборах Коаліція виборола у *саборі* 37 місць, партії, які підтримували уряд, – 18, а обидві гілки Партії Прав – 24; Хорватська Селянська партія здобула 9 місць. Незва-жаючи на те, що Коаліція не завжди підтримувала політику уряду, вона загалом почала співпрацювати із системою Двоїстої монархії й це тривало аж до початку війни. Безпо-середнім завданням такої співпраці було розширення хор-ватської автономії, особливо у фінансових питаннях, проте без виходу поза межі наявної політичної структури.

Поміrkована позиція Коаліції, звісно ж, викликала гостре невдоволення. У 1912 році хорватська політика вперше відчула дотик тероризму. В той час баном Хорватії став Славко Чувай, і більшість *сабору*, включно з депутатами Коаліції, задекларувала свою опозиційність до його уряду. Тоді Чувай розпустив сабор, йому надали титул королівського комісара й він став керувати як диктатор. Упродовж року відбулися два замаху на його життя. Невеликі групи радикальної молоді, які прагнули більш рішучого розв'язання південнослов'янської проблеми і не схвалювали компромісів старших, організували цілий ряд спроб убивства політиків різного рангу.

Таким чином, напередодні Першої світової війни найсильніша хорватська політична сила – Хорвато-Сербська Коаліція – діяла в межах положень *Народби* й не докладала надто великих зусиль, щоб розірвати зв'язки із Будапештом. Великою заслугою цієї партії була спроба припинення постійних чвар між сербами та хорватами. Коаліція рішуче виступала на підтримку об'єднання всіх слов'ян імперії. Попри те, що окремі учасники Коаліції підтримували відносини з Сербією і мріяли про незалежну Югославську країну, більшість були поміrkовані й не ставили собі далекосяжних цілей. На противагу таким позиціям, інші хорватські партії прагнули повної реорганізації імперії. Наприклад, обидві гілки Партії Прав виступали проти

співробітництва з угорським урядом і за створення Великої Хорватії, включно з Боснією, Герцеговиною та словенськими землями. Так само прагнула об'єднання всіх цих районів в одне Хорватське королівство й Селянська партія. Всі ці політичні сили підтримували ідею створення Триєдиної імперії, в якій Хорватська або Південнослов'янська держава урівноважувала би вплив Австрії та Угорщини. Втім, на відміну від програми Коаліції, плани інших партій не передбачали рівноправ'я православних сербів з хорватами та словенцями, які були католиками.

У передвоєнні роки хорватська економіка сягнула помірного процвітання. Однак, домінувало сільськогосподарське виробництво; цей регіон, на відміну від Богемії та Верхньої Австрії, не пережив індустріалізації. У 1910 році 78,4% населення працювали у сільськогосподарському секторі і тільки 9,6% — у промисловості, основу якої складали дрібні мануфактури. Всі хорватські землі, а найбільше Далмація, страждали від зростання кількості населення та спричиненого цим подрібнення селянських наділів. Через те у передвоєнні роки тут значно зріс рівень еміграції. Попри все, загальний рівень життя у Хорватії був кращий, ніж у Сербії, й набагато кращий, ніж у Боснії та Герцеговині.

Трансильванія

Політична ситуація у Трансильванії різко відрізнялася від хорватської. Обидва регіони входили до складу Королівства св. Стефана, проте Хорватія користувалася правами обмеженої автономії. У неї був власний сойм і навіть символічне представництво в угорському парламенті. Сербо-хорватську мову вживали на рівні місцевих адміністрацій та початкових шкіл. Існувала окрема система власне хорватських шкіл. Політичне життя, як ми вже знаємо, було доволі активним, з'явилося багато партій з різноманітними програмами. У той спосіб витворилися національні політичні інституції, котрі могли представляти націю, незважаючи на обмеження у певних сферах їхньої діяльності. Подібне становище склалося також в Далмації і на Буковині, які теж мали власні сойми та національні представництва.

Натомість, після *Аустляйху* Трансильванія стала невід'ємною частиною Угорщини. Не лише румуни, але й саксонці та секеї втратили свої політичні права й надалі мали лише обмежене представництво у законодавчому органі в Будапешті. У 1865

році Франц Йосиф прийняв угорські умови: у Трансильванії було відновлено стару виборчу систему, внаслідок чого після чергових виборів угорці, які склали 29% населення краю, отримали 89 місць у новому місцевому соймі, а румуни, яких у Трансильванії була більшість, — лише 13. Як і слід було чекати, новий сойм проголосував за приєднання до Угорщини, а парламент у Будапешті та імператор Франц Йосиф затвердили цей крок. Анексія Трансильванії сильно вплинула на становище самих румунів. В цьому регіоні вони склали більшість, але по всій Угорській державі налічували не більш як 15% населення. Так само суттєво знизився політичний вплив саксонців та секеїв.

Після приєднання Трансильванію поділили на округи, очолені префектами та субпрефектами. Ці чиновники централизованної бюрократичної системи, звісно ж, діяли на користь угорського уряду; часто вони не знали мови місцевості, в якій працювали. У 1874 році новий виборчий закон настільки підвищив вимоги до майнового цензу виборця, що більшість румунів втратили право голосу. До того ж, за новим законом, до голосування допускалися лише люди, які мали диплом про шкільну освіту або були державними службовцями — тобто, усі неписьменні брати участі у виборах не могли. Всі ці зміни, звісно ж, мали обмежити політичну активність румунського селянина, який не мав ні достатньо грошей, ні можливості отримати освіту. У той спосіб, румунів позбавили політичних інституцій, які могли би донести їхні вимоги до держави або її представників. Через те румуни вдалися до старих форм політичної маніфестації — до скликання народних зборів та писання петицій імператору.

До 1914 року всі румунські ініціативи були захисними і спрямовувалися проти все більшого тиску мадяризації, в якій був зацікавлений Будапешт. Головний угорський вплив поширювався через школи. У Законі про Національність 1868 року обумовлювалися права місцевих мов: Угорщина проголошувалася єдиною державою, проте визнавалося, що в ній існують різні національні групи, відмінні за своїми мовами. Іншими словами, румунів визначали, як угорських громадян, які розмовляють румунською мовою. Угорська мова була мовою уряду, а мовами інших народів могли користуватися у школах, в галузі культури та в окремих випадках у місцевих адміністраціях. Можна було відкривати приватні національні світські або релігійні школи, проте їхні програми затверджувало міністерство освіти. Подібні заходи державного контролю

здійснювалися і стосовно преси та книговидавництва. Втім, хоча закони, здавалося б, давали національним культурам доволі багато прав, на практиці їх виконання було ще більш репресивним. Мадярська влада прагнула повернути на свій бік стільки людей, скільки було можливо. А школа стала найбільш дієвим засобом перетворення “не-угорців” на угорських громадян.

Тиск мадяризації посилювався після 1875 року, коли до влади прийшов Кальман Тиша та Ліберальна партія. У 1879 році було прийнято новий закон про освіту, згідно з яким угорська мова стала обов'язковою у всіх початкових школах. Від вчителів вимагали вільного володіння угорською. Водночас, влада спонукала змінювати назви населених пунктів та місцевостей на їхні угорські відповідники. Громадянам рекомендували відповідним чином змінювати свої прізвища. Мадяризація освіти ще посилювалася після прийняття у 1907 році Апонієвих законів, які вимагали ширшого вживання угорської мови і від учнів, і від вчителів. Учні мали 4 роки на вивчення державної мови, якщо вони провалювали екзамен, — їхніх вчителів звільняли. Було зроблено й певні кроки до обмеження діяльності приватних шкіл, в яких переважало вивчення національних мов. Уряд зобов'язував платити учителям настільки високі ставки, що багато церковних інституцій, які утримували приватні школи, були змушені закрити їх. У наступні роки уряд вживав інші заходи. Станом на 1914 рік, середню та вищу освіту в Угорщині можна було здобути тільки угорською мовою. Втім, існували окремі школи вищого рівня під опікою православної або уніатської церков, в яких можна було навчатися румунською.

Вказані закони чинили вкрай негативний вплив на освітній рівень румунського населення. Так, на 1880 рік існувало 2 тис. 756 румунських шкіл, а до 1914 — їх залишилося тільки 2 тис. 170. На той час 53% угорців уміли читати та писати, а серед румунів цей показник становив лише 14%⁷. Якщо ж румунський студент хотів навчатися не угорською мовою, йому доводилося їхати до Румунії або ж до європейських університетів.

Політичну активність населення Трансильванії, як і раніше, стримував той факт, що більшість мешканців краю були селянами. Попри те, що багато з них мало власні наділи землі, більшість все ж таки працювала у маєтках угорських поміщиків.

⁷ Constantin Daicoviciu, Miron Constantinescu, ed., *Brève histoire de la Transylvanie* (Bucharest: Éditions de l'académie de la république socialiste de Roumanie, 1965), p. 331.

У той спосіб розвивалися і національний, і соціальний антагонізми. А як ми вже знаємо, у жодній із розглянутих нами країн селяни вагомої політичної ролі не відігравали. Згідно з переписом населення 1910 року, у Трансильванії мешкало 5 млн. 257 тис. 249 осіб, з яких 53,8% були румунами, 28,6% — угорцями, а 10,8% — німцями. Як бачимо, румуни склали очевидну більшість, проте не могли з цього скористати через обмеження їх права голосу угорським виборчим законодавством. Тепер можемо зрозуміти погрози цісаря Франца Йосифа: якби він у 1905 році надав виборчі права всьому чоловічому населенню країни, політична влада опинилася би в руках неугорських національностей та селян, а офіційні партії були б зметені новими політичними силами.

Керівництво румунським національним рухом, як і раніше, належало освіченим верствам населення — середньому класу, інтелігенції та духовенству. *Аусляйх* позбавив ілюзій всіх тих, хто вірив у можливість співпраці з Віднем, проте певні кроки румунські політики продовжували робити і в цьому напрямі. Здавалося, що іншої альтернативи й бути не може, адже, на відміну від слов'ян, в румунів не було романтичних надій на допомогу великої держави ззовні. Більше того, навіть сусідня незалежна Румунія після 1883 року стала союзником Відня. І взагалі Румунська держава не була ні політично, ні військово достатньо сильною, щоби кинути виклик Австро-Угорській імперії. Попри те, габсбурзьке міністерство зовнішніх справ намагалось відстежувати найдрібніші прояви румунського впливу у Трансильванії і постійно контролювало настрої місцевого населення — привабливість вільного Румунського королівства для всіх мешканців краю була очевидною.

Аж до 1914 року трансильванські національні лідери дотримувалися певної захисної програми і, подібно до хорватської опозиції, надавали перевагу не революційним, а цілком законним засобам досягнення своєї мети.

Головнішими з них були вимоги повернення до того рівня свобод, який існував за часів автономії краю, і впровадження такого виборчого права, що надало б румунській більшості адекватної політичної ваги. З іншого боку, націоналісти вимагали скасування *Аусляйху* та виходу з-під влади Будапешту або надання Трансильванії статусу рівного з Хорватією чи навіть з Угорщиною. Так само висувалася вимога визнати постанови союму в Сибіу 1863–1864 років скликання. Румунські лідери також пропонували визнати на території Трансильванії легітимність постанов парламенту у Бухаресті.

Після 1865 року майже всі політичні сили Трансильванії підтримували єдину національну програму, хоча розходилися у поглядах на шляхи її втілення. Одні вимагали більш активних дій, інші закликали до поміркованості. Наприклад, єпископ Шагуна вважав, що румуни повинні брати участь у політичній боротьбі всередині королівства, незважаючи на вкрай несприятливі умови. Навпаки, інші лідери, Георг Бариціу та Йоан Раціу, закликали до пасивного спротиву та бойкотування виборів до угорського парламенту. Ця програма ставала все популярнішою: на зборах, проведених румунськими представниками у 1869 році, спершу в Тимішоарі, а потім у Меркуреї, після обговорення політичної ситуації було вирішено дотримуватися тактики пасивного опору. Також делегати висловили сумніви щодо доцільності писання петицій імператору та будь-якої іншої співпраці з Віднем.

Більш активні дії були ініційовані аж у травні 1881 року, після кількох років бездіяльності: 153 делегати зустрілися в Сибіу і сформували Національну партію — першу румунську партію у Трансильванії. Зустріч зібрала більше світських лідерів, а не кліриків; керівниками нової організації стали представники інтелігенції — Георг Бариціу, Вінсенціу Бабеш та Йоан Раціу. Програма партії містила головні румунські вимоги: надання автономії; впровадження румунської мови у школах, адміністраціях та судах тих місцевостей, в яких румуни склали більшість населення; зобов'язання для всіх державних службовців знати мову місцевого населення та розширення виборчого права. Проте про активну чи пасивну тактику досягнення цілей делегати знову не погодилися. Центральною темою обговорення залишалося національне питання; становище селян, економічні та соціальні проблеми краю не були обговорені.

Румунські лідери на той час вже дуже добре розуміли важливість громадської думки та пропаганди своїх ідей. Подібно до керівників інших національних рухів, вони прагнули привернути до своєї діяльності увагу європейської громадськості й надати трансильванським проблемам міжнародного розголосу. Було вирішено, що найкраще цьому прислужилася би загальна декларація румунських вимог. Задля цього Бариціу написав відозву про зловживання угорської адміністрації у Трансильванії — і цей документ видрукували румунською, угорською, французькою та німецькою мовами.

У 1887 році Національна партія знову зібралася в Сибіу. Було вирішено продовжувати бойкотувати угорську політику, проте також делегати почали складати нову петицію Францу Йосифу. Через суперечки всередині партії, документ остаточно

підготували аж у 1892 році. Втім, делегати передбачали, що їхнє звернення буде відхилено, але хотіли зайвий раз нагадати про румунські вимоги. До Відня петицію, у травні 1892 року, повезли 300 делегатів партії під керівництвом Йоана Раціу. Франц-Йосиф відхилив прохання на конституційних засадах і передав його на розгляд угорським властям, які визнали діяльність організаторів зборів незаконною і заарештували всіх, хто підписав петицію. Після 18-денного процесу, у травні 1894 року, їх усіх їх було засуджено на різні терміни (максимально до 5 років) ув'язнення. Виступи у Трансильванії супроводжувалися відповідними діями і в самій Румунії. У 1891 році група студентів та університетських викладачів у Бухаресті створила Лігу Культурної Єдності, яка одразу ж випустила у світ меморандум про утиски у Трансильванії. Обвинувачення підтримали всі угорські та румунські студентські спілки Австро-Угорщини. Поліція знову відповіла арештами. Втім, угорські репресії дали дуже мало; фактично, вони тільки підтвердили правомірність обвинувачень. Незважаючи на тимчасове припинення діяльності Національної партії та ув'язнення окремих її членів, головної мети було досягнуто — румунам вдалося надати своїм вимогам міжнародного розголосу. Румунські лідери також зробили кілька кроків до співпраці із сербами та словаками — народностями, які мали в імперії той самий статус, що й трансильванські румуни.

У 1905 році Національна партія змінила тактику і розпочала активну політичну боротьбу. На виборах 1906 року до угорського парламенту потрапили 15 румунських делегатів. Там вони об'єдналися із сербами та словаками, проте досягнути вдалося небагато. Фактично, тиск на неугорські національності тільки посилювався.

Тим часом, інтелігенція активно діяла як у політичній, так і в культурній сферах. У 1861 році було створено "Асоціацію сприяння румунській літературі та освіті" (ASTRA), яка повинна була підтримувати ініціативи румунського шкільництва та видання книжок румунською мовою. Першим президентом цієї організації став Шагуна, а її програму розробив Бариціу. Асоціація надавала навчальні та дослідницькі стипендії і друкувала книжки; особливо заохочувалися дослідження румунського фольклору, історії та етнографії. З 1868 по 1945 рік виходив друкований орган Асоціації — *Transylvania* ("Трансильванія"). Румуни мали й інші газети та журнали рідною мовою. Першою з'явилася щоденна *Tribuna* ("Форум"), яку видавали в Сибіу в 1884—1903 рр.; ця газета дотримувалася

високих літературних стандартів і в ній друкували твори більшість тогочасних румунських письменників. Економічні, політичні та культурні питання поставали на її сторінках з обов'язковим наголосом на національній проблематиці. Трансильванські письменники та журналісти, звісно ж, підтримували зв'язки зі своїми колегами у незалежній Румунії і добре знали про політичні та культурні події в ній.

Проте до 1914 року румунський національний рух, незважаючи на всі зусилля, зайшов у глухий кут. Національна свідомість, особливо серед інтелігенції, невпинно зростала, проте жодних практичних кроків для покращення ситуації зробити не вдавалося. Окремі чиновники угорського уряду час від часу запевняли про зміни ситуації в майбутньому, однак на практиці мадяризація продовжувалася. Перед Першою світовою війною питання реорганізації монархії було нагальною темою обговорення для політиків та інтелігенції як всередині імперії, так і поза її межами. Більшість роздумували над покращенням становища неугорських національних груп. Проте жодну з програм неможливо було втілити. Румунські лідери з Національної партії також заявили про свої цілі. Головною їхньою метою була автономізація Трансильванії та вибори власного сойму, які ґрунтувалися на ширшому волевиявленні народу — зрозуміло, що це дало б румунам кількісну перевагу. Втім, вимоги трансильванців були доволі поміркованими, адже, врешті, вони лише пропонували реструктурувати Угорське королівство. Однак за тих умов майже не було надії, що уряд в Будапешті можна спонукати до виконання навіть таких незначних вимог мирним шляхом.

На відміну від Хорватії, в якій існували окремі партії (скажімо, партія Старцевіча), котрі радикально виступали і проти Відня, і проти Будапешта, у Трансильванії не було політичних сил, які б вимагали незалежності краю або ж закликали до союзу з Румунією. В тогочасній політичній ситуації такі вимоги все одно не мали жодної перспективи. Румунія, яка у 1914 році виступила союзником Німеччини та Австро-Угорщини, не мала ні найменшого бажання потурати націоналістичному рухові у Трансильванії. Жодна країна, включно з Румунією, не бажала розпаду Австро-Угорської імперії. Більшість державних діячів Європи вважали монархію Габсбургів політичним хребтом континенту. І хоча певні групи у Трансильванії та у Румунському королівстві прагнули їхнього об'єднання, ніхто не думав, що цього вдасться досягти у найближчому часі.

ВИСНОВКИ: АВСТРО-УГОРЩИНА ПІСЛЯ АУСГЛЯЙХУ

Як ми вже знаємо, імператор та його радники пішли на підписання *Аусгляйху* ("Компромісу") після значної військової поразки, оскільки на той час це був найбільш прийнятний спосіб вирішення головних проблем імперії. Проте примирення ситуацію не стабілізувало. Дану угоду не лише постійно намагалися ще більше змінити на свою користь кілька поколінь угорських лідерів, але й відмовлялися визнати інші національні групи Австро-Угорської держави, яким за положеннями *Аусгляйху* належала другорядна роль. У той спосіб, подібний компроміс лише посилив внутрішні конфлікти в імперії та сприяв зростанню самосвідомості громадян, які раніше залишалися пасивними. До 1914 року все внутрішнє життя імперії зосереджувалося довкола національних проблем, що значно ослабило її й на міжнародній арені.

Хоча загалом питання національного протистояння всередині Австро-Угорщини виходить поза завдання нашої книги, все ж важливо наголосити, що більшість політичних партій та груп закликали до реорганізації імперії в межах наявних її кордонів. Лише окремі національні лідери закликали до поділу Габсбурзької держави та здобуття незалежності кожним із її національних компонентів. Скажімо, польські патріоти мріяли про об'єднання своїх окупованих австрійцями, німцями та росіянами земель у нову велику Польську державу. Щоправда, це вимагало воєнної поразки одразу трьох великих держав, що, на той час виглядало малоімовірним. Так само неможливим здавалося приєднання до Румунії трансильванських та бесарабських земель. За таких умов національні провідники могли хіба що зосередитися на актуальних питаннях безпосередньої політичної боротьби, що виливалися у практичні вимоги розширення виборчого права чи використання національних мов в урядовій та системі освіти. У той спосіб, попри загальне невдоволення політикою габсбурзької держави, національні групи Австро-Угорщини, найперше, спрямовували свою увагу на питання, що безпосередньо впливали на їхнє повсякденне життя. Жоден авторитетний лідер чи партія не закликали до руйнування всієї монархії.

Національне питання в імперії Габсбургів, як і на османських землях, залишалося надзвичайно складним. Як ми вже знаємо, на Балканському півострові здобуття автономії чи

незалежності супроводжувалося зростанням ворожечі та суперечностей між новими національними урядами. Щось подібне існувало і в межах Австро-Угорщини. Надалі надзвичайно важливе значення матимуть два головніші протистояння: між угорцями та румунами Трансильванії та між сербами і хорватами у Хорватії та Далмації. У Трансильванії угорці та секеї разом виступлять проти румунів, яких, як правило, підтримуватимуть представники німецької меншості. Тут національні суперечки так і не будуть вирішені. Протистояння між сербами та хорватами ускладнюватимуться ще й тим фактом, що обидві національні групи є надзвичайно подібними, якщо не ідентичними. Як ми вже знаємо, у ХІХ столітті на цю проблему існувало два погляди. Більшість політичних партій сформувалися на принципах національного сепаратизму обох груп. З іншого боку, продовжила своє існування Іллірійська ідея, яка стверджувала єдину югославську ідентичність хорватів, сербів та словенців. Національна партія Хорватії та Хорвато-Сербська Коаліція підтримували ідею співробітництва між південнослов'янськими націями та реабілітували окремі положення Іллірійського руху. Однак питання про ідентичність чи відмінність сербського та хорватського народів гостро стоятиме і надалі.

Великою перешкодою до адекватного розуміння розвитку національних процесів в Угорському королівстві стало усунення більшості його мешканців від політичного життя через виняткове обмеження їхніх виборчих прав. Речники всіх національних інтересів Угорської держави представляли лише невелику частину її громадян; вони ж формували уряд. Ці люди звикли говорити від імені “народу” чи “нації”, хоча самі дуже часто мали так само мало спільного із селянами своєї національності, як і з представниками інших етнічних груп. Справжнім прагненням населення різних національностей судилося зазвучати аж після війни, коли на політичну арену виступили представники власне селянських партій.

РОЗДІЛ III

КІНЕЦЬ ПРАВЛІННЯ ОСМАНІВ У ЄВРОПІ: АЛБАНСЬКЕ ТА МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

Рішення Берлінського Конгресу суттєво зменшили володіння Османів на Балканському півострові. Попри те, що Порта давно втратила можливість впливати на внутрішню політику Румунії, Сербії та Чорногорії, бодай формальне визнання їхнього перебування у складі імперії додавало їй престижу та деяких практичних переваг на міжнародному рівні. До того ж, османам довелося віддати Фесалію, частину Епіру та землі на кордоні із Сербією та Чорногорією. Болгарія, Східна Румелія, Боснія, Герцеговина і санджак Нові Пазар, хоча номінально й продовжували залишатися у складі імперії, проте вже не перебували під прямим контролем Константинополя. Попри ці великі втрати, Порта все ще володіла землями Албанії та Македонії, більшою частиною Епіру та Фракією. Так само існувала надія, що габсбурзька окупація Боснії та Герцеговини є справою тимчасовою і невдовзі ці провінції можна буде відвоювати. Тим часом, перед Османською імперією постало питання: як найкраще керувати все ще підвладними їй балканськими територіями та як захистити їх від претензій інших балканських країн чи великих європейських держав?

Тогочасний султан, 34-річний Абдул Гамід II, зійшов на трон у 1876-ому, коли в країні тривала війна та революція. Він був свідком палацових закатів проти двох своїх попередників та усунення їх від влади, і на першому ж році свого правління йому довелося вступити у війну з Росією та кількома балканськими державами. Звісно ж, ці події сильно вплинули на його ставлення до інших держав та свого оточення. Вже від початку свого правління султан почав побоюватися власних радників та іноземних представників. При сходженні на престол Абдул Гамід II пообіцяв країні конституційний уряд, проте сам не вірив в ефективність такого кроку. Як тільки він упевнився у

надійності своєї позиції, щойно скликані національні збори були розпущені, а головні реформатори — вислані з країни. Таким чином, було відновлено авторитарну систему правління та централізований уряд, що, на думку султана, мало стати найкращим вирішенням проблем імперії. Як він сам казав: “Я вчинив помилково, думаючи спершу керувати подібно до мого батька, Абдул Меджида I, який намагався реформувати переконанням та впровадженням ліберальних інституцій. Краще йти слідами мого діда — султана Махмуда. Як і він, я тепер розумію, що людей на справу можна зрушити тільки силою, і цю силу Господь дав у руки мені”¹.

Влада зосереджувалася тепер знову у султановому палаці, а не в руках бюрократії. Султан особисто контролював та керував подіями у державі. Він читав звіти головних державних урядовців і одноосібно приймав рішення. Фактично, його правління було більш авторитарним, ніж навіть влада його попередників. Кожен крок у державі контролювала поліція: всіх, кого лише запідозрювали у приналежності до опозиції, заарештовували, ув’язнювали, а то й страчували. По всій імперії запровадили надзвичайно жорстоку цензуру. Заборонялося не лише критикувати політику правителя, але й уся література в країні стала предметом надзвичайної уваги відповідальних урядовців: “Були заборонені книги деяких “вільнодумних” авторів ... а також писання європейців, Расіна, Руссо, Вольтера, Гюго та Золя. Не можна було вживати окремих небезпечних слів, як от “анархія”, “свобода”, “страйк”, “конституція”, “революція”, “замах”, “соціалізм”, “динаміт” та “Марат”. А якщо якась газета або інше видання переступали закон, на них одразу ж накладали штраф або закривали”². Абдул Гамід спонукав своїх урядовців доносити одне на одного та всіляко поширював між ними почуття взаємної недовіри. Щоби усувати своїх опонентів, султан створив розгалужену сітку шпигунів.

Попри застосування таких непопулярних методи правління, Абдул Гамід був неабияким реформатором. Його зусилля спрямовувалися на покращення адміністративної системи та створення ефективного апарату централізованої влади. Подібно до монархів сусідніх балканських держав султан мав великі фінансові проблеми, тож його службовці часто

¹ Цит. за кн.: Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 2 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1967, 1977), II, 213.

² Shaw, *History of the Ottoman Empire*, II, 251.

отримували платню із великим запізненням. Фінансова слабкість держави не давала змогу реорганізувати економіку. Тим часом, Абдул Гамід особливо цікавився покращенням системи шляхів сполучення, зокрема спорудженням залізниць: до 1908 року в імперії вже було прокладено 5 тис. 883 кілометри залізничного полотна. Проте звичайні дороги перебували в поганому стані. Окрім кількох брукованих трактів, решта шляхів держави Османів — були заболоченими ґрунтовими дорогами.

Імперія надалі залишалася переважно сільськогосподарською країною, яка більшість промислових товарів отримувала з Європи. Упродовж всього ХІХ століття зокрема британський уряд переконував Порту запроваджувати вільну торгівлю — комерційні угоди ґрунтувалися на низькому ввізному миті. Внаслідок цього в імперії процвітала торгівля, яка полягала в обміні турецької сільськогосподарської продукції та сировини на європейські промислові вироби та товари з колоній. Імперія експортувала виноград, фіги, маслинову олію, опій, шовк та копалини, отримуючи, натомість, готовий одяг, текстиль, медикаменти та цукор.

Незважаючи на значні територіальні втрати, особливо стосовно її європейських володінь, Османська імперія на зламі століть все ще була доволі потужною державою. Разом із населенням всіх залежних від Порти територій, кількість її мешканців, за переписом 1897 року, становила 39 млн. 960 тис. 294 особи. Тих, котрі знаходилися під безпосереднім контролем Константинополя і сплачували імперії податки, було 19 млн. 500 тис. 307 осіб³. Після 1878 року Османська держава постійно мала клопіт із розташуванням мусульманських біженців, які змушені були залишати свої домівки внаслідок експансії християнських держав. У 1878—1884 роках османському уряду довелося опікуватися 812 тис. 193 іммігрантами, а з 1884-го до 1897-ий їх прибуло ще 202 тис. 822. Розселити всю цю масу народу на змалілих територіях імперії було доволі складно. Більшість біженців прибували зовсім без майна і не мали з чого починати нове життя.

Як і раніше, центром імперії та осередком уряду був Константинополь. У 1844 році його населення складало близько 391 тис. осіб, проте до 1913-го, після численних балканських воєн, воно зросло до 909 тис. 978 осіб. Подібно до інших великих міст на Балканах, Константинополь швидко

³ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, II, 238.

набув ознак модерної столиці: в ньому з'явилися вимощені бруком вулиці, газові ліхтарі і трамваї на кінній тязі. Тим часом, після об'єднання Болгарії місто перебувало у винятково загрозливому становищі, адже кордон потенційно ворожої держави присунувся зовсім близько.

Увесь період правління Абдула Гаміда був позначений численними військовими та дипломатичними поразками. Цілковитим усвідомлюючи небезпеку становища своєї держави, султан надзвичайно турбувався про зміцнення османської армії. Найбільше він довіряв німецьким військовим радникам, оскільки ті, принаймні на початку його правління, були найбільш безсторонніми помічниками. Тоді ж імперія стала закуповувати німецьку зброю. У 1885 та 1888 роках на заводах Крупа придбали гармати для охорони Проток, що значною мірою обмежило вплив британців на османський уряд. Втім, розвиток військової реформи блокувала виняткова фінансова слабкість країни. Збройні сили навіть не могли забезпечити адекватну охорону державних кордонів. Через те й не дивно, що Берлінський договір та низка наступних угод аж ніяк не означали завершення османського відступу. У 1882 році Британія повністю заволоділа Єгиптом, а в 1885, як пам'ятаємо, Болгарія об'єдналася зі Східною Румелією. У 90-их увагу всього світу прикувала боротьба вірменського народу з турками. Єдиною яскравою звитягою османської армії на той час стала перемога над греками в 1897 році, однак великі держави Європи не дали Порті цим здобутком скористатися. Було практично втрачено Крит. На початок нового століття особливо непевною і тривожною стала ситуація в албанських та македонських землях. Анархія у Македонії навіть спричинила дипломатичне втручання Росії й імперії Габсбургів.

Упродовж всього цього часу невпинно зростав тиск на імперію з боку великих європейських держав та балканських націоналістичних урядів. Тепер Порти вже не могла сподіватися на британську підтримку, як це було в минулому. Із захопленням Єгипту та спорудженням Суецького каналу доля Проток та Константинополя, фактично, перестала цікавити британську політику. Щоправда на руку Порті було небажання великих європейських держав знову загострювати Східне Питання. На той час державам Європи йшлося про колоніальну експансію в Африці та на Далекому Сході і про їхнє взаємне протистояння в цих регіонах. Однак, в кризових ситуаціях вони не вагаючись втручалися і у внутрішні справи Османської імперії. Відновлення інтересу до колоніальних

завоювань зробило питання контролю середземноморських маршрутів ще більш важливим. Особливої ваги статусу Проток надавало всесвітнє протистояння Росії і Великої Британії.

Абдул Гамід II з великою недовірою ставився до діяльності великих європейських держав та активності не-мусульманських елементів усередині своєї імперії. Намагаючись віднайти нову ідеологічну базу для відродження країни, султан звернувся до витоків ісламу та всіляко пропагував ідеї панісламізму. Повсюдно відновлювалися давні релігійні пам'ятки та мечеті; Абдул Гамід також почав цікавитися справами інших мусульманських народів, сприяв візитам їхніх лідерів до Константинополя. У 70–80-их рр. XIX ст. ісламський світ атакували більшість християнських держав. Велике значення мало просування Росії вглиб Центральної Азії, що увінчалось падінням Геок Тепе у 1881 році, та захопленням Мерва поблизу афганського кордону у 1884-ому. Багато мусульманських біженців перебралося на османські території саме від наступу росіян.

У внутрішній політиці Порти, як і раніше, основний наголос робила на ідеї османства і на рівності громадян всередині імперії. З іншого боку, виключно турецьким інтересам вже надавалося більшої ваги. Втім, це суперечило як концепції всезагального османського громадянства, так і ідеї панісламізму, а тому на офіційному рівні не пропагувалося. Турецький націоналізм нагадував його балканські варіанти й також мав міжнародне значення. Скажімо, такий *пантуранізм* міг впливати на події всередині самої Росії, в якій турків мешкало доволі багато.

Автократичне правління Абдула Гаміда II разом із подальшим поступовим занепадом імперії спричинили загострення опозиційних настроїв, особливо серед освіченого населення країни. Учителі, студенти, державні службовці та армійські офіцери дуже добре усвідомлювали проблеми своєї держави, а водночас — були добре поінформовані про найновіші політичні концепції у Європі. Ці люди мали різні погляди на реформи, але всі з недовірою ставилися до спроб султанів періоду *Танзимату* (*Великого Впорядкування*, 1838–1876 рр.) запровадити згори серйозні суспільні зміни. Тому опозиція вимагала відновлення чинності конституції 1876 року і припинення автократичного правління. Більшість опозиціонерів хотіли зберегти імперію й тому аж ніяк не симпатизували балканським народам з їхніми територіальними претензіями.

Багатьом політикам і просто інтелігентним людям внаслідок репресій режиму Абдула Гаміда II довелося емігрувати. Вони селилися в Парижі, Лондоні, Женеві, Бухаресті та у Єгипті, який перебував під британською юрисдикцією, підтримували контакти одне з одним, збиралися на зустрічі та видавали власні газети. Наприкінці століття розрізнені опозиційні групи об'єдналися й створили Комітет Єдності та Прогресу (Commettee of Union and Progress, CUP), всюди відомий як Партія "Молодих Турків". Комітет ставив собі за мету відновлення правління конституційного уряду, у тому числі й шляхом революційного повстання. Абдула Гаміда II належало скинути й замість нього посадити на трон когось іншого з його родини. Держава, таким чином, мала перетворитися на конституційну монархію.

Вимоги опозиції здобули неабияку підтримку військових. Постійні невдачі у зовнішній політиці поруч із втручанням великих європейських держав у вирішення македонської проблеми посилили невдоволення діями уряду особливо серед офіцерського корпусу. Як і засновники грецької Військової Ліги, ці молоді офіцери вважали, що керівництво імперії ставить під загрозу її безпеку та добробут. Центром непокори стала Третя македонська армія — свідок неспроможності уряду вирішити внутрішні проблеми країни; найбільше обурення особового складу викликала присутність іноземних військових інспекторів, які прибули до Македонії після 1903 року. Офіцери не бажали розпочинати жорстокої революційної боротьби, а лише прагнули, щоби султан відновив чинність конституції. Тим часом, хід подій змусив їх діяти зовсім по-іншому.

Про розгортання підпілля у Македонії незадовго дізнався султан. Кілька агентів, відісланих ним для вивчення ситуації, були вбиті змовниками, а у червні та липні 1908 року розпочалися спонтанні заколоти. Вірні султанові війська вже не могли стримати повстання, й тому наприкінці липня Абдул Гамід II, погоджуючись з вимогами Комітету Єдності та Прогресу і Третьої македонської армії, відновив чинність конституції. Отже, революція молодих турків вдалася: султан залишався на престолі, хоча реальна влада в країні перейшла до їхніх рук.

Однак, від початку свого правління революційний режим зіткнувся зі значними труднощами. Спершу, всю імперію охопив великий ентузіазм змін, проте ґрунтувався він головним чином на незнанні справжньої мети молодих турецьких лідерів.

Члени Комітету Єдності та Прогресу вірили в Османську ідею і прагнули зберегти єдність імперії. Вони обіцяли всім громадянам рівні права, проте зовсім не були готовими йти на поступки чийось національним прагненням. Вочевидь, найбільше революція розчарувала албанців, багато з яких брали активну участь у заколотах саме з надією на подальше задоволення своїх національних інтересів. Іншою невдачею молодого турецького руху стала відсутність єдиного визнаного лідера або, хоча б чіткої спільної програми дій. Здавалося, що у кожного з організаторів цього заколоту була власна мета. До того ж, Комітет не взяв на себе відповідальність приймати державні рішення: його штаб залишався у Тесалоніках, а до Константинополя відправили делегацію з 7 осіб, які мали перебувати при султанові на правах радників. Через те, влада в державі залишилася в руках колишніх урядовців, а сам Комітет надалі мав надто малий вплив на уряд.

Революції також зашкодили дії інших держав. Як ми вже знаємо, у жовтні Габсбурзька імперія анексувала Боснію-Герцеговину, а Болгарія проголосила незалежність. Повернення Порті санджака Нові Пазар, звісно, аж ніяк не могло компенсувати втрати інших провінцій. Попри ці невдачі, в країні вдалося провести вибори до народних зборів. Голосування, як того можна було чекати, відбувалося не без тиску переможців, а тому Комітет Єдності й Прогресу здобув майже усі депутатські мандати. Якщо ж зважати на національний розподіл, то до складу зборів увійшли 147 турків, 60 арабів, 27 албанців, 26 греків, 14 вірменів, 10 слов'ян та 4 євреїв.

Тим часом, Абдула Гамід II також мав своїх прихильників, а тому в квітні 1909 року у Константинополі розпочався контрреволюційний заколот, в якому взяло участь мусульманське населення міста та околиць — купці, ремісники, селяни та міська біднота. В місті було проведено кілька демонстрацій, а їхні учасники вручили султану вимоги, які той прийняв. Тоді до Константинополя вступила Третя македонська армія і Абдул Гамід II втратив престол. На його місце було поставлено султана Мегмеда V.

Комітету Єдності та прогресу все ще не вдавалося перебрати під свій контроль всю країну. Армія безпосередньо не втручалася в питання управління державою, хоча її вплив для всіх був очевидним. Спершу, революціонери оголосили верховною владою в країні народні збори, відновивши, таким чином, централізовану адміністративну систему. Втім, керівникам перевороту ще належало справитися із зовнішніми

загрозами та внутрішніми непорядками в самій імперії. Нова криза розпочалася у 1911 році, після італійського нападу на Триполі, яке було васалом Порту. Зазнавши поразки і у цій сутичці, імперія змушена була змиритися із втратою цієї африканської провінції. А також дозволити Італії окупувати населені греками Додеканезькі острови. Однак, з набагато серйознішими проблемами Порту довелося зіткнутися в Албанії та Македонії.

АЛБАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

В минулі часи албанський регіон не раз ставав центром опору до влади Османів. Втім, місцеві мусульманські паші, які прагнули підкорити регіон і зробити його автономним, не представляли інтереси албанського національного руху, як це робила шляхта на сусідніх, заселених християнами територіях. Попри постійне прагнення албанців набути прав на самоуправління та їхнє небажання платити Порті податки, населення цього краю (яке на 70% складалося з мусульман), зовсім не бажало виходу з Османської імперії, але головною умовою було дотримання його звичаєвого права. Призренська Ліга 1878 року була утворена, головним чином, щоби не допустити на албанські землі війська інших європейських держав, а зовсім не задля створення незалежної Албанії.

Із занепадом держави Османів та набуттям незалежності сусідніми християнськими державами на Балканах, окремі представники албанської керівної верхівки почали розробляти програми із більш сильним націоналістичним елементом. Наголошуючи на культурній та лінгвістичній спільності народу й в обхід релігійних поділів, вони закликали до створення Албанської держави, яка складалася би із 4 вілаєтів – Яніни, Косово, Бітолі та Шкодері. Албанська мова повинна була стати мовою адміністрування та освіти. Однак, втілити такий план було надзвичайно важко. Перш за все, згадані землі були не зовсім албанськими: цілком законні історичні та етнічні права (принаймні на частину цих земель) мали греки і слов'яни. До того ж, Порту та Константинопольський патріархат, безперечно, протидіяли би зменшенню свого впливу у цьому регіоні. Ще важчою була мовна ситуація. За час *Танзимату* було вирішено, що початкова освіта в усіх регіонах імперії буде вестися національними мовами. Однак, на заселених албанцями землях освіта була підпорядкована релігійним мілетам. Тому мусульмани навчалися у турецьких школах,

православні — у грецьких, а католики — в італійських, в яких водночас були окремі албаномовні класи. Звісно ж, така система цілком задовольняла релігійну та османську владу.

З огляду на це, розпочати албанське національне відродження було не просто. Албанці не мали єдиного релігійного чи географічного центру і тривалий час мешкали у кількох різних адміністративних районах імперії. Після поразки Призренської Ліги в них не було єдиного національного уряду, а найсерйозніший об'єднавчий чинник — албанська мова — не мала ні усталеної літературної форми, ні навіть єдиної абетки. Останнє обернеться в майбутньому ще більшою проблемою: вибір латинського, кириличного чи арабського алфавітів означатиме також і вибір політичної орієнтації.

Подібно до становища в інших балканських країнах, культурне відродження на албанських землях передувало політичній боротьбі і супроводжувало її. Протягом усього ХІХ століття Албанія викликала значне зацікавлення у європейських інтелектуалів, які вважали її регіоном екзотичним і сповненим романтики. Австрійський науковець Й. Г. Ган видрукував у Відні албанську граматику, словник, а також добірку албанських народних пісень. Велике зацікавлення власною історією виявляли мешканці численних албанських колоній. На той час європейські історики дійшли висновку, що албанці, власне, є прямими нащадками ілірійців — найдавнішого відомого балканського етносу. Подібно до греків та румунів, цей народ міг пишатися своїм античним походженням.

Після поразки Призренської Ліги, національна активність албанців була спрямована не стільки на політику, скільки на культурне відродження. Акцентувалося на розвитку албанської мови та її поширенні в системі освіти. Шлях до цього обіцяв бути складним. Станом на 1878 рік, навіть у найбільш розвинутих санджаках Гірокастьорі, Бераті та Вльорі, було 80 турецьких шкіл, 163 грецьких і жодної албанської. Албанську мову викладали тільки у двох католицьких школах у Шкодері, але там вона мала статус другої, після італійської. Потужним стимулом для албанського культурного розвитку стало утворення в 1879 році у Константинополі Товариства Друку Албанських Пам'яток. Подібно до діяльності аналогічних балканських товариств, ця організація займалася друкуванням книг, газет та журналів національною мовою, а також перекладами з іноземних мов. Президентом Товариства був Самі Фрашері. Його брат, Наїм Фрашері, найвідоміший албанський поет, — був активістом організації й редагував тексти шкільних

підручників. Культурний рух набув значної підтримки албанців з Італії, Єгипту, Румунії, Болгарії, Константинополя та Сполучених Штатів. З кожною друкованою книгою національна гідність та самосвідомість албанців зростали. Тим часом, в самій Албанії зробити вдалося надзвичайно мало: більшість національних шкіл існували там підпільно. У 1887 році було відкрито першу, офіційно дозволена, національну інституцію — приватну школу в Корчьо. Ініціативу підхопили в інших містах, але незадовго всі ці починання чиновники Порти звели нанівець. Приватна школа у Корчьо припинила своє існування в 1902 році.

В опозиції до централізаційних ініціатив Абдула Гаміда II перебували не лише національно свідомі албанці, але й представники гірських кланів, котрі звикли до самоуправління. Гор'янам не подобалися реформи, які вели до запровадження регулярної сплати податків та рекрутування. В русі опору брали участь і мусульмани, і християни, оскільки ніхто з них не бажав більше підкорятися Константинополю. Упродовж 30 років після Берлінського Конгресу Порта докладала цілеспрямованих зусиль, щоб керувати політикою у цьому краї. Було припинено діяльність всіх місцевих осередків Призренської Ліги й заарештовано підозрюваних у націоналістичній пропаганді. Втім, османська адміністрація остерігалася заходити надто далеко, оскільки не бажала спалаху нового повстання. У 1885 році Порта пішла на поступки й звільнила політичних в'язнів; окремі реформи в гірських районах було призупинено. Тоді ж, як ми вже знаємо, у кількох школах дозволили викладати албанську. Але наприкінці століття, коли у Константинополі саме починався період реакції, османський уряд від поміркованої політики відмовився.

Спостерігаючи за суперництвом сербів, болгар, чорногорців та греків, які кожен як міг планували переділ залишків європейських володінь імперії Османів, албанські лідери цілком справедливо побоювалися окупації своїх національних земель. Ситуація, в якій вони опинилися після Берлінського Конгресу, схоже, могла повторитися. Албанія навіть не існувала як окрема адміністративна одиниця, що було особливо небезпечно. Тому заклик до об'єднання 4-ох вілаєтів був як ніколи актуальним. Коли ж Порта ніяк не відреагувала на нові албанські ініціативи, вони знову самоорганізувалися. Зустрічі представників албанських громад відбулися у Педжьо в листопаді 1897 та у січні 1899 року. Однак, згоди щодо єдиної програми досягти так і не вдалося. Багато делегатів все ще

залишалися роялістами й підтримували позицію централізованого уряду. А серед тих, хто бажав змін, намітилося дві головні тенденції. Перша була поміркованою і передбачала об'єднання 5-ти заселених албанцями вілаєтів (включно з Тесалоніками) в єдину провінцію імперії. У школах, на думку прихильників цієї ідеї, мали вивчати турецьку і албанську мови, але турецька і надалі повинна була залишатися офіційною мовою держави. Такий план підтримали консерватори. Більш радикально налаштовані делегати вимагали об'єднання лише 4-ох вілаєтів, але з обов'язковим проголошенням їхньої цілковитої адміністративної автономії. Албанська мова мала стати єдиною мовою держави й освіти. Саме ця програма здобула підтримку більшості албанських національних лідерів, а її найпалкіший прибічник, Гаксгі Мула Зека, був обраний головою нової Албанської Ліги. Втім, цій організації судилося проіснувати недовго. Османський уряд одразу ж кинувся переслідувати албанську національну опозицію, і в 1902 році Гаксгі Мулу Зеку стратили.

Тим часом, албанський національний рух у 1903 році знову активізувався і поширювався, підштовхуваний повстанням у сусідній Македонії та новими зіткненнями в регіоні. Тепер албанці відчували справжню небезпеку. Мусульмани постійно ставали об'єктами нападів терористичних груп із сусідніх Болгарії, Сербії та Греції, а постійне втручання великих європейських держав у внутрішні справи цього краю загрожувало новим переділом, за яким землі македонських албанців могли перейти до однієї із цих країн. Для захисту своїх територій албанці були змушені сформувати власні збройні загони. На той час з'явилося нове покоління борців, які мали багато спільного з молодими націоналістами в інших балканських регіонах. У листопаді 1905 року група молодих інтелектуалів на зустрічі в Бітолі заснувала таємну організацію Комітет Визволення Албанії, відгалуження якого поширилися по всьому краю. У січні 1906 року під проводом Баджо Топулі почали утворюватися партизанські загони, навчені протидіяти як османським урядовим військам, так і терористичним угрупованням християн. У вересні 1906 року Комітет організував убивство грецького митрополита Корчьо, діяльність якого вадила планам албанців.

Рух Молодих Турків викликав симпатію в албанського національного уряду від самого початку його виникнення. Як і Молоді Турки, албанці були незадоволені правлінням Абдула Гаміда II, оскільки він не тільки не брав до уваги їхніх вимог,

але й не міг справитися з анархією в Македонії. Але співпраця між молодими турками та албанцями ґрунтувалася на цілковитому непорозумінні. Албанські лідери сподівалися, що Комітет Єдності та Прогресу після своєї перемоги надасть Албанії автономії. Але коли у 1908 році заколот увінчався успіхом, по всій Албанії пройшли демонстрації на його підтримку, а серед населення ширилися сподівання на добре майбутнє краю. Спершу, дійсно почалися зміни на краще: повернулися політичні емігранти, з'явилися перші албанські газети. Всі вважали, що невдовзі буде проголошено албанську автономію.

Однак, як ми вже знаємо, що рух Молодих Турків мав на меті не поділ, а зміцнення імперії; його лідери підтримували ідею Османізму й не надто зважали на права окремих національностей. Звісно ж, вони не хотіли запровадження федеральної системи. З албанцями молодотуркам співпрацювати було непросто. Оскільки їхній рух був секуляризованим, вони не могли очікувати від албанського населення релігійної солідарності. Фактично, контрреволюційні виступи 1909 року виражали невдоволення населення секулярними принципами діяльності Комітету Єдності та Прогресу, а для албанців іслам залишався найголовнішим зв'язком із Константинополем. Вони готові були визнавати релігійне верховенство центру, проте не його політичні права. Через те зіткнення між молодими турками та албанськими націоналістами годі було уникнути. Врешті, невдовзі після перемоги, молоді турки багато в чому повернулися до політики Абдула Гаміда II. Політичну активність малих національностей придушували, а підтримку у виборах до народних зборів у Константинополі отримували тільки молодотурецькі кандидати. Попри все, провідного албанського лідера того часу, Ізмаїла Кемаля Влору, було обрано делегатом.

Окрім політичної, тривала й активна культурницька діяльність албанців. У листопаді 1908 року представники всіх албанських земель зустрілися в Бітолі й затвердили латинку головною національною абеткою. Тоді ж відбулося й обговорення політичних питань і було вирішено продовжувати боротьбу за політичну і культурну єдність албанського народу. Опозиція албанців стала ще сильнішою, коли всі зрозуміли, що молодий турецький режим збирається дотримуватися багато в чому поглядів свого владного попередника, що в минулому теж викликало численні конфлікти. Константинополь підняв податки й зробив спробу провести рекрутські набори серед

горян. Було також ухвалено закони проти формування партизанських загонів та національних товариств.

Отже, Порта підготувала ґрунт для вибуху великого повстання проти її політики. Вже навесні 1909 року було зрозуміло, що місцеві громади готуються до збройних виступів. Албанські лідери більше не мали ілюзій щодо співпраці з новим режимом й побоювалися нападу християнських сусідів. Нагадаємо, що саме у той час Болгарія проголосила свою незалежність, а Габсбурги окупували Боснію-Герцеговину. Османська імперія знову виявилася нездатною протидіяти посяганням на її територіальну цілісність та міжнародний статус. Становище в Македонії, попри всі зусилля європейських держав, залишалося непевним.

У вересні 1909 року, в Ельбасані, албанські лідери знову зустрілися. Було знову затверджено латинську абетку, а також ухвалено рішення про заснування албанської вчительської школи, яка почала діяти того ж таки року. Гірські роди також готувалися до опору центральному уряду. Однак, османська влада, незважаючи на численні ознаки майбутнього заколоту, свою політику стосовно албанців і не думала змінювати. Офіційна Порта очікувала від своїх підданих тільки лояльності, водночас рекомендуючи їм відмовитися від вживання латинки й перейти на арабську абетку. Врешті-решт, повстання, яке вибухнуло у березні 1910 року у Приштині, миттєво поширилося по всьому вілаєту Косово. Порті вдалося придушити його лише після 3 місяців жорстоких боїв. Менші виступи відбулися по всіх албанських землях. Після поразки цього руху османська влада закрила всі албанські національні організації, школи та заборонила друк будь-яких видань албанською мовою. Лідерів руху кинули до в'язниці. Продовжували збройну боротьбу лише горяни, яких Порта так і не змогла собі підпорядкувати.

Османський уряд не хотів далі застосовувати до албанців силу. Центральній владі не бракувало проблем і в інших частинах імперії, а тому була зроблена спроба заспокоїти населення, яке в більшості і так було мусульманським, і прагнуло не абсолютної незалежності, а тільки автономії. У червні 1911 року новий султан особисто відвідав Косово. Того ж року було зроблено поступки в освітніх питаннях і трохи знижено податки. Порта погодилася квартирувати албанських рекрутів у місцевих гарнізонах, а також зобов'язати чиновників краю знати албанську мову. Спершу перелічені заходи були втілені тільки на півночі країни, але згодом поширилися і на південь. Отже, Порта пішла на серйозні поступки в питаннях освіти,

використання албанської мови, рекрутування та оподаткування. Було узгоджено і питання запровадження латинки. Однак, Константинополь не погоджувався об'єднати 4 албанські власти в одну автономну адміністративну одиницю.

Коли у 1911 році розпочалася війна між Османською імперією та Італією, перед албанцями, здавалося, відкрилися можливості для нових здобутків. Але албанський національний рух все ще страждав на відсутність єдиного керівництва, яке б мало достатньо влади та можливостей, щоб діяти на всіх заселених албанцями територіях. У січні 1912 року молодотурецький уряд розпустив народні збори й оголосив нові вибори, які, як і перше, супроводжувалися шахрайством і насильством. У квітні в окремих албанських районах вибухнули повстання, а в червні бунт прокотився по всій країні. Османська влада до того часу майже втратила змогу впливати на перебіг подій в цьому регіоні. З іншого боку, між албанськими національними лідерами продовжувалися суперечки: одні хотіли тільки усунення від влади молодих турків, інші — вимагали об'єднання 4-ох вілаєтів і проголошення повної адміністративної автономії. У 1912 році повсталі взяли штурмом Скоп'є, що стало для влади у Константинополі справжнім шоком. У вересні Порта погодилася на окремі вимоги заколотників, проте перш ніж угоди вступили в дію, у жовтні почалася Перша балканська війна. Початок війни посіяв серед албанських національних лідерів паніку: християнські сусіди знову загрожували завоюванням албанських земель.

МАКЕДОНІЯ

Доля македонських земель була не тільки однією з найважливіших балканських проблем XIX століття, але й залишилася каменем спотикання держав цього регіону й надалі. Край загальною площею 45 тис. кв. км. населяло близько 2 млн. осіб, але чітко окреслених кордонів Македонія не мала. Македонці мешкали на території трьох вілаєтів — Селянка, Косово та Бітолі. Загалом вважалося, що межами краю на півночі є гори Шар, на сході — гори Родопі, на півдні — Егейське море, гора Олімп та Піндуський гірський масив, а на заході — озеро Охрид. Етнічний склад цих земель теж важко окреслити. Після Берлінського Конгресу (на якому вперше гостро постало питання приналежності македонських земель) було проведено численні статистичні дослідження, але всі вони відбивали спектр інтересів тих, хто їх провадив. У Македонії на

той час мешкало щонайменше 8 різних народів: турки, болгар, греки, серби, албанці, волохи, євреї та цигани. До того ж, певна частина населення вважала себе власне македонцями. Мусульмани, серед яких були турки, албанці та слов'яни з Боснії-Герцеговини, склали майже половину мешканців краю. Сюди ж стікалися мусульмани-біженці з Росії та християнських держав на Балканах; найбільш міцна громада, албанська, теж була мусульманською.

Надзвичайної ваги краю надавало його стратегічне розташування. Македонія лежала в самому серці Балкан, в долині річок Вардар та Струма. Економічним центром Македонії був другий за величиною, після Константинополя, балканський порт — Тесалоніки. Звідси ще у 1888 році проклали залізницю до Белграда. Австро-Угорщина, окупувавши Боснію-Герцеговину та санджак Нові Пазар, виявляла до цих південних територій такий же інтерес, як Росія до Болгарії. З іншого боку, Росія а також Британія цікавилися цим регіоном через його близькість до стратегічно важливих Проток, а відтак — і через виняткову значимість Македонії для збалансованості сил на всіх Балканах. А для балканських націоналістів питання приналежності македонських земель було найбільш нагальним та життєво важливим: адже хто володів би ними — той панував би на усіх Балканах. Як пригадуємо, європейські держави висловилися проти Сан-Стефанівського договору саме через приєднання македонських земель до великої Болгарської держави, яка за таких умов ставала найсильнішою державою на півострові і могла стати тут надійною опорою для Росії.

Македонія не була економічно сильним краєм. Власники більшості маєтків — чифтліків жили переважно в Константинополі чи Тесалоніках, а управління своїм господарством передоручали економам. Це призвело до численних зловживань, про які ми згадували раніше, порівнюючи ситуацію в інших регіонах. Селяни працювали на землі на умовах, подібних до тих, які мали *кмети* в Боснії: вони віддавали землевласнику третину або половину врожаю й повинні були виконувати різні примусові роботи. Їхньої власністю могли бути тільки будинки і сади, але інколи й цілі села були власністю поміщика. Дехто з селян орендував землю, розраховуючись грішми або натуральним податком. Були й такі, що не мали землі взагалі. До 1914 року система чифтліків поволі розпадалася й все більше землі переходило до рук селян. Втім, на цих землях завжди були і вільні селяни (мусульмани турецького, албанського чи слов'янського походження), які обробляли землю у

власних господарствах. Незадовго до них долучилися мусульмани-біженці з Боснії, Герцеговини та Болгарії.

Вирощували в Македонії, головним чином, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, жито, тютюн, опійний мак, бавовну та рис; також розводили велику рогату худобу, овець і кіз. Бідність ґрунтів та масштабне вирубування лісу, яке тривало не один десяток років, спричинили виснаження землі, яка більше не могла прогодувати усіх мешканців цього краю, кількість яких постійно зростала. Бідність і невирішеність земельного питання, а також національна й релігійна ворожнеча спричинили в цьому регіоні численні бунти та збройні виступи.

Наприкінці ХІХ століття на македонські землі претендували чотири сусідні держави: Болгарія, Греція, Сербія та Румунія. До того ж, албанські націоналісти прагнули приєднання до своєї майбутньої автономії, як мінімум, вілаєти Бітолі та Косово. Як і раніше, аргументація сторін ґрунтувалася на трьох головних чинниках: історичному минулому, етнічному складі населення та необхідності дотримання балансу сил на півострові. Третє положення передбачало систему компенсацій: якщо одна з держав отримувала певні території, то інша розраховувала на рівноцінні набутки. Якщо ж акцентували на історичних чинниках, то безперечно перевагу мали греки: македонські землі з античних та візантійських часів асоціювалися з Грецією, а також входили до складу Константинопольського патріархату, який на той час перетворився на цілковито грецьку національну інституцію. Втім, історичні претензії на Македонію ще з доосманських часів мали також болгари та серби.

Тим часом, національну приналежність населення цих земель визначити було справді важко. Османський перепис 1906 року, який ґрунтувався на повідомленнях мілетів, засвідчив, що на цих територіях мешкало 1 млн. 145 тис. 849 мусульман, 623 тис. 197 православних, які належали до грецького патріархату у Константинополі, та 626 тис. 715 православних болгарського екзархату⁴. Звісно ж, дані щодо мусульман враховували й албанське населення. Однак, кількість православних, які належали до двох православних конфесій, також не могла бути принципом національної ідентифікації. Серби, скажімо, не були тут достатньо організованими, а тому приставали до будь-якої із православних церков. Так само болгари, які були поза межами юрисдикції

⁴ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, II, 208.

екзархату, могли записатися православними грецького віросповідання.

Втім, головною проблемою було не розмежування албанців, греків та турків, які врешті розмовляли різними мовами, а встановлення відмінностей між місцевими слов'янськими національностями. Македонія була, начебто, перехідною зоною між Сербським та Болгарським королівствами: більшість християн Македонії насправді належала до південнослов'янських народностей, проте вони розмовляли діалектами і дотримувалися звичаїв, спільних для обох сусідніх з ними слов'янських народів. Населення краю було у своїй більшості неписьменним, а тому за принцип національного розрізнення не могла слугувати літературна мова. Окремої національної слов'янської держави на цих територіях теж ніколи не існувало, а тому не могли прислужитися історичні свідчення – як відомо, в давнину македонські землі входили до складу грецької, сербської або болгарської імперій. У той спосіб, ворожнеча давніх часів позначилася на їхній сучасності.

Виходячи з усіх цих міркувань, стало можливим стверджувати, що македонські слов'яни не є ні сербами, ні болгарами, а належать до окремої національної групи. Особливої ваги ця гіпотеза набула після Другої світової війни. А у XIX столітті назва “македонський” стосувалася лише географічних реалій, а населення краю вважали частково болгарським, частково грецьким, сербським чи албанським. У дипломатичних документах того часу про націю македонців не згадують. Під час конференції у Константинополі, 1876 року, та на Берлінському Конгресі, як ми вже знаємо, вважали, що у цьому регіоні мешкають представники багатьох різних національностей, проте загалом він є болгарським. Наступним серйозним претендентом на володіння цими землями була Греція; Сербія ж зі своїми претензіями посідала нижче, третє місце. Тим часом, наприкінці століття, велике зацікавлення македонськими землями почала виявляти Румунія, апелюючи до наявності в краї розрізненого волоського населення, яке розмовляло романськими мовами. Звісно ж, серйозних претензій Румунія у цьому регіоні мати не могла, але можна було скористатися ситуацією задля отримання територіальних компенсацій деінде. Домаганнями албанців, фактично, нехтували. Доки не існувало окремої албанської держави, права цієї національної групи мала захищати Османська імперія, яка не мала ні бажання, ні засобів цим займатися. Через те перевага в регіоні була за болгарами, греками та трохи менше за сербами.

Грецькі націоналісти вже давно мріяли приєднати всі македонські території. Їхні претензії ґрунтувалися на факті історичної приналежності цих земель спершу до античної Греції, а пізніше до Візантії. До початку серйозних етнографічних досліджень грецькі лідери справді вважали, що у цьому краї мешкають тільки греки. Звісно, що у містах переважало саме грецьке і турецьке мусульманське населення, а скасування у XVIII столітті Печського та Охридського релігійних осередків привело майже всіх православних під юрисдикцію патріархату у Константинополі й майже повністю підкорило грекам всі місцеві релігійні та культурницькі справи. Через те побутувала думка, що всі православні краю є греками за національністю. Саме тому виникнення Болгарського екзархату зустріли з таким опором — цей поворот справ покінчував з пануванням грецького православ'я. Навіть після того, як стало зрозуміло, що більшість християн регіону є етнічними слов'янами, грецькі націоналісти продовжували претендувати на македонські землі саме з національних міркувань, вважаючи місцеве населення греками-слов'янофонами, тобто слов'яно-мовними особами, які десь в глибині душі вважали себе греками.

Побоювання греків щодо впливу екзархату скоро повністю справдилися. За новим порядком, якщо дві третини населення висловлювалися за болгарське православ'я — то район переходив під юрисдикцію екзархату. Така можливість, очевидно що, приваблювала тих, хто спілкувався слов'янськими говірками, оскільки розуміти службу церковнослов'янською мовою їм було набагато легше ніж слухати її грецькою мовою. Межі екзархату ширилися дуже швидко — фактично, вони майже нагадували кордони великої Болгарської держави за Сан-Стефанівським договором. У 90-их вдалося приєднати ще кілька районів. Тож якщо за основу національної ідентифікації брати релігійну приналежність, то, вочевидь, наприкінці століття найбільше прав на македонські землі мала Болгарія. Більшість болгарських лідерів та й звичайних громадян були свято переконані, що Македонія цілком справедливо має належати їхній державі.

З усіх можливих претендентів найменше шансів на це мала Сербія. До 1878 року найпильнішу увагу сербів привертала Боснія, Герцеговина і так звана Стара Сербія, до якої входила частина вілаєту Косово. Але після австро-угорської анексії Боснії-Герцеговини, Сербія надалі могла розширювати свої терени тільки на південь. У домовленостях з Віднем 1881 року

Мілан отримав габсбурзьку підтримку такого кроку. Маючи такого могутнього союзника, серби з ентузіазмом втрутилися у боротьбу за македонські землі, намагаючись довести, що всі слов'яни на цих теренах є сербської національності. З цією метою провадилися вивчення місцевих говірок і традицій, збирали статистичні дані. У 1887 році Сербія відкрила консулати у Тесалоніках та Скоп'є, а трохи пізніше — й у Бітолі та Приштині. В середині Македонії розпочалася масована сербська пропаганда. Від початку діяльності сербів шкодила відсутність власної церковної організації, подібної до екзархату у болгар. Втім, до 1912 року їм вдалося досягнути в цьому неабияких успіхів.

Трагедія Македонії полягала у серйозності загальнобалканського протистояння за її землі, що цілком могло викликати збройний конфлікт між всіма націями на півострові. Попри національні симпатії чи бажання більшості населення, ні Греція, ні Сербія не могли дозволити, щоби македонські території відійшли до Болгарії. Проблема ще більш ускладнювалася тим, що населення різних національностей, як би не було важко їх визначити, не проживало компактно в окремих районах. Очевидною була хіба концентрація греків на півдні краю, проте інші етнічні групи по всій його території жили мішано. З усього цього зрозуміло, чому балканським державам і їхнім європейським опікунам було так важко врегулювати македонське питання, і чому долю цього регіону вирішило насильство.

У спробах поширити свій вплив у Македонії держави-суперниці поклалися на численні організації, які діяли в середині цієї країни. Групи активістів були двох видів: одні займалися культурницькою діяльністю, яка виливалася у пропаганду інтересів тієї чи іншої національності, а інші — готували збройні виступи. Невеликі воєнізовані загони створювалися по всій Македонії. Вони діяли партизанськими методами, сіючи страх та вдаючись до численних актів насильства; нападали як на урядові війська Порти, так і на загони інших національностей. Через те, наприкінці століття життя у Македонії перетворилося на повний хаос. Кожна зі сторін мала власні воєнізовані формування; не мали їх лише турки-мусульмани, яким доводилося сподіватися на захист османського війська, боєздатність якого постійно слабшала.

Великі організації надавали перевагу культурницькій пропаганді. У 1884 році болгари утворили в Македонії Товариство Кирила та Мефодія, на що серби у 1886-ому відповіли

створенням Товариства св. Сави. Про діяльність грецького Національного Товариства ми вже згадували вище. Однак, воєнізовані формування діяли набагато рішучіше. До їхнього складу входили віддані своїй справі фанатики, котрі не спинялися перед застосуванням жорстоких насильницьких методів. Про діяльність Комітету Звільнення Албанії теж уже йшлося. Але найбільш відомою стала заснована у 1893 році в Тесалоніках Внутрішня Македонська Революційна Організація (*Internal Macedonian Revolutionary Organization, IMRO*). До неї входили особи з активних революційно налаштованих верств населення інших регіонів: це були дрібні комерсанти, ремісники, вчителі, представники інших професій.

Спершу IMRO підтримувала ідею формування південно-слов'янської федерації, в якій Македонія була би автономною. Попри те, що лозунгом організації був вислів "Македонія для македонців", окремі її учасники свого часу підтримували зв'язки з Болгарією. IMRO винятково ефективно вербувала собі нових прихильників і мала надзвичайно чітку структуру. Головним завданням організації була підготовка загального македонського повстання; з часом IMRO утворила щось на кшталт держави в державі. Болгарський уряд також не міг впливати на діяльність цієї організації, хоча до неї належали багато болгар. Навпаки, сама IMRO чинила тиск на уряд і продовжувала розвивати сітку македонського підпілля. Окремі її групи використовували болгарську територію як базу для підготовки своїх операцій в самій Македонії.

Головним суперником IMRO була організована у 1895 році Македонська Зовнішня Організація, більше znana як Верховний Комітет або ж *Партія верховників*. Ця політична сила відверто виступала за приєднання Македонії до Болгарії. До її складу входили багато македонських біженців, а всебічну підтримку Верховному Комітету надавали болгарські армія та уряд. Ця партія спеціалізувалася на організації невеликих груп бойовиків та переправлянні їх через кордон до Македонії. Варто пам'ятати, що до Першої світової війни македонське питання залишалося головною проблемою болгарської зовнішньої політики. А також суттєво впливало на політичну ситуацію всередині країни.

Османська влада не могла зарадити хаосу, що настав через діяльність численних банд та масову непокору македонського населення. Великі європейські держави чинили постійний тиск на Порту, вимагаючи врегулювати ситуацію в регіоні, оскільки хибно вважали, що причинами анархії є несприятливі політичні

та економічні умови. Тим часом, національні агітатори не прагнули жодного врегулювання; вони, навпаки, намагалися ще більше вивести з-під контролю будь-якої влади ситуацію. Втім, хід справ на македонських землях непокоїв і сусідні балканські держави. Звісно ж, найбільші шанси у цьому змаганні за владу мала болгарська сторона. Вбачаючи у болгарях найсерйознішого супротивника, греки та серби у 90-их роках спробували порозумітися. Але на той час їхні взаємні претензії на спірні македонські землі робили будь-який союз неможливим.

З великих європейських держав найбільш дотичними до конфлікту були, звісно ж, Росія й Австро-Угорщина. Хоча у 1887 році Союз Трьох Імператорів фактично розпався через суперечки про статус Болгарії, жодна із зацікавлених держав не хотіла нової балканської кризи. Габсбурзькій імперії не бракувало внутрішніх проблем, а Росію більше цікавили події на Далекому Сході. Через те, у квітні 1897 року, Франц Йосиф та Микола II уклали угоду про балканські справи. Обидва уряди були неабияк зацікавлені у збереженні *status quo*. Їхня угода, між іншим, означала, що жодна із цих держав не спробує розіграти македонську карту на свою користь.

Тим часом, IMRO продовжувала підготовку до всезагального македонського повстання. Організація прагнула або зовсім звільнити край з-під османського панування, або хоча б спровокувати іноземну інтервенцію. Втім, повстання готували надзвичайно погано. Найбільш здібний лідер IMRO, Готсе Делчев, потрапив до рук поліції й був страчений ще до початку заколоту. Незважаючи на це, IMRO вдалося у серпні 1903 року розпочати масштабний виступ. Іллінське (на честь дня св. Іллі) повстання, спочатку розгорталося досить успішно: невдовзі до рук заколотників перейшов майже увесь вілаєт Бітоля. Проте надалі фортуна зрадила їх — і до кінця грудня османські війська повністю розгромили загони повсталих. Ватажки цього повстання невірно оцінили міжнародну ситуацію і не зауважили, що великі держави навряд-чи втрутяться у конфлікт. Не був готовий підтримати заколот і болгарський уряд. Після цієї невдачі IMRO розпалося на дві ворожі одна до одної фракції.

З іншого боку, прагнення IMRO домогтися іноземного втручання не було таким вже й безпідставним. У жовтні 1903 року Франц Йосиф та Микола II зустрілися у Мюрцштегу й уклали план врегулювання македонського питання, який передбачав присутність в регіоні іноземних радників та жандармерії обох держав. Македонія мала бути поділена на кілька етнічних районів — втім, цей пункт лише розпалив

ворожнечу між угрупованнями всередині країни, оскільки кожне з них прагнуло перебрати під свій контроль якусь частину території. У 1905 році Порта з великою неохотою погодилася передати македонську фінансову систему під міжнародний нагляд.

Проте, як вже було сказано, реформа всіх проблем вирішити не могла. Так само безглуздо було намагатися заспокоїти розбурханий анархією край силою зброї. Саме нездатність врегулювати конфлікт у Македонії з абсолютною чіткістю продемонструвала османським військам безперспективність врядування Абдула Гаміда II. Як знаємо, молода турецька революція розпочалася у Тесалоніках, а її головною ударною силою стала Третя македонська армія.

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 1912–1913 рр.

На початку XX століття в Європі сформувалися два дипломатичних блоки. До першого належали країни Троїстого Союзу – Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, а до другого – Росія і Франція. Всі договори, які укладали між собою союзники, були по своїй сутності оборонними. Отож, ці комбінації зовсім не означали, що Європа поділилася на два озброєних табори. Між союзниками з тієї чи іншої причини, також могли виникнути непорозуміння. З іншого боку, угода 1897 року між Росією та Австро-Угорщиною з приводу дотримання *status quo* на Балканах демонструє нам, що навіть учасники різних союзних блоків могли досягти політичного порозуміння. Так само показовою була і взаємна згода великих європейських держав з приводу македонського питання.

У XIX столітті тільки Британія послідовно відмовлялася брати участь у будь-яких загальних політичних союзах. Втім, її ставлення до такого роду угод в наступному столітті змінилося. У 1904–1907 роках Британська імперія підписала окремі договори з Францією та Росією з питань врегулювання суперечностей у колоніях. Ці угоди – російсько-французький союз та колоніальні договори між Британією, Францією та Росією – пізніше стануть основою дипломатичного блоку, відомого як Троїста Антанта. Хоча Британія не була зв'язана з Францією або Росією серйозним союзницьким договором, надалі уряд в Лондоні з усіх питань міжнародної політики намагався співпрацювати саме з Парижем та Петербургом.

В 1878–1908 роках завдяки тісній співпраці європейським державам вдавалося зберігати загальний мир на Близькому

Сході, а локальні кризи, на кшталт критського повстання або греко-турецької війни 1897 року, поступово врегульовувати дипломатичними методами. У 1908 році цю рівновагу було порушено внаслідок австро-угорської окупації Боснії-Герцеговини, яка викликала сильне обурення у Петербурзі та Белграді. Спершу, відносини росіян та австрійців були досить добрими. Обидві країни мали амбітних міністрів зовнішніх справ – Олександра Ізвольського та Алоїза фон Еренталя – кожен з яких прагнув нових здобутків для імперії, якій служив та кар’єрного зростання для себе. У 1908 році обидва політики зустрілися в Моравії, у містечку Бучлау. В Османській імперії щойно відбулася молодотурецька революція, а тому належало вирішити питання статусу балканських володінь Порти. Дипломати домовилися, що Росія підтримає габсбурзьку анексію Боснії-Герцеговини, а Австро-Угорщина, натомість, висловиться на користь відкриття Проток для російських військових кораблів. Пізніше не раз виникали суперечності, які особливо стосувалися часового узгодження цих дій. Врешті, Ізвольський був страшенно здивований, коли дізнався, що 6 жовтня Австро-Угорщина без додаткових консультацій вже розпочала анексію Боснії та Герцеговини. У той самий час проголосила свою незалежність Болгарія.

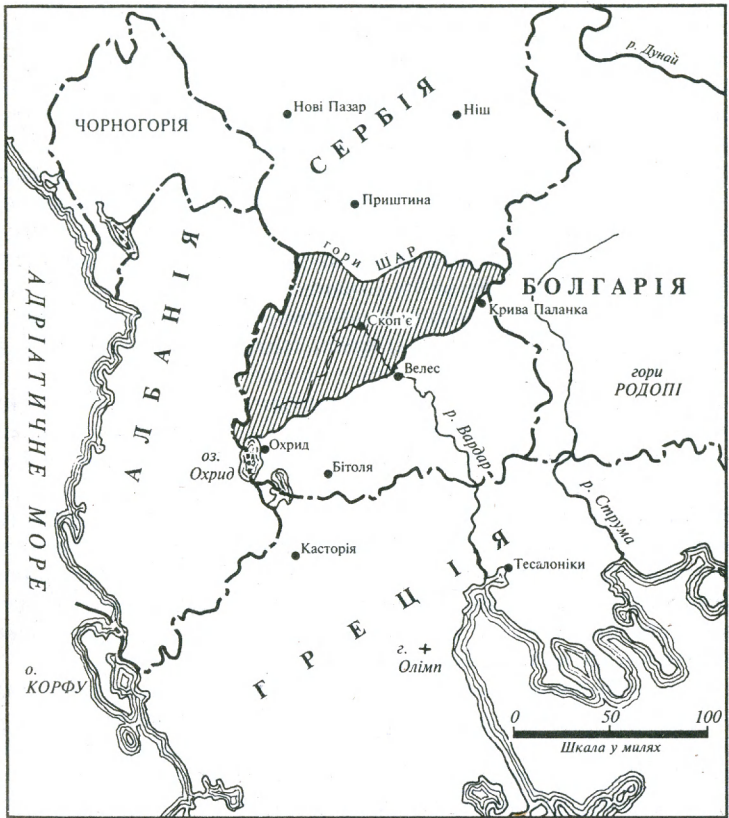
Окупація Боснії-Герцеговини стала серйозним ударом по амбіціях Сербії, взаємини якої з урядом у Відні від часу сходження на престол Петера Караджорджевіча, суттєво охололи. Попри австро-угорську окупацію, сербські націоналісти не переставали сподіватися, що колись їм вдасться вирвати в імперії землі, які вони вважали своєю історичною спадщиною. Анексія робила цю мету ще більш недосяжною. У відносинах обох держав почалася справжня криза. Сербські лідери апелювали про допомогу до Петербурга; австрійці звернулися за підтримкою до Берліна. Однак Росія тоді нічим не могла допомогти своєму балканському союзникові. Поразка Російської імперії у війні з Японією, у 1905 році, та революція того ж року суттєво її ослабили; це не могло не позначитися на російській зовнішній політиці. Поставлена перед ультиматумом Сербія змушена була підкоритися і не тільки прийняти анексію Боснії-Герцеговини, а й визнати необхідність “змінити своє дотеперішнє ставлення до політики Австро-Угорщини й ... надалі співіснувати з нею у дружніх відносинах”⁵.

⁵ Barbara Jelavich, *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974* (Bloomington: Indiana University Press, 1974), p. 265, 266.

Таке визнання було надзвичайним приниженням не лише для сербів, але й для Росії. Політику співпраці двох імперій на Балканах було різко обірвано. Російський уряд пішов назустріч тим балканським ініціативам, які фактично призвели до нової постановки Східного Питання. У жовтні 1909 року Микола II зустрівся в Раконігі з італійським королем Віктором Емануелем III і вони разом з міністрами закордонних справ узгодили свої інтереси в усьому близькосхідному регіоні. Ці домовленості дозволили Італії у 1911 році розпочати війну проти Османської імперії за володіння Триполі. До того ж, що більш важливо, Росія спонукала уряди балканських держав розпочати переговори про створення союзних блоків на самому півострові. Але її метою при цьому було створення єдиного фронту проти експансії Габсбургів, а не розпалювання війни чи розвал Османської імперії.

Однак, уряди балканських держав, скориставшись активною підтримкою російських дипломатичних агентів, уклали декілька взаємних угод, які фактично стали військовими союзами саме проти держави Османів. Переговори, поза всяким сумнівом, вийшли з-під контролю та сподівань Росії. Першу угоду, в березні 1912 року, уклали сербський і болгарський уряди. Після 1903-го відносини між цими державами покращилися, хоча їм все ще було важко дійти згоди стосовно територіального поділу Македонії. Болгари на цих переговорах захищали право македонців на створення власної держави, оскільки плекали надію, що вона одразу ж приєднається до Болгарії. Натомість, Сербія вимагала поділу македонських земель. Підписаний договір ззовні виглядав як захисний пакт, але його підпункти містили згоду на поділ спірних територій. Було вирішено, що землі на північ від Шарських гір відійдуть до Сербії, а ті що на схід від ріки Струма та гір Родопі, — до Болгарії. Отже, більшість македонської території залишалася вільною (див. карту 4). Обидва уряди вирішили, що як вони не зможуть дійти згоди стосовно цих територій у майбутньому, то на переговори запросять посередником російського царя. Окрім того, було вирішено, що в майбутній війні з Портою, Болгарія виставить 200 тис. війська, а Сербія — 150 тисяч.

У травні Греція і Болгарія підписали аналогічний пакт, хоч він і не передбачав вирішення територіальних суперечок. У жовтні угоди з Сербією та Болгарією підписала Чорногорія. Тепер всі балканські держави були готовими до війни. Про ці переговори, вочевидь, включно з найдрібнішими деталями домовленостей, стало одразу ж відомо урядам великих держав

Карта 4. Спирні македонські території, 1913

Європи, яких подібні звістки не могли не занепокоїти. Нова Східна криза не була вигідна нікому. 8 жовтня Росія та Габсбурзька монархія від імені всіх європейських країн направили урядам на Балканах офіційне застереження. Проте дипломатична акція запізнилася: того ж дня Чорногорія напала на Османську імперію, і до неї негайно приєдналися всі її балканські союзники. Таким чином, Греція, Болгарія, Сербія та Чорногорія вперше спільно діяли проти Османської імперії.

Перемога над османською армією далася союзникам відносно легко. Балканські сили налічували близько 700 тис. вояків, а в османів було лише 320 тисяч. До того ж, османську

армію ослабили внутрішньополітичні протистояння та фінансові проблеми, які спричинили брак сучасного військового забезпечення. До того ж, під час воєнних дій грецький флот контролював усі морські маршрути, а тому переправити війська з Анатолії до Македонії найкоротшим шляхом не було жодної змоги. Османська імперія вже давно підозрювала про виникнення такого конфлікту, а тому у вересні уклала договір з албанцями, а у жовтні — з італійцями. Італійський уряд не лише отримав Триполі та Сиренаїку, але й скористався нагодою юридично закріпити окупацію Додеканезьких островів. Попри всі ці приготування, молодий турецький режим до війни готовим не був. Хоча в попередні роки османські сили не раз перемагали балканські армії, тепер їхній союз виявився надто могутнім.

З боку балканців, найбільш масштабні воєнні дії вели болгари, яким довелося зіткнутися з головними силами османської армії у Фракії. Болгарський штаб змушений був сконцентрувати свої війська у цьому напрямку. Тим часом, сербські та грецькі війська вступили на спірні албанські та македонські території. Черногорська армія рушила на Шкодер, а греки спробували взяти Яніну. І грецькі, і болгарські сили рухалися до Тесалонік. Першими вдалося прорватися грекам: вони вступили в місто 8 листопада, через що болгари втратили головний центр на македонських землях.

За такої очевидної поразки османських сил, європейські держави поспішили втрутитися у конфлікт. У травні 1913 року вони змусили союзників припинити воєнні дії і прийняти умови Лондонського договору. За цією угодою, володіння Османської держави у Європі обмежувалися смугою Енос-Мідія, тобто включали Константинополь та невелику територію довкола нього. Болгарія отримала Адріанополь, а до Греції остаточно відійшов Крит. Проблема поділу македонських земель залишалася. На цьому етапі виявився не передбачений союзниками чинник: у своїх угодах вони стверджували, що ділитимуть македонські землі лише між собою. Натомість, Європа наполягала на формуванні окремої Албанської держави.

Головними прихильниками ідеї створення Албанії були Італія та Австро-Угорщина; Росія, навпаки, підтримувала вимоги балканських союзників. Однією з найбільших стратегічних цілей Сербії у цій війні було здобуття порту на Адріатиці — ним мав стати Дурес. Однак Австро-Угорщина, підтримувана Італією, всіляко опиралася просуванню Сербії до моря.

Тому обидві ці держави виступали за створення незалежної Албанії, яка могла стати сильною противагою слов'янським державам півострова. Оскільки такий маневр позбавляв Сербію і Грецію земель, приєднання яких вони сподівалися, то вони відповідно вимагали компенсації — коштом македонських територій, що мали відійти до Болгарії або взагалі ще не були поділені. При цьому йшлося аж ніяк не про національну приналежність спірних земель, а лише про баланс сил у регіоні. Побоюючись протидії Болгарії, Сербія і Греція уклали таємний пакт про поділ македонських територій і зобов'язалися допомогти одне одному у випадку війни. Обидва ці уряди також вели переговори з Чорногорією, Румунією і навіть з Османською імперією.

Тим часом, небезпеку такої ситуації бачили і в Софії. Болгарський уряд не лише почувався ображеним та зрадженим своїми колишніми союзниками, але й не мав прихильників серед великих європейських держав. Недооцінивши політичну ситуацію і з переконанням власної військової сили, болгарський уряд у ніч з 29 на 30 червня наказав атакувати позиції сербів та греків. Цей напад був фатальною помилкою. У війну втрутилися ще армії Чорногорії, Румунії та Османської імперії. Друга Балканська війна закінчилася абсолютною поразкою Болгарії; 31 липня було укладено мир.

Бухарестський договір 1913 року розділив македонські землі і проголосив появу незалежної Албанії. Найбільше здобули Сербія та Греція. Коштом загарбаних македонських територій Сербія майже подвоїла свої терени. Чорногорія і Сербія розділили між собою санджак Нові Пазар, який Австро-Угорщина повернула імперії після анексії Боснії-Герцеговини, і домовилися про спільний кордон. Греція отримала землі південної Македонії та частину Епіру разом з містом Яніна. Грецький кордон на сході простягнувся аж до Кавали. Попри поразку, Болгарія отримала землі в долині ріки Струма та 150 км. узбережжя Егейського моря включно з портом Дедегач (Александрополіс). Набутки мали і Румунія, і Порто: остання знову повернула собі Адріанополь, а Румунія повністю захопила Південну Добруджу. Як бачимо, остаточне повоєнне рішення надзвичайно ущемило інтереси Болгарії та Османської держави.

Таким чином, дві Балканські війни витіснили Османську імперію з Балканського півострова, залишивши їй тільки невелику частину Фракії та Константинополь. Молодотурецький режим був не в змозі зупинити подальший занепад імперії, однак

продовжував контролювати її уряд. На виборах 1909–1911 років до молодотурків ще була опозиція, але після їх абсолютної перемоги у 1913-ому, режим встановив в країні диктатуру. Діяльність інших партій була припинена.

АЛБАНСЬКА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Як тільки вибухнула Перша Балканська війна, албанські лідери одразу ж усвідомили всю небезпеку свого становища. Спершу, албанці проголосили нейтралітет, проте османські війська були розбиті швидше, ніж того можна було чекати, й балканські армії одразу ж вступили в Албанію. Лідерство у захисті албанських інтересів взяв на себе Ізмаїл Кемаль, — провідник, якого сучасна албанська історіографія називає батьком албанської незалежності⁶. На початку війни він перебував у Константинополі, звідки поїхав до Румунії, щоб заручитися там підтримкою впливового албанського осередку. Далі, у Відні Кемаль зустрівся з габсбурзьким міністром закордонних справ Леопольдом фон Берхтольдом, а також з британським та італійським послами. Габсбурги обіцяли підтримати албанську автономію, однак не незалежність. З Триєсту він морем дістався до албанського порту Дурес, а далі прибув у Вльоре, яке перетворилося на штаб албанських національних сил. 28 листопада 1912 року у цьому місті відкрилися народні збори, на які прибуло 83 мусульманських та християнських делегати з усіх албанських регіонів. Кемаль став президентом тимчасового уряду, до якого увійшли християни і мусульмани. Становище було хистким: союзницькі армії просувалися вглиб албанських земель, а тимчасовий уряд мав прихильників не у всіх регіонах. Албанські лідери також усвідомлювали, що рішення про майбутній статус і кордони Албанії прийматимуть виключно уряди великих держав Європи. Найбільше албанці боялися, що серби і греки поділять між собою їхні землі по ріці Шкумбі. Тому тимчасовий уряд постійно перебував у контакті з представниками європейських держав та балканських урядів і просив визнати його повноваження. Щоби пересвідчитися, що албанську позицію розуміють правильно, Кемаль особисто їздив у Лондон, де провів ряд дипломатичних зустрічей. Статус нейтралітету у війні албанці дотримали.

⁶ Stefanq Pollo, Arben Puto, *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours* (Roanne: Éditions Hovarth, n.d.), pp. 172, 173.

Головні рішення стосовно долі Албанії були ухвалені на зустрічі послів європейських країн, що відбулася у грудні 1912 року в Лондоні під головуванням британського міністра зовнішніх справ – сера Едварда Грея. Як ми вже знаємо, найбільшими прихильниками утворення Албанської держави в її етнічних кордонах були Австро-Угорщина й Італія. Росія підтримувала позиції Чорногорії і Сербії, які прагнули якнайбільше розширити свої території коштом приєднання частини албанських земель. Британія та Німеччина залишалися нейтральними. Спершу, делегати зустрічі вирішили, що варто надати Албанії автономії у складі Османської імперії під наглядом представників шести європейських держав. Однак, навесні 1913 року виявилось, що Порта втратить усі свої володіння в Македонії, а отже, і зв'язок з Албанією – тому рішення змінилося. У липні 1913 року на новій зустрічі послів було вирішено, що Албанії варто надати незалежний статус. Країна мала залишатися нейтральною, а великі європейські держави мали гарантувати їй безпеку. За формою правління Албанія повинна була стати конституційною монархією.

Незважаючи на існування тимчасового уряду під проводом Кемалю, представники європейських держав відмовилися визнати його. Натомість було створено Міжнародний Контрольний Комітет, до складу якого увійшли представники великих європейських держав і один албанець. Порядок в країні забезпечувала жандармерія, яку підпорядкували голандському уряду. Великі труднощі, як того й слід було сподіватися, спричинило визначення національних кордонів Албанії. Врешті, нову державу позбавили земель, де переважало албанське населення (головним чином у районі Косово), включно з Приштиною, яка довгий час вважалася головним албанським національним центром (див. карту 5). Втім, Контрольний Комітет змусив Чорногорію залишити Шкодер, який перед тим був окупований її військами. Згідно остаточного рішення утворена держава мала територію у 20 тис. кв. км. з населенням у 800 тис. осіб.

За владу в країні змагалися уряд Кемалю та Міжнародна Комісія. Осередки обох владних структур розмістилися у Вльорі. Поступово Комісія стала набувати все більшого впливу. Невдовзі в Албанії з'явився ще й третій осередок влади, очолюваний Есадом Топтані, колишнім міністром внутрішніх справ уряду Кемалю, який діяв за підтримки великих землевласників. Але у подальшій політичній боротьбі і Кемаль, і Топтані змушені були відступити. Врешті, Кемаль залишив

Карта 5. Албанія, 1913

країну, він помер на еміграції в Ніщі, а Топтані продовжував триматися на албанській політичній арені і навіть увійшов до складу делегації, яка зустрічала обраного європейськими державами князя Албанії.

Перебравши відповідальність за долю країни, Міжнародний Комітет поспішив підготувати проект конституції. Вона передбачала скликання народних зборів, до яких би входили по троє представників від кожного із семи албанських адміністративних районів, обрані прямим голосуванням; кілька вищих посадових осіб, як от голови трьох місцевих церковних конфесій; а також 10 представників князя. Збори повинні були скликати кожних 4 роки. Князь призначав міністрів і вони були підзвітні лише йому.

Правителем держави уряди країн Європи обрали принца Вільгельма Відського, який на той час мав 35 років і був капітаном німецької армії. Спеціальна албанська делегація повезла йому корону та пропозицію стати князем їхньої країни. Але перш ніж остаточно погодитися, принц довго вагався, оскільки імператор Німеччини Вільгельм II не підтримував цієї пропозиції. Новому князеві надали позику у 75 млн. франків та гарантії допомоги від всіх великих європейських держав. Прибувши до Дурса, в березні 1914 року, Вільгельм зрозумів усю складність свого майбутнього правління. Топтані, який був і військовим міністром, і міністром внутрішніх справ, повністю контролював новий албанський уряд. Князеві також належало рахуватися з Міжнародною Комісією, члени якої залишалися в країні і мали тут ще достатньо багато влади. За владу всередині країни ще боролися представники італійського та габсбурзького урядів.

Новий уряд спочатку свого правління зіштовхнувся з опозиційними рухами, які розгорнулися у різних частинах країни. Грецький уряд не був задоволений набутими територіями в Епірі і вимагав нових земель. Саме тому греки спровокували виступи проти нової албанської влади на півдні країни. Врешті, в цих районах було запроваджено особливий порядок адміністрування. Ще серйозніші заворушення виникали внаслідок поганих економічних умов.

Албанський селянин справді мав на що нарікати. Половина всієї орної землі в країні була зосереджена у великих маєтках. До того ж більшість селян були переконаними мусульманами, вірними своїй вірі та релігійним лідерам. Через те вони охоче слухали османських пропагандистів, які називали нову владу витвором беїв та християнських держав. Невдовзі уряду вже

довелося мати справу із масштабним селянським повстанням. Інтриги додавало те, що довкола цього снували ще й італійські та австрійські агенти; в заколоті взяв участь навіть Топтані. Коли ж його спіймали і депортували до Італії — там його зустріли з почестями. Тим часом, селянський бунт розгорявся. У повсталих не було чіткої організації, програми дій чи центру. Рух просто звів до купи всіх, хто прагнув чинити опір новій владі, а особливо тих, хто продовжував симпатизувати османам. Головними ворогами заколотників стали князь і Міжнародна Комісія.

З усіх цих причин, становище у 1914 році вкрай не сприяло албанським національним інтересам. Центральному уряду протидіяли два сильних опозиційних табори: на півдні — грецькі банди, а прихильники Італії та Австрії — поборювали одне одного навзаєм. Новий князь, який зовсім не тямив в албанських справах, ніяк не міг перебрати ситуацію під свій контроль. Невдовзі селяни взагалі перестали зважати на його владу, яка тепер поширювалася заледве на два міста — Дурес та Вльоре. Врешті, кинутий напризволяще австрійськими радниками та впливовішими албанськими лідерами, Вільгельм залишив країну у вересні 1914 року, пробувши на албанському троні тільки 6 місяців.

Саме тому у найперші кілька місяців Першої світової війни Албанія перебувала у політичному хаосі та анархії. В такому становищі країні судилося бути аж до кінця цієї війни. Та попри всі ці негаразди албанському національному рухові вдалося на початку століття досягти значних успіхів: великі держави Європи визнали за необхідність створення окремої Албанської держави, а більшість етнічних територій не було передано її сусідам. Принаймні, ці події підготували ґрунт для подальшого національного розвитку. Що ж до питань уряду, то вони були вирішені аж у повоєнний період.

СПАДОК ОСМАНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ

До 1914 року османські володіння на Балканах обмежилися Константинополем та частиною фракійського узбережжя. В той спосіб, було досягнуто головної мети балканських національних рухів: імперію було витіснено з півострова. Втім, у певному сенсі змінилося небагато. Адже упродовж 5 століть балканські народи жили разом під єдиним прапором Османської держави. Вони належали до одного світу, впливали одне на одного, але перебували у єдиному османському

просторі, дуже відмінному від, скажімо, культури православної Росії або католицької Австрії. Полишаючи осторонь риторичку балканської інтелігенції, яка твердила про “османське ярмо”, можемо зауважити, що вплив імперії на підвладні їй народи мав свої негативні і позитивні сторони. Зараз ми спробуємо коротко підсумувати ті вкраплення, які привнесла у життя балканських народів османська цивілізація, і які стали невід’ємною частиною їхньої національної спадщини.

Незважаючи на весь націоналізм нових урядів, спадок правління османів вплинув на життя кожного громадянина півострова і такий вплив не можливо було недобачати. Скажімо, кожна з національних балканських мов поповнилася великою кількістю турецької лексики. У 1966 році в Сараєво навіть видали 657-сторінковий словник турецьких слів сербо-хорватської мови⁷. Не меншим був вплив турецької на інші мови. У першому томі цієї книги ми згадували про тематику мусульмансько-християнського суперництва, мотиви якого віддавна побутували у балканських літературах від Косовського циклу до клефтських та гайдуцьких балад нових часів. Так само й кухня балканських народів багато в чому подібна до близькосхідної і дуже відмінна від, скажімо, російської, італійської чи австрійської.

Крім того і життя в імперії було надзвичайно яскравим. Вражала османська архітектура: і приватні будинки, і громадські будівлі — мечеті, мости, корчми та урядові контори — естетично набагато перевершували будь-які архітектурні форми, які прийшли їм на зміну. Османська культура дуже цінувала сади та природу взагалі, особливо водойми, всілякі струмки та водограї. Європейських мандрівників завжди вражали красоти балканських міських краєвидів. Один із відомих мандрівників писав: “Турецькі міста мають кожне свою особливу красу, незалежно від свого розташування і того, з якої точки ви їх оглядаєте. Відповідно до пасторальних уподобань своїх предків, турок завжди намагається вписати прозу міста в поезію довколишньої природи; численними вежами він розбавляє ряди дахів, а звівши будинок, одразу ж садить біля нього дерево”⁸.

Попри те, що новітня архітектура суттєво відрізняється — й дуже часто вона є понурою та й просто потворною — було

⁷ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom Jeziku* [Turkisms in the Serbo-Croatian language] (Sarajevo: “Svjetlost” Izdavačko Preduzeće, 1966).

⁸ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (London: Alexander Strahan, 1866), p. 5.

зроблено спроби вписати в неї залишки османського минулого. Варто пам'ятати, що з відходом османської влади на території півострова залишилося доволі багато мусульман: майже 2 млн. албанців і приблизно стільки ж слов'ян. В окремих регіонах, наприклад у Боснії, де мусульмани продовжували займати панівне становище, османські традиції зберігали як частину національної спадщини.

Однак, окрім позитивних рис, балканські народи набули й таких, які серйозно заважали впровадженню в їхніх країнах модерних інституцій:

“Османська соціальна система виховала багато небажаних традицій ... які продовжували побутувати ще довгий час після її зникнення. Довгі століття феодального гноблення спричинилися до поширення так званого “*явашлику*” – стану летаргійної байдужості, нерішучості та схильності до підкорення, яке було колись обов'язковою передумовою виживання. Особливо це виявлялося у ставленні до влади, якої остерігалися і в той же час корилися та запобігали її ласки. Проте, поруч із покорою процвітало особливе вміння обходити труднощі, особливо ті, які нав'язує влада, і не надто етичними способами... або й відверто протизаконними. Побутувала думка, що обдурювати уряд та обкрадати його – виправдано... Через невпевненість у завтрашньому дні османські підданці розвинули в собі особливий вид гедонізму, який полягав у великому поцінуванні дозвілля. Багато письменників вбачали у фаталізмі (*кисметі*) балканських християн вплив мусульманського минулого. Такий фаталізм виростав із вчення про попереднє призначення: мовляв, смертним усе вже вготовано Аллахом чи Богом і ніхто нічого не зможе змінити у своїй долі. Християни, як і їхні мусульманські сусіди, вірили, що у кожної людини на обличчі написано, скільки їй судилося жити!”⁹.

І позитивні, і негативні впливи османської спадщини чітко простежувалися у житті балканських держав і в наступні роки. Той факт, що всі народи півострова об'єднувала спільна культура, уможливив взаєморозуміння між Албанією, Болгарією, Грецією та Румунією, до яких після війни долучилися ще Туреччина та Югославія.

⁹ Wayne S. Vucinich, *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy* (Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1965), pp. 120–121.

РОЗДІЛ IV

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

САРАЄВО

Перша світова війна – внаслідок якої завершилося об'єднання балканських держав – багато в чому розгорілася з тих національних та міжнародних суперечностей, до аналізу яких ми вже звертали. Ще на початку 1914-го не було жодних ознак, що цей рік закінчиться безпрецедентною катастрофою. На Балканах панувало затишшя: після 2 років боротьби жодна із держав півострова (переможна чи переможена) не мала змоги відновити військові дії. У дипломатичних відносинах на міжнародній арені теж не відбувалося нічого особливого. Існували Троїстий Союз і Троїста Антанта, однак ці союзні системи мали оборонний характер і мали підтримувати спокій на континенті. Жоден із договорів не забороняв його учасникам співпрацювати з країнами іншого табору. Вірність Італії Троїстому Союзу викликала все більший сумнів. Антанту ослаблював гострий конфлікт між Росією та Британією за контроль над Персією, хоча раніше між цими країнами були укладені угоди про розподіл сфер впливу. На Європейському континенті найсильнішою державою, з огляду на її військову могутність, була Німеччина, але Франція і Британія, завдяки своїм колоніям, набагато випереджали її у світовому масштабі. Британський флот все ще панував на морях усього світу. Загалом, хоча дрібні суперечки інколи й псували взаємини між великими європейськими державами, але жодна з них не могла стати причиною масштабної війни.

Закономірно виникає запитання: яка ж із балканських проблем призвела до такого спустошливого конфлікту, який спричинив остаточний розпад Габсбурзької та Османської імперій, повалив царський режим в Росії й настільки погіршив відносини у світі, що невдовзі за першою розпочалася і друга, ще більш жорстока, війна? На Балканському півострові конфліктами могли обернутися невирішені національні питання та внутрішні політичні протистояння всередині молодих держав. Як пам'ятаємо з попереднього розділу, після

Карта 6. Балканські держави, 1914

поділу Македонії і Фракії та утворення Албанії, з османськими володіннями на півострові було покінчено (див. карту 6). Надалі територіальні претензії можна було мати лише до Австро-Угорщини або, зважаючи на плани Румунії відносно Бесарабії, — до Росії. Втім, навряд чи румунський уряд серйозно сподівався кинути виклик своїм імперським сусідам. Багато румунів мешкало у Трансильванії, на Буковині та Бесарабії, проте Румунія була союзником Австро-Угорщини й

тому не могла вплинути на статус цих регіонів. Тим часом, ставлення сербського уряду до проблем південнослов'янського населення Австро-Угорщини було куди складнішим.

Після витіснення Османської імперії з Європи, найбільшою національною проблемою південних слов'ян стали відносини між сербами, хорватами та словенцями імперії Габсбургів з незалежною Сербською державою, з одного боку, та з центральною владою Двоїстої монархії — з іншого. У цих відносинах помічаємо дві різні течії. Окремі партії закликали боротися за інтереси власної нації — цього, наприклад, вимагали хорватські партії Старцевіча та Франка, що прагнули об'єднання земель, які, на їхню думку, належали до історичної Хорватії і окрім неї включали ще й Славонію, Далмацію та Боснію-Герцеговину. Метою цих націоналістів було створення незалежної Хорватії, яка могла б, звісно, входити до ширшого федерального утворення, але на абсолютно рівних правах з Австрією та Угорщиною. Важливу роль у такому об'єднанні мала відіграти католицька церква. Адже, хорвати-католики всіляко намагалися відмежуватися від православних сербів, які на думку багатьох із них, були просто ренегатами хорватської нації. Окремо наголошувалося на перевагах культури європейської держави Габсбургів над православною культурою післяосманської Сербії.

Зовсім іншу позицію обстоювала Хорвато-Сербська Коаліція, яка, як ми вже знаємо, на той час була особливо активною у хорватській політиці. Оскільки Коаліція складалася з кількох партій — єдиної програми у неї не було. Втім, загальним переконанням для всіх учасників об'єднання була думка про необхідність співпраці хорватів та сербів і їхнього спільного протистояння провокаціям Відня та Будапешта, спрямованих на зіштовхування їхніх інтересів, як це вже не раз траплялося у минулому. Коаліція справді була наймогутнішою політичною силою краю, але нам зараз важко оцінити її реальний вплив у різних районах через обмеження хорватського виборчого права. Важливо, однак, наголосити, що учасники Коаліції прагнули співпраці у складі імперії. Звісно ж, окремі студенти чи інші представники інтелігенції передбачали, що колись південнослов'янське населення держави Габсбургів з'єднається в одну країну з сусідньою Сербією, проте такий поворот справ не був метою більшості.

Ще більше варіантів вибору мали серби Габсбурзької держави та сусіднього Сербського королівства. Серби Австро-Угорщини могли співпрацювати з хорватами у спільних

партіях і боротися за виокремлення окремої південнослов'янської автономії у складі імперії або ж захищати відрубні національні інтереси й очікувати на анексію свого краю сусідньою Сербією. Ще ширше поле діяльності поставало перед урядом незалежної Сербської держави. Найперше, можна було спробувати дотримуватися старих стратегій і намагатися поступово розбудувати королівство. Такий план передбачав би майбутню анексію дотепер габсбурзьких територій, які вважалися питомо сербськими: Боснії, Герцеговини та Воеводини, а також частин Хорватії, Далмації та Славонії із сербським населенням. По-друге, існувала ідея Балканської федерації, про яку постійно говорилося у революційних програмах: таке політичне утворення могло б об'єднати Сербію, Болгарію та Чорногорію, а також слов'ян Австро-Угорщини, якби ця держава розпалася. Ширший союз міг би залучити ще й Грецію та Румунію. По-третє, сербське керівництво могло схилитися й до втілення суто Югославської програми і змагатися за об'єднання в єдиній країні всіх сербів, хорватів та словенців. Варто наголосити, що на цьому етапі винятково важливе питання федеративного чи централізованого устрою такого південнослов'янського утворення практично нікого не цікавило.

З усіх трьох варіантів найменші шанси на успіх мала ідея Балканської федерації. Непрактичність такого кроку шойно була продемонстрована взаємними конфліктами та недовірою націй півострова під час балканських воєн. Повний розрив відносин та виняткова ворожість між Сербією та Болгарією на той час повністю унеможливлювали союз між ними. Тим часом, Югославська ідея безпосередньо перед війною справді знаходила підтримку серед сербського населення, особливо поміж студентів та інтелігенції. Великою перевагою програми південнослов'янського об'єднання був її ідеалістичний та водночас практичний характер. Якби Белграду вдалося об'єднати довкола себе всіх південних слов'ян, то утворена нація; вочевидь, могла би претендувати на виникнення великої держави. Більше того, це була б наймогутніша держава Балкан. Югославська доктрина також служила сербському урядові своєрідною зброєю. Після 1903 року він робив усе, аби залучити до співпраці слов'ян Габсбурзької монархії. Оскільки після кризи 1909 року проводити політичну агітацію було небезпечно, зусилля спрямовувалися на культурницьку діяльність. Белград став центром розмаїтих виставок і зустрічей художників, письменників та вчителів. З тими угрупованнями

всередині Двоїстої монархії, які орієнтувалися на ідею югославізму, намагалися підтримувати регулярні відносини. Таким чином, ідея об'єднання всіх південних слов'ян, що передбачало розпад держави Габсбургів, знаходила у Сербії певну кількість прихильників. Втім, їх було не так вже й багато і вони репрезентували думку освіченої меншості; над принципами, на ґрунті яких могло статися подібне об'єднання, прихильники югославізму особливо не задумувалися. У повоєнний період така недбалість обернулася катастрофічними наслідками.

Попри схильність окремих сербів до масштабних політичних проектів, більшість з них мислила категоріями традиційного націоналізму. Таке ставлення цілком можна зрозуміти, адже Сербія була незалежною державою і впродовж тривалого часу мала власні традиції та віру, відмінні від традицій і віри сусідніх хорватів та словенців. Після 70-их рр. XIX століття більшість національних рухів почали наслідувати італійський та німецький приклади. Серби вважали, що їхнє королівство має стати “Балканським П'ємонтом” — тлумачення цього вислову могло бути довільним. Упродовж XIX століття вони намагалися зібрати воедино землі, які вважали сербськими, — включно з Боснією, Герцеговиною, Старою Сербією, Македонією, а також населеними сербами регіонами Австро-Угорщини. Також передбачалося злиття з Чорногорією, що було абсолютно реально, оскільки більшість чорногорців були впевнені, що вони насправді є сербами. Окремі політичні групи, подібні до аналогічних хорватських утворень в імперії Габсбургів, обстоювали необхідність об'єднання довкола Сербії всіх південнослов'янських земель, включно з тими, які населяли хорвати. Багато сербських націоналістів ставилися до сусіднього народу так само, як їхні хорватські суперники: вважали хорватів сербськими віровідступниками.

Великою метою сербів, що чимось нагадувала *Велику Ідею* в греків, було утворення держави, яка ґрунтувалася б не на етнічних принципах, а на принципах історичної єдності народів, які певний час перебували під юрисдикцією сербської православної церкви. В ідеальному варіанті сербські націоналісти прагнули відновити імперію Стефана Душана — найбільшого середньовічного правителя Сербії. Націоналістичні партії також надихав швидкий розвиток сербської державності, який відбувався на їхніх очах. Після Балканських воєн населення Сербії зросло від 2,9 млн. до 4,4 млн. Попри гірке розчарування через габсбурзьку анексію Боснії-Герцеговини,

сербам за сто років до Першої світової війни дійсно вдалося багато чого досягти.

Як ми вже знаємо, майже всі балканські національні рухи містили елемент революційного підпілля. Для досягнення цілком конкретних цілей змовники застосовували терор і насильство, виправдовуючи їх потужною романтичною риторикою. Повсюдно існували таємні товариства з власною символікою, прапорами, клятвами та ритуалами посвят. Окремі з них (грецька “Філікі Етаїрія”, болгарські Комітети, македонська IMRO) були особливо успішними, а їхні добре організовані акції неабияк вплинули на долю національних рухів. Наприкінці XIX століття традиція таємних змов на Балканах сягнула найбільшого розмаху. До того ж, освічену балканську молодь приваблювали більш радикальні соціально-політичні доктрини того часу. Подібно до своїх однолітків в інших країнах, молоді балканці були не лише націоналістами, але й вимагали знищення багатьох традиційних інституцій. Як писав з цього приводу один боснійський автор: “Наші батьки, наші тирані придумали цей світ, як їм було вигідно, а тепер заставляють нас жити в ньому”¹. Найбільш радикальні угруповання наголошували на власній причетності до терору й вважали політичне вбивство за найвищий вияв героїзму та прагнення свободи. Від 1910 до 1914 року члени цих організацій записали на свій рахунок вражаючу кількість актів насильства проти посадових осіб Габсбурзької імперії. Їхні акції включали і спробу замаху на життя Франца Йосифа під час його візиту до Боснії у 1910 році. Більше того

“...8 червня 1912 року боснійський студент Лука Юкіч вчинив замах на життя бана Хорватії Славка Кувая, внаслідок чого одного високого посадовця та одного поліцейського було убито, а ще двох поліцаїв поранено; 31 жовтня 1912 року вбити бана Кувая спробував загребський студент Іван Планіншак; спеціально, щоби знищити Кувая, повернувся з еміграції до США на батьківщину молодий хорват Ст'єпан Дойчич. Тим часом, баном Хорватії став барон Іво Шкерлец; 18 серпня 1913 року Дойчич спробував убити його, однак лише поранив барона в руку. 15 травня інший загребський студент, Яков Шефер, здійснив замах на життя великого князя Сальвадора та бана Шкерлеца, коли вони виходили із загребського Національного театру”².

¹ Цит. у кн.: Vladimir Dedijer et al., *History of Yugoslavia*, trans. Kordija Kveder (New York: McGraw-Hill, 1974), p. 464.

² Dedijer et al., *History of Yugoslavia*, pp. 465–466.

Рішучість молодих фанатиків цілком відповідала загальній атмосфері сербської політичної ситуації. По завершенні Балканських воєн, всередині країни розгорівся конфлікт між сербськими військовими та урядом Ніколи Пашича. Як і слід було сподіватися, армія стала сильним націоналістичним осередком, а її дух під впливом останніх перемог надзвичайно зміцнів. Деякі сербські офіцери, подібно до греків які створили Військову Лігу, або тих османських армійських чинів які становили оплот руху Молодих Турків, вважали, що цивільний уряд не дає нації розвинутися сповна. Особливо ненависною була для них Радикальна партія, яка, на їхню думку, була просто зборищем корупціонерів, які тільки наражали країну на небезпеку. У 1914 році головним приводом для суперечок стало адміністрування шойно анексованих македонських територій, над якими армія намагалася зберегти власний контроль. У червні король Петер змушений був через слабке здоров'я призначити регентом свого другого сина, Олександра. Таким чином, навесні та влітку 1914 року в Сербії виникла внутрішня криза, причина якої крилася у питанні, чи здатен уряд контролювати військо?

Інтенсифікація сербського національного руху перед Першою світовою війною призвела до створення двох товариств. Перше з них – *“Народна Одбрана”* (“Народна Оборона”) – виникло у грудні 1908 року, в самий розпал анексаційної кризи. За якийсь час агентурна сітка товариства діяла вже на всіх південнослов'янських землях. Друга організація – *“Уєдинєн'є ілі Смрт”* (“Об'єднання або Смерть”), котру більше знали під назвою *“Чорна рука”*, – утворилася у 1911 році. Від початку її діяльність спрямовували військові, а очолював полковник Драгутин Димітриєвіч, відомий під псевдо Апіс. Він брав участь у революції 1903 року, а до 1913-го став шефом розвідки сербського Генерального Штабу. Цивільному уряду держави він не довіряв. Як і *“Народна Оборона”*, *“Чорна Рука”* планувала втілити пан-сербську програму. Як зазначалося в її уставі, організація змагалася за *“створення Великої Сербії, з якою з'єднуються усі серби, незалежно від статі, релігії чи місця народження, а також всі інші, хто буде готовим чесно служити цьому високому ідеалу”*. Товариство надавало перевагу *“революційним діям перед культурницькими”*, а тому мало залишатися таємним. Церемонія посвяти відбувалася при свічках, а провадили її люди в каптурах з кинджалами та револьверами. Подібно до учасників грецької *“Етаїрії”*, члени *“Чорної Руки”* мали складати присягу, яка вимагала неабияких зобов'язань:

“Я... вступаючи до лав організації “Об’єднання або Смерть”, клянуся сонцем, яке мене зігріває, та землею, яка мене годує, Богом та кров’ю моїх предків, своєю честю та всім своїм життям від цього моменту і аж до моєї смерті, що я вірно служитиму меті організації і буду завжди готовим піти задля цього на будь-які жертви. Клянуся Богом, честю і своїм життям, що буду беззаперечно виконувати будь-які накази. Клянуся Богом, честю і життям, що заберу із собою в могилу всі таємниці організації. Нехай Бог та мої товариші судять мене, якщо я свідомо або ненавмисно порушу цю клятву вірності або не зможу її виконати”³.

Багато осіб належало водночас до обох товариств, а тому “Чорна Рука” могла користати з агентурної сітки “Народної Оборони” в Боснії та Герцеговині.

Ланцюжок подій, що привів до вибуху світової війни, вже неодноразово розглядали детально. 28 червня 1914 року в Сараєво було вбито спадкоємця Габсбурзького трону великого князя Франца Фердинанда та його дружину. Візит організували надзвичайно погано: бракувало належної охорони. Дата візиту збігалася із сербським національним святом — річницею битви під Косово. Від такої небезпечної зустрічі кронпринца багато разів застерігали. Він став мішенню для шести молодих нападників, яким і вдалося виконати задумане. Безпосереднім убивцею був Гаврило Принцип, якого з огляду на багато чинників, можна вважати типовим представником боснійської революційної молоді. Гаврило надзвичайно багато читав радикальної літератури, а улюбленим його письменником був Богдан Жераїч, котрий покінчив зі собою після невдалого замаху на одного з Габсбурзьких урядовців. Обидва ці молодики були переконаними сербськими націоналістами і вірили, що потраплять в історію свого краю. Коли одного з підпільників арештували, він сказав: “Я — сербський герой”⁴. Кронпринца задумали вбити, оскільки вважали, що він причетний до програми триалізму, за якою імперія мала разом із Австрією та Угорщиною здобути окрему, південнослов’янську, автономію до якої мала увійти й Боснія. У такому випадку, приєднання Боснії до незалежної Сербії ще більше віддалялося.

Студентам допомагав особисто Димітрієвіч і зброю вони отримали із сербських військових арсеналів. Деякі деталі

³ Цит. у кн.: Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo* (New York: Simon & Schuster, 1966), pp. 374, 375.

⁴ Цит. у кн.: Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo*, p. 319.

організації замаху залишаються не з'ясованими, хоча скидається на те, що молоді боснійці вийшли на контакт із сербським полковником у травні, в Белграді. Димітриєвіч спорядив їх револьверами та гранатами і таємно переправив назад, на габсбурзьку територію. Коли центральний комітет “Чорної Руки” дізнався про підготовку замаху, він спробував втрутитися, але було вже надто пізно. Пашича також повідомили, що група боснійської молоді збирається організувати вбивство кронпринца, і що сербські військові допомогли їм нелегально перетнути кордон. Проте жодних офіційних кроків з цього приводу уряд Сербії не зробив. Щоправда, сербський представник у Відні натякнув про небезпеку міністру фінансів імперії, який, як пригадуємо, здійснював нагляд за справами у Боснії та Герцеговині. Проте застереження не зрозуміли.

Габсбурзький уряд завжди ставився з підкресленою увагою до зовнішніх впливів на національні групи всередині імперії. У 50–60 рр. ХІХ століття Габсбурги виступали проти об'єднання Дунайських князівств та прийняття ними іноземного принца, оскільки остерігалися прикладу цієї незалежності для румунів Трансильванії. У 70-их Відень 'чинив опір виникненню на півострові великої слов'янської держави, яка могла би привабити усі південнослов'янські народи монархії. У роки, що передували вбивству Фердинанда, стало зрозуміло, що Сербія підтримує зв'язки з окремими політичними угрупованнями всередині імперії і що Белград всіляко намагається зробити ці взаємини більш інтенсивними. Офіційний Відень вважав, що вбивство було сплановане сербським урядом, і що імперія має рішуче відповісти на цей виклик. Першими повірили у необхідність війни із Сербією габсбурзький міністр зовнішніх справ Берхтольд та керівник австрійського генштабу Конрад фон Гоцендорф. Далі ці двоє переконали Франца Йосифа та угорського прем'єр-міністра, графа Стефана Тишу. Тиша погоджувався на рішучі дії лише за умови, що надалі територію Сербії буде анексовано імперією. Перш ніж розпочинати воєнні дії, Відень спробував довести взаємозв'язок сербського уряду з організаторами замаху, але зробити це не вдалося. Водночас тривали консультації із союзною Німеччиною.

Вирішивши розпочати війну, австрійці почали дипломатичні приготування до неї надзвичайно мляво. Убивство кронпринца викликало шок та відразу в усіх державних діячів Європи. Якби Відень діяв негайно, то міг би скористатися загальним обуренням через такий акт насильства. Натомість, справа розгорталася надто повільно — від 28 червня аж до 23 липня,

коли Белґраду, врешті, було оголошено ультиматум. Не було налагоджено й взаємодію дипломатичних посередників, хоч стало зрозуміло, що Габсбурги прагнуть, щоб війна була локальною. Найбільшою небезпекою була можливість втручання Росії на захист Сербії. Після 1903 року взаємини між обома слов'янськими державами стали особливо теплими, а тому слід було чекати, що Петербург якось відреагує на габсбурзькі претензії до Белґрада. У своїй попередній політиці на Балканах Австрія та Росія намагалися підтримувати баланс сил: якщо одна з імперій діставала якісь території, то друга мала отримати компенсацію. Перед війною з Османською імперією (1877 року) Росія уклала з Габсбургами ряд таємних угод, які запевняли права Відня розширити свої території на Західних Балканах. У 1908-ому, перед анексією Боснії-Герцеговини, Еренталь подібним чином домовився з російським міністром Ізвольським. Однак австрійське загарбання Сербії у 1914 році, загрожувало повністю змінити розклад сил у регіоні. Румунія орієнтувала свою політику на співпрацю з центральноєвропейськими державами, а після Балканських воєн до блоку Австро-Угорщини та Німеччини стала тяжіти і Болгарія. Молодотурецький режим у Константинополі подумував про підписання союзного договору з Німеччиною. Якщо би ще й Сербія визнала зверхність Габсбургів, то російський вплив на півострові було б зведено нанівець. Якщо Відень більше не міг терпіти того, що, на думку австрійських урядовців, було сербськими провокаціями, то царський уряд явно не бажав втрачати присутність у регіоні, за який в минулому було пролито стільки крові, і в який російська скарбниця постійно вкладала гроші.

Однак, Австро-Угорщина не лише не досягла порозуміння з Росією, але й, що найгірше, не повідомила про свій крок союзницьку Італію, хоча зобов'язана була зробити це відповідно до укладених договорів. Коли у 1887 році Троїстий Союз було відновлено, обидві держави погодилися, що за неможливості дотримати *status quo* на Близькому Сході, вони діятимуть лише після взаємних консультацій та компенсуючи одне одному територіальні втрати. Винятком з цієї угоди стала тільки анексія Боснії-Герцеговини. Однак, Відень не повідомив Рим про свої наміри стосовно Сербії, оскільки остерігався, що це викличе претензії щодо компенсацій. Таке порушення попередніх угод було однією з причин, які дозволили Італії залишитися нейтральною після початку загальної війни.

Вжиті Віднем заходи не були достатньою мірою обговорені з Берліном. Однак, Вільгельм II та його канцлер Теобальд фон

Бетман-Гольвег запевнили габсбурзький уряд, що Німеччина підтримає будь-яке рішення союзника щодо Сербії. Такий “карт-бланш” дозволив Відню визначати політику обох країн. До Сербії застосували ту ж тактику, що й у 1909 році: 23 липня їй було поставлено ультиматум. Втім, оскільки австрійці вже налаштувалися на війну, документ було складено так, щоби він провокував сутичку, а не подальші переговори. Зокрема, ультиматум включав вимоги негайного придушити всі анти-габсбурзькі рухи на території Сербії та участі австрійських урядовців у слідстві обставин замаху на життя кронпринца. У своїй відповіді серби погодилися на всі вимоги, окрім останнього пункту. Тоді габсбурзький уряд розірвав із Сербією дипломатичні відносини, а 28 липня оголосив сербам війну. Залишалося питання: вийде конфлікт на рівень протидії великих держав чи залишиться локальним?

Якщо Сербія вступала у війну, то певне рішення належало прийняти і Росії. З великою неохотою 29 липня цар оголосив загальну мобілізацію. Оскільки успіх війни залежав від швидкої перемоги над Францією ще до того, як Росія готова буде вступити у бій, Німеччина негайно оголосила війну на два фронти. Британія виступила в підтримку своїх союзників 4 серпня. Таким чином, у серпні 1914 року Європа втягнулася у війну, спричинену відновленням суперечок довкола Східного Питання і балканських національних об'єднавчих рухів. Безглуздо запитувати “чия у цьому вина”: в 1914-ому кожна держава діяла в межах своїх інтересів. Фатальний збіг обставин спонукав європейські країни вступити у війну, до якої жодна з них ні військово, ні економічно, ні психологічно готова не була.

ВІЙНА

Головні битви Першої світової війни розгорталися у північній Франції на довгій смузі франко-німецького фронту. Саме там вирішувалася доля Європи, у той час як балканські події слугували хіба тлом головного конфлікту. Через те даний параграф присвячено дипломатичним переговорам, а не військовим планам чи конкретним битвам. Незважаючи на те, що остаточна перемога у війні залежала від дій армій великих держав, їхні уряди упродовж всієї війни намагалися заручитися підтримкою менших союзників. Особливо коли стало зрозуміло (а для цього не потрібно було багато часу), що конфлікт на континенті триватиме довго. На початку війни генеральні штаби великих держав планували швидкі наступальні кампанії; коли ж

до початку 1915 року всі вони зазнали невдачі, а західний фронт втягнувся у позиційну війну, уряди з обох таборів стали шукати підтримки у балканських держав, які займали вигідні стратегічні позиції і мали чималі армії. Через те держави Балканського півострова опинилися серед великої кількості привабливих пропозицій, з яких спробували видобути якнайбільше користі. До того ж, кожна з малих держав намагалася вгадати і приєднатися до майбутніх переможців.

Сербія на початку війни опинилася у дуже небезпечній ситуації і у військовому, і в політичному сенсі. Уряд всіляко намагався уникнути війни, проте незадовго стало зрозуміло, що невеликій країні з населенням у 4,5 млн. доведеться протидіяти 50-мільйонній імперії. Сербія мала сильних союзників, але вони були далеко і переймалися, головним чином, обороною власних кордонів від атаки німецьких військ; вільних контингентів чи зайвої зброї для Сербії у них не було. Всі очікували, що габсбурзька армія швидко здобуде перемогу. Натомість, перших успіхів досягнули якраз серби: їхня армія змогла відбити два наступи у 1914-ому і навіть перейти у контрнаступ на габсбурзькій території. З іншого боку, наступ російських військ в Галичині спонукав Відень перекинути війська на східний фронт. Сербські вояки боролися надзвичайно добре, оскільки здобули досвід у двох Балканських війнах. Однак, у грудні імперія перейшла у контрнаступ і габсбурзькі війська взяли Белград. Після цього сербські сили були розбиті на ріці Колубара і Белград взяли вдруге. Сербські втрати під час цих воєнних дій були особливо дошкульними, а уряд не мав змоги поповнити армійські частини або надіслати їм додаткове спорядження. Окрім великих військових втрат, Сербією пройшла сильна епідемія тифу. Навіть за часткових перемог майбутнє країни видавалося більше ніж похмурим.

Колишні побоювання габсбурзького уряду щодо слабкої лояльності національних груп імперії виявилися безпідставними: південнослов'янські народи та інші етнічні групи відчайдушно боронили монархію. Однак, в імперії та в інших країнах-учасниках війни все одно були вжито додаткових контрольних та репресивних заходів. Поліція припинила діяльність майже всіх газет та ув'язнила підозрюваних у зраді. Окремі випадки непокори траплялися, але всі вони аж ніяк не нагадували військові заколоти 1917-го у французьких частинах або масове дезертирство російських вояків під час революції. Фактично, Габсбурзька імперія до останніх місяців війни боролася як єдине ціле. Деякі партії, скажімо, консерватори та

клерикали у Хорватії та Словенії, відверто підтримували війну проти православних сербів. І навіть сербські частини габсбурзької армії залишалися лояльними до корони і з честю боронили кордон імперії. В частинах, які у серпні 1914 року першими перейшли в наступ проти сербської армії, від 20 до 25% складала власне серби, а 50% – хорвати. Один з новітніх югославських істориків пише:

“У битві на Мачковому Камені у вересні 1914 року зійшлися Ужицький полк (з сербського боку) та Лікський полк, в якому служило багато сербів, чії предки століттями були вірними габсбурзьким імператорам. Командувач Ужицького полку, Пурич, 14 разів піднімав своїх людей в атаку, на що вояки з Ліки відповідали не менш затятими контрвипадами. Під час однієї з атак Пурич закричав до ворогів: “Здавайтеся, не помирайте настільки безглуздо”, – проте вони відповіли, – “Чи ви бачили, щоби серби коли-небудь здавалися?”⁵

Такий романтизм призводив до надзвичайно великих втрат з обох боків.

Першою державою, якій після початку війни, довелося вирішувати, до якого з блоків приєднатися, була Османська імперія. Під впливом Енвер Паші (міністра військових справ держави Османів та одного з чільних діячів молодотурецького руху), налаштованого на співпрацю з німцями, Порта уклала таємний союз з Німеччиною; це сталося 2 серпня 1914 року – за день до того, як Берлін оголосив війну Франції. Попри те, що османи не вступили у війну одразу, вони негайно оголосили про недоторканість двох німецьких бойових кораблів “Гебена” та “Бреслау”, заявивши, що придбали їх. Вже у листопаді імперія офіційно перебувала у стані війни з Антантою. Закривши Протоки, Порта суттєво утруднила морську комунікацію Росії з її західними союзниками. Намагаючись зняти блокаду Росії з моря, британський уряд прийняв суперечливе рішення штурмувати Протоки. Відповідальність за таке рішення багато в чому лягла на Вінстона Черчіля, який на той час був лордом британського Адміралтейства. Операції в Дарданелах та Галіполі повністю провалилися і серйозно зашкодили кар’єрі цього політика. З першої спроби, в лютому 1915 року, ескадра з 18 британських кораблів спробувала пробитися крізь Протоки: після того, як 4 кораблі було потоплено, командувач британців дав сигнал відступати. Втім, якби він такого наказу не давав, то ескадрі вдалося би пробитися, оскільки у

⁵ Dedijer et al., *History of Yugoslavia*, p. 480.

турецьких фортах майже закінчилися боєприпаси. Кампанія по захопленню Галіполі стала ще більшою катастрофою. Завданням британських військ було забезпечити сухопутний плацдарм для подальшого штурму османських позицій. Союзникам вдалося утримувати вузьку смугу узбережжя від квітня 1915 до січня 1916 року. Однак сили Порти розташувалися на висотах над союзними частинами, через що втрати британців, особливо у їхніх австралійських та новозеландських дивізіонах, були величезними.

Невдачу союзників при штурмі Проток частково урівноважив вступ у війну Італії, у травні 1915 року. Попри те, що ця країна була учасницею Троїстого Союзу, підписаний нею договір носив оборонний характер. Фактично, те що Габсбурзька імперія не попередила Італію про свої дії проти Сербії, дало змогу італійцям зберігати нейтралітет. З огляду на це, італійський уряд міг тепер вести переговори на два фронти й надавати допомогу тим союзникам, які запропонують за це більшу ціну. Італія мала широкий спектр національних претензій, включно з Південним Тиродем, Трентино, Триєстом, Горицією, Градискою, Істрією, більшою частиною Далмації, а також частиною албанської території, що особливо стосувалося острова Сасено (Сазан) та порту Вльоре. Само собою зрозуміло, що ці землі були заселені переважно албанцями, південними слов'янами та німцями. Союзники з Антанти були в кращій ситуації на переговорах, оскільки безперешкодно могли запропонувати Італії будь-які габсбурзькі території. Представники Австрії пропонували тільки Трентино в обмін на збереження нейтралітету. Антанту, однак, стримували італійські претензії на південнослов'янські землі, адже війну розпочали явно для того, щоб врятувати Сербію. Тим часом, якби Італія отримала Далматинське узбережжя, то Сербія не могла би здобути вихід до моря, що було одним з основних її завдань. До того ж, якби Італії належали Далмація та Істрія, то під її владою опинилося 700 тис. слов'янського населення. Подібні проблеми особливо відчували в Британії, де військова пропаганда велася у надзвичайно моралістичному тоні.

Однак, навесні 1915 року, союзники в Антанті переконалися, що допомога Італії їм справді необхідна. Попри те, що Росія аж ніяк не бажала йти на поступки коштом сербських інтересів, потреби війни взяли гору й італійському уряду пообіцяли майже все, чого він домагався. Ця угода була таємною й була опублікована тільки тоді, коли більшовики

прийшли до влади у Росії, в 1917 році. Лондонський договір квітня 1915 року зобов'язував Італію вступити у війну протягом 30 днів. За це країна мала отримати Південний Тироль, Трентино, Горицію, Градиску, Триєст, Істрію, частину Далмації, а також Сасено та Вльоре від Албанії. Італійці також могли залишатися на Додеканезьких островах, які вони окупували у 1911 році, їм також пообіцяли частину будь-яких турецьких земель або німецьких колоній, коли дійде до їхнього розподілу. У травні 1915 року Італія оголосила війну Австро-Угорщині, проте з аналогічним актом щодо Німеччини зволікала аж до серпня 1916-го.

Наступною країною, яка вступила у війну, була Болгарія. Як і в минулому, її метою було розширення своєї території до кордонів, окреслених Сан-Стефанівським мирним договором. Через те найпершими її цілями були землі Македонії, які перебували в руках сербів та греків, а також південна частина Добруджі, яка з 1913 року належала Румунії. Рішення Болгарії мало надзвичайну вагу для обох сторін через стратегічне розташування країни і стосовно Проток, і через її близькість до Сербії, яку все ще не було повністю завойовано. Болгарські інтереси зачіпали також Грецію та Румунію, чия союзницька приналежність залишалася під запитанням. На цих переговорах кращі позиції були у союзників Центрального Блоку, оскільки вони з легкістю могли запропонувати Болгарії македонські території, які належали Сербії. Тим часом, Антанта перебувала у гіршому становищі, бо не могла пообіцяти ні румунські, ні грецькі землі.

В самій Болгарії думки з приводу того, чи вступати країні у війну чи ні, розділилися. Адже болгари шойно пережили поразку у війні на Балканах і не були готовими знову розпочинати воєнні дії. Аграрний союз та соціалісти були проти втручання. Натомість, король Фердинанд та прем'єр Василь Радославов симпатизували країнам Центрального Блоку, а спокуса приєднати собі Македонію була надто великою. Країни Антанти рішуче нічого не могли запропонувати. Всі усвідомлювали, що і в майбутньому Росія боронитиме сербські інтереси. В такій ситуації болгарський уряд прийняв рішення виступити на боці країн Центрального Блоку. У вересні 1915 року з Болгарією було підписано договір, в якому їй обіцяли Македонію, а також інші спірні території, якщо Греція і Румунія приєднають до країн Антанти. Ця угода вирішила долю Сербії. У жовтні німецькі, габсбурзькі та болгарські армії розпочали великий наступ. Того ж місяця, з дозволу прем'єра

Веніцелоса, але не короля Константина, Антанта висадила 4 дивізії в районі Тесалонік, однак далі на північ рухатися вони не змогли.

Затиснута з усіх боків сербська армія не мала жодних шансів на перемогу. Вона чинила опір ще 6 тижнів. Під ударами набагато чисельніших армій супротивника серби спробували відступити через північну Албанію. Сувора зима, нестача найнеобхіднішого спорядження, незнайома місцевість спричинили під час цього переходу багато смертей. Однак, пробившись до Адріатики, війська були евакуйовані кораблями союзників і транспортовані на Корфу, де вже було створено уряд у вигнанні, очолюваний принцом-регентом Олександром та Ніколою Пашичем. Такою ж була доля Чорногорії. У січні 1916 року габсбурзькі війська захопили країну, і князю Миколаю довелося втекти до Італії. Того ж місяця союзникам довелося відступити і з Галіполі. Таким чином, країни Центрального Блоку утвердили своє панування на Балканах: Османська імперія та Болгарія стали їхніми союзниками, а Сербію було підкорено. Невелика армія Антанти все ще перебувала в районі Тесалонік, проте зробити вона могла небагато. З огляду на це, позиції Греції та Румунії набули для Антанти особливої ваги.

Подібно до Італії, станом на 1914 рік, Румунія була зв'язана з державами Центрального Блоку оборонним договором. Його п'ять разів поновлювали, й востаннє це трапилося у 1913 році. Король Карл волів дотримуватися укладених угод, проте інакше думав Йон К. Брацяну, син великого державного діяча ХІХ століття і найбільш впливова особа в румунській політиці того часу. Молодий Брацяну симпатизував Франції і прагнув використати ситуацію на користь своїй країні. Безпосередньо перед війною взаємини між Румунією та Австро-Угорщиною серйозно погіршилися, головним чином через становище у Трансильванії, а з Росією, навпаки, — ставали все кращими. У червні 1914 року Микола II навіть відвідав Румунію. Румунський уряд міг вести переговори з обома воєнними блоками і міг багато чого запропонувати. Армія цієї країни вважалася доволі сильною, а румунської нафти та зерна потребували всі країни-учасники війни.

Румуни мали надзвичайно виграшну позицію для переговорів. Наприкінці липня 1914 року, не попереджаючи своїх союзників, Росія запропонувала Румунії — Трансильванію, за умови, якщо та залишиться нейтральною. Німеччина на тих самих умовах запропонувала румунському урядові Бесарабію.

На спеціальній нараді 3 серпня 1914 року, присвяченій цьому питанню, король та один із його міністрів виступили за союз з Німеччиною, а решта уряду підтримувала позицію нейтралітету. Країна перебувала у дуже зручному становищі, оскільки могла, залежно від того хто переможе, отримати або Трансильванію, або Бесарабію і при цьому абсолютно нічого не робити. Тим часом, запропонувавши Румунії найбільш значущі для неї території, сторони, фактично, залишилися без засобів, якими могли би її привабити кожна на свій бік. Звісно ж, Росія не збиралася віддати Бесарабію, а Габсбурги не могли обіцяти Трансильванію. Попри все, упродовж кількох наступних місяців, Румунія таки зробила кілька кроків назустріч державам Антанти. У жовтні 1914 року було підписано договір з Росією, що уможливило постачання припасів Сербії через румунську територію; аналогічний коридор з Німеччини до Османської імперії було заблоковано. За це Росія, окрім Трансильванії, пообіцяла Румунії ще й румунські райони Буковини. Проте тривали переговори і з державними Центрального Блоку, які залишалися справними покупцями румунських пшениці та нафти. У жовтні 1914 року король Карл помер, залишивши трон своєму племіннику Фердинанду. Ця подія багато в чому сприяла вступу Румунії у війну на боці країн Антанти.

Однак відповідне рішення було прийняте аж у 1916 році. Тоді, у червні, російська армія здійснила свій останній ривок до перемоги — Брусиловський прорив. Спершу наступ був надзвичайно успішним, і Брацяну почав побоюватися, що як Румунія не вступить у війну, то це зашкодить їй, коли врешті, переможці підпишуть мир. Втім, виступати без вагомих гарантій румуни не поспішали. Антанта погодилася на непомірні вимоги румунського уряду, які, окрім Трансильванії, передбачали ще й анексію Темешварського банату догори по Тисі аж до Шегеда, тобто захоплювали території, які етнічно румунам не належали, — велику частину сучасної Угорщини. Також було підтверджено обіцянку приєднання частини Буковини та обіцяно рівноправну участь Румунії в усіх подальших мирних конференціях. З такими обіцянками Румунія у серпні вступила у війну на боці Антанти. Її армія мала діяти у Трансильванії; однак, жодної координації з діями російських військ в румунів не було. Як тільки нові війська почали діяти, приплив австро-німецьких армій повернувся до лінії Східного фронту. Російський наступ захлинувся і царські армії почали відступати. Румунські армії у Трансильванії та

Добруджі також зазнали поразки. У грудні війська Центрального Блоку взяли Бухарест, а румунський уряд був вимушений втекти у Яси.

На долю воєнних дій на сході дуже вплинули події всередині Росії. Перша революція в імперії відбулася у лютому 1917 року, а після перемоги більшовиків, у листопаді, Росія взагалі вийшла з війни. У грудні розпочалися переговори з Німеччиною, а у березні 1918 року було підписано Брест-Литовський мирний договір. Повний крах могутнього союзника зробив становище Румунії безвихідним. У лютому 1918 року Барцяну замінив генерал Олександр Авереску, а далі прем'єром став Олександр Маргіломан. У травні уряд Румунії підписав в Бухаресті мирний договір. Попри те, що Румунії дозволили анексувати Бесарабію, вона мусила віддати Добруджу та окремі райони в Карпатах. Під контроль Німеччини переходила вся румунська нафтова промисловість. Таким чином, Румунія, як і Росія, підписала у 1918 році мир і вийшла з війни.

Найбільш суперечливим і затягнутим був вступ у війну Греції. Тут поділ уряду надалі переріс у куди серйозніший конфлікт, ніж деінде. Константин I, який зійшов на грецький трон у 1913 році, був одружений на сестрі Вільгельма II і тому, подібно до румунського короля Карла, підтримував німецьку політику. Його підтримували симпатичні країні Центрального Блоку або ті, хто вважав, що Німеччина та Австро-Угорщина переможуть. Ця фракція радила дотримуватися суворого нейтралітету: Греція не могла кинути виклик гегемонії британського та французького флотів у Середземномор'ї, а тому відкрито підтримати Німеччину не могла. Натомість, Веніцелос, який все ще був прем'єр-міністром, вважав, що країни Антанти переможуть. Як і Брацяну він прагнув використати можливість і здобути для Греції нові території. Незважаючи на розширення своїх земель у 1912–1913 роках, Греція все ще прагнула частини Епіру, Фракії, Західної Анатолії та окремих Егейських островів, зокрема Додеканезів та Кіпру. Обговорення грецької позиції тривали в уряді майже три роки.

Після того, як у війну вступила Османська імперія, з Грецією почали шукати союзу країни Антанти. Упродовж їхніх переговорів з Болгарією, союзники спробували домовитися з грецьким урядом про передачу болгарам частини земель у обмін на пізніші набутки коштом османських територій. Веніцелос був готовий віддати область Драма-Кавала, проте лише за обіцянку майбутньої передачі Греції Ізмиру (Смирни)

в Анатолії та земель довкола нього, де проживало близько 800 тис. греків. Приєднання цього регіону дозволило би грекам повністю контролювати басейн Егейського моря. Веніцелос навіть намагався організувати участь грецької армії у штурмі Дарданелів та Галіполі, однак ця його ініціатива наразилася на протидію короля та начальника грецького генштабу. У березні 1915 року прем'єр подав у відставку, щоб повернутися на цей пост тільки після переконливої перемоги на виборах.

Коли у війну вступила Болгарія, уряди Антанти почали активно спонукати греків допомагати Сербії. Греція справді мала перед цією країною зобов'язання ще за договором 1913 року. Як ми вже знаємо, у жовтні 1915 року союзні війська висадилися у Тесалоніках, щоб допомогти сербам. Тим часом боротьба між фракціями в Афінах посилилася і Веніцелос знову пішов у відставку. У жовтні 1916-го в країні почала назрівати серйозна внутрішня криза. Веніцелос сформував у Тесалоніках сепаратний уряд й заручився підтримкою союзних військ; у грудні Британія визнала уряд Веніцелоса законною владою Греції. Водночас, як це вже неодноразово було в минулому, британський та французький флоти блокували Пірей. У червні 1917 року Константин змушений був передати трон своєму другому сину, Олександру, і Веніцелос із триумфом повернувся до Афін. Того ж місяця Греція вступила у війну. Однак, на відміну від урядів інших країн, грецький уряд не отримав жодних запевнень про майбутні територіальні надбання. Події цього періоду та відверте втручання союзників у внутрішні справи Греції надалі матимуть сумні наслідки для всього політичного життя цієї країни.

Тим часом, вирішальна кампанія тривала у північній Франції. Прибуття все більшої кількості американських військ і провал німецького наступу 1918 року повністю змінили хід війни. У вересні 1918 року союзна армія в Тесалоніках нарешті розпочала воєнні дії. З 28 її дивізій 9 були грецькими, а 6 — сербськими. Вони майже не зустрічали опору, адже перемогу вже, фактично, було здобуто — держави Центрального Блоку більше не могли опиратися. Все більшої деморалізації зазнавала болгарська армія: населення країни становило всього 5 млн. в той час як на фронтах загинуло 160 тис. вояків, а 300 тис. — було поранено. 29 вересня болгарський уряд капітулював; решта німецьких та австро-угорських військ, які ще залишалися на півострові, були змушені швидко відступити на північ. У листопаді було взято Белград — і сербські армії окупували Боснію, Герцеговину та Воєводину. 10 листопада Румунія

знову вступила у війну і її війська увійшли на території, в яких вона була зацікавлена.

Наближалось закінчення війни. Скоряючись зовнішньому та внутрішньому тиску, Габсбурзька імперія просто розпалася на свої національні компоненти. Австрійська республіка утворилася 13 листопада, Угорська республіка — трьома днями пізніше. 1 грудня було проголошено про утворення Королівства Сербії, Хорватії та Словенії. Османська імперія капітулювала ще 30 жовтня. Таким чином, Перша світова війна завершилася повною перемогою країн Антанти, до яких належали і балканські держави — Сербія, Румунія та Греція. Болгарія та Османська імперія опинилися серед переможених. Албанський уряд розпався ще на початку війни і землі цієї країни були перебували під іноземною окупацією. Доля Албанії мала надалі вирішуватися мирними конференціями.

МИРНІ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Після завершення війни доля Балканського півострова знову перейшла до рук великих держав-переможниць. Мирні угоди належало розробити представникам Британії, Франції, Італії та Сполучених Штатів Америки — новачкам європейської політики. Попри колишні традиції проведення мирних конференцій, переможені Німеччина, Османська імперія та Болгарія, а також країни-наступниці імперії Габсбургів — Австрія та Угорщина — були різко усунуті від участі у всіх переговорах. Представників революційної Росії Антанта не лише не запрошувала, але й окупувала окремі регіони колишньої імперії. Метою окупації було повалення більшовицького режиму. Попри те що делегати балканських країн-переможниць (Греції, Румунії та Югославії, яка щойно починала формуватися), брали участь в окремих дипломатичних зустрічах, головні рішення, як і раніше, ухвалювали представники великих держав.

Переможці мали два різних шляхи до миру. Найперше, вони могли обіперти умови мирних договорів на ідеалістичні принципи, пропаговані упродовж війни соціалістами, більшовицьким урядом в Росії та Вудро Вільсоном у його відомих Чотирнадцяти Пунктах. У такий спосіб можна було досягнути справедливого миру, який ґрунтувався на самовираженні націй та взаємному порозумінні переможців та переможених. Після закінчення воєнних дій головними прихильниками такого розв'язання європейських проблем стали уряди, які зазнали

поразки, а також уряд Радянської Росії. Адже такий підхід захистив би їхні території від іноземної окупації та анексії. Другим варіантом розвитку подій, який ґрунтувався на цілком протилежних принципах, було виконання таємних домовленостей і мир коштом приниження і покарання переможених. Що ж до права на самовизначення, то жодна з держав у обох таборах не цікавилася подібними прагненнями, окрім тих випадків, коли від цього залежали її власні інтереси. Такий підхід означав повернення до колоніальних стратегій, застосованих ще раніше до країн Азії та Африки. Таємні угод передбачали розподіл колишніх османських територій на сфери впливу та реокупацію німецьких колоній. На Балканах обидва принципи мирного порозуміння стикалися безпосередньо; особливо це стосувалося тих албанських та південнослов'янських територій, які відповідно до Лондонського договору, були обіцяні Італії. Як ми ще пересвідчимося, загалом мирні договори у Європі ґрунтувалися на другому, колоніальному, принципі — тобто переможці отримували права на нові території — однак, подібні надбання часто виправдовувалися ідеалістичною риторикою національного самовизначення та справедливості. Умови мирних договорів і способи їх виправдання стали головною причиною наростання розчарування та невдоволення у період між світовими війнами.

Серед балканських країн найбільших успіхів в умовах миру вдалося досягти Румунії (див. карту 7). Під мудрим керівництвом Брацяну румунському уряду вдалося здобути після війни максимум користі. Румунія повторно вступила у війну 10 листопада — через тиждень після капітуляції Австро-Угорщини та за один день до припинення воєнних дій німецькою армією. Виходячи з цього, румунські представники вимагали передачі територій, обіцяних союзницьким договором 1916 року, незважаючи на те, що раніше Румунія, фактично, встигла укласти з Німеччиною сепаратний мир. Румунська армія на той час окупувала майже всі території, на які претендувала ця країна включно з Бесарабією. У квітні 1919 року румунські війська вторглися на територію Угорщини і вступили у бій з поборниками комуністичного режиму Бели Куна. Дуже швидко румунські армії увійшли в Будапешт.

Врешті, за остаточним Трианонським договором, підписаним у червні 1920 року, Румунія отримала Трансильванію, Бесарабію, Кришану та Буковину. Банат було поділено: частина його відійшла до Румунії, а частина — до новоутвореної Югославської держави. Головний конфлікт на мирній конференції був

Карта 7. Балканські держави після Першої світової війни

викликаний питанням кордону між Румунією та Угорщиною. Брацяну вимагав, щоб межі Румунії сягали ріки Тиса, що означало анексію значної частини питоми угорської території. Попри те, що максимальні вимоги румунського уряду виконані не були, договір таки передав 1,7 млн. угорців під владу Румунії. Таким чином, війна дала румунам, фактично, все, що вони хотіли – Трансильванію, Бесарабію, Буковину та частину Банату. Єдина складність полягала в тому, що тепер національні меншини склали 28% від всього населення країни, що потім негативно позначилося на її внутрішній політиці.

Кроки, які призвели до утворення Королівства Сербії, Хорватії та Словенії – цю країну ми зватимемо Югославією, хоч така назва була офіційно затверджена аж у 1929 році, обговоримо докладніше трохи далі. Якщо коротко, то варто зауважити, що на початку війни претензії Сербії не були чітко визначеними, проте передбачалося, як мінімум, приєднання Боснії та Герцеговини і здобуття виходу до Адріатичного моря; сербський уряд також прагнув приєднання окремих габсбурзьких територій. Хоча під час війни особливих переслідувань в монархії не було, деякі хорватські лідери емігрували. Серед них були особливо активні члени Хорвато-Сербської коаліції Анте Трумбич та Франко Супіло. Ці два політичних діячі відіграли винятково важливу роль у формуванні Югославського Комітету, який, власне, й ініціював об'єднання південних слов'ян у спільну державу. Перший досвід політиків-емігрантів вселяв небагато надій: довкола снували чутки, які пізніше призвели до підписання Лондонського договору; хорвато-сербські політики здобули мало підтримки від союзних урядів, які на той час не надто охоче говорили про поділ Габсбурзької імперії.

Уряд Сербії спершу також не визнав Югославський Комітет як представника південнослов'янських народів монархії. Зрозуміло ж, серби самі хотіли бути речниками всіх югославських народностей. Однак, після поразки сербської армії та відступу уряду Сербії на Корфу, консультації з Комітетом таки почалися. У 1917 році було досягнуто угоди про майбутнє об'єднання габсбурзьких слов'ян із Сербією у спільну державу, під керівництвом династії Караджорджевічів. Не було винесено однак рішення про майбутній політичний устрій такої держави – тобто, чи буде вона федерацією, чи матиме централізовану адміністрацію. Майбутню конституцію мали ухвалити народні збори, обрані шляхом всенародного таємного голосування. Черногорський еміграційний комітет у Парижі також підтримав цю угоду. Упродовж взаємних консультацій, які сприяли

досягненню порозуміння, головним питанням залишалися італійські претензії на переділ південнослов'янських територій.

У жовтні 1918 року, тобто напередодні повного краху імперії Габсбургів, політичні лідери південних слов'ян сформували у Загребі Національну Раду Словенців, Хорватів та Сербів. Після цього Рада проголосувала за приєднання до Сербії та Чорногорії. Перші кроки до об'єднання були зроблені 1 грудня, коли князь-регент Олександр прийняв прохання Ради. Таку ж підтримку мало це рішення у Чорногорії, незважаючи на сильну протидію короля Миколая, котрий не хотів втратити своє королівство. Тому одразу ж після відкриття мирних конференцій, місцеві комітети заявили про створення Югославії. Слід наголосити, що слов'яни колишньої Габсбурзької імперії, фактично, не мали іншого вибору і перебували під сильним тиском обставин. Австрійські німці та угорці перебували у процесі формування національних республік, а імперська спільнота більше не існувала. Звідси випливало два реалістичних варіанти розвитку подій: або організація єдиної південнослов'янської держави, або розділ словенських та хорватських земель між Італією, Сербією, а можливо, що й між Австрією та Угорщиною.

Врегулювання албанської проблеми дуже нагадувало розвиток подій довкола південнослов'янського питання. Під час війни центральний уряд остаточно розпався і кожен із регіонів країни міг сам вирішувати свою долю. Упродовж всього періоду воєнних дій тут знаходилися іноземні війська. Звісно, що Греція, Сербія та Чорногорія прагнули тепер зберегти набуте. Італія, реалізуючи наперед пункти Лондонського договору, окупувала острів Сасено та порт Вльоре. На мирній конференції головна небезпека для Албанії також походила збоку Італії. Після довгих суперечок було вирішено відновити Албанську державу в межах 1913 року, а Італія, натомість, отримала порт Рієку. Втім, ще належало вирішити проблему формуванні нового албанського уряду.

Болгарія як переможена країна могла сподіватися лише територіальних втрат. У жовтні 1918 року король Фердинанд зрікся престолу на користь свого сина Бориса III. Після цього було сформовано коаліційний уряд, а в серпні 1919 року перемогу на виборах здобув Аграрний союз — і прем'єр-міністром став Александр Стамболійський. У листопаді 1919 року його уряд підписав Нейський договір. За цим документом, Болгарія мала передати Греції території Західної Фракії, які було приєднано після Балканських воєн, а Сербії — 4 стратегічно важливі райони, населення яких переважно було болгарським. Також Болгарія

мала сплатити 450 млн. американських доларів контрибуції та обмежити сумарну кількість своєї армії, поліції та прикордонних військ до 33 тис. осіб.

Хоча Греція й була на боці переможців, події всередині цієї країни були дуже пов'язані з тим, що відбувалося в Анатолії. За Нейським договором, греки отримували від Болгарії Західну Фракію, а за Севреським – перебирали від османського уряду владу над стратегічно важливими островами Імброс і Тенедос; найбільш радикальні пункти останнього договору надавали право Греції окупувати регіон довкола Ізміру. Окрім частини Фракії, решта території була втрачена внаслідок невдалої грецької кампанії в Анатолії. Таким чином, історія Греції у період після Першої світової війни дуже залежала від зіткнення інтересів великих держав у Малій Азії і особливо від виникнення Турецької Республіки.

ПАДІННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ТУРЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Одним із найголовніших наслідків Першої світової війни стало падіння Османської імперії – ісламської держави, очолюваної султаном з роду Османів, – і заміна її національною секуляризованою Турецькою Республікою. Після Другої Балканської війни молодотурецький режим залишився при владі; Туреччина опинилася серед переможців, а повернення Адріанополя додало владі авторитету. В країні фактично існувала партійна диктатура. Найсильнішою фігурою у молодотурецькому русі був військовий міністр країни – Енвер Паша, кадровий військовий, учасник боїв у Македонії та в Триполі проти італійського вторгнення, командувач армії, яка у 1913-ому відвоювала Адріанополь. Важливу роль в уряді відігравали ще троє посадовців: міністр військово-морського флоту Джемаль, міністр внутрішніх справ Талат і великий візир Саїд Галім.

Після втрати християнських земель на Балканах, у 1912–1913 роках, релігійний баланс в імперії суттєво змінився. Попри те, що в країні все ще були великі християнські громади (особливо вірменська), імперія майже повністю залишалася ісламською. Тим часом у внутрішній політиці вже не орієнтувалися на віджилий османізм, але її вектор був спрямований не в бік ісламізму чи панісламізму, а до турецького націоналізму. Ця стратегія доповнювалася і релігійною практикою, в яких турецька мова поступово витісняла арабську у молитві та тлумаченні Корану. Було вжито заходів щодо секуляризації

мусульманських інституцій та обмеження впливу релігії — ці зміни особливо чітко проявилися у судовій та освітній системах. Мусульманські традиціоналісти, звісно ж, намагалися перешкодити такому розвитку подій, однак це були необхідні кроки модернізації всього турецького суспільства. Таким чином, турецькі націоналісти рухалися слідами аналогічних рухів на Балканах. Подібно до молодих християнських урядів, молодотурецький режим копіював західну практику реформування; врешті, це були поодинокі прогресивні системи і лише їх варто було наслідувати. Для цього уряд запросив велику кількість іноземних радників.

Поширення зовнішніх впливів та присутність європейських експертів створювало уряду певні проблеми не лише через постійне іноземне втручання у державні справи, а й через гостре суперництво європейських країн за цей вплив. Порта намагалася балансувати між зацікавленими урядами Європи. Особливо делікатною сферою була воєнна реформа. У цій царині представники Порти надавали перевагу німецьким радникам, оскільки Німеччина, на відміну від Росії, Британії та Франції, не була безпосередньою загрозою османській територіальній цілісності. Британія також використовувала важелі непрямого економічного впливу. Франція мала перший голос у Громадській Борговій Комісії, котра розпоряджалася більшою частиною турецьких фінансів, а Британія контролювала Османський Банк, який випускав в обіг гроші. Представники цих двох держав особливо уважно приглядалися до дій німецьких військових радників. Надзвичайної гостроти ситуація набула після призначення наприкінці 1913 року генерала Лімана фон Сандерса командувачем Першого османського армійського корпусу — частини, яка відповідала за охорону Проток, — внаслідок дипломатичного втручання йому довелося перейти на значно нижчий пост. Британські радники консультували османський флот.

Енвер Паша був найбільшим прихильником союзництва з Німеччиною і вступу у війну на її боці. Його вишкіл відбувався у тій країні і він назавжди залишився її переконаним симпатиком. Водночас на його вибір неабияк вплинуло усвідомлення головної загрози Порти — Росії. Оскільки Російська імперія перебувала в союзі з Британією та Францією, допомоги проти традиційного ворога Османів від цих держав чекати не доводилося. Кримський прецедент годі було повторити. Влітку 1914 року Енвер розпочав переговори з Німеччиною. На той час Британія і Франція намагалися розширити свої колоніальні володіння у Єгипті та в Месопотамії, а з Росією Британія

досягла угоди про поділ Персії на сфери впливу. Оскільки ні Австро-Угорщина, ні Німеччина подібних амбіцій на Сході не мали, вони виглядали найбільш безпечними союзниками. Переговори з Німеччиною були таємними. 2 серпня 1914 року союзний договір двох держав проти Росії було підписано. Турецький уряд дізнався про факт переговорів уже після підписання угоди. Султан призупинив діяльність народних зборів, отже дискусії не передбачалося.

Незважаючи на підписаний договір, імперія не поспішала вступати у війну. Довкола цього питання все ще точилися суперечки й висловлювалися сумніви, чи готова країна до збройного конфлікту. Попри це, турецький уряд вжив заходів на допомогу країнам Центрального Блоку. У серпні два німецьких бойові кораблі, *“Гебен”* та *“Бреслау”* відступили із Середземномор’я у Протоки, хоча це було заборонено міжнародними договорами, якщо імперія перебувала в стані миру. Османські посадовці відповіли на протести представників Антанти, що кораблі придбані Портою. Німецькі матроси та офіцери продовжували нести вахту, проте їм видали турецькі фески. У вересні імперія дозволила собі ще один випад проти Британії та Франції, відмінивши торгові пільги для цих країн. Під тиском німців, у жовтні Енвер все ж таки зважився на рішучий крок: османському флоту було віддано наказ обстріляти причорноморські міста Російської імперії. Внаслідок всіх цих подій, у листопаді Франція і Британія оголосили Порті війну.

Упродовж всього періоду воєнних дій у Європі Османська імперія, головним чином, оборонялася й дуже часто зазнавала невдачі. Подібно до інших учасників усесвітнього збройного конфлікту, турецький уряд мав певні військово-політичні цілі. Найбільше Порта прагнула повернути втрачене упродовж Балканських воєн — землі, передані великим європейським державам та національним режимам на Балканах. За найбільш амбітним сценарієм імперія мала повернути собі Македонію, Фракію, Кавказ та знову перебрати під контроль Єгипет і Крит. Ще однією метою було звільнення з-під економічної залежності від Європи. Енвер також планував поширити турецьку ідею на народи Кавказу та Центральної Азії, які до того часу перебували під російським пануванням. Після того, як у війну на боці держав Центрального Блоку вступила Болгарія, апетити Порти щодо європейських володінь дещо зменшилися: адже болгарський уряд ставив собі за мету приєднання македонських земель. Участь Болгарії також виключала розгортання на Балканах турецької військової кампанії.

Як і в попередніх війнах з Росією, найбільш жорстокі сутички між двома імперіями відбувалися на східному фронті. Аж до 1917 року Росія постійно здобувала в них перемогу. Ще більша поразка трапилася в арабських землях. На початку війни султан проголосив *джихад* — Священну Війну мусульман. Проте араби не лише не підтримали такого релігійного почину, але й почали активно долучатися до британських підпільних осередків, які готували виступи проти політики Константинополя. Єдиною великою перемогою османських військ був бій проти британського флоту в Дарданелах. Оборону Проток керував Ліман фон Сандерс: його знову було призначено командувачем Першого армійського корпусу; разом із ним оборону очолив на той час уже полковник турецьких військ Мустафа Кемаль, кар'єра якого почала швидко йти вгору.

Російська революція 1917 року і припинення воєнних дій на східному фронті суттєво послабили тиск на Османську імперію. Далі більшовицький уряд опублікував таємні договори Антанти, що дало змогу Порті дізнатися про плани поділу захоплених територій. Однак, імперія продовжувала потрохи розвалюватися. Армія не припиняла воєнних дій, починаючи з 1911 року. Її боездатність суттєво підупала внаслідок частих епідемій тифу та постійної нестачі продовольства. Водночас, британські сили перейшли в наступ на албанських територіях, а в Тесалоніках висадилися армії всієї Антанти. Німецькі та австро-угорські союзники зазнавали невдачу за невдачею. За такого непевного становища у жовтні 1918 року османська армія вирішила капітулювати. Союзні війська з Тесалонік пройшли маршем Фракію і увійшли в Константинополь. Місто було окуповано спільно британськими, французькими, італійськими та американськими військами. У той спосіб, після багатьох століть протистояння християнської Європи та мусульманської Османської імперії, її столицю захопили не росіяни, а сили західних держав.

Після припинення воєнних дій західні союзники довго не могли в'язнити, з яким урядом їм можна підписати перемир'я. Попередній чинний уряд подав у відставку, а новий годі було організувати. Врешті, відповідальність за припинення опору взяв на себе Агмед Ізет Паша і угоду про завершення війни було, врешті, підписано. 30 жовтня погодили остаточну капітуляцію. За умовами цього дійсно безпрецедентного договору союзні війська мали можливість діяти на території всієї країни, а їхні воєнні кораблі безперешкодно пропускали через Протоки — у такий спосіб виникала можливість висадити десант проти

російського більшовицького режиму. Далі союзники окупували ті частини Анатолії, які належали їм згідно таємних договорів часів війни. Російські претензії щодо Константинополя та Проток ігнорували через більшовицьку революцію. 13 листопада союзницький флот увійшов до Проток. Управління Константинополем здійснювала Висока Комісія, яка складалася з британських, французьких та італійських представників; однак, вплив британців був найсильнішим. Перебравши контроль у свої руки, союзники відновили діяльність усіх інституцій міжнародного втручання: торгові пільги було відновлено, а Османська Громадська Боргова Комісія знову розпочала контролювати османську скарбницю.

Тим часом, британські, італійські та французькі військові частини вступили у свої окупаційні права. Населені арабами землі були виведені з-під влади османів — їх почали контролювати британці та французи. Незважаючи на протести італійців, Греції було надано можливість окупувати землі довкола Ізміру і захопити усю Фракію. У східній Анатолії вірменські та курдські лідери готувалися проголосити власні незалежні держави. Якщо б усі ці плани втілилися, турки змогли б контролювати лише невелику частину на півночі Анатолії.

Зіткнувшись з такими екстремальними претензіями, лідери османського режиму спробували визначитися зі своїм становищем. У липні 1918 року на трон пощастило зійти султану Мегмеду VI Вагідеддіну. Цей монарх, разом зі своїм великим візиром Тевфік Пашею, вважав, що немає іншого виходу, окрім співпраці із країнами Антанти, що, врешті, означало співпрацю з Британією. Переможна сторона, дотримуючись своєї повсякчасної короткозорої політики, почала переслідувати прихильників колишнього молодотурецького режиму. Комітет Єдності та Прогресу було розпущено, а його учасників арештовано: Попри те, що він застосовував диктаторські методи, *CUP*, все ж таки, був реформаторською партією. А тепер багато із запроваджених змін було відмінено. У судах відновили верховенство релігійної влади, хоча раніше її юрисдикції вже перестали дотримуватися. Розпочався період жорстокої реакції, який характеризувався надзвичайно високими податками. Султан розпустив парламент і керував, видаючи декрети. Жодне з цих нововведень не сприяло популярності уряду або західних держав-опікунів.

Сваволя союзників перейшла будь-яку раціональну межу: тепер туркам вже нічого було втрачати. Країну поділили на сфери впливу й нею керував винятково непопулярний уряд,

який, до того ж, перебував під наглядом британців. Тим часом, у національного руху з'явився обдарований лідер: єдиним насправді успішним військовим командувачем турків був Мустафа Кемаль, який тепер виявився ще й добрим організатором національного опору. Кемаль зміг погодити ворогуючі фракції й об'єднати їх спільною метою. Навесні 1919 року його було призначено на пост урядового військового інспектора східної частини Анатолії. Прибувши до Самсуна у травні 1919-го, він негайно скликав туди опозиційні сили і зібрав під містом розрізнені партизанські загони, які стихійно виникали по всій країні. У червні британський уряд, знаючи про таку діяльність Кемалю, поставив перед Портою вимогу звільнити його. Кемаль пішов у відставку, але продовжував підтримувати зв'язки із окремими вищими посадовцями у Константинополі.

Турецькі націоналісти дивилися на стан речей реалістично, а тому не ставили собі за мету зберегти для країни її арабські землі. Натомість, вони зосередили зусилля на утриманні Анатолії: головними їхніми завданнями було перешкодити формуванню Вірменської та Курдської держав й не дати Греції анексувати Ізмірський регіон. Вірменське питання було врешті вирішене шляхом переговорів з радянським урядом, який підтримував дружні взаємини з турецькими націоналістами. З виступами курдів, які не мали впливових союзників ззовні, покінчити було ще легше. Однак, важко було перешкодити грецьким планам в Ізмірі. Грецькі війська, за допомогою яких держави Антанти планували змусити Порту до виконання повоєнних договорів та розгромити турецьку опозицію, прибули в Анатолію на британських, французьких та американських бойових кораблях. Втім, у певному сенсі греки своїм прибуттям допомогли націоналістам: нова загроза від християнської держави об'єднала ворожі фракції та значно посилила національне почуття турків.

Подібно до інших національних груп на Балканах, турецькі націоналісти розробили свої перші програми та сформували перші уряди на спеціально скликаних для цього народних зборах. У 1919-ому було проведено два таких зібрання. Перше відкрилося в Ерзурумі у липні 1919 року. Сюди прибули делегати зі східної частини Анатолії, а головною темою для обговорення на зборах стали вірменські і грецькі територіальні претензії. Збори не відкидали співпраці і з султанським урядом. Друге, більш важливе, зібрання відбулося у вересні в Сивасі, куди з'їхалися делегати зі всієї Анатолії. Тут було ухвалено програму, в основу якої були вимоги збереження територіальної цілісності держави

та набуття нею незалежності, звільнення з-під від іноземного панування. Владу султана збори все ще визнавали. Тоді ж центром діяльності Кемаля стала Анкара.

Тим часом, окупаційна влада дозволила призначені на осінь 1919 року вибори до нового турецького парламенту. Більшість місць вибороли націоналісти. Тому рішення, ухвалені парламентом у січні 1920 року, одразу ж отримали всенародне схвалення. Делегати-націоналісти прийняли Сиваську програму, так званий Національний Пакт, який проголошував територіальну цілісність та незалежність країни. На такий виклик держави Антанти не могли не відреагувати. Уряд змусили заарештувати націоналістичних лідерів, а у Константинополі було запроваджено воєнний стан. У березні парламент розпустили. Таким чином, султан та його уряд повністю опинилися під владою держав-союзниць. Окупаційна адміністрація прагнула покінчити з опозицією повністю.

Анкара до того часу стала столицею турецького націоналізму. Все ще визнаючи повноваження султана, лідери руху оголосили себе новим урядом. У місті зібралося багато депутатів щойно розпущеного парламенту. У квітні 1920 року розпочала роботу Велика Національна Асамблея, до якої увійшло 100 депутатів Константинопольського парламенту і ще 190 делегатів з усіх регіонів країни. Мустафу Кемаля було обрано президентом, а Ісмет Пашу (пізніше Ісмет Інбоню) — командувачем революційною армією. У січні 1921 року Асамблея ухвалила конституцію. Втім, націоналістам належало вирішити ще багато серйозних проблем. Старий уряд у Константинополі продовжував керувати країною за допомогою іноземних окупаційних військ. Реакція влади на дії Асамблеї в Анкарі була надзвичайно жорстокою: Кемаля та багатьох його прибічників заочно засудили до смерті.

У серпні 1920 року уряди союзників нарешті сформулювали умови замирення з Османською імперією і підписали з нею Севрський договір. Те що султан прийняв найжорсткіші умови союзників вирішило долю константинопольського уряду. Договір передбачав поділ Османської імперії на християнську та арабську частини під контролем імперіалістичних країн. Турецьким мусульманам було відмовлено у праві на “самовизначення”. Відтепер союзникам мали належати не тільки території населені арабами — було вирішено розділити між переможцями і більшу частину Анатолії. На сході мали постати незалежна Вірменія та автономний Курдистан. Греція отримала території у Фракії та право окупувати Ізмірську область. Через 5 років тут мав

відбутися плебісцит, результати якого дуже легко було передбачити, що повинен був визначити, кому належатимуть ці землі. Константинополь залишався під владою турків, але Протокам надали інтернаціонального статусу. Всі пільги для країн-союзниць було відновлено, а фінансова система Османської держави повністю перейшла під їхній контроль. Британці та французи також погодили межі сфер впливу; туркам залишали тільки невелику частину анатолійської території. Додеканезькі острови безповоротно передали Італії. Тобто союзники мали намір вчинити з османськими територіями так, як вони діяли під час розподілу між собою Африки.

В розпалі кризи турецьким націоналістам довелося зазнати ще однієї загрози з боку греків. У березні 1921 року, зі згоди Союзних держав, грецькі війська почали поширювати сферу свого впливу і перейшли у наступ на Анкару. Війська уряду Кемалю змушені були відступати, аж поки у вересні їм не вдалося спинити ворога на ріці Сакарія — останньому природному рубежі перед новою столицею. Битва тривала 3 тижні. Турецькі війська здобули в ній переконливу перемогу і грецькій армії довелося відступити на захід. Втім, армія Кемалю була ще не настільки сильною, щоби скористатися із ситуації й розпочати переслідувати греків; їй довелося готуватися ще рік, перш ніж зважитися на рішучі дії.

Кемалістському режиму дуже допомогли зміни у загальнополітичній ситуації. У березні 1921 року Кемаль підписав договір про дружбу з радянським урядом. Російські представники погодилися не визнавати Севрську угоду, а також оголосили недійсними всі колишні домовленості між царською Росією та Османською імперією. Росія залишала собі Батум, проте повертала Карс та Ардаган, які були анексовані у 1878 році. Цей пакт нейтралізував вірменську загрозу і стабілізував східний кордон Турецької держави. У наступні роки радянський уряд продовжував постачати націоналістам Кемалю зброю та інше військове спорядження. Оскільки армії країн Антанти боролися проти більшовиків на території самої Росії, Москва була схильна підтримувати сили турецької опозиції.

Проте ще більше, ніж радянське постачання, Кемалеві допоміг розкол в таборі союзників. У тій колотнечі за сфери впливу, яка настала після закінчення війни, майже одразу стало зрозуміло, що країни-переможці рано чи пізно почнуть конфліктувати. У жовтні 1921 року Франція й Італія, відверто і наперекір британським планам, визнали уряд в Анкарі і вивели свої війська з Анатолії. Таким чином, захищати султана

і непрактичний, непопулярний мирний договір залишилися тільки британці та греки.

На той час Кемаль очолював уряд націоналістів, проте не мав диктаторських повноважень. Між лідерами руху точилися суперечки про майбутнє турецької політики, однак постійна присутність грецької армії спонукала їх до національної єдності. Новому режимові також належало зуміти керувати країною з міста, яке на той час не мало належної інфраструктури, щоби бути національною столицею. В Анкарі бракувало будівель під урядові приміщення, а сполучення з іншими регіонами країни було не надто добрим. Тим часом, головні зусилля уряду спрямовувалися на підготовку наступу проти грецьких військ, з тим щоби витіснити їх з Анатолії. Приготування тривали аж до літа 1922 року. Врешті, у серпні, турецькі війська розпочали кампанію і в першій половині вересня головної мети виступу вдалося досягти — націоналісти взяли Ізмір. Грецька армія практично не мала шансів на перемогу. Греки звернулися із закликом про підтримку до британців, а ті апелювали до урядів Франції та Італії. Після турецької перемоги багатьом грекам — солдатам розгромленої армії та цивільним громадянам, які постійно мешкали в Ізмірі та інших містах Анатолії, — довелося поспішно евакуюватися морем.

Оволодівши Анатолією, турецька армія вступила у Фракію. Британські війська були дислоковані у Протоках та в Константинополі. Обидві сторони намагалися не спровокувати сутички. Врешті, у жовтні 1922 року, в Мудан'ї між представниками турецького та британського і грецького урядів було підписано перемир'я — грецька армія відступила за ріку Марицю. Турецькі перемоги змусили визнати чинність уряду в Анкарі та переглянути умови Севреського договору.

Незважаючи на факт визнання уряду Кемалю більшістю держав, султан і його уряд продовжували перебувати у Константинополі. У листопаді 1922 року Національна Асамблея в Анкарі спершу заявила про розмежування функцій султана та халіфа (тобто релігійного лідера), а після цього скасувала султанат. Уряд Тевфіка у Константинополі пішов у відставку, а новий призначено не було — Мегмед VI утік з країни на одному з британських військових кораблів. Після цього Асамблея обрала халіфом сина Абдула Азиза — Абдул Меджида II. Перемога революції була повною. Старий османський уряд склав повноваження, а національну владу визнали іноземні держави. У жовтні 1923 року було офіційно проголошено створення Турецької Республіки. Почала діяти нова конституція, Кемаль

залишився президентом країни, а Ісмет Інйоню став її прем'єр міністром. У березні 1924 року, остаточно пориваючи зв'язки з минулим, турецький парламент скасував халіфат.

Тим часом, було укладено новий мирний договір. Переговори про це розпочалися у листопаді 1922 року в Лозані. Ісмет Інйоню, котрий зарекомендував себе надзвичайно впертим і непоступливим парламентарем, наполіг на виконанні майже всіх турецьких вимог, з якими Союзні держави не мали ні бажання сперечатися, ні можливостей їх заперечити. Лозанський договір було підписано у липні 1923 року. Представники турецького уряду не намагалися повернути втрачені за Севреським договором території у Сирії, Аравії, Єгипті та в Месопотамії, однак ствердили свої права на Анатолію та частину Фракії. Турки також домоглися відміни торгових пільг (капітуляцій) та сплати контрибуції, накладеної на Порту за її союзництво з Німеччиною. Османські борги мали бути виплачувані за новою схемою. Рішення попереднього договору про статус Проток залишалось в силі: водний шлях було демілітаризовано, а нагляд за ним здійснювала міжнародна комісія, очолювана турецьким представником. Однак такий статус Протоки мали тільки до 1936 року, коли після підписання Монтрексського договору їх знову повернули під владу Туреччини.

ВИСНОВОК

На попередніх сторінках ми розглядали, як світова війна та подальші мирні врегулювання вплинули на країни Балкан. Османська та Габсбурзька імперії відійшли в історію. Країни, які утворилися після їхнього розпаду — Туреччина, Австрія, Угорщина, Чехословаччина — ми згадуватимемо надалі лише побіжно. Натомість, детально розглянемо події в колишніх габсбурзьких володіннях — Трансильванії та Буковині (їх приєднали до Румунії), а також у Далмації, Хорватії та Словенії, які стали частиною Югославії. Конфлікти, які розгорілися тут, викликають значне зацікавлення, оскільки можуть слугувати прикладом втілення національних принципів на теренах усїєї Східної Європи. Після Першої світової війни національні ідеали набули на Балканах ще більшої популярності. Втім, хоча дві великих мультинаціональних ідеї розпалися, залишалось питання: чи зможуть балканські держави дати лад взаєминам між собою та чи вдасться їм вирішити внутрішні труднощі, які за роки війни та розрухи стали ще гострішими?

РОЗДІЛ V

ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

ПРОБЛЕМИ, ЯКІ ПОСТАЛИ ОДРАЗУ Ж ПІСЛЯ ВІЙНИ

Період між двома світовими війнами характеризувався постійною кризою і в країнах Європи, і на Балканах. Фактично, між 1918 та 1940 роками на долю балканських народів випало всього кілька років спокою та добробуту; далі регіон знову став ареною спустошливих військових кампаній. Конфлікти між країнами та їхні внутрішні соціальні, політичні, економічні й національні суперечності серйозно загострилися наприкінці 20-их, у період Великої Депресії – найжорстокішої економічної кризи, яка коли-небудь стрясала західний світ. Одразу ж після війни перед всіма балканськими державами постали 4 найголовніші проблеми: (1) національні протистояння всередині країн та поміж ними; (2) нові економічні проблеми, спричинені частково війною, частково новим загостренням аграрного питання; (3) більшовицька революція та її вплив на міжнародні взаємини та внутрішню політику держав; (4) оновлення дипломатичних відносин між європейськими країнами після зникнення османсько-турецького, німецького, російського та габсбурзького імперських впливів. Після короткого огляду кожного з цих базових питань, ми повернемося до аналізу подій в окремих балканських державах у перше повоєнне десятиліття.

Національне питання

Мирні врегулювання жодним чином не пом'якшили національних протистоянь у Східній Європі, а загалом, навпаки, сприяли їх загостренню та зростанню невдоволення. Хоча багато проблем вдалося вирішити, на їхньому місці постали інші, ще гостріші. Звісно ж, нікому не вдалося би скласти такий договір, який зміг би чесно розмежувати балканські народи, керуючись

одним лише національним принципом, — надто вже мішано вони жили. До того ж, попри існування принципу самовизначення, мирні договори більше ґрунтувалися на історичних претензіях та стратегічних розрахунках переможців, ніж на критеріях національної справедливості. Переможені закликали надати їм право самовизначення, оскільки остерігалися менших втрат, тим часом переможці прагнули отримати від минулої війни щонайбільші здобутки. Через те у післявоєнний період національні проблеми почали розростатися у тих країнах, які завдяки війні здобули найбільше територій, а отже й найбільшу кількість етнічних меншин: в Югославії та Румунії. Особливою безвихіддю характеризувалася національна ситуація в Югославії.

Головні конфлікти у Югославії виникли між найбільшими етнічними групами цієї країни: сербами, хорватами, словенцями та боснійськими мусульманами. До того ж, панівна сербська громада спробувала утримати у складі країни район Косово, в якому мешкали переважно албанці; Воєводину з її мішаним населенням та Македонію, національний склад якої залишався невизначеним. Югославська держава також мала територіальні претензії до сусідніх Австрії та Італії, у складі яких все ще перебували землі, населені слов'янами — найперше, хорватами та словенцями. З подібними проблемами зіткнувся і румунський уряд. Після війни населення країни налічувало 18 млн. осіб, і 5 млн. з них не були румунами. Найбільше суперечностей поставало у Трансильванії, в центральних районах якої компактно мешкали угорці. Однак, проблеми були і на півдні Добруджі, зі значним відсотком болгарського, та в Бесарабії й на Буковині, з великими громадами українського населення. Довоєнне королівство, так званий Регат, у своїй більшості було власне румунським, проте нова Велика Румунія вирішити національних проблем ніяк не могла.

Національні питання ускладнювалися ще й надзвичайно жорсткою політикою урядів балканських країн стосовно інонаціональних громадян їхніх держав або, що особливо давалося взнаки в Югославії, стосовно тих партій, які не підтримували національної політики центру. Етнічні меншості та їхні партії трактували як джерело саботажу та непокорі, через що вони часто змушені були вдаватися саме до таких дій. Як ми вже знаємо, у ХІХ столітті процеси національної консолідації успішно відбулися у греків, болгар, сербів, албанців, румунів та південнослов'янських народностей Габсбурзької імперії. Упродовж періоду національного відродження балканські лідери піддавали нищівній критиці уряди Османської

та Габсбурзької імперії за їхню протидію національним рухам. Тим часом, обидві імперії, жодна з яких не була організована за національним принципом, давали народам, які їх населяли, доволі широкі права на самоврядування. Система мілетів та громад давала змогу більшості балканських християн, навіть перебуваючи під османським пануванням, самостійно керувати власним життям та справами свого регіону; якщо ж хто вирішував повернутися в іслам, то перед ним відкривалися шляхи до найвищих адміністративних посад імперії. У Габсбурзькій імперії статус особи більше залежав від її соціального становища, ніж від національної приналежності. Кількісно невелика хорватська шляхта мала ті ж права, що й угорські чи німецькі дворяни. Втім, навіть румуни та серби, які перебували у значно слабшій позиції, оскільки більшість з них була селянами, мали власні церковні інституції й могли навчатися національними мовами. Ставлення до національних меншостей в імперіях, звісно ж, не було ідеальним, проте загалом картина не була аж такою похмурою.

Нові національні режими були налаштовані куди більш не толерантно. При новій владі становище особи, яка не належала до панівної національності, могло бути значно гіршим, ніж за часів імперського правління. Фактично, кожен протидію політиці центрального уряду або спробу якось змінити статус власної національної групи вважали державною зрадою. Трохи нижче ми згадуватимемо про справу з ув'язненням членів Хорватської Селянської партії, які прагнули зовсім не розвалу Югославської держави, а лише реформи надто централізованої конституції. Поліція також придушувала найменший вияв албанського або македонського національного почуття. Лідери балканських урядів, як правило, називали представників меншостей *іноземцями*, навіть якщо ті мешкали у своєму краї упродовж століть. Саме так ставилися до угорців, турків, німців, албанців та італійців у Югославії і до угорців, німців, українців та євреїв — у Румунії.

У повоєнний період проблему національних меншин почали вирішувати так, що гіршим від нього могло видатися хіба вигнання з країни та повне знищення національних груп: примусовий обмін населенням відбувся спершу між Грецією і Туреччиною, а пізніше за допомогою взаємного переселення спробували вирішити греко-болгарські суперечності, що обернулося серйозними проблемами у майбутньому. Попри те, що в такий спосіб справді можна було сприяти гомогенізації населення того чи іншого регіону, при подібних обмінах часто

нехтували особистими та майновими правами громадян, й це було справжньою трагедією всіх переселенців. Скажімо, тоді багатьох заможних грецьких купців та ремісників було примусово переселено з Туреччини до Греції й на необжиті македонські території, де вони перетворювалися на зубожілих селян або міських волоцюг у Афінах чи в Піреї.

До того ж, мирні врегулювання майже нічого не зробили для послаблення міжнародної напруги. Ні Болгарія, ні Угорщина не прийняли договорів, які віддавали великі групи населення обох національностей під владу іноземцям. Більшість болгар все ще вважали правдивими кордонами своєї країни ті, які були визначені Сан-Стефанівським договором. Італія, Греція та Югославія продовжували заздрим оком поглядати на албанські території. Румуни намагалися утримати здобуті по війні території, приєднання яких викликало обурення радянського, угорського та болгарського урядів. Всі сусіди Югославії мали ті чи інші плани стосовно її територій.

Економічні та соціальні проблеми

Раніше ми вже звертали увагу на бідність та відсталість країн балканського регіону. Війна, звісно ж, ще більше погіршила їхнє становище. У вересні 1914 року мало хто думав, що війна триватиме довше, ніж до Різдва. Адже Європа не знала великих конфліктів ще від часів Наполеона. Жодна європейська держава, а тим більше жоден балканський уряд, не були готові до військових та економічних наслідків тривалого конфлікту. Матеріальні збитки особливо далися взнаки Сербії, Албанії та Румунії, на територіях яких відбувалися масштабні військові операції. Значними були і людські втрати. Сербія втратила 275 тис. — майже 40% усіх мобілізованих. З-поміж болгарських вояків 300 тис. було поранено, а 100 тис. з них — загинули. Слід також пам'ятати, що військові дії розпочалися на території півострова ще у 1912 році, а на території Греції тривали аж до 1922-го.

Заборгованість балканських урядів була великою ще і до війни; нові військові витрати довелося компенсувати ще більшими позиками. Окрім цих боргів, на Болгарію було покладено просто безглуздо велику контрибуцію. Крім того, війна та мирні врегулювання призвели до розриву традиційних торгових зв'язків. Наприклад, до війни попри численні взаємні суперечності Німеччина і Габсбурзька імперія були головними торгівельними партнерами Румунії та Сербії. Тепер цим ринкам

слід було підшукати заміну, адже переможені Німеччина, Австрія та Угорщина тепер не мали змоги бути вигідними замовниками. Однак, найбільшою перешкодою міжнародній та балканській торгівлі стало повсюдне рішення національних урядів розвивати власну індустрію. Через те було піднято ввізне мито та обмежено зовнішню торгівлю, окрім випадків, коли та сприяла досягненню стратегічних державних цілей. Таким чином, міжвоєнний період може вважатися часом інтенсифікації економік, а водночас – і ерою політичного націоналізму.

Втім, найбільш болючим економічним питанням після війни залишався все ж таки перерозподіл земельної власності. Упродовж війни та після її завершення поступово ставало зрозуміло, що потребу землі вчорашніх селян (нинішніх солдатів) доведеться так чи інакше задовольнити. Уряди держав також враховували вплив більшовицької революції на своїх громадян і мусили якось протидіяти комуністичній пропаганді. Тому повсюди, окрім Албанії, розпочалися земельні реформи. Пovoєнні роки також характеризувалися підйомом політичних партій, які опиралися на масову підтримку селянства. І хоча позитивну програму дій вдалося сформулювати тільки Аграрному союзу Стамболійського, проте і Хорватська Селянська партія Стефана Радича, і Румунська Селянська партія відігравали у політичному житті своїх країн неабияку важливу роль. Діяльність цих партій ми детальніше розглянемо далі у цьому розділі.

Російська революція та балканські комуністичні партії

Перемога більшовиків у листопаді 1917 року та подальший вихід Росії зі світової війни вплинули і на перебіг військових дій, і на повоєнні мирні врегулювання. Для балканських та інших урядів поява великої держави, яка прагнула радикальної зміни всього політичного, економічного та соціального устрою Європи, була особливо небезпечним фактором. По закінченні війни більшовицькі лідери розраховували, що хвиля революцій прокотиться всім континентом. Втім, щось подібне трапилося тільки в Угорщині. У 1919 році ця країна перебувала у безвихідній ситуації: союзники наклали на угорців непосильну контрибуцію, до того ж було втрачено велику кількість національних земель. Після розпаду Габсбурзької імперії в Будапешті до влади спочатку прийшов поміркований республіканський уряд, а далі його змінила коаліція комуністів та соціал-демократів. У 1919 році

Бела Кун став на чолі єдиного тогочасного комуністичного уряду в Європі поза межами Радянської Росії. Цією ситуацією для укріплення власних позицій скористалася румунська влада — у квітні проти угорських комуністів було вислано війська. В результаті уряд Бели Куна було повалено, а самому йому довелося втекти за кордон.

Комуністичним партіям на той час не вдалося захопити владу в жодній іншій країні Європи, проте балканські уряди уважно стежили за розвитком подій у Радянській Росії та поширенням її впливу у Європі. Реакція європейських держав на більшовицький переворот багато в чому нагадувала ставлення монархічних урядів до Французької революції 1789 року. В обох випадках революційний рух вважали загрозою наявному стану речей та небезпекою, яка могла зрушити баланс сил у міжнародних взаєминах. Жодна балканська країна не визнавала Радянський Союз аж до 30-их років. Ще більше страху виникло, коли нові комуністичні партії, утворені на базі довоєнних марксистських соціалістичних та соціал-демократичних партійних груп, перемогли на виборах у Югославії та Болгарії.

Соціалістичні організації, які орієнтувалися на втілення марксистської програми дій, розвивалися зокрема у Болгарії та Румунії. Цікаво зауважити, що найсильніший соціалістичний рух поширився у Болгарії, яка на той час була найменш розвинутою індустріально. У 1891 році Димітур Благоев заснував Болгарську Соціал-Демократичну партію. Незадовго організація розкололася через доктринальні суперечки. Одна з фракцій, яку очолив Янко Саказов, дотримувалася так званої “широкої” програми, яка передбачала боротьбу за права робітників, як от за зменшення тривалості робочого дня, вищу зарплатню, проте планувала співпрацювати із селянами. Натомість, Благоев та його крило орієнтувалися на “вужьку” програму, за якою партія мала складатися тільки з робітників та боротися за більш радикальні перетворення, включно з конфіскацією всієї приватної власності. Соціалістичні партії опиралися на масову підтримку селян, чий голоси допомогли їм перемогти на виборах до болгарських народних зборів. Втім, позиції соціалістів послабилися після виникнення Аграрного союзу, яка стягнула на себе частину голосів виборців-селян. Однак, у 1913 році “широкопрограмники” та “вужькопрограмники” разом вибороли 37 депутатських мандатів. Їхня перемога свідчила про невдоволення виборців Другою балканською війною, яку Болгарія щойно програла. Кожна із соціалістичних партій мала

активні осередки на заводах і фабриках, а також власну профспілку.

У 1893 році соціалістичну партію заснували і в Бухаресті. Наприкінці століття вона також розкололася через програмні суперечності, й багато її колишніх членів приєдналися до лібералів. Після тимчасового занепаду, партія відновила свою діяльність у 1910 році під керівництвом Християна Раковскі. Соціал-Демократична партія у Сербії виникла в 1903 році; її члени одразу ж розпочали активно діяти в робітничих колективах та зніщували кілька масових страйків. В імперії Габсбургів соціал-демократичний рух взагалі надзвичайно поширився, тож були організовані також Хорватська та Словенська Соціал-Демократичні партії. В усіх цих політичних силах тривали суперечки з питань можливості співпраці з буржуазними партіями, створення профспілок, напрямків соціальної реформи та ставлення до селянства. В Греції соціалістичний рух поширився аж після війни, проте робітничі організації почали формуватися ще у 80-ті рр. XIX століття.

Після більшовицької революції соціал-демократичним партіям слід було визначитися у своєму ставленні до радянського уряду та його ідеологічної програми. Революція спричинила загальний розкол партій, більш радикальні представники яких взяли назву *комуністичні*, а решта так і zostалися соціалістами. Наприклад, у 1919 році про створення комуністичної партії оголосили болгарські “вужкопрограмники”. Того ж року ліве крило сербських соціалістів об'єдналося у Робітничу партію Югославії, яка пізніше увійшла до Комуністичного Інтернаціоналу. Втім, і соціалістичні, і комуністичні партії мусили дати собі раду з кількома істотними проблемами. Через низьку індустріалізацію, партії на Балканах не можна було сформувані з представників робітничого класу. Окремий робітничий прошарок вже існував, проте він був не надто чисельний і, до того ж, зберігав міцні зв'язки із сільським середовищем. “Масами” на Балканах були селяни, а марксистки завжди мали труднощі у взаєминах із сільським населенням. Саме тому серед керівництва та членства балканських лівих партій переважали представники інтелігенції. Упродовж міжвоєнного часу більшість цих партій перебувала у підпіллі. Існування соціалістичного та комуністичного руху слугували європейським урядам приводом для поліцейських репресій та періодичного утиску громадянських свобод. У той спосіб, праві урядові партії могли виправдати ухвалення будь-яких антиконституційних заходів.

Комуністичні рухи на Балканах та й в усій Європі суттєво послаблювала їхня очевидна підпорядкованість національним інтересам однієї великої країни. Європейські компартії перебували під безпосереднім контролем радянського уряду, а багато дій міжнародної комуністичної організації — Комінтерну — напряду шкодило національним комуністичним групам. Найбільший удар по місцевих рухах було завдано у 1924 році, коли V з'їзд Комінтерну прийняв радикальну відозву з національного питання і закликав до самовизначення “пригноблені народи” Македонії, Фракії, Хорватії. Словенії, Трансильванії, Добруджі, Бесарабії та Буковини. Бесарабія та Буковина мали відійти до Радянського Союзу, а решта земель слід було реорганізувати у окремі держави, які склали б міжнародну комуністичну федерацію, вочевидь, під головуванням того ж СРСР. Румунському комуністу й самому було важко погодитися з необхідністю повернення його держави у межі довоєнних кордонів, тим більше годі було сподіватися, що таке завдання додасть румунській компартії прихильників. Так само неприйнятним для грецького та югославського національних рухів був перегляд македонського питання — будь-які ініціативи у цьому напрямку сприймали насторожено та вороже.

Нові союзні блоки: Франція проти Італії

Із тимчасовим послабленням міжнародного впливу Німеччини та Росії у 20-их роках, для інших європейських урядів відкрилася можливість поширення свого впливу. Найбільш могутньою державою, від якою залежала дипломатія всієї Європи, стала Франція. Найпершим завданням французької зовнішньої політики після війни було підтримання *status quo* у Європі та контроль над виконанням положень мирних договорів. Французький уряд також прагнув не допустити відновлення могутності Німеччини, яка мала більше населення та більш життєздатну економіку. Досягненню цих цілей мали сприяти величезні контрибуції, з якими не могла впоратися ні німецька, ні загальноєвропейська фінансові системи, а також формування нових блоків союзних держав. Мирні угоди також передбачали виняткове обмеження німецьких озброєнь та повну демілітаризацію Рейнської області. Суворістю вжитих заходів проти держав-переможених Паризькі договори розпочинають нову еру міжнародних взаємин. Раніше великі держави Європи подібними угодами намагалися якомога краще сприяти стабільності на континенті — тому умови

переможеним виставляли не надто жорсткі. Так, у 1815 році Франції надали рівні права з столом переговорів, а у 1856-ому Паризький договір, фактично, не завдав Росії жодної шкоди, окрім деякої втрати престижу. Прусько-французький мир 1871 року передбачав перш за все визнання факту об'єднання Німеччини, а суму накладеної контрибуції Франція здатна була зібрати упродовж 10 років; навіть суперечлива анексія Ельзасу та Лотарингії не була повним надужиттям, оскільки більшість населення тут все-таки складали німці. Хоча великі держави досить часто могли повестися жорстоко зі слабким супротивником, як те доводить поділ Польщі у XVIII столітті, проте вони, принаймні, більш обережно ставилися одне до одного. Натомість, мирні врегулювання 1919–1920 років одразу ж розділили Європу на два ворожі табори: до першого належали держави-переможці, які хотіли б зберегти свої надбаня, а до другого – держави, кому мирні договори завдали великої шкоди, або ж ті, які почувалися несправедливо позбавленими своїх національних земель. Після того як США усунулися від європейських справ, Британії та Франції належало удвох протистояти Німеччині та Радянському Союзу, до яких пізніше приєдналася Італія. І хоча ці держави не завжди діяли спільно, саме розкол між старими союзниками спричинив політичну нестабільність та неспокій у дипломатичних взаєминах двох повоєнних десятиліть.

Франція, як найсильніша держава на континенті, після війни взяла під свій контроль всю дипломатичну організацію Європи. Її політика полягала у спробі створення міцного союзу держав, які скористали з війни, проти тих, які могли прагнути перегляду мирних договорів. У Східній Європі добрими союзниками Франції, вочевидь, могли стати 4 держави: Польща, Чехословаччина, Румунія та Югославія. Всі вони в результаті війни виграли, проте всі також мали проблеми з національними меншостями. Польща знову повернулася на карту Європи і повернула собі території, розділені Прусією, Росією та Габсбурзькою імперією у XVIII столітті. Однак, в межах її кордонів на сході опинилися великі національні групи українців та білорусів, а на заході – німців. Чехословаччина об'єднала чехів габсбурзької Австрії та словаків королівської Угорщини, на заході цієї держави компактно проживали німці, а на сході – українці. Надалі чехи багато в чому повторюватимуть національну політику сербів у Югославії і спричинять у своїй державі подібні антагонізми. До національних проблем Югославії та Румунії звернемося детальніше в наступних

параграфів цього розділу, а зараз нам лише важливо наголосити, що у всіх цих державах національне питання було надзвичайно загостреним.

Як і Франція, східноєвропейські держави добре розуміли, що для захисту власних інтересів варто об'єднатися. У серпні 1920 року Чехословаччина та Югославія підписали союз, спрямований, найперше, проти Угорщини. А після спроби Карла, останнього габсбурзького імператора, відвоювати свій трон в Угорщині у 1921 році, східноєвропейські держави підписали ще ряд угод. У квітні 1921-го Чехословаччина та Румунія підписали договір про взаєморозуміння, а у червні те саме було зроблено Румунією та Югославією. Ці пакти були, головним чином, оборонними договорами, спрямованими проти Угорщини та Болгарії; разом ці країни формували так звану Малу Антанту. Союз східноєвропейських країн користувався значною підтримкою Франції, котра підписала окремі договори з Польщею у 1921 році, з Чехословаччиною – у 1924-ому, з Румунією – у 1926-ому, а з Югославією – у 1927-ому. Вся система договорів нагадувала формування Східного Бар'єру попередніх століть і була спрямована, водночас, і проти Радянського Союзу, і проти Німеччини. Щойно створена Ліга Націй також захищала французькі інтереси. Попри те, що ця організація виникла саме задля вирішення міжнародних проблем і уникання війни, принаймні, так вважав Вудро Вільсон, один із найбільших її прихильників, дуже швидко вона перетворилася в інструмент підтримання європейського *status quo*, заданого положеннями Паризьких угод.

Союз держав-переможців неминуче провокував виникнення союзу з протилежного боку. До того ж, після закінчення війни інтереси Британії та Франції розійшлися: Британія вступала у війну лише задля збереження балансу сил на континенті і її уряд зовсім не бажав заміни німецької гегемонії на французьку. Між двома великими колоніальними державами-переможницями так само виникали непорозуміння і щодо повоєнних поділів: ми вже бачили чим закінчилася їхнє суперництво в Анатолії. Через те Британія не у всьому підтримувала французькі дипломатичні ініціативи на континенті. З країн-ревізіоністів потенційно найбільш небезпечним був Радянський Союз, котрий ніс загрозу не лише територіальній цілісності, а й політичному та соціальному устрою Європи. Ще однією невдоволеною країною була Німеччина, уряд якої так само шукав можливостей змінити територіальні, економічні та військові умови мирних договорів, проте, звісно ж, не мав на меті переінакшити соціальну структуру європейських країн.

Апелюючи до права націй на самовизначення, німецькі націоналісти вказували на несправедливість мирних угод, котрі передали території зі значними німецькими громадами під владу Польщі та Чехословаччини; вони також шукали можливості об'єднання з Австрією, народ якої на той час прагнув того самого. У Східній Європі ревізії наявного стану прагнули Австрія, Угорщина та Болгарія. Більшість югославських хорватів теж були невдоволені наслідками повоєнного переділу. Окрім цього, Греція та Албанія мали претензії як до спільних кордонів, так і до загального свого статусу у світі. Поступове наростання небезпеки було очевидним. Втім, оскільки на той час Німеччина та Радянський Союз не могли спробувати змінити ситуацію, табір невдоволених очолила найслабша з великих держав — Італія.

Належність до табору переможців у війні не принесла Італії сподіваних результатів. На тлі того, які величезні трофеї здобули імперіалістичні Британія та Франція, надбання Італії здавалися більш ніж скромними. Адже на той час італійці вже не ставили собі за мету “самовизначення” або об'єднання країни — ці завдання вже були досягнуті; тепер йшлося про створення Середземноморської імперії, яка б могла кинути виклик і перевершити імперії, створені Британією та Францією. Щодо Східної Європи італійська експансія мала полягати у здобутті панування на Адріатиці та на всьому Балканському півострові. У 20-их роках надзвичайно ворожими були взаємини Італії із Югославією та Грецією, суперечки з якими розпочалися одразу ж після мирних переговорів.

Особлива напруга з цього приводу панувала у Белграді. Як ми пам'ятаємо, згідно Лондонського договору 1915 року Італії після війни мали належати великі території, населені слов'янами. Надалі їй було передано Істрію, але не Далмацію. Окремий конфлікт точився довкола статусу порту Рієка. У листопаді 1920 року італійський та югославський уряди підписали договір у Рапало, який мав вирішити прикордонні проблеми обох держав. Італії передали порт Задар, а порт Рієка отримував незалежний статус. У 1922 році Рієку захопив озброєний італійський загін під проводом поета Габрієля Д'Анунціо, котрий встановив у місті бутафорний диктаторський режим. Після цього в Рієку вступили італійські регулярні війська, а у 1924 році Югославія визнала факт анексії.

Експансіоністська політика Італії отримала новий поштовх у 1922 році, після приходу до влади Беніто Мусоліні. Встановлений ним фашистський режим розробив масштабну

програму завоювань, результатом яких мало бути створення у Середземномор'ї нової Римської імперії. Головною перешкодою італійським планам в цьому регіоні була Франція. З огляду на це, Італія почала сприяти зближенню країн, котрі не належали до французької системи безпеки, — Австрії, Угорщини та Болгарії. Окрім цього, італійський уряд почав надавати підтримку хорватському та македонському підпіллю на території Югославії. Поступово політика Італії ставала все агресивнішою. У серпні 1923 року під час переговорів з питань врегулювання греко-албанського кордону було вбито кілька спостерігачів — представників італійського уряду. Італія негайно поставила Греції ультиматум і окупувала Корфу. Однак, грецький уряд звернувся з протестом до Ліги Націй й внаслідок мирного врегулювання італійцям довелося залишити острів.

Втім, головні зусилля італійської політики були спрямовані не проти Югославії чи Греції, а проти Албанії. Згідно повоєнних договорів, Італії передали тільки острів Сасено; проте Союзні держави також визнали за нею право пріоритетного впливу на албанську політику, що фактично, дорівнювало встановленню італійського протекторату над Албанією. Головною колізією міжвоєнної історії цієї країни, про яку ми детальніше говоритимемо далі, було поступове наростання італійського впливу, яке завершилося повною окупацією Албанії.

Попри агресивну політику на Адріатиці, Італія намагалася зав'язати контакти з іншими країнами-ревізіоністами. У квітні 1927 року було підписано договір з Угорщиною, а у 1930-ому — з Австрією. Того ж року болгарський цар Борис одружився з принцесою Джованою з італійського королівського роду Савой. Союз цих держав ще посилювався у 30-их, коли фашистська Італія увійшла до спілки з нацистською Німеччиною.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВНУТРІШНЬОГО РОЗВИТКУ

Попри суперечливу дипломатичну діяльність італійського та французького урядів, жодного значного конфлікту у міжвоєнний час на Балканах не трапилося. Фактично, на короткий період, півострів перестав бути осередком головних зіткнень імперіалістичних держав. Через те національні уряди на Балканах могли спрямувати свої зусилля на вирішення внутрішніх проблем, які постали і через умови Паризьких договорів, і через економічні та соціальні труднощі того часу.

Питання зовнішньої політики відійшли на другий план. Народи Балкан спробували прийняти мирні врегулювання та пристосуватися до нового становища.

Югославія

З-поміж усіх балканських держав того часу найбільш складну історію внутрішнього розвитку має Югославія; аналізуючи проблеми, які постали перед цією країною, можемо натрапити на труднощі й суперечності, типові і для решти балканських націй. Оскільки головні кроки, що призвели до організації нової держави, були зроблені ще упродовж війни та місяця безпосередньо після укладення перемир'я, нам варто детальніше проаналізувати події, які передували 1 грудня 1918 року, й зокрема, звернути увагу на роль у процесі створення Югославії трьох найбільш активних інституцій: сербського уряду, Югославського Комітету і Національної Ради у Загребі.

Після поразки, завданої габсбурзькою армією, та виснажливого маршу крізь албанські землі, рештки сербських військ та уряд у вигнанні під керівництвом князя-реґента Олександра, першим міністром якого залишався Нікола Пашич, отаборилися на Корфу. Становище сербів було незавидним: повна військова поразка і жодних гарантій з боку Союзних держав. Умови Лондонського договору були всім відомі. Тим часом, сербські плани залишалися на довоєнному рівні й передбачали, передовсім, об'єднання сербів на їхніх національних землях. Найпершими завданнями до війни були приєднання Боснії та Герцеговини й здобуття виходу до Адріатичного моря. Надалі, якщо б трапилася така можливість, серби планували анексувати Воєводину, яка перебувала під владою Габсбургів. Таким чином, повоєнна Сербія мала бути централізованою православною державою, очолюваною династією Караджорджевічів. Як бачимо, в минулому сербський уряд виявляв більше зацікавлення питаннями співпраці та навіть об'єднання з іншими південнослов'янськими націями. Перед війною сербська інтелігенція та студентство були найбільшими прихильниками югославської програми. Попри все, створення Югославії не було для Сербії необхідністю: її уряд повністю контролював невелику національну територію і мав сильних іноземних союзників.

Хорватські та словенські національні лідери у Габсбурзькій імперії були в дещо іншому становищі. Упродовж війни більшість слов'ян залишалися вірними вояками імперії; окремі

хорватські офіцери відзначилися на полях боїв. Траплялися і дезертирства, особливо, коли поразка здавалася невідворотною, проте загалом слов'янські солдати і матроси з честю виконували покладені на них завдання. Так само поводитися і політичні лідери південнослов'янських народів. Всередині монархії їхньою основною метою залишалася її реорганізація у троїсту структуру. Дуже активну роботу в цьому напрямку вела Словенська Народна партія австрійського райхсрату, яку очолював др. Антон Корошеч. Звісно ж, всі подібні ініціативи одразу ж наражалися на опозицію угорських фракцій, які навіть в умовах війни намагалися ще послабити умови *Аустляйху*. Вони навіть гадки не мали відмовлятися від румунських або південнослов'янських земель.

Поза тим, окремі визначні діячі австро-угорської політики вирішили емігрувати. Важливу роль у майбутньому створенні Югославії відіграв так званий Югославський Комітет – група емігрантів під керівництвом Анте Трумбича та Франко Супіло, далматинців, які до того брали активну участь у створенні Хорвато-Сербської коаліції. Штаб Югославського Комітету спершу розмістився в Італії, а потім перебрався до Лондона. Це була неофіційна організація, вплив і програма якої обмежувалися авторитетом і поглядами її членів. Однак, Комітет підтримував зв'язки з широким колом осіб в імперії Габсбургів та з багатьма провідними хорватськими і сербськими політиками. Комітет також співпрацював із найбільшими еміграційними осередками в Європі та Америці. Головними завданнями організації були пропаганда та інформування урядів Союзних держав про наміри слов'янського населення Габсбурзької імперії, а також агітація за об'єднання всіх південних слов'ян. Члени Комітету від початку діяли, покладаючись на перемогу союзників. Тому найбільшою небезпекою вони вважали італійські претензії на югославські території. Після підписання Лондонського договору, який потвердив їхні страхи, учасники Югославського Комітету спрямували всю свою діяльність на перешкоджання експансії Італії в Адріатиці.

Взаємини Югославського Комітету та сербського уряду Пашича, природно, не могли бути простими. Як ми вже знаємо, Пашич претендував на роль речника всіх південних слов'ян. Тож йому не було потреби визнавати існування Комітету, який не мав ні великого впливу, ні іноземної підтримки. Попри все, після початку війни серед сербських лідерів все частіше почали звучати голоси в підтримку руху за визволення слов'ян Габсбурзької імперії – перш за все, сербів,

хорватів та словенців. Тоді ж згадали й про можливість майбутнього об'єднання. Втім, Пашич розглядав такий варіант розвитку подій лише як поширення повноважень сербського уряду на більшу територію.

На противагу такій позиції, хорвати та словенці Габсбурзької імперії прагнули, найперше, створити єдине південно-слов'янське політичне утворення в її межах. Після цього, на їхню думку, можна було шукати порозуміння із сербським урядом. Якщо ж імперія не розпадеться і відокремлення виявиться неможливим, то аналогічну політику слід вести й щодо габсбурзького уряду, добиваючись реорганізації держави у троїсту структуру. У травні 1917 року 33 депутати австрійського парламенту від слов'янських земель об'єдналися у коаліцію, а її президент Корошеч зробив наступну заяву:

“Ми, всі хто підписався під цим документом, національні депутати югославської фракції, виходячи з принципу національного самовизначення та хорватських державних прав, вимагаємо об'єднання всіх слов'янських земель монархії, які населені словенами, хорватами та сербами, в єдине автономне утворення, вільне від влади інших націй, засноване на демократичних засадах під берлом Габсбурзько-Лотаринзької династії; ми докладемо всіх зусиль, аби втілити мрію про єдність наших народів”¹.

Попри багато непорозумінь та суперечливі позиції стосовно власне об'єднання, перебіг обставин змусив Пашича та Югославський Комітет прийти до порозуміння. Сербському урядові на Корфу не бракувало власних проблем. Князь Олександр не міг достатньою мірою контролювати верхівку залишків своєї армії, зокрема полковника Димітриєвіча та представників “Чорної Руки”. Щоби протидіяти їхнім акціям, князь сформував власну організацію, котру було названо “Білою рукою”. У 1917-ому сили князя настільки зміцніли, що він зважився звинуватити Димітриєвіча у зраді, підбурюванні до заколоту й у підготовці замаху проти особи правителя. У червні 1917-го Димітриєвіча та двох його найближчих сподвижників в результаті зразкового бутафорного розслідування засудили і стратили. Близько 200 їхніх соратників було кинуте до в'язниці.

Окрім того, Пашич та князь Олександр мали неабиякі труднощі і у міжнародних взаєминах. Чорногорський король Миколай не лише не бажав прийняти сербської зверхності, але

¹ Mihael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, 2 vols. (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976), II, 642.

й висував претензії щодо територій, на які претендував і Белград. Македонські проблеми, здавалося, назрівали знову. Проте найбільше занепокоєння сербів викликало падіння російського царського режиму у березні 1917 року. Російський уряд завжди підтримував Сербію, яка після втрати свого патрона, значною мірою, втратила і свій статус на міжнародній арені. З цих причин тоді ж, у березні, Пашич зв'язався з Трумбичем і запросив його та інших представників Югославського Комітету на Корфу. Переговори делегації з сербськими лідерами тривали з 15 червня по 30 липня. Головною темою дискусії була структура майбутньої об'єднаної держави, яка могла бути централізованою або ж федеральною. На переговорах у кращому становищі опинився Пашич, оскільки колеги Трумбича не повністю підтримували його прагнення до запровадження федеральної форми правління. Результати зустрічі у липні 1917 року були підсумовані Декларацією Корфу. В ній зокрема йшлося, що сербський уряд та Югославський Комітет спільно працюватимуть задля створення єдиної Югославської держави, яка має постати як конституційна монархія, очолювана династією Караджорджевічів. Конституцію держави належало створити окремій конституційній асамблеї, яка мала бути обрана шляхом загального голосування всього чоловічого населення країни. Оскільки рішення у всіх випадках приймалися більшістю голосів, серби, які переважали кількісно, були у вигіднішому становищі. Передмова до декларації наголошувала, що хорвати, серби і словени — є одним народом, “єдиним по крові та по мові, розмовній і писаній”². Як бачимо, задекларовано права лише 3 народностей; про інші народи — чорногорців, албанців та боснійських мусульман — документ не згадує. Втім, декларація була не більш як заявою про наміри, вона не мала юридичної сили. З іншого боку, цей документ покладав на сербський уряд відповідальність за втілення ідеї утворення державного об'єднання південних слов'ян у разі розпаду держави Габсбургів — на той час питання тривкості монархії залишалося відкритим.

Упродовж наступного року не було жодних ознак того, що Союзні держави прагнуть поділу Габсбурзької імперії. Сербських лідерів, натомість, найбільше хвилювало питання територіальних компенсацій після підписання миру. Пашич все ще прагнув керувати цілою південнослов'янською державою сам. Однак, остаточне вирішення питання залежало не від

² Petrovich, *History of Modern Serbia*, II, 644.

сербського уряду чи Югославського Комітету, а від діяльності національних організацій всередині імперії Габсбургів. Упродовж останніх тижнів війни монархія, фактично, розпалася на свої національні складові. Намагаючись утримати землі своєї корони, імператор Карл, який змінив на троні Франца Йосифа у листопаді 1916 року, у жовтні 1918-го проголосив, що Австрію буде перетворено на федерацію. Однак, того ж місяця у Празі чеські національні організації задекларували незалежність своєї країни. У листопаді такі самі виступи відбулися в самій Австрії та в Угорщині, де до влади прийшли республіканські уряди. Фактично, імперія самоліквідувалася, а тому шукати вирішення свого національного питання у складі держави Габсбургів для жодної з націй вже не було сенсу.

Паралельно до аналогічних процесів на інших національних землях, у жовтні 1918 року в Загребі було створено Національну Раду Словенців, Хорватів та Сербів. Рада проголосила намір підтримати прагнення південних слов'ян імперії до утворення окремої демократичної держави. Церковний лідер словенців Корошеч став президентом Ради, а на пости віце-президентів було обрано одного хорвата і одного серба. Водночас, хорватський сабор заявив про незалежність Хорватії, а після цього вступив до союзу, створеного Національною Радою. Нова організація уповноважила Югославський Комітет представляти південних слов'ян колишньої імперії на всіх міжнародних переговорах, надаючи йому, у той спосіб, реальних повноважень. Такі ж події розгорталися у Словенії, Боснії та Герцеговині. До 3 листопада, коли представники габсбурзького командування та союзники прийняли рішення про припинення вогню, південнослов'янські монархії вже створили політичну організацію, яка ефективно контролювала всі їхні національні землі. Національна Рада одразу ж надіслала Союзним державам ноту, в якій засвідчувала бажання приєднатися до Сербії й Чорногорії.

На цьому етапі постало питання, в якому напрямку рухатися далі? Довкола панували хаос і замішання: слов'янські лідери остерігалися італійських намірів і готувалися чинити опір окупації будь-якої частини своєї території. Через таку небезпеку слід було якомога швидше визначитися зі статусом південнослов'янських земель. Тим часом, у Загребі з цього приводу думки все-таки розділилися. Трумбич був переконаний, що спершу слід укласти союз між колишніми слов'янськими територіями Австро-Угорщини, а вже потім вести переговори з Белградом на рівних. Інша група, очолювана головою Сербської Незалежної партії Светозаром Прибічевічем,

наполягала на негайному приєднанні до Сербії. На зборах Національної Ради, які ухвалили дотримуватися другого шляху, лише Стефан Радич виступив однозначно проти такої пропозиції. Після цього Рада призначила делегатів, які мали відбути до Белграда і домовитися про об'єднання.

Сербська сторона прийняла пропозицію Ради, головним чином, за сприяння князя Олександра, який виконував роль регента короля Петера. Пашича в Белграді тоді не було, та й інші члени сербських національних зборів роз'їхалися по країні. Делегація Національної Ради прибула до столиці Сербії і представила князю Олександрю офіційну декларацію з пропозицією об'єднання — Олександр прийняв її. Таким чином, 1 грудня 1918 року є датою народження Королівства Сербів, Хорватів та Словенців, і ця назва, як ми вже знаємо, була офіційною назвою Югославської держави до 1929 року (див. карту 8). Дії хорватських, сербських та словенських лідерів були підтримані національними революційними організаціями у Воеводині та Чорногорії. Ще у листопаді національні збори у Цетиньє проголосили зміщення короля Миколая та союз із Сербією; такі ж події відбулися і у Воеводині. Таким чином, формування Югославської держави було справою рук національних комітетів, а ініціатива об'єднання походила від слов'ян Габсбурзької імперії.

Упродовж двох років після об'єднання країною керував белградський уряд, використовуючи власні адміністративні структури. Лише сербська армія захищала кордони нової держави; хорватські частини габсбурзької імперської армії розформували, а офіцерам-хорватам не запропонували нових постів. У січні 1919 року прем'єром уряду став Стоян Протич з Сербської Радикальної партії, Корошечу довірили посаду віце-прем'єра, а Трумбич став міністром зовнішніх справ. Було сформовано тимчасовий парламент, до якого увійшли депутати сербських національних зборів, хорватської Національної Ради та представники аналогічних інституцій інших національностей. Найважливішим завданням перехідного періоду було скликання конституційної асамблеї.

Конфлікти, звісно ж, почалися одразу, адже навіть за найкращих обставин злиття двох різних політичних систем є справою складною. Точилися суперечки з приводу виокремлення виборчих округів та визначення системи представництва. Багато старих партій продовжували діяти, проте почали з'являтися і нові. Взяти участь у виборах готувалося 40 політичних організацій, з-поміж яких зупинимось лише на найбільш важливих.

Карта 8. Формування Королівства Сербів, Хорватів та Словенців

Найвпливовішою партією об'єднаної Югославії, як того й слід було чекати, стала Сербська Радикальна партія під проводом Пашича. Попри те, що колись це була партія сербських селян, до часу утворення Югославії вона вже захищала інтереси середнього класу й об'єднувала підприємців та комерсантів, чиновників, військових, суддів та людей інших інтелектуальних професій. Втім, оскільки радикали найбільш відверто висловлювалися за поширення сербської національної ідеї, основна маса селян все ще підтримувала саме цю партію. У 1919 році ліве крило Сербської Радикальної партії відколося і сформувало Демократичну партію, на чолі якої стали Любомір Давидовіч та Светозар Прибічевіч — ці політики раніше відігравали важливу роль в русі сербів Габсбурзької

монархії, так званих *пречан*. Нова партія, таким чином, намагалася об'єднати сербів з обох боків колишнього кордону. Оскільки і радикали, і демократи підтримували ідею централізованого уряду, то були здатні налагодити міжпартійну співпрацю.

Хорвато-Сербська коаліція зійшла з політичної сцени. Натомість, найбільш впливовою хорватською партією стала Хорватська Селянська партія, створена у 1904 році братами Анте і Стефаном Радичами. Через тогочасні виняткові обмеження виборчого права селянські представники змогли здобути лише кілька місць у *саборі*. Проте після війни, із запровадженням всезагального права голосу для чоловіків, ситуація радикально змінилася. Після смерті свого брата, у лютому 1919 року, Стефан Радич став безсумнівним лідером всієї партії. Попре свою впертість і важкий характер, Стефан зумів об'єднати своїм авторитетом і викликати довіру у великої кількості хорватських селян. Що ж до його ставлення до союзу із Сербією, то, нагадаємо, це був єдиний депутат Національної Ради, який у грудні 1918 року висловився проти об'єднання.

Упродовж наступних кількох місяців Радич та його партійні соратники дотримувалися суворої опозиційної лінії. В лютому 1919 року у Загребі було проведено з'їзд партії, на якому присутні підтримали ідею створення Хорватської Селянської Республіки. Учасники з'їзду направили на Паризьку мирну конференцію петицію, яку підписало 200 тис. осіб. У березні Радича арештували й він перебував у в'язниці майже безперервно, аж до виборів у листопаді 1920 року; з іншими лідерами руху вчинили так само. Непевні звинувачення та ув'язнення відомого хорватського лідера, котрий мав величезний авторитет серед національного селянства, було не надто добрим початком спільної південнослов'янської держави. Вимогу Радича щодо утворення хорватської автономії одразу ж підтримали обидві гілки Хорватської Партії Прав, яка все ще продовжувала існувати. Слід наголосити, що жодна хорватська партія не прийняла централізації.

Скориставшись суперечками сербів та хорватів, свій політичний вплив у країні спробували поширити словенці та боснійські мусульмани. Інтереси словенців продовжувала захищати Народна партія під проводом Корошеча. Ця консервативна, клерикальна і надзвичайно опортуністська політична сила спромоглася здобути значну підтримку словенського електорату. Сильні позиції мала також Югославська Мусульманська організація, яка захищала інтереси боснійських

мусульман, які як пам'ятаємо завжди домінували у політичному житті своєї провінції.

Окрім Хорватської Селянської партії, одразу ж по війні виникла комуністична партія. Від самого свого створення, у 1919 році, ця політична сила відігравала важливу роль в організації страйків та агітації серед робітничих громад. Побоюючись революційних заворушень, у грудні 1920 року уряд спробував припинити діяльність комуністів і закрити їхні друковані видання. Однак, на виборах до конституційної асамблеї компартія посіла 3 місце за кількістю набраних голосів. Комуністів підтримували, найперше, незадоволені панівною політичною та соціальною системою, тому найбільше прихильників вони мали у найвідсталіших частинах країни, скажімо, в Македонії та Чорногорії, де до двох п'ятих від загальної кількості виборців віддали їм свої голоси. Звісно ж, у цих регіонах не було індустріального пролетаріату, на який теоретично мала би опиратися компартія. Комуністи, фактично, не мали шансів діяти відкрито або легально. У 1921 році було організовано замах на життя князя Олександра, й того ж року від рук змовників загинув югославський міністр внутрішніх справ. Після того, як у липні 1921 року було прийнято дуже суворий Закон про Державну Безпеку, майже вся партійна структура комуністів розпалася або змушена була піти у підпілля. Більшістю голосів в асамблеї компартію позбавили всіх депутатських мандатів. Надалі партія діяла або підпільно, або через мережу підставних організацій.

У листопаді 1920 року відбулися вибори до конституційної асамблеї. Право голосу отримали всі дорослі чоловіки країни, окрім німців та угорців за походженням. Поліція у вибори не втручалася, у них взяло участь 65% виборців. 3 419 місць у парламенті — 94 виборола Сербська Демократична партія, 89 — Сербська Радикальна партія, 58 — комуністи, 50 — Хорватська Селянська партія, Словенська та Хорватська клерикальні партії вибороли 27 місць, боснійські мусульмани — 24, а соціал-демократи — всього 10³. Решта місць розділили менші партії. За результатами виборів, уряд сформували із сербських демократів та радикалів, а прем'єр-міністром став Пашич. Головним завданням нової влади був нагляд за правомірністю розробки нової конституції.

³ Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Vol. IX of Peter F. Sugar and Donald W. Treagold, eds., Див. переклад: Ротшильд Джозеф "Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами". — К.: Мегатайп, 2001. *A History of East Central Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1974), p. 215.

Після виборів делегати від Хорватської Селянської партії зустрілися в Загребі й вирішили бойкотувати засідання асамблеї. Комуністів, як ми вже знаємо, асамблея усунула від участі сама. Отже, четверть обраних представників в її роботі участі не брали. За таких обставин, ініціативам сербських централістів ніхто не міг завадити, й завершений у червні 1921 року проект конституції повністю відбивав їхні інтереси. Однак, навіть урядові було важко забезпечити його прийняття. Щоб сформувати парламентську більшість влада звернулася зі спеціальними пропозиціями до боснійських мусульман. На підсумковому засіданні із 419 депутатів були присутні 258. Конституцію було прийнято у співвідношенні 223 проти 35 голосів. Всі хорватські партії, комуністи та словенські делегати, виступили проти такого рішення.

За новою конституцією, держава ставала конституційною монархією, значна влада в ній належала королю. Однопалатна Національна Асамблея мала складатися з 315 депутатів і обиратися на 4-річний термін прямим таємним голосуванням. Виборча система була пропорційною. Конституція гарантувала доволі широке коло громадянських прав та свобод, проте уряд залишив собі можливість призупиняти дію того чи іншого її положення, якщо воно починало перешкоджати його роботі. Олександр присягнув на вірність конституції 28 червня 1921 року, у річницю битви під Косово – важливої дати сербської історії. Таким чином, нова Югославська держава своєю структурою дуже нагадувала передвоєнну Сербію. Країною керували з Белграда, а при владі перебували, головним чином, сербські політичні діячі.

Ухвалений у квітні 1922 року закон, який регламентував виконавчу владу в країні, підтвердив намічену тенденцію. Територію держави розділили на 33 департаменти, якими керували призначені королем префекти. Попри те, що нижчим ланкам адміністративної системи було залишено деякі автономні права, головні рішення ухвалювалися саме префектами. Історичні провінції ліквідували: Хорватію та Славонію поділили на чотири округи, а Далмацію – на два.

Таким чином, сербський централізм переміг, проте ціна цієї перемоги була доволі високою. Більшість югославського населення ніколи й не була згідна із цими рішеннями. Попри те, що найсильніша опозиція до ініціатив Белграда походила із Загреба, від Хорватської Селянської партії, не менше невдоволення унітарною структурою держави висловлювали словенці, боснійські мусульмани, чорногорці, македонці й албанці. На

жаль, сербська влада, захищаючи свої інтереси, розцінювала будь-яку критику конституції як “зраду”, навіть якщо її метою було реструктурування держави, а не її руйнування. Тому відкрито перебувати в опозиції було небезпечно. З іншого боку, центральна влада, намагаючись навести в країні порядок, все більше покладалася на силу. Репресивні заходи та загальне обмеження громадянських свобод, звісно, шкодили і сербському населенню, однак ця національна група, все ж, залишалася панівною.

Найбільшою проблемою новоствореної держави було те, що прогнозованого окремими політичними діячами ще у 1914 році виникнення югославської нації після об’єднання так і не трапилося. Співвідношення мешканців різних національностей на той час було таким: 43% всього населення склали серби, 23% – хорвати, 8,5% – словенці, 6% – боснійські мусульмани, 5% – македонські слов’яни, 3,6% – албанці; до решти – 14% – належали представники національних меншин – німців, угорців, волохів, євреїв та циганів⁴. Незважаючи на масовану риторичку політичних лідерів, ці люди ніколи не вважали себе однією нацією. Найбільш активне протистояння розвинулося між сербами і хорватами – ворожість між цими двома групами, фактично, паралізувала країну. На той час всім стало зрозуміло, наскільки важко погодити та об’єднати два народи, які настільки різняться своїм історичним минулим та релігійною традицією. Раніше більшість хорватів підкорялися власній національній адміністрації, мали свій парламент та яскравих політичних лідерів. Хорвати зберігали зв’язок з традиціями Габсбурзької імперії, яка була більш цивілізованою, ніж Сербське королівство – цю культурну відмінність хорвати завжди виділяли. Їхній опір австро-угорському пануванню полягав у протидії намаганням Відня та Будапешта обмежити ту незалежність, яку вони мали. Століттями борючись за автономію, хорвати тепер не збиралися капітулювати і перед амбіціями Белграда. Такі погляди поділяли і багато габсбурзьких сербів-пречан, яким структура нової держави також не imponувала.

Більшість сербських лідерів переживали опозицію хорватів надзвичайно болюче. Вони вважали себе визволителями південних слов’ян від іноземного гніту і Османської, і Габсбурзької імперій – це ідея стала важливою частиною їхньої національної міфології. Серби також знали, що їхні втрати на

⁴ Joseph Rothschild, *East Central Europe*, pp. 202, 203.

останній війні були найбільшими, а тому прагнули хоча б частково компенсувати їх. Національна ідея та православна церква виступали надзвичайно ефективними об'єднавчими факторами для всього сербського народу. Багато сербів так ніколи й не позбавилися відчуття глибокої підозри до хорватів через їхнє католицьке віросповідання та габсбурзьке минуле. У державі поступово наростала впевненість, що хорвати якимось чином готові зрадити її інтереси. В будь-якому випадку, сербським лідерам вдалося перебрати уряд країни під свій контроль. Їхнє домінування у подальшому національному житті Югославії не викликало сумнівів:

“Лише один уряд в періоді між війнами був очолюваний не сербським прем'єром, і в більшості випадків саме сербам належали всі ключові державні посади (наприклад, портфелі міністрів зовнішніх та внутрішніх справ чи військово-морського флоту). Всі семеро прем'єр-міністрів з 24-ох складів уряду між груднем 1918 та січнем 1929 – тобто у період парламентської демократії – були сербами. У подальший період – з січня 1929 року по березень 1941-го – змінилося 15 складів уряду, в яких 3/5 всіх міністрів (73 зі 121) також були сербами. Словен Антон Корошеч пробув прем'єром від тільки від 27 липня 1928 року до 6 січня 1929-го. Лише у 6-ти складах кабінету міністрів одразу ж після війни (від 20 грудня 1918 року до 1 січня 1929-го) не серб, а хорват Анте Трумбич обіймав посаду міністра зовнішніх справ. Корошеч був єдиним не-сербом, який керував міністерством внутрішніх справ (це траплялося двічі: від 27 липня 1928 року по 6 січня 1929-го і від 24 червня 1935 року по 1 грудня 1938-го). В усіх 39 кабінетах міністром армії і флоту був сербський кадровий генерал. І знову ж: зі 165 генералів регулярної армії у 1938 році лише 2 були хорватами і 2 словенцями – всі інші були сербами”⁵.

В унітарній Югославії вигідну нішу могли знайти словенці та боснійські мусульмани, чия підтримка була все ще необхідною для сербів. Словенські лідери були досвідченими політиками, які пройшли школу австрійського парламенту. Оскільки їхня мова суттєво відрізнялася від сербо-хорватської, їм нічого було боятися напливу іншомовних адміністраторів. Фактично, словенці користувалися місцевою автономією. Добре володіючи політичною риторикою, словенські лідери добилися значних поступок у питаннях розподілу чиновницьких посад. І хоча вони також протидіяли централізму,

⁵ Wayne S. Vucinich, “Interwar Yugoslavia,” in Wayne S. Vucinich, ed., *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment* (Berkeley: University of California Press, 1969), pp. 10–11.

однак за нового уряду жилося їм непогано. Словенську позицію доволі чітко сформулював Корошеч у своїй розмові з одним із визначних діячів Хорватської Селянської партії, яка відбулася у 1924 році:

“Я розумію і поважаю хорватів. І Хорватію, і Славонію в Австро-Угорщині вважали окремими національними одиницями і їм довгий час успішно вдавалося боронити свої автономні права. Хорвати настільки багато втратили у новій державі, що їхня опозиційність видається мені цілком зрозумілою. Але і нас вам слід зрозуміти. Ми нічого не втратили за нового порядку, більше того – ми багато що набули. Під Австро-Угорщиною в словенців не було навіть середніх шкіл, а словенський університет видавався нам утопічною мрією. Натомість, у Хорватів були школи всіх рівнів з університетом включно, а хорватська мова на їхніх територіях мала офіційний статус. Тим часом, на словенських землях впроваджували німецьку. У новій державі ми отримали те, чого нам раніше бракувало – середні школи й університет на додачу. Доки моя партія представлена в уряді, Белград безперешкодно дозволить нам керувати у себе в Словенії. Попри те, що я цілком розумію, як важко буде утриматись цій централізованій державній системі надовго, вважаю, що потрібно, все-таки, скористатися ситуацією і виторгувати від неї окремі поступки”⁶.

Корошеч також розумів, що тільки незалежна Югославія може врятувати Словенію від італійського завоювання.

Мусульманські лідери так само підтримували сербський уряд, отримуючи натомість окремі поступки, зокрема земельну реформу, а також культурні та релігійні привілеї. Що ж до чорногорців, македонців та албанців, то у міжвоєнний період питання статусу цих народів взагалі не розглядалося. Чорногорців вважали сербами, а Македонію трактували як “Південну Сербію”. Дразливе албанське питання було фактором суперечок у зовнішньополітичних відносинах, але на рівні внутрішньої державної політики його не підіймали.

Попри жорстоку політичну кризу, яка серйозно вплинула на подальші події в Югославії, певного успіху вдалося досягти принаймні в одному – у земельній реформі. В самій Сербії та в Чорногорії жодних змін не відбулося, оскільки всі землі в них були давно розподілені між невеликими селянськими господарствами фермерського типу. Головну увагу звернули на реформування землеволодіння на колишніх габсбурзьких та османських територіях: на всіх цих землях переважали великі

⁶ Цит. за кн.: Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1957), pp. 93–94.

маєтки мусульманських, німецьких або угорських поміщиків. В лютому 1919 року було ухвалено закон про скасування зобов'язань селян, експропріацію великих помість та виплати компенсацій їхнім колишнім власникам. Земля мала бути передана найперше тим, хто її обробляв. Земельна реформа тривала надзвичайно довго; окремі її пункти не вдалося втілити навіть до початку Другої світової війни. Однак, питання землеволодіння у політичному сенсі вже втратили свою гостроту.

На колишніх габсбурзьких та османських територіях умови землеволодіння відрізнялися, а тому не можна було застосовувати однакові методи для їхнього реформування. Як пам'ятаємо, після габсбурзької окупації Боснії та Герцеговини не було зроблено жодних спроб реформувати відносини між землевласниками, які в більшості були мусульманами, та залежними від них *кметами*-християнами. Повинності тут, як правило, були дуже важкими. Проте маєтки не функціонували як єдине ціле, а склалися з багатьох орендованих селянами ділянок, а тому їхній розподіл спричинив небагато проблем. Як правило, достатньо було просто передати власність на земельні ділянки селянам і дозволити їм не платити землевласникам. Поміщикам належалися компенсації. Як бачимо, мусульманам вдалося здобути цю поступку ціною підтримки інших ініціатив уряду.

Земельна реформа на колишніх габсбурзьких землях готувалася ще до об'єднання. У листопаді 1918 року Національна Рада у Загребі постановила експропріювати маєтки та виплатити відповідні компенсації. Значно спрощував завдання той факт, що більшість спірних земель були власністю німецьких та угорських поміщиків — позбавити власності “іноземців” було не так вже й важко.

Врешті-решт, відбулася грандіозна передача земельних ділянок, про результати якої писали наступне:

“Загалом 500 тис. селянських родин (аж десь до 1935 року), або ж кожна четверта родина на селі, мали зиск від аграрної реформи, коштом 10–12 тис. колишніх поміщиків та різних інституційних землевласників. Площа переданої під час реформи землі, включно із землями, які були зарезервовані до передачі до середини 30-их, складала понад 2 млн. гектарів, без врахування площі лісових угідь. Це складало чверть всієї орної землі станом на 1938 рік”⁷.

⁷ Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955), pp. 368–369.

Після врегулювання земельних відносин економічні проблеми відійшли на другий план. Всі партії зосередилися на вирішенні національних питань. Період від 1921 по 1928 рік, коли державою керували відповідно до ухваленої конституції, позначився найгострішим протистоянням сербів та хорватів. Центром опозиції був Загреб, в якому діяли Хорватська Селянська партія та Партія Прав, а також інші політичні групи, які вимагали реорганізації країни на засадах федералізму. У березні 1923 року відбулися вибори. Знову перемогли найвпливовіші політики обох таборів: Радич у Хорватії і Пашич у Сербії. Як і раніше, прихильники централізму здобули приблизно половину місць у парламенті. Представники Селянської партії продовжували бойкотувати його засідання.

У липні 1923 року Радич виїхав з країни, сподіваючись знайти підтримку федералістичній позиції хорватів за кордоном. Упродовж своєї подорожі у 1924 році він відвідав Радянський Союз, в якому саме тоді тривав V конгрес Комінтерну. У Москві він влаштував вступ своєї партії до Комуністичного Селянського Інтернаціоналу, так званого Крестінтерну, який був пов'язаний з Комінтерном. Як пам'ятаємо, Югославія на той час ще не визнавала Радянський Союз, а комуністична партія в ній перебувала поза законом. У серпні 1924 року Радич повернувся додому і негайно розгорнув активну діяльність. Було організовано кілька масових мітингів, на яких політику сербського уряду піддали нищівній критиці. За місяць до того уряд Пашича пішов у відставку, а натомість було сформовано уряд з членів Сербської Демократичної партії, на чолі якого став Любомір Давидовіч. Втім, у листопаді Пашич повернувся до влади і вирішив вжити якнайсуворіших заходів для приборкання опозиційної Селянської партії. У грудні партію було заборонено, а Радич та його найбільший сподвижник Владко Мачек знову опинилися у в'язниці. Щоби розквитатися зі своїми опонентами, уряд дозволив собі значні зловживання в тлумаченні Закону про Державну Безпеку: комуністів та членів Хорватської Селянської партії засудили за звинуваченням у зв'язках з Комінтерном.

Таким чином, вибори 1925 року відбувалися за відсутності найбільшої хорватської партії, котру оголосили нелегальною, та чільних лідерів, які незважаючи на велику кількість прихильників, залишалися у тюрмі. Однак, результати виборів від цього не змінилися. Річ у тім, що заборона партії не означала заборони балотуватися колишнім її членам. Виборці знали політичні погляди кандидатів і голосували, орієнтуючись

на їхні попередні програми. Співвідношення сил у парламенті не змінилося. Тим часом, Радич вирішив змінити тактику. Невдовзі після виборів, у березні 1925 року, Павле Радич, племінник ув'язненого партійного лідера, оголосив, що його дядько готовий прийняти конституцію і співпрацювати з діючою політичною системою. Отже, хорватська політика повністю змінювала свій напрям. Лідерів Селянської партії випустили з в'язниці, а депутати з Хорватії почали працювати у парламенті. Більше того, Селянська партія підтримала уряд Пашича, внаслідок чого четверо її представників отримали міністерські портфелі, а сам Радич став міністром освіти.

Втім, ця співпраця аж ніяк не була ідилічною. Темпераментний Радич мав звичку обзивати своїх опонентів “свинями”, “шахраями”, “бандитами”, “тиранами” чи “ворожими агентами”⁸. До квітня 1926 року його урядові повноваження були припинені. Водночас, довелося піти у відставку і Пашичу, сина якого звинуватили у корупції. У грудні 1926 року сербський лідер помер. До лютого 1927 року співпраця між Радикальною та Селянською партіями повністю розладналася. Вибори відбулися у вересні 1927 року. Інша зміна політичного курсу відбулася у Сербській Демократичній партії, в якій лідер прецан Прибічевіч порвав з Давідовічем і перейшов на федералістські позиції. Надалі радикали співпрацювали тільки з тими демократами, які залишилися в урядовому блоці, та з боснійськими мусульманами. В опозиції знову опинилася Хорватська Селянська партія та ті демократи, які підтримували Прибічевіча — на цьому етапі їхня тактика зводилася до обструкціонізму. Таким чином, політична ситуація в Югославії була вкрай нестабільною: розколи почалися навіть серед власне сербських партій.

Загальна криза вибухнула у червні 1928 року, коли чорногорський депутат-радикал застрелив на засіданні парламенту 5 членів Хорватської Селянської партії, й серед них — Стефана Радича. Двоє депутатів, одним з яких був Павле Радич, померли на місці; Стефан спершу навіть одужував, але згодом помер — це сталося 8 серпня того ж року. Після цього хорватські партії, які в організації замаху підозрювали уряд, припинили будь-яку співпрацю з чинною владою. Всі їхні депутати знову залишили парламент. У липні до влади прийшов новий уряд під керівництвом словенця Корошеча, й це був єдиний випадок, коли прем'єром у міжвоєнній Югославії став не серб

⁸ Rothschild, *East Central Europe*, p. 226.

із Сербії. Десяту річницю утворення об'єднаної держави у Загребі зустріли збройними виступами та демонстраціями.

У самий розпал кризи владу у свої руки перебрав Олександр, який вже давно був фактичним монархом, хоча став королем лише у 1921 році. Висновки напрашувалися самі собою: оскільки конституційна система руйнувалася на очах — слід було її замінити. Опозиція, що складалася з Хорватської Селянської партії, очолюваної Радичевим наступником Мачеком, та демократів Прибічевіча, вимагала негайної зміни всієї владної системи. Опозиціонери пропонували реформувати державу у федерацію, відновити поділ на історичні провінції та надати їм автономний статус. Відповідно до такого плану, що вельми нагадував австро-угорський *Аусгляйх*, регіональні уряди делегували центру повноваження лише в питаннях зовнішньої політики, оборони, митної та фінансової політики. Кожній провінції надавалося право створити власні збройні частини. Як і в Австро-Угорщині, король мав стати, найперше, головним об'єднавчим символом. Звісно, така трансформація покінчила б із сербським домінуванням та повністю б змінила баланс національних сил в країні. Тому 6 січня 1929 року Олександр зважився на радикальний крок. Він скасував конституцію, заборонив політичні партії, розпустив парламент й надалі розпочав правити як одноосібний диктатор; диктатура Олександра тривала аж до його вбивства у 1934 році.

Отже, міжнаціональні конфлікти у Югославії призвели до краху конституційної системи правління. Упродовж перших десяти років існування держави головна увага політиків була прикута до сербо-хорватського антагонізму. Надалі більше обговорювалися міжнародні відносини з урядами Італії, Болгарії, Греції та Албанії. Тут також виникали суперечки, проте їх вирішували, не доводячи до масштабних конфліктів або кризи. Встановлення королівської диктатури повинно було визначити, чи зможе здібний правитель створити єдину югославську націю, якщо парламентаризм цього зробити не зміг.

Румунія

Про надзвичайний успіх Йона Брацяну на Паризькій мирній конференції, коли йому вдалося домогтися визнання всіх повоєнних територіальних набутків Румунії, ми вже згадували. Його дипломатії додавали сили події у Трансильванії та в Бесарабії, де місцеве румунське населення виказувало чимраз палкіше прагнення об'єднатися зі старим королівством

Волощини та Молдавії, знаним по-іншому як Регат. Упродовж війни головною метою румунського керівництва було захоплення Трансильванії. В цьому регіоні Бухарест мав надійного союзника – Трансильванську Національну партію, яка тривалий час спрямовувала боротьбу румунського народу проти угорської влади. Упродовж війни стратегії політичної боротьби у Трансильванії нагадували боротьбу в інших регіонах: національні активісти намагалися домовитися з угорським урядом і повсякчас наштотувалися на вороже ставлення. Угорці, як ми пам'ятаємо, постійно шукали можливостей послаблення зв'язків із Віднем, проте водночас суворо обмежували автономію земель, які належали до корони св. Стефана. Після завершення війни та розпаду імперії у румунського населення Трансильванії залишалося тільки два шляхи: або й далі перебувати у союзі з Угорщиною, або об'єднатися з Регатом. Сумніватися щодо вибору румунів не доводилося.

У грудні 1918 року в Альбі Юлії Національна партія Трансильванії скликала Великі Національні Збори. На зустріч прибули делегати з усіх частин провінції, представники православної та уніатської церков та інших національних організацій. З-поміж 1228 учасників зборів були й такі, що представляли райони Кришану та Марамуреш, а не лише Трансильванію. Підтримати делегатів зібралось 100 тис. румунського населення. Збори ухвалили рішення про об'єднання з Регатом, проте окремо обговорили деякі важливі умови. Румунське королівство мало визнавати автономні права Трансильванії, сформувати представницьку систему правління, відповідно до всезагального волевиявлення чоловічого населення краю, та гарантувати мешканцям краю низку громадянських свобод. Окрім того, уряд мав запевнити захист культурних та політичних прав національних меншин, а також вжити заходів для покращення становища робітників та селян. Після цього було обрано трансильванський тимчасовий уряд, на чолі якого став лідер Національної партії Юліу Маніу. Велика Національна Рада мала складатися зі 150 депутатів. Рішення про приєднання до Румунського королівства підтримали також і трансильванські німці, котрі надавали перевагу румунській владі перед угорською. Таким чином, ідею об'єднання підтримала більшість мешканців краю, попри те, що угорська меншість, звісно ж, висловлювалася категорично проти такого кроку.

Більш суперечливою та складною була ситуація у Бесарабії. У цій провінції мешкало 3 млн. осіб, 60% з яких склали румуни. Вони населяли головним чином центральні райони

краю, в той час як на його півночі концентрувалися українці, а на півдні існувала мішанина болгарських і татарських громад. Більша частина Бесарабії з 1812 року перебувала під владою Росії, а тому національний рух тут не розвинувся. Політика русифікації була тут настільки сильною, що напередодні війни в провінції не було румунських шкіл чи культурницьких організацій, а друкувати будь-що румунською мовою забороняли. Як і в Румунському королівстві, в Бесарабії більша частина землі належала великим поміщикам. З таких позицій румунів ніхто не дискримінував: власниками помість були і російські, і румунські поміщики. Невдоволення економічними та соціальними умовами тут значно переважало опір національним утискам. Після скасування кріпацтва та аграрних реформ 60-их років, селяни в Росії стали вільними, але як і по всій Росії, головні проблеми села все одно залишалися невирішеними. Однак, оскільки в Румунському королівстві умови життя селянина не дуже різнилися, то основна маса мешканців Бесарабії не особливо прагнула приєднання до Ретату. Головною вимогою всіх селян залишалося розформування великих маєтків та розподіл поміщицьких земель. Бесарабія, таким чином, залишалася відсталим і бідним регіоном, в якому не витворилося верстви релігійних чи інтелектуальних лідерів, які могли б очолити румунський рух, як те ми спостерігаємо у Трансильванії.

За таких умов російські революції в березні та листопаді 1917 року мали серйозні наслідки. Вони вплинули не тільки на невдоволених селян, але й на російських солдатів, серед яких почалося масове дезертирство, що значно послабило колишню царську армію. Після падіння царату на території Бесарабії розгорнулися два види політичної діяльності. З одного боку, як і на решті території колишньої імперії, формувалися ради робітничих, селянських та військових депутатів. З іншого — організувалася значна румунська більшість. З липня 1917 року селяни стали захоплювати землю і до кінця року близько 2/3 всіх орних площ краю перейшло до їхніх рук.

У жовтні 1917 року в Кишиневі сформувався бесарабський тимчасовий уряд. Було також утворено Національну Раду, так званий *Сфатул Царей*, котрий мав керувати країною до скликання конституційних зборів. Рада налічувала 120 членів, більшість з яких були румунськими селянськими та солдатськими депутатами; президентом було обрано Йона Інкулєца. Тогочасний уряд залишався при владі від листопада 1917 по листопад 1918 року. У грудні 1917-го Рада проголосила

створення Молдавської Демократичної Республіки і засвідчила бажання приєднатися до Радянської федеративної республіки.

Найбільшою проблемою цього молдавського уряду була його очевидна слабкість і непідготованість до тиску ззовні. Найбільша загроза походила від України, в якій формувався аналогічний автономістський рух. Можна було припустити, що нова українська влада захоче окупувати північну Бесарабію, на території якої мешкало багато українців. Подібно до того як наміри італійців впливали на дії словенців та хорватів, невизначеність української позиції підштовхнула молдавських лідерів до більшого радикалізму. Коли ж Україна проголосила незалежність, чим ізолювала Бесарабію від Росії, позиції уряду в Кишиневі стали ще більш ненадійними. Тому у січні 1918 року Молдавія також оголосила себе незалежною.

Тим часом румуни, переможені німецькою армією, намагалися домовитися про мир. Румунський прем'єр Маргіломан вирішив скористатися нагодою і переконати німців визнати право румунів на анексію Бесарабії. За умовами Бухарестського договору, укладеного в травні 1918 року, румунські війська окупували провінцію, а влада там переходила до румунської адміністрації. У квітні 1918 року Національна Рада відкритим голосуванням визнала факт об'єднання: за це рішення висловилися 86 депутатів, проти — 3, а 36 — утрималися. Тим часом, як і в Трансильванії, об'єднання супроводжувалося певними умовами: від Бухареста вимагали надання Молдавії автономних прав, Національна Рада мала залишатися при владі, громадянам та національним меншинам слід було гарантувати демократичні права та свободи, а селянам — проведення повноцінної аграрної реформи. Втім, у листопаді 1918 року, коли румунська армія повністю перебрала ситуацію в провінції під свій контроль, Рада відкликала свої умови. Після цього генерал-командувач розпустив окупаційну армію і автономна бесарабська адміністрація перестала існувати.

Пізніше правомірність такого об'єднання рішуче опротестував радянський уряд. У 1924 році на території Радянського Союзу утворився уряд Молдавської Народної Республіки, який вважав себе законною владою Бесарабії. Його основним аргументом була сумнівна легітимність Національної Ради, яка, мовляв, на відміну від місцевих рад, не репрезентувала інтересів трудящих всієї провінції. Втім, як ми бачили, Рада діяла аналогічно до подібних політичних утворень в інших регіонах. Всі тогочасні національні організації можна вважати само-призначеними. Під час війни в жодній місцевості не було змоги утворити уряд шляхом вільних

виборів та відкритого волевиявлення громадян. Варто зазначити, що у подібний спосіб до Румунії приєдналася і Буковина: у листопаді 1918 року тут відбулися народні збори, які й проголосували за цей союз.

Попри те, що програму національної експансії було втілено, співвідношення національних меншин у повоєнній Румунії становило 28%. Перепис 1930 року подає такі дані: румунів — 71,9%, угорців — 7,9%, німців — 4,1%, євреїв — 4%, українців — 3,2%, росіян — 2,3% та болгар — 2%⁹. Попри таке співвідношення, румунський уряд ніколи не стикався із проблемами, рівнозначними до югославських. Румуни становили незаперечну більшість населення, а інші національні групи були розрізненими й поодинокі становили надто малу частину сукупного населення країни. З трьох найбільших національних груп — угорської, німецької та єврейської, найменше клопотів, принаймні до постановня націонал-соціалізму, завдавали німці. Більшість євреїв також були цілком задоволені наявною ситуацією, головним чином через надійність свого економічного становища.

Попри сильні протести, які викликала єврейська імміграція у XIX столітті, окремі представники цієї національної меншини зуміли посісти провідні позиції в різних ділянках румунського економічного життя. Нехіть румунських бояр та й багатьох освічених представників середнього класу до комерції та підприємництва залишали ці сфери відкритими для іноземців. Ми вже згадували про ту роль, яку раніше відігравали у розвитку румунської торгівлі греки та німці — у XX столітті їх майже повністю замінили євреї. Як зазначає один з дослідників:

“До середини періоду між війнами євреї контролювали більшу частину приватного капіталу в торговельному експорті, транспорті, страховому бізнесі, текстильній, шкіряній, електротехнічній, хімічній та видавничій галузях, а також у зведенні житла та друкарстві. Незважаючи на те, що їхній доступ до університетів суворо обмежували академічні статuti та протизаконні надужиття, серед євреїв було багато юристів, лікарів, дантистів, журналістів та банкірів. Попри свої 4,2% від загальної кількості населення країни, вони становили у Буковині, Бесарабії та Молдавії, відповідно, 30,1%, 27% та 23,6% всіх міських мешканців. В Чишинау (Кишиневі) та Чернівцях ... де частка єврейського населення становила 52,6% та 44,9%, більшість вивісок крамниць були написані єврейськими літерами”¹⁰.

⁹ Rothschild, *East Central Europe*, p. 284

¹⁰ Rothschild, *East Central Europe*, p. 289

Німецька та єврейська громади погоджувалися зі своїм становищем у Румунській державі, однак цього годі було сподіватися від угорців. До війни вони були в Трансильванії панівною нацією, а тепер їм доводилося підкорятися румунам, яких вони взагалі вважали людьми нижчого сорту. Маляри мешкали в центральних районах Трансильванії, далеко від етнічної Угорщини, а тому й не могли мати надій на приєднання до неї в найближчому майбутньому. Жодного логічного способу розділити Трансильванію за національною ознакою не було. Маляри залишалися невдоволеною, готовою до опору групою, і їхнє невдоволення мало всі підстави для виникнення. Взаємини з національними меншинами були вразливим місцем усіх румунських урядів. Подібно до того як югославські партії ставилися до німецького, угорського та італійського населення, румунська влада всіх не-румунів також трактувала як “чужаків”. Наголошуючи на давності свого дако-римського походження, пізніших поселенців румуни вважали зайдами.

Після завершення об'єднання головним національним завданням стало інтегрування нових провінцій у структуру старого королівства. Упродовж наступного десятиліття найпомітнішу роль у політичному житті країни відіграватимуть три партії, дві з яких – Ліберальна і Трансильванська Національна – нам уже знайомі. Третя партія – Селянська партія Регату – подібно до Хорватської Селянської партії, виникла після введення загального виборчого права. Ця політична сила опиралася на масу виборців-селян, проте керували нею представники інтелігенції. Найважливішу роль в партії відігравали вчитель з селянської родини Йон Мігалаче та лікар Ніколае Лупу. Провід партії діяв, керуючись переконанням, що селянин повинен бути власником оброблюваної ним землі і що аграрною базою країни мають бути малі фермерські господарства. В поточній політичній боротьбі Селянська партія могла співпрацювати з Трансильванською Національною партією. Як ми вже знаємо, ця остання, попри те, що її керівництво складала представники середнього класу, також захищала інтереси селян від примусу угорських властей. Консервативна партія, яка відігравала таку важливу роль у довоєнній румунській політиці, після війни взагалі зникла. Її керівництво компрометували заклики до союзу з Німеччиною; до того ж ця партія складалася переважно з великих землевласників, які після розподілу їхніх маєтків втратили увесь свій вплив.

Як і в Югославії, у повоєнні роки в Румунії розгорнувся широкий робітничий рух і була створена комуністична партія.

Однак, вона не була дуже популярною серед робітників і майже не мала впливу на селян. Попри все уряд почав негайно слідкувати за її діяльністю. Як пам'ятаємо, румунський уряд послав армію проти угорського комуністичного режиму Бели Куна; з того часу румунські політичні лідери стали називати свою країну оплотом проти комунізму. Після того, як Комінтерн закликав до відокремлення Трансильванії, Добруджі, Бесарабії та Буковини, компартія накликала на себе гнів румунських націоналістів. Надалі до лав румунської комуністичної партії вступатимуть не стільки самі румуни, скільки представники національних меншостей — угорці, болгари та євреї — всі ті, хто почувався особливо ображеним владним режимом.

У листопаді 1918 року, коли у перемозі Союзних держав уже не було сумнівів, Олександра Маргіломана на посту прем'єр-міністра замінив Йон К. Брацяну. У вересні 1919 року він пішов у відставку, а у листопаді тимчасовий уряд провів в країні одні з найбільш чесних виборів на той час. В результаті народного волевиявлення чисту перемогу здобули Національна та Селянська партії. Після цього було створено коаліційний уряд, на чолі якого постав лідер Національної партії — Александру Вайда-Воевод, а Йону Мігалаче отримав портфель міністра сільського господарства. Нова влада виявилася більш радикальною, ніж старий режим лібералів; вона виступала за негайну аграрну реформу та децентралізацію держапарату. Втім, навіть попри відносну поміркованість планів новообраного уряду, вони викликали значне занепокоєння старого політичного керівництва Регату. Діючи в інтересах реакційних кіл, король Фердинанд розпустив щойно створений кабінет міністрів і призначив прем'єром генерала Александра Авереску. Цей офіцер у 1907 році жорстоко придушив селянське повстання, проте упродовж війни йому вдалося здобути значний авторитет і популярність. За традицією, новий прем'єр одразу ж організував вибори, результати яких кардинально відрізнялися від попередніх. Перемогу здобула Народна партія, кишенькова організація самого генерала, котру він незадовго до того заснував. Новий режим мав значно консервативніші наміри, ніж його попередники, проте Авереску все-таки розпочав аграрну реформу. Тим часом, соціалістичний робітничий рух було придушено, а його лідерів заарештовано.

Наприкінці війни стало зрозуміло, що радикального переділу землі годі уникнути. У квітні 1917 року король Фердинанд був змушений пообіцяти це своїм солдатам, щоби ці вчорашні селяни

продовжували битися; у грудні 1918-го обіцянку довелося повторити. Румунські лідери відчували, що варто зробити щонебудь таке, що б завадило селянам захопитися комуністичними ідеями. Фактично, головною метою реформ був не стільки соціальний та економічний розвиток країни, скільки спроба віднадити сільське населення від політичного радикалізму. Події в Бесарабії, де селяни самі почали захоплювати землю, підштовхнули уряд до рішучих рішень. Перші заходи були вжиті уже в грудні 1918-го: між селян почали розподіляти землі, які належали самій державі, а також іноземним та відсутнім власникам. Окрім того, було вирішено, що великі маєтки також будуть експропрійовані, щоправда з виплатою належних компенсацій. У липні 1921 року уряд вніс окремі поправки до законів, проте принципи реформування залишилися незмінними. Румунська аграрна реформа була найбільш масштабною у Європі (якщо не брати до уваги Росію). Було експропрійовано близько 14,8 млн. акрів (6 млн. гектарів) ґрунту; з них 9,6 млн. акрів розподілили серед 1,4 млн. селян. Решту 5,2 млн. акрів склали громадські ліси і пасовиська¹¹. В різних частинах країни було експропрійовано різну кількість землі і виплачено неоднакові суми компенсацій. Загалом, більш радикальною реформа була в Бесарабії та Трансильванії, на території яких було багато маєтків не-румунських власників. Методи нарахування компенсацій також відрізнялися, а селяни повинні були розплатитися за отриману землю упродовж 20 років.

Земельна реформа вдовольнила прагнення селянства, яке складало 72,3% від всього населення країни. Попри згадані заходи, уряд більше майже нічого для них не зробив. Загальний вал випуску сільськогосподарської продукції, фактично, не збільшився, оскільки раніше великі маєтки все одно оброблялися селянами-орендарями. Вони продовжували застосовувати старі методи обробітку землі, а розрізнені фермерські господарства нікому було об'єднати. Селянські родини не мали ні засобів, ні знань, потрібних для впровадження новітніх агропромислових методів. До того ж як клас вони були усунуті від політичної влади. Навіть Селянська партія, незважаючи на свою назву, складалася переважно з представників трансильванського середнього класу і відповідно захищала найперше інтереси саме цієї верстви суспільства.

У січні 1922 року до влади знову прийшов ліберальний уряд Йона К. Брацяну. Надалі, окрім короткого періоду з березня

¹¹ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart, 1958), p. 691.

1926-го по червень 1927-го, ліберали керували країною аж до 1928 року. Новий уряд одразу ж провів вибори. У березні 1922 року, після низки очевидних маніпуляцій, ліберальна партія здобула перемогу: замість 17 мандатів, здобутих на попередніх виборах, вона отримала 260. Тепер ліберали могли диктувати в країні свою політику, адже всі ключові адміністративні пости належали членам їхньої партії та її прихильникам. Нова конституція, ухвалена в березні 1923 року, зрозуміло ж, відображала прагнення ліберального уряду витворити унітарну національну державу. В основу конституції було покладено її варіант з 1866 року — вона давала значну владу королю і запроваджувала в країні двопалатну законодавчу систему. Нижню палату мали обирати кожні 4 роки шляхом загального голосування всіх громадян чоловічої статі. Верхня палата — сенат — мала складатися як з обраних, так і з призначених депутатів, серед яких були спадкоємець трону, церковні ієрархи, вищі державні урядовці та військові офіцери та інші поважні особи. Нову конституцію, яка, звісно ж, не відповідала прагненням щойно анексованих до автономії територій, прийняли лише наперекір надзвичайно сильній опозиції.

Тенденція до централізації надзвичайно чітко проглядалася і в ухваленому у червні 1925 року адміністративному устрої країни. Румунію поділили на 71 префектуру, а штат кожної з них укомплектували людьми з Бухареста. Таким чином, всю націю почали контролювати чиновники старого Регату. Вони були менш компетентні, ніж колишні габсбурзькі службовці, й часто корумповані, а тому викликали хвилю невдоволення і критики. Звернімо увагу, що ситуація стала вельми нагадувати югославську: там теж серби із Сербії контролювали адміністрації в усій країні. В Румунії на всіх постах також закріпилися агенти центрального уряду. І навіть попри те, що національний конфлікт тут не розвинувся, ці чиновники повсякчас зачіпали регіональний сентимент місцевих мешканців.

Як і перед війною, ліберальна партія прагнула забезпечити країні стабільний економічний розвиток. Її програма відображала комерційні, промислові та банківські інтереси, які мали для членів партії першочергове значення. Багато з них очікували від уряду підтримки та впровадження політики економічного націоналізму. Попри бажання якомога більше наблизити румунську економіку до розвинутих економік індустріального Заходу, вони побоювалися, щоб зовнішні впливи у структурі румунського національного господарства не стали панівними. Інвестиції і технічна допомога з-за кордону приймалися зі

значними обмеженнями. Іноземний капітал не міг перевищувати 40% загальних обігових коштів фірми – решта 60% мали належати румунській державі або приватному власнику-румуну. Окрім цього, румуни повинні були складати не менше, ніж 3/4 працівників та 2/3 директорату підприємства. Надалі як запоруку проти іноземного економічного домінування, до конституції було внесено положення про державну власність на всі природні ресурси на території країни; ця умова дозволяла уряду контролювати національні нафтові родовища і шахти.

Прагнення уникнути економічної залежності від іноземних інвесторів могло вплинути на добробут селян по-різному. Якщо держава не бажала залучати широкомасштабної допомоги ззовні, то індустріалізацію доводилося проводити коштом селян. А намагання обмежити імпорт оберталось підвищенням ввізного мита, що зі свого боку спричиняло зростання цін на сільськогосподарську техніку і текстиль, які користувалися у селян підвищеним попитом. Ще більше шкоди селу завдав експортний акциз, який спричинив зростання цін на румунські продовольчі товари на світовому ринку. У такий спосіб держава забезпечила собі додаткові надходження і забезпечила своїх робітників дешевим продовольством. За такі збитки і жертви від уряду селяни практично не отримали жодної компенсації. Було ухвалено окремі закони, що мали перешкоджати подрібненню власності селян, проте нічого більше поза тим не було зроблено.

Влада ліберальної партії у державі ще посилилася після ухвалення закону, за яким партія, яка набирала 40% і більше голосів автоматично посідала половину місць у парламенті, а також відповідний відсоток від решти мандатів. Остаточної впевненості у результатах виборів додавало втручання поліції та використання різних репресивних засобів. Лібералам і надалі вельми допомагала співпраця їхніх лідерів з королем, в якого однак виникли певні проблеми зі спадкоємцем. Молодий принц Карл, котрий в перспективі мав зайняти румунський престол, вів досить розпусне життя і підтримував постійні стосунки з жінкою не найкращої репутації – Магдою Лупеску. Саме через це у січні 1926 року король передав престол своєму молодшому синові – Михайлу, а сам виїхав за кордон.

Політика ліберальної партії та корупція уряду, звісно ж, викликали численні протести. Ще у жовтні 1922 року Фердинанда у Альбі Юлії коронували на володаря Великої Румунії, що мало наголосити на єдності всіх румунських земель. Національна партія та решта трансильванських лідерів,

які свого часу активно змагалися за румунське національне визнання, бойкотували церемонію. У жовтні 1926 року Національна партія, задля більш ефективної протидії чинному урядові, злилася із Селянською партією Регату. Позиції нової Національної Селянської партії значно посилилися після смерті короля Фердинанда у липні 1927 року та смерті Йона К. Брацяну, яка трапилася невдовзі по цьому. Ліберали втратили свого найвизначнішого лідера, а його брат Вінтила не зміг його належним чином замінити.

Оскільки спадкоємцю престолу Михаїлу виповнилося на той час лише 5 років, при ньому було створено регентську раду. Тим часом спротив політиці лібералів ширився усією країною; в окремих регіонах стали відбуватися стихійні селянські мітинги. Коли ж у листопаді 1928 року Вінтила Брацяну подав у відставку, сформувати новий уряд попросили Юліу Маніу. Грудневі вибори цього разу відбувалися без втручання влади. Встановлення нового режиму супроводжувала хвиля ентузіазму по всій країні. Маніу пообіцяв допомогти селянам, надати ширші автономні права окремим регіонам, забезпечити країні обрання справді представницького уряду та змінити економічну політику. На виборах коаліція Національної Селянської, Трансильванської Німецької та Соціал-Демократичної партій здобула 349 місць у парламенті; лібералам дісталось тільки 13. Новий уряд залишався при владі від листопада 1928-го по жовтень 1930 року. Кращої можливості для конституційної реформи не було: керували країною реформатори, а король був ще надто малим.

Національна Селянська партія, попри те що її керівництво складалося з представників середнього класу, справді змінила курс економічної політики своїх попередників. Нова влада, звісно ж, орієнтувалася на селян — головним чином на середняків. Закони, які раніше забороняли продаж землі, щоби не допустити подрібнення малих селянських господарств, були змінені й сприяли тепер накопиченню земельної власності. Додаткові заходи заохочували до об'єднання малих ділянок, надавали фермерам можливості отримати кредит і набути освіти. Водночас, новий уряд поклав край високим експортним акцизам на зерно і знизив мита на ввіз сільськогосподарської техніки та інших товарів, які користувалися попитом серед селян. Подібні заходи загалом значно покращили становище селянства, хоча мало допомогли тим, в кого землі було обмаль або не було зовсім.

Радикальні зміни відбулися і в індустріальній політиці держави. Уряд почав залучати іноземні інвестиції; були зняті

обмеження на відсоток інвестованого капіталу та умови, які стосувалися національності директорів підприємств. Зміни, однак, не стосувалися частки робочих місць, які мали належати румунському населенню. Всього було залучено 102 млн. доларів інвестицій. На жаль, економічним змінам в сільському господарстві та промисловості Румунії серйозної шкоди завдала Велика Депресія початку 30-их. Румунія, як і решта балканських країн, надзвичайно постраждали від світової економічної кризи.

Як і було обіцяно, уряд Маніу намагався запровадити справедливую систему виборів та покінчити з поліцейським контролем і цензурою. Було зроблено спробу підвищити ефективність адміністративної системи та розширити повноваження місцевих органів влади. Однак, попри широку програму реформ, Національна Селянська партія невдовзі втратила владу через тривіальні суперечки з королівською родиною. У червні 1930 року до Румунії повернувся старший син короля Карл, який одразу ж проголосив себе монархом. Маніу сприяв такому повороту справи; до того ж, Карла підтримував народ. Однак, прем'єр перед інтронізацією нового монарха виставив єдину умову: Карл не мав права привезти в країну свою коханку Магду Лупеску. Після того, як вона таки приїхала, Маніу покинув пост прем'єр-міністра. Відставка була недоречною і, до того ж, сталася через незначну подію, яка не мала великої ваги для румунського народу, привілейовані верстви якого ніколи не дотримувалися якихось жорстких принципів сексуальної моралі; натомість, із відходом Маніу, закінчилося і правління партії, яка найкраще відображала прагнення більшої частини румунського електорату.

Надалі центральною фігурою румунської політики залишався король Карл II. Це був розумний та здібний правитель, який умів маніпулювати партіями та їхніми лідерами згідно своїх інтересів. Як і в Югославії за правління Олександра, центром врядування став королівський двір. Попри те, що справжня одноосібна диктатура короля була встановлена аж у 1938-ому, король і до того спрямовував усю політику країни.

Болгарія

Як єдина держава на Балканах, котра підтримала переможені країни Центрального Блоку, Болгарія не мала проблем, пов'язаних з інтеграцією нових територій. Після Другої балканської війни, як ми пам'ятаємо, болгарам довелося

віддати південну Добруджу Румунії, а македонські землі — Сербії та Греції. Пізніше у 1919-ому, Болгарію за Нейським договором змусили передати окремі прикордонні райони Югославії, а західну Фракію — Греції. Втім, попри втрату своїх територій на Егейському узбережжі, Болгарія мала право вести переговори з Грецією за вихід до моря на півдні. Союзні держави наклали на Болгарію контрибуцію у обсязі 450 млн. доларів, що дорівнювало приблизно чверті всього валового національного продукту країни, а також зобов'язали її надати як натуральне відшкодування 13 500 корів, 125 биків, 12 500 коней та 2 500 мулів¹². Значних кількісних обмежень зазнали також болгарські армія та поліція.

Звісно ж, виснажена довгими роками боротьби нація жодним чином не могла виконати поставлені перед нею вимоги. Наприкінці війни уряд вже навіть не мав змоги надавати своїм військам достатньої кількості їжі, спорядження та медикаментів. Виробництво зерна в країні впало до 47% передвоєнного рівня, оскільки більшість молодих чоловіків були мобілізовані в армію. До завершення війни призвали близько 900 тис. осіб, що становило майже 40% чоловічого населення країни. Про велику кількість загиблих ми вже згадували; тепер нація мала не лише піклуватися про численних поранених та калік, але й якось розмістити 200 тис. біженців, які тікали в Болгарію із земель, переданих грекам та сербам.

В Болгарії, як і в низці інших країн, тягар та страждання війни спричинили неабиякий ріст популярності лівих партій. Важливу роль у політичному житті країни почали відігравати Аграрний союз Александра Стамболійського та щойно утворена комуністична партія. Значні зміни трапилися одразу після війни: у травні 1918-го замість уряду Радославова постав уряд Александра Малінова. У серпні стало зрозуміло, що країни Центрального Блоку війну програють, союзницька армія виступила з Тесалонік, а болгарська, фактично, розпалася. Її сили підточували заколоти та масове дезертирство, до того ж вона стала загрозою для самого національного уряду. 29 вересня Болгарія склала зброю, а 4 жовтня король Фердинанд зрікся престолу на користь свого сина, який став Борисом III, що наголошувало на прагненні продовжити традиції середньовічних Болгарських імперій.

¹² John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977), pp 188, 194.

Незважаючи на припинення війни і сходження на трон нового монарха, в країні і далі панував неспокій. Особливі побоювання викликав заколот у збройних силах — так зване Повстання Радоміра. Опинившись у такій непевній ситуації, уряд змушений був шукати підтримки Александра Стамболіського, який за свої антивоєнні протести упродовж усієї війни перебував в ув'язненні. Стамболіського звільнили, а представникам Аграрної Співки надали посади в кабінеті міністрів. Стамболіського також було включено до складу делегації, яка відбула до Парижу на мирні переговори. За його відсутності, у серпні 1919-го ліві партії здобули переконливу перемогу: Аграрна Співка отримала 28% голосів, комуністи — 18%, а соціалісти — 13%. Стамболіський очолив коаліційний уряд, який і підписав мир.

Болгарська комуністична партія, яка, як ми вже знаємо, утворилася у 1919 році з фракції вузькопрограмників соціалістичної партії, не лише не взяла участі у формуванні нового уряду, але й незабаром стала конфліктувати з аграріями. Комуністи вели активну агітацію в трудових колективах та організували кілька страйків, найзначнішим з яких був всезагальний страйк у грудні 1919 року. Стамболіський почав енергійно протидіяти таким ініціативам: його партією було створено так звану Помаранчеву Гвардію, що складалася головним чином із озброєних палицями селян, котрі й розганяли страйкарів-комуністів. Коли страйки поширилися на транспорті та сферу зв'язку, їх перебрав під свій контроль військові. Після арешту комуністичних лідерів страйки припинилися.

У березні 1920-го Стамболіський знову оголосив вибори, сподіваючись, що його партія набере переважну більшість голосів і керуватиме самостійно, не утворюючи коаліцій. Аграрна Співка здобула 110 з 229 місць у парламенті, а комуністи — 50. Оскільки аграріям дещо бракувало голосів для більшості, Стамболіський анулював кілька мандатів, серед яких 9 належали депутатам-комуністам. Після цього у травні Аграрний союз зміг, не залучаючи інших партій, сформувати кабінет міністрів, що спирався на підтримку парламентської більшості, і приступити до розгортання власної політичної програми. Ми можемо дізнатися, чого сподівався досягти лідер аграріїв, з його статті, написаної у березні 1922 року, в якій ідеться про перспективи найближчих 20 років правління Аграрного союзу:

“Болгарія стане “зразковою аграрною державою”, в селах та містечках якої не буде ні брудних завулків, ні паразитів, які п'ють кров

трудящого люду. Ми забезпечимо всіх чистою, придатною до пиття водою, затишними парками, ефективними добривами, телефоном, телеграфом та електрикою. В країні широко розвинеться кооперативний рух, й існуватиме розгалужена мережа залізниць, а на кожній станції будуть розміщені добротні склади для зберігання зерна і тютюну. У кожному селі буде “Дім демократії”, в якому селяни слухатимуть лекції, переглядатимуть вистави та фільми, зможуть прослуховувати в записках кращі промови усіх ораторів світу”¹³.

Здебільшого, якщо не враховувати цілком природне прагнення Стамболійського до швидкого покращення болгарського повсякденного життя, його ідеї були радикальними. Він особисто надавав перевагу республіці, а не монархії, і передбачав зникнення партій та заміну їх єдиною “коаліцією Аграрного союзу – найбільшої організації, яка об’єднала б усіх селян країни, організації пролетарів, звільнених з-під контролю юристів та інших інтелектуалів, та організації ремісників”¹⁴. Всі ці плани засновувалися на переконанні, що Болгарія залишиться аграрною країною. Стамболійський ненавидів місто, а тому не був зацікавлений ні в індустріальному розвитку нації, ні у зростанні добробуту робітників.

Попри невдачі у втіленні своїх більш радикальних планів, Стамболійський упродовж свого перебування на посту прем’єра зумів вжити деяких важливих заходів включно із земельною реформою, запровадженням трудової служби та покращенням рівня освіти у сільських школах. Оскільки земля в Болгарії, у порівнянні з іншими країнами Балкан, була розподілена найбільш рівномірно, жодних масштабних експропріацій чи переділів тут не відбулося. Поза тим, уряд все-таки передав селянам у приватне користування додаткові пайки землі – державної, монастирської та колишніх громадських угідь. Було встановлено ліміт власності на землю: особа не могла володіти більш як 74 акрами (30 гектарами) землі. Всіляко заохочувалося об’єднання дрібних ділянок. Найперше, уряд турбувався про добробут та процвітання малих та середнього обсягу господарств. Водночас, уряд надавав селянам вигідні кредити та підтримував кооперативний рух. Було впроваджено прогресивний податок з прибутку, так що для багатьох рівень оподаткування зменшився.

Намагаючись забезпечити добробут сільських громад, Стамболійський запровадив так звану *трудоу службу* та реформував

¹³ Bell, *Peasants in Power*, p. 160.

¹⁴ Bell, *Peasants in Power*, p. 160.

систему освіти. У червні 1920 року уряд видав розпорядження, згідно якого кожен чоловік у віці 20 років повинен 1 рік відпрацювати на благо держави; жінки мали працювати по 6 місяців у віці 16 років. Робітники служби проживали у наметах безпосередньо біля місця робіт і працювали на будівництві доріг, залізниць та громадських будівель. Трудова служба також мала дати молоді навички обробітку землі та сприяти змішуванню соціальних прошарків. Ініціатива Стамболійського наразилася на протидію урядів Союзних держав, які вважали подібну організацію порушенням військових обмежень, накладених на Болгарію мирними договорами. Внесені зміни дозволили багатьом відкупитися від участі у роботах.

Як і слід було чекати, уряд Стамболійського першочергову увагу звертав на школи у сільській місцевості. Закладам повної середньої освіти та університетам відводилася куди скромніша роль. До 4 років початкової освіти, яку мали змогу здобути всі діти на селі, додали ще 3 роки, упродовж яких учні засвоювали низку практичних навичок. Потурбувалися і про антикомуністичні заходи: вчителів підпорядкували місцевим адміністраціям, котрі мали контролювати, чи не поширюють ті небезпечну комуністичну крамолу.

У міжнародних відносинах аграрії дотримувалися чіткої політичної позиції. Стамболійський діяв наперекір прагненням і старих партій, і комуністів. Загалом, він намагався виконати усі вимоги переможців, хоча повсякчас робив спроби домовитися про поступки. Болгарія першою з переможених держав вступила до Ліги Націй. Втім, Стамболійський й не мав жодного іншого вибору, адже Болгарія не мала ні значних збройних сил, ні серйозної допомоги ззовні, а тому не могла ігнорувати умови союзників. Дещо більш оригінальними були інші два напрямки болгарської зовнішньої політики: участь у міжнародній аграрній організації та спроби укладення союзу з Югославією.

Упродовж свого перебування на чолі болгарського уряду Стамболійський всіляко підтримував Міжнародне Аграрне Бюро, так званий Зелений Інтернаціонал, штаб якого знаходився у Празі. Метою цієї організації було об'єднання всіх селянських партій Європи і створення дієвого фронту проти Червоного Інтернаціоналу більшовиків та Білого Інтернаціоналу "реакціонерів". До Міжнародного Аграрного Бюро ще раніше приєдналися Румунська Національна Селянська партія та Хорватська Селянська партія, а також інші дрібніші політичні сили. Всередині організації тривав жвавий обмін інформацією,

кілька разів зустрічалися лідери національних партій – проте більш серйозних кроків так і не було зроблено. Як бачимо, селянські партії не змогли утвердити себе при владі у жодній з країн континенту.

Ще більш незвичними, зважаючи на попередню ворожнечу Болгарії та Сербії, були намагання Стамболійського зав'язати дружні стосунки з урядом Югославії. Щоправда, тут йому одразу ж довелося зіткнутися з неабиякими труднощами. Уряд Пашича на той час не був схильний до співпраці, окрім того між обома країнами продовжували точитися суперечки довкола приналежності македонських земель та діяльності IMRO. Болгарську громадську думку продовжували обурювати політика асиміляції, яку Белград здійснював на приєднаних македонських територіях, і постійні заяви уряду Пашича про сербську ідентичність населення краю. З цією проблемою покінчити було нелегко: у повоєнні роки, як і перед війною, македонська діаспора мала величезний вплив усередині самої Болгарії. Наскоки македонських банд, сформованих на болгарській території, продовжувалися і далі, хоча Македонія тепер належала Югославії, а не Османській імперії. Звісно ж, спершу слід було вирішити цю проблему, а вже потім шукати порозуміння між двома націями на державному рівні. У березні 1923 року уряди Болгарії та Югославії підписали Нішський договір, в якому, зокрема, було вирішено зачистити від дерев та чагарників смугу шириною приблизно у 100 метрів по обидва боки від болгаро-югославського кордону і не допускати переходу збройних формувань на той або інший його бік. Підписавши договір, Стамболійський став об'єктом ненависті всієї IMRO, чим збільшив і до того довгий список своїх ворогів.

З Грецією подібного порозуміння дійти було неможливо. На заваді ставало прагнення болгарського уряду здобути вихід до Егейського моря, оскільки мирні угоди з Союзними державами таку можливість передбачали. Грецькі пропозиції про надання Болгарії вільних зон у портах Дедегач та Тесалонікі були відкинуті: болгарський уряд наполягав на передачі йому окремого територіального коридору з виходом до моря. Суперечки з цього приводу так ніколи й не були вирішені.

Тим часом в Болгарії продовжували ширитися опозиційні настрої проти політики Аграрного союзу та особи самого Стамболійського. Через свій жорсткий та непоступливий характер та повсякчасне доктринерство лідер аграріїв нажив багато ворогів. До того ж багато членів Аграрного союзу просто не були готовими керувати державою. Партія селян просто не

мала у своїх рядах достатньої кількості здібних та досвідчених адміністраторів. Посівши високі пости, аграрії швидко починали зловживати владою і корумпувалися чи не сильніше, ніж чиновники попередніх режимів. Програма Аграрного союзу мала багатьох опонентів, зокрема, серед військових і серед комуністів. У квітні 1923 року відбулися нові вибори. Уряд, не вагаючись, почав застосовувати репресивні заходи, які мали зберегти йому владу. Комуністів та інших опозиціонерів кинули до в'язниць. Стамболійський навіть ініціював чистку від поміркованих у рядах своєї власної партії. На виборах аграрії зібрали 53% голосів, а комуністи — 18,9%.

Тим часом, ще у 1922 році опозиційні партії центристського та правого спрямування об'єдналися у Національний Альянс. Політичні організації посилено утворювалися і в армії. Подібно до раніше утворених аналогічних сил в Греції та Сербії, болгарські офіцери також заснували Військову Лігу. Окрім цього, була утворена Спілка Резервістів, до якої увійшли, головним чином, ті військові, які втратили свої посади після скорочення армії, обумовленого повоєнними мирними угодами. У червні 1923 року ці політичні групи здійснили військовий переворот; армія окупувала Софію. Борис III, чиї відносини зі Стамболійським завжди залишалися напруженими, визнав владу заколотників, як тільки стало зрозуміло, що задумане їм вдалося. Дії військових були швидкими і, фактично, не спричинили жертв: окремі відділки поліції та Помаранчевої Гвардії намагалися чинити опір, проте його було швидко зламано. Лідерів Аграрного союзу арештували.

Стамболійський на той час перебував у Пазарджику. Однак, лідери заколоту добре знали, що страх не дасть колишньому прем'єру організувати дієвий опір. Натомість, його спіймала одна з банд ІМРО і піддала жорстоким тортурам. Праву руку Стамболійського, яка підписала Нішський договір, було відтято, а після цього йому завдали 60 ран ножем. Перед тим як поховати, Стамболійському та його братові відрубали голови.

Повністю оволодівши ситуацією, заколотники сформували уряд, на чолі якого поставили Александра Цанкова. До влади в країні прийшов блок партій, так звана *Демократична Згода*, до якого, звісно ж, не включили представників Аграрного союзу. Втім, повстання стало катастрофою не лише для аграріїв, але й для комуністів. Вони не мали жодної причини підтримувати Стамболійського через його репресії проти своїх членів, але залишилися поза діями заколотників і не брали участі у переслідуванні Аграрного союзу. Тим часом, Радянська Росія

та Комінтерн підштовхували болгарських комуністів до власного повстання — ті скорилися, хоча й не мали сподівань на його успіх. Новий уряд швидко розгадав наміри компартії, а тому погано організований виступ у вересні 1923 року був майже одразу придушений. У квітні 1924 року комуністичну партію в Болгарії оголосили поза законом, хоча вона й продовжувала діяти під прикриттям низки фіктивних організацій.

У листопаді 1923 року знову були проведені вибори, перемогу в яких здобула коаліція партій під керівництвом Цанкова. Було зроблено спробу відновити парламентський уряд. Діяльність компартії, попри невдачу її вересневого виступу, продовжувала непокоїти владу. У квітні 1925 року в софійському кафедральному соборі вибухнула бомба; загинуло 128 осіб. Відповідальність за вибух поклали на двох комуністів. Після цього уряд зробив рішучу спробу покінчити з болгарським комуністичним рухом, і країною прокотилася хвиля арештів.

Однак, найбільше проблем всередині Болгарії завдавали неконтрольовані дії IMRO. Всередині самої організації тривало протистояння між *федералістами*, котрі прагнули створення македонської автономії у складі Балканської федерації, та *централістами* на чолі з Іваном Михайловим, які вимагали приєднання македонських земель до Болгарії. Уряд, звісно ж, підтримував Михайлова. Обидві фракції боролися одна проти одної і продовжували тероризувати чиновників в усій країні. Македонці повністю контролювали райони довкола Петрича, а також мали значний вплив у самій Софії. Діяльність організації зачіпала, найперше, інтереси Югославії. Болгарія опинилася в дипломатичній ізоляції: всі балканські сусіди були налаштовані до неї вороже.

У січні 1926 року Цанкова у кріслі прем'єра змінив Андрій Ляпчев. На виборах, проведених у травні 1927 року, Демократична Згода ще змогла втриматися при владі, однак у червні 1931-го вона зазнала поразки від коаліції партій *Народного Блоку*, до якого ввійшли і аграрії. Новим прем'єром став Александр Малінов, але у жовтні його на цьому посту змінив Нікола Мушанов. Коаліція залишалася при владі майже три роки. Їй довелося мати справу з наслідками Великої Депресії і, знову ж, безуспішно намагатися приборкати бойовиків з IMRO. З іншого боку, в країні знову почала наростати хвиля комуністичного руху. Після того, як у 1924 році компартію заборонили, її члени частково емігрували, а частково — приєдналися до інших організацій, зокрема до Болгарської Робітничої партії, утвореної у 1927 році. Комуністи також продовжували створювати

профспілки. На виборах 1931 року комуністична партія здобула 31 парламентський мандат, а у 1932-ому – більшість на виборах до міської ради Софії. Після цього уряд позбавив депутатів-комуністів їхніх місць у парламенті. Подібно до інших компартій, комуністи в Болгарії опиралися на підтримку найбіднішого селянства, а провід партії складався із представників інтелігенції. Робітники відігравали у житті партії порівняно незначну роль.

Вибори 1931 року були останнім випадком у міжвоєнному періоді, коли болгарський народ міг відносно вільно маніфестувати свої переконання. Низка політичних, економічних та соціальних проблем призвела у травні 1934 року до ще одного військового перевороту, внаслідок якого у 1935 році Борис III став одноосібно правити країною.

Греція

Попри те що Греція належала до табору переможців, упродовж війни вона втратила більше, ніж набула. У повоєнне десятиліття внутрішньополітична ситуація в країні визначалася розколами та міжусобицями, які трапилися ще у попередні роки. Найперше, існував конфлікт з приводу участі у війні між прибічниками Веніцелоса та короля Константина I. Як пригадуємо, Греція перестала дотримуватися нейтралітету лише після того, як на підтримку політики Веніцелоса висловилися французький та британський уряди. Проти виступали прибічники висланого короля Константина або ті греки, котрим обрид іноземний диктат.

Ще більший розкол спричинили ініціативи уряду Веніцелоса, який прагнув набути нових територій в Анатолії. Веніцелос, як відданий послідовник Великої Ідеї, мріяв про Грецію “двох континентів та п’яти морів”. Після завершення війни здавалося, що до виповнення цих марень рукою подати. До того ж, союзники, як виявилось, готові підтримати грецьку експансію: власних військ у цьому регіоні у них було небагато, тож змусити турецький уряд виконувати умови мирних договорів належалося грекам. За сприяння Британії, Франції та США, грецькі війська висадилися в Анатолії. Уряд Веніцелоса вірив у серйозну підтримку британців аж до своєї остаточної поразки.

Спершу Веніцелосу все вдавалося успішно. Він особисто очолив грецьку делегацію на Паризькій мирній конференції, а у 1920-ому підписав Севрський договір, досягнувши тим самим більшість своїх цілей. Греція отримала Фракію аж до

самих воріт Константинополя, важливі острови в Егейському морі, а також право керувати Ізмірською областю упродовж 5 наступних років. Після цього там мав бути проведений плебісцит, результати якого не важко було передбачити. Веніцелос легко знаходив спільну мову з провідними політиками Союзних держав, а найперше — з прем'єр-міністром Британії Дейвідом Ллойд Джорджем. Намагаючись здобути ще більшу прихильність західних держав, грецький уряд навіть взяв участь у організації інтервенції проти більшовицької Росії.

Через 2 роки своєї відсутності Веніцелос повернувся з Парижа до Греції з, як йому здавалося, цілком успішними умовами миру. Вибори в країні мали відбутися невдовзі після його приїзду — у листопаді 1920 року — і Веніцелос, звісно ж, очікував на них легко перемогти. Однак, за час його відсутності в державі сформувалася сильна опозиція. Війна не принесла грекам багато втіхи, до того ж, вони мушили тепер утримувати 300-тисячну армію, котрій належало забезпечити виконання мирних угод. На це потрібні були великі кошти, а населення Греції вже стомилося від безконечних воєн: вони хотіли, щоби їхні рідні повернулися нарешті додому. Ситуація ще ускладнилася після прикрої загибелі короля Олександра: його покусала ручна мавпа, після чого 25 жовтня 1920 року він помер від внутрішньої інфекції. Одразу ж постало питання спадкоємства престолу. Олександр був другим сином висланого короля Константина, а наступний за порядком принц Павло відмовлявся сісти на трон за життя свого батька та найстаршого брата Георга. В уряді почали обговорювати можливість повернення старого короля. Наступні вибори мали стати змаганням між ним та Веніцелосом.

Результати голосування шокували прем'єра. Роялістів підтримали 340 тис. виборців, а ліберальну партію Веніцелоса — тільки 300 тис. Більше того, відповідно до системи розподілу парламентських місць, ліберали отримали тільки 120 із 370 мандатів. Не маючи можливості сформувати новий уряд, Веніцелос негайно пішов у відставку і залишив країну. У грудні було проведено плебісцит, який роялісти виграли зі значною перевагою, — Константина I знову запросили на грецький трон.

Перед новим урядом одразу ж постало питання, як змінити ситуацію в Анатолії. Уряд Веніцелоса планував виступити проти сил Мустафа Кемалю, про становище якого ми згадували в попередньому розділі. Тим часом міжнародна ситуація все менше схиляла до такого кроку. Французький та італійський уряди були готові визнати повноваження турецьких націоналістів, які до того

вже отримали визнання Радянської Росії. Однак, греки все ще вірили, що їхню позицію підтримує Британія. Спокуса великої перемоги була надто сильною – подібна нагода навряд чи могла ще трапитися у майбутньому. До того ж уряд мав потурбуватися про грецьке населення Ізмірського регіону, а інтервенція вже розпочалася й частина грецьких військ перебувала в Анатолії. Питання долі грецьких мешканців цього краю у випадку перемоги турецьких націоналістів справді було вкрай серйозним. Довга історія звільств з обох боків залишала мало надії, що подібне не повториться й цього разу.

Виходячи з таких передумов, у липні 1921 року уряд наказав грецькій армії кількістю у 100 тис. осіб розпочати воєнні дії проти військ Кемаля. Ворога належало оточити і знищити, однак цей план не спрацював, оскільки турки відступили вглиб Анатолії ще до наближення грецьких військ. Незабаром грецька армія опинилася далеко від своїх баз і їй довелося діяти у пустельній місцевості серед ворожого населення, без достатнього постачання провізією та боєприпасами. Однак, звістки про, начебто, великі перемоги та постійний відступ турецьких сил у самій Греції сприймали з великим ентузіазмом. Уряд вирішив атакувати Анкару – штаб націоналістичних сил турків.

Як ми вже знаємо, турки зупинили просування грецьких військ на ріці Сакарія; 5 вересня кампанія греків застопорилася: втративши 3 897 солдатів убитими та 20 тис. пораненими, вони відступили на захід¹⁵. Уряд не зробив жодної спроби евакуювати залишки свого війська; проти відступу виступала і громадська думка. Тим часом, через власну слабкість турецькі війська також не могли перейти в наступ – це трапилося аж через рік у серпні 1922-го. Греки швидко відступили, й уже через 2 тижні воєнних дій турецька армія увійшла в Ізмір. Грецькі війська в паніці евакуювалися всіма можливими засобами. Всі мешканці регіону, які знайшли таку можливість, також негайно перебралися на ближні грецькі острови. Місто пограбували і у ньому почалися пожежі. Отак, через 2500 років після найпершої окупації анатолійських берегів, греки змушені були їх покинути. Велика Ідея спричинила велику поразку. Ще пізніше між Грецією та Туреччиною відбувся обмін населенням; тим часом, доля цієї війни була вирішеною: після перемоги під Ізміром, війська Кемаля вийшли до Проток і окупували Фракію.

¹⁵ D. George Kousoulas, *Modern Greece: Profile of a Nation* (New York: Scribner's, 1974), pp. 124, 125.

Невдача однозначно спонукала чинний грецький уряд піти у відставку. Саме тоді у внутрішню політику країни втрутилися військові — надалі їхньою участю буде позначений увесь міжвоєнний період грецької історії. Владу в державі перебравли у свої руки полковники Ніколаос Пластирас та Стилянос Гонатас; Константин зрікся престолу на користь свого сина Георга II. Нова влада не лише зробила цапом-відбувайлом колишнього короля, що взагалі було традицією у грецькій політиці, але й вимагала покарати тих, хто, на думку заколотників, були головними винуватцями розгрому. Було арештовано, допитано і страчено шестеро вищих командирів переможеної армії, одним з яких був її головнокомандувач і тогочасний прем'єр Димітриос Гунарис. Страти ще більше розпалили політичну ворожнечу в країні.

Лозанський договір, положення якого замінили умови Севреського миру, позбавив Грецію її головних повоєнних надбань: Східну Фракію та Ізмірську область було втрачено назавжди. Окремим договором турецький та грецький уряди домовилися про масштабні обміни населенням. Таку міждержавну угоду підписували вперше — надалі вона стала сумним прецедентом для дій інших урядів. Внаслідок війни та масових переселень 380 тис. турків та 1,3 млн. греків були змушені залишити рідні місця, де їхні родини проживали не одну сотню років. За договором, близько 100 тис. турків могли залишитися у Фракії і приблизно стільки ж греків — у Константинополі.

Найважливішою політичною проблемою дня у Греції стали дебати з приводу доцільності збереження монархії. У грудні 1923 року військові провели в країні вибори, участі в яких монархістська Народна партія не брала. Перемогу святкувала партія Веніцелоса, якій вдалося здобути 250 місць у парламенті, проте й республіканці вибороли 120 депутатських мандатів. Веніцелос знову став прем'єр-міністром у січні 1924 року, однак пробув на цьому посту лише близько 3 тижнів: він залишався переконаним прихильником конституційної монархії й коли стало зрозуміло, що парламент голосуватиме за ліквідацію роялістських інститутів, Веніцелос подав у відставку і повернувся в Париж. Після цього парламент 259 голосами проти 3 проголосив Грецію республікою. У квітні 1924 року відбувся доволі вільний плебісцит, на якому 758 тис. громадян проголосували за республіканську форму правління, а 325 тис. — за збереження королівської влади¹⁶.

¹⁶ Stavrianos, *The Balkans since 1453*, p. 663.

В перші роки існування Грецької республіки ситуація залишалася нестабільною. В державі як і раніше існувало багато партій, більшість з яких були невеликими групами, об'єднаними довкола того чи іншого лідера. Від січня 1924 по червень 1925 року в країні змінилося 6 урядів. Жодна партія не мала достатньо прихильників, щоб отримати більшість голосів, тож доводилося постійно формувати коаліції. Ситуація загальної непевності послужила добрим ґрунтом для ще одного перевороту. У червні 1925 року генерал Теодорос Пангалос захопив владу і встановив у Греції диктатуру. Пангалос належав до того типу військових, які зневажають цивільних політиків через їхні постійні сварки та суперечки; парламент визнав повноваження генерала 185 голосами проти 14, однак 189 депутатів утрималися. Пангалос залишив у державі всі атрибути республіки – він сам обрав себе президентом – однак, його правління залишилося диктатурою.

У серпні 1926 року Пангалоса скинув інший генерал – Георг Кондиліс. Новий переможець не почувався достатньо сильним, щоби проголосити себе диктатором, а тому повернув країну до законної форми правління. У листопаді 1926 року відбулися вибори, в яких генерал участі не брав. Голоси розділилися між прибічниками Веніцелоса та його супротивниками. Утворений коаліційний уряд під керівництвом Олександра Займіса проіснував до червня 1928 року. У 1927 році, в період відносного спокою, було ухвалено нову конституцію. За формою вона була республіканською, проте надавала президенту, котрого мали обирати строком на 5 років, приблизно такі ж повноваження, які до того мав король. Парламент повинен був стати двопалатним, а уряд формувала більшість нижньої палати.

Хоча Веніцелос на той час особисто не брав участі в грецькій політиці, його вплив у державі був досить відчутним. Він залишався найвизначнішим грецьким діячем того періоду. У квітні 1927 року він залишив Париж і прибув на Крит, а у липні 1928-го його знову запросили в Афіни. Веніцелос негайно виставив свою кандидатуру на вибори і його партія здобула 223 з 250-ти парламентських мандатів. Веніцелос став прем'єром і продовжував очолювати урядом аж до 1933 року, провадячи доволі помірковану політику. Відомий ліберальний лідер після довгих років політичної боротьби став більш консервативним і намагався, найперше, забезпечити спокій та рівновагу сил у державі. Його партія перебувала на вершині своєї могутності. Лівій опозиції не існувало – компартії Греції

судилося відіграти важливу роль пізніше. Було проведено окремі реформи, наприклад, запроваджено громадські роботи, головним чином, задля осушення боліт. Для полегшення кредитування селян уряд створив Аграрний Банк. Збільшилася кількість початкових шкіл, а робітників та селян заохочували відсилати своїх дітей до щойно створених технікумів.

Уряду Веніцелоса довелося зіткнутися з наслідками Великої Депресії, які почали позначатися на економіці Греції від 1931 року. Грецька торгівля завжди дуже чутливо реагувала на зміни світової економічної кон'юнктури, тож цього разу вона опинилася у глибокій кризі. Попит на родзинки, тютюн та оливки, які не були товарами першої необхідності, різко впав. Особливо негативно вплинуло на грецьку економіку погіршення рівня життя у США: тепер до Греції надходило все менше грошей від емігрантів, а також значно скоротилася кількість туристів. Тепер державі нізвідки було отримувати позики, а грецькій суднобудівній галузі бракувало замовників.

Найбільшою соціальною проблемою грецької внутрішньої політики у міжвоєнні роки була необхідність розмістити велику кількість анатолійських біженців, становище яких внаслідок економічної кризи ще погіршилося. Після 1922 року грецькому урядові довелося зіткнутися з несподіваним, масованим зростанням населення країни. Біженців у кількості 1,3 млн. осіб слід було розселити серед решти населення держави, якого до війни налічували 4,3 млн. Деяку допомогу надавали Ліга Націй та Червоний Хрест, однак найбільший тягар все одно лягав на плечі грецької нації. Масове переселення обернулося національною та людською трагедією. Багато переселенців з Анатолії звикли до вищого життєвого рівня, ніж той, який вони застали у материковій Греції. Серед емігрантів було багато кваліфікованих працівників — лікарів, юристів, вчителів, комерсантів, ремісників — на новому місці роботи їм не знайшлося, а їхні вміння виявилися марними.

Найбільше переселенців уряд намагався розмістити у селех Македонії та Фракії. Внаслідок цього перевага у цих місцевостях однозначно схилилася на бік греків. Емігранти отримували невеликі наділи землі з колишніх великих маєтків, що, власне, було частиною грецької аграрної реформи, розпочатої одразу ж після війни. Використовували також землі, які належали болгарським та турецьким власникам. Уряд намагався заохотити селян до вирощування найважливішого продукту грецького експорту — тютюну. Окрім розселених і сільській місцевості, 400 тис. емігрантів зібрали у великій колонії поблизу Афін та

Пірею. Звісно ж, про належне забезпечення житлом, санітарними службами та водою тут і не йшлося — люди жили в халупах та бараках. Роботи в містах майже не було. Попри те, що індустріалізація в Греції розпочалася ще за Трикупіса і упродовж періоду між війнами обсяги промислового виробництва поступово зростали, наявних підприємств було все ще замало. У 1940 році промисловість забезпечувала тільки 18% валового національного прибутку і давала роботу лише 15% населення. Вочевидь, працевлаштувати емігрантів у цій галузі було неможливо. Втім, декому вдалося знайти застосування своїм старим вмінням: велика кількість дешевої робочої сили уможливила організацію численних малих фабрик та майстерень. Переселенці переважно були республіканцями за переконаннями, а у своїх злигоднях звинувачували короля.

Над зовнішньою політикою Грецької держави довгий час нависала тінь поразки в Анатолії. Інші справи були не такими важливими. З-поміж великих держав найбільш напруженими були відносини з Італією, яка продовжувала утримувати населені греками Додеканезькі острови. Ще більшої образи завдала італійська окупація Корфу у 1923 році. Так само поганими залишалися взаємини з Болгарією. У жовтні 1925 року в сутичці на кордоні цих двох держав загинуло двоє грецьких офіцерів. У відповідь грецькі війська короткочасно вторглися на болгарську територію. За цю виправу Ліга Націй присудила грецькому урядові сплатити штраф у обсязі 45 тис. фунтів. Трохи кращі результати дали переговори з Югославією, уряд якої прагнув використовувати грецькі порти на Егейському морі. Досягнута угода дозволила югославському урядові використовувати порт у Тесалоніках. Після повернення в крісло прем'єра Веніцелос спробував покращити відносини з Італією, Югославією та Туреччиною. У жовтні 1930 року Греція та Туреччина підписали договір в Анкарі, в якому визнавали територіальні межі одне одного та домовлялися підтримувати баланс військово-морських сил у Східному Середземномор'ї.

Тим часом у країні зростало невдоволення не лише довгим правлінням Веніцелоса, але й самим республіканським устроєм. Прихильники роялізму знову здобували популярність. На виборах у вересні 1932 року Ліберальна та Народна партії здобули майже однакову кількість голосів. Оскільки Веніцелос втратив підтримку більшості, його на посту прем'єра на короткий час замінив рояліст Панагіс Цалдаріс. В січні 1933

року Веніцелос сформував свій останній уряд. Становище в Греції було знову нестабільним. Склалися обставини, що уможливили пізніше новий військовий переворот і радикальну зміну форми правління в державі.

Албанія

Хоча у 1913 році держави Європи визнали незалежність Албанії, з початком війни сусіди окупували її територію. Сербію та Чорногорію на той час більше цікавив захист власних кордонів, проте Греція та Італія, які все ще були нейтральними, могли діяти безперешкодно. У жовтні-листопаді 1914 року грецькі війська захопили південь Албанії і взяли під свій контроль Корчьо та Гірокаст'юр. Відповідно, у січні 1916-го від цих областей були обрані депутати до грецького парламенту. У квітні того ж року король своїм декретом приєднав албанські землі до Греції. Водночас, до Албанії вторглися італійські частини. У жовтні 1914 року вони окупували Сасено, а в червні 1915-го зайняли порт Вльоре — їхнє право на ці території потвердив Лондонський договір. Того ж місяця чорногорські сили захопили Шкодер, а серби вторглися у центральні частини Албанії і взяли Тирану. Після поразки обох цих держав до центральної та північної Албанії увійшли частини армії Габсбургів. Водночас, французькі сили, дислоковані в Тесалоніках, перебравли під свою юрисдикцію Корчьо. По закінченню війни габсбурзькі війська відступили, а сили держав-переможців залишилися. В найкращій ситуації опинилися італійці, проте французи і серби також ще мали достатньо впливу на окупованих територіях.

Як ми вже знаємо, згідно з таємними угодами, Албанію мали поділити між кількома державами, і лише маленька частина в її центрі залишалася для власне Албанської держави, але й вона повинна була перебувати під італійською протекцією. Попри те, що більшість зацікавлених держав намагалися уникнути конфліктів при поділі албанських територій, суперечку між Італією та Сербією полагодити було надзвичайно важко. Для Сербії головною метою залишався порт Дурес, а Італія прагнула домінувати в усій країні. У липні 1919, після низки переговорів, італійський уряд досягнув угоди з Грецією, котра підтримала італійські претензії на Вльоре та погоджувалася з домінуванням Італії на решті албанських територій, отримуючи натомість південні райони Албанії та Фракію. Тим часом, і французький, і британський уряди

прагнули дати можливість Сербії анексувати частину північної Албанії і тим покласти край сербо-італійським суперечкам. З іншого боку, Вудро Вільсон виступав проти будь-яких подібних угод.

Ситуація в самій Албанії залишалася небезпечною. Всередині країни не було жодної центральної влади, однак і емігрантам створити албанський уряд деінде не вдалося, хоча численні албанські колоністи по всьому світу непокоїлися станом своєї батьківщини. Лише нова загроза їхньому національному існуванню змусила албанців об'єднатися. Після того, як більшовики опублікували таємні угоди Антанти, албанські лідери дізналися про плани поділу їхньої країни. Організувати опозицію було нелегко, оскільки італійські війська окупували більшу частину країни й на кожну політичну акцію потрібен був окремий дозвіл. Однак прагнення італійців контролювати всю країну зненацька обернулося для албанських ініціатив неабиякою допомогою: італійський уряд погодився на скликання в Албанії народних зборів, оскільки вважав, що зможе легко контролювати їх учасників.

Перший повоєнний конгрес 50 національних представників відбувся у грудні 1919 року в Дуресі. Було утворено уряд, до складу якого входив і сенат, що мав право приймати закони. Керівником об'єднаного органу став Турган Паша. Уряд відрядив до Парижу делегацію, котра мала боронити албанські інтереси перед радою великих держав Європи. Зібрані в Дуресі делегати ставилися до італійського панування по-різному, проте найбільше вони прагнули не допустити поділу албанської території. Через те вони погоджувалися з італійською присутністю і навіть могли визнати над собою владу італійського принца, якщо у той спосіб можна буде припинити поділ країни. Італійці не втручалися в роботу конгресу, однак вони й не передали албанському органу жодних адміністративних функцій.

Тим часом, наслідки переговорів великих держав у Парижі, а з ними й італійська окупація, почали викликати все більше обурення албанського населення. У січні 1920-го новий конгрес зібрався у Лушньє. Він мав більше успіху. Тепер делегати виступали і за збереження цілісності албанських земель, і за припинення італійської окупації. Присутні утворили перший постійний уряд під орудою Сулеймана Дельвіні. Було вирішено, що країною тимчасово правитиме Верховна Рада з 4 осіб, а законодавча влада належатиме Національній Раді з 37 депутатів. У лютому 1920-го уряд перебрався до Тирани, яка надалі стала національною столицею. Національна Рада —

перший албанський парламент — розпочав засідання у березні 1920 року. До Парижа відбула ще одна делегація.

Окрім утворення албанського уряду, відкликання італійських військ з країни пришвидшила ще одна проблема: в самій Італії розпочалися масові демонстрації та страйки. Водночас, Національна Рада закликала албанських селян атакувати італійські частини. А у червні 1920 року в Парижі було вбито чільного албанського політика Есада Топтані, який відіграв неабияку роль у формуванні національної держави, однак виступав за співпрацю з Італією. У вересні того ж року, під тиском інших держав-союзників, Італія погодилася на нові умови врегулювання албанського та далматинського питань: італійський уряд відкликав свої ширші територіальні претензії у обмін на Істрію та порти Рієку і Задар. Італійські частини покинули Албанію — окупованим залишився тільки острів Сасено. У 1920 році Албанію, незважаючи на протести Італії, Франції та Югославії прийняли до Ліги Націй.

Попри досягнуті угоди, кордони Албанії не були визначені. Претензії Греції та Югославії залишалися не вдоволеніми. Врешті у листопаді 1921 року була проведена ще одна конференція послів держав, за участі представників урядів Британії, Італії, Франції та Японії. Делегати конференції визнали незалежність Албанії та її кордони зразка 1913 року, однак неофіційно вважалося, що останнє слово в регіоні матиме Італія. Попри те, Албанії вдалося уникнути поділу. Взаємини з сусідами жодним чином не налагодилися, проте їм так і не вдалося заволодіти значними частинами албанської території.

Після врегулювання міжнародних суперечок, албанські лідери могли врешті почати вирішувати внутрішні проблеми своєї держави. Незважаючи на єдність їхніх думок щодо незалежності, вони мали зовсім різні погляди на систему політичної влади в країні. Найперше слід було розробити проект конституції і сформувавши постійний держапарат. На цьому етапі сформувалося дві різних фракції. Більш консервативні утворили Прогресивну партію під керівництвом Шефкета Верлачі; вона захищала інтереси південних районів країни та її північних гірських територій. Головними прихильниками цієї політичної сили були беї, великі землевласники та вожді гірських родів. Партія виступала проти земельної реформи і прагнула зберегти наявні соціальні умови. Суперником прогресистів була Народна партія, яка виступала за масштабні реформи, хоча мала у своїх рядах і доволі консервативних членів. Саме до цієї партії належали двоє найбільш активних

діячів майбутньої албанської політики – єпископ Фан С.Нолі та Агмед Бей Зогу (Зог).

Нолі очолював прихильників реформи. Його шлях до політичного лідерства був надзвичайно цікавим. Майбутній єпископ народився у 1882 році, в православній родині у Фракії, відвідував грецьку школу, а далі навчав грецької в Афінах та в Єгипті, де й зазізнався з представниками албанського національного руху. Після цього Нолі потрапив у США, де здобув вчений ступінь у Гарвардському університеті, а у 1908-ому – став єпископом албанської православної церкви. У 1920 році американські албанці обрали його своїм представником на національні збори у Лушньє. Таким чином, він прибув до Албанії, фактично, не маючи жодного уявлення про політичне життя цієї країни.

Натомість, Зог мав біографію, типову для представника багатого албанського класу. Він народився у 1895 році в сім'ї правителя району Маті в центральній Албанії. Як мусульманин Зог невдовзі вступив на османську службу і неодноразово відзначився, виконуючи розпорядження уряду. Коли йому виповнилося 24 роки, його обрали делегатом на з'їзд у Лушньє. У лютому 1920 року він став міністром внутрішніх справ в уряді Дельвіни. Подібно до колишніх кланових вождів, у його розпорядженні перебував невеликий загін озброєних людей. Це був сильний, рішучий лідер зі значним впливом і широким колом особистих зв'язків.

Перші вибори були проведені у квітні 1921 року. Від того часу і до 1924-го внутрішнє становище в країні було нестабільним, кілька разів змінювався уряд. І Нолі, і Зог посідали високі пости. Коли у грудні 1921 року до влади прийшла Народна партія, Зог став міністром внутрішніх справ, а Нолі – міністром міжнародних відносин. У грудні 1922 року Зог вже суміщав міністерський пост з кріслом прем'єра. Тоді ж він заручився з дочкою Шефкета Верлачі і через те став надійним союзником консерваторів. З часом його політика стала викликати все більше невдоволення: Зог часто використовував поліцію у власних інтересах та в інтересах своїх прихильників – бейів та великих землевласників. Більш прогресивно налаштовані його соратники по партії закликали до аграрної реформи та скликання конституційної асамблеї. Нолі, Сулейман Дельвіна та інші, хто дотримувався подібних поглядів, невдовзі покинули Народну партію і створили опозиційну організацію.

Вибори у грудні 1923 року принесли Зогу лише просту більшість голосів, тому вже в лютому він передав повноваження

прем'єра Верлачі. Попри це, і незважаючи на все більше обурення його політикою, Зоґ продовжував контролювати уряд. Ситуація стала вкрай напруженою, коли на прибічників Зоґа склали відповідальність за вбивство Авні Рустема — національного героя, котрий виконав атентат на Есад Топтані. Похорон Рустема перетворився на масштабний мітинг. У травні опозиціонери, які виступали особисто проти Зоґа і проти його політики, опираючись на допомогу селян, організували успішне повстання. Зоґ втік з країни, а Нолі сформував новий уряд.

Однак, врядування Нолі тривало тільки від червня до грудня, а тому він не мав часу втілювати свої політичні ініціативи. Попри те, йому вдалося закласти підвалини створення конституційної системи західного зразка. Його програма передбачала аграрну реформу, забезпечення громадянських свобод, створення соціальних служб, заохочення зовнішніх інвестицій та опір італійському впливові. Становище Нолі було вельми складним. Багато з тих, хто брав участь у повстанні, просто хотіли позбавитися Зоґа, але зовсім не прагнули значних змін у країні. Через їхній опір, від окремих ініціатив Нолі довелося відмовитися. Пізніше він шкодував, що його позиція з аграрного питання була такою поступливою: землевласники вже не довіряли йому, а тепер він втратив і підтримку селян¹⁷. Втім, найбільшою його помилкою була неспроможність організувати військовий захист нової влади.

Зоґ вчинив більш практично. Він виїхав до Югославії, де негайно почав вербувати загони найманців. Югославський уряд всіляко сприяв йому, вбачаючи в усій ситуації нагоду поширити свій вплив на албанських територіях. У той спосіб, Зоґу вдалося сформувати невеличку армію, яка складалася з 1 тис. солдатів, 16 югославських офіцерів та 40 офіцерів-росіян — емігрантів, котрі раніше воювали в армії барона Врангеля проти більшовиків. Окрім того, Зоґ отримав зброю з югославських арсеналів¹⁸. У грудні він вторгся в Албанію. Уряд Нолі не зміг організувати опору, а тому склав повноваження; Нолі та його соратників змусили залишити країну. У січні 1925 року залишки парламенту проголосили Албанію республікою і обрали Зоґа президентом на 7 років.

Водночас країна, нарешті, отримала конституцію, однак вона була спроектована спеціально для утвердження Зоґової

¹⁷ Stefanaq Pollo, Arben Puto, *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours* (Roanne: Éditions Horvath, n. d.), p. 227.

¹⁸ Stavrianos, *The Balkans since 1453*, p. 720.

влади. Як президент він міг призначати та звільняти міністрів, накладати вето на законопроекти і роздавати головні державні пости. Він також призначав третину з 18 членів парламентського сенату. Режим Зога був диктаторським, однак саме за його правління держава отримала перший стабільний уряд. Кілька наступних років країною керували консерватори, головним завданням яких було дотримання наявного порядку. Не було проведено жодних реформ, населення не користувалося демократичними свободами — в країні панувала жорстка цензура. Режим захищав інтереси великих землевласників та родових вождів — усіх тих, кому будь-які зміни були невігдними.

Прийшовши до влади, Зога мусив якимось визначитися у ставленні до сусідніх Югославії та Італії, які у минулому були головною загрозою албанській незалежності. Допмагаючи Зога, югославський уряд, звісно ж, очікував на вдячність нового режиму в Албанії, а також прагнув його контролювати. Однак, Зога вдалося доволі успішно протистояти югославському тиску. Лише у липні 1925 року, на переговорах про врегулювання кордонів, албанцям довелося передати сусідам Сант-Наум на озері Охрид — цим, на той час, запити Югославії вичерпувалися. Відносини з Італією стосувалися дещо інших питань. Як і кожна невелика держава, Албанія могла значно виграти від співпраці з великою державою-спонсором, тим більше, що економічна допомога уряду Зога була дуже потрібна. Оскільки звернутися більше не було до кого, албанцям належало допустити певну долю італійського втручання. Навесні 1925 року албанський уряд прийняв рішення про масштабну співпрацю з Італією.

Після цього Албанія отримала значну італійську допомогу, однак, завдяки цьому італійці почали впливати на внутрішню політику держави. Італійські фінансисти заснували Національний Банк Албанії, який почав випускати албанську валюту. Банк, у свою чергу, створив Товариство Економічного Розвитку Албанії (*Society for the Economic Development of Albania, SVEA*), яке фінансувало будівництво доріг, мостів, портів, палацу Зога, а також оплачувало всі адміністративні видатки в країні. Умови надання позик були дуже вигідними — відсотки по них були або низькими, або їх не нараховували зовсім. Фактично, італійці субсидували режим Зога.

Економічна допомога супроводжувалася італійським політичним втручанням. У листопаді 1926 року обидві держави підписали договір про дружбу. Згідно цієї угоди, італійський

уряд брав на себе зобов'язання захищати політичний та територіальний *status quo* Албанії. Тепер Зог міг вважати свою позицію більш ніж надійною. З іншого боку, оскільки взаємини Італії та Югославії на той час були напруженими, така угода викликала сильне обурення у Белграді. У листопаді 1927 року Югославія підписала договір з Францією, який, частково, спрямовувався проти Італії. У відповідь, того ж місяця італійський уряд підписав ще одну угоду з албанцями — це був оборонний союз терміном на 20 років. Таким чином, Албанія і в політичному, і в економічному сенсі стала щільно пов'язана з Італією. Італійський уряд почав постачати албанську армію зброєю і надіслав до неї своїх військових радників; натомість, албанці відкрили для італійського військового морського флоту свій порт Вльоре.

Амбіції Зога зростали. У вересні 1928 року він скликав ще одну конституційну асамблею, на якій його було проголошено королем. У грудні було прийнято нову конституцію. Попри те, що держава вважалася конституційною монархією, Зог мав у ній майже абсолютну владу. Він призначав міністрів і особисто візував усі закони. Тепер парламент був лише однопалатним і складався з 56 депутатів. Оскільки Зог пообіцяв здійснити деякі реформи, окремі кроки в цьому напрямку дійсно були зроблені. Нові цивільний, карний та комерційний кодекси, створені згідно західних зразків, замінили старе османське законодавство. Однак, про аграрну реформу чи поділ великих маєтків, звісно ж, не йшлося. Так само не було спроб якимось покращити систему освіти. Королівська влада опиралася на підтримку великих землевласників, кланових вождів та консервативних політиків — а цим людям не потрібно було жодних змін, які могли б підточити їхнє становище.

Намагаючись консолідувати своїх прихильників вдома, Зог відчував усе більші труднощі у взаєминах з італійцями. Без їхньої фінансової допомоги його уряд обійтися вже не міг. У 1931 році албанцям було надано позику обсягом у 100 млн. золотих франків, яку мали переказувати до країни по 10 млн. річно на надзвичайно сприятливих умовах. У 1932-ому, разом з першою виплатою, італійський уряд надіслав албанському додаткові вимоги, серед яких були збільшення економічних привілеїв для Італії, зокрема підписання митного союзу, а також заходи, які мали посилити італійський вплив на країну загалом, — введення викладання італійської у школах та допуск в країну колоністів з Італії. Зог намагався опиратися тискові. Італійські католицькі школи було закрито, а військових

радників вислано з країни. Натомість, албанський уряд підписав торгові союзи з Югославією та Грецією. Зог також зробив марну спробу добитися підтримки Франції — однак, апетити Парижу були не меншими, ніж у Риму. У червні 1934 року італійський флот відвідав порт Дурес. Уряд Італії назвав це “візитом ввічливості”, хоча, зрозуміло, італійську флотилію ніхто не запрошував. Водночас, посилювався економічний тиск: італійці погрожували припинити виплату кредиту. Врешті, Зог здався і відновив переговори. Тепер він міг і надалі отримувати обіцяні гроші, хоча митний союз так і не було укладено.

В багатьох аспектах Албанія залишалася винятково відсталою країною. Зог нажив собі багато ворогів, в той час, як у його державі все ще зберігали традицію кривної помсти. Отож йому постійно доводилося боятися за своє життя. Внутрішня опозиція його правління була настільки сильною, що у державі постійно відбувалися локальні повстання, найкрупнішим з яких став заколот Ф’ері у серпні 1935 року. Зог знову змушений був пообіцяти реформу. У жовтні було призначено новий уряд під головуванням Мегеді Фрашері — саме він і мав займатися реформуванням. Влада пішла на окремі поступки, зокрема, дозволила більшу свободу преси; однак цей уряд протримався лише рік — у листопаді 1936-го до влади знову прийшли консерватори, очолювані прем’єром Кочо Кота. Водночас, італійські впливи ще посилилися. Тепер італійці були радниками не лише у війську, але й в цивільному держпараті; до Албанії почали потроху прибувати італійські колоністи. Остаточною метою італійського уряду було повне узалежнення Албанії.

Міжвоєнну історію Албанської держави важко порівняти з історією будь-якої іншої балканської країни. Через пізні об’єднання та неспокій найперших років незалежності держава перебувала на такому рівні розвитку, який Сербія мала ще за часів Мілоша, а Чорногорія — на початку ХІХ століття. Тут ще не було справжніх партій з чіткими політичними програмами. Консервативний режим мав надзвичайно міцні позиції, в той час як потужних у сусідніх балканських країнах аграрного та комуністичного рухів, фактично, не існувало. Втім, зважаючи на події після 1945-го, мусимо вказати на діяльність в Албанії окремих соціалістичних та комуністичних груп та на їхні зв’язки з Радянським Союзом.

У 20-их Албанія залишилася єдиною країною на Балканському півострові, в якій не було комуністичної партії. Врешті, після приходу Зога до влади, в країні не могла діяти жодна опозиційна партія. Всі виступи проти короля готувалися поза

межами країни. Після того як режим Зога почала підтримувати Італія, головним осередком албанських емігрантів стала Австрія. У Відні сформувався Національний Комітет Визволення Албанії (відомий як *CONARE*); його президентом став Фан Нолі. Комітет, який об'єднував осіб з дуже різними поглядами, видавав у Женеві свій журнал, однак всередині нього часто траплялися колотнечі й, до того ж, він мав надто мало впливу в самій Албанії.

Подібно до інших балканських урядів, албанці не поспішали визнати більшовицький режим. Під час свого першого правління Зога не робив жодних кроків назустріч Радянській Росії, оскільки побоювався реакції великих держав Європи. Нолі був відважнішим: у червні 1924 року він розпочав з СРСР переговори. У грудні з Москви прибула радянська делегація, що викликало рішучі протести Британії та Югославії, які остерігалися, що Албанія перетвориться на базу комуністичних сил. Через два дні Нолі змушений був просити делегатів повернутися до Москви. Упродовж наступного правління Зога жодних офіційних переговорів не відбувалося.

Попри те, Радянський Союз та Комінтерн вельми цікавилися подіями в Албанії. У 1927 році Нолі відвідав Радянський Союз і зацікавився деякими радянськими перетвореннями. Однак, у 1930-му він пішов з політики і повернувся до США виконувати свої релігійні обов'язки. Тим часом, ліва фракція *CONARE* постійно підтримувала зв'язки з європейськими компартіями та Комінтерном. У 1930 році Комінтерн відрядив Алі Келменді для створення партійних осередків в Албанії, внаслідок чого там справді з'явилися окремі активні групи комуністів. Як і деінде на Балканах, ці осередки та їхні керівні органи склалися з представників інтелігенції та нижчих прошарків середнього класу. Робітничого класу в Албанії майже не було. Окремі організації робітників, до яких належали і комуністи, існували серед шахтарів. У 1939 році уряд зробив цілеспрямовану спробу покінчити з комуністичним рухом і розпочав арешти його лідерів.

ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ

20-ті роки на Балканах були періодом відносного спокою. Однак, закінчилися вони катастрофою великої депресії. Наслідки цієї глобальної кризи важко переоцінити: вочевидь, вона більше вплинула на долі європейських держав, ніж внутрішні національні та міжнародні суперечності, про які ми

писали до цього моменту. Після закінчення Першої світової війни всім її учасникам потрібні були кілька років спокою, щоби залагодити завдані нею гігантські збитки; однак вже у 1926 році економіки більшості європейських держав сягнули передвоєнного рівня виробництва, тож їхні уряди мали підстави дивитися у майбутнє з оптимізмом. Найбільшого процвітання досягли країни Західної Європи. Нові технічні відкриття та покращені способи організації виробничої праці, здавалося б, провіщали зростання рівня життя усіх мешканців континенту. На жаль, період великих сподівань та упевненості був більш ніж коротким. У жовтні 1929 року обвал на фондовому ринку в США позначив початок найбільшої економічної кризи в історії людства. Економічне становище у Європі продовжувало погіршуватися до 1933 року. Відновлення теж тривало повільно: лише у 1936 році більшості країн вдалося повернутися до економічного рівня 1929-го.

Найпершими наслідками депресії стали різке падіння закупівельних цін та зниження обсягів виробництва. Наскільки серйозною була ситуація, можемо собі уявити, розглянувши деякі економічні показники. Якщо 1929 рік взяти за 100%, то на 1932-ий обсяги виробництва у Великій Британії впали до 84%, у Франції — до 72%, в Італії — до 67%, а в Німеччині та США — до 53%. Наслідком такого скорочення стало масове безробіття, яке сягнуло найбільших розмірів у США, де працю втратили 15 млн. осіб, та в Німеччині, де аналогічний показник становив 5–6 млн. осіб. Однак, порівняно з індустріальними державами, становище країн, основу економік яких складало сільське господарство, було ще гіршим. Закупівельні ціни на продовольчі товари та сировину знизилися майже на 50%¹⁹.

Оскільки балканські країни постачали у Європу продовольчі товари та сировину, їхні економіки зазнали величезних втрат. Спад цін розпочався у 1929 році. До 1932–1933 років ціни на більшість зернових опустилися до половини чи й третини від рівня цін 1929-го. Підраховано, що загальний дохід від сільського господарства в Румунії знизився на 57,6%, а в Болгарії — на 51,8%²⁰. Вище ми вже спинялися на проблемах значної заборгованості селян та вказували, що більшість

¹⁹ Див. кн.: Raymond J. Sontag, *A Broken World, 1919–1939* (New York: Harper & Row, 1971), pp. 202, 203.

²⁰ Iván T. Berend, and György Ránki, *Economic Development in the East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (New York: Columbia University Press, 1974), pp. 244–245.

населення півострова існували на межі бідності, однак після падіння цін на сільськогосподарську продукцію селянин вже не мав жодних шансів ні віддати свої борги, ні навіть заплатити державні податки. Додаткове збідніння селян спричиняв усе більший розрив між цінами на сільськогосподарські та промислові товари. Становище основної маси населення півострова продовжувало невпинно погіршуватися.

Опинившись віч-на-віч з катастрофою, балканські уряди намагалися якось виправити ситуацію. Головним заходом було створення державних контор, які скуповували у населення зерно за цінами куди вищими, ніж на світовому ринку. В короточасній перспективі це було найкращим виходом, однак не вирішувало загальних проблем балканського сільського господарства. Криза оголила серйозні проблеми, які урядам ще тільки належало вирішити. Після виникнення національних держав, на Балканах вдалося дещо підняти рівень життя тієї меншості населення, яка проживала в містах; однак життєвий рівень більшості селян упродовж оглянутого нами періоду, фактично, не змінився. Тож перш ніж перейти до огляду подій у 30–40-их — цих двох десятиліть жорстокої кризи та революційної боротьби — слід хоча б у найзагальніших рисах змалювати життя пересічного балканського селянина. Побут саме цієї частини суспільства у наступні півстоліття докорінно зміниться.

ЖИТТЯ ПЕРЕСІЧНОГО СЕЛЯНИНА

Хоча ми вже писали про життя селян, йшлося головним чином про масштабні події — війни, революції, катастрофи — перипетії, які змінювали загальний статус населення певної території. Менше уваги зверталось на ті аспекти життя селянина, які упродовж століть залишалися порівняно незмінними, — скажімо, на його взаємини всередині села та родини. Узагальнення на рівні усіх Балкан робити надзвичайно важко, проте ми спробуємо коротко охарактеризувати ці типи відносин пересічного селянина, а також звернемо увагу на матеріальний бік його існування.

Балканські селяни мешкали у селах, схема забудови яких у різних регіонах була різною. В одних місцевостях будинки розміщені були вздовж однієї центральної вулиці; в інших — вулиці розходилися в різні боки від центрального сільського майдану. Були й випадки, коли селянські хати розташовувалися хуторами — на значній відстані одна від одної, а довкола них простягалися поля та садки того чи іншого господаря. В центрі

села, в залежності від його розмірів, могли бути церква, адміністративні будівлі, школа, а також корчма, кав'ярня, крамниці та майстерні місцевих ремісників. Крамниці в цьому бідному суспільстві, як правило, сусідили з невеличкими складами і торгували, головним чином, колоніальними товарами, такими як цукор і кава, а також речами, які селянин не міг виготовити для себе. Так само й ремісники (кравці, столярі, мулярі та ковалі) могли надавати послуги, що вимагали вмінь та обладнання, яких у пересічного селянина не було.

Хати селян будували з тих матеріалів, які можна було добути в даній місцевості. Їх могли зводити з колод або каменю, однак найбільш поширеними були муровані будинки з цегли, котру виготовляли із глини, висушували на сонці, а тоді, в окремих випадках, білили. Дахи покривали соломною, глиняною або кам'яною черепицею. З точки зору західного спостерігача, тутешні селянські хати були дуже примітивними. Пересічне помешкання складалося з двох приміщень — загальної житлової кімнати та кухні, в якій готували їжу. Окремі будівлі мали критий ганок. Селянин міг мати на подвір'ї комори та повітки для худоби і домашньої птиці, а також окремі приміщення для зберігання реманенту. В цих же будівлях жили і члени селянської родини. І в селах, і в містах великі кількості людей проживали на вузьких, тісних вуличках. Меблі також були примітивними, хоча у цьому випадку все залежало від рівня добробуту сім'ї та традицій регіону. Бідні родини мали тільки низький стіл та кілька лавок, а спали на підстилках просто на підлозі. В багатших були ліжка, великі столи та скрині; їхні хати прикрашали виготовлені жінками килими та вишивані подушки. Однак і ці, порівняно з рівнем життя на Заході, виглядали не комфортними. Ось як описує доволі заможне господарство один з мандрівників 20-их:

“У селі Капарі, поблизу Бітолі, я натрапив на двоповерхову кам'яницю під черепичним дахом. На першому поверсі містилися кухня і велика загальна кімната, в якій були ліжка, столи, стільці та піч. Вздовж всього другого поверху йшла довга галерея — “ходнік” — на неї виходили двері 4 кімнат: три з них були спальнями, умебльованими ліжками, столиками та кріслами, а четверта, так звана “славна” кімната, які тут роблять у містах, була своєрідною вітальнею для важливих гостей, з пофарбованими стінами, зеленими м'якими кріслами на гнучих ніжках, картинами та фотографіями на стінах та великим святковим столом, заставленим дрібничками і прикрасами. Однак у цій “сучасній” хаті був відсутній “нужнік” (туалет), та й ночувати в ній було не надто комфортно: в одній з кімнат жили господар Трайко (42 роки) та його жінка Маліна (42 р.), їхні 4 сини (від 2 до 16 років) та

дочка (9 р.), в іншій – брат Трайка Анамче (52 р.) та його жінка Донка (52 р.), їхні двоє синів (8 та 12 років) і дочка (10 р.)”²¹.

Той самий автор описує і бідне обійстя, на якому люди та худоба спільно жили у великих повітках, площею “24 x 17 або 28 x 18 футів” (7 x 5 або 8 x 6 метрів):

“В одному такому хлівці жили сільський пастух Дйорд’є (45 років), його жінка Стоянка (30 р.) та їх чотирирічний син Радислав. Спали вони довкола вогнища, а в другій половині будівлі ночували їхня пара биків, осел, свині та кури. В іншій повітці жили стара вдова Велика (75 років), її син Стоян (28 р.) – єдиний, хто вижив з її 10 дітей, – його жінка Доґста (28 р.), їхній первісток Атанас (5 р.) та дочка Кона, котра була ще немовлям. Стара мати спала з одного боку вогнища, а її син та його сім’я – з іншого. Вівці, кози, бики та кури займали другу частину повітки. Під тим самим дахом, проте з іншого боку, у цьому гостинному притулку проживали Йоже (65 років) та його жінка Менка (62 р.), двоє їхніх синів, котрі залишилися живими: старший Мілан (25 р.) зі своєю жінкою Божаною (30 р.), двома малими синами Алексієм та Рісто (9 і 7 років) і дворічною дочкою Павною, та неодружений син Йоже Марко (19 р.). В тому ж хлівці на соломі спочивали 30 їхніх овець, а за низькою перегородкою – їхні бичок та ослик”²².

Харчовий раціон пересічної селянської сім’ї, звісно, ж залежав від пори року та від їхнього власного посіву. Головною їжею упродовж року був хліб та страви з муки, бобові, цибуля, часник, перець та капуста. До цього слід додати різні види фруктів з власних садків: яблука, груші, персики, черешні та сливи. Сливи вирощували в багатьох господарствах, оскільки з них також робили поширений алкогольний напій – *сливовіцу* (слив’янку). М’ясо на селянському столі з’являлося вкрай рідко, оскільки коштувало недешево. Однак, кожна селянська родина вирощувала птицю (курей, качок та гусей), корів, кіз, свиней та овець. Вівці, окрім м’яса, давали ще й вовну. Пересічна селянська родина, фактично, не купувала продуктів, окрім цукру, кави та солі, яких селянин сам виростити або добути не міг.

До початку 30-их селяни поступово почали носити фабричний одяг. Раніше його виготовляли у кожній родині: прядіння та ткання вовни й конопель було головною роботою жінок селянської сім’ї; майже все кроїли та шили вдома – лише окремі чоловічі речі замовляли у сільського кравця. Взуття, як правило,

²¹ Olive Lodge, *Peasant Life in Yugoslavia* (London: Seeley, Service, n. d.), pp. 66–67.

²² Lodge, *Peasant Life in Yugoslavia*, pp. 67–68.

купували на ринку. Стиль одягу відповідав традиції; і лише коли фабричні вироби стали більш поширеними, люди по селах почали одягатися ближче до загальноєвропейської моди. Поступово селяни приймали той одяг, який здавався їм “сучасним”, а найперше був більш практичним.

Таким чином, у питаннях забезпечення житлом, їжею та одягом пересічна селянська сім'я на Балканах все ще покладалася на власне господарство. Іншого виходу не було, оскільки рівень прибутків сільських трудівників залишався надзвичайно низьким. Підраховано, що між 1925 та 1930 роками, коли середній річний прибуток в США становив приблизно 1 368 доларів на особу, в Румунії цей показник дорівнював 243 дол., в Болгарії – 284 дол., в Югославії – 330 дол., а в Греції – 397 дол. Гроші були потрібні селянам, найперше, на сплату податків та покупку деяких необхідних товарів – на промислові вироби чи додаткову їжу їх залишалося зовсім мало. Втім, маємо пам'ятати, що більшість товарів коштували порівняно недорого: у 1937 році в селі поблизу Софії можна було купити пару овець за 3,6 дол., бика – за 25–35 дол., корову – за 35–45 дол., а коня – за 12–60 дол.²³

Такі умови життя, які залишалися, фактично, незмінними упродовж доволі довгого часу, доповнювалися сталою системою поглядів на світ та відносини усередині сільської громади, що власне й давало змогу селянинові перетривати незгоди та катастрофи, які ми описували вище. Яка б влада не була у країні, селянин завжди міг розраховувати на свою родину та односільчан, котрі допомагали йому в складний час. Для селянина життя зосереджувалося довкола його землі, його родини та його села.

Найважливішою цінністю на селі була земля. Кількість землі у власності тієї чи іншої селянської родини багато в чому визначала її статус. Якщо з'являлися зайві гроші – селянин, найперше, докуповував землю. Його відданість землі була надзвичайно сильним почуттям:

“Життя на цих розкиданих полях ... було важким та потребувало багато праці, однак для селянина життя без поля не було б життям; сенс йому давали ці вузькі смуги ґрунту, на яких під ненастанним доглядом виростили його діти. Земля була йому компаньйоном і другом, це їй він зв'язав свої думки та мрії, лежачи горілиць місячної літньої ночі, маючи замість подуши плащ й накрившись вранішньою

²³ Irwin T. Sanders, *Balkan Village* (Lexington: University of Kentucky Press, 1949), p. 104.

росою. Земля означала для селянина більше, ніж гроші в банку, більше, ніж їжа на столі, — вона була для нього самим життям”²⁴.

В попередніх розділах ми бачили, як ставлення селянина до землі впливало на його політичні та економічні погляди. З кожної кризи селянин бачив єдиний вихід — надбання більшої кількості землі. Йому в жодному випадку не йшлося про краще використання вже наявного у нього ґрунту — скажімо, про застосування досконаліших методів господарювання — селянин прагнув тільки збільшення своєї земельної власності. До початку 30-их боротьба за це стала майже безнадійною: після повоєнного розподілу великих маєтків вільної землі не залишилося. Тим часом сільське населення продовжувало зростати і все більше селян ставали безземельними.

Для більшості мешканців Балкан центром їхнього життя і тотожності була не нація чи навіть сільська громада, а найближча родина. У міжвоєнний період найпоширенішим типом співжиття на Балканах було родинне господарство, яке, як правило, об'єднувало три покоління — від баби з дідом до внуків. Попри незначні відмінності, структура родинних стосунків на всіх Балканах різнилася мало. Всередині родини існувала чітка ієрархія підпорядкування та розподілу робіт. Оскільки тогочасне суспільство було патріархальним, чоловіки в родині мали більшу владу, ніж жінки, а всередині кожної з цих груп старші керували молодшими. Батьки опікувалися дітьми і повністю контролювали їх. На щодень кожен отримував ту чи іншу роботу. Загалом, чоловікам діставалася важча робота на полях або ж вони мали доглядати за більшою худобою — конями, биками та вівцями. Чоловіки також ходили на полювання і були захисниками родини. Жінкам належалася легша робота: вони доглядали посіви на полях і піклувалися про менших тварин, зокрема свиней, та домашню птицю. Окрім цього вони займалися вирощуванням овочів. Головною роботою жінок на селі було ведення домашнього господарства. Вони виховували дітей та доглядали за хворими і старими. Домашні роботи часто були вкрай виснажливими: на селі тоді не лише не було електрики, але й значними проблемами були вода та паливо. Воду доводилося нести з колодязя, джерела або ріки, які, інколи, знаходилися на значній віддалі. Головними водоносами в господарстві були, як правило, жінки і діти, а от дрова заготовляли всі члени родини. Таким чином, родинне життя на Балканах було дуже схожим на життя сімей в будь-якому іншому

²⁴ Sanders, *Balkan Village*, p. 49.

бідному регіоні чи на прикордонні. Більшість часу йшло на забезпечення елементарного виживання.

Найчастіше в господарстві працювали чоловік з жінкою та їхні діти, також міг бути присутнім хтось зі старших батьків. Однак, зустрічалися й інші види співпраці. Зокрема, на полях господаря могли працювати наймані та сезонні робітники або пастухи, які доглядали за чужою худобою. На південнослов'янських землях поширеною формою сільськогосподарської співпраці деякий час була так звана *задруга*. Ця поширена форма родинного господарювання ґрунтувалася на принципі, згідно якого особи чоловічої статі завжди залишалися працювати на батьківській землі. Вони зі своїми жінками утворювали щось на зразок сільськогосподарського кооперативу. Окрім одягу та окремих дрібниць, приватної власності вони не мали. Теоретично, кожен з чоловіків мав при цьому однакове право брати участь в ухваленні рішень стосовно ведення господарства. Керував *задругою* хтось із старших, обраний решта членами цієї великої родини. Робота, знову ж, розподілялася відповідно до статі та віку. Такий тип господарства був пристосований до потреб слабко розвинутих регіонів, де головним завданням залишалося просте виживання. До кінця ХІХ століття більшість задруг, особливо у більш багатих районах, розпалося, проте окремі з них продовжували існувати ще й у 30-их рр. ХХ ст.

Родинні зв'язки були надзвичайно міцними, що уможливило кращий захист та піклування родичів одне про одного. Особа вважалася, найперше, приналежною до того чи іншого родинного утворення; якщо хто чинив злочин або допускався безчестя, то тінь від його вчинку падала на всю родину, до якої він належав. Якщо ж когось із родаків ображав чужак, то всі члени родини мали обов'язок помститися за свого кривного. Загостреним виявом цього обов'язку була кривна помста — звичай поширений у всіх найбільш відсталих районах півострова. З огляду на такі традиції, шлюб вважався вельми серйозною справою, вирішувати яку мали батьки, зважаючи при цьому інтереси всієї родини. Йдучи заміж, дівчина, фактично, повністю поривала з родиною своїх батьків і входила в родину чоловіка. Умови спільного проживання та традиційні родинні обов'язки викликали багато конфліктів. Найбільшу напругу спричиняли взаємини між молодими невістками та їхніми свекрухами. Тісні взаємозв'язки між родинами та окремими особами створювалися й іншими способами — зокрема, завдяки інституту хресного батьківства. Більшість балканських дітей при народженні отримували хресного батька, який, згідно традиції, відповідав за добробут свого похресника чи

похресниці. В багатьох регіонах, особливо у Греції, визначний місцевий лідер часто мав просто неймовірну кількість хрещеників; всі вони підтримували його кандидатуру на виборах, а він, зі свого боку, боронив їхні інтереси, перебуваючи на владних посадах. Родинні взаємини, звісно ж, мали практичне спрямування — так родина дбала про свій захист в часи небезпек і тиранічного правління.

Окрім найближчої родини, селянин також був залежним від громади свого села. Упродовж всієї історії Балкан, незалежно від того, яка зовнішня сила керувала тим чи іншим регіоном, безпосередня влада в ньому належала місцевій старшині. Ми знаємо, наскільки важливою була її роль в османській системі правління, однак і після виникнення централізованих держав найвизначніші люди громади значною мірою зберегли свій престиж та авторитет й часто боронили односілчан від надуживань чиновників центральної влади. Попри всю пропаганду й інші зусилля національних урядів, мешканці сіл дивилися на місто та його представників з підозрою, надалі вважаючи їх джерелами несправедливості й небезпеки. Адже урядові чиновники збирали податки і рекрутували майбутніх солдатів, однак, за це селянин майже нічого не отримував.

Село, звісно ж, було громадським центром всіх довколишніх мешканців. Його серцем, як правило, були церква, костел або мечеть. Незалежно від православної, католицької чи мусульманської приналежності, релігійні інституції відігравали в житті села надзвичайно важливу роль. Священнослужитель був присутнім на кожному з вузлових моментів життя селянина: при народженні, коли той вступав у шлюб або коли помирав. Сільськогосподарський календар розмічався по днях тих чи інших святих. Релігія тлумачила сутність життя і пояснювала роль індивіда у ньому. Як правило, її доктрина схияла до консерватизму та фаталізму: схияла прийняти наявні труднощі та ставитися недовірливо до будь-якої можливої зміни. Вважалося, що всі, навіть найгірші, події якимось співвідносяться з Божою волею, а природні катаклізми, такі як повідь чи засуха, а також хвороби чи смерть — є просто покараннями за людські гріхи. Церква також спонукала дотримуватися надзвичайно суворих моральних приписів, особливо в питаннях статевих відносин та шлюбу. Ці заходи також мали на меті захист членів громади від зовнішніх загроз, якими, наприклад, були епідемії та інші нещастя.

Після цього короткого огляду стає зрозуміло, що попри відсталість аграрних суспільств на Балканах, становище в них майже не відрізнялося від ситуації в інших неіндустріалізованих

регіонах Європи. Іноземні оглядачі дуже часто порівнювали життя балканських селян з життям представників середнього класу західноєвропейських міст. Тим часом, важке життя в селі на Балканах, не набагато відрізнялося від злигоднів у селах Ірландії, Шотландії чи окремих сільськогосподарських районах Америки. До того ж, традиційний уклад сільського життя в 30-их вже почав розпадатися – після 1945-го цей процес значно пришвидшиться. Вплив зовнішнього світу на життя села поступово сильнішав: молодих чоловіків змушували покидати свої родини і йти в армію, багато кому довелося покинути рідні краї в пошуках роботи. Втім, часто, як от у Греції, люди емігрували, проте не поривали зв'язків зі своїми родинами. До того ж, з часом уряди справді почали звертати більше уваги на проблеми сільського населення. Найефективнішим засобом поширення ідей та знань про інші місцевості були, звісно ж, школи. Уряди держав почали, хоч і не в бажаному обсязі, забезпечувати населення деякими видами соціального захисту. На жаль, міжнародне становище не дозволило державам півострова уповні розвинути нові інституції та прогресивніші види взаємин.

ВИСНОВОК

Упродовж першого повоєнного десятиліття уряди більшості балканських країн, окрім Албанії, чия ситуація була винятком, зіткнулися з багатьма подібними проблемами. Всім їм тією чи іншою мірою довелося вирішувати національні питання, і не лише у стосунку до інонаціональних меншостей, але й питання інтеграції представників їхньої ж національності, які проживали на приєднаних після війни територіях. Навіть Болгарія, яка за мирними угодами багато земель втратила, зіткнулася з серйозною македонською проблемою. До того ж, кожній державі довелося пережити зміну внутрішньополітичної ситуації, пов'язану з набуттям широкими масами населення права голосу на виборах. Через труднощі воєнного часу та поширення революційних ідеологій жоден з урядів більше не наважувався запровадити обмеження виборчого права. Як ми бачили, це призвело до виникнення та розгортання діяльності аграрних і комуністичних партій, які кинули виклик традиційним політичним силам, котрі, однак, в більшості, зуміли зберегти свій вплив і утриматися при владі. Орієнтація на праві політичні партії буде характерною і для наступного десятиліття.

РОЗДІЛ VI

БАЛКАНСЬКІ АВТОРИТАРНІ РЕЖИМИ: НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Незважаючи на всі спроби загладити наслідки Першої світової війни та повоєнні суперечності, більшість досягнень у цих напрямках були зруйновані міжнародними та внутріполітичними кризами 30-их. На внутрішню політику балканських держав сильно вплинули наслідки Великої Депресії та постання у Європі нових диктатур. Активне втручання Радянського Союзу у європейську політику та ревізійністська стратегія націонал-соціалістів у Німеччині спонукали країни на Балканах переглянути своє ставлення до великих держав континенту. До 1939 року міжнародні взаємини стали настільки напруженими, що у кожній європейській державі стали передчувати можливість нової великої війни, хоча після завершення попередньої катастрофи заледве проминуло 20 років.

ЗРОСТАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО ВПЛИВІВ

Домінування італійського та французького векторів у політиці Східної Європи у 20-их стало результатом дисбалансу сил, спричиненого революцією в Росії та поразкою Німеччини. Однак невдовзі обидві ці держави оговталися від наслідків цих подій і, оскільки Австро-Угорщина розпалася, завдяки своїй величині та стратегічному розташуванню почали серйозно впливати на політику 13 невеликих держав на території від Балтійського до Середземного моря – Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Югославії, Болгарії, Греції, Албанії та Туреччини. Радикальна зміна розстановки сил на континенті після війни та мирних угод була невігідна як Німеччині, так і Радянському Союзові, однак обидві держави потребували деякого часу для відбудови, перш ніж знову змогли повернутися у європейську політику. Оскільки наслідки Паризьких договорів їх не задовольняли,

вони могли знайти спільну мову з іншими державами-ревізіоністами: Італією, Угорщиною, Австрією та Болгарією.

Теоретично, повоєнні кордони Європи маркувалися відповідно до права націй на самовизначення, однак ми вже знаємо, що цей принцип застосовувався не завжди справедливо і, найперше, в інтересах держав-переможців. Німеччина та Радянський Союз, справді, були позбавлені чужих етнічних територій – згадати, хоча б, відновлення розділеної колись Польщі – однак від них відібрали і значну кількість земель, заселених народами, які проживали на території цих держав. Більш як 1 млн. німців тепер проживало в Польщі, а в Ельзасі та Лотарингії, яких по війні передали Франції, ще у 1910 році проживало 1 634 260 німецькомовних громадян і лише 204 262 франкомовних. Тогочасне бажання 6 млн. австрійців приєднатися до решти Німеччини було заблоковано за наполяганням французької сторони. Так само 3 млн. богемських німців, які раніше проживали в імперії Габсбургів близько до кордону з Німеччиною, тепер опинилися в Чехословаччині. Подібних територіальних образ зазнала і Радянська Росія. По війні вона втратила балтійські держави, а також землі, які відійшли до Польщі та Румунії, і на яких проживало багато українців та білорусів. Надалі Радянський Союз в територіальних питаннях почав послуговуватися принципом старої Російської імперії: від земель, які колись належали цій державі, вона ніколи повністю не відмовлялася, розраховуючи, рано чи пізно, їх собі повернути.

Спільний досвід у Німеччини та Радянського Союзу був і в іншій сфері. Держави-переможці очолювані Францією трактували їх як небажаних партнерів, своєрідних паріїв, а тому намагалися заблокувати їхні взаємини з будь-якими іншими країнами. Особливо жорстким було ставлення до більшовицького режиму, який був втіленням ідеологічної та військової загрози Європі. Союзні війська перебували на територіях колишньої Російської імперії аж до 1922 року, намагаючись підтримати антибільшовицькі рухи. Навіть після остаточної перемоги більшовиків, європейські держави довго вагалися, чи розпочати з ними дипломатичні відносини. Серед балканських держав СРСР визнали Болгарія (у 1934 році) та Югославія (у 1940-ому); Греція, Албанія та Румунія від такого кроку утрималися. Політика бойкотування була наслідком антибільшовицької істерії, в якій захлинулася Європа одразу ж по закінченні війни, що було пов'язано з виникненням в багатьох країнах континенту власних компартій та загальним посиленням

робітничого руху. Аж до початку Другої світової війни справжня чи надумана більшовицька загроза становила не лише вагомий фактор міжнародних взаємин, але й внутрішньої політики всіх європейських держав.

Можливе поширення комуністичного руху, якого так панічно боялися європейські політики, в СРСР пропагувалося зовсім з іншої точки зору. Фактично, більшовики очікували, що після 1918 року революції відбудуться і в інших країнах. Особливі надії покладалися на Німеччину, яка була найбільш передовою з індустріалізованих країн світу; до того ж Німецька Соціал-Демократична партія вважалася найбільш активною робітничою партією на континенті. Радянська ідеологія, яку ми детально аналізуватимемо в одному з наступних розділів, навчала, що марксизм найбільш активно поширюється саме у державах із сильними індустріальними економіками. Однак, як ми вже знаємо, після війни комуністичний режим, окрім Росії, прийшов до влади лише в Угорщині, але й там протримався недовго. Провалом закінчився і комуністичний виступ у Баварії. Попри те, що аж до завершення Другої світової війни Радянський Союз залишався єдиною країною світу, в якій керував комуністичний уряд, ідею експорту революції намагалися розвинути, а для її втілення було навіть створено міжнародну організацію.

Перший Інтернаціонал, котрий об'єднав усі наявні тоді комуністичні групи, був організований Карлом Марксом у 1864 році і проіснував до 1876-го. Другий Інтернаціонал був надзвичайно широкою організацією і об'єднував численні соціалістичні партії; його було створено у 1889 році, але з початком світової війни розпущено, оскільки соціалісти всіх країн підтримали війну і виступили з патріотичними програмами на підтримку своїх урядів. У березні 1919 року радянський уряд зробив кроки, що наблизили створення Третього Інтернаціоналу, більше знаного як Комінтерн. Перший його збір відбувся за участі комуністичних сил, які, практично без виключень, існували на території самого Радянського Союзу. Більш важливим став другий конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, котрий відбувся у липні-серпні 1920 року. На зустріч прибуло близько 200 делегатів; робочою мовою була німецька, оскільки більшість делегатів могли нею спілкуватися й, до того ж це була мова "батьків-засновників" руху — Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Головним результатом конгресу стало прийняття двадцяти-однієї тези, які містили головні вимоги до членів організації. Тези, розроблені Володимиром Ілічем

Ленінін, складала програму, яка, поміж іншим, визначала провідну роль Радянського Союзу в усьому русі. Компартії світу повинні були наслідувати приклад російської компартії більшовиків в ідеології, способах саморганізації та методах боротьби; Радянський Союз мав стати зразком для держав майбутнього, а оскільки це була єдина комуністична держава, то інтереси СРСР мали стати пріоритетними для всіх решта комуністичних сил континенту. З такою програмою Комінтерн, звісно ж, одразу викликав занепокоєння решти європейських держав. Тим часом, радянські лідери повністю заперечували свій вплив на організацію, наголошуючи, що Комінтерн є незалежним і лише обставини змусили його учасників зібратися в СРСР. Очевидна фальш таких заяв викликала тільки ще більші підозри. Очікувалося, що Комуністичний Інтернаціонал збиратиметься щорічно, проте було проведено лише 7 конгресів.

Коли стало зрозуміло, що революційна хвиля на Європу не пошириться, радянський уряд змушений був подумати про встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами континенту. Оскільки СРСР не брав участі в Паризьких конференціях і не був членом Ліги Націй, радянський уряд міг скористатися невдоволенням, яке постало після підписання мирних угод і суперечками між європейськими державами. Взаємини з Францією — чільним прихильником тогочасної європейської системи безпеки — були надзвичайно напружені. Відносини між країнами псувала відмова СРСР визнати борги колишнього царського уряду, адже левову долю боргових грошей складала позики в французьких громадян та уряду. Так само зачепила інтереси багатьох французьких інвесторів проведена в Радянському Союзі націоналізація їхньої закордонної власності. Попри все, у 1924 році Франція визнала СРСР; тоді ж це зробила Італія, незважаючи на негативне ставлення її фашистського режиму до комуністів.

Британія та Німеччина ставилися до Радянського Союзу з більшою прихильністю, хоча окремі труднощі, спричинені негачією його ідеологічної позиції, все ж виникали. Комуністичний чинник почав проявлятися і у внутрішній політиці Британії, однак у 1924-ому вона визнала СРСР, потім розірвала з ним відносини, але у 1929 році — визнала Радянську державу остаточно. Переговори з Німеччиною закінчилися раніше і принесли більш міцний союз. Як ми вже наголошували, в обох держав були спільні інтереси і обидві потерпали від однакового обмеження їхніх прав. Амбіції Німеччини, і

Радянського Союзу постраждали через повоєнний переділ світу, й тепер обидві країни прагнули рішуче змінити наявний у Європі стан. До того ж вони були відмінними економічними партнерами: СРСР потребував виробів німецької індустрії та технічної допомоги. Жодна з цих двох держав не ставилася з прихильністю до новоутвореної Польщі і обидві мали до цього сусіда територіальні претензії. Повні дипломатичні та консульські взаємини між Німеччиною та Радянським Союзом були встановлені договором у Рапало, у 1922 році. Надалі Німецька держава змогла використовувати радянські виробничі потужності, щоби обійти положення Версальського договору про обмеження її озброєнь.

У січні 1924 року В. Ленін помер; після боротьби за владу в 1927 році на його місце стає Йосиф Сталін. Він більше цікавиться економічним розвитком країни, а не ідеєю експорту революції, а тому шукає способів провести швидку індустріалізацію. Для успішної внутрішньої перебудови Радянська держава потребувала миру довкола її кордонів. Більшовицькому урядові, як і його попереднику царському урядові після Кримської війни, не потрібні були міжнародні конфлікти аж поки держава достатньо підготується, щоби ними скористатися. Через те Радянський Союз почав шукати шляхів міжнародного примирення. Саме з такими завданнями на посаду керівника радянського міністерства зовнішніх справ було призначено Максима Литвинова: радянські дипломати стали висловлюватися обережніше. Незважаючи на масштабну кризу, яка охопила світову економіку, більшовицький уряд не спробував скористатися з масового збідніння та викликаного ним неспокою. У 1933 році СРСР встановив дипломатичні стосунки із США, а наступного року — вступив до Ліги Націй.

Найбільші тертя у європейській дипломатії 30-их викликали, звісно ж, прискорення відродження Німеччини під проводом націонал-соціалістів. Оскільки ця держава найважче постраждала від Великої Депресії, можна було чекати, що наслідки цього у політичному сенсі будуть для неї найбільш плачевними. Масовим розчаруванням народу в політиці тогочасного республіканського уряду зуміли найкраще скористатися екстремістські угруповання правого і лівого крила. На виборах 1932 року націонал-соціалісти отримали 37,5% голосів, а комуністи — 14,5%. Іншими словами, переважна більшість німецького електорату втратила віру в конституційну форму правління. Історики часто згадують етапи шляху, яким Адольф Гітлер прийшов до влади: у 1933 році він став канцлером

Німеччини без жодних порушень легальної процедури виборів. Очоливши уряд, Гітлер, за підтримки правих сил, зумів отримати в парламенту виняткові повноваження для виведення країни з кризового стану. Після цього він та його партія ліквідували комуністичну та соціал-демократичну опозицію і встановили в країні диктатуру.

Для балканських держав найбільшу вагу мали плани нацистів у зовнішній політиці. Головні ідеї гітлерівської доктрини були викладені ним у книзі “*Mein Kampf*”, написаній 1924 року у в’язниці, де він перебував після невдалої спроби захопити владу. В книзі, в дусі виняткової націоналістичної ідеології, проголошувалося, що німецька або нордична раса є найбільш обдарованою частиною людства — справжніми відкривачами і завойовниками. Тому, якщо німецький народ здобуде достатньо влади та ресурсів, він зможе створити цивілізацію — те, що нацисти називали Новим Порядком, — котра перевищить всі відомі досягнення людства. Гітлер особливо наголошував на ролі землі, яку посідає та чи інша нація, та її ставленні до цієї землі:

“Ніколи не вважайте доброю ту Державу, яка століттями не може забезпечити кожному новому поруху свого національного громадянства окремий клапоть ґрунту та території. Ніколи не забувайте, що найбільш священним правом у світі є право людини на землю, яку вона прагне використовувати, а найбільш священною жертвою є її кров, пролита за цю землю”¹.

Цілком зрозуміло, що відповідної територіальної бази для майбутнього розвитку Німеччина не мала. Ця індустріальна держава цілком залежала від зовнішніх джерел сировини та продовольства, через що в роки війни серйозно постраждала від британської блокади. Питанням залишалося тільки, де знайти нові землі для німецької нації. Проте й на це “*Mein Kampf*” давала відповідь: “Однак, якщо ми говоримо про нові ґрунти та територію в сьогочасній Європі, то найперше ми думаємо про Росію та її васальні прикордонні землі.” Ці території слід було завоювати: “Подібно до того як нашим прабатькам землі, на яких ми зараз живемо, не були подаровані з Небес, а вони мусили завоювати їх, ризикуючи своїми життями, так і тепер не сама тільки слава нашого народу, але його триумфальний меч дарує нам у майбутньому нові землі, а з

¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (New York: Reynal and Hitchcock, 1939), p. 964.

ними і нове життя для нашої нації.” Відповідно до такої доктрини, мета у німецької зовнішньої політики, в остаточному підсумку, мала бути лише одна: “надати населенню відповідну кількість земель”:

“Зовнішня політика насправді народної Держави має бути спрямована на забезпечення належного існування на цій планеті раси, котра створює цю Державу, що досягається шляхом життєво необхідного, природного врівноваження кількості та динаміки зростання населення, з одного боку, та площі й цінності наявних для нього ґрунту та території — з іншого... Лише достатньо велика територія на цій планеті може забезпечити нації свободу її існування”².

Попри те, що книга одразу ж поширилася, найбільш гострі тези Гітлера часто трактували надто поверхово або не сприймали всерйоз. Звісно, хіба ж могла роззброєна та збідніла Німеччина розпочати імперіалістичне просування в Східну Європу? Врешті, експансіоністська доктрина не стала підґрунтям виборчих кампаній нацистів, і не згадувалася на дипломатичних переговорах. У внутрішній політиці нацистська партія спрямувала свої головні нападки на євреїв, комуністів та положення Версальського договору, яких зробили цапами-відбувайлами за всі національні німецькі біди й образи. Деякі заходи проти євреїв розпочалися одразу ж, однак найбільш екстремальні з них мали розгорнутися пізніше. Масові страти почали відбуватися вже під час війни. Після приходу націонал-соціалістів до влади та знищення комуністичної опозиції Німеччині та Радянському Союзові було важко підтримувати колишні дружні стосунки. Однак взаємини між двома режимами ніколи не наближалися до повного розриву.

Період між 1934 та 1939 роками був часом інтенсивної дипломатичної діяльності. Хоча у головних протистояннях доби балканські країни участі не брали, однак кожна подія у Європі, у той чи інший спосіб, відображалася і на їхній дипломатичній позиції. Як ми вже знаємо, основою французької системи безпеки були союзи цієї держави з Польщею та країнами Малої Антанти — їх можна було спрямувати як проти СРСР, так і проти Німеччини. Однак у 1934 році Польща підписала пакт про ненапад з Німеччиною, що значно послабило союзників. Однак, французький уряд на цьому етапі розвитку подій переоцінив свої взаємини з Радянським Союзом.

² Hitler, *Mein Kampf*, p. 935–951.

Оскільки СРСР більше не націлювався на зміну становища у Європі, проте, як і Франція, непокоївся з приводу нового курсу німецької політики, то ці дві держави могли відтепер співпрацювати. У 1935 році Радянський Союз підписав договір про взаємодопомогу з Францією та Чехословаччиною. Втім, слід наголосити, що СРСР не зобов'язувався прийти на допомогу Чехословаччині, доки перших кроків у цьому напрямку не зробить Франція. Попри те, що Британія учасником цього договору не стала, її уряд, як правило, співпрацював з французьким, коли йшлося про підтримання спокою у Європі.

Відновлення російсько-французьких зв'язків, звісно ж, значним чином вплинуло на позиції двох найбільших ревізіоністських держав. Хоча режими у Німеччині та Італії мали багато спільного, Гітлер та Мусоліні, спершу, не шукали способів порозумітися. Їхня найперша зустріч у 1934 році була не надто успішною і мало що дала для майбутньої дружби. Мусоліні відкрито висловив свою думку стосовно можливого приєднання до Німеччини Австрії, з консервативним урядом якої його режим був у хороших стосунках. Втім, дуже скоро йому довелося змінити свою позицію. У жовтні 1935 року, відповідно до плану створення нової Римської імперії, італійські війська напали на Ефіопію. Це викликало значне обурення держав європейського Заходу, незважаючи на те, що вони самі мали величезні колоніальні володіння. Загальний осуд у Європі та блокада, оголошена Італії Лігою Націй, попри всю її неефективність та частковість, змусили італійське керівництво шукати підтримки в Берліні. Надалі, обидва диктатори у своїх імперських планах діяли заодно.

У 1936 році Італія та Німеччина утворили так звану Римо-Берлінську Вісь. Союзники запевнили одне одного у взаємній підтримці й поділили Європу на сфери впливу. Греція, Албанія та Югославія потрапляли у зону італійських зацікавлень, а Чехословаччина та Австрія — німецьких. Після цього Німеччина розширила сферу своєї дипломатичної діяльності і у листопаді того ж року підписала антикомінтернівський пакт з Японією. Зовні, це була угода про співпрацю у придушенні внутрішнього комуністичного руху, однак вона містила і таємні пункти, спрямовані проти СРСР. Обидві держави зобов'язувалися дотримувати нейтралітету, якщо будь-яка з них розпочне війну з Радянським Союзом. У листопаді 1937 року до цього договору приєдналася Італія; пізніше те ж саме зробили Угорщина, Іспанія та сателіт Японії — Маньчжурія. Коли ж СРСР виступив із протестом, учасники договору вказали на

неодноразові відмови радянського уряду брати на себе відповідальність за дії Комінтерну.

Однак, Німеччина зробила кроки до зміни свого становища у Європі ще до того, як ці договори були підписані. У березні 1936 року Рейнська область перестала бути демілітаризованою зоною — країна почала швидко озброюватися. Таке порушення Версальського договору напряду загрожувало французькій системі безпеки, а отже і країнам Малої Антанти. Франція змогла б прийти на допомогу своїм східним союзникам, лише розпочавши наступ на західному німецькому кордоні. Демілітаризована Рейнська область робила його можливим — інша справа, якщо б французам довелося наштотхнутися на опір німецьких укріплень. Тоді Франція кинула, фактично, всі свої засоби на завершення зведення Лінії Мажино, тобто вклала всі свої кошти у фіксовані фортифікаційні споруди, а не у наступальні види зброї на кшталт літаків і танків. Така стратегія цілком відповідала змінам у французькій політиці: до того часу більшість державних діячів країни просто стомилися переконувати союзників у необхідності забезпечення виконання умов Версалю, а решта — стали відвертими пацифістами. Лідер соціалістів Леон Блум висловлював спільну думку, проголошуючи: “Ми не віримо — як вірили наші батьки у 1792-ому та 1848-ому — що війна може принести якусь користь, як і не віримо, що війна може стати засобом визволення або революції”³. Жорж Боне, який став міністром зовнішніх справ Франції у 1938 році, дотримувався тієї ж думки: “Давайте покінчимо з героїзмом ... Франція не може дозволити собі ще однієї кривавої бойні. Наша життєва статистика стає дедалі гіршою”⁴.

Тим часом країни Осі серйозно поширили свою владу. Коли у липні 1936 року в Іспанії почалася громадянська війна, обидва диктатори поспішили на допомогу генералу Франциско Франко. У березні 1939 року, за допомогою німецьких й італійських добровольців, а також техніки та боєприпасів, він здобув перемогу. У березні 1938-го Німеччина зі згоди Італії анексувала Австрію. Ідею такого приєднання підтримувала більшість австрійських громадян, тобто воно цілком узгоджувалося з принципом самовизначення нації. Надалі експлуатуючи цю доктрину, Гітлер зосередив увагу на німецькому

³ Цит. за кн.: Pierre Lazareff, *Deadline* (New York: Random House, 1942), p. 130.

⁴ Цит. за кн.: Lazareff, *Deadline*, p. 175.

населенні Судетського району в Чехословаччині. У вересні 1938 року французький прем'єр Едуард Даладьє та британський перший міністр Невіль Чемберлен зустрілися з Мусоліні та Гітлером у Мюнхені. Внаслідок мюнхенських домовленостей Німеччина приєднавала значну частину Чехословаччини; невеликі території, на які претендували Польща та Угорщина, також передавалися цим державам. Розподіл було здійснено за відсутності чеських представників, незважаючи на те, що Чехословаччина була найближчим союзником Франції.

Таким чином, наприкінці 1938 року балканські держави зіткнулися з новим дипломатичним балансом у Європі, який повністю відрізнявся від повоєнної розстановки сил. Німеччина озброїлася, а Франція лише розбудовувала фортифікацію на Лінї Мажино. Попри своє союзництво, Франція не захистила інтереси одного з членів Малої Антанти. Тим часом Німеччина після анексії Австрії та приєднання Судетської області Чехії цілком могла поширити свій вплив на весь регіон Дунаю. Престиж диктаторських режимів також зростав. У дипломатичних зіткненнях з державами Заходу вони постійно здобували перемогу. Тепер всім балканським урядам належало пристосуватися до нових умов. Дипломатичний успіх Держав Осі серйозним чином вплинув як на їхню зовнішню, так і на внутрішню політику.

ПРИХІД ДО ВЛАДИ АВТОРИТАРНИХ РЕЖИМІВ НА БАЛКАНАХ

Балканським державам належало не лише визначитися з новими векторами міжнародної політики, але й справитися з наслідками Великої Депресії. Економічна криза стала важким тягарем для балканських урядів, котрі мали труднощі з внутрішнім розвитком своїх країн і у часи більшого добробуту. За цих умов залишалось запитанням, чи захоче населення довше миритися з парламентськими системами управління, з їхньою великою кількістю партій, постійним суперництвом різних лідерів та значною корумпованістю. Як ми вже бачили, внутрішні політичні конфлікти ще на початку 30-их дозволили Олександру в Югославії та Борису в Болгарії прибрати до своїх рук значну частину владних повноважень. Втім, хоча тенденція до зміни влади на більш авторитарну була більш ніж видимою, ніхто не міг би з певністю сказати, які режими постануть в разі зникнення ліберальних конституційних урядів.

В минулому балканські держави у виборі форм правління звикли втворюватися на досвід європейських держав. Тепер

перед ними постало, принаймні, дві альтернативи радикальної зміни влади – радянська система СРСР та фашистський режим Італії. Про неприйняття урядами Балкан комуністичних програм та побоювання, що їхні ідеї можуть захопити різні прошарки суспільства, ми вже згадували. Тим часом, Італія продовжувала нарощувати свій вплив у цьому регіоні. До того ж, фашистська доктрина у її італійському варіанті була де в чому доволі привабливою – вкрай націоналістичною і ґрунтованою на традиційних соціальних схемах. Той факт, що при цьому скасовувалися представницькі інституції та громадянські свободи не надто хвилював суспільства, громадяни яких й так ніколи не знали переваг життя при конституційному урядові, обраному чесним таємним голосуванням. Фактично, для більшості балканських держав прихід до влади диктаторських режимів означав, найперше, припинення постійної гризні за владу численних партій, які захищали інтереси лише верхівки суспільства. Окрім того, саме диктатура могла ефективно згуртувати націю в час загальної кризи. Фашистські рухи також привносили в життя суспільств пишні церемоніали, салюти, браві пісні, спеціальну уніформу та спрощену націоналістичну ідеологію; котра апелювала до широких пластів давньої національної історії.

Однак, незважаючи на всі ці приваби та дипломатичні перемоги Держав Осі, балканські держави не пішли ні шляхом фашистської Італії, ні нацистської Німеччини. Лише румунський Легіон св. Архангела Михаїла, званий також Залізною Гвардією, мав зовнішні ознаки справжньої фашистської партії, хоча навіть у нього були яскраво означені національні риси. З усіх правителів Балкан лише генерал Іоаніс Метаксас у Греції посідав пост, де в чому аналогічний до посад генерала Франко чи Мусоліні, втім, відмінностей в його та їхній владі було стільки ж, скільки й подібностей. Насправді, балканські авторитарні режими були своєрідним поверненням у ХІХ століття, до часу, коли влада в державі належала єдиному монарху та наближеним до нього радникам. Нові режими не спиралися на підтримку широкого масового руху і не намагалися змінити традиційні схеми соціальних, економічних чи політичних взаємин. Їхньою головною метою було збереження нації в часи посилення міжнародної кризи. Крім Греції, владу в усіх країнах взяли у свої руки монархи, які одноосібно приймали політичні рішення та маніпулювали політиками. До 1930 року монархічні диктатури встановили Зог в Албанії та Олександр у Югославії; незабаром за прикладом цих держав вчинили також Болгарія та Румунія.

Югославія

У січні 1929 року, як ми вже знаємо, король Югославії Олександр замість того щоби спробувати погодити вимоги хорватів та інших опозиційних сил, зробив більш радикальний крок – скасував конституцію і встановив особисту диктатуру. Його влада була, фактично, безмежною: він керував армією і всією державою і міг призначати найвищих державних посадовців. Політичні партії та організації, скажімо, профспілки, було розпущено; до того ж, влада більше не гарантувала дотримання громадянських свобод. В країні не лише запровадили жорстку централізовану адміністративну систему, але й скасували поділи між її історичними землями, котрі мали націоналістичні претензії. Країну розділили на 9 провінцій, названих *бановінами*, межі яких встановили наперекір традиційним національним поділам. Бановіни були названі іменами річок та інших топонімів. Централізоване керівництво кожної з них повністю позбавляло їх будь-яких автономних прав. Такі дії були цілком виправдані, якщо за мету ставили утворення нової наднаціональної югославської єдності – задля цього країну замість Королівства Сербів, Хорватів та Словенців почали називати Югославією. На практиці, подібні зміни, фактично, служили укріпленню панівної позиції сербів. Межі бановін було марковано таким чином, що серби формували більшість у 6-ти з них, хорвати – у 2-ох, словенці – в 1-ій, а мусульмани в жодній. Головні державні посади надавалися лише сербам із етнічної Сербії, а також відповідній пропорції словенців. В найгіршому становищі опинилися мусульмани, а хорвати були представлені непропорційно.

У вересні 1931 року Олександр видав іншу конституцію, котра була нічим іншим лише підтвердженням його диктаторських повноважень. Він створив двопалатний законодавчий орган, застерігши за собою право призначати половину членів верхньої палати. Вибори не були таємними, а проводилися відкритим голосуванням. Парламент мав право розробляти законопроекти або коментувати їх, проте не міг самостійно ухвалювати закони. Політична діяльність дозволялася у певних межах, проте за всіма політиками уважно стежили. Партія, яка набирала більшість на виборах, отримувала 2/3 місць у парламенті, а решта третина пропорційно розподілялися між її опонентами. Всі окремі національні та регіональні партії були заборонені. Перш ніж включатися у політичну боротьбу, кожна з партій мала засвідчити, що в неї достатньо прихильників в

усіх провінціях країни. Таке правило, звісно ж, позбавляло можливостей хорватів, словенців та інші національні групи формувати власні політичні сили. А тому вирішальну перевагу завжди мала офіційна урядова Югославська Національна партія. Не дивно тому, що у 1931 році урядові кандидати за допомогою поліції отримали у парламенті 306 місць.

Звісно ж, такі дії короля викликали невдоволення і протидію. Адже втрата громадянських свобод так само зашкодила сербам, як і іншим народностям держави. Однак, уряд уважно стежив за будь-якими проявами опозиційних настроїв. Так, у квітні 1933 року лідера Хорватської Селянської партії Владка Мачека було звинувачено у державній зраді й засуджено до 3 років ув'язнення. Приблизно така ж доля чекала інших політичних діячів Югославії — Трумбича та Корошеча. Але якщо визначних політиків утримували в ув'язненні в більш-менш задовільних умовах, то їхнім менш відомим партійним соратникам доводилося гинути по тюрмах або зазнавати в них виняткових жорстокостей. Особливо складно доводилося македонцям, албанцям, хорватам та тим, кого підозрювали в комуністичних переконаннях.

Щоби уникнути переслідувань, багато політичних лідерів емігрували. Першим випустили з ув'язнення і дозволи виїхати на лікування за кордон лідера сербів-пречанів Прибічевіча — у 1936-ому він помер від раку в Чехословаччині. Найбільш суперечливий хорватський політик Анте Павелич, член правого крила Хорватської Партії Прав, покинув країну у січні 1929 року й за сприяння Мусоліні організував рух “Усташа” (Рух Опору), центр якого знаходився в Італії. Метою руху було здобуття незалежності Хорватії, якщо буде потрібно — то й шляхом революції та насильницького повалення югославського режиму. Спорадично ця група співпрацювала з IMRO, котра ставила собі за мету здійснити подібні перетворення в Македонії. Обидві організації також користувалися підтримкою угорського уряду. Мусоліні використовував рух “Усташа” як засіб погроз в переговорах з Белградом. Однак, коли в нього з'явилася можливість домовитися з югославським урядом, він не вагаючись покінчив з еміграційною діяльністю хорватів.

Диктатура Олександра користувалася повною підтримкою Франції та членів Малої Антанти. Як те часто траплялося, західний конституційний уряд не мав заперечень проти встановлення диктатури, якщо це узгоджувалося з його інтересами. Намагаючись підтримати систему безпеки Версальського договору, французький уряд вірив, що централізований режим

Олександра сприятиме загальному зміцненню союзної системи. Однак цю співпрацю перервало у жовтні 1934 року вбивство короля Олександра та міністра зовнішніх справ Франції Луї Барту в Марселі. Вбивця був македонцем, проте замах готувався за таємної участі руху “Усташа” та італійського сприяння. На престол після Олександра зійшов його син Петер II, якому на той час виповнилося тільки 11 років. Відтак, регентську раду очолив двоюрідний брат покійного короля — князь Павел. Прем'єром Югославії став Боголюб Євтич.

Новий регент аж ніяк не був диктатором. Павел симпатизував британському конституційному устрою, а найважливішим своїм завданням вважав збереження цілісності держави до повноліття Петера. Через те, хоча на радикальні конституційні зміни він не зважився, але й керувати авторитарно теж не хотів. Опозиція диктатурі стала настільки жорсткою, що країна потребувала деякої розрядки цієї напруги. Мачека та інших політичних в'язнів випустили на свободу. Було послаблено поліцейський та цензурний нагляд. Однак регент дотримувався чинної конституції і вибори, як і раніше, були контрольованими. Незважаючи на певні обмеження, партії могли розгорнути свою політичну діяльність трохи ширше. Хорватська Селянська партія з'єдналася з сербською опозицією, щоби організувати на виборах альтернативу державним кандидатам. На виборах 1935 року, попри втручання поліції та фальсифікації, опозиції вдалося зібрати 37,4% голосів. Члени Хорватської Селянської партії брали участь у виборах, але відмовилися зайняти свої місця в парламенті.

У червні 1935 року було сформовано новий уряд під керівництвом Мілана Стоядиновича. Цьому урядові вдалося протриматися при владі більш як 3 роки, котрі стали періодом відносного спокою у внутрішній політиці країни. Цензура в пресі ще більше ослабла й знову звільнили багатьох політичних в'язнів. Повертаючись до попередніх схем внутрішньої політики, Стоядинович створив єдину урядову партію — Югославський Радикальний Союз, до якої увійшли Сербська Радикальна партія, Словенська Народна партія та партії боснійських мусульман. Було також зроблено спробу домовитися з представниками хорватських політичних сил, однак ті не приймали жодного компромісу, доки Югославія залишалася унітарною державою і діяла конституція 1931 року.

У міжнародних взаєминах розпочалося деяке зближення з Італією та Німеччиною. Стоядинович сам почав виявляти неабияке зацікавлення фашистським рухом. Скажімо, він почав

організувати молодіжні групи, уніформою котрих стали зелені сорочки. У той час з'явилися й інші профашистські організації. Окрім вже згаданого хорватського руху "Усташа", виник і сербський Югославський Національний Рух, знаний також як "Збор" ("Збір"); його лідером став Дімітріє Лютіч. "Збор" був централізованою організацією сербських націоналістів, метою якої було встановлення режиму на кшталт італійського. Молодіжна організація "Збору" носила назву "Білий Орел".

Попри деякий спад напруги, національні протистояння продовжували бути головним чинником югославського політичного життя. Всю глибину проблеми могла засвідчити реакція на укладений югославським урядом з керівництвом Ватикану конкордат, який мав дещо втихомирити хорватську опозицію, оскільки захищав привілеї католицької церкви в Югославії і урівнював її статус зі статусом православної церкви. Однак обурення югославських православних ієрархів, котрі боялися, що така угода надасть католикам більше прав, було настільки сильним, що уряд змушений був відкликати своє рішення. Як представники церкви панівної народності, православні не бажали допустити жодної зміни у своєму статусі. Протистояння православних і католиків, гостроту якого засвідчив цей інцидент, надалі з повною силою виявилось під час Другої світової війни.

Югославська держава, звісно ж, не могла допустити, щоби національна ворожнеча поглиблювалася. Тим більше, що міжнародне становище ставало все більш загрозливим. Після приєднання Австрії у березні 1938 року, кордон Німеччини присунувся до самої Югославії. Мюнхенська угода продемонструвала, що західні союзники не зможуть перешкодити Державам Осі використати міжнародні суперечки сусідів у власних інтересах. Про італійську підтримку хорватських дисидентів також було всім відомо. За таких обставин хорватське питання потребувало негайного вирішення.

Тим часом, позиція хорватів залишалася непоступливою — їхні політичні лідери вимагали перетворення централізованої держави на федерацію. У 1937 році в опозиції перебувала вже не тільки Хорватська Селянська партія, а й деякі сербські політичні сили, зокрема демократи й окремі фракції радикалів. Всі вони вимагали скликання конституційної асамблеї і реорганізації системи влади в державі, що Павел категорично відмовлявся робити до повноліття Петера. У грудні 1938 року, як завжди, під наглядом поліції, відбулися нові вибори. Їхні результати були очевидною поразкою урядової партії. Попри

всі фальсифікації, опозиція Мачека набрала 44,9% голосів, проти 54,1% в урядовій партії. Стоядиновича відправили у відставку, хоча причиною тому була зовнішня політика його уряду, про що йтиметься далі.

У лютому 1939 року було сформовано новий уряд, який очолив Драгіша Цветковіч; йому було поставлено завдання домовитися з хорватською опозицією. Головним ініціатором компромісу став сам регент Павел. Переговори між партіями розпочалися у квітні 1939 року, й на них серйозно вплинула складність тогочасного міжнародного становища. Згоди між Мачеком та представниками урядом було досягнуто всього за кілька днів до початку Другої світової війни. В угоді, званій *Споразум* (Взаєморозуміння), у серпні 1939 року Югославія зобов'язувалась надати Хорватії автономію. Територія нового автономного утворення мала об'єднувати власне Хорватію, а також Славонію, Далмацію та окремі, населені хорватами, райони Боснії-Герцеговини. Автономію населяло 4,4 млн. осіб, з яких 866 тис. були сербами – тобто на 77% вона була хорватською. Автономна Хорватія складала 30% населення та території всієї країни. Вона мала власний парламент (*сабор*), а чільного урядовця в ній (*бана*) мав особисто призначати король. Втім і бан мав бути підзвітним сабору. Хорватія залежала від Белграда в міжнародній політиці, питаннях оборони, транспорту та зв'язку, однак користувалася самоуправлінням майже в усіх інших сферах⁵. Таким чином, *Споразум* дуже нагадував австро-угорський *Аусгляйх* минулого століття, а також ті угоди, які зв'язували Загреб та Будапешт до 1918 року.

Після укладення договору Хорватська Селянська партія увійшла до уряду. Мачек став віце-прем'єром Югославії, а четверо його соратників очолили різні міністерства. Баном Хорватії став Іван Шубашич. Однак, попри вирішення центрального національного конфлікту, залишалися ще й менші: подібні претензії мали також боснійські мусульмани, словенці, македонці та албанці. До того ж, як і слід було чекати, *Споразум* сильно обурих сербських націоналістів, які прагнули, щоби держава складалася лише з територій із сербською більшістю. Однак, дальшому врегулюванню суперечностей завадив початок Другої світової війни.

⁵ Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* vol. IX of Peter F. Sugar and Donald W. Treadgold, eds., *A History of East Central Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1974), pp. 260, 261.

Румунія

Після відставки Юліу Маніу з поста румунського прем'єра у жовтні 1930 року, до квітня 1931-го при владі перебував уряд під головуванням Георга Міронеску. Центральною фігурою політичної влади в країні залишався король. Карл II був правителем розумним і неперебірливим в засобах, а тому легко міг маніпулювати політиками різних поглядів та всією урядовою системою. Всі зміни в політичному керівництві країни перебували під його безпосереднім контролем: тим часом, від 1930 по 1940 рік в Румунії змінилося 25 складів уряду, 18 прем'єрів, 61 міністр та 31 заступник міністра. Водночас, 9 разів змінювався командувач генерального штабу⁶. Нам немає потреби детально зупинятися на цих кадрових змінах, оскільки вони впливали на всю політичну систему держави дуже незначним чином. Надалі функціонував порядок, згідно якого спершу призначався уряд, а потім відбувалися вибори, в яких вагомим фактором впливу на переконання громадян була вірна керівній партії поліція. Як пам'ятаємо, румунська виборча система автоматично надавала більшість місць в парламенті партії-переможниці. Найбільш стабільний уряд було сформовано під головуванням Георга Татареску; цей кабінет перебував при владі від січня 1934 по грудень 1937 року.

Упродовж всього цього періоду лише румунська Залізна Гвардія за своєю структурою наблизилася до зразків західних фашистських партій, які могли привабити за собою широкі маси населення. Її провідник — Корнеліу Желя Кодряну — народився у Молдавії в 1899 році. Його батько, який був, вочевидь, українцем або поляком з походження, змінив своє справжнє ім'я із *Зелінський* на *Желя*, а тоді додав прізвище Кодряну, утворене від кореня “кодру”, що значить “ліс”. Його син отримав суворе націоналістичне та релігійне виховання і розпочав політичну діяльність в дуже молодому віці. В 1927 році він організував Легіон св. Архангела Михаїла. Кодряну був надзвичайно харизматичним лідером, однак, спершу, не сповідував якоїсь сталої ідеології, наголошуючи, натомість, на необхідності морального вдосконалення особи. Його програму та дух, яким вона була перейнята, добре ілюструє його промова, виголошена в грудні 1929 року:

“Давайте об'єднаємося всі разом, і чоловіки, і жінки, і створимо нову долю собі і своїй нації. Час румунського відродження і

⁶ Rothschild, *East Central Europe*, pp. 305.

воскресіння близько. Того, хто віритиме, хто боротиметься і страждатиме, чекатиме нагорода і благословення нації. Нові часи стукають до наших дверей. Світ зі стерильною, сухою душею вмирає, а на його місці народжується новий: світ, чия душа сповнена віри. В цьому новому світі кожен матиме своє місце, але визначатимуть його не освіта, не розум чи вченість, а, найперше, добрий характер та віра”⁷.

Рух був пронизаний релігійністю і кожне його зібрання починалося з православної служби.

Доктрини Кодряну знаходили відгук серед широких верств населення, проте найперше були адресовані молоді та селянам, котрі перебували поза румунською політичною системою; втім, багато прихильників руху було й серед робітників, інтелігенції та цивільних службовців. В країні із наскрізь корумпованою політичною системою рух Кодряну вторувався на альтернативні цінності: бідність, жертвність та служіння. Він також мав усі риси романтичних революційних ідеологій, котрі ми розглядали раніше. Наголос тут робили на дії та жертвному подвигу, що відкривало можливості для відчайдушних ідеалістичних вчинків, подібних до акцій інших терористичних організацій. Великий румунський поет Михаїл Емінеску писав: “Політичний злочин ... котрий чинить приватна особа, перестає бути злочином, якщо його здійснено заради вищої мети і задля порятунку держави, навіть в тому випадку, коли вчинок цей помилковий”. Керуючись такими принципами, легіонери визнавали необхідність насильницьких дій, якщо вони необхідні для справи і потім належним чином спокутувані. Було доволі багато випадків, коли члени легіону, здійснивши теракт, здавалися поліції. Досить незвичним для політичних рухів того часу було й ставлення легіонерів до смерті. Настроєм хворобливого очікування на смерть перейняті багато легіонерських пісень:

Не бояться в легіоні
Молодими помирати,
Ми вмираєм, щоб зродитись
Нас для смерті родить мати.

...

Ми з усмішкою і радо
Смерті заглядаєм в очі
Ми є смертників команда
Смерті чи звитяги хочем.

⁷ Цит. за ст.: Eugen Weber, “Romania” in Hans Rogger and Eugen Weber, *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley: University of California Press, 1966), pp. 541–542.

А от слова з гімну Легіону:

Вітри дують над водою
Плачуть верби за тобою,
Не забудем тебе, брате,
Можеш в спокої вмирати⁸.

Легіон складався з місцевих осередків, званих *гніздами*, до кожного з яких належали від 3 до 13 осіб. Власне Залізною Гвардією називалися воєнізовані формування легіону, які боролися проти комуністів та інших опонентів руху — надалі ця назва поширилася на всю організацію. Збройні загони Легіону вчинили багато актів насильства і послідовно опиралися урядовому контролю. У грудні 1933 року, після численних провокацій, поліція оголосила масований наступ на організацію. Залізну Гвардію було розпущено і сотні членів Легіону потрапили за ґрати; дехто з них загинув. Тим часом, Легіон продовжував існувати під прикриттям організації “Всі за Батьківщину”.

Серед негативних рис руху був винятковий шовінізм його програми: в ній містилися нападки на все у державі, що тільки мало наліт чужого — а найперше на євреїв. Як ми вже знаємо, антисемітизм завжди був надзвичайно вибухонебезпечним питанням румунської внутрішньої політики. Найголовніший конкурент Гвардії — Національно-Християнська партія — також дотримувалася подібних поглядів, особливо стосовно єврейського питання. Карл II всіяко намагався перешкодити поширенню впливу Легіону і сприяв формуванню уряду з членів національно-християнського руху, лідерами якого були Октавіан Гоґа та Александру Куза. На виборах, проведених у грудні 1937 року, прихильники Татареску зібрали тільки 35,9% голосів, Національна Селянська партія — 20,4%, Залізна Гвардія — 15,5%, а Національно-Християнська партія — 9%. Не маючи змоги сформувати коаліційну більшість, король доручив Ґозі сформувати уряд; однак, цей кабінет протримався лише до лютого 1938 року.

До того часу Карл зосередив у своїх руках значну владу, однак не виконував функції диктатора особисто. Король діяв через контрольованих політиків та завдяки корумпованості всієї системи. Однак, у 1938 році через все більший хаос у внутрішній політиці та зовнішню загрозу він, як до нього Олександр у Югославії, перебрав контроль над урядом у свої руки і встановив монархічну диктатуру. Прем'єром держави став патріарх

⁸ Всі цит. за ст.: Eugen Weber, “Romania”, pp. 522, 523. Укр. перекл — Р.С.

румунської православної церкви Мірон Крістя. У лютому 1938 року було видано нову конституцію, яка передавала всю владу королю: тепер лише він міг вносити зміни до конституції та інших законів, призначати та звільняти з посад міністрів. Парламент сформували на корпоративних засадах, адміністративну систему було реорганізовано. За конституцію на всезагальному плебісциті проголосувало 4 289 581 особа, а проти – 5 483. Голосування, звісно ж, не було таємним. Адміністративна реорганізація мала на меті послабити владу місцевих осередків: 71 префектуру переділили на 10 провінцій. У грудні 1938 року король створив власну партію – Фронт Національного Відродження. Водночас, королівський уряд перейняв багато ідей від легіонерського руху й став оперувати такими поняттями як “праця”, “патріотизм”, “релігія” та “особиста гідність”.

З іншого боку, розпочався новий наступ на Залізну Гвардію, котра після її придушення у 1933 році встигла знову набрати сили і впливу. У квітні 1938 року Кодряну арештували, а його організацію розформували. Після цього відбувся надзвичайно нечесний суд і хоча всі обвинувачення залишилися не доведеними, ватажка Легіону засудили на 10 років ув'язнення. У листопаді 1938 року він та 12 його найближчих сподвижників були вбиті “під час спроби втечі”. Втім, навіть такі жорстокі репресії не похитнули впливу Залізної Гвардії. Новим лідером Легіону став Горія Сіма. У вересні 1939 року, внаслідок організованого легіонерами замаху, загинув найближчий радник короля Арманд Калінеску. Незважаючи на те, що Карл на той час повністю контролював ситуацію в країні, після початку війни головну роль в румунській політиці судилося відіграти саме Залізній Гвардії.

Болгарія

Подібну праву тенденцію бачимо і в болгарській політиці. У травні 1934 року владу в країні захопив член Військової Ліги полковник Даміан Велчев. Заколот нагадував старі перевороти, в ході яких військові усувають від влади цивільний уряд, який, як вони вірять, провадить руйнівну для країни політику. Зміну уряду підтримала й громадська організація “Звено” (Ланка), сформована у 1927 році полковником запасу Кімоном Георгієвим. Членів “Звена” було небагато, однак вони

“вважали себе елітою, покликаною оновити Болгарію засобами політичного перетворення згори. Вони не були прихильниками

масових дій, а вважали, що це справа невеликої кількості освічених провідників. На їхню думку, парламентаризм та політичні партії мали бути скасовані. Вони були переконані, що біди Болгарії походять не від поганого керівництва країною, а від економічних труднощів та недостатнього використання її економічних ресурсів. Єдиним виходом для держави було би правління технократичного уряду, підзвітного самому собі. Державний бюрократичний апарат належало раціонально реорганізувати та вдосконалити”⁹.

Прийшовши до влади, заколотники розпочали втілення програми “Звена”. Георгієв очолив уряд, однак Велчев на офіційну посаду не пішов. Як і слід було очікувати нове керівництво країни спробувало радикальним чином змінити ті політичні інститути, які, як вони вважали, вадили розвитку країни. Конституцію, яка діяла ще з 1879 року, було скасовано, а політичні партії та організації, такі як профспілки, — розпущено. На відміну від керівників інших подібних режимів, Георгієв та Велчев не стали створювати урядову партію або формувати коаліцію. Членів парламенту було призначено; новий уряд керував, видаючи декрети.

Нова влада провела окремі реформи всередині країни, зокрема на селі, однак головні зміни стосувалися зовнішньої політики. Як і більшість болгар, члени “Звена” були переконані, що македонці належать до болгарської нації. Однак, вони вважали, що діяльність IMRO шкодить національним інтересам країни і не може тривати довше. Новий режим прагнув встановити ближчі відносини з урядом Франції, а найлегше це було зробити за посередництва Югославії. Однак Белград не йшов на зближення, доки македонська проблема залишалася неврегульованою. За допомогою армії та поміркованого крила організації, болгарському уряду вдалося роззброїти загони IMRO; лідер терористів Іван Міхайлов утік. Акція не спричинила жодних міжнародних ускладнень, натомість уможлививши зближення з Францією та Малою Антатною. У 1934 році було також встановлено дипломатичні відносини з Радянським Союзом.

Однак, нова влада не мала народної підтримки та й її програма була для основної маси населення країни неприйнятною. Офіційної партії або загальнонаціональної організації не існувало, та й Військова Ліга не була чимось монолітним: її члени на багато політичних питань дивилися по-різному. Така

⁹ Nissan Oren, *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973), p. 20.

ситуація дала змогу Борису III виступити проти режиму, який він ніколи не міг контролювати. У січні 1935 року відбувся безкровний переворот, внаслідок якого Борису III вдалося усунути від влади Георгієва. У квітні король повернув країні цивільний уряд і розпустив Військову Лігу. Тепер монархічна диктатура почала функціонувати і в Болгарії. Парламент продовжували обирати, однак він став суто консультативним органом. У 1938 році відбулися вибори; кандидати балотувалися тільки індивідуально, а не як члени певних партій, хоча виборці, звісно ж, знали про приналежність кожного з них. Тож навіть за ретельного нагляду поліції до парламенту, який налічував 160 депутатів, увійшло 32 аграрії, 8 соціал-демократів та 5 комуністів, які організували Болгарську Робітничу партію. Всі ці партії перебували в опозиції до режиму. Невдовзі комуністів та кількох аграріїв позбавили мандатів. Таким чином, напередодні війни болгарська система влади дуже нагадувала аналогічні режими в її сусідів.

Греція

Грецькі політики, як ми вже мали нагоду переконатися, страждали на хронічну нездатність створити дієву коаліцію партій, а також від постійного протистояння республіканців та монархістів. Найбільш досвідчений грецький політик Веніцелос сформував свій останній уряд у січні 1933 року. Однак, на виборах у березні того ж року урядові сили зазнали повної поразки: ліберали отримали тільки 96 місць у парламенті, в той час як Народна партія, яка була осередком прихильників монархії, виборола 135 мандатів. Цалдаріс ще раз став прем'єром. Результати виборів особливо шокували офіцерський склад армії, більшість якого склали переконані республіканці. Як ми пам'ятаємо, в Греції зміна влади супроводжувалася одночасною зміною і цивільних, і військових посадовців. Повернення короля означало б автоматичну заміну офіцерів-республіканців роялістами. Тому як тільки звістка про поразку лібералів стала відома серед вищого офіцерського складу армії, генерал Пластирас організував заколот і проголосив себе диктатором. Однак, урядовим військам вдалося легко впоратися з повсталими. Веніцелос, начебто, не був причетним до виступу, хоча багато хто підозрівав його участь. У 1933 році його авто обстріляли невідомі — шофер Веніцелоса загинув, однак йому самому пощастило залишитися неушкодженим. Пізніше виявилось, що стріляли з автомобіля шефа поліції Афін.

Наступну змову офіцери-республіканці організували у березні 1935 року. Цього разу Веніцелос справді знав про їхні плани і підтримав заколот. Однак виступ знову закінчився невдачею. Повсталим, навіть за підтримки македонських загонів та частини флоту, не вдалося взяти Афіни. Провал перевороту значно посилив позиції роялістів: тепер Цалдаріс та керівна Народна партія мали прекрасний привід, щоби усунути прихильників Веніцелоса з цивільних та військових посад. Самому Веніцелосу, який вкотре покинув країну, винесли смертний вирок.

Нові вибори були проведені у червні 1935 року. Оскільки ліберали участі в них не брали, роялісти з Народної партії здобули чисту перемогу. Єдиним їхнім суперником стала Роялістська Об'єднана партія, очолювана генералом Іоанісом Метаксасом, котра виборола тільки невеличкий відсоток голосів. Після виборів Цалдаріс запропонував провести плебісцит, який мав підтвердити рішення про повернення короля. Однак, його думку не підтримували ті офіцери-роялісти, які прагнули повернути монархічну владу в менш ризикований спосіб; Цалдаріса змусили покинути пост прем'єра, а на його місце став генерал Кондиліс. Після цього парламент, більша частина депутатів якого були відсутні, під тиском нового голови уряду ухвалив рішення про скасування республіки. Тоді роялістський уряд, за повного контролю поліції та місцевих адміністрацій, провів плебісцит, який дав просто зразкові результати: 97,8% населення висловилися за відновлення монархії.

Втім, Георг II, який прибув до Афін у листопаді 1935 року, дуже скоро дав зрозуміти, що він не збирається стати слухняною іграшкою в руках фракції, яка повернула йому владу. Кондиліса було замінено професором права афінського університету Константином Демертзисом, який сформував позапартійний уряд. Король оголосив амністію республіканцям, які перебували у в'язницях, і повернув багатьом з них попередні посади. Після цього розпочалися приготування до чесних виборів. Голосування відбулося у січні 1936 року і проілюструвало наявне розшарування тогочасного грецького суспільства: 4 роялістські партії вибороли 143 місця у парламенті, а 5 республіканських – 141, решта 15 місць дісталися комуністам. Роль цієї останньої партії, таким чином, із незначної стала вирішальною.

Попри те, що ні роялісти, ні республіканці не мали бажання співпрацювати з комуністами, вони також не могли

погодитися і між собою. На кону опинялися пости в цивільному держпараті та армії. Лібералів очолював Фемістокліс Софоуліс, наступник Веніцелоса, який все ще перебував у вигнанні; лідером монархістського табору, як і раніше був Цалдаріс. В лютому ліберали переконали комуністів підтримати кандидатуру Софоуліса на пост першого міністра, обіцяючи в обмін певні поступки щодо реформ. Угода між партіями була таємною. Софоуліс, однак, зовсім не бажав робити наступний крок і утворювати уряд у коаліції з комуністами. Оскільки створити більшість для формування уряду не вдалося, король знову доручив Демертзису сформувати його без участі партій. Однак у квітні прем'єр помер і Георг II призначив на цю посаду тогочасного військового міністра генерала Іоаніса Метаксаса. Генералу не лише вдалося здобути підтримку своєї кандидатури в більшості парламенту, але й отримати, за неохочої згоди лібералів, повноваження упродовж 5 місяців правити декретами; парламент на той час припиняв свою роботу. Депутати сподівалися, що складають свої повноваження до кінця літа — однак, більше парламент не збирався.

Отримавши владу, Метаксас почав діяти дуже швидко. Перший удар було нанесено по профспілкам та їхнім лідерам; страйки оголошувалися протизаконними. У відповідь комуністи та деякі інші робітничі організації спробували виступити з протестом. У травні в Тесалоніках розпочався всезагальний страйк, який було придушено силами армії. Наступний страйк, що мав відбутися по всій країні, призначили на 5 серпня. Погроза робітничих спілок дала змогу Метаксасу повністю захопити владу. Інші партії, хоча й не прагнули грати на руку генералові, однак так і не змогли порозумітися; до того ж, на момент кризи в них вже не було яскравих лідерів: Кондиліс помер у січні, а Веніцелос — у березні 1936 року. Софоклос Веніцелос, син керівника лібералів, хоча й успадкував престиж батька, не був йому рівнозначною заміною. 4 серпня Георг II визнав диктатуру Метаксаса. Було оголошено надзвичайний стан і розпущено парламент. Тепер в Греції теж був при владі диктатор, однак ним став не король, а генерал. Метаксас посідав пости прем'єр-міністра, міністра зовнішніх справ та збройних сил, а з 1938 року — ще й міністра освіти.

Уряд Метаксаса став відомий як *Режим Четвертого Серпня*, названий так за днем його встановлення. Хоча генерал і раніше відігравав важливу роль і у військових, і в цивільних справах, послідовників у нього було небагато — його партія на виборах збрала досить мало голосів. Через те Метаксас залежав від

підтримки короля, який зі свого боку потребував допомоги армії. Як і решта диктатур в інших країнах, режим Метаксаса, найперше, спробував усунути всі можливі джерела опору. Політичні партії було поставлено поза законом; їхні лідери або почали співпрацювати з новою владою, або опинилися у в'язницях. Компартія пішла у підпілля. Пресу почали ретельно контролювати; за викладанням у школах також встановили нагляд.

Незважаючи на масовані гоніння лівих, уряд Метаксаса здійснив деякі реформи. Страйки заборонили і скасували профспілки, однак було встановлено фіксований мінімальний рівень зарплати для робітників, а також гарантовано їм окремі права — наприклад, право на щорічну двотижневу відпустку. Нова влада також спробувала допомогти селу. Втім, вочевидь, найбільш вагомими реформами були спрямовані на покращення стану грецьких збройних сил. Під керівництвом генерала Олександра Папагоса армія закупила нові види озброєнь для сухопутних, морських та повітряних сил та посилила прикордонні фортифікаційні лінії. Були зроблені численні запаси на випадок війни. Тому коли Друга світова почалася, Греція в 1940 році змогла успішно протистояти італійському вторгненню.

Багато в чому режим Метаксаса нагадував диктатури в Італії та Іспанії. Наслідуючи інших вождів націй, генерал прийняв титул *Архігоса*, тобто лідера. Очолюваний ним рух, який однак ніколи не був масовим, також мав специфічні форму, гасла, привітання та пісні. Не маючи, на початках, єдиної ідеології, підвладні Метаксасу групи незабаром стали на вкрай націоналістичні позиції. Тепер націоналісти проголошували, що в історії Греції було три історичні доби: антична, візантійська і доба Режиму Четвертого Серпня. Окремо наголошувалося на вже знайомих цінностях — сім'ї, релігії, стабільності, соціальному та політичному порядку. Було створено Національну Молодіжну Організацію, яка мала сприяти спільному вихованню і зближенню дітей різних соціальних класів: хлопчики в ній займалися військовою справою, а дівчатка — здобували навички домашньої праці. Отож, напередодні Другої світової війни в Греції, подібно як і в інших балканських країнах, при владі стояв сильний авторитарний режим.

ВІДНОСИНИ МІЖ БАЛКАНСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

Таким чином бачимо, що еволюція країн на Балканах у період між двома війнами доволі схожа. В усіх випадках

конституційні уряди було повалено. Іншою негативною рисою державного розвитку стала неспроможність балканських урядів знайти надійне підґрунтя для взаємної співпраці та опору впливові великих імперіалістичних держав. Як ми вже знаємо, чи не найголовнішою перешкодою розвитку балканських націй був постійний тиск ззовні. Після 1919 року, після падіння Габсбурзької, Російської та Османської імперій, три великих чинники такого тиску зникли. У повоєнний час набагато меншу роль в балканській політиці стала відігравати і Британія. Попри те що Франція та Італія намагалися створити у Східній Європі слухняні їхньому впливові союзи держав, жодна з них не мала достатньої військової потуги, щоби втілити задумане. В такій ситуації, країни Балкан чи не вперше отримали змогу спокійно погодити взаємні суперечності й організувати щось на кшталт єдиного фронту для захисту спільних регіональних інтересів.

Однак, незважаючи на можливості такого порозуміння, пам'ять про колишні чвари виявилася занадто сильною. Кожна з держав на Балканах посідала території, на які претендували сусіди, й такі територіальні суперечки переважали бажання порозумітися. Албанія прагнула отримати грецький Епір та югославський район Косово, в якому чверть населення становили албанці. Болгарія так ніколи й не визнала втрати Фракії та Добруджі, й до того ж більшість її населення вважали болгарами македонців. Греція не лише мала територіальні суперечки з Болгарією та претендувала на південні райони Албанії, але й постійно конфліктувала з Югославією з приводу режиму використання нею порту Тесалоніки, який був природним виходом Македонії до моря. Румунський уряд усвідомлював необхідність обороняти від претензій сусідів набуті ним після війни Бесарабію, Буковину, Добруджу та Трансильванію. Югославія мала більше внутрішніх проблем, проте й вона стикалася з претензіями, які особливо стосувалися територій з албанським, македонським та угорським населенням.

Одразу ж після Першої світової війни країни-переможці, найперше, намагалися втримати свої завоювання. Мала Антанта стала дипломатичним інструментом Франції, котра прагнула зберегти *status quo* на сході Європи; цей союз спрямовувався, головним чином, проти Угорщини та Болгарії, однак зовсім не мав на меті досягнення загального балканського чи східно-європейського порозуміння. Втім, в 30-их таки було здійснено спробу створити організацію, котра мала сприяти зміцненню зв'язків між державами на Балканах. Перший крок у цьому

напрямку балканські уряди зробили у жовтні 1930 року, коли у Афінах було скликано I Балканську Конференцію. Зустріч була неофіційною, однак її відвідали багато представників різних культурних та професійних спілок, університетів, а також деякі політики. Учасники конференції створили кілька комісій і поклали початок культурному обміну між державами. Цю спілку стали називати Балканською Антантою: до неї увійшли Греція, Югославія, Румунія і Туреччина. Албанія та Болгарія до цього руху не приєдналися. Надалі були спроби залучити до участі і болгарських представників, однак вони не увінчалися успіхом, оскільки жоден з балканських урядів не хотів йти на поступки ревізіоністській позиції цієї держави.

Проте з виключенням цих двох націй з переговорного процесу, балканська спілка невдовзі стала нічим іншим, як тільки органом збереження повоєнних кордонів, спрямованим на стримування Болгарії. В лютому 1934 року було підписано пакт про взаємні консультації та безпеку. Найслабшим місцем цієї угоди стала її нездатність протистояти поширенню на півострові впливу великих держав. Адже жодна з країн-учасниць Балканської Антанти не бажала захищати інтереси іншої супроти якоїсь і великих держав Європи. Скажімо, Греція не хотіла бути втягнутою у італійсько-югославський конфлікт, а Туреччина не втрутилася у протистояння Румунії та СРСР. За таких обставин єдності на Балканах досягти не вдалося. Цінність такої спілки держав могла виявитися хіба у випадку нападу Болгарії на одну із них, однак, вряд чи болгарський уряд зважився б на подібну агресію без підтримки котроїсь із великих держав.

Таким чином, упродовж періоду миру і відносного затишшя країни Балкан не знайшли можливостей для розвитку політичної співпраці. Становище стало ще більш гнітючим, коли у Європі почали поширюватися впливи Німеччини та Італії, а Франція перестала розвивати свої східноєвропейські ініціативи – ці події змусили малі держави переглянути принципи своєї зовнішньої політики. Попри те що Балкани аж до 1940 року не викликали зацікавлення великих держав, кожна зміна балансу сил на континенті відображалася в політичній ситуації на півострові. Прихід до влади авторитарних режимів на Балканах був спричинений політичними змінами в країнах Центральної Європи. У зовнішній політиці також заповідалося зближення з країнами Осі.

ЗМІЩЕННЯ ОСІ: ЗАВОЮВАННЯ АЛБАНІЇ

В нашому аналізі ми звертали увагу, що дотримання умов Паризьких угод залежало від бажання Франції наполягати на точному виконанні пунктів договорів та від британської підтримки французької позиції. Як можна було спостерегти, обидві держави розчарувалися в перевагах дипломатичного домінування. Громадська думка кожної з країн відкидала шлях мілітаризації, котра могла б забезпечити домінування на континентальному просторі. Внаслідок цього, Франція почала втрачати своїх союзників на сході. У 1934 році Польща підписала пакт з Гітлером. Додатковий бар'єр між Францією та її східними союзниками створювала знову мілітаризована Рейнська область та загальне озброєння Німеччини. До того ж, консервативним режимам на сході Європи не подобався союз Франції з СРСР. Однак, найбільшим ударом по становищу Франції стала угода в Мюнхені. Вона продемонструвала справжнє ставлення французького уряду до своїх союзників, а відтак спричинила розпад Малої Антанти. Спроектований Францією Східний Бар'єр перестав існувати.

Позбавлені чітких зовнішньополітичних орієнтирів балканські держави змушені були переглянути свою міжнародну політику і маневрувати між новими військовими блоками. Жоден з урядів, включно з ревізіоністами, не хотів, щоби в регіоні трапилася нова значна криза. Становище кожної з балканських держав було дуже складним, і кожна обрала власний шлях пошуку надійних зовнішньополітичних партнерів. Попри те що багато балканських державних діячів справді симпатизували тій чи іншій великій державі — тобто були налаштовані пробританськи, профранцузьки або пронімецьки — більшість з них, насправді, були добрими патріотами і прагнули своєю політикою принести якнайбільшу користь власній нації. Деякі з них вірили, що краще залишатися вірними союзу із державами Заходу, інші переконували домовитися з Державами Осі. Слід зазначити, що Радянський Союз в подібних розрахунках не фігурував. Жодна зі східноєвропейських держав не розраховувала на його підтримку й не хотіла співпрацювати з ним. До співпраці з СРСР закликали тільки комуністичні партії, які в більшості країн пішли у підпілля, а їхні лідери емігрували або ж сиділи у в'язницях.

З табору Осі на політику балканських держав, як і раніше, найбільше впливала позиція Мусоліні. Німецькі дипломати постійно наголошували, що вони не мають інтересів на

Балканах. Аж до 1940 року німці справді визнавали в цих питаннях пріоритет італійців. Окрім цього, упродовж наступних кількох років велику роль в політиці регіону судилося відігравати ще двом державам з-поза його меж – Туреччині та Угорщині. Угорський уряд розгортав рішучу ревізійніську стратегію і активно співпрацював з державами Осі: Угорщина, як і Польща, скористала з результатів Мюнхенської угоди. Уряд в Будапешті намагався виробити безсторонню позицію щодо країн Балканського регіону, однак мав неабиякі претензії на Трансильванію, яка раніше належала до його володінь. Туреччина, навпаки, спершу співпрацювала з державами Заходу і намагалася підтримувати на Балканах *status quo*. Втім, до того часу найбільшою загрозою собі Туреччина вважала Радянський Союз, а не Італію чи Німеччину.

Після послаблення французького впливу найбільш незахищеними виявилися держави-учасниці Малої Антанти – Румунія та Югославія. Обидві знали про претензії сусідів, однак не могли покладатися на підтримку котроїсь із великих держав. Втім, складність румунської ситуації виявилася аж із початком війни. Югославія, позиція якої була під більш очевидною загрозою, спробувала знайти порозуміння з Італією упродовж правління уряду Стоядиновича.

Головною фігурою у тогочасній югославській політиці був князь Павел, котрий, як пригадуємо, перебував регентом при малолітньому королю Петеру. Павел мав пробританські симпатії, а його дружина була грецькою принцесою. Однак попри свої західні орієнтації, югославський регент дивився на міжнародні відносини надзвичайно реалістично. Йому також довелося вирішувати внутрішню кризову ситуацію й він усвідомлював, наскільки небезпечними є зв'язки хорватського та македонського підпілля з італійцями. Намагаючись забезпечити своїй державі більш надійну дипломатичну позицію, Стоядинович, зі згоди Павла, уклав дві угоди поза межами Малої та Балканської Антанти. В жодному з випадків югославський уряд не проконсультувався зі своїми союзниками, хоча і буква, і дух нових угод повністю суперечили укладеним раніше.

Найперше, у січні 1937 року Стоядинович та болгарський прем'єр Георг Косеїванов підписали договір про дружбу, який, зокрема, включав пункт, згідно якого обидві держави домовлялися не застосовувати зброю одне проти одного, що, звісно ж, суперечило югославським зобов'язанням за угодами Балканської Антанти. По-друге, у березні 1937-го ще більш важливий договір про ненапад та третейське суддівство було

підписано з Італією. Уряд цієї країни пішов на поступки югославським національним меншостям на італійській території та пообіцяв не підтримувати рух “Усташа”; натомість, Югославія дала відверту згоду на поширенні італійського впливу в Албанії. В наступні роки Стоядинович постійно контактував з італійським керівництвом, зокрема з самим Мусоліні та з його зятем графом Галеаццо Чіано, який був міністром зовнішніх справ Італії. Справа поділу Албанії була вирішена. Втім, ці плани були зруйновані, коли в лютому 1939-го Павел відправив Стоядиновича у відставку. Між цими двома політиками вже й до того траплялися сутички, тим більше що Павел не бажав надмірного зближення з країнами Осі. Наступним прем'єром став Драгіша Цветковіч, а міністром зовнішніх справ – Александр Цинцар-Марковіч, колишній посол Югославії в Берліні. Новий прем'єр продовжував політику зближення з державами Осі, однак не хотів наражати країну на можливість серйозної кризи. Найголовнішим завданням цього уряду, як пам'ятаємо, було досягнути порозуміння з хорватами.

В той час як Югославія шукала порозуміння з державами Осі, Греція під керівництвом Метаксаса обрала дещо інший шлях. Після невдачі в Анатолії грецький уряд не ставив собі безпосередніх територіальних завдань. Звісно, італійська окупація Додеканезьких островів викликала значне обурення, а ще висловлювалися претензії на південні албанські землі, однак вирішити ці завдання у найближчій перспективі було вряд чи можливо і небезпечно. Натомість, на Грецію могли напасти сусіди, які прагнули переділу її власної території: Албанія претендувала на Епір, а Болгарія – на Фракію. До того ж, хоча Греція й була членом Балканської Антанги, Метаксас не довіряв югославам майже так само, як болгарам. Завжди залишалася небезпека, що ці дві слов'янські держави об'єднуються. Саме тому їхній договір про дружбу 1937 року видавався більш ніж підозрілим.

Оскільки Греція була середземноморською державою, на її політику у ХХ столітті, як і в ХІХ-ому, серйозно впливала найпотужніша морська держава, присутня у Середземноморському басейні, якою й на той час залишалася Британія, котра діяла за підтримки французьких морських сил. Втім, найбільш небезпечною була Італія. Оскільки греки не мали змоги збудувати власний сильний флот, вони вирішили залишатися нейтральними в разі конфлікту великих держав, однак, на випадок нападу ззовні, заручилися підтримкою Британії. В цей період Метаксас найбільш плідно співпрацював з турецьким

урядом Мустафи Кемалю, який до того часу дістав шанобливе прізвисько Ататюрк (“Батько турків”). Після його смерті співпрацю продовжив його наступник Ісмет Іннюю. Попри те що Греція і Туреччина були учасниками Балканської Антанти, обидва уряди відкидали можливість втрутитися у війну з великими державами заради інтересів когось із союзників. Скажімо, вони не захищали б Румунію від вторгнення СРСР або Югославію у випадку її конфлікту з Італією. Така позиція, звісно ж, робила Балканську Антанту безглуздим союзом, який нічого не давав і для безпеки на самих Балканах, і у тих випадках, якби СРСР атакував Туреччину, або Італія – Грецію.

Болгарія, проти якої були спрямовані і Мала, і Балканська Антанта, продовжувала вести винятково ізоляціоністську політику. Її урядові діячі продовжували вважати справжніми кордонами болгарських земель межі, накреслені договором у Сан-Стефано. Через те Болгарія мала територіальні претензії до всіх своїх сусідів, однак була надто слабкою, щоби почати діяти. Втім, болгарський уряд у 1937 році все-таки підписав договір з Югославією та розпочав переговори з Балканською Антантою. Неспроможність союзних урядів підключити Болгарію до своєї системи безпеки суттєво ослаблювало це політичне утворення. Намагаючись зміцнити Балканський регіон, держави Заходу почали вимагати в урядів Антанти дійти згоди з Софією. В липні 1938 року Метаксас як президент ради Балканської Антанти підписав з Болгарією договір про дружбу і ненапад. За цією угодою держави-учасниці Антанти знімали з Болгарії воєнні обмеження, а її уряд погоджувався передавати всі спори з її сусідами на арбітраж третьої сторони. Договір, звісно ж, не вдовольнив жодну з болгарських територіальних претензій.

Попри те, що Італія активізувала свої дипломатичні взаємини з балканськими державами, Німеччина була їхнім найбільшим комерційним партнером. Однією з причин слабкості східної стратегії Франції була економічна політика її уряду. Франція та її союзники не особливо мали чим торгувати одне з одним, й окрім того французькі фінансисти та державні чиновники дуже консервативно і короткозоро ставилися до питань позик балканським державам. Перевага німецької економічної присутності в регіоні була зумовлена наслідками Великої Депресії, від якої і Німеччина, і балканські держави постраждали доволі сильно. Німеччина мала надлишок промислових товарів, яких нікому було продавати, а країни Балкан не могли збути товари свого сільського господарства та сировину. Жодна з держав не мала коштів, щоби заплатити за

потрібну їй продукцію. Цією ситуацією скористався уряд нацистів, який просто почав укладати бартерні угоди.

Якщо розглядати економічну ситуацію з політичної перспективи, побачимо, що німецькі дипломати зуміли використати торгові угоди у своїх національних інтересах. Їхньою метою було не досягнення короткострокової комерційної вигоди, а майбутнє політичне домінування. Як тоталітарна держава, в якій економіку повністю контролює уряд, Німеччина могла запропонувати балканським партнерам дуже привабливі умови. Проблему неплатежів вирішували шляхом прямого бартеру та блокуванням валютних рахунків. Торгові обміни були вигідні всім державам, які брали в них участь. Альтернативних ринків збуту, звісно ж, не було, а німці замовляли великі партії товару за добрими цінами. Натомість, балканські країни потребували промислових товарів та техніки, які німецька економіка могла постачати і справді постачала. До 1938 року, коли Німеччина анексувала Австрію та Судетську область, вона також стала головним торговим партнером усіх країн Балканського регіону. Станом на той рік 57,9% болгарського імпорту надходило з Німеччини, а для Греції, Югославії та Румунії відповідні показники склали 31,1%, 50% та 48,5%. Що ж до експорту, то на німецькі ринки надходило 63,6% всієї болгарської продукції, 43,2% грецької, 49,9% югославської та 35,9% румунської¹⁰. Економічні умови, звісно ж, серйозно впливали на міжнародну політику кожної з держав.

До 1938 року країни Осі змогли досягнути кількох своїх цілей, не входячи у збройні конфлікти ні з державами Заходу Європи, ні з СРСР. Анексуючи Австрію чи Судетську область, Гітлер наголошував, що чинить так у відповідності до права народів на самовизначення, яке теоретично визнавали всі уряди Європи. Однак у березні 1939 року він змінив тактику, пославши війська захопити решту чехословацької території. При цьому Гітлер використав образу словаків на чеське домінування — ситуацію, яка дещо нагадувала протистояння хорватів та сербів у Югославії. Словаччину було проголошено незалежною державою під протекторатом Німеччини. Водночас, Угорщина анексувала Рутенію [Закарпаття — перекл.]. Решту території Чехословаччини було приєднано до Німеччини й реорганізовано в Протекторат Богемії та Моравії. На європейську політику німецька агресія подіяла, як удар електричного струму. Вона прискорила вторгнення італійських

¹⁰ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart, 1958), p. 600.

військ в Албанію та початок переговорів держав Заходу, котрі у швидкому темпі намагалися створити союз проти подальших німецьких завоювань.

Взаємини Гітлера та Мусоліні, попри всі публічні демонстрації їхньої дружби, не були настільки безхмарними. Мусоліні, котрий став диктатором раніше, почувався дещо ображеним швидкими темпами піднесення Гітлера та його легкими успіхами. Він розумів, що Італія незабаром посідатиме у відносинах з союзником підрядне місце, й що німці цілком свідомі цього. Німецька окупація Чехословаччини здійснювалася без консультацій з Римом і повідомлено про неї було, фактично, в останній момент. Мусоліні був у гніві; дізнавшись про окупацію, він вигукнув: “Кожного разу, коли Гітлер захоплює країну, він посилає мені телеграму!”¹¹ Побоюючись за реакцію італійської громадської думки, Мусоліні поспішив якнайскоріше вторгнутися в Албанію, яку розглядав у якості компенсації завоювань Німеччини. Італійський уряд вже упродовж кількох років зважував можливості нападу на Албанську або Югославську держави. Як ми вже знаємо, італійці навіть вели переговори про поділ Албанії зі Стоядиновичем. Наступний югославський уряд під керівництвом Цветковича не мав бажання брати участь в подібній авантюрі; князь Павло був переконаний, що в його країні проживає надто багато албанців — так воно й було насправді. Тому Мусоліні почав діяти самотужки. Він повідомив про свої наміри Берлін, й німецький уряд, попередньо завіривши італійського диктатора, що жодних інтересів у цьому регіоні в Німеччині немає, проти такого кроку не заперечував. Ідея такої окупації не зовсім сподобалася італійському королеві. Віктор Емануель III не бачив сенсу “в загарбанні тих кількох скель”. На його слова Мусоліні сказав: “Якби Гітлеру довелося мати справу з королем, він не мав би ні Австрії, ні Чехословаччини”¹².

Італійське завоювання було швидким. Ультиматум було поставлено 25 березня 1939 року: серед інших була й вимога, щоб албанський уряд погодився допустити італійські окупаційні війська на територію країни. Король Зог спробував добитися відстрочки, однак пересвідчившись у безнадійності ситуації втік зі своєю сім'єю у Грецію. Явною італійською маріонеткою він бути не хотів. Війська Мусоліні висадилися на албанській території 6 квітня, фактично, не зустрівши опору і не зазнавши

¹¹ Hugh Gibson, ed., *The Ciano Diaries, 1939–1943* (New York: Doubleday, 1946), p. 43.

¹² Gibson, *The Ciano Diaries*, p. 53

жертв. Підготовка до завоювання тривала упродовж останніх кількох років, й італійці вже мали помічників в самій Албанії. Албанський парламент зібрався 12 квітня під наглядом італійців і проголосував за союз з Італією; після цього депутатів було розпущено. Уряд очолив Шефкет Верлачі, про визначну роль в албанській історії було сказано вище. Албанія втратила незалежний статус; її армія та зовнішньополітичне відомство були переведені під італійський контроль. 16 квітня делегація албанців піднесла корону Віктору Емануелю III. Граф Чіано так описує цей останній крок до втрати албанської невіддільності:

“Церемонія передачі албанської корони Королю Італії відбувалася у монаршому палаці. Албанська делегація, здавалось, загубилася у великому залі Квіриналу; всі вони були дуже пригнічені. Особливо похнюпленим виглядав Верлачі, котрому довелося казати промову з нагоди передачі корони – його слова звучали стомлено і вимовляв він їх непереконливо. Король відповідав ще більш зніченим і тремтячим голосом; він в жодному випадку не був оратором і не вмів впливати на аудиторію; албанцям, справжнім воїнам гір, було дивно і незручно дивитися на цього малого чоловічка на великому золоченому кріслі, за яким височіла гігантська бронзова статуя Мусоліні, – вони не могли зрозуміти, для чого це все”¹³.

Зважаючи на дотеперішнє домінування Італії в албанських справах, окупація цієї країни порівняно мало схвилювала міжнародні політичні кола. Увагу європейської дипломатії привертав ланцюжок подій, котрі почали розгортатися після німецької окупації Праги і, врешті, призвели до вибуху війни. Політика умиротворення, яку уряди держав Заходу спершу застосовували до диктаторських режимів, ґрунтувалася на розрахунку, що після задоволення їхніх законних претензій на континенті настане рівновага сил, яка й забезпечуватиме мир. Англійський прем'єр Невіль Чемберлен, котрий наполягав на такій стратегії, наголошував на правомірності окремих вимог держав Осі. Він був переконаний, що колишнє ставлення до німців не було “ні справедливим, ні розумним” і що “доки цих сильних та мужніх людей не трактуватимуть як рівноправних партнерів й не дозволятимуть їм покращити їхню долю, у Європі не буде ні миру, ні прогресу – цінностей, заради яких і варто жити”¹⁴. Навіть після Мюнхена цей політик закликав

¹³ Gibson, *The Ciano Diaries*, p. 66–67.

¹⁴ Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain* (London: Macmillan, 1946), p. 392.

іти на дальші поступки, якщо тільки держави Осі теж визнаватимуть загальний порядок і поводитимуться мирно. Слід було визначитися із засобами, які б все ще вважалися прийнятними. У вересні 1938 року Чемберлен сказав слова, які залишалися основою його політики аж до початку війни: “Якби я чітко уяснив собі, що якась нація вирішила панувати над світом за допомогою сили або страху, то вважав би за потрібне виступити проти неї”¹⁵.

Німецьке захоплення Чехословаччини порушувало всі принципи, на яких ґрунтувалися Мюнхенська угода. Через те держави Заходу почали готуватися до блокування наступних кроків Німеччини. Оскільки було зрозуміло, що наступні свої претензії Німеччина пред’явить Польщі, в якій проживало досить багато німців, Британія в березні запевнила польський уряд у своїй підтримці: “У випадку будь-якої загрози польській незалежності, якій польський уряд вирішить опиратися всіма своїми національними силами, уряд Її Величності невідкладно надасть урядові Польщі всю можливу допомогу”¹⁶.

У квітні подібні гарантії отримали Греція та Румунія. Французький уряд приєднався до всіх цих заяв. Слід наголосити, що зобов’язання були односторонніми: країни, котрим були надані гарантії, навзаєм нічого не обіцяли. Тобто, формально їх не можна було називати союзниками. Однак у травні серйозно зміцніли позиції держав Заходу в Середземномор’ї, після того як Британія підписала пакт про взаємодопомогу з Туреччиною. Ще міцніший договір з’єднав ці дві держави у жовтні, вже після початку війни. Втім, хоча Туреччина радо приймала союз Франції та Британії проти держав Осі, вона не хотіла жодним чином наражатися на можливість війни з СРСР.

Після погіршення взаємин з європейськими державами, Гітлер опинився віч-на-віч з можливістю нової світової війни. У квітні розпочалися приготування до воєнної кампанії в Польщі; датою нападу було обрано 1 вересня. Водночас, німецькі дипломати намагалися заручитися сильнішою підтримкою своїх союзників. Зокрема, вони прагнули надійної підтримки Японії. Оскільки, загроза війни з Британією та Францією тепер була реальною, німці хотіли, щоби угоди з японським урядом

¹⁵ Arnold Wolfers, *Britain and France between Two Wars* (New York: Harcourt, Brace & Co., 1940), p. 282.

¹⁶ З промови Чемберлена, виголошеної 31 березня 1939 року. Цит. за: *Documents on International Affairs, 1939–1946* (London: Oxford University Press, 1951), I, 125–126.

передбачали воєнні дії проти цих колоніальних держав. Однак, Японія не прийняла бажаного Німеччині договору проти Заходу, а лише гарантувала своє союзництво у випадку війни проти СРСР. Переговори з Італією були більш успішними. У травні обидва диктатори уклали військовий альянс, названий Сталевим Пактом. Його умови передбачали всебічну підтримку однієї держави іншою, якщо та вступить у війну навіть як агресор. Стаття III зазначала: “Якщо станеться так, що поза бажанням та сподіваннями обох сторін будь яка з них зазнає ворожих дій збоку будь-якої іншої країни або групи країн, то друга сторона негайно прийде їй на допомогу всіма своїми силами на суші, на морі і у повітрі”¹⁷.

Однак очевидна вигода такого союзу для Гітлера була зведена нанівець супровідним листом Мусоліні, в якому вказувалося, що Італія не зможе брати участь у воєнних діях ще 3 роки. Через те, на практиці, Німеччина жодного надійного союзника не мала. Атакуючи Польщу, Гітлер не міг розраховувати на зовнішню підтримку, у випадку, якщо держави Заходу вирішать дотримати своїх гарантій.

Однак, як і німці, західні союзники зіткнулися з певними політичними труднощами. Беручи на себе зобов'язання перед Польщею, Румунією та Грецією, вони відверто вказували, що вступлять у конфлікт, якщо будь-яка з цих держав стане жертвою неспровокованого нападу. Невідомо було лише, як зупинити німецьку армію, якщо вона подасться на схід – укріплена Рейнська область могла стати серйозною перешкодою на шляху союзницьких армій. Ні британці, ні французи не змогли б завадити німецьким військам розправитися з Польщею. В такій ситуації абсолютно необхідно було заручитися підтримкою Радянського Союзу. Фактично, держави заходу могли зупинити Гітлера, лише погрожуючи йому війною на два фронти; й тільки така війна могла бути запорукою перемоги над німецькою воєнною машиною. Тим часом, ближчій співпраці західних союзників з СРСР серйозно вадили деякі обставини. Головною перешкодою були серйозні побоювання порубіжних з Радянським Союзом малих держав щодо замірів свого великого сусіда. Для того, щоби зіткнутися з німецькими військами, радянським арміям довелося б пройти маршем через їхні території. Проте ні Фінляндія, ні Польща, ні Балтійські держави, ні Румунія не хотіли б пропустити радянські війська через свої кордони, оскільки боялися

¹⁷ Текст німецько-італійського Сталевого Пакту від 22 травня 1939 року. Цит. за: *Documents on International Affairs, 1939–1946*, I, 168–170.

заснати, в такому випадку, політичного підкорення та територіальних втрат. Всі ці країни володіли колишніми царськими землями, а Сталін, як видавалося, мав особливий смак до історії. До того ж консервативні уряди неабияк остерігалися комуністичного впливу на їхню внутрішню політику.

Проте навіть в такій ситуації Радянський Союз мав приємну змогу обирати. Попри послідовну антикомуністичну позицію держав Осі, можливість домовитися з ним не варто було повністю скидати з рахунку. Навесні 1939 року Москва отримала пропозиції від обох блоків. У травні радянського міністра зовнішніх справ Максима Литвинова, який симпатизував державам Заходу і за національністю був євреєм, на його посту замінив В'ячеслав М. Молотов. Незважаючи на попередню політику співпраці з Францією, СРСР не мав особливих причин довіряти Заходу більше, ніж Осі. Мюнхенська угода була ухвалена без участі радянських дипломатів. Виглядало все так, начебто західні союзники намагаються підштовхнути Німеччину в східному напрямку — до війни з Радянським Союзом. Тому, коли переговори із Заходом застопорилися, СРСР почав шукати порозуміння з Німеччиною. Переговори велися з величезним поспіхом: 14 серпня радянський уряд погодився з німецькою пропозицією провести нараду в Москві; 21 серпня Сталін дав згоду прийняти німецького міністра зовнішніх справ Йоахіма фон Рибентропа. Шлях до найбільшої дипломатичної революції було відкрито.

ПОЧАТОК ВІЙНИ: ПЕРІОД БАЛКАНСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ

Нацистсько-радянський пакт, підписаний у серпні 1939 року є, без сумніву, найважливішою угодою міжвоєнного періоду. Він уможливив початок війни і чітко вказав на майбутні німецькі та радянські плани. Німецька делегація під головуванням Рибентропа прибула до Москви 23 серпня. З радянського боку переговори вів сам Сталін. Суперечностей було на диво мало, хоча домовленостям не передувало майже ніякої дипломатичної підготовки. Сторони підписали два документи: опублікований пакт про ненапад і таємний територіальний договір. Через надзвичайну важливість цих документів, є сенс процитувати їхні найголовніші положення. У першому пункті пакту про ненапад уряди країн зобов'язувалися “утримуватися від будь-яких насильницьких актів, агресивних дій чи нападу одне на одного, окремо чи у спілці з іншими країнами”. Другий пункт

уможлилював агресію Німеччини в Польщі: “Якщо одна з Високих Сторін буде втягнута у збройний конфлікт з третьою країною, інша Висока Сторона жодним чином не підтримає третю країну”. Пункт III вказував, що обидва уряди країн-учасниць “перебуватимуть у постійному контакті одне з одним для консультацій та обміну інформацією, яка зачіпатиме їхні взаємні інтереси”. Пункт IV суперечив таємному протоколу Антикомінтернівського Пакту: “Жодна з двох Високих Сторін не братиме участі в будь-якому угрупованні країн, прямо чи непрямо налаштованому проти іншої Високої Сторони”. Врешті, обидві держави погоджувалися залагоджувати будь-які майбутні конфлікти “виключно шляхом мирного обміну думками або, якщо це буде необхідно, за допомогою створення арбітражних комісій”¹⁸.

В таємному договорі Німеччина та Радянський Союз домовлялися про поділ Польщі та Балтійських держав, а також обумовлювали право СРСР відібрати Бесарабію. Точні умови були такими:

1. У випадку територіального та політичного перевлаштування на територіях, приналежних до Балтійських країн (Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви), північний кордон Литви буде вважатися межею сфер впливу Німеччини та СРСР. У зв'язку з цим кожна зі сторін визнає інтерес Литви в межах області довкола Вільно.

2. У випадку територіального та політичного перевлаштування територій, приналежних Польській державі, сфери впливу Німеччини та СРСР матимуть межі точно по лінії рік Нарев–Вісла–Сян.

Питання погодження інтересів обох сторін про доцільність створення незалежної Польської держави та її меж може бути вирішене тільки у відповідності до подальшого розвитку політичних подій.

В будь-якому випадку, обидва Уряди вирішать це питання шляхом дружнього врегулювання.

3. Стосовно південно-східної Європи СРСР виявляє своє зацікавлення Бесарабією. Німецька сторона заявляє про повну відсутність власного інтересу в цих територіях¹⁹.

Ці політичні договори супроводжувалися економічними угодами, згідно яких СРСР надавав Німеччині сировину,

¹⁸ Обидва договори цит. за кн.: Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, eds., *Nazi-Soviet Relations* (Washington D.C.: Government Printing Office, 1948), pp. 76–78.

¹⁹ Sontag and Beddie, *Nazi-Soviet Relations*, p. 78.

необхідну їй для ведення війни. Німецький уряд закуповував ліс, бавовну, харчове зерно, фосфат, платину, хутра та нафту. Натомість, Німеччина постачала машини, технічне обладнання, станки та зброю, зокрема, літаки, танкові моделі, військові патенти та ін. Оскільки німецька промисловість була переведена на воєнні рейки, Німеччина могла з більшим успіхом постачати військове обладнання, ніж інші товари, незважаючи на те, що в такий спосіб вона посилювала радянський військовий потенціал.

Пакт, звісно ж, був великою удачею для країни, яка наражалася на всезагальну європейську протидію. Він запевняв Німеччині можливість напасти на Польщу, не ризикуючи при цьому бути втягнутою у війну на два фронти. Більше того, після підписання пакту, комуністичні партії світу та їхні прихильники відвернули свою увагу від держав Осі й почали звинувачувати у розпалюванні війни “імперіалістичні” держави. Угода також відкривала широкі геополітичні перспективи. Як писала одна з берлінських газет: “80 мільйонів німців ... та 180 мільйонів росіян. Це союз найпотужнішої індустріальної держави світу та імперії, яка простягається через Європу і Азію, набагато більшої ... ніж ті, які коли-небудь існували”²⁰.

Справжні цілі СРСР визначити важко, оскільки відповідні документи поза радянськими архівами недоступні. Однак Сталін, вочевидь, не хотів втручатися у “капіталістичні” війни і, звісно ж, його аж ніяк не радувала перспектива військового зіткнення з німцями на польському кордоні, як це напевне сталося б, якби він прийняв пропозиції західних союзників. Звичайно, СРСР отримувал неабиякі територіальні набутки, які б союз із Британією та Францією йому б дати не міг, окрім як за умов подібних до пізнішої ситуації після 1941 року. Відкривалися перспективи й для подальших здобутків. Поділ територій на півдні обмежувався Дунаєм – долю решти Балкан ще належало визначити.

1 вересня німецька армія вдерлася до Польщі. Британський та французький уряди дотримали свою обіцянку і оголосили Німеччині війну. 17 вересня, коли в результаті рішучих наступальних дій німецьких військ стало зрозуміло, що польська кампанія незабаром завершиться, радянські війська вступили в Польщу і дійшли до демаркаційної лінії, визначеної таємним договором; радянський уряд заявив, що у той спосіб він

²⁰ Цит. за кн.: Grigore Gafencu, *Prelude to the Russian Campaign* (London: Frederick Muller, 1945), p. 43.

захищає українське та білоруське населення. Західні держави на дії СРСР свої гарантії не поширили. 28 вересня радянський та німецький уряди підписали новий договір, в якому обумовлювалися деякі зміни у визначених сферах впливу. На польських землях були встановлені окупаційні адміністрації. Радянський уряд провів на захоплених територіях плебісцит і приєднав їх до Української та Білоруської соціалістичних республік. Після цього Радянський Союз почав чинити тиск на уряди Балтійських країн та Фінляндії. Позиція фінів залишалася непоступливою, й наприкінці листопада радянська армія вторглася в цю країну. Ця військова кампанія обернулася великими втратами і серйозно зашкодила престижу радянської армії, хоча бажані території й було приєднано.

Після захоплення Польщі настав період затишшя. Однак, уже у квітні 1940 року Німеччина завоювала Данію та Норвегію, а у травні розпочала великий наступ на Францію. Німецькі перемоги надзвичайно засмутили Мусоліні, який почувався вельми нещасливо через своє підрядне становище стосовно Берліну. Укладаючи пакт з СРСР, з ним не порадилися, а сама домовленість Мусоліні не подобалася. Використовуючи застереження про свою непідготованість до війни, італійці залишилися бездіяльними. Гітлера це неабияк розлютило. Втім, Мусоліні був цілком свідомий нетривкості свого нейтралітету. У жовтні 1939-го він говорив Чіано: "Італійці ... які 18 років слухали, як я закликаю до війни, тепер ніяк не можуть второпати, як я можу бути герольдом миру, коли вся Європа у вогні"²¹. Однак, Італія після нападу на Ефіопію та допомоги режиму в Іспанії справді не могла розпочинати війну негайно. З іншого боку, залишатися в нейтралітеті також не було жодної змоги: французька армія швидко відступала і, здавалося, що кампанія наближається до завершення. Якщо б Італія й надалі залишалася бездіяльною, то у випадку підписання миру, їй нічого б не дісталось. Тому Мусоліні таки вступив у війну; це сталося 10 червня, коли французи вже майже були розбиті. Італійські частини розпочали воєнні дії 21 червня, за день до підписання мирного договору. Мусоліні, котрий прагнув отримати від переможеної сторони якнайбільше, рішуче виступив проти м'яких умов капітуляції. Німецька позиція була набагато мудрішою: поки справу не завершено повністю, краще дотримуватися політики замирення.

Гірка та приголомшлива поразка Франції була такою ж важливою для балканських держав, як і підписання нацистсько-

²¹ Gibson, *The Ciano Diaries*, p. 157.

радянського договору. Обидві події повністю змінили співвідношення дипломатичних сил на континенті й ті установки, на яких раніше ґрунтувалася міжнародна політика. Крім Греції, яка все ще могла розраховувати на деяку допомогу від Британії, іншим країнам Балкан сподіватися на західну підтримку вже не доводилося. До того ж, Радянський Союз радикально змінив свою зовнішню політику і тепер був союзником найсильнішої військової потуги континенту. Жодна балканська країна не змогла б опиратися спільці СРСР та Німеччини, підтриманої Італією. Після польської кампанії на Балканах все ще панував спокій, поки німецькі армії були сконцентровані на Заході, а Радянський Союз окупував фінські, польські та прибалтійські землі. Однак вже влітку 1940 року, коли бої на західних фронтах затихли, Балканський регіон прикував увагу і держав Осі, і радянського уряду. Тепер балканським урядам належало вирішити, як найкраще захистити свої інтереси перед тиском переможних великих держав.

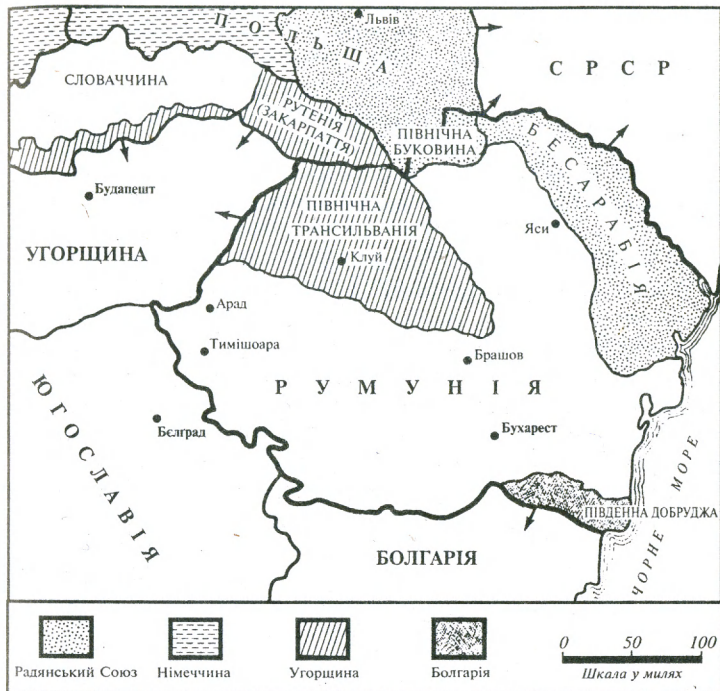
Першою країною регіону, котру безпосередньо зачепили події Другої світової, була Румунія. Від грудня 1938-го до травня 1940-го міністр іноземних справ румунського уряду Григор Гафенку намагався балансувати між ворожими блоками. Він прийняв гарантії Британії та Франції, проте продовжував підтримувати тісні взаємини і з Німеччиною, з якою у березні 1939 року було підписано 5-річний торговий договір. Німецький уряд погодився надати допомогу у розвитку румунського сільського господарства та будівництві харчопереробних заводів. Серед інших поставок, Румунія мала отримати і німецьку військову техніку. Умови договору були вигідними для Бухаресту, особливо, якщо зважати на відсутність інших ринків збуту. На тлі таких домовленостей, нацистсько-радянський пакт став для Румунії справжнім шоком, оскільки її відносини з Радянським Союзом завжди були поганими. Ще гіршим ударом була поразка Польщі, з якою Румунія перебувала у відмінних взаєминах. Обидві держави свого часу уклали договір про взаємодопомогу, однак Польща не вимагала його виконання. Вторгнення радянських військ на польські території та їх подальша окупація вкрай загострили румуно-радянські відносини. Натомість Лондон на запити румунського уряду відповів, що виконуватиме свої гарантії лише стосовно Німеччини, але не виступить проти СРСР.

Французька капітуляція та вступ у війну Італії зробили становище Румунії ще більш небезпечним. Було ясно, що

насувається великий переділ Європи, а Румунська держава була оточена сусідами, які претендували на частини її території. Першим почав діяти Радянський Союз, який прагнув отримати компенсації німецьким завоюванням на заході. У червні 1940 року радянські війська увійшли в Прибалтійські держави, в яких було сформовано маріонеткові уряди і проведено плебісцити на підтримку приєднання до СРСР. Водночас, радянський уряд проінформував німецьке командування, що він також збирається анексувати Бессарабію та Буковину. Після протесту німецьких дипломатів, які вказували, що Буковина не була предметом попередньої угоди, радянська сторона обмежила свої претензії лише північними районами цієї території. Радянська анексія відбувалася відверто і брутально, й нагадувала італійське захоплення Албанії. 26 червня румунському урядові було поставлено 24-годинний ультиматум. Коли ж румунська влада вирішила проконсультуватися з Берліном, їм порадили погодитися на всі радянські вимоги. Румунія капітулювала і через кілька днів, упродовж яких евакуювалася її адміністрація, радянські війська вступили в Бессарабію.

Криза спричинила реорганізацію румунського уряду. У липні прем'єр-міністром став Йон Гігурту, а міністром зовнішніх справ — Михаїл Маноїлеску. Оскільки радянська загроза виглядала більш реальною, новий уряд звернувся за підтримкою в Берлін. Британські гарантії було занедбано, а замість них мали постати німецькі. В уряді також стала виявлятися права тенденція. Були заборонені всі партії, окрім офіційної Партії Нації. Сподіваючись задобрити держави Осі, румунська влада звільнила з в'язниць членів Залізної Гвардії включно з її лідером Горія Сімою. Однак таке загравання з німецькою стороною не вберегло Румунію від подальших територіальних втрат. Тепер претензії висунули Угорщина та Болгарія. Румунський уряд вагався з рішенням щодо Добруджі, однак вирішив будь-якою ціною боронити Трансильванію.

Хоча Угорщина не вступила у війну на боці держав Осі, вона провадила виключну ревізіоністську політику і взяла участь у поділі Чехословаччини; тепер Будапешт націлювався на Трансильванію. Армію було мобілізовано. Оскільки Німеччина хотіла продовжити співпрацю і з Будапештом, і з Бухарестом, а також запобігти конфлікту в цьому регіоні, її дипломати почали спонукати обидва уряди до переговорів. Якщо би переговори зайшли у безвихідь, німецький уряд був готовий виступити арбітром врегулювання. Після того, як обидві держави пристали на такий арбітраж, у Відні було проведено нараду, в

Карта 9. Поділ Румунії у 1940 році

якій взяли участь румунський, угорський, німецький та італійський міністри зовнішніх справ. Віденська Ухвала, котра поділила Трансильванію, була, головним чином, дітищем Чіано та Рибентропа. Угорські претензії було урізано на третину: Румунія зберігала за собою 3/5 трансильванської території, але втрачала головне місто краю – Клуї. Обидві держави погодилися провести обмін населенням. У вересні Південну Добруджу було повернуто Болгарії.

Такі величезні поступки сусідам, внаслідок яких Румунія втратила велику кількість своєї території (див. карту 9), викликали хвилю громадського обурення, яка особливо набрала сили після передачі трансильванських земель. У вересні Карл II був змушений зректися престолу і покинути країну; його син Михаїл, якому тепер було 19, знову став королем. Уряд контролював генерал Йон Антонеску, консервативний та надзвичайно націоналістично налаштований лідер, якому судилося стати

ключовою особою румунської політики аж до завершення війни. Як колишній військовий аташе Румунії в Лондоні, Антонеску симпатизував усьому британському. З 1934 по 1938 рік він був міністром військових сил країни, однак пішов з посади через суперечки з королем. Генерал, однак, продовжував активно займатися політикою і зав'язав контакти із Залізною Гвардією. Коли Антонеску очолив уряд, ця політична сила вперше набула можливості прийти до влади. Від вересня 1940 до січня 1941 року Гвардія встановила в країні “національний легіонерський” режим і стала єдиною партією у державі. Антонеску прийняв титул *кондукатора* (вчителя), аналог титулів *дуче* в Італії, *фюрер* в Німеччині та *архігос* у Греції. Період правління Легіону обернувся великими нещастями: було скоєно численні акти насильства проти опонентів режиму та євреїв. Визначні діячі румунської науки та культури, такі як історик Ніколае Йорга чи економіст Віргіль Мадгеару, були вбиті. Країна занурилася у стан політичної анархії.

Тим часом, Антонеску, котрого підтримувала армія, намагався здобути підтримку німців. Після того як переділ було закінчено, німецький уряд справді гарантував недоторканість нових кордонів Румунської держави. Щоби забезпечити собі плацдарм для майбутніх операцій на Сході та оборонити життєво важливі для них джерела продовольства і нафти, німецькі війська у жовтні 1940 року вступили в Румунію; Угорщина пропустила їх через свою територію. У січні 1941 року Антонеску особисто зустрівся з Гітлером і запевнив його, що у випадку початку війни з Росією, Румунія вступить в неї на боці Німеччини. Він також висловив свої побоювання з приводу неконтрольованих дій Залізної Гвардії. Оскільки німці не могли допустити, щоби політична невизначеність і анархія й надалі ширилися стратегічно важливою для них територією, вони підтримали Антонеску в його бажанні придушити діяльність легіонерів. У січні виступи частин Гвардії, які не бажали коритися режиму, були придушені румунськими та німецькими військами. Після цього Антонеску сформував уряд, який складався з військових та техніків. Румунія міцно увійшла до німецького табору; Гітлеру подобався “гарячий фанатизм” Антонеску.

Попри ефектну перемогу Німеччини над Францією, до завершення боротьби було ще дуже далеко. Влітку 1940 року німецьке командування постало перед дуже серйозними рішеннями. Британія все ще перебувала в стані війни, а готувати вторгнення на цей острів, маючи за спиною Радянський Союз, було б надто

ризиковано. Незважаючи на укладений пакт, між Москвою та Берліном не було взаємної довіри. Італія вступила у війну, однак її арміям ще тільки належало розпочати воєнні дії. Тепер, коли головною метою війни залишалася Британія, Гітлер хотів спонукати до виступу ще й генерала Франко, щоби за допомогою італійського та іспанського диктаторів очистити від британців Середземномор'я та Північну Африку. Іспанія мала штурмувати Гібралтар, а Італія – рушити проти північноафриканських баз Британії. При цьому Німеччина аж ніяк не хотіла спровокувати конфлікт на Балканах: взаємини з Радянським Союзом натягувалися й німецький уряд не бажав жодних інших ускладнень на сході Європи.

Однак, в Мусоліні були інші плани. Його незадоволення викликали пасивна участь Італії у війні і брак яскравих італійських перемог. Ставлення Гітлера лютило його. Найстаршого з диктаторів не лише не питали поради, але й не завдавали собі клопоту інформувати його про наступні німецькі маневри. Останнім ударом по самолюбству Мусоліні стала німецька окупація Румунії, про яку він почув з радіопередачі. Розлючений дуче 12 жовтня сказав Чіано:

“Гітлер завжди ставить мене перед фактом. Цього разу я відплачу йому тією ж монетою. Про нашу окупацію Греції він дізнається з газет. Тільки так ми зможемо відновити рівновагу ... Не будь я італійцем, якщо хто-небудь сумніватиметься в нашому праві напасти на греків”²².

На думку Чіано, така операція мала бути “корисною і легкою”.

Від самого початку війни грецький уряд, як і уряди решти балканських держав, намагався дотримуватися політики нейтралітету. Подібно до Румунії, Греція отримала гарантії Британії та Франції, однак, водночас, підтримувала надзвичайно активні торгові зв'язки з Німеччиною. Італійська окупація значно погіршила стратегічне становище Греції; тепер потрібно було пильно охороняти і албанський, і болгарський кордони. Після поразки Франції ситуація стала ще більш небезпечною. Стало ясно, що британських сил на допомогу Греції не вистачить. З іншого боку, попри те що взаємини з Югославією та Туреччиною залишалися добрими, кожна з цих країн ще раніше дала зрозуміти, що вона не втрутиться задля союзників у конфлікт з великою державою.

²² Gibson, *The Ciano Diaries*, p. 300.

В період підготовки до вторгнення італійська преса розпочала кампанію проти греків з приводу приписуваних їм репресій проти албанського населення на грецьких територіях. Ставши об'єктом таких нападок та інших провокацій, грецький уряд звернувся з апеляцією в Берлін. Після цього, як вже було й раніше, німецькі дипломати застерегли італійців від розгортання активної діяльності на Балканах, однак, вочевидь, поставилися до всієї справи, як до чергового рутинного запобіжного заходу. Вони, звісно ж, були здивовані, коли Італія напала на Грецію. 28 жовтня Гітлер прибув до Флоренції на заздалегідь заплановану зустріч. Тут Мусоліні повідомив його, що операція розпочалася всього кілька годин тому. Приголомшити свого союзника італійському диктатору, без сумніву, вдалося.

Тим часом, грецький уряд прийняв відважне рішення. Надсилаючи Афінам ультиматум, італійці розраховували, що ті або одразу ж капітулюють, або що опір греків буде зламано упродовж короткого часу після початку війни. Однак, генерал Метаксас відкинув усі вимоги італійців, а грецька армія почала чинити окупантам гідний подиву опір. Фактично, вже через місяць після того, як італійці почали вторгнення, останній їхній солдат відступив з Греції, а грецькі війська продовжили боротьбу з загарбниками на албанській території. Грецьке командування застосовувало розумну тактику і вміло використовувало переваги гірського рельєфу, в той час як важкі механізовані частини італійців могли бути ефективно застосовані лише в долинах. Грецькі війська продовжували контролювати висоти й мали значну перевагу в мобільності. Зовсім несподівано для цієї пори року зіпсувалася погода й невдовзі вся італійська операція зав'язла в дощах, снігу та болоті. Греки почали використовувати техніку, яку ворог кидав під час відступу.

Хоча жодна інша країна не виступила на боці Греції, Туреччина все-таки надала їй дипломатичну допомогу, попередивши Софію, що в разі її нападу, турецькі армії також втрутяться у конфлікт. Така дія означала для Греції можливість перекинути війська з Македонії на албанський фронт. Ще важливішою була допомога Британії. Метаксас не хотів спровокувати німецького вторгнення, і прагнув лише відбити італійський напад. Він усвідомлював, що в разі висадки британських військ в Греції, їхні сили становитимуть значну небезпеку для німецьких армій; тому генерал просив від Британії лише підтримки з моря і з повітря. 11 листопада, в рамках великої операції на підтримку Греції, британським літакам, базованим на авіаносцях у Середземному морі, вдалося потопити

половину італійського флоту, заякореного в порту Таранто. Метаксас прагнув уникнути не лише британської підтримки на суші, але й участі у воєнних діях албанських частин. Зог якраз тоді перебував у Лондоні й була нагода організувати спільну британо-албанську сухопутну операцію. Однак, грецький уряд, як і раніше, ставився до всіх албанських ініціатив вороже.

Як бачимо, політика Метаксаса була дуже раціональною. Хоча він вірив у перемогу західних союзників і передбачав, що рано чи пізно дійде до сутички між Німеччиною та Радянським Союзом, проте намагався вберегти свою країну від участі в непотрібній для неї війні. Втім, на агресію італійців греки відповіли затятим опором. Метаксас не мав ілюзій щодо можливості перемоги Греції над блоком Осі. Як традиційний націоналіст він заявляв, що “Греція не бореться задля перемоги, а тільки задля слави та честі. Вона має обов’язок бути достойною своєї історії ... Є часи, коли нація, якщо тільки вона хоче залишатися великою, мусить вступити у бій, навіть коли немає надії на перемогу”²³.

Грецька армія могла оборонити свою територію, проте не могла витіснити італійців з Албанії. Увесь цей час Метаксас дуже обережно поводився з німцями; здавалося, що Гітлеру подобається опір грецької армії. Однак в січні 1941 року Метаксас помер і його на посту змінив Олександр Коризис. Тим часом, британці, прагнучи посилити свій вплив у Середземномор’ї та у Африці, знову наполягли на висадці експедиційного корпусу в Греції, щоправда, обіцяючи більшу допомогу, ніж реально могли надати. Новий прем’єр змінив позицію країни і запросив британців. Зі 100 тис. обіцяних військ до Греції за весь час прибуло тільки 58 тис., до того ж Британія надала лише частину домовленого військового спорядження. Таким чином, тільки 35 тис. британських солдатів були боєздатними. Прибуття британців означало загрозу планам самої Німеччини. Базовані в Греції британські літаки могли бомбардувати родовища нафти в Плоешті та інші лінії постачання німецьких армій. Британська твердиня в цій частині континенту значно завадила б загальним стратегічним планам Гітлера у Середземномор’ї та на Півночі Африки.

Хоча один із німецьких союзників відкрив зовсім новий фронт, інший партнер Німеччини – Японія – нарешті вирішила зав’язати з державою нацистів тісніші взаємини. Визначивши за головного свого ворога Британію, німецькі дипломати цілком

²³ Цит. за: Bobby John Marcis, “The Foreign Policy of the Metaxas Regime, 1936–1941” (Ph.D. diss., Indiana University Press, 1979), p. 343.

могли спонукати Японію виступити проти її світової імперії, а також розраховувати на допомогу далекосхідного союзника у випадку втручання у війну США. Попри свої попередні відмови, тепер Японія погоджувалася виступити проти цих країн. Внаслідок цього, у вересні 1940 року, Німеччина, Італія та Японія уклали Тристоронній Пакт. Цим договором сторони розмежували сфери впливу, Японія, визнавала “провідну роль Німеччини та Італії у встановленні нового порядку у Європі”, а Німеччина та Італія погоджувалися визнати першість Японії у “встановленні нового порядку у Великій Східній Азії”. Пакт було відверто спрямовано проти Сполучених Штатів. Стаття III зазначала, що сторони зобов’язуються “допомагати одне одному всіма політичними, економічними та військовими засобами, якщо одна з трьох держав-учасниць зазнає нападу держави, яка дотепер ще не бере участі у європейській війні або у японо-китайському конфлікті”, однак стаття V спеціально обумовлювала неможливість застосування цієї умови проти СРСР²⁴. Таким чином, Тристоронній Пакт став новою основою союзу держав Осі, замінивши колишній Анतिकомінтернівський Пакт.

Тим часом, взаємини між Німеччиною та СРСР почали серйозно псуватися. Спершу, партнери співпрацювали добре. В лютому 1940 року обидві держави підписали торговий договір, який задовольнив майже всі бажання нацистського уряду. Особливо вигідним для нього було рішення представників СРСР не обмежувати обсяги власних поставок, які значно перевищували німецькі. Упродовж першого року 27-місячної дії цього договору радянська сторона надала Німеччині, поміж іншими товарами, продовольство та сировину, необхідні для німецької воєнної машини:

- 1 000 000 тон зерна на фураж та інших харчових продуктів на загальну суму 120 млн. райхсмарок;
- 900 000 тон сирої нафти на суму приблизно 115 млн. райхсмарок;
- 100 000 тон бавовни на суму приблизно 90 млн. райхсмарок;
- 500 000 тон фосфатів;
- 100 000 тон хромових руд;
- 500 000 тон залізної руди;
- 300 000 тон чавуну та залізного брухту;
- 2 400 кг платини²⁵

²⁴ Текст Тристороннього Пакту від 27 вересня 1940 року цит. за: *Documents on International Affairs, 1939–1946*, II, 81, 82.

²⁵ Дані з меморандуму Зовнішнього Відомства, підписаного Шнуре в рамках німецько-радянського комерційного договору від 11 лютого 1940 р. Цит. за кн.: Sontag and Beddie, *Nazi-Soviet Relations*, pp. 131–134.

Перші серйозні тертя почалися влітку 1940 року. Швидкий крах Франції, схоже, здивував радянський уряд, який, як ми вже могли пересвідчитися, і собі розраховував отримати щось від подібних домовленостей. Якщо би Британія підписала мир, СРСР опинився б у ізоляції. До того ж, радянські дипломати ясно вказували на зацікавлення їхньої держави землями над Дунаєм та Балканами. На Віденську Ухвалу Молотов відповів протестами і вказав, що вона порушує пункт III нацистсько-радянського пакту. У відповідь німецький уряд заявив, що Ухвала не стосується територій, в яких сторони виявляли спільне зацікавлення і що “після врегулювання бесарабського питання радянська сторона не виказувала явного інтересу до решти румунської території і не проінформувала про свої можливі плани щодо цих земель керівництво Райху ні на московських зустрічах, ні пізніше”²⁶. Радянський уряд також виявив занепокоєння порядком адміністрування судноплавства на Дунаї та роботою комісій, які мали врегулювати статус цього водного шляху. СРСР пропонував передати всю протяжність ріки під контроль єдиної адміністрації, — таке рішення дало б можливість радянській стороні поширити свій вплив далеко вглиб Центральної Європи. Адже після анексії Бесарабії радянські кордони сягнули цієї ріки.

Відмінності між німецькою та радянською позиціями стали ще більш явними після візиту Молотова в Берлін у листопаді 1940 року. Радянський уряд був занепокоєний підписанням Тристороннього Пакту, про що Москві повідомили за 1 день до самої події. У відповідь на протести, Гітлер запропонував СРСР приєднатися до договору і в майбутньому взяти участь у поділі Британської імперії. Щоби відвернути увагу радянської дипломатії від Дунаю і Балкан, Москві пропонували нові контури сфери впливу — в напрямку до Перської затоки та Арабського моря. Молотов, плани якого були суто практичними, не дав себе захопити мріями про майбутню імперію. Він би з радістю прийняв таку німецьку пропозицію, однак хотів спершу усунути деякі вже наявні непорозуміння. Радянський міністр зажадав пояснень про характер взаємин Німеччини з Фінляндією, сутність і важливість Тристороннього Пакту та межі гарантій, наданих німецьким урядом Румунії. Щодо останнього питання Молотов зазначив, що радянський уряд все ще планує анексувати південні райони Буковини.

²⁶ Лист Рибентропа до Шуленбурга від 3 вересня 1940 р. Цит. за кн.: Sonntag and Beddie, *Nazi-Soviet Relations*, pp. 181–183.

Тим часом, з німецької точки зору, найбільш небезпечними були нові пропозиції радянської сторони стосовно позицій СРСР на Балканах. Москва вимагала не лише права вільного проходу через Турецькі Протоки, але й можливості створити в цьому регіоні власні воєнно-морські бази. Окрім того, Радянський Союз прагнув надати Болгарії такі ж гарантії, які Німеччина й Італія надали Румунії. Іншими словами, Сталін намагався реанімувати багато аспектів колишньої царської політики. Незважаючи на те, що у 20-30-их СРСР не відіграв значної ролі в балканській політиці, Москва давала зрозуміти, що вона прагне поширити свій вплив на весь півострів. Радянський уряд і не думав відвертати свою увагу до Індійського океану, а, натомість, наполягав, щоби з ним консультувалися з приводу будь-яких подій на Балканах та у східноєвропейському регіоні.

26 листопада Німеччина отримала відповідь СРСР на пропозицію приєднатися до Тристороннього пакту. Радянський уряд був готовий вступити у спілку трьох держав за дотримання ними 4 умов. Перша стосувалася відводу німецьких військ з Фінляндії, четверта – статусу японських нафтових та вугільних родовищ на Південному Сахаліні. Другу та третю вимогу слід процитувати окремо:

2. З умовою, що Радянському Союзові буде гарантовано безпеку в Протоках, котру закріплюватиме спільна угода СРСР з Болгарією, яка знаходиться у стратегічно важливій для СРСР зоні Чорного моря, і з правом створення в зоні Босфору і Дарданел сухопутної та морської бази радянських військ на умовах довгострокової оренди.

3. З умовою, що територія на південь від Батума і Баку в загальному напрямку до Перської затоки вважатиметься зоною зацікавлень СРСР.

Радянський уряд також пропонував підписати таємний протокол, який би

“гарантував СРСР можливість створення бази для легких морських та сухопутних сил у Босфорі та Дарданеллах на умовах довгострокової оренди, включно – у випадку, якщо Туреччина виявить бажання приєднатися до Пакту Чотирьох Держав – з гарантіями її незалежності та кордонів, визначених державами-учасницями.

Цей протокол передбачає, що в разі неприєднання Туреччини до Пакту, Німеччина, Італія та Радянський Союз погоджуються розробити та втілити необхідні у цьому випадку військові та дипломатичні заходи”²⁷.

²⁷ 3 листа Шуленбурга німецькому Міністерству Зовнішніх Справ, Москва, 26 листопада 1940 р. Цит. за кн.: Sontag and Beddie, *Nazi-Soviet Relations*, pp. 258, 259.

Офіційної відповіді на ці пропозиції Німеччина так і не надіслала. Натомість, розпочалися приготування до вторгнення в Радянський Союз та на Балкани. Вже влітку 1940 року Гітлер вирішив, що до вторгнення в Британію, слід покінчити з Росією. Кампанія мала розпочатися у травні 1941 року і закінчитися перемогою через 5 місяців. Після невдачі в переговорах з Москвою та отримання умов радянського уряду Гітлер видав дві директиви. Перша з них, під номером 20, датована 13 грудня 1940 року і названа операцією “Марита”, містила наказ вторгнутися в Грецію. Друга, директива 21 від 18 грудня, заклала ґрунт для розробки плану “Барбароса” і зазначала, що “Німецькі Збройні Сили повинні бути готові *розгромити Радянську Росію упродовж короткої кампанії* ... ще до завершення війни з Британією”²⁸.

Прийнявши такі рішення, німецький уряд почав розширювати Тресторонній Пакт, бажаючи перетворити його на антирадянську коаліцію, хоча, як ми знаємо, раніше цей договір спрямовувався проти Британії та США. Угорщина, Словаччина та Румунія приєдналися до коаліції негайно. Однак, перш ніж атакувати Грецію, слід було ще заручитися підтримкою Болгарії, Югославії та Туреччини. Особливо важливою була позиція Болгарії, оскільки німецьке командування планувало розпочати наступ саме з території цієї країни. Від Югославії очікували декларації нейтралітету.

На болгарську відповідь суттєво вплинули невдачі італійських військ в Греції. Від початку війни Борис III дотримувався політики нейтралітету. Адже, на відміну від інших балканських країн, після нацистсько-радянського пакту Болгарія опинилася у виграшній позиції, оскільки зуміли дійти згоди дві держави, чий вплив ця країна відчувала найбільше. В останній війні Болгарія була союзником Німеччини, до того ж болгари зазнали сильного німецького культурного впливу: половина болгарських професорів свого часу навчалися в Німеччині, а німецькомовні книги склали більшу частину національної бібліотеки в Софії²⁹. Про історичні зв'язки з царською Росією багато йшлося вище. Радянські інтереси в Болгарії поширювалися і коштом сильного комуністичного елемента в політичній системі цієї держави. Слід пам'ятати, що після заборони

²⁸ Директива № 21: Операція “Барбароса”, 18 грудня 1940 р. Цит. за кн.: Sontag and Beddie, *Nazi-Soviet Relations*, pp. 260–264.

²⁹ Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1975), p. 6.

болгарської компартії у 1924 році, вона почала діяти під прикриттям Болгарської Робітничої партії. Як активні учасники комінтернівського руху, болгарські комуністи спершу були шоковані нацистсько-радянським пактом, однак потім, скоряючись загальній лінії, спрямували свою пропаганду проти держав Заходу. На той час радянські книги, фільми та газети надходили до Болгарії з меншими застереженнями, ніж раніше. Занепокоєння радянського уряду становищем цієї держави почало виявлятися одразу ж після початку війни. У вересні 1939 року Москва запропонувала Софії підписати пакт про дружбу та взаємодопомогу; Борис відмовився, мотивуючи це тим, що Болгарія на той час не була учасницею жодного дипломатичного блоку і не підписувала аналогічних договорів з будь-якою іншою державою.

Взимку 1939–1940 рр. в Болгарії відбулися вибори. Вони, як і раніше, відбувалися під контролем поліції, що дало змогу урядовим силам отримати всі місця в парламенті, окрім 20 опозиційних. В лютому прем'єр-міністром країни став Богдан Філов, а міністром зовнішніх справ — Іван Попов. Філов був професором археології, ректором Софійського університету та президентом Болгарської Академії Наук. Як переконаний германофіл він виступав за союз із державами Осі. Однак, загальну політику уряду продовжував визначати цар Борис.

Доки радянський та німецький уряди співпрацювали, перед Болгарією не поставало труднощів, пов'язаних із вибором подальшого політичного курсу. Вплив країн Заходу в цій країні ніколи не міг дорівнятися німецькому або російському. Ситуація залишалася вигідною для болгар навіть після падіння Франції. Коли ж СРСР окупував Бесарабію, Німеччина негласно ствердила можливість і болгарських та угорських претензій до Румунії. Під тиском німецького уряду румунська влада погодилася передати Болгарії південну частину Добруджі, відібрану в неї після Другої Балканської війни. Болгарія знову отримала цю територію після переговорів обох держав у вересні 1940 року. Анексія відбувалася у відповідності до принципу національного самовизначення: 38% населення регіону були болгарами, 21% — румунами, а 34% — турками.

Хоча держави Осі таким вчинком явно схиляли болгарську громадську думку на свій бік, уряд у Софії побоювався відкрито приєднатися до німецького табору. Коли у листопаді Гітлер схиляв Бориса до участі у Тристоронньому пакті, цар намагався відстрочити рішення. Він мотивував відмову неготовністю держави до війни та побоюваннями з приводу турецької

та радянської реакції на такий крок. Болгарія мала приєднатися до Пакту пізніше. З іншого боку, радянський уряд знову настирливо пропонував укласти договір про взаємодопомогу. Тоді ж, у листопаді 1940 року до Софії зі спеціальною місією прибув Аркадій І. Соловйов. У обмін на підписання договору, Москва обіцяла Болгарії землі у Фракії, котрі на той час перебували під владою Туреччини та Греції. При цьому не висувалося жодних заперечень проти участі Болгарії у Тристоронньому Пакті, який, як запевняв посол, СРСР також збирається підписати. Спершу, Борис мав можливість відкинути і німецькі, і радянські пропозиції. Відмовляючись приєднатися до держав Осі, він посилався на можливий протест Туреччини і громадської думки в самій Болгарії. До того ж, як вже було сказано, на його рішення вплинула невдача італійських військ в Греції.

Хоча Болгарія й не підписала Трьохсторонній Пакт, її уряд дозволяв невеликим загонам німецьких військ перебувати на болгарській території; щоправда їхню присутність Софія повсякчас заперечувала. У грудні в Болгарію прибули кілька тисяч німецьких солдатів, зодягнутих у цивільне, з вказівкою готуватися до нападу на Грецію. Радянський уряд, звісно, одразу ж про це дізнався. Поступова окупація регіону, який на думку керівництва СРСР належав до сфери радянських інтересів, викликав у Москві неабияке обурення. У січні 1941 року в Берлін було надіслано ноту протесту, в якій наголошувалося, що Болгарія є частиною “зони безпеки СРСР” і що “поява будь-яких іноземних військ на території Болгарії та Проток” буде розцінюватися як “замах на державну безпеку СРСР”³⁰. Тепер болгарські комуністи підтримували політику нейтралітету та уникання війни.

Попри відверте несхвалення Радянського Союзу, болгарський уряд продовжував зближуватися з державами Осі. Подібно до Угорщини, Болгарія була налаштована на ревізійністську політику, а зміни її кордонів можна було найлегше досягти у згоді з Німеччиною, ніж підтримуючи будь-якого іншого союзника. Становище покращилося після того, як в лютому 1941 року болгарський уряд підписав договір про ненапад з Туреччиною: тепер Болгарії не загрожував конфлікт з цим сусідом, навіть якщо вона б вступила у війну з Грецією. Того ж місяця з Німеччиною було підписано договір про надання

³⁰ Донесення Вайцекера Рибентропу, Берлін, 17 січня 1941 р. Цит за кн.: Sontag and Beddie, *Nazi-Soviet Relations*, pp. 268, 269.

проходу її військам, який не зобов'язував самих болгар вступати у війну. Нарешті, 1 березня Болгарія зважилася на остаточний крок і приєдналася до Тристороннього Пакту. Взамін за свій підпис, болгарський уряд отримував вихід до Егейського моря на відтинку між ріками Струма та Маріца. Пакт було затверджено парламентом, 140 голосами проти 20, хоча особливого ентузіазму з приводу нового союзництва болгар не виявили. Як і слід було чекати, радянський уряд одразу ж висловив своє невдоволення болгарськими діями. Того ж місяця Болгарія розірвала дипломатичні взаємини з Британією. Хоча його країна ще не перебувала у стані війни, Борис III відверто перейшов на бік держав Осі.

В лютому 1941 року, після висадки військ західних союзників у Греції, Гітлер остаточно вирішив розпочати операцію "Марита". Однак, перед початком кампанії він мав дістати певність щодо позиції югославського уряду. Незважаючи на те, що Югославія належала до сфери італійських інтересів, лівова доля переговорів з Белградом була проведена німцями. Князю Павлу запропонували приєднатися до Тристороннього Пакту і проінформували його про майбутні кампанії проти Греції та СРСР. За участь у Пакті югославам обіцяли порт Тесалоніки. Країна мала залишатися нейтральною, від неї не вимагалася участь у воєнних діях чи навіть надання права перепуску німецьких військ.

Німецькі вимоги поставили югославських лідерів у вельми скрутне становище. Хоча Белград мав зносини з урядами Британії, Греції та Туреччини, було ясно, що Югославії вони нічим допомогти не зможуть. Нарешті у 1940 році було встановлено формальні дипломатичні відносини з СРСР, проте й ця держава у випадку конфлікту допомогла б небагато. Відмова підписати Пакт, вочевидь, призвела б до війни, в той час як військовий стан країни не вселяв жодного оптимізму. Югославія не змогла б подолати Німеччину самотужки: і гармати, і більшість військового спорядження були закуплені нею в німців, а тому поповнення чекати було б нізвідки. В такому непроглядному становищі югославські дипломати, як і їхні болгарські колеги, спробували бодай виграти час. Замість одіозного Тристороннього пакту вони пропонували підписати простий договір про ненапад. Однак представники Райху залишалися непоступливими і вимагали, щоби Югославія відкрито приєдналася до держав Осі. Щоправда, Берлін пішов на деякі поступки. Стаття III Пакту зобов'язувала учасників за певних обставин виступити проти США або Радянського Союзу — Німеччина запевнила, що наполягати на цьому у випадку Югославії вона не буде.

На нараді 21 березня югославські лідери спробували зважити альтернативні виходи із ситуації. Було ясно, що або держава приєднається до Пакту держав Осі, або буде втягнута у війну, в якій не зможе вистояти. Співвідношенням 16 голосів до 3 кабінет проголосував за приєднання; Цветкович та Цинцар-Маркович відбули до Відня підписати Пакт. Документ, який було підписано 25 березня, частково був відкритим для громадськості, проте мав і таємні параграфи. Оголошена частина вказувала на приєднання Югославії до держав Осі, які погоджувалися не проводити свої війська її територією. В таємному додатку Німеччина та Італія запевняли Югославію, що вони не наполягатимуть на її участі у конфлікті, тобто припиняли щодо неї дію статті III, водночас, гарантуючи новому союзнику територіальні надбання — порт Тесалонікі — після повної їхньої перемоги над ворогом.

Приєднання до Пакту викликало в Югославії хвилю протестів. Ширилися чутки про таємні параграфи і передбачені ними додаткові зобов'язання. В ніч на 27 березня владу в країні захопила група офіцерів, очолювана генералом Душаном Сімовічем. Змовники проголосили 17-річного Петера повнолітнім і зажадали від нього призначення нового уряду. Князь Павел в той час перебував у поїзді, який їхав на північ. Почувши новини, він вернувся у Белград і офіційно пішов у відставку. Генерал Сімовіч став прем'єром, однак багато колишніх міністрів, включно з Мачеком, залишилися в уряді. Міністром іноземних справ став Момчило Нінчич, котрий підтримував ідею союзу з Німеччиною. Перебравши всю владу у свої руки, новий режим оголосив, що він приймає всі попередні югославські зобов'язання, зокрема і вступ країни до Тристороннього Пакту.

Як і у всіх революційних коаліціях, в новому уряді одразу ж почалися суперечки стосовно майбутнього політичного курсу. Сімовіч, погляди якого дуже нагадували позицію Метаксаса, виступив перед своїми міністрами і у своїй промові “згадав сторінка за сторінкою сербську історію, віддав шану прахові полеглих героїв, звитязі воїнів у битві під Косово, легендарним князям давньої Сербії та епічній боротьбі сербів проти турків”. Мачек, який прагнув миру, відповів на це, що “уряд не зможе виробити розумну політичну лінію, якщо присутні будуть нагнітати емоції”³¹. Більшість міністрів поставилися до виступу прем'єра так само — ніхто не хотів спровокувати німецький напад.

³¹ Dragiša N. Ristić, *Yugoslavia's Revolution of 1941* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1966), pp. 118, 119.

Попри вагання югославів, Гітлер прийняв рішення одразу ж, як тільки дізнався про новини з Белграда. Демонстрації в столиці Югославії були спрямовані явно проти Пакту. Фюрер вирішив негайно вторгнутися в країну, незалежно від того, до якої політики схилитиметься її уряд. Тепер плани операції “Марита” включали і Югославію. Розпочалися дипломатичні приготування до вторгнення. Берлін повідомив про свої плани уряди Угорщини, Румунії та Болгарії: оскільки югославські землі тепер можна було розділити, названі держави мали шанс вдовольнити свої територіальні претензії. Скажімо болгарам пообіцяли, що “македонську проблему нарешті буде вирішено”³². Під час переговорів угорський прем’єр Пал Телекі застрелився, щоби не брати в них участі, — Угорщина шойно в грудні підписала з Югославією договір про дружбу.

Плануючи напад, німецьке командування розраховувало найсильніший опір зустріти в Сербії. Хорватію та Словенію обіцяли не бомбардувати, натомість, шукаючи способів схилити хорватів до колабораціонізму. 3 квітня до Мачека звернувся посланець від Рибентропа, обіцяючи посприяти відокремленню Хорватії від Югославії. Коли ж лідер Селянської партії відмовився від пропозиції, німці почали підтримувати рух “Усташа”. І справді, одразу ж після вступу німецьких частин у Загреб, 10 квітня було проголошення про створення незалежної Хорватської держави, в якій до влади прийшов режим “Усташа”.

Загальна кампанія почалася 6 квітня, й основну роль у ній відіграли німецькі та італійські частини. Угорські війська увійшли до Воєводіни, а болгари, вже після завершення боїв, розмістили окупаційні адміністрації в Македонії та Фракії. Югославська армія була розгромлена так швидко, що це викликало здивування навіть у німців. Головні сили були зосереджені на кордоні, коли ж ці частини було розбито, можливостей для дальшого опору в югославів, фактично, не залишилося. План відходу до Тесалонік і подальшої евакуації, як це було за часів Першої світової війни, тепер не мав сенсу, оскільки головним партнером нацистів у регіоні була Болгарія — отже, шлях до відступу було відрізано. До того ж хорватські та словенські частини майже не чинили опору. Так Сербії довелося заплатити за міжнаціональну ворожнечу, котра тривала в країні від 1918 року. 14–15 квітня король та більша частина уряду втекли в Грецію. Капітуляцію Югославії було підписано 17 квітня у Белграді.

³² Ristić, *Yugoslavia's Revolution of 1941*, p.123.

Опір югославів послабив обороноздатність Греції. Не маючи достатньо коштів, грецький уряд сконцентрував свої зусилля на зведенні оборонних споруд на кордоні з Болгарією. Вардарська долина, таким чином, залишилася незахищеною і крізь неї, немов крізь відчинені двері, до країни увірвалися нацисти. 18 квітня грецький прем'єр Коризис вчинив самогубство, і на його місце став Емануель Цоудерос, котрий спробував продовжити боротьбу. Однак, вже 20 квітня генерал Георг Цолак-оглу, без погодження з урядом, підписав капітуляцію. Британські експедиційні війська поспішно евакуювалися. Тоді ж у наступ перейшла і болгарська армія. Відносини з Югославією були розірвані 15 квітня, а 19-го болгарські війська вже окупували Скоп'є. Вже після завершення кампанії на півострові, у травні, німецькі повітрянодесантні війська захопили Крит.

Тим часом, підготовка до плану “Барбароса” тривала. Попри те, що назовні відносини між СРСР та Німеччиною залишалися дружніми, знаків взаємної неприязні ставало все більше. 5 квітня, отримавши звістку про переворот в Югославії, Сталін підписав пакт про ненапад з югославським представником у Москві, хоча єдиним сенсом цього документу була радянська моральна підтримка опору югославів. Великою незручністю для німців стало підписання 13 квітня пакту про ненапад між СРСР та Японією. Цей документ давав змогу Радянському Союзу зосередити свою увагу на західних кордонах, а Японії — можливість поширювати експансію на сході, коштом тихоокеанських володінь Британії та США.

Попри цю перешкоду, Німеччина запевнила собі допомогу решти союзників Осі. У справі вторгнення в СРСР Гітлер домовився про підтримку Фінляндії та Румунії. 12 червня генерала Антонеску проінформували про операцію детально; румунську армію було негайно мобілізовано. 18 червня позиції нацистів на Балканах ще посилювалися внаслідок підписання пакту про ненапад з Туреччиною, котра дала гарантії свого постійного нейтралітету. Для нападу на СРСР Німеччина не вимагала італійської допомоги, очікуючи, що італійці сконцентрують свої зусилля на середземноморському театрі воєнних дій.

Операція “Барбароса” розпочалася 22 червня; того ж дня війну Радянському Союзу оголосили Румунія й Італія. Словаччина зробила те саме на наступний день, 24 червня до союзників приєдналася Фінляндія, а 27 червня війну СРСР оголосила Угорщина. Від Болгарії, відомої проросійськими симпатіями її населення, подібного кроку Вісь не вимагала.

Таким чином, до літа 1941 року у воєнні події були втягнуті всі країни Балканського півострова. Албанія, Греція та Югославія перебували під окупацією. Болгарія вела війну з Югославією та Грецією і окупувала Македонію та Фракію. Румунія разом з Німеччиною виступила проти СРСР. Політика нейтралітету, на яку взяли курс країни регіону в 1939-ому, провалилася. Як і в попередніх європейських конфліктах, стратегічне розташування півострова перетворило його на бажану нагороду в боротьбі великих держав.

ВИСНОВОК

Вступ балканських країн у світову війну влітку 1941 року позначає завершення великої епохи в історії півострова. За винятком Греції, всім країнам Балкан судилося вийти з цієї катастрофи зі зміненими політичними інститутами та новими векторами міжнародної політики. Тому, вочевидь, варто ще раз оглянути умови існування цих націй до вказаного моменту. Як вже зазначалося, більшість оглядів балканської історії, особливо стосовно внутрішнього розвитку країн регіону, є одноманітними у своєму критицизмі. Надто часто найгірше на Балканах порівнюють із найкращим в індустріальних країнах Заходу. Невдачі балканських урядів демонструють на тлі вражаючих успіхів багатих і сильних націй. Поза тим, порівняння краще проводити з більш подібними регіонами – тобто не з Британією, Бельгією, Данією чи Голандією, а з Іспанією або Португалією, які також є країнами Середземноморського басейну і події в яких багато в чому нагадують ситуацію на Балканах.

Однак, навіть у порівнянні з індустріальним Заходом, становище на Балканах не буде однозначно і повністю похмурим. В цій частині книги ми багато місця відвели аналізу проблем національних меншостей – наприклад, вказали на відверту дискримінацію румунського населення Трансильванії під владою Угорщини чи утиски хорватів та албанців у державі з сербським домінуванням. Однак, у певному сенсі, подібні взаємини існують в усьому світі. Поведінка британців та французів у їхніх колоніях була не кращою. Коли Франція приєднала Ельзас та Лотарингію, вона також ввела на цих землях централізоване правління і репресивні мовні закони, подібні до тих, які існували в Угорщині та й в інших країнах. В цьому регіоні, де в більшості проживало німецькомовне населення, французи ввели повністю франкомовну адміністрацію та освіту. Вудро Вільсон без тіні лицемірства критикував інші нації за

недотримання принципу національного самовизначення, в той час як у його власній країні було введено жорсткі сегрегаційні закони для жителів її південних штатів. Судити балканські реалії за стандартами західних ліберальних інтелектуалів не надто справедливо, до того ж вироблені ними концепції не спрацювали повністю в жодному з регіонів світу.

Як ми вже знаємо, в 30-их у всіх державах Балкан до влади прийшли авторитарні режими. Втім, спершу, в кожній з цих країн намагалися розвинути систему західних демократичних інституцій, і це був свідомий вибір національних лідерів, рух назустріч порадам великих європейських держав, які й сформували на Балканах перші уряди. У ХІХ столітті найбільш поширеною формою влади стала конституційна монархія. З'явилися централізовані адміністративні структури та представницькі органи. Місцеві політичні партії часто називали себе ліберальними, консервативними, радикальними, прогресивними і т.д., тобто багато в чому нагадували аналогічні політичні утворення на Заході. Після Першої світової війни з'явилися і набули ваги комуністичні та селянські партії; в 30-их їх почали тіснити більш консервативні політичні сили, хоча відверто фашистську ідеологію сповідувала тільки румунська Залізна Гвардія. Загалом, упродовж всього цього періоду, незалежно від панівної політичної концепції, уряди країн захищали інтереси невеликої групи населення, котра й здійснювала керівництво державою; до неї, як правило, належали державні чиновники, військові, комерсанти, власники фабрик та великих маєтків, підприємці, а також представники інтелектуальних професій — юристи, лікарі та вчителі, які здобулися на поглиблену освіту. Ця група осіб складала не більше 10% населення. Попри жорстоку боротьбу політичних партій, більшість з них перебувало на схожих соціальних позиціях, справжніх ідеологічних відмінностей між ними було надзвичайно мало. На виборах йшлося, найперше, про те, хто контролюватиме владу в країні та розподілятиме державні посади. Навіть комуністичними, соціалістичними та селянськими партіями керували представники інтелігенції. Через те, скажімо, селянські партії радше схилилися до захисту інтересів багатих господарів, а не великої кількості бідноти. Комуністи ж, як правило, виконували розпорядження і були надійним інструментом радянського уряду, котрий діяв за посередництвом Комінтерну.

Хоча багато нарікань істориків викликала відсутність в тогочасних балканських державах гарантій громадянських прав і свобод, ще більшої критики заслуговує всебічна корумпованість тодішніх централізованих адміністративних систем. У ХІХ

столітті, як ми знаємо, централізований бюрократичний апарат вважався найбільш ефективним засобом управління державою. Однак, ця структура прижилася на Балканах не надто добре, адже раніше управління тут здійснювалося через систему децентралізованих громад та мілетів. Необхідність звиряти і великі, і малі рішення з волею столиці й присутність в регіонах надісланих згори адміністраторів породжували зайву напругу та ворожість. Така система надзвичайно переобтяжувала і центральний уряд. Коли вона послаблювалася або корумпувалася – страждала вся країна. Централізована держава стикалася з величезними труднощами, коли потрібно було адсорбувати в неї нові території з іншими традиціями, як це трапилося під час приєднання Трансильванії до Рєгату або Македонії до Греції; ще важче було об'єднати в централізованій структурі більш розвинуті регіони, якими були, скажімо, Хорватія та Словенія, з менш розвинутими – тогочасною Сербією.

Упродовж розглянутого періоду Балкани вважалися найбіднішим регіоном Європи, хоча такий погляд міг бути хибним. Головною економічною проблемою півострова була надзвичайна бідність селян, які складали 80% всіх мешканців 16-мільйонної Румунії та 7-мільйонної Болгарії; 75% населення 16-мільйонної Югославії; 60% мешканців 7-мільйонної Греції та 90% серед 1 млн. населення Албанії³³. Найгірше було тим, у кого було мало землі або не було її зовсім. Підраховано, що в 30-их роках 62% болгарських, 68% югославських та 80% румунських селянських господарств своєю площею не перевищували 12,5 акрів (5 гектарів)³⁴. Тим часом, вважалося, що для існування одного члена сім'ї необхідно, принаймні, 5 акрів орної землі. Ситуація погіршувалася ще й тим, що селяни, фактично, не працювали в консолідованих більших господарствах, а обробляли малі приватні наділи. Це утруднювало роботу селянина, зате гарантувало йому власний урожай і більш-менш справедливий розподіл угідь.

Як ми вже знаємо, селяни вбачали вихід із ситуації тільки у наданні їм більших земельних площ. Реформа для них означала, перш за все, поділ великих маєтків, що майже повсюдно й було зроблено після Першої світової війни. Проте через збільшення чисельності населення та постійне спадкове подрібнення ділянок на наявні землі стало претендувати надто багато селян. 3-поміж сільського населення балканських країн частково безробітними стали 53% мешканців Болгарії, 51,4% – в Румунії та 50,3% – в

³³ Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time* (New York: Norton, 1978), p. 159.

³⁴ Wolff, *The Balkans in Our Time*, p. 165. .

Греції³⁵. Такий надлишок незадіяних робочих рук сам по собі значно гальмував розвиток балканських економік. Дрібні власники не мали грошей, щоби купити сільськогосподарську техніку або впроваджувати нові методи інтенсивного господарювання; відповідно, їхні прибутки й залишалися невеликими, а умови життя — злиденними. Пересічний селянин на Балканах вирощував провізії на 1,5 особи, в той час як західноєвропейський — на 4.

Балканська сім'я повинна була не лише прогодувати себе, але й платити податки і купувати деякі речі, наприклад, сіль, сірники, дещо з одягу, які вона не могла виготовити сама. Трагедія цієї частини населення полягала у тому, що хоча селяни були головним джерелом податків та рекрутів для армії, навзаєм від держави вони отримували надзвичайно мало. Більшість балканських урядів не зважувалися запроваджувати великих податків на прибуток, а натомість оподатковували товари споживання — взуття, сіль, цукор, тютюн, добрива, текстильні вироби, імпортовані технічні засоби для села — словом, все те, що селянин якраз купував. Підраховано, що прибутковий податок приносив державам Балкан від 19 до 25% її бюджету, а податки на товари споживання — від 55 до 65%³⁶.

Важкість становища селянина була очевидною; питанням залишалося, як полегшити його життя за умов того часу. Самі селяни могли хіба взяти позику або відправити когось із членів своєї родини на сезонні роботи. Однак отримати кредит на чесних умовах було не так легко; частіше селянин ставав жертвою лихваря і надалі вже не міг виплутатися з боргів. Загальну чисельність населення і пов'язані з цим проблеми, як правило, вирішувала еміграція. Однак, після Першої світової війни і цим шляхом скористатися стало важко: Сполучені Штати — найзаповітніша мета емігрантів — встановили дуже жорсткі квоти на в'їзд, до того ж, дискримінаційні стосовно вихідців із Балканського регіону. Оскільки відомо, що для вирішення проблеми перенаселення з півострова щорічно мало б виїжджати до 400 тис. осіб, цей шлях також не можна було вважати добрим виходом³⁷.

В Західній Європі надлишок сільського населення забезпечував формування робітничого класу нових індустріальних підприємств. Хоча всі балканські країни прагнули індустріалізуватися, виконати це завдання було нелегко. Головні проблеми у цій сфері ми вже аналізували: брак інвестиційного капіталу, природних

³⁵ Stavrianos, *The Balkans since 1453*, p. 595.

³⁶ Stavrianos, *The Balkans since 1453*, p. 599.

³⁷ Wolff, *The Balkans in Our Time*, p. 179.

ресурсів, кваліфікованого керівного та робітничого складу. Деякі кроки в напрямку розвитку промисловості все ж таки були зроблені, найперше, в Румунії. Втім, необхідність підштовхувала уряди надто покладатися на іноземні позики та радників з розвинутих країн. Напередодні Другої світової війни в промисловості було зайнято дуже мало населення — всього 100 тис. осіб у Болгарії, 289 тис. — в Румунії та 385 тис. — в Югославії.

Становище на селі ще погіршилося, коли внаслідок Великої Депресії закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію почали падати швидше, ніж на промислові товари. Уряди держав не були готові до цієї кризи. До того ж, серед балканських чиновників вряд чи можна було знайти знавців сільського господарства. Більшість з тих, хто займав найвищі посади, мали вищу освіту, однак здобули її за класичними зразками. Для успішної кар'єри на державній службі вимагалася знання права, а не агрономії. Окрім цього, інституції представницького уряду, котрі були запроваджені на Балканах, не давали широких можливостей втручатися в життя пересічного громадянина. Ліберальна теорія серйозно суперечила практиці. Однак, без масованих реформ згори змінити можна було дуже мало. Селянам потрібні були іригація та кращі транспортні засоби, які уможливили б продаж їхньої продукції в регіонах з найвищим попитом на неї. Вони потребували фінансової допомоги для запровадження досконаліших методів обробітку землі та закупівлі техніки. Корисною для них була б і деяка централізована координація сільськогосподарського виробництва, що дало б змогу урізноманітнити набір вирощуваних культур і зосередити увагу на тих із них, які користувалися більшим попитом за кордоном. Окремих заходів у цьому напрямку справді було вжито, коли німецькі замовлення та інвестиції стимулювали вирощування соняшнику, тютюну, цукрового буряка та сої. Нарешті, що не менш важливо, селянство потребувало відповідної освітньої системи, яка б дала цьому прошарку населення змогу увійти в сучасний світ. Однак, напередодні Другої світової війни частка неграмотних у Греції становила 27%, у Болгарії — 32%, в Югославії — 40%, в Румунії — 50%, а в Албанії — 85% населення³⁸.

Звісно, однією із найбільших перешкод, які не дозволяли урядам країн після Першої світової війни ефективніше допомогти будь-якій соціальній групі, була необхідність підтримувати високий рівень боєготовності та вести активну міжнародну політику. Хоча 20-ті були періодом відносного спокою, наступне десятиліття позначилося неабиякими кризами міжнародних взаємин. Ми

³⁸ Stavrianos, *The Balkans since 1453*, p. 606.

бачимо, як мало дали для послаблення напруги на Балканах розпад Османської та Габсбурзької імперій та падіння царського режиму в Росії. Французька система безпеки просто сприяла перетворенню старих конфліктів у нові форми. Надалі, постання тоталітарних режимів у фашистській Італії, нацистській Німеччині та комуністичному СРСР знову розворушило конфлікти, пов'язані зі Східним Питанням. Всім балканським урядам довелося балансувати між цих проблем і, звісно ж, напередодні Другої світової війни, більше займатися питаннями зовнішньої, а не внутрішньої політики. Вони мушили вибрати, як у відомому вислові, гармати, а не масло.

Оглядаючись на розвиток політичного життя Балканського півострова від XVIII століття, бачимо, що його основою була національна ідея. Однак, до 1941 року такий принцип державотворення виявив більше своїх негативних, ніж позитивних рис. Його застосування справді призвело до формування незалежних Албанії, Болгарії, Греції та Румунії, а от в Югославії – поділило державу на кілька таборів. Спроба створення югославської єдності, звісно ж, була найцікавішим політичним процесом міжвоєнних років. Попри сподівання цілого покоління інтелігенції – котра, насправді, складала тільки малу частину серед хорватів, сербів та словенців, – югославська нація не утворилася. Натомість, політика сербського централізму обернулася взаємними образами та ворожістю, котрі спричинили багато звірств воєнного часу.

Як бачимо, багато міждержавних суперечок на Балканах викликали землі, які котрась із балканських народностей вважала своїм національним чи історичним спадком. Всі країни Балкан мали територіальні претензії одне до одного. Напевне найбільш серйозними з них були суперечки Болгарії, Греції та Югославії стосовно Македонії та ворожнеча Угорщини й Румунії через Трансильванію, проте подібні проблеми виникали й у зв'язку зі статусом Фракії, Епіру, Добруджі, Бесарабії, Буковини, Далмації, Істрії, Воеводіни, району Косово, Додеканезьких островів, Кіпру та деяких менших територій. Ворожнеча ділила населення Балкан на різні табори, а також слугувала великим державам виправданням їхніх агресій. Франція, Британія, Італія, Німеччина та Радянський Союз використовували міждержавні протистояння балканських країн у власних інтересах. Так тривало і упродовж війни, і у повоєнний період: головними проблемами на Балканах залишалися національне питання та зовнішнє втручання у політику цього регіону.

ЧАСТИНА II

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

РОЗДІЛ VII

БАЛКАНСЬКІ ДЕРЖАВИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

ВОЄННІ ДІЇ

До того часу, коли Німеччина напала на Радянський Союз у червні 1941 року, всі держави Балкан вже зазнали на собі впливу війни: Румунія та Болгарія стали союзниками держав Осі, а Греція, Албанія та Югославія перебували під німецькою, італійською та болгарською окупацією. Роль зовнішніх чинників, зокрема нацистсько-радянського пакту серпня 1939 року та подальших перемог Німеччини й Італії, ми вже наголошували. Ця ж схема діяла аж до закінчення війни: попри значне зацікавлення Балканами збоку великих держав, бої на їхній території упродовж Другої світової, як і упродовж Першої світової, воєн стали тільки відлунням великих кампаній, які тривали деінде. Перша світова війна, яку ми знаємо, було виграна завдяки перемогам держав Антанти у північній Франції влітку та восени 1918 року. Найбільший вплив на результати Другої світової війни мав, безперечно, провал німецького наступу на Радянський Союз і контрнаступ СРСР у Східній та Центральній Європі. Британо-американські операції у Північній Африці, на Сицилії та в Італії, врешті, відкриття союзниками другого фронту в Нормандії в поразці нацистів відіграли другорядну роль. Оскільки доля балканських країн надзвичайно залежала від ситуації на полях великих битв, необхідно хоча б коротко оглянути події як на східному, так і на західному фронтах. Як побачимо пізніше, хід війни в СРСР та Європі безпосередньо впливав на політику окремих балканських держав.

У вторгненні в Радянський Союз, окрім німецьких армій, брали участь також італійські, угорські, фінські, словацькі, хорватські та румунські підрозділи, а також добровольці з Іспанії. Спершу СРСР підтримувала тільки Британія, хоча були і сподівання на матеріальну допомогу від США. Німецький уряд та керівництво більшості інших країн очікувало легкої перемоги нацистів на східному фронті: тогочасні спостерігачі

були вражені швидкістю проведення гітлерівцями західних воєнних кампаній. На якийсь час усі повірили, що те саме повториться і на сході. Німецькі частини швидко розгромили радянські сили, сконцентровані на кордоні, і просунулися далеко вглиб на терена СРСР. Їм вдалося окупувати майже таку саму територію, на яку просунулася німецька армія у Першій світовій війні перед капітуляцією Росії у 1917 році. Далі вони досягли околиць Москви, але не змогли взяти ні це місто, ні Ленінград на півночі. Невдовзі почалися проблеми, які згодом обернулися остаточною поразкою. У 1941-му зима була дуже ранньою. Впевнене у своїх можливостях й засліплене колишніми перемогами німецьке командування не подбало про те, щоб підготувати своїх вояків до особливостей російської погоди. Солдати не мали відповідного обмундирування і, що найгірше, техніка як головна складова німецького успіху, не витримувала низьких температур російської зими. Машини, танки, вантажівки, гармати та інша новітня зброя просто переставали працювати. Навчені діяти в таких умовах, радянські частини, доки їхній ворог замерзав у снігах та кризі, зуміли організувати кілька контратак.

Війна набула напевно глобального розмаху, коли 7 грудня 1941 року Японія напала на США та Британію, зненацька атакувавши Перл Гарбор та воєнні бази на Далекому Сході. 11 грудня два інших головних учасники Тристороннього Пакту (Німеччина та Італія) оголосили війну Сполученим Штатам. Решта учасників та сателітів Пакту – Румунія, Болгарія, Словаччина, Угорщина і Хорватія – незадовго вчинили так само. Радянський Союз і Японія підтримували мир між собою завдяки договору про ненапад 1941 року оскільки це було в інтересах обох сторін. Втім, навіть попри те що спілка Німеччини, Італії та Японії була створена для протистояння Британії, США та СРСР, японські воєнні кампанії, фактично, ніяк не позначилися на подіях війни у Європі. Держави Заходу більше цікавила ситуація на європейських фронтах, а Японія не узгоджувала свої дії з маневрами союзників. Німецькому командуванню набагато більше допоміг би напад японців на радянські міста Сибіру, ніж рух їхніх армій в східному та південному напрямках.

Упродовж 1942 року головні події, знову ж, відбувалися на російському фронті. Влітку німецькі армії та частини їхніх союзників розпочали великий наступ у південному напрямку. У серпні метою їхнього просування став стратегічно розташований Сталінград, околиць якого передові частини досягли на початку вересня. Наступного місяця радянські війська зробили спробу

контратакувати; в лютому 1943 року, використовуючи суворі природні умови, радянські частини зуміли оточити 6-ту німецьку армію, яка зайняла місто, і змусили її капітулювати. Попри те, що німецьке командування зуміло перегрупувати війська і знову навесні перейти у наступ, Сталінград був чимось більшим, ніж проста військова поразка. Досі видима непереможність німецької армії була гарантом всіх дипломатичних успіхів Осі. Невдача німців під Курськом, влітку 1943 року, спричинила остаточну зміну громадської думки у Європі. Як ми побачимо пізніше, в цей рік серед балканських лідерів, чи правої чи лівої орієнтації, почала ширитися впевненість у перемозі СРСР та союзних західних держав; були створені політичні передумови до такого повороту подій. Поступово ставало зрозуміло, що Вісь не має ні достатніх людських резервів, ні економічного потенціалу для затяжного конфлікту. До того ж Німеччина, армії якої були розкидані по всій Європі, не мала надійних союзників: найближчий її партнер незадовго взагалі припинив свою участь у воєнних діях. Хвиля повернулася: радянські армії самі перейшли у наступ на Європу.

Поки на радянській території розгорталися великі битви, західні союзники зосередили свою увагу на інших регіонах. Попри постійні настирливі прохання з радянського боку про відкриття другого фронту в Європі, який зміг би відтягнути на себе значну кількість німецьких сил, союзницькі армії спершу завоювали Північну Африку, а потім штурмували Сицилію. Перші зіткнення в Африці почалися вже у 1940 році. Хоча спершу армії Осі зуміли здобути кілька важливих перемог, їм невдовзі довелося перейти до оборони, оскільки з початком кампанії проти СРСР вони вже не могли отримувати достатнього поповнення особового складу та боєприпасів. До листопада 1942 року Британія повністю заволоділа Єгиптом та Лівією. Відповідно, центром близькосхідних воєнних операцій став Каїр. Того ж місяця британські, американські та французькі частини приступили до окупації Алжиру й Мароко, які раніше, за уряду Вічі, були французькими колоніями. До травня 1943 року все Середземномор'я перейшло під повний контроль союзників.

Вторгнення союзних армій на Сицилію мало відгомін і на Балканах. Кампанія розпочалася у липні, й того ж місяця режим Беніто Мусоліні було повалено, а його місце зайняв маршал П'єтро Бадогліо. Негайно розпочалися переговори про перемир'я, і вже у вересні відповідний документ було підписано. Капітуляція Італії мала надзвичайно важливі наслідки для

балканських країн, в яких італійські частини виконували роль окупаційних адміністрацій. Попри те що німецьке командування все ще могло дуже ефективно контролювати завойовані території, дуже багато італійської зброї потрапило до рук партизанів. Німецькі частини продовжували утримувати більшу частину Італії, включно з Римом, аж до пізньої весни 1944 року. Армії союзників висадилися на материкову Італію у жовтні 1943-го, однак змогли увійти в Рим аж у червні 1944 року.

Того ж місяця десант союзників висадився у Нормандії. Радянські війська продовжували здобувати перемогу за перемогою на сході, поступово розбиваючи ослаблені німецькі армії. У серпні 1944 року частини Червоної армії окупували Румунію і почали рухатися на Болгарію, яку здобули у вересні. Белград було взято у жовтні-місяці в результаті спільної операції радянських військ та югославських партизанів. Однак, навіть після великих перемог союзників, війна у Європі закінчилася аж у травні 1945 року. Залишалося ще підкорити Японію. Попри побоювання американців, що для цього слід буде розпочати довгу і виснажливу кампанію на Тихому океані, все вирішили ядерні бомбардування Хіросіми та Нагасакі — 6 і 9 серпня — після них Японія дуже швидко капітулювала. Перемир'я було підписано 2 вересня 1945 року.

УЧАСТЬ БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН У ВІЙНІ

За кампаніями світової війни вельми уважно стежили в усіх балканських столицях; уряди держав приймали рішення у відповідності до військового та політичного становища в інших частинах Європи.

Румунія

Як єдина з-поміж балканських країн, які брали участь у війні власними збройними силами поруч із основними арміями Осі, Румунія пережила всі труднощі і трагедії воєнного часу. Не можна сказати, що рішення уряду на початках не мали народної підтримки: війна проти Радянського Союзу означала боротьбу за повернення та оборону румунських національних земель. Генерал Йон Антонеску, який повністю контролював уряд, спершу був переконаний, що Німеччина перемаже. А тому, якщо Румунія хоче брати участь у повоєнному розподілі трофеїв і не допустити ще одного переділу Трансильванії, вона мусить допомогти німцям у російській

кампанії. У липні 1941 року румунські війська знову заволоділи Буковиною та Бесарабією, які були щойно втрачені ними минулого року. Однак, попри значний ентузіазм з приводу війни за ці території, бажання продовжувати боротьбу з СРСР після їх здобуття стало набагато меншим. Незважаючи на те, що без остаточної перемоги Німеччини румуни навряд-чи могли сподіватися втримати завойовані землі надовго, вони побоювалися наслідків продовження протистояння.

Втім, певний розрахунок все ж утримував румунські армії на позиціях. Приєднавшись до Німеччини, румунський уряд, насправді, прагнув відвоювання Трансильванії. Упродовж всієї війни цей регіон викликав постійну напруженість у відносинах між Бухарестом та Будапештом, хоча обидві країни, теоретично, були союзницями. Кожна зі сторін звинувачувала іншу у жорстокості та неправомірному адмініструванні відповідної частини трансильванських земель. Обидва уряди спрямовували свої протести до Берліна, де арбітрами їхніх суперечок були представники німецького керівництва. Румунські дипломати відчували себе дещо ущемленими ставленням німців. Ми вже знаємо, що під час підписання Віденської Ухвали бодай деякі претензії угорців були враховані. Представники Румунії у Німеччині мусили визнати ефективність угорської пропаганди: мадяри звертали увагу на образи, яких зазнали від Версальського договору, що сподобалося німцям, які почувалися так само. Через те румунський уряд побоювався, що відсутність воєнної підтримки з його боку обернеться в день перемоги німецьких армій повною втратою Трансильванії на користь Угорщини. До того ж, у румунів не зникала надія, що успіх і героїзм румунських частин на німецькому фронті може призвести до анулювання Віденської Ухвали. І справді, у березні 1944 року, після невдалої спроби Угорщини вийти з війни, Гітлер особисто запевнив Антонеску, що спірні території будуть його країні повернуті.

Роздумуючи в такий спосіб, румунське керівництво вирішило взяти активну участь в боротьбі на східному фронті. Першого удару по території СРСР у 1941 році разом з німецькими військами завдало 30 румунських дивізій. Головним театром їхніх воєнних дій були південні райони СРСР — румунські частини відіграли важливу роль у взятті Одеси та захопленні Криму. Під Сталінградом воювали і зазнали поразки румунські 3-тя і 4-та армії та окремих танкових дивізіонів. Втрати румунських військ у цих битвах були надзвичайно високими: підраховано, що на східних фронтах загинуло до 80 тисяч їхнього особового складу.

За умовами угоди, підписаної з Німеччиною у серпні 1941 року, Румунія мала контролювати територію між Дністром і Бугом, загальною площею близько 18 тис. кв. км., яку румунська влада називала Трансністрією. Для виправдання румунського загарбання цих земель була розгорнута широка пропагандистська кампанія. Були навіть випущені відповідні поштові марки та зроблена спроба довести, що й історично ці землі є румунськими. Попри те, що незадовго увесь регіон опинився під румунською окупацією, Антонеску не поспішав з формальним проголошенням анексії. Румунське керівництво не хотіло створювати ситуацію, в якій приєднання Трансністрії слугувало б компенсацією за можливу втрату Трансильванії.

Упродовж війни взаємини між Німеччиною та Румунією нічим не відрізнялися від взаємин між двома іншими союзними державами. В минулому симпатії румунів завжди спрямовувалися в західному напрямку — спершу на Францію, а потім на Німеччину. Більшість румунського населення в жодному випадку не вважали, що вони вступили у війну із західними державами. Їхня ворожість була спрямована проти Радянського Союзу і мала історичні причини, а надто — останні завоювання більшовицького режиму. Ставлення до Німеччини було чимось середнім між цими двома крайнощами. Румунська армія цілком усвідомлювала свою слабкість: їй безнадійно бракувало новітніх озброєнь. Румуни постійно вимагали від німецького командування додаткового оснащення. Після Сталінграда, під яким румунські частини підтримали німецькі армії, першим справді стало надходити багато нових боєприпасів, однак їх так і ніколи не було достатньо. Вочевидь, німецьке керівництво побоювалося, що передана Румунії чи Угорщині зброя може бути використана цими союзниками Осі у боротьбі одне з одним за Трансильванію.

Для Німеччини головною користю з румунського союзнництва була можливість беззастережно використовувати багаті ресурси цієї країни. Особливо важливими були румунські зерно та нафта. Одночасно, упродовж усієї війни між союзниками постійно точилися суперечки стосовно обсягів поставок та методів розрахунку за них. Оскільки обидві сторони, фактично, боролися за одну й ту ж справу, німецькі замовники розраховували на вигідніші умови, постійно відчуваючи, що Румунія могла б постачити ще більше ресурсів, ніж вона постає. Зі свого боку, румунські представники чекали за свою підтримку щедрої компенсації і, до того ж, прагнули, щоб вона надійшла якнайшвидше. Вони погоджувалися отримувати

плату за своє постачання і грошима, і промисловими товарами. Однак, упродовж війни німецька промисловість аж ніяк не могла виробити достатню кількість товарів. Що ж до грошей, то економісти німецького уряду воліли використовувати золотий запас країни на покупку стратегічно важливих ресурсів у нейтральних країнах. Ось як писав один з румунських спостерігачів про німецьке ставлення:

“Німці вірили, що в Бухаресті, в Національному Банку, сидить група старих і недоброзичливих політиків, котрі й заправляють цією цитаделлю реакції. Цю групу складають антинімецькі румунські політики (*Politikastertum*), які керують економікою Румунії, і, у непрямий спосіб, її політичним життям, саботуючи спроби румунського народу допомогти німецькій армії у їхній спільній боротьбі”¹.

Напруженість у відносинах стала ще сильнішою, після того як почалися невдачі на радянському фронті, коли німецьке командування стало очікувати від своїх союзників більших жертв. Однак, ставлення румунів залишалося тим самим: навіть у воєнний час економічні договори залишалися справою суто комерційною. До того ж, румунський уряд став союзником німецького виключно з бажання набути нових територій, а не через спільність ідеологічних поглядів. Попри те, що в країні намагалися розпочати пропагандистську антибільшовицьку кампанію, значних успіхів у цій справі досягти не вдалося. Румунське керівництво зовсім не мало бажання розділити з німцями участь переможених. З погіршенням становища Німеччини союзник висував щодо неї все жорсткіші умови. Німці й справді передали румунам доволі багато озброєння і вклали значні кошти у розвиток румунських залізниць, однак ці затрати не становили й половини тієї суми, котру належало заплатити за надану їм сировину.

Як і слід було чекати, виникли суперечки через саксонське населення Трансильванії, котре нацисти прагнули рекрутувати до своєї армії. Однак, оскільки мешканці цих районів були громадянами Румунії — їх мобілізували до румунських частин. Втім, до завершення війни майже 80 тис. румунських саксонців вступили безпосередньо на німецьку службу.

З початком воєнних дій Антонеску повністю присвятив себе проблемам армії. Через це у внутрішніх справах країни провідну роль став відігравати його заступник, віце-прем'єр Михайл Антонеску (жодного зв'язку з самим генералом). Популярним цей

¹ Ion Gheorghe, *Rumäniers Weg Zum Satellitenstaat* (Heidelberg: Kurt Vonwinkel Verlag, 1952), p. 211.

політичний діяч не став, адже Румунія на той час, як ми знаємо, була не стільки фашистською державою, скільки ординарною воєнною диктатурою. Упродовж війни уряд під значним тиском нацистів все-таки застосував деякі репресії проти євреїв. З іншого боку, було навіть ухвалено спеціальні закони, які мали захищати євреїв старого Регату, особливо тих, представники чиїх сімей служили у війську під час минулих воєн. Ситуація на окупованих румунами південних землях СРСР, де мешкало і багато євреїв, суттєво відрізнялася. Тут відбувалися масові розстріли і погроми, багатьох євреїв вивезли до концентраційних таборів у Польщі.

Попри стійкість своєї позиції, генерал Антонеску та його прибічники завжди усвідомлювали, що в країні існує опозиція їхній владі. Як і раніше, режим дозволяв “толеровану опозицію”: попри те що ні Маніу, ні Константин Брацяну не могли діяти відкрито як партійні лідери, хоча вони все ж таки залишалися активними політиками і мали можливість відкрито висловлювати свої думки. Скажімо, вони виступали проти продовження війни після захоплення Буковини та Бесарабії. Незважаючи на заборону їхньої діяльності, Ліберальна та Національна партії продовжували висловлювати думку більшості мешканців країни. На лівому крилі політичних сил функціонували соціалістична та дуже слабка комуністична партії – вони співпрацювали з деякими іншими організаціями, про що піде мова далі. Упродовж війни Антонеску та консервативне керівництво його урядової партії залишалися фактичним центром політичного життя. Попри свої зв'язки з Берліном, генерала схоже найбільше хвилювало можливе відродження діяльності Залізної Гвардії. Її лідер, Горія Сіма, на той час знову перебував у в'язниці, хоча цього разу у Німеччині. Завжди ймовірним залишалось те, що німецьке командування захоче за певних умов поставити його на місце самого Антонеску.

Для румунів, як і для багатьох інших мешканців Східної Європи, поворотним пунктом в усій війні був 1943 рік. Після розгрому гітлерівців під Сталінградом стало зрозуміло, що для Румунії війна може завершитися катастрофою. У серпні 1943 року союзна авіація завдала перших ударів по нафтових родовищах в Плоешті. До того часу жахи війни Румунію оминали. Після перших бомбардувань почалися нальоти на Бухарест. Населення міста не було готовим до ударів з повітря – почалася паніка і денне життя у місті майже завмерло.

Коли поразка Осі стала неминучою, румунський уряд інтенсифікував переговори про можливість укладення сепаратного миру із західними державами. Упродовж всієї війни деякі впливові румунські політики, використовуючи свої зв'язки у

Європі, неодноразово намагалися домовитися про майбутнє перемир'я; подібні зусилля робили і представники інших держав Осі — таємні переговори велися у столицях нейтральних європейських країн. Дехто з румунів вірив у неможливе, прагнучи домовитися з представниками західних союзників про мир, що залишив би Румунії і Буковину, і Бесарабію. Події війни ще більше посилили страх та неприязнь румунського населення до Радянського Союзу. В ідеалі, румуни хотіли, щоби вслід за переговорами західні держави висадили на їхній території повітряний десант. Такий маневр, з одного боку, перешкодив би наступу радянських військ, а з іншого — запобіг би можливій німецькій окупації частини їхньої країни, подібній до тієї, яка була в Італії після підписання перемир'я її новим урядом. Однак, держави Заходу на сепаратний мир не погоджувалися і постійно інформували керівництво СРСР про хід переговорів.

Перша спроба переговорів румунських політиків із Заходом відбулася у березні 1944 року, коли князь Барбу Штірбей зустрівся з представниками союзного командування в Каїрі. Пізніше, у липні, Маніу вислав з аналогічною місією Константина Вішоюну. Втім на переговорах, про які одразу повідомили представників Радянського Союзу, румунським делегатам чітко дали зрозуміти, що після підписання перемир'я Румунія не лише втратить всі землі, які вона собі приєднала після 1941 року, але й мусить оголосити війну Німеччині і, в будь-якому випадку, платитиме контрибуцію. Румунам залишили тільки надію на повернення північної частини Трансильванії.

На початку серпня 1944 року стало зрозуміло, що на Румунію насувається лихо. Радянські армії наближалися дуже швидко і вже найближчим часом країна мала перетворитися на поле бою. В такій ситуації на активні дії зважився королівський двір. За час війни король Михаїл та його радники перебували з Антонеску не в найкращих відносинах. Генерал усунув від обговорення важливих питань державної політики і уряд, і королівський двір. Втім, до того часу він також зрозумів, що Румунії слід якось вийти з війни. Щоправда, Антонеску думав вчинити це подібно до фінів — повідомивши про свій намір німецьке командування. Король вважав цей спосіб виходу з війни непрактичним — таке повідомлення лише забрало час і дало можливість німцям здійснити окупацію — а тому вирішив діяти.

23 серпня Михаїл прийняв Антонеску, який щойно повернувся з Берліна. Генерала було звільнено з посади, заарештовано і кинуте до в'язниці. Роялістський переворот королю допомогли здійснити барон Старця-Моксоні та Григор Нікулеску-Бузешті —

жодної протидії змовники не зустріли. Михайл одразу ж передав союзникам згоду на їхні дотеперішні умови. Відповідно, жодних поступок Румунії не було зроблено. Висадити союзницький десант в Румунії було надто важко, й тому стало очевидним, що Радянська армія незадовго окупє країну. Слід наголосити, що переворот вчинила законна влада. Попри те, що упродовж війни румунська компартія дещо активізувалася, її лідери в більшості або сиділи в тюрмах, або емігрували. Нагода створити у 1943 році Патріотичний Фронт також не зустріла належної підтримки.

Надалі було сформовано новий національний уряд, що нагадувало колишні політичні механізми, за винятком представництва в уряді лівих сил. Прем'єром став генерал Константин Санатеску; інші посади також дісталися військовим. Брацяну, Маніу та ще один соціал-демократ К. Титель Петреску стали "міністрами без портфелів". Важливий пост міністра юстиції обійняв Лукреціу Петрешкану – найбільш відомий зпоміж румунських комуністів, які не сиділи у в'язниці і не виїхали до Радянського Союзу. Це призначення явно засвідчувало визнання того, що відтепер будь-які рішення слід приймати, орієнтуючись на реакцію Москви. Перед новим урядом, найперше, постала потреба переміни союзників та проведення переговорів про перемир'я. На вимогу союзників Румунія 24 серпня оголосила війну Німеччині, хоча на той час більшість німецьких військ вже перебували за межами країни. Попри це, румунські солдати змушені були ще кілька місяців воювати в Центральній Європі і втратити 170 тисяч убитими і пораненими.

Тим часом Радянська армія увійшла на територію Румунії. 12 вересня в Москві представники румунського уряду підписали мир, за умовами якого країна зобов'язувалася виплатити 300 млн. доларів контрибуції і окрім цього взяти на себе витрати на радянську окупацію. Теоретично країна перебувала під наглядом Союзницької Контрольної Комісії, до якої входили радянські, американські та британські представники, але насправді Румунію повністю контролювала радянська окупаційна адміністрація. До того часу західні уряди, безперечно, вже зарахували цю країну до сфери впливу СРСР. Про це рішення, до детального аналізу якого ми ще повернемося, румунське керівництво тоді не знало.

Болгарія

З усіх союзників Осі під час війни у найкращому становищі опинилася Болгарія. На відміну від румунських солдатів, болгар не були змушені брати участі у жорстоких битвах на

території СРСР; натомість болгарська армія займалася адмініструванням окупованих німцями та італійцями балканських регіонів. Окрім цього Болгарія була для Німеччини важливим джерелом ресурсів, зокрема, зерна. З особливим ентузіазмом сприймалося приєднання до Болгарської держави земель Македонії і Фракії. Націоналісти, нарешті, готові були визнати межі своєї держави справедливими. У травні 1941 року болгарський уряд офіційно оголосив про анексію окремих територій; німці, які ще до того передали болгарам Фракію, проти цього не виступали. Після приєднання нових земель Болгарія стала наймогутнішою країною Балканського півострова. Ставлення пересічного громадянина Болгарської держави до нових надбань стає зрозумілим зі слів одного із тогочасних політиків:

“Ми всі були отруєні думкою, що вперше нашому народові вдалося отримати те, що йому належало і чого ми так довго і марно домагалися. Будьте певні, нас дещо муляв той факт, що ці території ми не завоювали, а всього лиш отримали їх, як подарунок”².

Окупацію вітали і в Македонії, де очолювана сербами югославська влада викликала гостре невдоволення в більшій частині мешканців. Один із місцевих жителів пізніше говорив про це так: “Звісно, ми вітали їх, бо хто ж тоді знав, що болгари повторять всі колишні помилки сербів”³. І справді, на шкоду болгарським інтересам, македонське населення невдовзі втратило будь-яку симпатію до окупаційних військ, які поводити себе як завойовники і найчастіше просто ставали корумпованими і некомпетентними чиновниками.

Болгарське керівництво, впевнене що ці землі перейшли під його владу назавжди, намагалося звести нанівець такі настрої і тому розпочало в Македонії масовану пропагандистську кампанію, яка мала на меті переконати місцеве населення у наявності в нього болгарських коренів. Окрім цього було вжито заходів для підняття загального культурного рівня регіону, який був одним із найвідсталіших на Балканах. Болгарська влада відкрила у Македонії близько 800 шкіл, а також бібліотеку, національний театр та університет. Звісно ж, всі ці заклади мали бути засобами “болгаризації” Македонії та Фракії. Водночас, болгарський Святіший Синод поширив свою владу на місцеву православну церкву.

² Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1975), p. 55.

³ C. M. Woodhouse, *The Struggle for Greece, 1941–1949* (London: Hart-Davis, MacGibbon, 1976), p. 8.

Окремі болгарські солдати та офіцери, котрі самі отримали націоналістично зорієнтовану освіту, напевно вважали, що мешканці Македонії і Фракії, яку в Болгарії називали Беломор'є, є представниками їхньої ж національності. Однак, якщо це справді можна було стверджувати стосовно югославської частини Македонії, так званого Вардару, то в тих регіонах, які раніше перебували під владою Греції, національна самосвідомість населення у міжвоєнні роки вже повністю змінилася. Якщо у 1912 році греки становили лише 43% населення Македонії, а у 1919-ому – 17% всіх мешканців Західної Фракії, то вже у 20-их роках, головним чином через розселення у цих районах біженців з Малої Азії, греки склали вже 89% населення Егейської Македонії та 62% мешканців Фракії. Однак, незважаючи на те, що слов'яномовні жителі цих земель були в абсолютній меншості, болгарська влада продовжувала втілювати свою націоналістичну політику.

Після окупації Фракії болгари позакривали всі грецькі школи та культурні інституції. Вони також приготувалися експатріювати грецьке населення, маючи намір заселити ці землі болгарськими колоністами. Жорсткі заходи нової влади призвели у вересні 1941 року до повстання, яке швидко поширилося всією Фракією та грецькою частиною Македонії; підраховано, що під час його придушення було вбито близько 15 тисяч греків⁴. У Фракії і в Македонії почалася масова депортація грецького населення. Грецькі дослідники стверджують, що було вивезено до 200 тисяч їхніх співвітчизників; натомість болгари припускають депортацію в межах 70 тисяч осіб⁵. Болгарська політика змусила багатьох греків самостійно виїхати в зони італійської чи німецької окупації, де подібних утисків не було. Тогочасні репресії болгарської влади спричинили набагато сильніше повоєнне протистояння Болгарії та Греції.

Як і слід було сподіватися, звістка про напад Німеччини на Радянський Союз у Софії викликала величезне занепокоєння. Німецьке командування очікувало, що війна буде короткою, а тому не домовлялося про участь у ній болгарських армій. Болгарські частини були потрібні для підтримки порядку на Балканах, й окрім того, німці добре знали про симпатії болгарського населення до росіян. Звісно ж, коли воєнні дії почали розгортатися зовсім не так, як планувало німецьке

⁴ Miller, *Bulgaria during the Second World War*, p. 117.

⁵ Nissan Oren, *Bulgarian Communism: The Road to Power, 1934–1944* (New York: Columbia University Press, 1971), pp. 190, 191.

керівництво, воно стало вимагати від болгарського уряду все більшої економічної та військової допомоги. Втім, Берлін фактично не міг ефективно впливати на цього свого союзника, адже приєднавши Південну Добруджу, Фракію і Македонію, болгарари виконали свою максимальну національну програму. До того ж їхній уряд мав деякі небезпідставні побоювання. Болгарська армія була погано забезпечена, а її озброєння — застарілим. У той самий час, радянські війська могли щомиті атакувати болгарські чорноморські порти Бургас і Варну, або у війну проти Болгарії могла вступити Туреччина, хоча з нею й був підписаний пакт про ненапад у лютому 1941 року. Попри те, що ця країна продовжувала торгувати з Німеччиною, на практиці турецький уряд вже давно став британським союзником. Але незважаючи на всі свої страхи, болгарський уряд не вагаючись приєднався до членів Тристороннього Пакту, оголосивши війну США після японської атаки на Перл-Гарбор. Америка була далеко, а з Британією Болгарія й так вже перебувала у стані війни.

Хоча взаємини болгарського та німецького урядів залишалися добрими аж до вересня 1944 року, серйозна напруженість почала наростати у відносинах Софії та Риму. Як ми пам'ятаємо, болгарський двір мав тісні зв'язки з італійським: матір'ю Бориса була Марія-Луїза Пармська, а сам він одружився з донькою Віктора Емануеля III. Головною причиною конфлікту став переділ окупаційних зон на завойованих територіях. Болгарський уряд побоювався, що італійці сприятимуть утворенню великої Албанської держави, котра претендуватиме і на територію західної Македонії. У серпні 1942 року навіть виникали сутички між болгарськими та албанськими й румунськими загонами. Німці виступили тут суддями і підтримали болгарську позицію. Як і в ситуації протистояння угорців та румунів за трансильванські землі, у цьому випадку німецька влада могла скористатися македонським конфліктом своїх двох союзників у власних інтересах.

Після Сталінграда німецьке командування спробувало отримати від Софії більше допомоги для боротьби на східному фронті. Німці вимагали якщо не оголошення війни СРСР, то принаймні охолодження болгаро-радянських взаємин. Й хоча ці вимоги нацистів були відкинуті, болгарський уряд виконав деякі інші їхні запити. Радянська кампанія потребувала більше військових частин, які німці збиралися перекинути з Балкан на схід; водночас на півострові розгорталася все активніша партизанська боротьба, тож болгарам було запропоновано виконувати ширші

адміністративні обов'язки на окупованих землях. Спершу болгарське керівництво, яке планувало адмініструвати лише анексовані території, поставилося до цих вимог з відвертою неохотою, але згодом окупаційну зону все ж розширило.

Упродовж війни головною політичною фігурою в країні залишався король Борис; його прем'єром був Богдан Філов. У червні 1942-го уряд було реорганізовано: Філов став і прем'єром, і міністром закордонних справ, а генерал Нікола Міхов — міністром збройних сил. Хоча правління Бориса III було монархічною диктатурою, а не фашистським режимом, певним чином король наслідував німецьку практику. Як і в Румунії були прийняті окремі закони проти єврейського населення, однак їх запровадження наštтовхнулося на численні труднощі. Приблизно 50 тис. євреїв, які мешкали на території Болгарії, ніколи не створювали національних проблем; внутрішні протистояння в країні виникали між турками та греками. Через те місцеве населення всіляко опиралося запровадженій німцями депортації єврейського населення: натомість, місцевих євреїв часто переховували в селах. Але болгарська влада не могла повністю припинити вивезення євреїв до європейських концетраційних таборів, де більшість з них загинули.

Загалом Борис знаходив спільну мову з німцями; Гітлер вважав його розумним. Тим часом король вочевидь побоювався, що владу в нього можуть відібрати ті сили в країні, які є ще більш пронімецькими і виступають за тіснішу співпрацю з Берліном. Серед політиків, які схилилися до такого рішення найбільш визначною постаттю був Олександр Цанков, який був прем'єр-міністром Болгарії 1923—1926 роках. Також в країні виник фашистський легіонерський рух під орудою генерала Христо Лукова. У Болгарії, як і в Румунії, існувала поміркована опозиція. Політичні партії залишалися і далі забороненими, але окремі державні діячі могли висловлювати свої думки про політику уряду. Діяльність короля викликала багато спротиву, однак він залишався центральною фігурою болгарського політичного життя — фактично, Борис особисто утримував всю політичну систему країни від розпаду. Коли король несподівано помер, у серпні 1943 року, у Болгарії виникла урядова криза. Після візиту до Німеччини, король Борис вирішив піднятися на найвищу болгарську гору Мусалу, а за три дні після того він помер; причиною смерті був серцевий напад, хоча з огляду на воєнний час, почали ширитися чутки, що короля вбили. Болгарське населення було переконане, що Бориса отруїли німці; у будь-якому випадку, смерть короля призвела до величезного падіння довіри до німецької влади.

Оскільки спадкоємцеві трону Симеону було всього 6 років, було створено регентську раду. За конституцією, обирати і затверджувати її членів мала Велика Національна Асамблея, однак через військовий час процедури не дотримувалися. Натомість, до ради увійшли Філов, Міхов та брат Бориса, князь Кирило, а їхні повноваження затвердив чинний парламент. У вересні 1943 року прем'єром став міністр фінансів Добри Божилев. Саме цей уряд зіткнувся з різким погіршенням військово-політичної ситуації в країні. Доки Болгарія напругу не була втягнута у війну, її економічне становище було добрим завдяки великим німецьким замовленням. Однак, у листопаді 1943 року розпочалися масовані бомбардування болгарських міст. Наступна хвиля авіаційних рейдів, у січні 1944-го, обернулася величезними жертвами серед болгарського населення. Серед мешканців міст ширилася паніка.

Болгарський уряд, як і уряд Румунії, розумів, що потрібно знайти спосіб вийти з війни. Ні в кого не було бажання прирікати Болгарію на таку ж руйнацію, яку переживала Німеччина. Попри те, що окремі спроби зв'язатися з західними державами, безперечно, були хоча болгари усвідомлювали, що не мають з ними таких добрих взаємин, які свого часу мала Румунія. До того ж, невдовзі з'явилися деякі суто практичні проблеми. Найперше, оголошення перемир'я могло б одразу спровокувати німецьку окупацію болгарських земель. Окрім того, більшість болгар залишалися й надалі переконаними, що приєднані райони Добруджі, Фракія та Македонія є справді їхніми етнічними землями. Подібно до ситуації з Буковиною та Бесарабією, в Румунії болгарським націоналістам зовсім не хотілося у випадку капітуляції віддавати території, які вони вважали невід'ємними частинами своєї держави.

Аграрний союз залишався на той час найсильнішою політичною організацією серед дозволеної опозиції. Перед війною вона розділилася на праве крило під орудою Димитра Гічева та ліве — так звану Пладненську групу, якою керували Нікола Петков та др. Г. М. Димітров, який перебував на еміграції у Франції. Втім обидві фракції мали прозахідну орієнтацію. Подібну помірковану позицію займав і лідер демократів Нікола Мушанов. Існувала також і невелика комуністична партія, кількість членів якої різко знизилася від 30–35 тис. у 1934 році до 10 тис. 600 в середині 1941 року. Щоправда молодіжна організація при цій партії налічувала 19 тис. юнаків та дівчат⁶.

⁶ Oren, *Bulgarian Communism*, pp. 167, 168.

Упродовж війни партії не щастило. Як ми пам'ятаємо, після підписання нацистсько-радянського пакту, компартія, підкоряючись директивам Комінтерну, змушена була перенести вогонь своєї критики на західні "імперіалістичні" держави. Після початку операції "Барбароса" ситуація, звісно ж, змінилася. Попри чіткі директиви з Москви і фактичний наказ про ведення активної антифашистської боротьби, партія розділилася, оскільки одна її частина закликала до вичікування і кращої підготовки виступів. Втім, дії СРСР все одно змусили комуністів заявити про себе. У липні-серпні 1941 року окремі болгарські емігранти з Радянського Союзу були відряджені назад, на батьківщину, вони змушені були там десантуватися з парашутом або з радянських підводних човнів і приступили до організації масштабного повстання. Однак, з 58 диверсантів — 20 одразу ж спіймали і розстріляли на місці, а решту невдовзі також тим чи іншим способом нейтралізували. Ця акція, яку владі вдалося досить легко придушити, дала поліції привід розпочати масові репресії проти членів болгарської компартії. Більшість з них були майже одразу і без труднощів заарештовані. Первинні осередки комуністів були досить великими — в середньому по 20 осіб — і тому поліція легко знайшла інформаторів, які виказували інших учасників руху. До весни 1942 року комуністів на свободі залишилося дуже мало. У червні генерала Володимира Заїмова, який підтримував зв'язки з радянським урядом, розстріляли за звинуваченням у зраді, і вплив комуністів у Болгарії був на найнижчому рівні.

Та навіть без цих гальмівних факторів національна компартія переживала важкі часи. Подібно до решти населення Болгарії, комуністи цілком щиро вважали мешканців македонських територій болгарами. Перед війною такі переконання підтверджувалися і директивами Комінтерну, який закликав до утворення незалежної або автономної Македонської держави. Це вивело б Македонію з-під влади Югославії та Греції, що, звісно ж, було на руку болгарам. Більшість болгарських лідерів вважали, що тоді македонці тісно співпрацюватимуть з болгарами або й взагалі вирішать об'єднатися з Болгарською державою. Такі ідеї, безумовно, призводили до конфлікту між болгарською партією з партіями Югославії та Греції як до, так і під час війни. В цьому протистоянні, про яке детальніше розкажемо далі, болгарські комуністи потрапили у надзвичайно незручне становище. Югославські партизани до кінця війни повністю контролювали спірні території, послуговуючись радянською підтримкою.

Однією з причин слабкості болгарської позиції була нездатність, особливо у порівнянні з успішними югославами, організувати ефективний рух опору. Звісно ж, болгарському партійному керівництву доводилося працювати у надзвичайно складних умовах. Болгарія була союзником Німеччини, й тому на її території фактично не було німецьких військ. Чим більшими були невдачі нацистів, тим більш позитивно це впливало на громадську думку. Історичні землі було приєднано, а села процвітали завдяки значним німецьким замовленням. Отже, партизанська боротьба на болгарських теренах велася би не проти жменьки нацистів, а проти власних армії та поліції; загрози іноземної окупації не існувало. Болгарський історик наголошує, що становища у Югославії та Болгарії суттєво різнилися, оскільки “старий державний апарат в Болгарії не було знищено, як у Югославії, болгарську армію не було переможено і її зброя не перейшла до рук народу і, врешті, самі німці з’явилися у Болгарії не як окупаційне військо”⁷.

З усіх цих причин, а також через ув’язнення більшості своїх членів, компартія Болгарії не змогла належним чином відреагувати на заклик радянського уряду про організацію партизанських загонів і груп опору. Більше того, значна частина болгарських комуністів вважали, що набагато корисніше зберегти сили на майбутнє. Тому, попри те що окремі партизанські угруповання таки були створені, головний акцент збиралися зробити на підготовці терактів у містах, наслідком чого стала серія вбивств важливих політиків та військових, починаючи з лютого 1943 року. Політичну діяльність самої компартії не назвеш успішною. Невеликі загони, які діяли в горах, аж ніяк не користувалися симпатією місцевих селян, які не хотіли бути причетними до актів насильства проти інших болгар, а потім зазнавати репресій від болгарської ж поліції. Такі формування ледве виживали, оскільки були змушені постійно дбати про харч та паливо для себе. Підраховано, що у вересні 1944 року, коли рух сягнув своєї найвищої точки, на болгарській території діяло від 8 до 10 тис. партизанів⁸. Німці нарахували їх 12 тисяч. Однак, попри те, що військовий потенціал цих груп був невеликим, надалі особливо зростало їхнє політичне значення. Діяльність болгарських партизанів стала вагомим частинкою повоєнної комуністичної міфології.

Упродовж війни радянський уряд був зацікавлений не лише у розгортанні партизанського руху, але й у формуванні

⁷ Цит. в кн.: Ogen, *Bulgarian Communism*, p. 196.

⁸ Ogen, *Bulgarian Communism*, pp. 216–219.

народного фронту та співпраці комуністів з деякими іншими партіями. У Болгарії комуністична партія обстоювала створення Вітчизняного Фронту, який був лише слабкою коаліцією різних політичних організацій, які часто в минулому протистояли одна одній. Фронт утворився у червні 1942 року і об'єднував, окрім самих комуністів, ще представників соціал-демократів, пладненських аграріїв, та групу "Звено", очолювану Кімоном Георгієвим. Аграрії Гічева та демократи Мушанова у цій коаліції участі не брали.

Навесні 1944 року, коли стало зрозуміло, що війну програє, болгарські національні лідери почали шукати шляхів виходу з воєнного конфлікту. У червні було сформовано новий уряд, прем'єром якого став аграрій Іван Багрянов. Болгарська позиція суттєво ослабла внаслідок серпневого перевороту в Бухаресті та подальшої румунської капітуляції. Передбачаючи близьку поразку Німеччини, Багрянов приготувався вивести країну з війни. 2 вересня кабінет міністрів було знову реорганізовано. Новим прем'єром став також аграрій Коста Муравйов, котрий був пов'язаний з фракцією Гічева; Вітчизняний Фронт брати участь у формуванні нового уряду відмовився. Нова влада, яка відверто орієнтувалася на Захід, проголосила, що вона більше не перебуває у війні зі США та Британією.

Тим часом 31 серпня радянські війська окупували Бухарест. Болгарія не вела війни з СРСР і тому не сподівалася окупації. Радянський уряд добре знав, що діється у Софії, оскільки упродовж війни там постійно працювала його розвідка. 5 вересня СРСР оголосив війну Болгарії, а 8 вересня радянські війська вторгнулися в країну. Проведення операції не було узгоджено з урядами США та Британії, а попереджені вони про неї були фактично в останній момент. У повній безнадії болгарський уряд наказав своїм військам не чинити опору. Відносини з Німеччиною було негайно розірвано. 8 вересня війна з СРСР закінчилася домовленістю про припинення вогню.

В такій ситуації лідери Вітчизняного Фронту почали діяти. Спершу було зорганізовано страйки, а вже 9 вересня Фронт просто перебрав владу в країні у свої руки. Ніякого опору не було: і війська, і поліція повністю перейшли під контроль представників Фронту. Було сформовано нову регентську раду, до якої увійшов комуніст Тодор Павлов. Новий уряд склали члени чотирьох партій Вітчизняного Фронту. Полковник Кімон Георгієв з групи "Звено" став прем'єром, а його соратник Даміан Велчев – міністром збройних сил; представники компартії отримали важливі посади міністрів внутрішніх справ

та юстиції. Незважаючи на перемир'я з СРСР, війна для болгарських солдатів не закінчилася: подібно до румунських частин, їх змусили приєднатися до радянських армій, які наступали на Берлін, — це вартувало болгарським підрозділам 30 тисяч загиблих вояків.

Таким чином, політичні події в Болгарії розвивалися проти-лежно до румунських. Після смерті короля Бориса традиційна влада опинилася у вельми кризовій ситуації. Оголошення війни Радянським Союзом дозволило коаліційному фронту центральних та лівих партій включно з комуністами захопити владу в країні. Слід звернути увагу й на те, що вимога радянського командування до румунської та болгарської армій взяти участь у подальших боях проти нацистів усунула більшу частину національних збройних сил з цих країн якраз тоді, коли вирішувалося їхнє політичне майбутнє. У той спосіб, консервативна влада втратила традиційне джерело свого впливу.

Югославія

Після капітуляції югославської армії та втечі короля владу в країні захопили переможні німецькі та італійські війська, які одразу ж поділили Югославію на сфери впливу. Межі кожної з цих територій ілюструє карта 10. Найперше, союзники Осі могли вдовольнити свої національні претензії. Більшість Македонії, як ми же знаємо, опинилося під владою Болгарії. Угорщина дістала назад території, забрані в неї після 1919 року — Бачку та Баранью, а також деякі менші райони. Решта Воєводини та Банат було передано під контроль німецької меншості цих земель. На півдні керована італійською адміністрацією Албанія отримала окремі чорногорські та македонські землі, а також район Косово. Німеччина й Італія анексували частину Словенії. Італія досягла своєї найбільшої мети, окупувавши все узбережжя Далмації та острови в Адріатичному морі. Решта югославських терен були реорганізовані у Сербську, Хорватську та Чорногорську автономії під опікою німецьких та італійських властей. Ще до поразки італійських військ у Греції, Рим повинен був, за планами Осі, як ми пам'ятаємо, здобути панівний вплив на всьому заході Балкан. Однак після описаних подій німецька адміністрація мала в цьому регіоні, такі ж, якщо не більші, повноваження. Німці повністю контролювали Сербію і спільно з італійцями — Хорватію.

Сербія завдяки своєму стратегічному розташуванню посідала особливе місце в німецькому окупаційному плані. Спершу,

Карта 10. Поділ Югославії

нацисти хотіли створити тут режим, який би міг тримати під контролем увесь регіон. Генерал Мілан Недич, керівник сербського уряду упродовж воєнного часу, вбачав своє найбільше завдання в тому, щоб подбати про територію країни і, якщо трапиться така нагода, передати її назад, законному урядові; у той спосіб його правління зовсім не мало ідеологічного підґрунтя. У своєму розпорядженні Недич мав невеликі збройні сили. Окрім того, власний воєнізований корпус чисельністю 3 тис. 600 осіб було дозволено сформувати сербській фашистській організації під керівництвом Дімітріє Лютича.

Чорногорія, яка перебувала під італійським контролем, зазнала більш радикальних змін у політичній структурі. Спершу італійці хотіли створити тут маріонеткове королівство. Планувалося

підтримати невелику групу чорногорських сепаратистів, які апелювали до часів правління короля Миколая, наголошуючи, що його донька стала королевою Італії. В ідеалі італійське керівництво хотіло б утворити чорногорську автономну адміністрацію, яка б сама керувала своїм краєм. Але їхні спроби були зовсім невдалими — вже до липня 1941 року вся країна була охоплена повстанням. Оскільки деяким чорногорським частинам після капітуляції Югославії залишили зброю, повсталі були досить добре підготовані до боротьби. Попри це, італійським військам за допомогою албанських частин, вже до червня 1942 року вдалося повністю відновити свій контроль у регіоні. Розпочалися масові репресії, а центральні гірські райони країни продовжували залишатися осередками заколоту.

Найбільш суперечливим політичним утворенням того періоду була незалежна держава Хорватія, про утворення якої було оголошено 10 квітня, ще до завершення боїв в усій країні. Теоретично новоутворена держава одразу ж стала союзником Осі на тих самих правах, що й інші східноєвропейські країни — Болгарія, Румунія, Словаччина та Угорщина. Попри те, що далматинські території перейшли під контроль Італії, Хорватія отримала Боснію та Герцеговину, про яку давно мріяли її націоналісти. Втім, приєднання цих територій суттєво ускладнило етнічний склад нової держави. Тепер з 6,5 млн. її населення — 3,4 млн. становили хорвати, 1,9 млн. — православні серби, 700 тис. — турки-мусульмани, 150 тис. — німці, 18 тис. — євреї і ще якусь частину — італійці. Хорватський уряд визнавали Італія, Німеччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Іспанія, Японія, Бірма та Маньчжурія; його представники поставили свої підписи і на Тристоронньому, і на Антикомінтернівському Пактах.

Попри свою декларовану незалежність, держава з півночі на південь була розділена на дві сфери впливу — західну частину, ближчу до Адріатики, контролювали італійці. Загреб опинився на німецькому боці, проте Гітлер надав Муссоліні право призначати голову хорватського уряду. Маючи таке право, італійський диктатор, звісно ж, одразу назвав Анте Павелича — лідера руху “Усташа”, організацію якого він періодично підтримував упродовж останніх 12 років. Павелич прибув до Хорватії з 5 сотнями своїх прибічників, які також мешкали в Італії. Цей режим стояв на дуже хисткому ґрунті, хоча раніше “Усташа” користувалася неабиякою підтримкою хорватського суспільства. Тепер же новому урядові бракувало компетентних адміністраторів та здібних бойових командирів. Прислужницький

характер цього режиму виявився повністю в травні 1941 року, коли Хорватію проголосили монархією, а на її трон запросили принца Савойського та герцога Сполето Аймона. Новий король взяв собі ім'я Томіслава II, але у свою державу так і не приїхав. Режим “Усташа” був витвором італійського фашистського уряду. Гітлер ставився до Хорватської держави з презирством: йому більше подобалися серби та греки, які вступили у бій з ворогом.

Однак, поза будь-яким сумнівом, проголошення незалежної Хорватії спершу було сприйняте з неабияким ентузіазмом. Як пізніше писав Мачек: “Хвиля ентузіазму, яка охопила тоді Загреб, дуже нагадувала вибух емоцій у 1918 році, коли було розірвано зв'язки з Угорщиною”⁹. Втім, доволі скоро настало й розчарування, особливо як стало відомо про італійську окупацію далматинського узбережжя. За весь час правління руху “Усташа” дві найвпливовіші сили країни, Хорватська Селянська партія та католицька церква, залишалися як правило пасивними, хоча з обох боків можемо відшукати достатньо прикладів як відвертого колабораціонізму, так і протидії режимові. Спершу Мачек і архієпископ Степінак, який був найголовнішим католицьким прелатом у Хорватії, закликали населення підтримати нову владу. Після цього Мачек повернувся на свою ферму; далі його було інтерновано. Нейтралізація провідних лідерів країни дала змогу групі фанатиків при владі дати розгулятися усім націоналістичним пристрастям, які так довго колись плекалися.

Коментуючи події тих часів, маємо пам'ятати, що німецьких та італійських сил в регіоні було замало, щоб зуміти підтримувати порядок всюди. Великі території новоутвореної Хорватії містилися надзвичайно віддалені та дикі гірські райони, в яких колись постійно спалахували повстання, а національна ворожнеча була особливо непримиренною. Невдовзі діючі адміністрації вже не могли контролювати ситуацію і в країні ширилася анархія. Ситуація ще погіршилася, коли нова хорватська влада вирішила винищити сербську третину населення краю. До хорватів приєдналися і мусульмани; сербам залишалося або тікати, або переходити в католицизм – інакше їх знищували. В окремих випадках сербські села, часто при допомозі італійців, теж відповідали каральними рейдами проти своїх хорватських чи мусульманських сусідів. В хаосі

⁹ Vladko Maček, *In the Struggle for Freedom* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1957), p. 230.

національної громадянської війни неминуче гинула велика кількість населення; підраховано, що тоді загинуло до 350 тисяч сербів¹⁰.

Водночас, маючи переконання, що серби є звичайними хорватами-віровідступниками, влада спонукала людей до зміни віросповідання; у католицизм перейшло 200–300 тис. православних, що було лише невеликою часткою всіх сербів краю. Коли ж стало зрозуміло, що така політика дасть мало результатів, уряд створив окрему Хорватську православну церкву, вірні якої визнавалися справжніми хорватами, але належали до іншої конфесії.

Хаос та анархія масової різанини та владних зловживань вилилися в ситуацію дуже не вигідну для держав-окупантів. Осі набагато більше заімпував би уряд з відповідальним традиціоналістським керівництвом. Мачеку знову було зроблено пропозицію очолити уряд, однак він послідовно відмовлявся брати будь-яку участь в політичному житті. Німецьке керівництво регіону також мало різні думки з приводу оптимальної організації влади в країні. Командувач окупаційними військами, генерал Едмунд фон Глез-Горштенау вважав, що ж терористичним режимом “Усташа” треба покінчити, оскільки він загрожує і німецьким військовим інтересам. Однак йому протидівав політичний провідник Зигфрід Каше, який мав добрі зв’язки з Рибентропом і був переконаний, що “Усташа” — це взагалі єдина хорватська група, на яку можна покладатися.

Головними завданнями німецької окупаційної влади були охорона транспортних шляхів та отримання ресурсів для армій на фронтах. Окрім цього, для роботи на німецьких підприємствах потрібна була додаткова робоча сила. Більшість набирали з-поміж військовополонених та призначених до депортації, проте були й добровольці. Державам Осі вкрай бракувало людей для охорони завойованих територій, а тому окупанти шукали надійних політичних союзників на місцях, які могли б забезпечувати порядок і придушувати виступи проти окупаційної влади. Ми вже знаємо, якою цінною була допомога болгар в контролюванні територій Македонії, Фракії і частково Сербії. У Хорватії німецьке керівництво було особливо зацікавлене у посиленні озброєних частин місцевої влади — так званої “Домашньої Гвардії” або *Домобранців*. Окремі підрозділи

¹⁰ Jozo Tomasevich, “Yugoslavia during the Second World War,” in Wayne S. Vucinich, ed., *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment* (Berkeley: University of California Press, 1969), p. 78.

Гвардії пройшли вишкіл у Німеччині; німецький уряд пришвидшував підготовку її відділків до наступу. Партизанський рух виник по всій країні майже одразу, хоча відповідних навиків боротьби партизани, звісно ж, не мали. Режиму “Усташа” також бракувало доброї військової підтримки. Як ми знаємо, більшість офіцерів колишньої югославської армії були сербами, а тому серед хорватів кадрових військових майже не було.

У Хорватії, як і в інших балканських регіонах, нацисти вміло користалися історичними стереотипами та ворожнечею. Після капітуляції Італії, у 1943 році, окуповане нею далматинське узбережжя було передано режиму “Усташа”. На той час Велика Хорватія об’єднувала всі землі, про які мріяли колись хорватські націоналісти, за винятком Істрії та порту Рієка. Втілюючи мрію, яку плекала колись уся нація, лідерам “Усташа” справді вдалося здобути певну підтримку в народі. Прикладом глибокої відданості режиму може бути переказана Мачеком розмова з одним із його охоронців, який був переконаним католиком. На запитання, чи не боїться він кари від Бога за свої злочини, той відповів: “Не говоріть зі мною про це ... я добре знаю, що мені належить. За всі мої колишні, теперішні та майбутні вчинки я горітиму в пеклі, але принаймні я горітиму за Хорватію”¹¹.

Головним джерелом протидії владі держав Осі був рух опору, який скоро поширився по всій країні. Більше того, після завоювання Югославії король Петер та його найближчі соратники втекли до Лондона, де організували уряд-у-вигнанні, визнаний західними союзниками, а також Радянським Союзом. Однак цей орган діяв далеко від Югославії, а також опирався на сербські упередження, й тому дуже швидко погляди його учасників на ситуацію в їхній країні стали абсолютно ілюзорними. Уряд-у-вигнанні переймався застарілими проблемами міжвоєнного періоду, головною з яких було сербохорватське протистояння. Під впливом звісток про масове винищення сербів у Хорватії члени уряду скасували *Споразум* 1939 року, який передав багато сербів під владу хорватської адміністрації. Першим прем’єром уряду-у-вигнанні був генерал Душан Сімовіч, який здійснив югославський переворот у 1941 році. У січні 1942-го його на цьому посту змінив чільний сербський історик Слободан Йовановіч. В його кабінеті міністром сухопутних, морських та повітряних збройних сил став

¹¹ Maček, *In the Struggle for Freedom*, p. 245.

полковник Дража Михайлович. Цей офіцер діяв у Югославії, формуючи збройні загони, які діяли відповідно до наказів лондонського уряду-у-вигнанні.

З перших днів окупації становище у Югославії було дуже сприятливим для організації збройного опору. Швидкість, з якою країна була завойована і капітуляція армії перешкодили цілковитій окупації її території, а також залишили в руках населення досить багато зброї, яку новій владі годі було повністю зібрати і знищити. Через це в країні після укладення перемир'я залишилося дуже багато озброєних людей. Раніше в нашій книзі ми вже неодноразово згадували про балканські традиції народного опору та романтизацію постатей месників і партизанів. Крах старої влади і брак німецьких та італійських окупаційних частин, які не могли контролювати всю югославську територію, створив дуже вигідні для повстання умови. Дії режиму Павелича та постійна міжнаціональна ворожнеча також змушували багатьох братися за зброю і створювати загони самооборони. Таким чином, становище в Югославії повністю відрізнялося від ситуації в Румунії чи Болгарії, в яких і надалі ефективно діяли уряди, їхні збройні сили контролювали територію країни, і не було ворожої окупації.

Одразу ж після капітуляції, у травні 1941 року, полковник Михайлович разом із невеликою групою сербських офіцерів пішов у гори, щоб організувати там повстанський центр. Михайлович називав свої збройні формування *четниківськими* підрозділами югославської армії; *четниками* колись звалися невеликі групи борців проти османського панування. Повстанці підтримували зв'язки з урядом-у-вигнанні та королем Петером, через що були майже повністю просербськими, а відтак – антихорватськими і антикомуністичними. Четниківська армія складалася зі збройних загонів, згуртованих навколо окремих лідерів, кожен з яких діяв на власній території. Через те Михайлович дуже часто, через брак власної мобільності, не міг впливати на всіх своїх підлеглих. Упродовж війни *четники* залишалися лояльними до старої влади – тобто до короля та його просербського уряду колишньої Югославії. Ці повстанці боролися за традиційну політичну та соціальну систему.

Однак головний опір окупантам чинили партизанські загони, створені зовсім іншою політичною силою. Їхнім організатором був генеральний секретар югославської комуністичної партії Йосиф Броз Тіто. Незважаючи на те, що комуністичне керівництво від самого початку дуже добре справлялося з усіма організаційними питаннями, Тіто та його соратники закликали

до співпраці зі своїм рухом представників усіх партій та національностей країни. Натхненні ідеєю створення народного фронту, керівники партизанів намагалися об'єднати всі патріотичні сили у боротьбі проти загарбників. Найбільшу підтримку партизанський рух знайшов серед сільського населення гір, де умови життя були найважчими. Загони, набрані з самих селян, легко орієнтувалися на знайомих теренах, а місцеві мешканці, добровільно або примусово, забезпечували їх провізією.

Партизанські частини, звісно ж, не могли перемогти ворога у відкритому бою, а тому використовували тактику стихійних нападів, яка так добре зарекомендувала себе у минулому. Їхні частини діяли на слабких ділянках оборони окупаційних адміністрацій, проти невеликих ізольованих загонів та окремих осіб. Як і будь-яка партизанська боротьба, дії загонів Тіто спричиняли велику кількість жертв з обох боків, однак були дуже ефективними. Рух також мав переваги через єдність та міцну ідеологічну базу свого керівництва, яке могло дисциплінувати партизанські загони і справді підтримувало в них сувору дисципліну.

Спершу, четніківці та партизани намагалися співпрацювати — врешті, обидві сили боролися проти спільного ворога. Західні союзники та СРСР зі свого боку також повсюдно сприяли об'єднанню та координації дій подібних рухів. Втім, невдовзі між обома повстанськими арміями почалися суперечки щодо методів боротьби. Як ми пам'ятаємо, після нападу Німеччини на СРСР радянська зовнішня політика суттєво змінилася: якщо раніше Комінтерн закликав своїх членів виступати проти "імперіалістичних" держав, то тепер вістря гніву повернулося проти держав Осі. Осередки комуністичних партій мали організовувати, найперше, акції, спрямовані на фізичне знищення ворожого війська, незалежно від кількості жертв, до якої це призведе. Безпека батьківщини соціалізму для відданого комуніста мала важити більше за його життя, власність та країну. Підкоряючись таким розпорядженням, партизани постійно атакували загарбників, і з цими нападами італійським та німецьким військам було дуже важко впоратися. Тим часом багато німецьких військ довелося перекинути на російський фронт, особливо після невдачі першого наступу. Кількісно малі окупаційні гарнізони німців, італійців та болгар, не маючи навиків боротьби з самими партизанами, поклалися на репресивні заходи. Наприклад, відповідно до німецької директиви 1941 року, за одного вбитого німця мали бути розстріляні 100 заручників з місцевого населення, а за пораненого — 50. Це

розпорядження діяло найперше на території Сербії, де сталася одна з найбільших трагедій, пов'язана з його виконанням. У жовтні 1941 року в містечку Крагуевац було вбито 10 і поранено 26 німецьких солдатів. На помсту за це фашисти знищили 7 тисяч мешканців міста, включно з учнями місцевої школи.

Попри те, що подібна тактика боротьби на знищення повністю узгоджувалася з директивами комуністичної партії, багатьом сербським лідерам виконувати ці розпорядження було вкрай важко. Подібно до страхів окремих членів французького уряду перед війною, серби також побоювалися за майбутнє своєї нації. Вони вважали, що з-поміж усіх південнослов'янських народів, сербський за свою історію постраждав найбільше. Так, упродовж Першої світової війни сербська нація втратила у боях, від хвороб та нестатків до 20% своєї чисельності. Від початку окупації югославських земель державами Осі сербів винищували не лише у Хорватії, але й в районі Косово, який перебував під італійським та албанським контролем. Через те налякане привидом смерті нації командування четніківських частин, яке було переконане в майбутній перемозі західних союзників, не бачило сенсу в операціях, які могли не бути успішними і призвести до чисельних невинних жертв. Натомість самі четніківці тільки організовували свої сили та готувалися до висадки армій союзників. Але було досить важко ручатися за ефективність дій цих повстанських груп, більшість членів яких взагалі рідко бували в бою. Загалом загони Михайловича були розформованими в очікуванні майбутньої акції; деякі з них служили в армії Недича.

Ще серйознішими, ніж суперечності щодо тактики боротьби, були розходження поглядів четніківців та партизанів відносно майбутнього Югославії. Прихильники Михайловича підтримували лондонський уряд та залишалися лояльними до короля. Якщо йшлося про повоєнний устрій країни, вони прагнули навіть ще більшого посилення ролі сербів в її уряді. Переконавання, що хорвати зрадили Югославію в 1941 році, давало їм можливість планувати ще більше територіальне розширення Сербії та заповідати їй абсолютно панівну роль серед інших національних груп. Хоча така програма могла подобатися сербам, вона аж ніяк не приваблювала хорватів, македонців, албанців, словенів та боснійських мусульман – тобто представників всіх решта народностей, які все ж таки становили більшість населення Югославії.

Натомість одним із найбільш привабливих факторів партизанського руху була позиція його керівництва стосовно

національного питання. Сам Тіто походив з мішаної хорватословенської селянської родини, а тому намагався бути вищим від цих суперечок. Тим часом, комуністи виступали за принципову рівність всіх національностей у майбутній Югославській державі. Спершу, головну підтримку партизанському рухові надавали серби, які перебували під владою режиму “Усташа”, однак пізніше вони змогли вербувати прихильників з усіх регіонів країни. Політична програма партизанів передбачала реорганізацію Югославії у федерацію, чим приваблювала надзвичайно широкі кола населення.

До початку листопада 1941 року всі спроби налагодити співпрацю між четниківцями та партизанами комуністичного фронту зазнавали невдачі. Виникла дуже складна ситуація. Попри те, що Югославію окупували одразу Німеччина та Італія, уряди цих двох держав не завжди погоджувалися щодо методів управління югославськими територіями і своїм ставленням до самої держави. І у Белграді, і в Загребі при владі перебували колабораціоністські режими, однак жоден з них не міг повністю контролювати підпорядковані їм землі. Тим часом у сільській місцевості сформувалися дві вказані нами повстанські сили, з різним керівництвом та політичною, національною і соціальною програмами. Слід додати, що подібний поділ існував і у словенських землях, в яких відбувалося протистояння і між колабораціоністськими таборами, і між правими та лівими силами опору. Ситуація в Македонії ускладнювалася національною ворожнечею та боротьбою болгарської і югославської комуністичних партій за контроль над партизанськими групами. Зрозуміло, що в такій хаотичній ситуації різні угруповання могли по-різному ставитися одне до одного. Коли ж стало зрозуміло, що союзники Осі війну програють, кожна з груп найперше почала опікуватися власною долею по війні. Інколи виникали доволі дивні союзи. Так, багато повстанських груп в окремих моментах співпрацювали з представниками окупаційних держав; найбільшою такою колаборацією, яку до того ж легко підтвердити документально, була співпраця четників та командування Осі.

Після червня 1941 року Радянський Союз, як ми вже знаємо, підтримував утворення сил опору в усіх окупованих країнах, бажаючи в такий спосіб послабити тиск на свої армії на фронтах. Аж до остаточної капітуляції німецької армії радянський уряд спонукав партизанські загони до активної, агресивної боротьби. Однак, через власне важке становище та нестачу боєприпасів СРСР не міг достатнім чином підтримати

повстанців. Натомість, британське командування, чий головний інтерес полягав у здобутті контролю над басейном Середземного моря, а тому зосереджувався довкола Греції, мало і змогу, і бажання співпрацювати з силами опору на Балканах. Британські посланці контактували і з Тіто, і зі штабом четників; втім досить скоро стало зрозуміло, що останні співпрацюють з командуванням Осі та режимом Недича у боротьбі проти партизанів-комуністів. Через те британське керівництво почало поволі змінювати свою політику і вже до весни 1944 року допомога від нього надходила тільки бійцям Тіто. Попри таке ставлення до сил Міхайловіча, британці все ще підтримували короля Петера та югославський уряд-у-вигнанні.

Починаючи з літа 1941 року, повстанський рух опору був найбільшою проблемою італійської та німецької окупаційних адміністрацій. Хоча головними їхніми завданнями були, з одного боку, охорона шляхів сполучення з Грецією, а з іншого – забезпечення навігації на Дунаї, окупаційні власті не могли дозволити партизанському рухові посилитися аж до змоги контролювати буквально майже всю територію країни. Упродовж війни німецька воєнна адміністрація провела, за визначеннями повоєнних югославських істориків, 7 каральних рейдів, у яких її силам інколи допомагали загони італійців, режим “Усташа”, бійці Недича або четниківці. Метою всіх операцій було оточення і знищення партизанських груп. Нацистам вдалося завдати партизанському рухові значних втрат, однак вони не виконали головного завдання рейдів – не захопили штаб повстанців та самого Тіто. Незважаючи на дуже складні умови боротьби, керівник партизанів та його найближчі соратники вислизали з оточень, і водночас були в змозі підтримувати цілісність всієї організації.

Після капітуляції Італії, у вересні 1943 року, становище німців ще більше ускладнилося. Велика кількість італійської зброї потрапила до рук партизанів. Німецьке командування усвідомлювало, що незадовго союзники висадяться і на Балканському півострові, й тоді всі повстанські сили ринуть їм на допомогу. Тим часом, оскільки повсюдно поширювалося переконання про швидку перемогу союзників, нацисти вже не могли відшукати груп, які б їх підтримували, – всіх колишніх колабораціоністів хвилювала тільки їхня власна доля після війни.

З наближенням завершення війни ставало все більш зрозуміло, що популярність партизанів Тіто переважає вплив будь-якої іншої політичної сили в країні. Лондонський уряд, попри весь свій міжнародний авторитет, в самій Югославії

надійної опори не мав. За якийсь час Тіто фактично став контролювати всю країну. Коли сили партизанів захоплювали регіон, вони організовували селянські комітети, котрі керували місцевими справами та відповідали за дотримання законності та порядку. І навіть коли партизанів з того чи іншого регіону витісняли, комітети продовжували діяти. У листопаді 1942 року партизанські лідери зібралися на нараду в Бігачі, де була утворена центральна Антифашистська Рада за Національне Визволення Югославії (AVNOJ). Цей орган, до якого входили 54 представники з усіх регіонів країни, допускав участь делегатів різних політичних поглядів, однак провідну роль відігравали все ж комуністи. Народний фронт, про утворення якого було оголошено на зустрічі, планував провести після війни вільні вибори і, що найважливіше, реорганізувати країну у федерацію.

У листопаді 1943 року нова нарада відбулася в містечку Яйце, в Боснії. AVNOJ була проголошена урядом Югославії; делегати призначили міністрів і президента, яким став др. Іван Рибар. Тіто отримав звання маршала і залишився командувачем збройних сил країни. Важливо, що окремим рішенням AVNOJ скасувала повноваження уряду-у-вигнанні. Однак, надалі мало бути призначене голосування про можливість повернення міністрів старого уряду та короля. На зустрічі знову було стверджено федеральний устрій майбутньої Югославської держави.

Таким чином, почали існувати дві югославських влади. Британці визнавали уряд у Лондоні, проте військову підтримку надавали партизанам. У травні 1944 року німці бомбардували тимчасовий штаб Тіто у Дрварі, в Боснії, з якого йому ледве вдалося утекти. Після цього його було евакуйовано до Італії, а далі – на зайнятий британцями острів Віс. Британська влада, звісно ж, була зацікавлена у домовленості обох югославських урядів між собою. Від короля Петера почали настирливо вимагати відкликання Михайловича і призначення нового уряду, який би зміг порозумітися з партизанами. Врешті, у червні 1944 року новим прем'єром уряду-у-вигнанні став др. Іван Шубашич з Хорватської Селянської партії, який одразу ж виїхав на Віс для переговорів з Тіто. 16 червня було підписано угоду, за якою партизанам надавалися всі можливі переваги. Уряд в Лондоні мав визнати повноваження AVNOJ як єдиної чинної політичної організації на території країни, а партизанську армію – офіційним збройним утворенням. Питання монархії мало бути врегульоване після війни.

Влітку 1944 року стало зрозуміло, що боротьба на Балканах скоро завершиться: німецькі частини почали поволі залишати регіон. У серпні Тіто зустрівся з Черчилем, а у вересні, на всезагальне здивування й не попередивши британський уряд, вилетів на переговори до Москви. До цього часу найближчі відносини пов'язували його з військовим командуванням Британії. В СРСР Тіто остаточно погодив план визволення своєї країни. У жовтні партизанські сили спільно з радянськими частинами заволоділи Белградом. Після цього радянська армія пройшла північними районами Югославії, далі — до Центральної Європи. Тепер війська Тіто могли розправитися зі своїми опонентами всередині країни, що вони безжально й зробили.

Хоча ворожі армії до весни 1945 року покинули югославські землі, партизанам довелося зіткнутися з опором всередині самої країни. Спершу їм слід було покінчити із залишками четніківських загонів, а також із групами колаборантів з “Усташа” та “Домашньої Гвардії” й прибічниками Недича і Лютича. Становище на той час зовсім не було легким і всі проблеми не вирішувалися одним ударом. Більшість югославів не вірили комуністичній партії, яка перед війною здобула прихильність лише у невеликої групи населення. Однак, комуністи контролювали AVNOJ і керівництво партизанських загонів — жодна інша політична сила в країні на той час не функціонувала. Лідери партизанів використали повоєнну ситуацію не лише, щоби розправитися зі справжніми колабораціоністами, але й щоби унеможливити виникнення будь-якої політичної опозиції їхній владі. Четніківські сили, які перебували на службі у старій владі, не завдали жодних проблем. До завершення війни їхня чисельність становила щось близько 10–12 тис. вояків, більшість з яких надалі було спіймано і розстріляно. Міхайловича також спіймали, судили і стратили у липні 1946 року. Однак найбільш кривавою була доля прихильників хорватського режиму Павелича.

Попри те що багато хорватів перед завершенням війни поспішили приєднатися до переможців, багато з них не могли цього зробити або через власну участь у колабораціоністських організаціях, таких як “Усташа” або “Домашня Гвардія”, або через неприйняття ідеологічних позицій партизанського руху. Більш як 100 тисяч цих людей, разом із своїми сім'ями та іншими біженцями, вирішили тікати на північ, сподіваючись здатися британській армії, — ця їхня спроба обернулася останнім масовим винищенням югославського населення у цій війні. 15 травня біля австрійського містечка Бляйбург біженці

спробували здатися британцям. Однак, за окремою угодою між союзниками, втікачі мали бути повернуті урядові, проти якого вони боролися, тож британське командування передало полонених партизанам. Багато з цих людей, включно з цивільними, загинуло упродовж наступних кількох тижнів; число жертв за різними підрахунками, становило від 40 до 100 тис. осіб.

Югославські партизани змогли перебрати під свій контроль не лише Сербію, Хорватію та Словенцію, але й ще два регіони старої Югославії – Македонію і Косово – національна політика в яких завжди критикувалася Комінтерном. Югославська Комуністична партія виявилася цілком здатною захистити експансіоністські інтереси своєї держави, навіть якщо вони йшли в розріз із попередніми заявами комуністів. Перед війною, як ми пам'ятаємо, Комінтерн закликав до створення незалежної або автономної Македонії, яка б об'єднала не лише Егейську (грецьку) Македонію і Вардар (югославську її частину), але й Пірін (болгарську Македонію). Болгари зі всіх політичних партій підтримували саме таку позицію. Югославські комуністи, пропри те що раніше вони приєдналися до комінтернівської позиції, тепер мали з цього приводу іншу думку.

Вперше комуністи Югославії та Болгарії зіткнулися з македонським питанням навесні 1941 року, коли війська союзної з державами Осі Болгарії окупували цей регіон. Якби мешканці Македонії насправді були болгарами за національністю або ж склали окрему націю, Болгарська Комуністична партія змогла б розраховувати поширити свій вплив і у Скоп'є. Методій Шатаров, керівник Македонської Комуністичної партії, яка була відгалуженням компартії Югославії, схилився саме на бік болгарської позиції. Щоби зберегти свій вплив у регіоні, югославська компартія послала туди в травні 1941 року Лазаря Колішевскі. Хоча спершу перевага була на боці болгар, ситуація змінилася після нападу Німеччини на СРСР, коли Комінтерн закликав до повсюдних збройних повстань проти фашистів. Як ми вже знаємо, болгарські компартії було важко організувати напади, які б спрямовувалися проти болгарської армії та поліції. В такому становищі збройні загони уже восени 1941 року почали формувати саме югослави під керівництвом Лазаря Колішевскі. Втім, їхні спроби від початку зазнали поразки. Болгарські окупаційні війська зуміли розгромити партійні осередки і припинити перші партизанські виступи.

У 1943 році югославські партизани знову спробували організувати в Югославії рух опору. До того часу їхнє керівництво вже вирішило, що Македонія в майбутньому стане частиною

Югославської федерації. Щоби здійснити задумане, партизанський штаб відрядив у цей регіон дуже вмілого організатора партизанського руху Светозара Вукмановіча, відомого також як Темпо; йому було наказано налагодити зв'язок не лише з македонськими повстанськими групами, але й з аналогічними формуваннями в Греції та Албанії. У той спосіб, югославам вдалося перехопити ініціативу. У листопаді 1943 року на нараді в містечку Яйце Македонія була проголошена однією з шести складових республік Югославської федеративної держави. Така заява поставила болгарську компартію у складне становище: виникало питання, який статус буде в Піринській Македонії. Втім, досить швидко болгари втратили будь-який вплив у цьому регіоні. Після відступу болгарських окупаційних сил у 1944 році вся територія Македонії перейшла під контроль югославських партизанів. Радянський уряд визнав правомірність такого кроку.

Питання Косово було вирішено в такий самий спосіб. Упродовж війни цей регіон перебував під окупацією італійських та албанських сил; партизанське командування наперед визначило його майбутню приналежність, взявши на себе ініціативу організації руху опору в Албанії.

Албанія

Після завоювання Албанії у 1939 році італійський уряд сформував тут окупаційну адміністрацію. Як і в Чорногорії трохи пізніше, в Албанії італійці також прагнули утворити конституційну монархію Савойського дому. Албанська армія та дипломатичний корпус були негайно введені у склад відповідних італійських інституцій. Через те, що в минулому між обома існували тісні зв'язки італійський уряд дуже швидко знайшов серед албанців колабораціоністів. Спершу з італійцями співпрацював найбільший землевласник країни Шефкет Верлачі. Однак, невдовзі між ним та завойовниками почалися суперечки, і у грудні 1941 року замість нього італійці звернулися до Мустафи Круджі.

Італійське вторгнення у Грецію, як ми вже знаємо, не сприяло співпраці албанців та греків, хоча у них був один спільний ворог. Фактично, скоро з'ясувалося, що бажання грецького уряду захопити південні райони Албанії аж ніяк не зменшилося; албанські націоналісти так само претендували на грецький Епір. Після падіння і Югославії, і Греції у травні 1941 року, Албанії, яка перебувала під італійським контролем,

передали контроль над районом Косово. Подібно до Болгарії та Хорватії, Албанія прагнула використати співпрацю з окупантами для досягнення своїх національних цілей.

Незважаючи на це, на албанських, як і на грецьких та югославських землях, почав поширюватися рух опору. У 1940 році лідер північних кланів країни Абас Купі сформував кілька загонів на підтримку короля Зога. Надалі найбільш ефективно діяли частини, організовані комуністами та супротивним до них Національним Фронтом, так званим "*Балі Комбьотар*". Загони комуністів, як пізніше побачимо, створювалися головним чином з югославської ініціативи.

Про слабкість впливу компартії перед війною ми вже згадували. В Албанії не існувало окремої організації. Комуністи були серед тієї частини інтелігенції, котра здобула освіту на Заході і надалі не знаходила собі місця в традиційному консервативному албанському суспільстві. До них приєднувалися безземельні селяни, а також інші групи населення, невдоволені з умов життя в країні. Найбільшою проблемою інтелектуального керівництва було постійне подрібнення на фракції та сварки з ідеологічних питань. Так, на початку 1941 року в Албанії існувало 8 різних комуністичних груп, 2 з яких були троцькістськими, тобто опозиційними до радянського режиму. Спостерігаючи постійні розколи в лавах албанських комуністів, Тіто у жовтні 1941 року послав до них двох делегатів — Душана Мугошу та Младена Поповіча. Вони зібрали керівників тих осередків, до яких були прихильними, і організували їх в єдину комуністичну партію. Очолив албанську компартію комітет з 11 осіб, а його секретарем став Енвер Ходжа. У листопаді, після цієї зустрічі, в партію були офіційно прийняті 130 осіб.

Югослави надзвичайно опікувалися албанськими комуністами. Їм було проведено інструктажі з питань організації, набору нових членів та роботи на селах. Виник молодіжний осередок. У вересні 1942 року, також за сприяння югославських комуністів, албанці сформували народний фронт політичних партій, названий Рухом Національного Визволення, або ж Албанським LNC. Попри те, що в цій організації домінували комуністи, в ній взяли участь і ті, хто мав інші політичні переконання. До березня 1943 року Армія Національного Визволення об'єднала під своєю командою майже всі партизанські загони Албанії.

У жовтні 1942 року було сформовано й інший рух опору — "*Балі Комбьотар*". Його очолили Алі Клісура та відомий

національний лідер албанців Мідгат Фрашері. Члени цього руху були лібералами та націоналістами, вони виступали проти повернення короля Зога і прагнули встановлення республіки й проведення масштабних внутрішніх реформ. На відміну від Руху Національного Визволення (LNC), учасники “*Балі Комбьотар*” мали антирадянські переконання і орієнтувалися на Захід. Окрім цього, вони прагнули зберегти територію Албанії в межах 1941 року, тобто включно з районом Косово. Загалом, LNC більше діяв у містах, а “*Балі Комбьотар*” – на селі. Обидва повстанських рухи відрізнялися і за методами боротьби. Комуністи, як і в Югославії, не зважали на спровоковані ними репресії окупантів: фактично, це спонукало багатьох приєднуватися до їхнього руху. “*Балі Комбьотар*” організував більш обережні акції, оскільки його керівництво не хотіло жертв серед своїх послідовників-селян.

Як і в Югославії та Греції, британський уряд через своїх агентів на цих територіях намагався спонукати обидва рухи до об'єднання. Перед висадкою на Сицилію британське командування робило вигляд, що воно планує десант і на Балканах. З міркувань безпеки місцевих партизанів справді варто було переконати, що висадка відбудеться. Західні уряди хотіли б організувати своїй кампанії допомогу всіх партизанських загонів. З ініціативи британців лідери обох угруповань у серпні 1943 року зустрілися в Мукаї і утворили Комітет Порядку Албанії. Втім, тут же почалися суперечки про долю Косово, оскільки “*Балі Комбьотар*” прагнув залишити цей район у складі Албанської держави. Хоча обидві сторони погодилися, що це питання після війни має вирішити плебісцит, пізніше, під тиском югославської компартії, LNC відмовилася визнавати правомірність його проведення. Югославські партизани не мали наміру залишати цей район, хоча у 1940 році компартія вважала, що саме це і варто зробити. Емісар Тіто Вукманович-Темпо прибув тепер в Албанію, через що югославський вплив у LNC значно посилювався.

Італійська капітуляція у вересні 1943 року, звісно ж, неабияк позначилася на албанській ситуації. Тут як і повсюдно партизани захопили багато зброї. Однак, німецькі війська доволі швидко відновили окупацію – парашутна дивізія захопила Тирану. Німецькі частини зосередилася на утриманні контролю над головними містами та узбережжям; повстанці контролювали гірські райони. Зацікавлене у більш ефективному адмініструванні країни, німецький уряд оголосив, що готовий визнати незалежність Албанії, після чого було зібрано

регентську раду. Жодних виступів проти повернення Зога не відбулося. Державу проголосили нейтральною, були сформовані національні армія та поліція. Загалом німців хвилювала найперше безпека шляхів сполучення, а тому вони мало втручалися у справи нової албанської адміністрації. Вони, однак, суттєво допомогли албанцям у справі приєднання Косово. Водночас албанські колабораціоністські групи, наприклад, дивізія СС “Скандарбег”, займалися виселенням та винищенням сербського населення в цьому регіоні.

Тим часом, в русі опору продовжували діяти дві різних сили. Після скасування угоди в Мукаї “*Балі Комбьотар*” та інші націоналісти почали співпрацювати з новим урядом. Абас Купі, який спершу співпрацював з LNC, порвав з цією організацією і створив власну групу, названу ним “Законність”, яка протидіяла і LNC, і “*Балі Комбьотар*”. Абаса Купі підтримували північні клани Гхегів, які прагнули повернення Зога. Однак, найсильнішим залишався все-таки керований комуністами LNC. У травні 1944 року рух провів нараду у Пермьоті і, знову ж, за югославським зразком, оголосив про створення Ради Національного Визволення, яку очолив Енвер Ходжа. На другій зустрічі у жовтні 1944-го в Бераті було сформовано тимчасовий уряд.

Втім, політичне майбутнє Албанії залежало від подій, які відбувалися деінде. Як і під час Першої світової війни, становище країни було дуже непевним. Союзники так і не визнали албанського уряду-у-вигнанні чи короля Зога. Фактично, албанське питання не було обговорюване на жодній з союзницьких конференцій. Зі ставлення югославів було зрозуміло, що вони не проти замінити попередніх опікунів держави — італійців. Всередині країни LNC володів найбільшою військовою силою; його підрозділи контролювали майже всю її територію, до того ж цей рух користувався підтримкою югославських партизанів. Коли у листопаді 1944 року німецький гарнізон покинув Тирану і колабораціоністський уряд припинив існувати, LNC без великих труднощів встановив у Албанії свою владу.

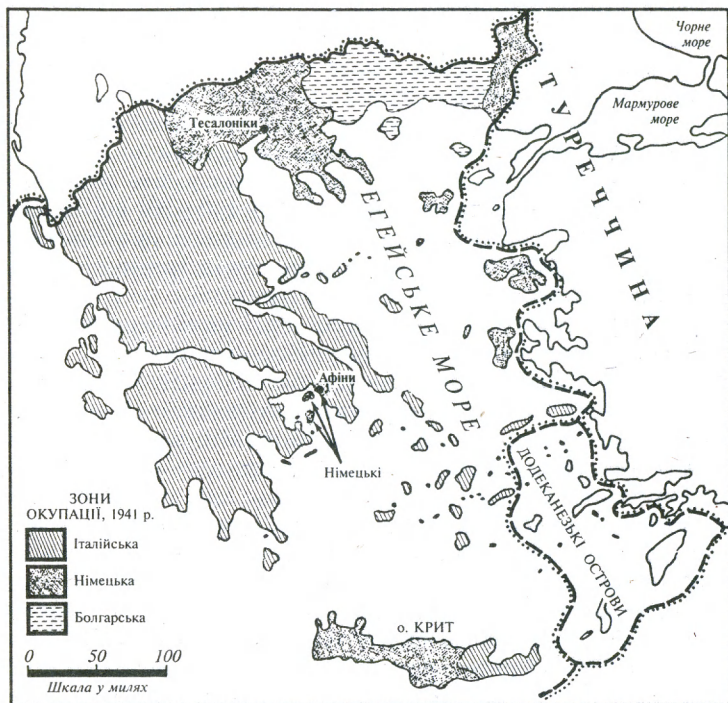
Греція

Упродовж кількох місяців між італійським нападом у жовтні 1940 року та німецьким загарбанням у квітні 1941-го грецький уряд працював, як і раніше. Після смерті Метаксаса його наступником став Олександр Коризис, тобто країна до конституційного ладу не повернулася. Більшість членів

Грецької Комуністичної партії (ККЕ) перебували в тюрмах, а лідери республіканців — у вигнанні. У період загрози, коли нація змушена була протистояти італійському вторгненню, король став об'єднавчим символом народного опору. Після капітуляції і німецького вторгнення, Георг II залишив країну і, подібно до югославського короля Петера, прибув до Лондона, де сформував уряд-у-вигнанні, який одразу ж був визнаний британським керівництвом. Другий центр грецької консолідації виник у Каїрі, після британських перемог над військами Осі у Північній Африці. Тут же, під керівництвом британців, було створено грецьку армію, флот та повітряні сили.

Подібно до югославів, грецькі політики і у вигнанні продовжували вирішувати довоєнні проблеми та суперечки. Втім, якщо для югославського керівництва найболючішим було національне питання, то серед греків розгорівся їхній традиційний конфлікт між республіканцями та роялістами. Це протистояння ще більше ослабило нечисленну грецьку еміграцію. Першим прем'єром уряду у вигнанні став критянин Емануель Цоудерос, переконаний республіканець та прибічник політичних поглядів Веніцелоса. Цоудерос збільшив кількість членів уряду, щоби залучити до нього якомога більше республіканців. Великим недоліком грецького уряду-у-вигнанні була його повна ізоляція від подій у самій Греції. На відміну від югославів, грецькі роялісти не намагалися зав'язати контакти з повстанськими силами на батьківщині — грецького Михайловіча просто не було. Уряд підтримував відносини з грецьким рухом опору виключно через британських посередників, а єдиною підвладною йому військовою силою були грецькі військові загони у Єгипті.

Після завоювання Греції держави Осі поділили її на окремі окупаційні зони (див. карту 11). Болгарські сили, як ми вже знаємо, контролювали більшу частину Фракії та Грецьку Македонію. Афіни та інші важливі центри окупували німецькі війська. Як і в Сербії, в столиці Греції було сформовано місцеву колабораціоністську адміністрацію, яку один по одному очолювали генерал Цолак-оглу, І. Логотетопулос та Д. Раліс. Всі вони вважали своїм найпершим обов'язком до завершення війни підтримувати порядок в країні. Багато колишніх грецьких військових та політичних лідерів перебували в Афінах, однак, залишалися пасивними. Більшість з них просто вичікувала на завершення війни, яка, на їхню думку, мала увінчатися перемогою західних союзників. Декотрі, як наприклад архієпископ Дамаскінос та начальник поліції полковник Еверт, й далі виконували свої обов'язки, однак таємно допомагали британцям.

Карта 11. Окупація Греції, 1941

Перша окупаційна зима стала загальнодержавною катастрофою. До війни Греція імпортувала 45% необхідного їй зерна; після того, як британські війська розпочали морську блокаду, в країні просто не стало продовольства і люди почали вмирати від голоду. Після цього блокаду було трохи послаблено і Червоний Хрест зміг забезпечити грецьке населення необхідним продовольством і медикаментами.

Як і в інших частинах Балкан, окупаційна влада не намагалася контролювати всю територію країни: приблизно 2/3 площі та половина населення Греції перебувала під ефективною владою центральної колабораціоністської адміністрації. Знову ж, як і в сусідніх країнах, гірськими районами ширилася анархія; тут склалися сприятливі умови для виникнення руху опору. Найсильнішими в Греції, як і повсюдно, були комуністичні партизанські загони.

До війни компартія у грецькій політиці не відіграла жодної відчутної ролі, окрім того випадку, коли загроза її дій спонукала Метаксаса взяти владу у свої руки. Сама партія не мала великого впливу: серед її членів були інтелектуали-невдахи, представники середнього міського класу та ображених меншостей, зокрема грецьких переселенців з Анатолії. Ставлення до комуністів суттєво погіршилося після підтримки Комінтерном ідеї виникнення незалежної Македонії. Найбільш визначними тогочасними діячами грецької компартії були Нікос Захариадіс, який очолював партію від 1931-го по 1941-ий, а потім від 1945-го по 1956-ий, та Георг Сянтос, котрий керував організацією упродовж війни, коли Захариадіс перебував у концентраційному таборі в Дахау. Подібно до комуністів в інших країнах Європи, грецькі осередки також були спантеличені підписанням нацистсько-радянського пакту у 1939 році і подальшим розгортанням співпраці між державами Осі та СРСР. Керівництво грецької компартії почало закликати учасників руху брати приклад з “героїчного братнього болгарського народу”¹², який, на той час, тісно співпрацював з нацистами. Завдання явно спростилося після нападу Німеччини на Радянський Союз: тепер комуністи могли, ставши у націоналістичну позицію, закликати до боротьби з окупантами і продовжувати давнішу політичну лінію.

Восени 1941 року повстанський рух поширився в усіх гірських районах Греції. У вересні, під керівництвом грецької компартії, було сформовано Національно-Визвольний Фронт (ЕАМ). До нього увійшли не тільки ті, хто мав ліві переконання, але й більшість опозиціонерів, які свого часу виступали проти короля та диктатури Метаксаса. Особливо сильною була республіканська фракція. З цим політичним центром близько співпрацювала його військова організація – Національна Народно-Визвольна Армія (ЕЛАС), котра розпочала свої дії влітку 1942 року. Тоді ж постали й інші групи опору. Найбільшим суперником комуністичних ЕАМ/ЕЛАС була Національна Республіканська Грецька Ліга (ЕДЕС), сформована у вересні 1941 року під команду полковника Наполеона Зерваса. Це угруповання визнавало законною владу генерала Пластираса, який на той час перебував на еміграції у Франції. Третя, набагато менша, повстанська група – Армія Національного та Соціального Визволення (ЕККА), очолювана полковником Димітросом Псаросом, – виникла аж на початку 1943 року. Це

¹² Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 17.

була організація прихильників ліберального республіканського ладу, яка відіграла набагато меншу роль у тогочасній боротьбі, у порівнянні з іншими повстанськими групами. Слід наголосити, що опір провадили комуністи і республіканці – жодної роялістської повстанської організації в Греції не було. Вищі чини колишньої грецької армії або емігрували, або залишалися поза політичним життям країни.

Події в Греції надзвичайно залежали від британських військових та політичних рішень. Бажаючи й надалі залишатися імперією і, зокрема, контролювати Середземномор'я, Британія розраховувала і після війни утримувати Грецію у сфері свого впливу. Сполучені Штати радо визнавали першість Британії в цьому регіоні. Головною метою британського керівництва було запобігання переходу Греції під контроль партизанських загонів комуністичного спрямування, а відтак – поширення в країні радянського впливу. Попри численні суперечки стосовно майбутнього політичного курсу держави, найбільшу підтримку вирішено було надати королю та його урядові, як найпевнішій інституції, з якої можна починати розбудовувати повоєнну систему грецької влади. Водночас, британці намагалися використати республіканські та комуністичні повстанські групи на грецькій території для боротьби з військами держав Осі. Таким чином, уряд Британії зіткнувся з певною дилемою: його політичні та військові цілі суперечили одні одним.

Незважаючи на складність такої ситуації, було вирішено вести подвійну політику. Восени 1942 року британські війська готувалися розпочати наступ у Північній Африці. Головні шляхи постачання німецьких військ в цьому регіоні пролягали через Балкани. Сподіваючись на довгий час припинити рух по головній залізниці півострова, британське командування у вересні 1942 року висадило в Греції підрозділ парашутистів. Об'єднавшись з місцевими партизанами, диверсантам вдалося висадити у повітря віадук Горгопотамос, а відтак перерізати основний залізничний шлях на південь. Британські офіцери, які брали участь у цій операції залишилися на грецькій території і надалі воювали у складі партизанських загонів. Вони планували створити не єдину повстанську армію, а лише щось на зразок федерації партизанських груп під загальним контролем британського командування. Однак, такі дії суттєво розходилися з політичними планами Лондона. Учасник однієї з тодішніх диверсійних виправ К. М. Вудгаус, пишучи про нелегке завдання британських агентів, вказує, що “їм наказували

всіляко підтримувати авторитет короля, чого можна було досягти хіба коли б жодного руху опору ще не існувало. Однак становище було іншим: повстанські групи склалися, найперше, з антимонархістів і з'явилися вони ще до прибуття в Грецію британських офіцерів"¹³.

Влітку 1943 року британцям знадобилася підтримка партизанів у іншому їхньому важливому починанні. Напередодні вторгнення на Сицилію британське командування хотіло змусити нацистів думати, що головний удар буде спрямовано саме на Балкани. Відтак, у червні-липні того року розпочалася операція "Тварини". Контроль окупаційних адміністрацій в Греції був ще гірший, ніж деінде, а тому командири грецьких партизанських загонів, як водночас і албанських, були справді переконані, що висадка таки розпочнеться. Тут, подібно до Югославії, відбулася спроба об'єднання різних груп опору. У липні 1943 року заходи британського керівництва увінчалися успіхом: партизанські групи різних спрямувань підписали Угоду Національних Загонів і зобов'язалися співпрацювати у боротьбі з окупантами. Для посилення політичної взаємодії британське командування організувало переліт шести провідних лідерів грецьких партизанів до Каїру, де вони зустрілися для переговорів з представниками уряду-у-вигнанні. Попри те, що більшість делегатів дотримувалися лінії комуністичних ЕАМ/ЕЛАС, групи ЕДЕС та ЕККА також мали по одному представнику. Прибувши до Єгипту, повстанські лідери одразу ж поставили на обговорення найбільш спірне питання. Найперше, вони вимагали створення коаліційного уряду, в якому відповідним чином була б представлена кожна з повстанських організацій, а що більш важливо — вони не хотіли, щоби король повертався в Грецію, аж доки там не буде проведено плебісциту стосовно доцільності відновлення монархічного правління. Після консультацій з Черчилем та Рузвельтом Георг II відкинув цю вимогу. Він хотів прибути до Афін ще перед плебісцитом. За такого повороту переговорів партизанські ватажки повернулися назад до Греції, не підписавши жодної угоди.

Наступний крок до майбутньої грецької кризи було зроблено після падіння режиму Мусоліні та італійської капітуляції. Вплив партизанських груп, особливо комуністичних ЕАМ/ЕЛАС, до того часу значно зріс. ЕАМ вдалося захопити багато італійського озброєння, а відтак стати найсильнішою з-поміж

¹³ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 37.

усіх повстанських організацій країни. Тепер її лідери менше поклалися на британське постачання і могли дотримуватися незалежної позиції. Вони допускали, що війна незабаром закінчиться, а в Греції висадиться сильна союзницька армія. Знаючи, що британці спробують відновити старий режим, партизани планували заволодіти країною ще до прибуття військ союзників. З цією метою у жовтні 1943 року комуністична ELAS атакувала інші партизанські групи. Цей місяць став початком першої стадії затяжної громадянської війни у Греції, яка тривала аж до 1949 року. Головною метою нападу ELAS був Зервас та очолювані ним сили республіканської EDES. ELAS мала у своєму розпорядженні до 15 000 бойовиків, у той час як EDES — лише 5 000. До того ж, ELAS переважала республіканців і в боєприпасах, оскільки після капітуляції італійців захопила не лише дрібну стрілецьку зброю, але й кулемети, легку та важку артилерію. Попри всі ці переваги комуністам з ELAS вдалося примусити здатися лише невеликі групи ворожих їм повстанців — головні сили EDES розгрому уникнули.

До Різдва стало очевидним, що ніякої висадки союзників не буде, а EDES продовжить свою діяльність. В лютому 1944 року, за посередництвом британців, між обома повстанськими арміями було укладено перемир'я. Однак, на той час в Греції набуло ваги ще одне збройне формування. Влітку 1943 року, головним чином через жорстокість партизанських рейдів та все більший вплив повстанців, кілька відомих грецьких політичних лідерів, серед яких були генерали Пангалос та Гонатас, почали співпрацювати з німецьким окупаційним режимом у створенні Батальйонів Безпеки. Завданням цих частин було наведення порядку та запевнення законності в охоплених повстанням регіонах.

У березні 1944 року комуністична ЕАМ створила Політичний Комітет Національного Визволення (PEEA). Подібно до югославського AVNOJ, цей орган був альтернативою до грецького уряду-у-вигнанні, який функціонував у Лондоні. Хоча більшість членів PEEA комуністами не були, ця партія продовжувала очолювати партизанський рух у країні. Втім, на її становище суттєво вплинути тогочасні події у Єгипті.

Найбільшою слабкістю грецького роялістського уряду, як ми вже знаємо, була відсутність у нього власних збройних частин на території Греції, а найсерйозніший його актив складала підтримка британського уряду й, особисто, Вінстона Черчіля. Для британців та їхніх протеже було б вигідно створити якийсь

об'єднавчий орган для усіх зацікавлених сил. Спроби погодити представників різних повстанських груп з еміграційним урядом робилися неодноразово. Однак всі вони нашоувалися на активну протидію лівих партій, які не хотіли негайного повернення короля. Позиції роялістів суттєво похитнулися, коли у квітні 1944 року повстання розгорілося серед частин грецької армії та флоту, базованих у Єгипті. Попри поширені тоді підозри, бунт не був спровокований агентами ЕАМ або ККЕ, хоча багато комуністів, втім, як і республіканців входили до керівництва повсталих. Невдоволення поширювалося цими частинами вже досить довго. Незважаючи на те, що частини британської армії придушили бунт, грецький уряд-у-вигнанні на якийсь час залишився взагалі без жодної військової підтримки. Почалася грандіозна чистка збройних сил, в результаті якої 10 000 грецьких офіцерів та солдатів потрапили до концентраційних таборів. Після цього нові частини формували тільки з тих осіб, котрі були повністю віддані королеві, а отже – британським інтересам у Греції.

Водночас спробував реорганізуватися і лондонський уряд-у-вигнанні; на цей раз можливість погодити ворожі фракції була більш реальною. Після військового заколоту Цоудероса на його посту замінив Софокліс Веніцелос, який, однак, теж незадовго подав у відставку, передавши своє місце Георгію Папандреу, якому судилося стати найвизначнішою грецькою політичною постаттю того часу. Папандреу, який вважав себе соціал-демократом, підтримав британське придушення заколоту у грецьких військах, а у травні 1944 року скликав нараду визвольних сил у Лівані. На зустріч прибули 25 представників усіх політичних партій та груп опору в Греції, включно з представниками РЕЕА, ELAS, ЕАМ і ЕККА. Делегати вирішили сформувати новий коаліційний уряд, портфелі в якому мали належати і членам лівих партій. Попри те що представники керованих комуністами РЕЕА та ЕАМ приєдналися до спільної угоди, після повернення додому вони відмовилися її виконувати. Через те виділені для цих політичних сил посади якийсь час залишалися незайнятими.

Щоправда, непоступлива позиція лівих досить швидко змінилася. Як ми побачимо далі, до того часу Радянський Союз уже визнав Грецію сферою британських інтересів. В липні 1944 року в країну з Югославії прибув радянський емісар полковник Григорій Попов. Точно невідомо, про що він повідомив лідерів ЕАМ, однак, вочевидь, радянське керівництво радило їм повернутися до співпраці з британцями. Через те, вже у вересні

представники грецьких лівих сил зайняли пости, призначені для них в уряді. Ще важливішим їхнім кроком було приєднання у тому ж місяці до Касертської угоди, яка зобов'язувала всі партизанські загони перейти під контроль Папандреу та щойно організованого Грецького Уряду Національної Єдності, а відтак — під безпосереднє командування британського генерала сера Рональда Скобі. Таким чином, ЕАМ/ЕЛАС погодилися приєднатися до коаліційного уряду та визнати над собою владу британського керівництва.

У вересні 1944 року німецькі війська почали залишати грецьку територію. 12 жовтня нацисти залишили Афіни, а всього за через кілька днів місто зайняла британська окупаційна влада. Британці нараз опинилися у дуже вибухонебезпечній ситуації. Оскільки масованого вторгнення на Балкани так і не трапилося, поблизу не було значних союзницьких сил, які змогли б підтримати прихід до влади нового грецького уряду. Самі ж британці мали у своєму розпорядженні лише невеликий загін з 4000 вояків, які, в більшості, не були достатньо вишколені. Натомість, контрольована комуністами ЕЛАС об'єднувала до 70 тисяч досвідчених бойовиків. Це була ідеальна ситуація, в якій сили опору могли б легко захопити владу. Оскільки небезпеку цього розуміли і британці, і нове грецьке керівництво, вони одразу ж вжили заходів для роззброєння партизанських загонів та формування частин національної армії, яка могла б захищати чинний уряд. Водночас, британці підтягнули в регіон більше своїх військ, включно з кількома авіаційними ескадрильями. До середини грудня, британське командування вже могло виставити до бою 50 тисяч вояків і ще кілька надійних грецьких частин мали от-от прибути з-за кордону.

ЕАМ погодилася на розпуск своїх загонів, однак зажадала, щоби водночас роззброїлися і всі інші повстанські частини, включно з тими, які свого часу створювалися на підтримку роялістського уряду. Однак, генерал Скобі надалі продовжував виконувати план розформування осередків комуністичної ЕЛАС та республіканської ЕДЕС, яке мало закінчитися до 10 грудня. Через це 1 грудня члени уряду від ЕАМ залишили свої пости. Водночас генеральний комітет ЕАМ закликав населення країни до масової демонстрації, яка мала відбутися у неділю, 3 грудня, після якої наступного дня мав розпочатися загальний страйк. Папандреу спершу погодився дати дозвіл на демонстрацію, але потім скасував його. Незважаючи на це, тисячі людей вийшли на центральну площу Афін. Поліція почала

стріляти у натовп, внаслідок чого загинуло 15 осіб. Упродовж наступних 6 тижнів в різних місцях країни спалахували невеликі сутички, відбувалися напади на поліцейських та державні установи. Становище і британських сил, і нового уряду було дуже складним: партизанські загони продовжували контролювати сільську місцевість і в них було все ще немало зброї.

Бажання британців втримати Грецію під своїм контролем було надзвичайно сильним. 5 грудня Черчилль надіслав Скобі в Афіни директиву, в якій, зокрема, наказував “не вагаючись, діяти так, начебто ви перебуваєте у завойованому місті, в якому відбувається збройне повстання”¹⁴. В Грецію прибуло ще більше військ. 25 грудня Черчилль та його міністр іноземних справ вилетіли в Афіни, де зустрілися з лідерами всіх політичних сил і партій, включно з організаціями лівого спрямування. Слід було піти на окремі поступки. Так, Георга II змусили погодитися не приїжджати в країну до плебісциту стосовно доцільності відновлення монархії. Регентом, який мав залишатися на цьому посту аж до вирішення питання форми правління, призначили архієпископа Дамаскіноса. Були зроблені й окремі зміни в уряді: замість Папандреу його очолив генерал Пластирас — номінальний голова EDES, водночас і республіканець, і антикомуніст.

Попри те що ELAS і надалі утримувала під своїм контролем 3/4 Греції й ще не зазнала жодної серйозної поразки, вона не могла оволодіти Афінами. Натомість, могутність британських сил в країні продовжувала зростати. ELAS також не могла чекати підтримки від СРСР, уряд якого призначив свого посла в Афіни і, таким чином, зав’язав відносини з новим грецьким урядом. В таких умовах ЕАМ вирішила погодитися скласти зброю, що й сталося 15 січня; 12 лютого 1945 року між цією організацією та урядом було підписано Варкизьку угоду. Цей документ передбачав роззброєння всіх партизанських загонів і передачу урядовим військам певних кількостей зброї. За це уряд гарантував колишнім учасникам опору дотримання всіх політичних прав та повну амністію, незалежно від діяльності кожного з бойовиків у роки війни. Останнє, однак, не стосувалося злочинів проти життя та власності громадян — й таке обмеження дії амністії обернулося пізніше великими проблемами. Мир було відновлено, однак внутрішній конфлікт до того часу вже забрав життя 11 тисяч осіб та завдав збитків на суму 250 млн. доларів.

¹⁴ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 128.

Таким чином, наприкінці Другої світової війни Греція мала створений за британської підтримки коаліційний уряд, до якого, головним чином, увійшли представники довоєнних партій. Слід наголосити, що у Греції політика Британії була протилежною до тієї, яку вона провадила у Югославії. В Афінах британці всіляко підтримували офіційний уряд і були готові битися за нього з партизанськими частинами. В Югославії, навпаки, уряд-у-вигнанні фактично змусили погодитися на всі умови Тіто, що дало йому майже повний контроль над країною. Різницю ставлення до цих двох країн в драматичний спосіб ілюструє широко цитована розмова Черчіля з Фіцроєм Макліном, головою союзницької військової делегації, котра відбула на зустріч з Тіто наприкінці 1943 року. Як пізніше писав сам Маклін, під час обговорення становища в Югославії він висловив думку, що партизани необов'язково

“будуть вирішальним фактором встановлення влади у повоєнній Югославії і що, по-друге, Тіто, можливо, не є аж таким відвертим комуністом, щоби одразу ж почати впроваджувати в країні радянську систему і однозначно орієнтуватися на співпрацю з Радянським Союзом.

Однак, прем'єр-міністр на мої сумніви сказав таке.

— А ви б хотіли, — запитав він, — оселитися в Югославії після війни?

— Аж ніяк, сер, — відповів я.

— І я також, — сказав прем'єр, — а якщо так, то чим менше ми перейматимемося, який уряд вони собі оберуть, тим краще для нас. Це вже їм вирішувати. Нас цікавить лише, хто з них здатен завдати якнайбільших втрат німцям”¹⁵.

ПЕРЕГОВОРИ СОЮЗНИКІВ З БАЛКАНСЬКИХ ПИТАНЬ

Коментар Черчіля та відмова радянського уряду скористатися перевагою комуністичних сил в Греції стали наслідками порозуміння урядів Британії та СРСР стосовно ситуації на Балканах. Майбутнє півострова, як і решти Європи, було визначене упродовж спільних нарад Черчіля, Сталіна та Рузвельта — трьох керівників держав, чиї погляди на повоєнний світ суттєво відрізнялися. Сталін та Черчіль, які були політиками-практиками, прагнули отримати від перемоги користь для своїх

¹⁵ Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches* (London: Jonathan Cape, 1949), pp. 402–403. Поза тим, пізніше Маклін купив будинок у Корчулі! Див. у кн.: Duncan Wilson *Tito's Yugoslavia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), p. 33.

країн та зберегти їхні попередні надбання. Попри те, що межі впливу СРСР у Східній та Центральній Європі залишалися невизначеними, стало зрозуміло, що радянський уряд прагнутиме хоча б зберегти території, отримані ним в межах нацистсько-радянського пакту 1939 року. Цей намір створював численні труднощі як для британського, так і для американського керівництва, особливо коли йшлося про захоплені СРСР землі, які раніше належали Польщі. Польське питання неминуче мало викликати відгомін у внутрішній політиці США, а Британія, врешті-решт, вступила у війну саме задля збереження цілісності Польщі та щоби зберегти баланс сил у Європі. Було б надто іронічно, якби вся ця історія закінчилася прямим приєднанням до Радянського Союзу більшої частини земель довоєнної Польщі та повним зрушенням європейської політичної рівноваги.

Окрім розбіжностей між позиціями СРСР та держав Заходу, між Британією та США також тривали суперечки з багатьох питань. Окрім короточасної участі Сполучених Штатів у Першій світовій війні та дискусіях Паризької конференції, вплив США на справи Східної Європи був доволі незначним. Головним зв'язком з цим регіоном були хіба постійні потоки емігрантів, які прибували до Америки з усіх східноєвропейських держав. Однак, оскільки переважна більшість приїжджих не піднялася на новій батьківщині до високих керівних посад, а публіка поза емігрантськими колами не виказувала зацікавлення справами цього регіону, то й не дивно, що проблеми територій від Північного до Егейського моря уряд Штатів фактично не турбували. Упродовж війни американські дипломати чітко вказували, що всі політичні рішення повинні бути відкладені аж до повного завершення боїв. Надалі, на думку американців відповідальність за повоєнний устрій світу має взяти на себе якийсь міжнародний орган – скажімо, Організація Об'єднаних Націй. Американські урядовці стосовно міжнародних взаємин перебували в полоні романтичних уявлень вільсонівської міфології й тому виступали проти поділів на сфери впливу та укладання будь-яких таємних договорів. Вони наполягали, що територіальні зміни воєнного часу можуть бути переглянуті лише на повоєнній мирній конференції. З іншого боку, було зрозуміло, що поглинення Радянським Союзом Балтійських держав та анексія фінської і польської територій, про яку СРСР домовився з нацистами, викличуть у США сильний протест національних меншин, які походять з цих територій і дотепер залишалися політично пасивними.

Британське ставлення до цих проблем було більш реалістичним; Черчилль, звісно ж, у кожному випадку був справжнім британським урядовцем. Він аж ніяк не хотів стати гробарем Британської імперії, і був далекий від бажання передати добру половину континенту під контроль однієї держави. Британський прем'єр розумів, що у південно-східній Європі доведеться піти на взаємні поступки, тим більше що військова присутність Британії в цьому регіоні доволі незначна. Упродовж війни він плекав надію на прорив військ західних союзників у районі Любляни, що дало б їм змогу першими увійти до Відня. Однак, оскільки британські та американські війська не висадилися на Балканах і не увійшли в долину Дунаю, то слід було очікувати, що весь цей регіон опиниться під впливом СРСР. Черчилля, як ми вже знаємо, набагато більше хвилювало поширення британського впливу у Середземномор'ї, а відтак — доля Греції. Стримуваний небажанням США вступати у будь-які двобічні домовленості, він все ж таки зумів дійти певної неформальної згоди зі Сталіним.

Коли радянські армії увійшли на території східноєвропейських держав, між союзниками з новою гостротою постало питання, хто керуватиме ними після завершення радянської окупації. До того часу Радянський Союз не намагався відкрито сприяти приходу до влади в них комуністичних режимів. Навіть на тих територіях, де домінували партизанські рухи комуністичного спрямування, перевага надавалася створенню загальнонаціональних народних фронтів. Попри таку радянську політику, Черчилль хотів би укласти зі Сталіним більш чітку угоду, яка б обумовила, а можливо й обмежила, майбутній радянський вплив. У травні 1944 року британці запропонували, щоби упродовж наступних місяців СРСР взяв на себе відповідальність за становище в Румунії, а Британія — аналогічні зобов'язання в Греції. Хоча Рузвельт погодився на таке врегулювання, діяти воно так і не почало. У жовтні 1944-го, коли Черчилль та Еден були в Москві, британський міністр, без участі Рузвельта, запропонував зробити подальші кроки у цьому напрямі. Найбільш суперечлива частина цих переговорів стосується так званої відсоткової домовленості. У своїх спогадах Черчилль наводить свій варіант розмови зі Сталіним, яка відбулася 9 жовтня:

“Момент якраз підходив для обговорення справи і тому я сказав: “Давайте узгодимо наші позиції на Балканах. Ваші армії перебувають в Румунії та Болгарії. Ми маємо там свої інтереси, своїх диверсантів та

агентів. Давайте не будемо сперечатися за дрібниці. Говоримо лише про Росію та Британію. Що як Ви матимете 90% впливу в Румунії, ми – стільки ж у Греції, а у Югославії буде 50 на 50?”

Після цього Черчилль написав пропонувані відсотки на листку паперу, додавши ще 75% впливу СРСР в Болгарії і навіть якийсь відсоток в Угорщині.

“Я підсунув листок Сталіну, який до того часу вже вислухав переклад. Зайшла невелика пауза. Потім він взяв свій синій олівець і поставив на листку велику пташку, далі – передав його нам. Все було вирішено одним швидким розчерком.

Звісно ж, ми довго зважували ці кроки, а зараз говорили тільки про негайні реалії воєнного часу. Всі важливіші рішення ми сподівалися надалі обговорити за круглим столом вже після перемоги.

Після цього настала довга тиша. Списаний листок лежав посередині столу. За якусь хвилю я сказав: “Може видатися цинічним, що ми вирішуємо доленосні для багатьох мільйонів людей питання у такий безцеремонний спосіб? Давайте спалимо цей папір”. “Ні, хай він залишиться у Вас”, – сказав на це Сталін”¹⁶.

Цю розмову часто цитують як найгірший приклад великодержавної політики. Ми ж подали тут доволі великі цитати, щоби проілюструвати, в який саме спосіб європейські державні діячі, як правило, вирішували балканські проблеми. Сталін та Черчилль прийняли суто практичне рішення, яке мало запевнити обом баланс впливів їхніх держав і запобігти домінуванню однієї з них в усьому регіоні.

Під час подальших консультацій Едена з Молотовим числа дещо змінилися для Болгарії (80% проти 20%), однак співвідношення 90%–10% для Греції та 50%–50% для Югославії залишилися такими ж¹⁷. Звісно ж, подібний розподіл впливу був лише зручним способом виразити неофіційну домовленість. Жодної формальної угоди не уклали. Відсотки ні до чого не зобов’язували ні СРСР, ні Британію, а США взагалі залишалися поза цими врегулюваннями. Однак, вже в наступні місяці, принаймні, частина погоджених пропорцій почала втілюватися на практиці. Британія, як ми вже знаємо, послала свої війська в Грецію і до лютого 1945 року покінчила з комуністичними виступами в цій

¹⁶ Winston S. Churchill, *The Second World War* (Boston: Houghton Mifflin, 1953), VI, 227, 228.

¹⁷ Albert Resis, “The Churchill – Stalin Secret ‘Percentages’ Agreement on the Balkans, Moscow, October, 1944,” *American Historical Review* 83, no. 2 (April 1978): 377, 378.

країні. Водночас, Радянський Союз привів до влади вигідні йому уряди в Бухаресті та Софії. В Югославії угода не діяла, оскільки Тіто дуже скоро усім довів, що не дозволить жодній з великих держав впливати на його політику.

В лютому 1945 року Рузвельт, Черчилль і Сталін зібралися на нараду в Ялті. Головними темами для обговорення на цій зустрічі стали майбутнє Німеччини, війна проти Японії, створення Організації Об'єднаних Націй та формування нового польського уряду — це питання спричинило неабиякі тертя. Рузвельт привіз на Ялтинську нараду офіційну відозву — написану його держдепартаментом Декларацію Визволеної Європи. Цей документ, який був прийнятий і Радянським Союзом, і Британією, і США, напряду стосувався подальшого політичного устрою Балкан. Декларація надавала “всім громадянам право вільного вибору державного устрою, в якому вони житимуть” та заявляла про “відновлення суверенних прав та самоврядування у тих народів, які були їх позбавлені”. У найбільш важливій частині йшлося про таке:

“Для створення умов, за яких вільні люди зможуть користуватися своїми правами, наші три уряди спільно допоможуть народам будь-якої звільненої європейської держави чи колишнім сателітам Осі, там, де на їхню думку це потрібно, (а) відновити мир всередині цих країн; (б) надати поміч людям, що перебувають у злиднях; (в) створити тимчасові владні органи за участю найширших демократичних сил суспільства, а далі забезпечити вільні вибори, які уможливлять формування урядів, відповідних волі цих народів; (г) підтримають, де це буде необхідно, повноваження цих виборних органів”¹⁸.

Коли у травні 1945 року війна у Європі закінчилася, жодних інших врегулювань стосовно Балкан зроблено не було. Угоди про перемир'я, підписані свого часу з Румунією та Болгарією, містили пункт, який обумовлював створення в Бухаресті та Софії Союзницьких Контрольних Комісій, до яких мали входити представники американського, британського та радянського урядів. Британський вплив, як ми вже знаємо, найбільшим був у Греції. Попри те що партизани повністю контролювали Югославію, Тіто погодився на формування коаліційного уряду, до якого б увійшли і представники деяких колишніх партій. Втім, як розвиватимуться події у цих державах далі, залишалося незрозумілим.

¹⁸ Цит. за кн.: Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time* (New York: Norton, 1978), p. 265.

ПРИХІД ДО ВЛАДИ КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Наприкінці війни очолювані комуністами народні фронти прийшли до влади в усіх столицях балканських держав, окрім Афін. Однак, до 1948 року контроль компартій був неповним. Комуністичні уряди виникли, найперше, в Югославії та Албанії, в яких керовані комуністами партизанські сили ще за війни повністю контролювали ситуацію. В Румунії та Болгарії компартії, перш за все, перебравли під свій контроль надзвичайно важливі міністерства внутрішніх справ та юстиції; далі вони або провокували розколи в опозиційних партіях, або й припиняли їхню діяльність силою. Перехід до комуністичного правління найдовше тривав у Румунії.

Румунія

Починаючи з серпня 1944 року, Румунія перебувала у війні з Німеччиною, а при владі в країні був уряд очолюваний генералом Санатеску; кабінет міністрів склали представники селянської, ліберальної, соціал-демократичної та комуністичної партій, а також військові. Справжня влада в країні належала, звісно ж, радянській окупаційній адміністрації. Певно те, що в Бухаресті існувала Союзна Контрольна Комісія, повноваження американських та британських її представників майже повністю ігнорувалися. Таким чином, становище було найбільш сприятливим для комуністів, однак компартія не могла на той час повністю скористатися своїми можливостями. Її ряди нараховували менш ніж 2000 осіб, й до того ж партія бракувало доброго керівництва. В результаті масованих репресій попередніх років більшість визначних діячів румунської компартії провели останні роки або у в'язниці, або на еміграції в Радянському Союзі. Група цих втікачів, яких в Румунії називали *московітами*, якраз по війні повернулася на батьківщину. Чільними постатями серед колишніх емігрантів були Ана Паукер, чий батько служив рабином у Молдавії, Еміль Боднараш з Буковини, який мав українське коріння, та трансильванський секей Васіле Лука. Лука перебував у Буковині під час її анексії СРСР, там він вступив у ряди Червоної армії. Після свого повернення в Румунію, він почав видавати тут партійну газету *Scinteia* ("Іскра"). Значним мінусом всієї трійки було їхнє нерумунське походження, що в такій націоналістичній

країні сприймалося вкрай негативно. Як ми вже знаємо, комуністи мали більший успіх саме серед національних меншостей.

Серед комуністів, які упродовж війни залишалися в Румунії, найбільш знаним, окрім Лукреціу Петрешкану, був Георг Георгіу-Деж — колишній залізничник, який проявив себе під час Гривіцького страйку 1933 року, а відтак потім більшість часу просидів у в'язниці. Компартія, попри невелику кількість своїх членів, змогла зав'язати співпрацю з іншими невеликими політичними групами, як-от Плугатарський Фронт д-ра Петера Грози, який, звісно ж, опирався на підтримку селян. Ця організація боронила інтереси найбіднішого селянства перед більш багатими мешканцями села, які складали основу Національної Селянської партії. Пізніше Плугатарський Фронт був поглинутий компартією. Окрім того, комуністи співпрацювали з Союзом Патріотів, який об'єднував працівників інтелігентних професій, Спілкою Угорського Народу (MADOSZ), котра захищала інтереси угорців Трансильванії, Товариством Дружби з Росією (ARLUS), яке організовувало культурні обміни та пропагувало здобутки СРСР, Патріотичною Оборороною, котра збирала кошти на благодійні цілі.

У жовтні 1944 року, з ініціативи компартії, було створено об'єднавчу організацію — Національно-Демократичний Фронт (FND). Окрім комуністичної партії та Плугатарського Фронту, до FND приєдналися окремі профспілки, частина ліберальної та ліве крило соціал-демократичної партій. Програма Фронту наголошувала на популістських аспектах внутрішньої політики, зокрема, передбачала переділ землі, спробу повернення Північної Трансильванії та збільшення робітничого контролю на виробництві. Водночас, компартія розпочала масовану агітацію, закликаючи румунських громадян вступати в її ряди; Ана Паукер, яка керувала цією кампанією, намагалася залучити до партії якнайширші прошарки населення, включно з колишніми членами Залізної Гвардії.

Перший очолюваний Санатеску кабінет міністрів, до складу якого входило досить багато військових, утримався при владі від серпня по листопад 1944 року. Цей уряд відновив дію конституції 1923 року, яку було призупинено у 1938-ому. Втім, його головним завданням було встановити добрі взаємини з радянською окупаційною владою. Ми можемо уявити собі, наскільки це було важко, якщо згадаємо, що всі колишні румунські партії були, водночас, антиросійськими і антикомуністичними. Коли ж у листопаді дійшло до конфлікту з радянськими властями, Санатеску був змушений реорганізувати

свій кабінет. Він залишився прем'єром, однак міністрами стали представники, найперше, Ліберальної та Національної Селянської, а також інших партій. Брацяну та Маніу, які й далі були партійними лідерами, посад в новому уряді не отримали. Національно-Демократичний Фронт (FND) представляли Георгіу-Деж та Гроза. Найбільше суперечок стосовно складу нового кабінету викликало призначення члена селянської партії Ніколае Пенеску міністром внутрішніх справ. Його пост дозволяв контролювати поліцію і міліцію, призначати префектів та мерів міст, через що викликав неабияке зацікавлення комуністів.

Вже в грудні того ж 1944 року було сформовано новий уряд під керівництвом генерала Ніколае Радеску, який користувався підтримкою радянської сторони. Цей прем'єр залишався на посаді до березня 1945 року. Радеску особисто взяв на себе виконання нелегких обов'язків міністра внутрішніх справ, однак його заступник, комуніст Теогарі Георгеску, часто діяв без відома свого керівника. На той час центральний уряд не міг контролювати всю територію країни: в Молдавії радянські війська створили нову адміністрацію, непідвладну Бухаресту; така ж ситуація була і у Північній Трансильванії, котру все ще не передали Румунії.

У січні 1945 року Ана Паукер та Георгіу-Деж відвідали Москву, де їм, вочевидь, дали вказівку пришвидшити процес формування уряду, який би повністю перебував під контролем керованого комуністами FND. Робота тогочасного уряду, звісно ж, викликала багато невдоволення. Так що організовані FND масові демонстрації робітників і селян налякали владних чиновників. Водночас, комуністи та створений ними Фронт продовжували обіцяти не встановлення комуністичного режиму, а аграрну реформу, дружбу з СРСР та повернення Північної Трансильванії. FND дістав повну свободу дій, в той час як діяльність інших партій всіляко обмежували і піддавали жорсткій цензурі. Комуністи, які контролювали профспілки поліграфістів, могли легко заблокувати вихід газет селянської та ліберальної партій.

Врешті, занепокоєння постійним хаосом в країні завело генерала Радеску надто далеко. Коли під час однієї з особливо агресивних демонстрацій, проведеної 24 лютого, загинули люди, він у своєму виступі назвав Паукер та Луку “жахливими гієнами” та “чужаками без Бога та Батьківщини”¹⁹. Через три

¹⁹ Цит. за кн.: Wolff, *The Balkans in Our Time*, p. 282.

дні після цього до Бухаресту прибув емісар радянського уряду Андрій Вишинський, який зажив поганої слави як прокурор часів радянських партійних чисток 30-их. Він зажадав, щоби король Михайл звільнив Радеску і поставив монарху двогодинний ультиматум. Коли Михайл назвав можливим претендентом на пост голови уряду Штірбея, Вишинський відкинув цю пропозицію і наполіг на кандидатурі Грози та формуванні уряду виключно з членів FND. Прийняття королем цих умов означало, що Румунією керуватиме організація, яка перебуває під повним контролем комуністів. Радянська акція була однобічною, про неї не проінформували представників урядів США чи Британії, хоча вона відверто порушувала наявні міжсоюзницькі домовленості.

Комуністична партія отримала в уряді Грози два найважливіші пости: Георгеску став міністром внутрішніх справ, а Петрешкану — міністром юстиції. Татареску, який, як ми пам'ятаємо, серед інших лібералів приєднався до FND, посів пост міністра зовнішніх справ. Оскільки до уряду входили також інші представники Ліберальної та Національної Селянської партій, нова влада могла стверджувати, що вона представляє інтереси широких кіл населення. Саме цей уряд оголосив про повернення Північної Трансильванії під юрисдикцію Румунської держави і зробив перші кроки у справі земельного перерозподілу. Одним із найголовніших завдань нової влади вважалося проведення кадрових чисток серед старої бюрократії, внаслідок яких на ключові пости державної служби були поставлені потрібні режиму люди. Генерал Йон Антонеску та Михайл Антонеску, а також ще два генерали, були засуджені у травні й страчені у червні 1945 року. Під час судових слухань Йон Антонеску відкрито обстоював свою колишню політику, наголошуючи, що хотів захистити Румунію від її головного національного ворога — СРСР.

У жовтні 1945 року компартія Румунії провела загальнонаціональний з'їзд. Успіх кампанії по прийому нових членів вражав: за короткий період від закінчення війни чисельність партії зростає від 2000 до 800 000 осіб. Критерії відбору, зрозуміло ж, не були особливо суворими. Георгіу-Деж став генеральним секретарем, а Паукер, Лука та Георгеску посіли інші чільні пости у партійній ієрархії.

Радянське втручання у внутрішні справи Румунії, результатом якого стало падіння уряду Радеску, викликало обурення і у Вашингтоні, і в Лондоні. Оскільки уряд Грози було сформовано відверто наперекір принципам Ялтинської угоди, американський

та британський уряди відмовилися визнати його. На всі закиди керівництво СРСР відповіло, що воно подібним чином розцінює дії британців у Афінах. Намагаючись сформувати уряд, який би задовольнив усіх союзників, король Михайл попросив Грозу піти у відставку. Коли ж той відмовився, король покинув столицю і переїхав до свого гірського будиночка. Він більше не підписував декретів у взагалі усунувся від державної політики. Попри такий поворот справ, антикомуністична опозиція не вважала своє становище безнадійним і продовжувала чекати на допомогу західних союзників. У листопаді, на честь дня народження короля, в країні відбулися демонстрації його прихильників.

Наперекір поширеним сподіванням, Сполучені Штати і Британія не мали ні засобів, ні бажання підтримувати опозиційні до комуністів партії. У грудні 1945 року міністри зовнішніх справ держав-союзниць зустрілися у Москві. Стосовно румунського питання було вирішено, що до уряду мають увійти по одному представнику від ліберальної та селянської партій, а також, що в країні повинні відбутися вибори. Обмежений характер цих врегулювань був явною перемогою радянського уряду. Сподіватися на те, що 2 міністри зможуть впливати на роботу уряду з 12 осіб, звісно ж, було надто мало підстав. Незважаючи на це, Національна Селянська партія делегувала на пост міністра Еміля Гатегану, а Ліберальна — Михайла Рамнічану. Втім, це були міністри без портфелів, які мали мізерний вплив. Після такого символічного компромісу Сполучені Штати і Британія визнали уряд Грози.

Вибори, проведені в листопаді 1946 року, характеризувала напружена атмосфера примусу. Опозиційні газети було закрито, повсюди панували спантеліченість і страх, які унеможлилювали будь-яку передвиборчу боротьбу. Прихильники уряду, як і слід було очікувати, отримали переважну більшість голосів. В парламенті, який складався з 414 осіб, Національна Селянська партія здобула 32 мандати, а ліберали — 3; решта місць належало керованому комуністами FND та його прихильникам. Після цього Гатегану та Рамнічану подали у відставку і влада в уряді повністю перейшла до FND.

Після підписання остаточного мирного договору між державами-союзницями та Румунією в лютому 1947 року, весь західний дипломатичний нагляд за діями комуністів у цій країні було знято. Тепер партія могла рішуче виступити проти решти опозиції. Перед війною головна політична влада належала Національній Селянській та Ліберальній партіям, а їхні лідери користувалися величезним впливом. Щоби підірвати

сили селянської партії, уряд у липні арештував Маніу та Мігалаче й звинуватив їх у співробітництві з американською розвідкою з метою організації перевороту і створення в країні баз повітряних сил США. Обом присудили довічне ув'язнення. Звернімо увагу на те, що проти опозиції вже висувалися не звинувачення у “колабораціонізмі з окупантами”, а сфабриковані дані про її зрадницькі зв'язки з Вашингтоном.

Остаточний прихід комуністів до влади був уже не за горами. У серпні 1947 року Національну Селянську та Ліберальну партії було офіційно розпущено. Наступного місяця соціал-демократів примусили злитися з комуністами в Об'єднану Робітничу партію. Водночас, відбулася чистка в міністерстві зовнішніх справ, яке довго залишалося оплотом консервативних сил. Татареску замінили на Паукер. Останнім кроком стало вимушене зречення Михайла від престолу в грудні того ж року. У березні 1948 року були проведені ще одні вибори, в яких Об'єднана Робітничка партія отримала 405 з 414 парламентських мандатів. До переможної коаліції також входили Плугатарський Фронт, Національна Народна партія (колишній Союз Патріотів) та Спілка Угорського Народу. Гроза все ще був головою уряду, однак всі найбільш відповідальні пости вже належали комуністам: Паукер залишилася міністром зовнішніх справ; Лука став міністром фінансів, Георгеску — міністром внутрішніх справ, Боднараш — міністром оборони, Георгіу-Деж — міністром національної економіки, а Банаціу, який замінив Петрешкану, — міністром юстиції.

Болгарія

В Болгарії керівництво компартії від початку було в сильнішій позиції, ніж румунське. Болгарські комуністи відігравали важливу роль у політиці міжвоєнного періоду і мали багато прихильників. В них також було досить союзників серед інтелігенції. Хоча Вітчизняний Фронт очолювали комуністи, він насправді був доволі міцним блоком сильних партій, серед яких були соціал-демократи, пладненські аграрії та члени групи “Звено” — всі вони ще раніше набули значного політичного впливу. Не менш важливою була і наявність у болгарського народу давньої симпатії до росіян. До того ж, радянські солдати поводити себе в Болгарії куди дисциплінованіше, ніж в Румунії чи Югославії, чим створили довкола свого приходу на болгарські землі мало не дружню атмосферу. Нарешті, компартія в Болгарії мала ще й ту перевагу, що посідала міністерства

внутрішніх справ та юстиції, які були передані під контроль її представників після вересневого заколоту. Через те її лідерам було зовсім не важко просіяти ряди державного апарату і поставити на важливі посади своїх людей. Щоправда партія була все ще нечисельною. У вересні 1944-го в її лавах було менше 15 тисяч; можливо, не більше 8 тисяч. Тому комуністам доводилося шукати співпраці з іншими політичними силами.

Попри ці переваги, Вітчизняний Фронт прийшовши до влади, швидко здобув репутацію найбільш терористичного з повоєнних режимів. Була здійснена масштабна спроба викоринити будь-яку опозицію. “Народна міліція” розпочала масові арешти, підозрюваних допитували “народні суди”. В такий спосіб, для багатьох громадян відкрилися широкі можливості як помститися за колишні образи, так і здобути собі якісь вигідні пости. У грудні 1944 року Вітчизняний Фронт розпочав судовий процес над членами регентської ради та колишнього уряду. А відтак, за вирокami трибуналу, були страчені князь Кирило, генерал Міхов, Філов, Божилов, Багрянов, 25 міністрів воєнного часу та 68 депутатів парламенту. Муравйова засудили до пожиттєвого ув’язнення, а демократа Мушанова та члена правого крила аграріїв Гічева засадили за ґрати на тривалий термін. За даними уряду, було страчено 2 тис. 138 осіб з-поміж 10 тис. 897, які перебували під слідством; однак насправді репресували набагато більше²⁰. Брутальності та незаконності цих вироків було досить, щоб зовсім залякати населення і засіяти серед нього настрої пасивної покірності.

Найсильнішою опозиційною силою, яка не давала комуністам повністю перебрати контроль в країні у свої руки, був все ще дуже впливовий Аграрний союз. Попри участь Пладненської групи у Вітчизняному Фронті, дехто з її членів намагався не допустити панування комуністів у цій коаліції. У вересні 1944 року з-за кордону повернувся др. Г. М. Димітров, який одразу ж обійняв пост секретаря Аграрний союз. Надалі він спробував відстояти для своєї партії незалежну позицію; переконання самого Димітрова були прозахідними. Втім, незадовго, зіткнувшись з постійною обструкцією та занепокоєнням в лавах союзу, Димітров пішов з посади, передавши її Ніколі Петкову. Пізніше Димітрову вдалося виїхати за кордон з американською місією, після чого він емігрував до Сполучених Штатів. На якийсь час здавалося, що Петкову вдасться налагодити співпрацю з компартією. Він від початку координував

²⁰ Wolff, *The Balkans in Our Time*, p. 293.

свої дії з Вітчизняним Фронтом і схилився до зближення з СРСР. Однак і він невдовзі став конфліктувати з комуністами, які намагалися повністю нейтралізувати вплив аграріїв.

Оскільки напряму захопити владу в Аграрному союзі не вдавалося, компартійне керівництво вирішило розколоти його на фракції, а тоді взяти під свій контроль одну з них. У травні 1945 року союз провів з'їзд, на якому комуністи висунули на пост її секретаря свого кандидата Олександра Оббова. Йому справді вдалося, за підтримки делегатів-комуністів, змістити Петкова і захопити владу у центральній організації – так що тепер саме Оббов та його послідовники представляли Аграрний союз в коаліції Вітчизняного Фронту. Подібну тактику застосували і до соціал-демократів: і тут знайшлися охочі співпрацювати з комуністами. Утворилася ситуація, коли ті аграрії та соціал-демократи, які входили до Вітчизняного Фонду, насправді не репрезентували позицій більшості членів своїх партій. Окремі групи соціалістів та аграріїв, звісно ж, перебували поза коаліцією.

У березні 1945 року Вітчизняний Фронт провів з'їзд у Софії, на якому Георгія Димітрова було обрано президентом його центрального комітету. Як колишній керівник Комінтерну, Димітров набув значного авторитету серед комуністів в усьому світі. Він довгий час мешкав у Радянському Союзі і мав радянське громадянство, яке змінив, коли отримав пост у Болгарії. Провівши більшу частину свого життя у вигнанні, він повернувся на батьківщину лише у листопаді 1945 року, через 11 місяців після свого обрання. Тим часом, влітку 1945 року, уряд оголосив, що буде проведено нові вибори. Між членами коаліції одразу ж почалися суперечки. Комуністичне керівництво Вітчизняного Фронту наполягало, щоби організація пропонувала виборцям єдиний список. Однак, “Звено” і фракція аграріїв хотіли мати власні списки. Тиск на незгідних був таким сильним, що Петков навіть подав апеляцію до урядів США та Британії, вказуючи на порушення Ялтинської Декларації Звільненої Європи. Через протести уряд відклав вибори на три місяці, хоча на їхні результати це жодним чином не вплинуло.

Вибори було проведено у листопаді 1945 року, вони супроводжувалися постійним втручанням поліції та різноманітними махінаціями; завдяки їм Вітчизняний Фонд виборів 86% всіх голосів. З огляду на таку ситуацію, питання правомірності болгарських виборів розглядалося на зустрічі міністрів зовнішніх справ у Москві, проведеній у грудні того ж року. Як і у випадку з Румунією, міністри рекомендували ввести в уряд

по одному представнику від кожної опозиційної партії, хоча в Болгарії цієї рекомендації так і не було дотримано. Натомість, комуністичне керівництво продовжило свою кампанію проти решти незалежних політичних сил, включно з тими, які раніше виявляли готовність співпрацювати. Влітку 1946 року мішенню критики стало “Звено”. Велчева було зміщено з посади міністра збройних сил і він закінчив свою політичну кар’єру на посту представника болгарського уряду у Швейцарії. Кімон Георгієв, щоправда, ще якийсь час залишався прем’єром.

Тоді ж стало зрозуміло, що з монархією доведеться покінчити. Упродовж двох програних Болгарською державою воєн ця інституція втратила всі рештки популярності. Після плебісциту з цього питання, проведеного у вересні 1946 року, Симеон з матір’ю залишили країну. Оскільки йшлося про зміну конституційного ладу, слід було обрати делегатів для участі у Великій Національній Асамблеї. І ці вибори характеризувалися насильством і шахрайством влади. Опозиційним партіям й справді дозволили запропонувати виборцям окремі списки кандидатів, однак всіляко перешкоджали у проведенні агітаційних кампаній. Складність їхнього становища ілюструє той факт, що

“влітку 1946 року 15 членів центрального комітету соціалістичної партії, 7 з 22 членів “Президії” Аграрного союзу і 35 із 80 членів Верховної Ради цього ж союзу були ув’язнені або перебували в концентраційних таборах. Прикладом підстав, на яких проводилися арешти, може бути справа журналіста-аграрія Кунева. Його звинуватили в тому, що в одній зі своїх статей він “в абсолютно кримінальній манері назвав теперішній болгарський уряд політичними та економічними мрійниками”²¹.

На виборах, які були проведені у жовтні, Вітчизняний Фронт здобув 78% голосів, а опозиція – 22%. Прем’єром нового уряду став Димітров, а його віце-прем’єром та водночас міністром зовнішніх справ – Георгієв. Вибраний до Асамблеї Петков відкрито звинуватив комуністів в узурпації влади і назвав Димітрова інструментом в руках радянського уряду. Опозиції ще деякий час дозволили продовжувати в тому ж дусі, оскільки болгарський уряд очікував на затвердження західними союзниками остаточного мирного договору. Однак, у червні 1947 року, наступного ж дня, після того як сенат США

²¹ Hugh Seton-Watson, *The East European Revolution* (New York: Praeger, 1951), p. 216.

затвердив цей документ, Петкова було заарештовано. У серпні суд виніс йому смертний вирок, а у вересні, незважаючи на протести західних урядів, Петкова повісили. Через тиждень після цієї події США офіційно визнали болгарський уряд. Після завершення розправи над аграріями, комуністи так само вирішили позбутися опозиційних соціал-демократів, які все ще намагалися провадити незалежну політику. До кінця 1947 року Болгарія була вже під повним контролем комуністів; було введено в дію нову конституцію.

Югославія

Комуністичний режим в Югославії був, звісно, у найкращому становищі з-поміж усіх інших соціалістичних урядів Східної Європи. Партизанські сили чисельністю у 800 тисяч повністю контролювали територію країни. На югославських землях не було ні радянських, ні військ союзників, а тому й не йшлося про втручання будь-якої із сторін у внутрішню політику цієї держави. В руках AVNOJ опинилася не тільки центральна влада, але й ефективна адміністративна структура, якою ще за війни партизани охопили всі райони країни.

Єдиним обмеженням цієї влади була підписана Тіто та Шубашичем угода про участь в уряді представників лондонського еміграційного уряду-у-вигнанні. 1 листопада 1944 року, одразу ж після взяття Белграда, обидва лідери підписали ще одну угоду, в якій були деталізовані всі попередні домовленості. Сторони погодилися, що король Петер не приїжджатиме в країну, доки в ній не відбудеться плебісцит з питання доцільності повернення монархії; до того часу країною керуватиме регентська рада. AVNOJ мала бути розширена за рахунок тих членів колишнього парламенту, які в роки війни не стали колабораціоністами. Хоча б на короткий час ця Рада мала стати законодавчим органом країни. Король Петер не вважав ці умови прийнятними; він вказував, що югославська конституція не дозволяє створювати регентську раду якщо король здатен керувати країною. Однак під сильним тиском британського керівництва він, врешті, на все погодився. У березні 1945 року три члени уряду-у-вигнанні приєдналися до уряду Тіто: Шубашич, лідер Сербської Демократичної партії — Мілан Грол та близький соратник Шубашича і член Хорватської Селянської партії — Юрай Шутей.

— Водночас було створене регентство, до складу якого увійшли серб, хорват і словенець. У березні, як того й слід було

чекати, регентська рада призначила Тіто прем'єром і зобов'язала його сформувати уряд. Тіто, окрім прем'єрства, посів ще й пост міністра збройних сил, а Шубашич став міністром зовнішніх справ. З 28 міністерських посад, всі крім п'яти, дісталися колишнім партизанам. Попри все союзницькі уряди визнали цей режим. Домовленості про розширення AVNOJ жодним чином не заважали і не применшували впливу комуністів у цій організації. Останній раз парламент було обрано у 1938 році, а розпущено — у 1939-ому; багато депутатів загинули в роки війни; інших слід було знищити з політичних причин. Врешті, до AVNOJ додалися 39 колишніх депутатів, а також 69 членів не-комуністичних партій і ще 13 визначних громадян держави. У серпні 1945 року цей орган було оголошено тимчасовим парламентом Югославії. Після цього розпочалися приготування до виборів.

Незважаючи на свою могутність та авторитет, партизанський режим вдався до тих самих методів залякування, які застосовувалися деінде. Було створено потужний апарат таємної поліції під керівництвом Олександра Ранковіча. Спершу ця організація називалася Відділ Народної Безпеки (OZNA), однак незадовго назву змінили на Службу Державної Безпеки (UDBA): влада безперешкодно використовувала поліцію і широку сітку шпигів та інформаторів щоби знищити опозиційні сили: скоро більшість політичних партій вже не могли нормально функціонувати. Більше того, у безвиході опинилися троє членів уряду-у-вигнанні: вони більше не могли виконувати своїх обов'язків, оскільки влада політичні рішення з ними вже не узгоджувала. Грол подав у відставку у серпні 1945 року, а двоє його колег — у вересні. Надалі Шубашича помістили під домашній арешт. Опозиційні партії не мали змоги ні проводити передвиборчу кампанію, ні друкувати партійні газети, а тому вони просто бойкотували вибори. Таким чином, Сербська Радикальна, Аграрна, Демократична та Хорватська Селянська партії участі у виборах не брали.

Вибори були проведені у листопаді 1945 року. Окремих громадян позбавили виборчих прав через їхню діяльність в роки війни. Попри те, що виборцям пропонували тільки список урядової партії, дозволялося висловлювати незгоду. Теоретично, ці вибори були таємними, однак махінації і насильницькі дії влади, фактично, зводили можливість голосувати "проти" нанівець. До того ж ширилися чутки, що поліція всеодно знатиме, хто як проголосував. влада доклала всіх зусиль, щоб якомога більше громадян взяли участь у виборах, а на

вулицях міст відбулися масові мітинги на підтримку її кандидатів. З усіх мешканців країни проголосували 88%, а 90% з них — висловили схвалення урядовим претендентам.

У листопаді 1945 року відбулася перша сесія конституційної асамблеї. Народні обранці скасували монархію і проголосили утворення Народної Федеративної Республіки Югославія. Після того як було ухвалено нову конституцію, асамблея перейшла до творення інших законів. Вся влада тепер належала комуністам. Хоча представники інших політичних сил входили до уряду, вони трактувалися як прості громадяни і не співвідносилися з їхніми колишніми партійними осередками. Не існувало навіть допустимої або толерованої опозиції. Перехід відбувся порівняно легко. Західні уряди не мали засобів впливу на нову владу країни; югославське партизанське керівництво могло не зважати на параграфи Ялтинської декларації. В такому становищі було більш ніж сумнівно, щоби уряд Тіто, попри його угоди з Шубашичем, повернувся до традиційної партійної системи або дозволив проведення справді вільних виборів.

На відміну від решти комуністичних держав Східної Європи, Югославія стала федерацією (див. карту 12). З метою вирішення найбільш гострих довоєнних національних протистоянь, країну розділили на 6 республік: Боснію-Герцеговину, Македонію, Сербію, Словенію, Хорватію та Чорногорію. В самій Сербії було також утворено 2 окремих провінції — автономний край Косово з албанською більшістю та автономний край Воеводина, в якому мешкали угорці, румуни, серби, хорвати, словаки та українці. Офіційними мовами було визнано македонську, сербську, словенську та хорватську; албанська та угорська функціонували на рівні з офіційними у відповідних автономіях. Три найбільші релігійні громади — католицька, православна та мусульманська — продовжували існувати, однак з певними обмеженнями, типовими для решти соціалістичних країн. Таким чином, Югославія мала набагато складнішу внутрішню структуру, ніж будь-яка інша країна з-поміж її сусідів.

Албанія

Ситуація в Албанії дуже нагадувала югославську: керований комуністами LNC невдовзі став Демократичним Фронтом і повністю захопив владу в країні після того, як німецькі війська залишили Тирану, в листопаді 1944 року. Як і в інших країнах, комуністичне керівництво під проводом Ходжі негайно стало докладати всіх зусиль, щоби знищити будь-яку опозицію до

Карта 12. Повоєнна Югославія: федеральна організація

своєї влади — як всередині самого фронту, так і збоку інших партій. Лідери та члени колишніх урядів, які могли своїм авторитетом зашкодити компартії, були одразу ж заарештовані як “воєнні злочинці”; керував цими травестійними процесами міністр внутрішніх справ Кочі Дзодзе. Паралельно тривала кампанія проти західних держав, зокрема Британії, відносини з якою в албанського режиму були на той час дуже поганими.

У грудні 1945 року було проведено вибори за єдиним списком Демократичного Фронту. Виборцям також надавали можливість висловити незгоду з пропонуваними кандидатурами, але єдиний в таких умовах страх паралізував будь-яку опозиційну активність. За офіційними даними, проголосувало 92% виборців і 93% з них підтримало Демократичний Фронт. Новий парламент зібрався у січні 1946 року і приступив до реорганізації держави. Монархію було скасовано, а натомість

проголошено республіку. Нова конституція Албанії була майже ідентична з конституціями Югославії та СРСР.

Попри свою перемогу, албанський уряд опинився у вельми скрутному становищі — особливо у взаєминах із зовнішнім світом. Нову владу все ще не визнавала жодна з великих світових держав; тим часом однією з реалій албанського політичного життя залишався сильний югославський вплив. Небезпека так само нависла і над національними землями. Албанський уряд побоювався, що британці, які на той час хазяйнували в Афінах, підтримають грецькі претензії на частину албанської території; у липні 1946 року їхню законність визнав навіть американський сенат. Ситуація в Косово також залишалася небезпечною. Після відступу німецьких військ, район захопили югославські партизани — далі серби почали масово вирізати албанців. І хоча югославська компартія на конференціях у 1928 році в Дрездені та у 1940 році в Загребі висловлювалася за передачу Косово Албанії, тепер, коли партизанський режим захопив владу в Белграді, було зрозуміло, що новий уряд захищатиме довоєнні кордони Югославії. Хоча албанській громаді в Косово було надано деякі автономні права, Тіто, звісно, аж ніяк не підтримував принцип національного самовизначення, якщо це вело до поділу югославських земель. Питання Косово залишилося джерелом непорозуміння між обома державами.

ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА

Під час Другої світової війни партизанські загони, як ми вже знаємо, активно діяли у гірських районах Албанії, Греції та Югославії. З огляду на важливу роль, яку колишні учасники партизанських загонів відігравали в політиці держав після закінчення війни, є сенс сказати кілька слів про переваги та недоліки цього руху. Попри те, що партизани порівняно мало впливали на загальний результат війни, саме цей рух створив пізніше комуністичні уряди — зокрема, уряд у Югославії. Подібно до того, як націоналістичні лідери балканських повстань XIX століття згодом ставали керівниками перших національних держав, партизанські ватажки, об'єднані у так званий "Клуб 41-го", також зайняли у югославському суспільстві привілейовані позиції. До партизанів ставилися з такою великою шаную, що навіть уряди Румунії та Болгарії, на території яких партизанська боротьба не набула великого розмаху і зводилася максимум до оборонних дій, вважали за потрібне всіляко наголошувати на її важливості. Уряди навмисне створили культ

партизанської боротьби та патріотизму, щоб здобути підтримку своїй владі в очах народу. Однак, такого не сталося у Греції, де партизанська боротьба дуже скоро стала асоціюватися виключно з комуністами та їхньою поразкою в громадянській війні 1946–1949 років.

За роки війни партизанський рух приваблював молодих ідеалістів, а також до нього долучалися ті, хто не мав іншого виходу і мусив іти в гори. Водночас комуністична ідеологія обіцяла прихід кращого майбутнього – чистого і гуманного – відмінного від корумпованих та насильницьких режимів минулого. Багато-кого дивував і захоплював героїзм молодих борців. К. М. Вудгаус, який побував у Греції з британською розвідницькою місією, писав, що члени грецької компартії “міцні, дисципліновані, обережні, навчені досвідом”. Що “більшість з них не схожі на звичні нам образи змовників-конспіраторів; це просто патріотичні, благородні чоловіки та жінки, натхненні невизрадною ще ідеєю нової і кращої Греції”²². Фіцрой Маклін подібно відгукується про югославських партизанів та про їхню гордість за свої подвиги: “Їхньою гідністю та відданістю неможливо не захоплюватися. Життям кожного з них керує сувора дисципліна і порядок: жодної пиятики, жодного грабунку, жодних плотських утіх. Неначе кожен і кожна з них пов’язані великою присягою, присягою частково військовою, частково ідеологічною”²³.

До того ж, партизанська боротьба накладалася на давню традицію мешканців гір. Американський історик, який побував у Греції в 1946 році, вказує на економічний стимул, який полегшував ЕАМ/ЕЛАС набір нових бійців; молодь кидала дім, коли

“життя на батьківському обійсті ставало нестерпним. Думка про те, що дорослі сини продовжують перебувати в батьківському домі, коли в ньому й так небагато харчу, була нестерпною і для молоді, і для старих. Від синів чекали, що вони самі зароблятимуть собі на хліб... Найлегше було приєднатися до загону розбійників – така традиція існувала століттями. Адже коли мирної роботи для горянина не знаходилося (а в 1941–1944 так воно і було) він, принаймні, між взяти рушницю і йти вимагати своєї частки в селян на рівнині. А якщо пощастить, то щось із награваного можна було принести й додому. Оскільки ж, все це ще й повивав серпанок патріотизму та героїки, то такій нагоді вирватися з безплідного спокою життя у гірському селі годі було опиратися”.

²² Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 20.

²³ Maclean, *Eastern Approaches*, pp. 324–325.

Той самий автор вказує на подібну ситуацію і в Югославії – єдиній з європейських країн, в якій партизанський рух виник одразу ж після окупації: “Югославія, поруч із Грецією, були єдиними країнами Європи, в яких існували напівголодні гірські села, а традицію ставати розбійниками вважали героїчною. В інших країнах партизанські рухи активізувалися, лише коли до падіння німецької влади чекати залишалися недовго”²⁴.

Однак, попри весь ідеалізм ці рухи мали і негативний бік. Товариськість, відвага, дисципліна та інші благородні риси були притаманні лише для взаємин всередині партизанського загону або між друзями. До ворогів, чи це були співвітчизники, чи окупанти, ставилися безжально і жорстоко; подібним чином повоєнні режими, які зросли з партизанського руху, почали поводитися і з опозиціонерами. Про різанину албанців у Косово та хорватів у Бляйбургу ми вже згадували. Боротьба в горах, де жодна зі сторін не брала полонених і не шкодувала поранених ворогів, була ще більш брутальною. Ось як описує власну розправу над двома полоненими німецькими солдатами Мілован Джилас – найвизначніший партизанський письменник:

“Я зняв рушницю з плеча. Ми не боялися німецького вогню, бо вороги були вже метрів за 40, ми чули їхні вигуки. Тоді я вдарив одного з полонених по голові. Приклад тріснув, а німець повалився на спину. Я вихопив ножа і одним рухом перерізав йому горло. Тоді я передав ножа Раї Недельковичу, політпрацівнику, якого знав ще до війни – німці вирізали його село у 1941-ому. Неделькович вдарив ним другого німця, котрий почав корчитися від болю, але скоро затих. Потім ми розповіли, що я заколов німця у рукопашному бою. Хоча насправді німці, як і в більшості випадків, були наче паралізовані, не оборонялися і не намагалися втекти”²⁵.

²⁴ William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II* (Chicago, University of Chicago Press, 1978), pp. 66, 67.

²⁵ Milovan Djilas, *Wartime* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977), p. 283.

РОЗДІЛ VIII

ПОВОЄННІ ВРЕГУЛЮВАННЯ: ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ГРЕЦІЇ ТА ЮГОСЛАВО-РАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ

РОЗВАЛ КОАЛІЦІЇ СОЮЗНИКІВ

Як ми вже знаємо, до закінчення війни переможним союзникам так і не вдалося досягти будь-яких попередніх угод про умови майбутнього миру. Сполучені Штати продовжували вірити в ефективність майбутньої Організації Об'єднаних Націй та покладатися на такі примарні заяви, як Ялтинська Декларація Звільненої Європи. Набагато практичніший Черчиль спробував домогтися двостороннього порозуміння у питанні сфер впливу, принаймні, на Балканах. Через брак відповідних домовленостей майбутнє Центральної та Східної Європи залишалося в руках окупаційних армій. Найпершим це зрозумів Сталін, який у квітні 1945 року висловив Тіто своє бачення “відмінної природи” тогочасної ситуації: “Це вже не така війна, як колись; тоді хто захоплював територію — намагався накинути їй свою соціальну систему, тепер кожен намагається поширити свою соціальну систему на стільки, на скільки можуть сягнути його армії. І по-іншому бути не може”¹.

Щоправда у 1945-ому багато аспектів майбутнього миру ще неможливо було передбачити. Тоді у Європі ще не зовсім усвідомлювали, наскільки зменшилися влада і вплив Британії та Франції, і наскільки багато тепер важить позиція Радянського Союзу та Сполучених Штатів. Уряди держав-союзниць кинули всі свої сили на ліквідацію далекосхідного конфлікту. Однак, переможці у війні в цьому регіоні мали різну мету. Як і в інших подібних випадках в минулому, суперечності між ними ставали все більш видимими з наближенням кінця бойових дій. Протягом самої війни головні рішення приймали Рузвельт, Черчиль

¹ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (New York: Harcourt, Brace & World, 1962), p. 114.

і Сталін, за участю їхніх штабів. І ще навіть під час війни вимальовувалися відмінності їхнього світогляду. Сталіна лютило те, що союзники, як він вважав, постійно відкладають відкриття другого фронту: в нього виникала підозра, що Захід чекає поки німецька та радянська армії виснажать одна одну. І західні держави, і СРСР непокоїлися, що протилежна сторона може підписати з Німеччиною сепаратний мир. Окрім того, союзники по-різному розуміли причини і важливість цієї війни. В лютому 1946 року Сталін в одній зі своїх промов торкнувся цього питання:

“Було б неправильно думати, що ця війна стала наслідком випадковості або ж помилки котрогось із державних діячів. Хоча цього й не можна заперечити, основними причинами війни все ж таки стали закономірності розвитку економічних та політичних сил в умовах монопольного капіталізму.

Марксисти переконано заявляють, що капіталістична система світової економіки містить елементи війни та кризи, і що світовий капіталізм не розвивається, а лише рухається через кризи та катастрофи. Нерівність розвитку капіталістичних країн призводить часами до серйозних конфліктів у їхніх взаєминах; тоді групи країн, які вважають себе недостатньо забезпеченими природними ресурсами та ринками збуту намагаються змінити стан справ за допомогою сили своїх армій.

Врешті, внаслідок цих суперечностей, капіталістичний світ ділиться на два табори – і починається війна”².

Іншими словами, радянський диктатор вважав справжньою причиною Другої світової війни не напад Німеччини на Польщу або бажання Британії та Франції зберегти баланс сил у Європі, а неминуче суперництво між двома капіталістичними таборами, різниця ідеологій яких видавалася йому незначною.

Головні пункти суперечностей між країнами Заходу та СРСР не належать до кола тем цієї книги: конфлікт між союзниками виник з приводу врегулювання політичного і територіального статусу Польщі та визначення майбутнього Німеччини. Хоча Сталін залишався при владі ще 8 років, ці питання довелося вирішувати новим лідерам на Заході. У квітні 1945 року Рузвельт помер, а його наступником у Білому Домі став Гарі С. Трумен. Вибори у Британії, в липні 1945 року, обернулися поразкою Черчіля і консервативної партії і стали перемогою для лейбористів під головуванням Клемент Аттілі. Він і став прем'єр-міністром; новим секретарем з міжнародних

² *New York Times*, February 10, 1946, p. 30.

питань було призначено Ернеста Беніна. Попри те, що ці урядовці спершу виглядали надто недосвідченими, щоби справитися з поточними міжнародними проблемами, надалі вони виявилися набагато стійкішими та жорсткішими у своєму ставленні до СРСР за своїх попередників.

У липні-серпні 1945 року керівники урядів знову зустрілися – цього разу у Потсдамі. Сполучені Штати, все ще побоюючись затяжної війни з Японією, сподівалися заручитися підтримкою Радянського Союзу на Далекому Сході. Тим часом, відносини між союзниками ставали все більш напруженими. Уряд СРСР, окрім своїх попередніх вимог, висловив ще й бажання мати військово-морську базу на Босфорі або Дарданелах і вимагав переглянути угоду про статус Проток. Тепер мішенню дипломатичного тиску стала Туреччина. Ще за якийсь час до Потсдаму Радянський Союз скасував свій договір про ненапад і дружбу з цією країною і зажадав від неї передачі Карсу та Ардагану. Таким чином, СРСР знову висунув на Близькому Сході ті самі вимоги, що й в угоді з Гітлером у листопаді 1940 року. Однак, ще до закінчення Потсдамської конференції війна на Далекому Сході несподівано швидко і прикро закінчилася. Ще на початку засідань, 16 липня, США оголосили про випробування атомної бомби. А 6 та 9 серпня бомби скинули на Хіросіму і Нагасакі. Передбачаючи швидке закінчення війни і бажаючи забезпечити собі місце за столом мирних переговорів, Радянський Союз 9 серпня оголосив війну Японії; японці капітулювали 14 серпня.

Після завершення воєнних дій у Європі й Азії, Сполучені Штати, безперечно, стали найсильнішою державою у світі: Чисельність їхніх військ дорівнювала чисельності радянської армії, однак лише США мали найпотужнішу на той час зброю – атомну бомбу, монополією на яку вони володіли до 1949 року. Втім, спершу уряд США зовсім не прагнув скористатися своєю військовою перевагою. Народ Сполучених Штатів прагнув якомога швидше повернути свої війська додому і позбутися всіх іноземних зобов'язань. Надії все більше покладалися на міжнародні переговори та діяльність ООН. Саме в цей період СРСР вдалося поширити свій вплив у Східній Європі. Незважаючи на Ялтинські угоди, керовані комуністами коаліції, за активної підтримки Радянського Союзу, прийшли до влади в Албанії, Болгарії та Югославії – у 1945 р, у Польщі – 1947, а в Чехословаччині, Угорщині та Румунії – у 1948-му. І в кожному з цих випадків комуністичне домінування досяглося махінаціями на виборах та неконтрольованим використанням

поліцейського тиску, що, звісно ж, суперечило союзницьким домовленостям про повоєнну розбудову Східної Європи.

До того часу США мало цікавилися долею країн цього регіону, за винятком Польщі, чия діаспора спромоглася набути за океаном політичного значення. Раніше американські державні діячі виступали проти поділу сфер впливу, проте не пропонували жодних альтернатив для підтримання дипломатичного балансу в цій частині Європи. Коли комуністи почали застосовувати неправомірні методи, щоби захопити владу, лідери опозиції східноєвропейських країн неодноразово зверталися до представників Сполучених Штатів, допитуючись чи має намір їхній уряд захищати положення Ялтинської Декларації, які мали дати змогу країнам “створити тимчасові владні органи за участю найширших демократичних сил суспільства, а далі забезпечити вільні вибори, які уможливлять формування урядів, відповідних волі цих народів”³. Скажімо, Юліу Маніу просив повідомити, чи збираються США перешкоджати поширенню комуністичного впливу в Румунії; в протилежному випадку його партія збиралася укласти найкращу можливу угоду із окупаційною владою. Румунам було дано відповідь, що Сполучені Штати сприятимуть формуванню в країні справді представницького уряду, хоча на той час у Вашингтоні жодним чином не знали, як протистояти обструкційним планам Кремля. Таку політику США завжди критикували:

“Американські урядовці не хвилювалися через той факт, що між ідеалістичними заявами Сполучених Штатів та їхніми можливостями втілити задеклароване існувала прірва; вони також не були готові до подальших звинувачень у безвідповідальності та зраді ... Чинників держдепартаменту США дивувало, що лідери опозиції та американські представники в цих країнах сприйняли риторику їхнього уряду як серйозний намір всіма засобами сприяти дотриманню обумовлених принципів ... Американці ніколи не намагалися вказати СРСР, що вони можуть, а чого не можуть сприйняти в діях Радянського Союзу у Східній Європі. Тим часом, ці ж урядовці цілком розуміли, що СРСР “домінуватиме” у Східній Європі після війни, оскільки має там, на відміну від США, прями інтереси. Втім, ніхто ніколи не пояснював, що криється за подібними заявами”⁴.

Неспроможність чітко сформулювати і дотримуватися якоїсь певної політики стосовно Східної Європи, звісно ж, мала своїми

³ Цит. за кн.: Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time* (New York: Norton, 1978), p. 265.

⁴ Lynn Etheridge Davis, *The Cold War Begins* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1974), pp. 390–391.

причинами брак загальної зацікавленості справами цього регіону серед американців та їх представників у Конгресі, окрім тих випадків, коли це напряду зачіпало їхні інтереси. Проблеми Східної Європи вважалися периферійними, оскільки не були життєво важливими для США у політичному чи військовому сенсі. За таких умов було дуже мало надії, що уряд Сполучених Штатів зробить якісь рішучі кроки, щоб запобігти приходу комуністів до влади у східноєвропейських столицях. Тим часом, без прямої силової загрози збоку західних держав вплинути на події в регіоні не було жодної можливості. А їхні грандіозні декларації лише дезорієнтували ті сили, які симпатизували Заходу.

Незважаючи на те, що наприкінці війни до влади в Болгарії та Румунії прийшли контрольовані комуністами коаліції, а в Албанії та Югославії – повністю комуністичні уряди, Греція рухалася іншим шляхом. Втім, у справі цієї держави також втручалися ззовні. Перший етап громадянської війни закінчився на початку 1945 року, і в країні розпочали підготовку до виборів. Однак, головні внутрішні конфлікти так і не були вирішені. Невдовзі США і Британії довелося визначитися у їхній політиці на Балканах та на усьому Східному Середземномор'ї. Ті самі питання постали й перед СРСР у 1948 році, коли Югославія порвала з радянським табором і в балканській політиці знову склалася кризова ситуація. Великі суперечності повоєнного часу головним чином стосувалися політичних та ідеологічних, а не територіальних питань, якщо не рахувати конфлікту за приналежність Трієсту. Повоєнна карта Балкан (карта 13) не містила радикальних змін. Хоча Румунія змушена була передати Бесарабію та Північну Буковину Радянському Союзу, а Південну Добруджу – Болгарії; вона повернула собі Трансильванію. Греція отримала від Італії Додеканезькі острови. Югославія також отримала колишні італійські території, однак, як буде показано далі у цьому розділі, було задоволено лише частину її прагнень.

ГРЕЦЬКА ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1946–1949 рр.

Упродовж того часу, коли комуністи прийшли до влади у деяких балканських державах, політична ситуація у Греції також дестабілізувалася. Як ми вже знаємо, у грудні 1944 року британський уряд зробив кілька рішучих кроків, щоб не випустити цю країну з-під свого контролю. Протягом кількох місяців і справді здавалося, що Британія залишиться панувати в Середземномор'ї, а Греція стане головним форпостом

Карта 13. Балкани у повоєнну еру

британської влади в цьому регіоні. Маючи такі політичні перспективи, представники британського уряду уважно стежили за подіями в Афінах і всіляко сприяли повоєнному відновленню грецької економіки. Британські фахівці допомагали у становленні грецьких фінансової та правової систем, створенні дієвої поліції, надавали економічну та гуманітарну допомогу. Генерал Скобі та посол Британії сер Р. Ліпер набули значного авторитету й зокрема виступали консультантами у створенні всіх 8 урядів, які змінилися в Греції з січня 1945 до квітня 1946 року. Ось, що пише безпосередній свідок цих подій: “Аж до 1947 року британське керівництво призначало і звільняло грецьких прем’єр-міністрів, абсолютно незважаючи на конституційні

формальності. Британські експерти диктували економічні та фінансові стратегії, оборонну та міжнародну політику, кроїли системи законодавства та безпеки, визначали пріоритети у сфері розвитку профспілок та регулювання безробіття”⁵.

Загалом, британські радники співпрацювали з поміркованими та прогресистськими силами грецької політики, такими як партії Папандреу, Пластираса та Софоуліса. В той час праві та роялісти змогли зміцнити свій вплив на новостворені поліцію і Національну Гвардію. Все більша присутність Британії викликала критику збоку лівих сил та частково США, які не втратили інтересу до грецьких подій. З іншого боку американські фонди склали основу масованої допомоги, яку постачало до Греції Управління Організації Об’єднаних Націй з питань Допомоги та Реабілітації (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA), чим країну було врятовано від голоду.

Тим часом, колишні політичні коаліції перегрупувалися; тепер вплив мали Народна партія під керівництвом Цалдаріса, ліберали Софоуліса, Національно-Ліберальна партія Гонатаса та Зерваса і Національно-Політична Спілка очолювана послідовниками Папандреу Панагіотисом Канелопулосом та Софоклісом Веніцелосом. Як і раніше, партії гуртувалися довкола окремих сильних політиків. Такі угруповання дуже легко формувалися, однак їхня нестійкість спричиняла загальну нестабільність політичного життя країни.

Попри те, що праві сили та центристи були розділені на кілька фракцій, ліві склали ще більш хаотичну мозаїку. До 1945 року коаліція ЕАМ суттєво ослабла. Багато з її колишніх учасників були налякані подіями грудневої громадянської війни та жорстокості збоку прихильників обох таборів, включно з масовим винищенням інакомислячих та арештами заручників. Республіканській лівіці, яка складалася з невеликих груп на кшталт аграріїв та соціалістів, кожна з яких мала власну програму, бракувало сильного центру. Головним моментом їхньої згоди було гостре небажання повернення королівської влади; з усіх інших питань вони постійно конфліктували. З-поміж усіх лівих партій найсильнішою, незважаючи на її внутрішні суперечності, залишалася грецька компартія (ККЕ).

Упродовж війни центральною постаттю в комуністичній партії був Георг Сянтос; політична влада перебувала в руках

⁵ С. М. Woodhouse, *The Struggle for Greece, 1941–1949* (London: Hart-Davis, MacGibbon, 1976), p. 149.

місцевих осередків. Ситуація змінилася у 1945-ому, коли з німецького полону повернувся Нікос Захариадіс. Новий лідер мав широкі зв'язки в міжнародному комуністичному русі і тому поставився до колишньої політики партії надзвичайно критично. Незадовго компартія, теоретично підтримуючи ідею формування народного фронту і прагнучи увійти до урядової коаліції, на практиці гостро виступила проти наявного в країні становища. Особливої критики зазнали британці за їхнє втручання у справи Греції, та уряд, який комуністи оголосили “монархо-фашистським”. Водночас партія почала зміцнювати зв'язки з албанськими югославськими та болгарськими комуністами, які були готові допомагати грецькому рухові.

Як і під час війни співпраця з болгарською та югославською компартіями була дещо утруднена. Грецькі партизани та ККЕ вже здобули підтримку в Грецькій Македонії. Однак, попри виразно грецькі уподобання більшої частини населення цього регіону, слов'яномовні македонці також відігравали значну роль у русі опору. З допомогою югославських партизанів вони сформували Славо-Македонський Національний Визвольний Фронт (SNOF), пізніше перетворений на Національний Визвольний Фронт (NOF). Його бійці становили основу комуністичних сил регіону аж до завершення громадянської війни. Навіть ще до відновлення сутичок в країні зв'язки югославської компартії з цією організацією та з самою ККЕ були доволі тісними. Грецькі комуністи могли вільно перетинати кордон між двома країнами, а в 1945 році на території Югославії створили поселення для грецьких біженців, в яких проводилися военні навчання та інструктажі. Така тісна співпраця з північним сусідом неминуче наштовхувала на питання майбутнього статусу македонських земель, зокрема їхньої Егейської частини. А оскільки в такому випадку передбачався поділ грецьких територій, ККЕ було доволі важко завоювати підтримку своїх дій у народу.

Пакт у Варкїзі, укладений в лютому 1945 року, жаданої стабільності не приніс. Попри всі британські зусилля, грецький уряд все ще не міг контролювати становище у сільській місцевості. Хоча ELAS передала обумовлену в угоді кількість зброї місцевій владі, її бійці все ще мали її більше ніж достатньо. Окрім того, старі образи та упередження часів війни знову вийшли назовні. І комуністи, і роялісти мали свої збройні загони, а грецька традиція героїчного розбою, схоже, знову здобула популярність. У той спосіб з'явилося багато можливостей реалізувати особисте бажання помсти та нагадати про старі

борги. Однак, перевага була все-таки на боці правих сил та уряду. Новоствореною грецькою армією керували головним чином довоєнні офіцери, більшість яких були роялістами. Раніше в грецьких збройних силах служило також багато республіканців, але більшість з них після 1936-го з армії звільнили. Поліція також складалася з осіб, які виконували ці ж обов'язки під час окупації, а тому ці люди були переконаними антикомуністами. До того ж праві могли користати з тієї частини Варкїзької угоди, де йшлося, що колишніх партизанів можна заарештовувати за загально громадянські злочини. Суди виявляли куди більше старанності у переслідуванні цих осіб, ніж у відшукуванні причетних до колабораціонізму з ворогами. Отже, всі репресивні засоби опинилися в руках правих та центристів, які тоді не знаходили підтримки у більшості населення.

На відміну від решти європейських країн економічне становище у Греції після війни не почало покращуватися. Про головні слабкі місця грецької економіки ми уже згадували вище; війна лише ускладнила всі згадані проблеми. Майже 8% населення, тобто півмільйона із 7 мільйонів, загинули. Країну вразила гіперінфляція, але заробітки залишалися низькими. Торгівля, як і раніше, була дефіцитною: Греції доводилося імпортувати продукти харчування, а заплатити за них вона не мала чим. Звісно, надходила допомога від UNRRA, але більшість з цих вантажів потрапляли на чорний ринок. Відверта корумпованість влади і поширення спекуляції викликали в населення чимраз більше невдоволення. В особливо скрутному становищі опинилися гірські села. До них не було прокладено доріг чи інших шляхів сполучення, якими можна було б довозити допомогу, і вони не мали жодних важелів впливу на центральний уряд, щоб змусити його налагодити таке постачання. Серед бідності, голоду та обурення діями влади поступово визрівало народне повстання.

Найважливішим політичним питанням залишалось існування монархії. Змінивши, незважаючи на протести СРСР, свої попереднє рішення британський уряд почав готуватися до виборів в асамблею до проведення плебісциту щодо повернення короля. Георг II також виступив проти такої підміни. На виборах мали бути присутні британські, французькі та американські спостерігачі. Оскільки складні умови на селі не давали змоги лівим партіям розгорнути ефективну передвиборчу кампанію, вони попросили відстрочки голосування. Коли ж її не було надано, ККЕ та декілька інших політичних груп, в тому числі і центристи, вирішили не брати участі у виборах взагалі.

Таке рішення надзвичайно завадило їхнім інтересам. Через бойкот кампанії та відсутність кандидатів, ці політичні сили не мали змоги брати участі у роботі асамблеї упродовж 4-х наступних вирішальних років. Таким чином, комуністична партія більше не могла впливати на ситуацію парламентським шляхом.

Вибори, які відбулися у призначені терміни, у березні 1946 року, принесли абсолютну перемогу Народній партії Цалдаріса, яка виступала за повернення монарха. За таких умов наслідки плебісциту з цього питання можна було вважати визначеними. Всенародне голосування було проведено у вересні, і король Георг II отримав підтримку 68% виборців. Втім, обидва голосування викликали хвилю обурення. Ліві заявляли, що багато їхніх прихильників від участі в плебісциті взагалі утрималося, а отже, його результати неправдиво відображають волю грецького народу. Звісно ж, їхні звинувачення у втручанні поліції в хід голосування не були безпідставними. Але навряд чи можна достеменно собі уявити його результат, якби ККЕ та її прихильники таки взяли участь у плебісциті.

Тим часом становище на селі погіршувалося. Ось, лише деякі дані про випадки політичних розправ у 1946 році: "Британський спостерігач свідчить, що всього за один тиждень у липні-місяці у Македонії ліві скоїли 10 вбивств, а загопи правих — 6, хто скоїв решта 5 — залишилося невідомим; а на наступному тижні по всій країні було скоєно 23 вбивства членами правих угруповань, 16 убивств — прихильниками лівих, і нічого не було відомо ще про 2 вбивства"⁶.

В такому хаосі подій не можливо точно вказати, коли почався новий виток громадянської війни. озброєні загопи, які підтримували різні політичні сили, залишалися у бойовій готовності ще з часів Другої світової війни; тепер їхня діяльність лише посилилася, а сутички між прихильниками уряду та лівих партій — почастишали. Сили ККЕ, відомі як Демократична Армія Греції, перебували під командуванням Макоса Вафіадіса. Захариадіс перебував у Афінах, де аж до 1947 року продовжував свою діяльність, зокрема, друкував пресу, очолював комуністичний центр. Головні сили ККЕ були зосереджені в горах, а основними солдатами партії залишалися селяни. Натомість комуністичний рух не поширився серед міських робітників, принаймні, вони не підтримували його відкрито і ефективно. На новому етапі кризи уряд та його війська контролювали найбільші міста — Афіни, Пірей, Тесалоніки. Говорити про

⁶ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 180.

кількість учасників конфлікту важко, але вочевидь, що влітку 1946 року загальна чисельність загонів повстанців складала від 1 тис. 500 до 2 тис. 700 осіб, а до кінця року збільшилася до 8 тис. до 13,5 тис. Проти них виступали урядові сили, які налічували 90 тис. вояків регулярної армії та 30 тис. поліції⁷. До того ж, урядові війська застосовували важке озброєння: гармати, броньовики і танки. Флот та повітряні підрозділи, як і вся сухопутна армія, залишилися вірними урядові.

Незважаючи на таку диспропорцію в кількості бійців та зброї, повстанці зуміли контролювати більшу частину країни аж до початку весни 1947 року. Як і всі партизанські війська, вони мали певні переваги. Використовуючи тактику несподіваного нальоту, партизани використовували свою феноменальну мобільність. Натомість регулярна армія не могла скористатися з важкого озброєння у гористій місцевості, де виникало найбільше зіткнень. Попри те, що самих повстанців було небагато, їм допомагала величезна підпільна армія симпатиків у селах та містах. Повстанським загонам, на відміну від великих з'єднань регулярних військ, не складало проблеми прохарчуватися в сільській місцевості. Окрім того, контролюючи гори, вони могли користуватися внутрішніми шляхами. Влада ж уряду поширювалася тільки на великі міста і головні дороги країни. Ситуація дещо нагадувала війни 20-их років XIX століття, коли османська армія ніяк не могла вибити заколотників з їхніх гірських позицій.

Іншою значною проблемою грецького уряду був слабкий дух їхньої армії, яка спершу не була такою хороброю. Британські радники вчили грецьких вояків тактичних прийомів, які вони засвоїли у битвах з нацистами, — тактикою боротьби з партизанами британці не володіли. Через те грецькі солдати не були готові до зустрічі з ворогом. До того ж, армію надто розкидали по всій країні: урядові вояки мали захищати і кордони, і шляхи сполучення, і прихильні до уряду села. Їхню ефективність також знижували і часті втручання політиків у справи стратегії та призначення командирів військових частин. Грецьких солдатів деморалізувала і можливість багатіїв викупляти своїх синів від служби, у той час як майбутнє і безпека самого солдата і його сім'ї залишалися невизначеними.

Той факт, що грецькі повстанці продовжують контролювати більшу частину країни, незадовго став проблемою світового масштабу, яка ще більше хвилювала в умовах перемоги комуністів

⁷ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 186.

в інших країнах та сильного тиску Радянського Союзу на Іран і Туреччину. Здавалося, що Радянський Союз всіма силами намагається закріпитися на Егейському узбережжі та у Східному Середземномор'ї. Ще в Потсдамі Сталін заявив про прагнення СРСР мати військово-морську базу в Егейському морі. Тим часом, радянська преса розгорнула шалену кампанію проти “монархо-фашистського” режиму в Афінах. Було зрозуміло, що ККЕ отримує допомогу з Албанії, Югославії та Болгарії. Західні країни, звісно ж, вважали, що подібне може творитися лише за згодою і навіть з ініціативи Радянського Союзу.

Грецький уряд відчував усе більші труднощі. Про перемогу у громадянській війні аж ніяк не йшлося — в кращому випадку урядові війська успішно тримали оборону. Оскільки Британія скоро втратила змогу підтримувати греків, уряд в Афінах звернувся до Сполучених Штатів. Масштабне американське втручання у справи Греції, яке стало наслідком такого прохання, розвивалося у кілька етапів. Спершу збільшилися обсяги економічної допомоги. Американський уряд почав розцінювати події у Грецькій державі як приклад того, що може трапитися внаслідок грубої агресії Радянського Союзу проти слабкого, незахищеного краю. З таких позицій американський посол в Афінах Лінкольн Маквіг писав до держдепартаменту у лютому 1947 року: “Якщо у Греції переможуть комуністи, то весь Близький Схід, а з ним і частина Північної Африки невдовзі перебуватимуть під впливом СРСР”⁸.

Рішучий поворот в американській політиці стався у березні 1947 року. У лютому-місяці британський уряд сповістив США, що більше не зможе підтримувати грецьке керівництво в Афінах. У відповідь на це, президент Трумен зажадав від Конгресу 400 млн. доларів на допомогу Греції і Туреччині. У своїй промові від 12 березня він заявив: “Саме існування Грецької держави сьогодні охоплене терористичною діяльністю кількох тисяч очолених комуністами бойовиків, які кидають виклик законно обраному урядові ... Для того, щоб Греція стала самодостатньою гідною демократичною державою, їй потрібна допомога”. Щоб домогтися прихильності Конгресу та громадської думки, американський президент сформулював загальний принцип, який надалі став відомий як Доктрина Трумена: “Я певен, що політика Сполучених Штатів повинна бути спрямована на

⁸ Цит. за кн.: John O. Iatrides, “Greece and the Origins of the Cold War,” in John T. A. Koumoulides, ed., *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821–1974* (London: Zeno, 1977), p. 237.

підтримку вільних народів, які опираються озброєним меншостям або зовнішньому тиску”⁹. Подібне втручання американців у справи регіону, в якому інтереси США раніше не були присутні, означає великий поворот у зовнішній політиці Сполучених Штатів. Паралельно, з червня 1947 року, почав діяти План Маршала, покликаний сприяти економічному відродженню країн Європи, включно із Грецією.

Отже, американський вплив заступив в Афінах місце британського. Радники зі США робили те саме, що британці до них. Як і в попередньому випадку, втручання зовнішньої держави викликало значне обурення серед багатьох грецьких політиків. Американці принесли новий стиль співпраці; дослідники стверджують, що на думку греків, їхні нові опікуни були “менш гнучкими, гірше адаптувалися до обставин і не бажали йти на поступки, навпаки, більше поклалися на власне американські методи, незалежно від національної специфіки ... В них було більше енергії, можливостей і просто безмір ефективності”¹⁰. Попри запевняння американців у невідкладності допомоги, було зрозуміло, що пройде якийсь час, перш ніж Греція отримає обіцяні боєприпаси та зброю. Тим часом, у квітні 1947 року, король Георг II помер, а на трон зійшов його брат — Павел.

У 1948 році настало тимчасове затишшя: обидві сторони готувалися до рішучих дій. З американською допомогою грецька армія збільшилася зі 132 тис. на початку 1948 року до 232,5 тис. військових. Прибули також американські радники і офіцери. Хоча Конгрес виділив кошти головним чином на економічну допомогу, більша їх частина пішла на придбання озброєння та зміцнення грецької армії. До вересня 1948 року Сполучені Штати передали Греції 140 літаків, 3 тис. 890 гармат та гаубиць, 97 тис. рушниць і 10 тис. автомобілів та вантажівок¹¹. Незважаючи на протести Радянського Союзу, ООН підтримала план такої допомоги.

ККЕ не могла протидіяти такій армادі. Хоча від Югославії та Болгарії регулярно надходила допомога, Радянський Союз не зробив жодного кроку на підтримку повстанців. Фактично Сталін прагнув, щоб повстання припинилося, доки воно не створило труднощів для радянської політики деінде. У квітні

⁹ Виступ Трумена в Конгресі від 12 березня 1947 року. Див. у кн.: *Documents on International Affairs, 1947–1948* (London: Oxford University Press, 1952), pp 2–7.

¹⁰ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 235.

¹¹ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 247.

1948 року він висловив своє невдоволення з приводу дій повсталих під час зустрічі з югославським та болгарським керівництвом, зазначивши, що заколот

“взагалі не має жодних шансів на успіх. Ви що ж думаєте, що Великобританія та Сполучені Штати – найбільш потужна держава світу – дозволять вам перервати свої шляхи сполучення на Середземному морі?! Безглуздя. До того ж у нас немає флоту. Повстання у Греції слід припинити і то якомога швидше”¹².

Однак, позиція СРСР не спинила Югославію від надання допомоги і не вплинула на політику ККЕ. Попри це було зрозуміло, що балканські нації змагатися зі США в обсягах військового постачання аж ніяк не зможуть. Грецькі повстанці були розчаровані мізерною допомогою, яку вони отримували. До того ж, незадовго з'ясувалося, що більшість грецького селянства їх уже не підтримує. Хоча спершу партизанам вдавалося привертати на свій бік молодь, але вже в середині 1947 року, як зізнавався Маркос, 90% новобранців доводилося набирати силою¹³. Тепер багато дій повстанців викликали спротив у населення. Скажімо, коли партизанські загони залишали якийсь із районів країни, вони забирали з собою дітей. Так у батьків було відібрано до 28 тисяч дітей, більшість з яких потім переправили за кордон, і тільки 10 тис з них повернулося у рідні домівки¹⁴.

Сили повстанців ослабли ще й через розкол у їхньому керівництві стосовно методів і тактики боротьби. Захариадіс не мав досвіду боротьби в гірських умовах. Під впливом марксистської ідеології він вірив, що перемогу здобуде населення індустріальних міст. Це, звісно ж, спричинило його конфлікт з Маркосом, який знав, що основна сила партизанів зосереджена в селах. Цей досвідчений польовий командир радив продовжувати звичну партизанську боротьбу, однак його думку переважили голоси тих, хто вважав, що проти ворога слід вести регулярні військові дії. У грудні 1947 року, наснажені прикладом югославського AVNOJ, повстанці проголосили утворення Тимчасового Демократичного Уряду Греції. Маркос став його прем'єром та міністром збройних сил. Цікаво зауважити, що жоден зі східноєвропейських режимів грецького уряду не визнав.

Наприкінці 1948 року, коли громадянська війна наближалася до завершення, повстанська армія об'єднувала у своїх

¹² Djilas, *Conversations with Stalin*, p. 182.

¹³ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 212.

¹⁴ Woodhouse, *The Struggle for Greece*, p. 209.

лавах до 25 тис. вояків і покладалася на закордонне постачання, яке підвозилося партизанам в гори на мулах. Саме через цю допомогу навесні 1948 року розгорівся конфлікт між Югославією та СРСР, який, врешті, став причиною катастрофи всього грецького партизанського руху. Дипломатична сутичка вийшла за межі відносин Белграда і Москви: невдовзі з Югославією розірвали відносини всі її сусіди — Албанія, Болгарія, Угорщина й Румунія. Незважаючи на кризу, югослави продовжували постачати грецьким повстанцям допомогу, хоча перспективи сил ККЕ ставали все похмурішими. До кінця цього року Маркос впевнився, що війна програна. У листопаді 1948 року він доповів про це керівництву грецької компартії, вказавши серед причин поразки нестачу боєприпасів, брак підтримки у містах та незадовільний рівень міжнародної підтримки. В лютому 1949 року його звільнили з поста командувача Демократичною Армією і він виїхав до Югославії.

Ще більше зашкодило справі повстанців проголошення ККЕ незалежної Македонської держави. У березні 1949 року радіостанція грецької компартії, яка транслювала з Румунії, оголосила про це рішення. В соціалістичному таборі розгорівся конфлікт, в якому Захариадіс підтримав радянську позицію й тому в македонському питанні став на бік болгар. Тепер виглядало, що перемога ККЕ обернеться втратою грецьких територій. Зв'язки комуністів з урядами сусідніх держав, які претендували на землі Греції, завжди були слабким місцем партії. До того ж, слов'яномовні македонці із загонів NOF становили основне ядро повстанської армії. Один із дослідників вказує, що на початку 1948 року їхня чисельність сягала 11 тис., а наприкінці революції — 14 тис.¹⁵

Врешті, у 1949 році повстання наблизилося до завершення. У січні командувачем регулярних військ став генерал Папагос; в Афінах при владі залишався стабільний уряд поміркованих центристів. США, нарешті, змогли надіслати Греції повний обсяг обіцяної допомоги. Навесні армія розпочала зачистку повстанських центрів, починаючи з Пелопонесу і далі, на північ. У липні 1949 року Тіто перекрив югославсько-грецький кордон, і постачання продовольства та боєприпасів для партизан припинилося. Бої закінчилися у вересні; багато повстанських загонів залишили країну. У жовтні керівництво ККЕ визнало поразку і звинуватило у ній Тіто.

¹⁵ R. V. Burks, *The Dynamics of Communism in Eastern Europe* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1961), pp. 102–104.

Громадянська війна стала для грецького народу катастрофою. Підраховано, що уряд втратив загиблими до 70 тис своїх прихильників, а повстанці — до 38 тис. Моральні втрати, яких завдала ця війна грецькій нації, були куди більшими, ніж наслідки минулої Другої світової війни. До того ж уряд вдався до практики зачисток сіл у контрольованих повстанцями районах, через що в країні з'явилася маса біженців. До кінця 1947 року їх було вже 400 тис., а до 1949 року їх кількість зросла до 700 тис. Про всіх цих людей треба було дбати упродовж війни, а по її завершенні — вирішити проблему їх переселення. Найгірше те, що у всієї нації конфлікт породив почуття грікоти і ненависті. Як і всі громадянські війни, грецька війна була сповнена насильства і жорстокості. Ось, як один із сучасних авторів в одному зі своїх романів пише про атмосферу того часу. В одному селі, як він пише, мешканці

“не були здивовані, коли почалася різанина і брат піднявся проти брата. Їм не було страшно; вони навіть не змінили звичного їм способу життя. Але те, що безмовно і приховано накопичувалося всередині них, тепер нахабно і свавільно виривалося назовні. Первісна тяга до вбивства виплеснулася з надр їхнього нутра. У кожного знайшовся сусіда, приятель чи брат, яких вони ненавиділи тривалий час без жодної на те причини і часто не усвідомлюючи цього. Ненависть сиділа всередині кожного, не маючи виходу. А тепер їм зненацька дали рушниці та ручні гранати; над їхніми головами маяли благородні стяги. Священники, армія, преса — всі заохочували їх убити свого сусіда, приятеля, брата. Тільки в той спосіб, — вигукували вони їм, — ви можете врятувати свою віру і країну. Найдавніша людська потреба у вбивстві набула враз містичного значення. І різанина почалася — брат проти брата”¹⁶.

РОЗВИТОК ПОДІЙ У ЮГОСЛАВІЇ

Цілі югославського уряду

Після закінчення Другої світової війни Югославія безумовно стала найсильнішою державою на Балканах і, фактично, провідною країною Східної Європи, якщо не враховувати Радянський Союз. Її армія налічувала 800 тис. досвідчених бійців під командуванням національних офіцерів, а державою керував революційний уряд, який мав добрі відносини з Москвою і користувався її підтримкою. Певні свого становища партизанські ватажки

¹⁶ Nikos Kazantzakis, *The Fratricides* (New-York: Simon & Schuster, 1964), p. 8.

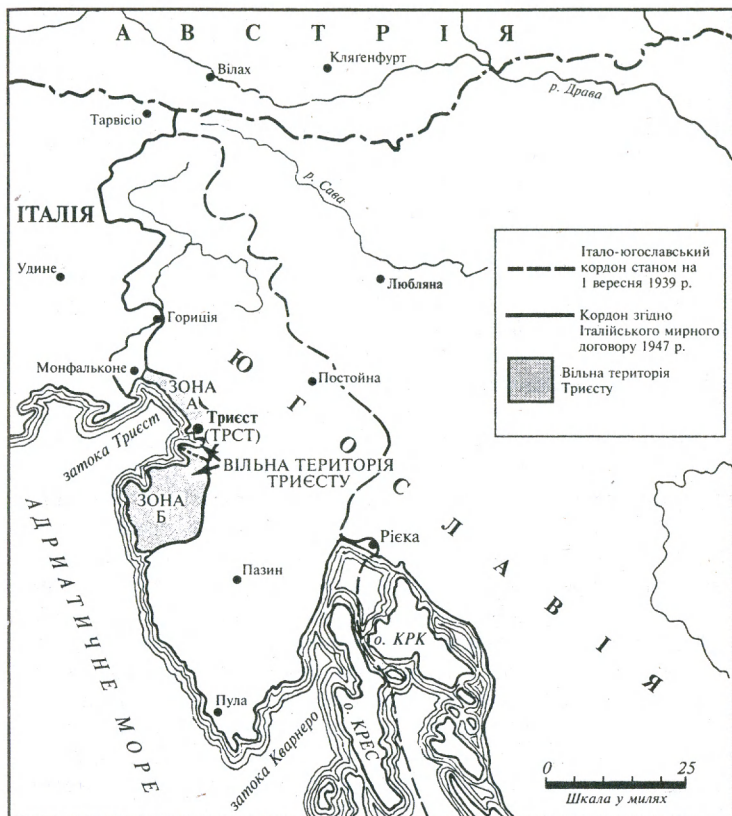
розробили масштабну і амбітну програму дій на майбутнє. Окрім економічних, соціальних та політичних змін, які планувалося здійснити всередині самої країни, югославський уряд мав певні цілі і у зовнішній політиці, зокрема щодо територіального розширення своєї держави. Як ми вже знаємо, югослави набули вирішального впливу на уряд у Тирані. Тепер, окрім повного контролю над Вардарською Македонією, вони прагнули приєднати ще й Егейську та Піринську її частини. Це приєднання мало стати наслідком переговорів з болгарським урядом та ККЕ і в перспективі перерости в угоду, за якою Болгарія могла б стати сьомою югославською республікою. У північному напрямку югославський уряд претендував на територію, статус якої все ще мав бути врегульований мирними договорами з Італією та Австрією. Найбільшою причиною тут був Істринський півострів з містом Триєст, котре й було головною метою югославів. До того ж Белград сподівався анексувати південну частину австрійської провінції Каринтія, населення якої частково було слов'янським.

Втім, на шляху до втілення цієї амбітної програми чигали значні труднощі — особливо це стосувалося Істрії та Каринтії. Найбільшою проблемою була відсутність підтримки великих держав. Врешті-решт найбільш ефективно заблокувала спроби створення балканської федерації саме протидія СРСР. Підтримку західних держав також було втрачено, оскільки окремі дії Югославії зашкодили США та Великій Британії. Упродовж війни, як ми вже знаємо, найтісніші зв'язки з Югославією через свої розвідницькі групи підтримувала Великобританія. Черчилль, як пам'ятаємо, розраховував після війни мати на цих теренах 50% впливу. Натомість, після закінчення воєнних дій партизанська влада негайно почала зближення з соціалістичним табором і розгорнула співробітництво з Радянським Союзом, наочно демонструючи, що жодного західного впливу у своїй країні не допустить. Домовленості між Тіто та Шубашичем були порушені; в країні не було проведено нічого, що б нагадувало передбачені Ялтинською Декларацією вільні вибори. Натомість, незадовго ситуація ще погіршилася, коли Югославія увійшла у відкритий конфлікт із США. У серпні 1946 року, після численних протестів проти американського порушення повітряного простору країни, югославська авіація змусила один із літаків США здійснити вимушену посадку; інший літак було збито — при цьому загинуло 5 осіб. Попри те, що югославський уряд погодився заплатити компенсацію, ці події стали початком періоду дуже поганих відносин з Вашингтоном.

Так що, у своїх територіальних претензіях на допомогу Великої Британії та США Югославії чекати не доводилося.

Окрім негативного ставлення до ідеї балканського об'єднання, Радянський Союз мав також окремі застереження й стосовно Каринтії та Триесту. Каринтію західні держави вважали невід'ємною частиною Австрії, яку вони дуже прагнули відновити як окрему незалежну країну. СРСР зі свого боку не був зацікавлений у форсованому укладанні відповідної угоди. Доки домовленості не було досягнуто радянські війська залишалися в Австрії, а також охороняли її шляхи, які вели через Румунію та Угорщину — в той спосіб всі ці країни, фактично, підпадали під окупацію. Однак, у питанні Триесту Радянський Союз, врешті, вирішив не заходити в конфлікт із Заходом і не ставити під загрозу свої інтереси деінде заради одного тільки задоволення амбіцій Белграда. Доля цього міста відігравала важливу роль в італійській політиці, а інтереси італійських комуністів також варто було взяти до уваги.

На мирних переговорах Югославія спершу зажадала від Італії всі землі її провінції Венеція-Джулія. До травня 1945 року партизанські сили окупували більшу частину цієї області. Однак під сильним дипломатичним тиском США та Британії вони були вимушені піти з західної Істрії і залишити Пулу, Триєст та Горіцію в руках військ союзників. Під час переговорів з італійцями Радянський Союз найперше підтримав претензії Югославії, зокрема її позицію щодо Триєсту. Натомість представники урядів США та Британії прагнули забезпечити Італії змогу залишити Триєст та західну Істрію під її контролем. У липні 1946 року СРСР, Британія та США пристали на компроміс Франції, за умовами якого, Югославії передавали більшу частину Істрії, але на землях довкола Триєста, включно з самим містом, мала бути утворена "Вільна зона Триєст"; теоретично зоною мав керувати міжнародний наглядовий комітет. Виокремлену територію поділили на дві частини (див. карту 14). Північна частина, так звана Зона А, на території якої був розташований власне Триєст, перебувала під владою американської та британської адміністрації. Зону Б — на південь від міста — передавали під югославський контроль. За умовами мирного договору, який було підписано між Італією та Югославією в лютому 1947 року, Белград отримував 2 995 квадратних миль (до 5000 кв. км.) території. На якій мешкало близько 600 тис. населення. Однак, попри такі значні набутки, югославський уряд залишився незадоволеним вирішенням проблеми Триєсту і вважав, що представники Радянського Союзу не змогли належно захистити його інтереси.

Карта 14. Триєстське питання

Попри те, що північні кордони Югославії були визначені великими державами, територіальні питання на інших напрямках повинні були узгоджуватися виключно між балканськими державами та їхніми компартіями. Якраз в цьому югославський уряд з його військовою могутністю мав значні переваги. Район Косово повторно окупували. Почалися репресії проти албанського населення, яке чинило загарбникам затятий опір. Врешті, Косово приєднали до Сербії, хоча албанська мова була визнана однією з офіційних. Реально в країні повністю домінували серби. В самій Албанії представники югославського уряду просто почали відігравати ту ж роль, яку колись відігравали італійці.

Розпочався період сильного політичного впливу: в країну прибули численні югославські експерти та радники. У Белграді плекали плани використання албанських природних ресурсів.

Насправді складним було питання Македонії. Як ми вже знаємо, югославська компартія ще упродовж війни посилила свій контроль на її Вардарську частину, яка стала однією з шести республік новоутвореної Югославії. Тепер суперечки точилися довкола Піринської та Егейської частин. Оскільки македонське питання й надалі залишалося головним джерелом напруженості між балканськими державами, є сенс ще раз зробити короткий огляд історії його виникнення, хоча ми вже не раз до цього вдавалися у різних розділах цієї книги.

Македонське питання: “яблуко розбрату”

Доля македонських земель, як бачимо, є головною причиною недовіри та ворожнечі між балканськими державами ще з 1878 року. Навіть румунський уряд висував щодо них претензії, вимагаючи забезпечення прав місцевого волоського населення. За Сан-Стефанівським договором 1878 року, більшу частину цих земель, разом із Фракією, передали Болгарії; підставою такої передачі було те, що на той час називали національним характером регіону. Навіть після поділу Болгарської держави, за умовами Берлінського договору, більшість громадян в Болгарії продовжувала вважати македонців своїми співвітчизниками. З огляду на це македонські землі швидко стали центром жорстокого конфлікту. Серби, греки та болгары — кожна зі сторін створювала власні культурні організації та терористичні групи які діяли на цих теренах. Окремі сили також виступали за незалежність Македонії й наголошували на її окремому етнічному складі. Слід зауважити, що болгарська сторона ставилася до такої позиції з певною симпатією. Якщо б македонські землі не вдалося анексувати напряму, болгарські лідери готові були підтримати утворення незалежної Македонії, оскільки сподівалися на тісну співпрацю з нею і вірили в можливість укладання міцного союзу. Натомість, після Балканських воєн 1912 та 1913 років, Болгарія змушена була погодитися на поділ Македонської території та відхід більшості земель до Сербії. Піринський район, який становив лише 10% всієї македонської території, був надто мізерною компенсацією справжніх болгарських амбіцій.

У міжвоєнні роки в Македонії розгорталася жорстока сутички. Белград робив спроби проголосити приєднані території

“Південною Сербією” і вважав їхніх мешканців етнічними сербами. І хоча національні протистояння тут не набули такого розмаху, як сербо-хорватський конфлікт, вони також були однією з причин послаблення Югославської держави. Македонська IMRO, яка дотримувалася тепер проболгарських поглядів, співпрацювала з “Усташа” і отримувала італійську та угорську допомогу. В той самий час радикальні зміни сталися в Егейській Македонії: переселення сюди біженців з Анатолії та інтенсивний обмін мешканцями незадовго перетворили західну Фракію на регіон з переважною чисельністю грецького населення.

Македонське питання, так само як і інші національні суперечності, постійно обговорювали на зустрічах югославської компартії та Комінтерну. Для югославів найважливіше було зрозуміти, чи їхня держава є союзом трьох “племен” – тобто сербів, хорватів та словенців – чи вона й справді об’єднує народи югославської національності. Македонців спершу взагалі не сприймали як окрему народність. Однак, у 1923 році югославська компартія перейшла на федералістські позиції і навіть визнала, що національні групи Югославії мають право утворювати незалежні держави. Попри те, що македонці й чорногорці не були визнані повноправними разом із трьома панівними націями, їх хоча б визнали як жертв сербської “гегемонії”¹⁷. За кожною з югославських “націй” визнавалося право на самовизначення.

Таке рішення відбивало позицію Комінтерну. У 20-их роках ця організація, фактично, підтримувала болгарську позицію: проголошувалася потреба створення автономної Македонії в межах Вардарської, Піринської та Егейської частин з її подальшою участю у Балканській федерації. Позиція Комінтерну збігалася з планами IMRO, а також здобула підтримку Хорватської Селянської партії, яка обстоювала необхідність федерального устрою Югославії. Слід відзначити, що Сталін у цих комінтернівських дискусіях відігравав важливу роль; він також висловлювався за право югославських народностей створювати власні державні утворення та незалежні уряди.

Звісно, всі ці питання активно обговорювали в югославських партійних колах. Як і грецькій компартії, югославам було важко змиритися з втратою державних земель. Однак, незважаючи на

¹⁷ Wayne S. Vucinich, “Nationalism and Communism,” in Wayne S. Vucinich, ed., *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment* (Berkeley: University of California Press, 1969), p. 243.

це, на третьому з'їзді югославської компартії, проведеному у Відні в травні 1926 року, позицію Комінтерну було прийнято. Югославію стали вважати багатонаціональною державою, а Македонію — її окремим компонентом. З'їзд так само підтримав ідею реорганізації країни у федерацію робітничо-селянських республік, кожна з яких мала бути утворена окремою народністю. На четвертому з'їзді, який був проведений у 1928 році у Дрездені, це було ще раз підтверджено. Отже, компартія погодилася на поділ Югославії на окремі незалежні державні одиниці, незважаючи на той негативний ефект, який міг спричинити такий крок і для югославських інтересів, і в контексті загального балансу влади на Балканах.

Зміна ставлення до національного питання, а відтак — і зміна позиції щодо Македонії, сталася у 1935 році. На той час Комінтерн почав надавати перевагу тактиці розгортання народних фронтів та співпраці з іншими партіями, щоб заблокувати поширення впливів правих та фашистських організацій. У той спосіб югославська компартія почала більш прихильно ставитися до держави, в якій вона існувала, що стало вважатися природним, а не штучним союзом. Тепер метою партії стала реорганізація Югославської держави у федерацію рівноправних національностей. Більші зусилля були спрямовані на розвиток комуністичних осередків у Боснії, Герцеговині та Македонії, яким раніше не приділяли значної уваги. На партійних зборах у Загребі, в 1940 році, їхні учасники закликали до надання права на самовизначення народам Боснії, Герцеговини, Македонії, Чорногорії, а також населенню албанських регіонів. Надалі ця програма залишалася головною позицією югославської компартії. Комуністи більше не підтримували ініціатив, які могли б вилитися у поділ країни або втрати нею набутих земель; кожна з югославських націй мала право на самовизначення лише у складі федерації. На зустрічі в Яйці було створено тимчасовий уряд, до якого увійшли представники шести югославських республік, однією з яких була Македонія. Надалі федеративний уряд почав докладати зусиль задля збільшення її території коштом приєднання Піринської та Егейської частин.

Така позиція зумовила не лише конфлікт югославських лідерів з урядами сусідніх країн, але й непорозуміння з їхніми комуністичними партіями. Про проблеми часів війни ми вже згадували. Хто контролюватиме Македонію, звісно ж, залежало від вирішення воєнного конфлікту. Як ми вже знаємо, болгарський уряд на чолі з королем Борисом сподівався приєднати і цей

регіон, і Фракію, що дало б змогу Болгарії панувати на всіх Балканах. Втім, болгари все ще могли сподіватися поширити свій вплив у Македонії навіть після перевороту 1944 року та введення на їх території частин Радянської армії. Уряд, сформований Вітчизняним Фронтом, просто придбав Болгарії іншого союзника; тепер болгарські солдати, які перебували в Македонії, теоретично були на тому ж боці, що й югославські партизани. Втім, цю армію невдовзі перекинули на європейський фронт. Попри це жоден болгарський уряд, чи комуністичний, чи роялістський, не міг залишити македонське питання без уваги. Все ще була надія на формування незалежної Македонської держави – такий варіант був для Софії цілком прийнятним. Ще у 1943 році Вітчизняний Фронт, протестуючи проти постанов зустрічі у Яйці, видав декларацію, в якій утверджував саме таку свою позицію:

“Македонія є яблуком незгоди. Ріки крові вже були пролиті за цю землю. ... Це колиска болгарського відродження. ... Щоб уникнути нових історичних помилок і дати македонським землям тривалий мир, Вітчизняний Фронт проголошує: “Македонія – для македонців” ... Єдиним справжнім вирішенням проблеми буде створення єдиної, вільної та незалежної Македонії. Тільки в тому випадку вона перестане бути яблуком розбрату і перетвориться на здорову та міцну ланку зв'язку між різними балканськими народами”¹⁸.

Як ми вже знаємо, у минулому столітті балканські лідери різних партій та національностей вважали ідею федерації прийнятною для розв'язання всіх суперечностей між їхніми державами. Такий вихід був підґрунтям більшості найперших комуністичних програм, однак найбільшою перешкодою на шляху до втілення подібного плану був брак загальної одностайності щодо характеру та структури такої федерації. Кожен з урядів висував пропозиції, які найкраще відображали його інтереси. Югославські плани, звісно ж, спрямовувалися на поширення влади саме цієї країни. Головною їх метою було зміцнення зв'язків між Скоп'є та Піринською частиною Македонії. Болгарії пропонувалося приєднатися до Югославської федерації, однак на тих самих умовах, що й інші республіки-засновниці. Тобто, Болгарія мала зрівнятися з Боснією та Чорногорією, і звісно ж, із Сербією та Хорватією.

Переговори між Болгарією та Югославією про майбутній статус Македонії та про можливе створення федерації розпочалися

¹⁸ Цит. за кн.: Elizabeth Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics* (London: Royal Institute of International Affairs, 1950), p. 97.

в листопаді 1944 року. Болгарська позиція була порівняно слабкою. Югославську пропозицію про приєднання до федерації на правах сьомої республіки було, звісно ж, відкинуто. Югославський уряд також не міг пристати на пропозицію про об'єднання Югославії та Болгарії як двох країн з однаковим статусом. Водночас, на Болгарію здійснювали сильний тиск, вимагаючи віддати Піринську Македонію. У серпні 1946 року болгарська партія здійснила великий крок назустріч югославським вимогам і погодилася встановити культурні зв'язки між Піринською та Вардарською частинами македонських земель. Однак повне об'єднання могло відбутися лише після встановлення міцніших політичних зв'язків, скажімо, шляхом підписання між Югославією та Болгарією договору про союзництво та усунення окремих митних та прикордонних бар'єрів між цими двома країнами. Попри те, незважаючи на ці та інші домовленості про автономний статус Македонії, болгарський уряд так і не зробив подальших кроків у напрямку надання їй Піринській частині якихось особливих прав.

Вершиною співробітництва стала зустріч Тіто і Димітрова у Бледі. Тут було закладено правове підґрунтя поступового зближення, яке в майбутньому уможливило б утворення федерації. Відносно Македонії було вирішено, що Югославія може провадити культурну пропаганду в Піринському регіоні. Після таких домовленостей югославський уряд одразу ж розгорнув масову пропагандистську кампанію, яка поміж іншим передбачала приїзд на ці землі

“93 вчителів ... для допомоги в ефективному вивченні македонської літературної мови та історії”. Однак, вчителі не обмежували себе тільки цими завданнями. Вони також навчали македонської мови та історії неписьменних і дорослих. Вони розповідали про життя у Македонській Народній Республіці і організували Македонський Національний Театр, в якому ставили македонські п'єси. Вони створили видавничий концерт “Македонська книга”, який за кілька місяців надрукував до 80 тис. примірників книжок, брошур та журналів ... Уряд Македонської Народної Республіки надав стипендії 149 студентам з Піринської Македонії і заснував вчительські курси, які відвідували 135 вчителів з цього краю”¹⁹.

Незважаючи на Бледські домовленості та зовні дружні відносини з офіційним Белградом, болгарський уряд дуже непокоївся подібною діяльністю югославів у Пірині. Після

¹⁹ Barker, *Macedonia*, p. 104.

війни ситуація докорінним чином змінилася. Якщо у 1941 році на території Вардарської Македонії розгорнулася масова болгарська пропаганда, то тепер реванш в Піринській її частині брали агітатори зі Скоп'є.

У листопаді 1947 року Тіто прибув до Димітрова у Софію, де обидва лідери підписали Договір про дружбу. До того часу, як ми пам'ятаємо, і Болгарія, і Югославія активно втягнулися у грецьку громадянську війну і підтримували надзвичайно тісні відносини з повстанцями, особливо з NOF. Обидві країни прагнули приєднати Егейську частину до інших двох регіонів Македонії. У жовтні 1945 року Тіто почав активно діяти, щоб забезпечити об'єднання всіх трьох частин. Вище ми вже згадували про підтримку ним сил Маркоса та відкриття кордонів для допомоги повстанцям. Долю грецької Македонії та інших двох її регіонів вирішило закінчення громадянської війни у Греції та розрив відносин між Белградом та Москвою.

Югославо-радянський конфлікт

В перші роки після завершення Другої світової війни здавалося, що Югославія не лише буде найсильнішою державою на Балканах, але й що ця країна відіграватиме важливу роль в усій європейській політиці. Тіто, звісно ж, був зацікавлений у зростанні свого впливу в комуністичному таборі. Він уклав договори з Албанією, Польщею та Чехословаччиною у 1946 році, з Болгарією – у 1946–1947 рр. та з Румунією – у 1947-му. Югославські впливи у міжнародних комуністичних колах також посилювалися. Радянська та югославська компартії разом намагалися сформувати міжнародну комуністичну організацію, яка хоча б частково замінила Комінтерн, розпущений Сталіним у 1943 році. У вересні 1947 року представники компартій Болгарії, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Югославії, Радянського Союзу, Франції та Італії зустрілися в Польщі і заснували Інформаційне Бюро Комуністичних Партій – так званий Комінформ. Як видно з назви, головною метою цієї організації було створення центру обміну інформацією. Штаб Комінформу мав розміститися у Белграді. Там само почали видавати газету цієї організації – *“За міцний мир, за народну демократію”*.

Попри те, що під час війни партизанські лідери у Югославії діяли доволі самостійно, далі вони мали намір тісно співпрацювати з Радянським Союзом. На той час в уряді країни, окрім Тіто було ще четверо авторитетних лідерів, кожен з яких

мав диктаторські повноваження: Ранковіч відав справами національної безпеки, Едвард Карделдж відповідав за міжнародні взаємини, Мілован Джилас — за пропаганду, а Борис Кідрич — за економічне планування. Всі вони були відданими прихильниками Радянського Союзу. Висловлюючи спільну для всіх вірних членів партії думку, Джилас пізніше писав: “І я також, як і будь-який інший комуніст, носив у собі переконання, що не може бути й мови про опозицію між Радянським Союзом та іншими народами, особливо ж з тими, які очолює революційна марксистська партія, а югославська партія насправді була саме такою”. Далі він пише, що югославські комуністи ідеалізували радянський лад, для них

“Москва була не лише політичним та духовним центром, але й втіленням абстрактної ідеї “безкласового суспільства” — ідеї, яка не лише робила їхні страждання та жертви легкими і солодкими, але й виправдовувала в їхніх очах саме їх існування”.

Сталін також був чимось більшим за людину:

“В казематах в’язниць та серед смертей війни, а також у не менш суворих духовних кризах та протистояннях з внутрішніми й зовнішніми ворогами комунізму, Сталін був більш ніж просто вождь, який бореться, він був носієм ідеї, яка в умах комуністів перетворювалася на чисту ідею, а тому не могла бути заплямована чи заперечена. У Сталіні втілювалася віра у сьогодишню перемогу і у прийдешнє всесвітнє братерство”²⁰.

Попри те що Тіто ще перед війною довгий час перебував у Москві, його становище там залишалося підпорядкованим і він не користувався довірою вищого радянського партійного керівництва. Щоправда у вересні 1944 року югославський лідер таємно зустрівся зі Сталіним і домовився з ним про перехід радянської армії через територію Югославії. Попри те, що від початку югослави ставилися до співпраці з великою комуністичною державою з певним оптимізмом, проблеми від такої угоди почали виникати одна за другою. Під час переходу “визволенними” країнами радянські війська викликали значне обурення своїми насильницькими діями та недисциплінованістю, від яких страждали як їхні вороги, так і друзі. Попри те що радянська армія пройшла тільки найбільш північними районами Югославії, Джилас зазначає, що поряд з іншими

²⁰ Djilas, *Conversations with Stalin*, pp. 26–27, II, 57.

злочинами трапилося “121 згвалтування, (причому в 111-ти випадках воно супроводжувалося вбивством), а також 1 204 випадки розбою і грабежу”. На відміну від інших урядів, які перебували у набагато слабшому становищі, югославські державні діячі обурювалися і протестували, хоча й робили це на неофіційному, особистісному рівні. Протести, однак, викликали у Сталіна неабияке здивування: він відповів югославській делегації, що не розуміє, як може їх обурювати поведінка російського солдата, котрий після років запеклої боротьби дозволив собі “побавитися з жінкою” або взяти “трохи дріб’язку”²¹.

Іншим джерелом непорозумінь між СРСР та Югославією стала нездатність радянської сторони належним чином оцінити те, що югославські партизани вважали своїми найбільшими воєнними здобутками. Надміру самовпевнене і навіть пихате югославське керівництво було переконане у неабиякому своєму внескові у спільну перемогу союзників. Усіх труднощів партизанської боротьби не могли збагнути не лише вищі радянські партійні діячі, але й сам Сталін замалим що не дражнив Тито, нагадуючи йому про вдалі дії болгарських бойових частин і додаючи: “А ви, югослави, все ще партизаните, все ще не здатні до серйозної фронтової боротьби?”²².

Ще серйознішою загрозою відносинам поступово ставала все більша упевненість югославських лідерів у тому, що радянський уряд не збирається підтримувати їхні вимоги на міжнародному рівні. Їх особливо занепокоїли заяви про взаєморозуміння, укладені між трьома великими державами-союзницями, в яких йшлося про поділ Балкан на сфери впливу, а також недостатня радянська підтримка у питаннях Триєсту та Каринтії. Югославам важко було змиритися з думкою, що їхня країна в черговий раз стала жертвою махінацій провідних держав. Сильне обурення викликали й економічні питання. Виглядало, що Радянський Союз, замість допомагати югославській економіці, всіляко намагається стримувати зростання потенційного економічного суперника. Як писав тоді один молодий комуніст:

“Всю свою історію серби та хорвати працювали на інших – і от, нам фактично сказали продовжувати робити те саме. Ми мали добувати вугілля і руду, але не повинні були мати заводів, які переплавляють їх на залізо, а тоді на сталь, щоби потім з тієї сталі виготовляти машини, яких ми потребували... Ні, нам казали відправляти видобуту

²¹ Djilas, *Conversations with Stalin*, pp. 88–89, 95.

²² Djilas, *Conversations with Stalin*, p. 112.

нами сировину за кордон, як завжди, — нас планували, як завжди, експлуатувати як колонію. Після всієї боротьби давніх часів проти турків, австрійців та мадярів, після нашої сьогочасної боротьби проти нацистів та італійців, нам належалося й надалі мати заболочені дороги, місити їх нашими селянськими *опанками* (сандалями) і відступати набік, даючи дорогу російським інженерам, котрі проїжджають на своїх машинах, саме так, як поступалися дорогою серби, коли турки проїжджали нею на своїх мулах!²³

Югославські керівники також непокоїлися через ще два типи впливу, які СРСР чинив на їхню країну: сюди поступово просочувалися радянські агенти та все ширший шлях проклала собі радянська пропаганда. Югославські лідери знали, що представники Москви всіма способами намагаються завербувати собі прихильників у найважливіших ланках армії, в лавах органів безпеки та серед вищих посадових осіб уряду. Водночас, керівництво СРСР спонукало югославів ретранслювати російські радіопрограми, збільшити кількість російських вистав у театрах та статей про досягнення в Радянському Союзі на сторінках преси. Про жоден паритет при цьому не йшлося: якщо югославські видавництва у той час надрукували 1 850 радянських книг, то у Москві з'явилося тільки 2 югославських видання²⁴.

Розглядаючи причини, які призвели до розриву між радянським та югославським урядами, нам слід звернутися найперше до югославських джерел. Окремі очевидці та учасники цих подій пізніше опублікували свої спогади про той час, а уряд Югославії видав достатньо документів, які відбивають погляди обох сторін. З цих джерел стало відомо, що головною причиною протистояння стала незалежна позиція югославського уряду і його небажання запитувати думку Москви з кожного питання внутрішньої чи зовнішньої політики. Звісно ж, югославські лідери й до того не надто радилися з радянським урядом про свої найважливіші рішення. Так вони інформували Москву про угоду в Яйці вже після того, як вона була укладена; а ще вони не організували після війни уряд народного фронту, як того хотіли радянські, британські та американські представники. І втручання Югославії у перебіг громадянської війни у Греції, і югославо-болгарські переговори про створення федерації були, найперше, ініціативами, югославського уряду.

²³ Hamilton Fish Armstrong, *Tito and Goliath* (New York: Macmillan, 1951), pp. 101–102.

²⁴ Wolff, *The Balkans in Our Time*, p. 355.

Так само і нав'язування югославського панування в Албанії чи, як висловився Сталін, “поглинання” цієї країни Югославією, також було спроектовано Белградом, хоча сам Сталін цьому й не заперечував.

Незважаючи на всі ознаки поступового наростання незгоди, справжня югославо-радянська криза вибухнула аж навесні 1948 року. У лютому-місяці Сталін викликав до Москви югославську і болгарську делегації, бажаючи вчитати їм за неправильну політику національних урядів. Югославію представляли Карделдж, Джилас та Володимир Бакаріч, тогочасний прем'єр Хорватії. Болгарська делегація була ще більш представницькою: до неї входили Георгій Димітров, який на той час був прем'єром, його заступник Трайчо Костов, а також президент Народної Республіки – Василь Коларов. На зустрічі Сталін висловив своє глибоке невдоволення незалежними діями урядів обох країн, особливо відправкою двох югославських дивізій до Албанії, що сталося незадовго до цього. Коли ж югослави почали виправдовуватися небезпекою поширення грецької громадянської війни, радянський диктатор висловився проти їхнього втручання у конфлікт у Греції і зазначив, що найкраще було б, якби повстання взагалі припинилося. Він так само розкритикував ідею югославо-болгарської федерації. Перед від'їздом Карделдж змушений був підписати угоду, за якою Югославія в майбутньому зобов'язувалася консультуватися з Радянським Союзом у всіх питаннях зовнішньої політики, в яких могли бути зацікавлені обидві країни.

Відносини між СРСР та Югославією дійшли кризової межі. Перед югославським урядом постало цілком конкретне питання: або провадити незалежну політику, або капітулювати перед вимогами Москви. Бажаючи зберегти свободу дій, югославські лідери невдовзі продемонстрували, що на позицію сателіта вони не погоджуються. Радянська відповідь була миттєвою: в лютому 1948 року уряд СРСР припинив переговори про підготовку нової югославо-радянської торгівельної угоди, а в березні всім радянським військовим та цивільним консультантам в Югославії було наказано повернутися додому. Головні етапи протистояння фіксуються у взаємній кореспонденції, яку пізніше надрукував югославський уряд. Листи підписані Тіто та Карделджем з одного боку й Сталіним та Молотовим – з іншого. Аргументація радянського керівництва доволі широка, вміщує критику югославської компартії як політичної організації, трактує ставлення до російських радників як “пихате” і нарікає на югославських лідерів, які “не страждають на скромність і

переоцінюють власні, назагал доволі невеликі, успіхи”. В особливо дошкульному параграфі листа від 4 травня розвінчуються претензії партизанського керівництва на особливу героїку його військового проводу:

“Ми повинні також зазначити, що допомога комуністичних партій Польщі Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та Албанії була не меншою, ніж роль КПЮ. Однак, лідери цих партій поводять себе скромно і не теревеняють про свої успіхи на кожному кроці, як це робить югославське керівництво ... Навіть якщо КПЮ досягла набагато більших успіхів, ніж французька чи італійська компартії, то це не через те, що КПЮ якась надзвичайна, а лише тому, що після розгрому німецькими парашутистами штабу югославських партизанів, коли весь народно-визвольний рух в Югославії переживав серйозну кризу, на допомогу югославам наспіла радянська армія, яка розгромила німецьких загарбників, звільнила Белград і, таким чином, забезпечила КПЮ можливість взяти владу у свої руки. На жаль, французькій чи італійській компартіям радянська армія такої допомоги надати не могла”²⁵.

У своїх відповідях Тіто боронив свою партію від конкретних звинувачень і виправдовував югославську позицію. Його політику найкраще прояснює лист від 13 квітня. У ньому югославський лідер, зокрема, пише: “Не має значення, наскільки кожен з нас любить батьківщину соціалізму – СРСР, від цього ми в жодному випадку не стаємо менше любити власну країну, яка також буде соціалізм”. В іншій частині цього ж листа йдеться про відмінність шляхів до соціалізму, що, власне, й складало підґрунтя окремої югославської позиції:

“Ми вчимося соціалізму, беручи радянську систему за взірць, однак у своїй країні ми розвиваємо її у дещо інших формах. На даний момент, враховуючи специфічне становище, яке склалося в нас після визвольної війни, ми намагаємося, щоби найбільш ефективні способи праці розгорнулися у соціалістичне будівництво. Ми робимо це не для того, щоби довести, що наша дорога є кращою, ніж та, якою прямує Радянський Союз, чи похизуватися, що ми придумуємо щось нове, але тому, що чинити так нас змушують обставини нашого повсякденного життя”²⁶.

Радянська позиція, звісно ж, була цілковито підтримана урядами всіх інших країн комуністичного блоку. У червні в

²⁵ *The Soviet-Yugoslav Dispute: Text of the Published Correspondence* (London: Royal Institute of International Affairs, 1948), p. 51.

²⁶ *The Soviet-Yugoslav Dispute*, pp. 19, 27.

Бухаресті було проведено з'їзд Комінформу, на який югослави прибути відмовилися. 28 червня, саме напередодні річниці доленосної битви під Косово, члени Комінформу виключили Югославію з цієї організації і висунули її уряду ще більші звинувачення, супроводжувані особистими нападками на Тито, Ранковіча, Карделджа та Джиласа. Югославських лідерів відкрито закликали залишити свої пости: "Інформаційне Бюро вважає, що такий негідний майже турецький терористичний режим не може існувати під іменем комуністичної партії. Саме існування югославської компартії та її розвиток можуть бути забезпечені лише шляхом повалення такого керівництва"²⁷.

Оскільки зазвучали особисті звинувачення, в югославських лідерів не залишалось вибору — вони мусили боронити себе, інакше на них чекало зміщення з посад, ув'язнення, а можливо і смерть. Вони, звісно ж, вирішили кинути виклик СРСР і всьому Комінформу. В середині країни було негайно вжито певних заходів. Двох найвищих посадовців, котрі мали прорадянські симпатії, Андрія Гебранга та Сретена Зуйовіча було виключено з партії та ув'язнено ще у травні. У серпні при переході румунського кордону було застрелено генерала Арсо Йовановича, колишнього начальника штабу партизанів. Всіх членів партії та уряду, котрих запідозрили у зв'язках з Комінформом, також було зміщено з посад та ув'язнено. У липні, на першому повоєнному партійному з'їзді, Тито 9 годин виступав перед 2 300 делегатами. Попри те що югославський лідер захищав власну позицію, він все ще не зважувався напругу критикувати Сталіна та політику Радянського Союзу. Такої політики сторони дотримувалися ще рік. Радянський уряд також критикував югославське керівництво не прямо, а через Комінформ.

Тепер всі комуністичні держави у питанні відносин з Радянським Союзом поділилися на два табори. 5 грудня 1948 року вісник Комінформу писав: "Ставленням до СРСР зараз перевіряється відданість справі пролетарського інтернаціоналізму"²⁸. Ці останні два слова надалі стали позначати лояльність до радянського уряду. У 1949 році кампанія проти Югославії стала набирати обертів. У вересні Радянський Союз, а за ним і решта комуністичних держав, проголосили свої договори з Белградом недійсними. Резолюція, прийнята Комінформом на з'їзді в Бухаресті у листопаді 1949 року, зробила своїм заголовком назву доповіді Георгіу-Дежа: "Комуністична партія

²⁷ *The Soviet-Yugoslav Dispute*, p. 65.

²⁸ Armstrong, *Tito and Goliath*, p. 81.

Югославії перебуває під владою убивць та шпигунів”. На всій території Східної Європи югославських представників чекали погрози і зневага. Радіо та преса країн Комінформу вивергали на голови членів югославської компартії град прокльонів, вживаючи такі образливі вирази, які раніше у відносинах між країнами ніколи не використовувалися, однак з того часу й надалі стали звичним арсеналом комуністичної пропаганди. Серед них, скажімо, були такі:

“Злочинна кліка Тіто”, “Юда Тіто і його спільники”, “нищі зрадники та імперіалістичні наймити”, “збанкрутіла згряя акул”, “зрадники пролетарського інтернаціоналізму”, “зловісні глашатаї табору війни та смерті, віроломні палії та достойні спадкоємці Гітлера”, “банда шпигунів, провокаторів та убивць”, “пси в американських ошийниках, які гризуть кинуті імперіалістами кістки та гавкають на славу американської столиці”, “новий Цар Великої Сербії та всієї югославської буржуазії”²⁹.

Через розрив з Радянським Союзом та країнами комуністичного блоку Югославія опинилася в ізоляції, віч-на-віч зі значними військовими та економічними небезпеками. Відверті отруйні нападки сусідів вкупі з численними прикордонними інцидентами переконували у можливості початку їхніх воєнних дій проти Югославії. Ще більшою загрозою були економічні проблеми. У січні 1949 року комуністичні країни, у відповідь на План Маршала, створили Раду Взаємної Економічної Допомоги, відому як Комекон, РВЕД або РЕВ. Югославія, незважаючи на її прохання, була одразу ж виключена з числа засновників, а до літа 1949 року розпочався її повний економічний бойкот. Всі члени Комекону обмежили, денонсували або відмовилися поновлювати торгівельні угоди з Белградом. Такі дії спонукали югославський уряд внести зміни до своїх економічних планів, однак жодним чином не вплинули на загальнополітичну позицію керівництва країни. Націоналізація та колективізація у ній тривали. Втім, всі розуміли, що потрібно не допустити повної ізоляції Югославії на міжнародній арені.

У 1949 році стало зрозуміло, що розколу між державами Заходу та Радянським Союзом з його сателітами не уникнути. Обидва табори, організовані в окремі військові та економічні союзи, й справді були розділені тим, що Черчиль назвав “Залізною Завісою”. Як ми вже знаємо, у 1947 році США надали допомогу уряду Греції, коли в країні розпочався комуністичний

²⁹ Wolff, *The Balkans in Our Time*, p. 371.

заколот. Так звана Доктрина Трумена виправдовувала ці дії ідеологією захисту “вільних людей, котрі чинять опір узурпаторським спробам збройних меншин чи тиску ззовні”. А оскільки Тіто чітко дав зрозуміти, що жодної зі своїх політичних цілей або метод змінювати не збирається, то цілком природно постало питання, чи стануть допомагати Сполучені Штати комуністичному режиму захищати його національні інтереси.

Югославо-радянське протистояння західним союзникам було неабияк вигідним: адже 33 дивізії югославської армії, таким чином, виявлялися нейтралізованими. У 1949 році кордон з Грецією було перекрито, що припинило громадянську війну на території цієї країни. А з нейтралізацією Югославії значно спрощувалося питання обороноздатності Італії. Розуміючи всі переваги такого становища, західні уряди вирішили підтримати югославську позицію і спрямували свої зусилля на забезпечення стабільності влади Тіто. Головна фінансова допомога надходила зі Сполучених Штатів Америки. Вперше, допомагаючи комуністичному режимові, США у вересні 1949 року надали югославському урядові позику на 20 млн. доларів. Незадовго надійшла й інша допомога. Становище в Югославії серйозно погіршилося після двох посух 1950 та 1952 років; щоб виправити ситуацію, Конгрес США у 1950 році ухвалив Акт про Допомогу Югославії (*Yugoslav Emergency Relief Act*), після чого країні надали допомогу на суму у 50 млн. доларів. Починаючи з середини 1949 і до 1955 року, Югославія отримала економічної допомоги на 598,5 млн. доларів та військової допомоги на 588,5 млн. доларів. Всього Тіто отримав 1 млрд. 200 млн. доларів, з яких лише 55 млн. треба було потім повернути³⁰.

Натомість, держави Заходу отримали не менше. На стратегічні переваги нейтралітету Югославії ми вже вказували; окрім того, хоча країна й не увійшла до західної союзної системи, нею було підписано угоди про взаєморозуміння з Грецією та Туреччиною, які були союзниками Заходу. У 1953 році Югославія, Греція та Туреччина підписали договір про дружбу і співробітництво, котрий у 1954 році перетворився на 20-річний союзний пакт між цими державами. У жовтні 1954-го знову розпочалися переговори про статус Триєсту. Італія перебрала у США та Великої Британії контроль над зоною А; Югославія продовжувала контролювати зону Б, межі якої були дещо розширені на користь Белграда. Ще більше значення для

³⁰ John C. Campbell, *Tito's Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics* (New York: Harper & Row, 1967), pp. 27–29.

супротивників СРСР мав прецедент одноосібного виклику, який Тіто кидав усьому комуністичному блоку. Концепція національного комунізму та альтернативних шляхів до соціалістичної мети була великою причиною для лідерів інших східнослов'янських країн, а факт успішного опору Югославії радянському домінуванню надихав їхні уряди на подібні дії. Втім, на активніші політичні кроки вони зважались лише за кілька років. За життя Сталіна решта комуністичних держав перебували під надійним контролем радянського режиму.

РЕАКЦІЯ РАДЯНСЬКОГО БЛОКУ

Безпосереднім наслідком югославського опору впливам Москви стало усунення від влади лідерів кількох сусідніх комуністичних країн. Попри занепад своїх фізичних та розумових сил, Сталін продовжував відігравати найголовнішу роль у визначенні радянської політики. Під тиском з Москви компартії держав-сателітів змушені були поспішно позбуватися тих своїх членів, яких запідозрювали в симпатіях до Тіто або у надмірах національних почуттів. Запорукою виживання ставала сліпа лояльність до Радянського Союзу, сповідування так званого "пролетарського інтернаціоналізму". На практиці це означало, що комуністів, які здобули владу та вплив у власних країнах, приносять у жертву на користь тим, хто під час війни перебував у Радянському Союзі або ж водив близьку дружбу з радянським партійним керівництвом. По всій Східній Європі відверте втручання Москви у внутрішні справи країн та її економічна експлуатація викликали чимраз більше обурення, навіть у найвідданіших комуністів. Національні почуття були сильними у лівих колах ще до того, як Тіто почав розвивати власну ідеологічну доктрину. Тим часом, жодна інша країна комуністичного блоку не мала стратегічних та військових переваг, які мала Югославія. Опиратися директивам Москви, котрі поза всім підкріплювалися могутністю радянської армії, для інших комуністичних країн було б, вочевидь, безглуздо.

Чистки і винищення націоналістичної опозиції відбувалися шляхом виключень з партії, звільненнями з посад і проведенням показових судів. Найперше, такі події почали відбуватися у Польщі та в Угорщині. У Варшаві найбільшого прихильника національної політики Владислава Гомулку восени 1948 року було скинуто з посади генерального секретаря партії, а вже до кінця 1949-го його позбавили будь-якої можливості впливати на діяльність уряду. Гомулці пощастило, оскільки на відміну

від опальних партійних діячів деінде, його лише посадили під домашній арешт, але не засудили й не стратили. Навпаки, в Угорщині Ласло Райк став жертвою одного із найбільш ганебних показових судових процесів. Провівши роки війни в ув'язненні, він став міністром внутрішніх справ у 1946-ому. В 1948 році його звільнили з посади, у вересні 1949 року — засудили, звинувативши у тітоїзмі та троцькізмі. Під час фарсового судового процесу Райк зізнався у численних злочинах і, зокрема, в організації змови з Югославією проти радянського Союзу. Його свідчення були використані як привід для розриву угод між державами комуністичного блоку та Югославією. Самого Райка стратили у жовтні-місяці.

Подібне відбувалося у Румунії та Болгарії. Втім, Бухарест на той час чистку національних комуністів уже завершив. Головний національний лідер Лукрецію Петрешкану, як ми вже знаємо, відіграв провідну роль у процесі приходу до влади уряду народного фронту. Однак, одразу ж' по тому проти нього виступили так звані комуністи-московіти, тобто ті, хто провів роки війни в радянському Союзі. Найвпливовішими серед них були Ана Паукер та Васіле Лука. В лютому 1948 року, тобто ще до того як розгорівся югославо-радянський конфлікт, Петрешкану усунули з посади, хоча судили і стратили його значно пізніше, у 1954 році. У Болгарії події нагадували польський та угорський сценарії, і тут головною жертвою став відомий місцевий комуніст Трайчо Костов. Його ставлення до радянських представників дещо нагадувало позицію керівництва Югославії.

Попри те, що Димітров та Коларов мали більший авторитет у міжнародних комуністичних колах, Костов був досвідченішим у внутрішніх болгарських справах. Він вірно служив партії довгі роки й за попереднього режиму його неодноразово ув'язнювали і піддавали тортурам. Поруч з іншими лідерами місцевого комуністичного руху, Антоном Юговим та Добрі Терпешевим, Костов займав високі пости у повоєнному болгарському уряді. Як відповідальному за економічне планування йому доводилося працювати з радянськими представниками та консультантами. Подібно до югославів, він спробував опиратися економічним планам Москви. Типовим їх прикладом можуть слугувати події 1946–1947 років: російські торгові представники скупили партії болгарського тютюну та трояндової есенції за низькими цінами, ліміт яких було визначено радянським урядом; пізніше, коли болгари спробували реалізувати залишки свого урожаю на світовому ринку, вони зі здивуванням побачили, що радянські торгові агенти вже продають на Захід

куплену у них же сировину за демпінговими цінами. Костов публічно виступив з протестом проти такої політики СРСР.

Усунення Костова напряму пов'язане з внутрішньою боротьбою за владу. Найвищі пости в уряді посідали Димітров та Коларов, однак всім було зрозуміло, що їхня кар'єра скоро завершиться. Найбільш амбітною фігурою болгарської політики був Вулко Червенков, зять Димітрова, який прагнув прибрати до рук його становище та владу. У березні 1949 року почалося цькування Костова. На зборах центрального комітету партії його звинуватили у антирадянській діяльності, націоналізмі та провалі переговорів з радянською торговою делегацією. Відтак Костова звільнили з посад віце-прем'єра та керівника урядового комітету з питань економіки і фінансів і для початку просто перевели на нижчу посаду. Після усунення Костова влада в країні стала належати головним чином Димітрову, Коларову, Червенкову та Югову. Тим часом, у травні 1949 року, пройшли нові загальнонаціональні вибори. Далі проти Костова вдавалися до суворіших заходів: у червні його виключили з партії і позбавили місця в народних зборах. У липні — Димітров помер, що дало змогу Югову зайняти пост прем'єр-міністра. Одразу ж почалася масштабна партійна чистка. Головним обвинуваченим став Костов, якого засудили у грудні, приписавши йому масу абсурдних злочинів, включно з колабораціонізмом з поліцією та шпигунством на користь Британії під час війни, виношування планів організації спільно з американцями замаху на Димітрова та приховування від уряду Радянського Союзу намірів створити югославо-болгарську федерацію. Вирок не забарився: 16 грудня Костова було страчено.

Позбувшись Костова, Червенков спрямував свої зусилля на усунення Югова, який спочатку втратив пост міністра внутрішніх справ, який обіймав з 1944 року. Завдяки цьому Червенков став найбільш впливовим болгарським комуністом; до 1950-го він вже став прем'єром і генеральним секретарем партії. Під його керівництвом Болгарія залишалася найвірнішою із радянських країн-сателітів.

АЛБАНІЯ ЗМІНЮЄ ВЕКТОР

Вихід Югославії з комуністичного блоку напряму позначився і на розвитку Албанії. Як ми вже знаємо, після війни ця країна перебувала під сильним югославським впливом. У липні 1946 року обидві держави підписали Договір “Про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу”, котрий в багатьох

аспектах доповнював попередньо укладені між ними угоди. Подібні домовленості пов'язували Югославію і з Болгарією, а тому між урядами цих трьох держав серйозно дискутувалася можливість створення федерації. Тим часом взаємини Албанії з країнами Заходу відчутно погіршувалися. Навесні 1945 року США, а наприкінці травня і Британія, відкрили представництва у Тирані, однак змушені були відкликати їх після низки інцидентів, найбільш серйозний з яких трапився з британцями. Албанський уряд розширив межі своїх територіальних вод до трьох миль від берегової смуги, що зокрема змінило статус Каналу біля острова Корфу. На протипагу цьому албанському рішенню британський уряд відправив в район острова 4 есмінці, два з яких підірвалися на мінах 22 жовтня 1946 року, внаслідок чого загинуло сорок чотири британських моряків. Після цього британські тральщики знищили всі міни в цьому районі. Скарга на дії албанського уряду спочатку була направлена до ООН, а потім – до Міжнародного Суду Справедливості, який вирішив, що Албанія повинна виплатити за це компенсацію. Відносини із Заходом погіршилися ще більше після того, як Британія і Сполучені Штати виступили проти входження Албанії в ООН, а Сенат ООН підтримав претензії Греції, які стосувалися південних районів албанської території.

В умовах конфронтації з державами Заходу та тогочасної радянської підтримки політики Югославії, Албанія змушена була співпрацювати з Белградом. Ця надзвичайно бідна країна потребувала негайної допомоги ззовні. Управління Об'єднаних Націй з питань Допомоги та Реабілітації (UNRRA) передало Албанії 26 млн. доларів, але далі цій країні потрібна була більша підтримка для відбудови та розвитку економіки. Спершу відносини з Югославією були доволі близькими. Албанська конституція 1946 року дуже нагадувала югославську, а югославські радники у великій кількості перебували на території сусідньої країни. Однак, доволі швидко почали поставати віддавна знайомі проблеми. Багато албанців вважали, що Югославія, як раніше Італія, прагне перетворити Албанію на економічну колонію. Звучали нарікання, що югослави явно занижують ціни на закупівлю албанської сировини, експлуатують країну через створення мережі спільних підприємств та всіляко перешкоджають економічному розвитку свого сусіда. Албанцям потрібна була допомога для розвитку власної харчової промисловості та створення нафтопереробного комплексу. Натомість, югославський уряд спонукав їх покращувати методику аграрного виробництва та видобутку корисних копалин. Таким

чином, нарікання албанців на політику югославських представників дуже нагадували ті протести, з якими самі югослави виступали проти радянської стратегії відносно їхньої власної країни. Албанські урядовці точнісінько так само не погоджувалися з експертам та технічним радникам з Югославії.

Подібно до інших столиць комуністичних держав, в Тирані точилися суперечки про те, який же напрямок руху слід обрати. Група поміркованих дотримувалася думки, що слід захищати власний незалежний курс і співпрацювати з державами Заходу. Ці політики вважали, що більш радикальні комуністичні перетворення слід відкласти до того часу, коли країна вийде на кращий рівень економічного розвитку. На противагу їм військові виступали за тіснішу співпрацю з Югославією і повторення всіх її маневрів у внутрішній та у зовнішній політиці. Найбільш впливовим національним лідером був Енвер Ходжа, який суміщав пости прем'єра, міністра зовнішніх справ, міністра оборони, головнокомандувача військовими силами та генсека партії; наступною впливовою фігурою після нього був міністр внутрішніх справ Кочі Дзодзе. У грудні 1945 року Ходжа рішуче підтримав військових, а у жовтні наступного року — поміркованих виключили з ЦК партії.

Тим часом обурення зверхністю югославів продовжувало наростати. Головним критиком відносин двох держав став Нако Спіру, якому як керівнику державного планового комітету доводилося напряду спілкуватися з югославськими чиновниками та виконувати їхні вимоги. Спіру був переконаний, що югославський уряд прагне, щоб Албанія залишалася відсталою, вигідною для нав'язування його волі країною. Не маючи змоги змінити політику власного уряду, керівник албанського держплану у 1947 році чинить самогубство. Попри особисту поразку Спіру, албанці все ж таки роблять певні кроки в напрямку до обмеження югославського контролю; так, скажімо, Тирана відкидає спроби югославського уряду нав'язати економікам обох країн виконання спільного п'ятирічного плану. Упродовж всього цього періоду найбільшим прихильником зв'язків з Югославією залишався Дзодзе, хоча і Ходжа, принаймні на початках, був не проти використати фінансових переваг такого співробітництва: у липні 1947 року його уряд отримав від Белграда кредит на 40 млн. доларів, що становило на той час 58% албанського бюджету.

Намагаючись знайти альтернативні джерела підтримки, Ходжа того ж місяця відбув до Радянського Союзу. Попри особисту згоду Сталіна на контроль Югославії над Албанією,

уряд СРСР пообіцяв албанцям допомогу на будівництво фабрик та пришвидщенні економічного розвитку. Однак, Албанію не запросили стати членом Комінформу, який було утворено у вересні. До того ж, як ми вже знаємо, Сталін радив югославам “поглинути” сусідню країну. Фактично, коли надійшов час розриву Радянського Союзу з Югославією, вплив останньої на політику Тирана досяг найвищої точки. На партійних засіданнях, які відбулися у лютому та березні 1948 року, проюгославській фракції вдалося виключити зі складу партії її опозиційних авторитетних членів – вдову Спіру – Кірі Белішову та керівника штабу армії Мегмета Шегу.

Ситуація радикально змінилася після виведення Югославії зі складу Комінформу, у червні 1948 року. Ходжа негайно змінив генеральну лінію політики свого уряду. У липні 1948 року всім югославським представникам в Албанії було рекомендовано за 48 годин залишити країну, економічні договори з Югославією були денонсовані, а у пресі розгорнулася шалена антиюгославська кампанія. Зроблені після цього до Радянського Союзу запити про економічну допомогу, звісно ж, були успішними. Плани федеративного об'єднання з Югославією тепер різко відкидалися й критикувалися як вияв давніх імперіалістичних тенденцій. Сталін став в очах албанців героєм, а Ходжа зодягнув тогу захисника нації від іноземної агресії. У той час, коли Тіто виступав проти засилля та домінування СРСР, албанський прем'єр адресував такі ж нападки на адресу самих югославів.

Зміна політичного вектора, звісно ж, спричинила перестановки в албанському уряді. У жовтні Дзодзе втратив пост міністра внутрішніх справ. Шегу реабілітували, поновили в партії і він знову став головою генштабу. У листопаді 1948 року, на найпершому з'їзді Албанської Комуністичної партії, Ходжа звинуватив у всіх бідах країни Дзодзе та югославський уряд. У травні 1949 року Дзодзе засудили за зраду і стратили. Таким чином, Албанія разом з іншими країнами-членами Комінформу, опинилася у прорадянському, антиюгославському таборі.

ХОЛОДНА ВІЙНА

Ми розглянули балканські події між 1941 та 1950 роками так детально, оскільки саме тоді склалися відносини, яким судилося тривалий час залишатися непорушними. До кінця 40-их років повністю зорієнтовані на співпрацю з Радянським

Союзом комуністичні режими прийшли до влади в Албанії, Болгарії та Румунії, в той час як Греція, залишившись конституційною монархією, перебувала у західному таборі. Югославія зі своїм комуністичним урядом й надалі продовжувала дотримуватися централістської нейтральної позиції. Політичне розшарування на Балканах нагадувало поділ решти Європи, яка так само розпалася на два військово-ідеологічних блоки. Наприкінці 40-их найбільш болючим питанням європейської політики була доля Німеччини. На той час німецькі землі були поділені на зони окупації: східні частини контролювали радянські та польські війська, а решта — війська західних країн. Такий самий поділ зберігався і в Австрії. Перша велика криза сталася взимку 1948–1949 років, коли радянська адміністрація блокувала дороги та залізниці, котрими відбувалося постачання західних частин Берліну. Внаслідок таких дій 2-мільйонне місто опинилося без продовольства і палива. Західні держави вирішили проблему, організувавши масштабне постачання повітряним транспортом.

На період окупації держави-союзниці встановили, кожна у своїй окупаційній зоні, адміністрації, структура яких відповідала їхнім власним політичним принципам. У травні 1949 року було офіційно проголошено про утворення підтримуваної західними урядами Федеративної Республіки Німеччина зі столицею у Бонні. У жовтні 1950-го радянська адміністрація у своїй окупаційній зоні ініціювала проголошення Німецької Демократичної Республіки. Тепер залишалося ще вирішити питання Австрії. І от, у 1955 році, після численних переговорів та відтягувань сторони досягнули угоди, за якою цю країну зобов'язали надалі не входити до жодного зі світових союзних утворень, в Австрії створювалася демократія західного зразка, але у міжнародних відносинах країна мусила надалі дотримуватися суворого нейтралітету.

На ситуацію в Європі суттєво вплинули перемоги комуністичних рухів в інших частинах світу. Найбільше змін сталося у Китаї, де після цілковитої поразки націоналістичних армій, у 1949 році, війська Мао Цзедуна повністю заволоділи гігантською материковою частиною країни. У 1950-ому в Кореї розпочалася війна між комуністичним режимом на півночі та підтримуваним західними державами урядом на півдні; внаслідок втручання США та ООН країну було розділено на дві частини, які у 1953 році підписали між собою мирну угоду. Таким чином, Азія подібно до Європи, розпалася на два табори: Японія, Тайвань та Південна Корея співпрацювали з

державами Заходу, а комуністичні Китай та Північна Корея – з СРСР. Більшості західних лідерів, принаймні спершу, здавалося, що комуністичний блок ще довгий час залишатиметься неподільним та міцним.

За весь цей час західні союзники і держави радянського блоку уклали ряд економічних та військових угод, які ще тісніше зблизили країни-учасниці обох угруповань. У червні 1947 року держсекретар США Джордж К. Маршал запропонував економічну допомогу всім європейським державам, незалежно від їхнього політичного устрою. Після того як уряд СРСР заблокував спроби чехів взяти участь у Плані Маршала, його дія обмежилася допомогою західноєвропейським державам. Програма мала надзвичайний успіх і сприяла швидкому розвитку економіки Західної Європи. Подальші зусилля, спрямовані на економічну співпрацю, вилилися в 1957 році у формування Європейського Спільного Ринку. Комуністичні держави, як ми вже знаємо, ще у січні 1949 року утворили “Комекон”, який щоправда не міг надавати масштабну допомогу, а тому й не спричинив якогось значного зростання економіки своїх учасників.

У квітні 1949 року держави Заходу уклали формальний військовий союз – Північно-Атлантичний Договір (НАТО) – до складу якого увійшли Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Данія, Ісландія, Норвегія, Італія, Португалія, Канада та Сполучені Штати Америки. Греція та Туреччина приєдналися до країн Договору в 1952-ому, а Західна Німеччина – у 1955 році. У травні 1955 року країни радянського блоку створили Організацію Варшавського Договору. Тим часом, у 1949 році СРСР випробував свою першу атомну бомбу. Розвиток озброєння з радянського боку до 1970 року поступово зрівняв сили обох військових союзів.

Таким чином, до 1950 року викристалізувалася схема відносин між державами на кілька наступних десятиліть. За винятком 7-річної воєнної диктатури, Греція залишалася союзною Заходу парламентською демократією. Інші 4 балканські держави – Болгарія, Румунія, Албанія та Югославія – мали комуністичні уряди, однак кожна з них рухалася у власному напрямі. Югославія і Албанія виказували найсильніший опір радянським ініціативам і обумовлювали свої міжнародні відносини власними національними інтересами. Болгарія й надалі залишалася найбільш відданим другом Москви. Зміни в Румунії трапилися вже у 60-их, коли ця держава почала докладати зусиль, щоб позбутися надмірної опіки радянського

Союзу. Отож, як і в минулі історичні періоди, балканські країни продемонстрували неспроможність об'єднатися і спільно чинити опір тиску стратегії великих держав. Кожен з балканських урядів намагався знайти власні шляхи розвитку і способи пристосування до змін на міжнародній арені, на якій безроздільно панували дві великі військові потуги — Радянський Союз та Сполучені Штати Америки.

РОЗДІЛ ІХ

КОМУНІСТИЧНІ УРЯДИ, 1950—1980

Попри те, що єдність табору комуністичних держав почала давати тріщини вже за 3 роки після перемоги СРСР у війні, їхнє керівництво мало достатньо багато спільних переконань та подібних інтересів. Далі ми спробуємо проаналізувати найперше політичні та економічні системи цих країн, по-друге, їхні дипломатичні взаємини з рештою світу та всередині самого комуністичного блоку, а також індивідуальні шляхи розвитку кожної з них. В тих параграфах, де йтиметься про внутрішній розвиток балканських націй, зауважимо наскільки величезною була різниця між зовнішньою та внутрішньою політикою Югославії на тлі інших країн комуністичного блоку.

ВНУТРІШНІ ЗМІНИ

Теорія: марксизм-ленінізм

Як ми вже знаємо до 1945 року більшість балканських урядів свою ідеологію ґрунтували на доктринах націоналізму та лібералізму, спільних і для Західної, і для Центральної Європи. Якщо коротко, то ліберальні доктрини виникли як реакція на засилля авторитарних та деспотичних форм правління, а також у відповідь на меркантилізацію всієї системи влади. Попри те, що між лібералами не було згоди щодо остаточних цілей та методів їх досягнення, ця ідеологія загалом спрямовувалася на створення інституцій, які сприяли б позбавленню індивіда всіляких політичних, економічних та соціальних обмежень. Ліберали вірили, що громадяни зможуть найкращим чином розвивати свої здібності в атмосфері свободи, і що суспільство тільки виграє, якщо уряд втручатиметься у його життя якнайменше. Конституції, ухвалені під час Великої Французької революції та упродовж ХІХ століття, вважалися суспільними договорами, в яких були чітко окреслені права громадян і повноваження влади. Розподіл влади між виконавчими, судовими та законодавчими інституціями — так звана система взаємоперевірок та

противаг — розбудовувалася задля недопущення узурпації влади в країні однією чи групою осіб. Приватну власність розглядали як “природне право” і як додатковий чинник запобігання тиранії. Ця політична та економічна система довела свою життєздатність в країнах Північної Америки та Західної Європи. До 1914 року Британія, Франція, Німеччина та США стали найсильнішими націями світу, розвинули багаті індустріальні економіки та забезпечили своїм громадянам високий життєвий рівень. Конституційні уряди та вільна ринкова економіка дозволяли особистості повністю скористатися можливостями індустріальної доби; врешті, американці населяли цілий континент.

Проте, на Балканах події відбувалися по-іншому. У той час, коли Західна Європа, незважаючи на численні кризи, все-таки рухалася у своєму розвитку вперед, балканські країни залишалися аграрними і відсталими. Якщо ж окремі поліпшення тут і спостерігалися, то це траплялося у їхніх столицях і було доступне обмеженому колу привілейованих осіб. Більше того, незважаючи на повсюдне проголошення конституцій, жоден з балканських урядів не спромігся хоча б трохи наблизити власну країну до високих стандартів західних демократій. Чесні вибори тут — це були рідкісні, поодинокі випадки. Але найбільш загрозливо склалися на Балканах економічні й соціальні умови. Через постійне зростання населення все менше ставало придатної для обробітки землі та ресурсів, а того рівня індустріалізації, за якого надлишок сільського населення поглинався б містом, досягти не вдалося. Ще до 1945 року в балканських країнах поутворювалися аграрні та соціалістичні партії, які ставили собі за мету вирішити нагальні питання внутрішньої політики шляхом радикальних реформ; цей шлях передбачав значне втручання держави в економічне життя, що не вкладалося в межі жодної з ліберальних програм.

З альтернативних планів соціально-політичного та економічного відродження найбільш радикальний пропонували, звісно ж, комуністи. Мусимо докладніше зупинитися на комуністичному вченні, оскільки теорія відіграла в їхній політичній діяльності провідну роль. Ліберальні та національні доктрини, які виникли у ХІХ столітті, мали багато спільного, але вони ніколи не були синтезовані у єдине і цілісне вчення, а тим більше, ніхто не мислив провідних теоретиків цього напрямку політичної думки непогрішними авторитетами, чие слово є істиною в останній інстанції. Письменники і філософи такі, як Джон Лок, Адам Сміт, Томас Джефферсон, Жан-Жак Руссо чи Вольтер, — заклали підвалини західного політичного

мислення, хоча повага до їхнього доробку не зупиняла критиків, які могли безапеляційно громити ідеї своїх славетних попередників, або ж безцеремонно коментувати їхнє особисте життя. І вочевидь портрети цих людей не вивішували на Заході на вокзалах, у поштових конторах, школах та в інших громадських будівлях. Комуністичні ж уряди – навпаки – трактували особистості та праці Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Володимира Ілліча Леніна та певний час і Йосифа Сталіна з таким благоговінням, на яке у давнину заслуговували хіба релігійні постаті, священні тексти та міфічні герої. Їхні зображення та статуї розміщували всюди, так як колись виставляли зображення святих, монархів та героїв національних рухів. Будь-яка критика дій того чи іншого комуністичного уряду або відносин між комуністичними державами була можлива тільки тоді, коли їх можна було звинуватити у відході від “правдиво марксистського” курсу або у перекрученні заповітів Леніна. Думка, що Маркс або Ленін могли докорінним чином помилятися з того чи іншого приводу, не приймалася за жодних обставин. Комуністичні системи засновувалися на войовничому атеїзмі, однак своїх лідерів вони наділяли надлюдськими рисами. Доки був живий Сталін, таке саме ставлення пропагували і до його висловлювань та вчинків, хоча пізніше такі вияви поклоніння назвали “культом особи”. Ставлення до Маркса, Енгельса та Леніна подібної критики не зазнало. Тому, аналіз їхніх ідей має стати першим кроком до осмислення теоретичних підвалин розвитку держав комуністичного блоку.

Маркс ґрунтував свої теорії переважно на працях британських “політекономістів” Давида Рикардо, Адама Сміта і Джона Стюарта Міла, а також на теоріях німецьких філософів, зокрема Георга В. Ф. Гегеля. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс до того ж мали нагоду спостерігати за соціальними та політичними наслідками індустріальної революції в Британії та Німецькому Рейнланді з середини до 80-их рр. XIX століття – тобто, в момент, коли виявилися найгірші вади капіталістичної системи господарювання. Якщо говорити простіше, Маркс вірив, що історія розвивається за наперед визначеною траєкторією, причому в основі суспільної еволюції лежать саме економічні відносини. У кожен історичний період, – писав Маркс, – засоби виробництва, які суспільство використовує для виготовлення потрібних йому товарів чи для добування природних ресурсів, визначають всі інші аспекти його життя. Таким чином, кожна епоха має свою економічну базу, на якій зводиться відповідна надбудова – певні соціальні, політичні, культурні та

економічні інституції. Ці утворення тривалий час залишаються незмінними або змінюються дуже повільно, а економічна база має тенденцію розвиватися в залежності від винайдення нових засобів виробництва чи кращої експлуатації природних ресурсів; відповідно, у певний момент надбудова починає відставати у розвитку. Така невідповідність може бути усунута шляхом класової боротьби. За теорією Маркса, у кожен часовий період один із суспільних класів перебуває у привілейованому стані, що визначається його можливостями використовувати наявні економічні умови. Цей клас панує у суспільстві і створює державні інституції за власною структурою, інституції, які захищатимуть його класові інтереси. Водночас, виникає й антагоністичний клас — який дана система економічних відносин пригноблює й експлуатує. На якийсь час обидва класи вступають у непримиренну боротьбу, внаслідок якої утворюється новий панівний клас, нове суспільство і, відповідно, нові умови для класової боротьби.

Марксистки поділяють всю людську історію лише на п'ять великих епох. Перший період, який охоплює найраніші стадії розвитку людства, людина жила з полювання та рибальства; вся власність тоді була спільною. Другий період — час класичних цивілізацій — характеризувався перевагою використання рабської сили. У третій, феодальний, період використовували працю кріпаків. Четвертий період — капіталістичний — збігався з епохою індустріальної революції, а п'ятий — завершальний етап — мав увінчатися абсолютною перемогою комунізму. Що ж до класової боротьби, то у класичну епоху вона точилася між рабом та рабовласником, в еру феодалізму — між кріпаком і паном, у капіталістичний період — між робітниками та “буржуазією”, яку визначали як клас експлуаторів, який пожинає плоди індустріальної революції. Коли ж настане п'ятий історичний етап і до влади придуть робітники, а уряд буде керований волею більшості населення, тоді теоретично не повинно бути експлуатованих класів, а отже — й підстав для класової боротьби. Оскільки держава, за визначенням, є інструментом класового панування, то з настанням абсолютної соціальної рівності, вона як така стане непотрібною і зникне.

Все це Маркс писав тоді, коли дійсно здавалося, що суспільство неминуче поділиться на два непримиренних табори, в одному з яких буде невелика групка могутніх багатіїв, а інший — величезна маса зубожілих трударів. Натомість, сталося дещо інше. Замість двох ворожих таборів у капіталістичному суспільстві поступово збільшувалася кількість сімей середнього

достатку, до яких належали представники інтелектуальних професій, торгівлі, дрібні підприємці і навіть висококваліфіковані робітники. До того ж, більшість індустріального пролетаріату приваблювали зовсім не агресивні комуністичні рухи, а профспілки соціалістичних партій, які ставили собі за мету діяти в межах наявних політичних систем. Окремі “ревізійністські” лідери соціалістичного руху зуміли розпізнати такі настрої й тому стали намагатися здобути ширші права для робітників шляхом участі у виборах, не прагнучи робити революцію. Найбільш загострені вияви класової боротьби і захоплення влади пролетаріатом тепер або відкидалися взагалі, або сприймалися як справа далекого майбутнього.

Ревізійністські погляди, які домінували у європейських соціалістичних колах, перед Першою світовою війною, наштовхувалися на гостру протидію інших доктрин, в яких звільнення пролетаріату планували досягнути лише шляхом революції, а не за допомогою поступових поміркованих реформ. Ленін був безперечним лідером та визначним теоретиком цього крила руху. Зрозумівши, що робітничий клас не є насправді готовим до повстання і покладається більше на профспілкові ініціативи соціалістів, Ленін наголошував, що головним каталізатором радикальних суспільних змін має стати не пролетаріат, а комуністична партія. Вважаючи, що тільки невелика частина робітників, організованих у компартію, “авангард пролетаріату”, здатні адекватно зрозуміти наявну ситуацію, Ленін закликав їх скористатися зі світових криз і захопити владу у своїх країнах. Отже, політична зміна мала відбутися шляхом революції, а не за допомогою скриньки для голосування. Партії-переможниці спершу належало застосовувати рішучі силові методи боротьби. Скажімо, їй потрібно було б знищити наявні поліцію та армію капіталістичної держави, а далі замінити їх власними формуваннями. Період “диктатури пролетаріату” мав тривати доти, доки всі “класові вороги” не були б знищені. Потім пролетарська держава мала б “зникнути сама собою”, оскільки після ліквідації класових протистоянь всі інструменти примусу, включно з урядовим апаратом, стали б непотрібними.

Варто зазначити, що слова *комуністичний* та *соціалістичний* на позначення характеру урядових систем Албанії, Болгарії, Румунії та Югославії вживалися взаємозамінно. Лідери цих країн вважали себе “соціалістами”. Тіто називав СРСП “батьківщиною соціалізму”, а Югославію – країною, яка розвиває свій варіант соціалізму. В таких контекстах ці назви, звісно ж, позначають саме марксистський соціалізм, а не ті помірковані доктрини, про які

йшлося вище. Теоретично сьогодні* балканські країни мають соціалістичні системи, проте керують ними комуністичні партії, які ведуть ці народи до майбутнього “безкласового” комуністичного суспільства. Втім, подібні нюанси доктринального характеру дотепер гаряче дискутуються між різними компартіями.

Ми не будемо тут зупинятися на слабких місцях та недоліках змальованої вище системи. Окремі аспекти цих питань виринуть далі, коли йтиметься про суперечки між комуністичними урядами країн соціалістичного блоку. Тим часом, у своєму ідеальному вигляді марксистсько-ленінська доктрина мала певні переваги. Найперше, вона пропонувала всім, хто прагне витворення чіткого світогляду, надійну систему фіксованих цінностей і переконувала його у невідворотності своєї остаточної перемоги. Попри те, що ніхто з “батьків” комунізму не окреслював чіткого часового плану настання абсолютного торжества цієї ідеології, сама її логіка наштовхує на думку, що вона зумовлена всім попереднім розвитком світової історії. Щодо мінусів системи, то комунізм наполягав принаймні на двох аспектах, які неминуче заходили у сильне протиліття з традиціями на Балканах: ця доктрина проповідувала атеїзм і наполягала на знищенні приватної власності. У цій книжці ми неодноразово наголошували на важливій ролі, яку церква відігравала у національному відродженні балканських народів, а також звертали увагу на міцність зв'язків між релігійними та державними інституціями. Грунтована на західному досвіді комуністична теорія повністю відкидала християнську ідею, вважаючи церкву ще одним інструментом, за допомогою якого буржуазія закабалює робітників, розумово та емоційно узалежнює їх від капіталістичної системи. Балканські селяни вважали священно недоторканою і приватну власність; їхньою споконвічною метою було набути якомога більше землі та іншого майна, а не віддавати свою власність державі. Як побачимо пізніше, така суперечність між цілями компартій та уявленнями селян обернулася неабиякими труднощами у всіх соціалістичних державах на Балканах.

Попри те, що наведені вище ідеї становлять ядро комуністичної пропаганди, а їхні ази закладалися ще у школі, ми на вряд-чи знайдемо у Східній Європі багато людей, особливо серед високоосвічених верств населення, які б беззастережно вірили в ці ідеї як в кінцеву і непохитну істину. Однак, багато громадян цих країн підтримували діючу систему влади з причин, далеких від ідеології, яку вони позірно сповідували. Визнаючи, що головною проблемою

* Оскільки вперше книжку було видано у 1983 році, читач має особисто відповідно скоригувати події того часу і теперішній стан речей. — *Прим. ред.*

Балканського регіону є його бідність і відсталість, вони вважали, що керований державою соціалізм є найкращими ліками для цієї ситуації. Ефективний централізований контроль і можливість застосовувати примус розглядалися ними як необхідні атрибути будь-якого уряду, який прагне швидко привести свою країну до переваг індустріалізації. Ті ж, хто критично ставився до колишніх систем управління, вбачали у комуністичних режимах засіб втілення соціальної справедливості. Отже, прихильники індустріалізації та соціальної рівності схилилися до підтримки системи, яка хоча б ставила ці завдання як першочергові. Звісно ж, у балканських компартіях було доволі багато опортуністів, однак не бракувало й тих, хто можливо й не приймав усі пункти марксистської доктрини, але вірив, що практичні програми цих партій є запорукою майбутнього щастя та процвітання їхніх країн, а нові економічні інституції, мова про які ще попереду, справді дадуть змогу досягти добробуту індустріального суспільства, не наражаючись при цьому на соціальне зло, яке, як вони вірили, існує у західному капіталістичному світі.

У довоєнній Східній Європі, як ми вже знаємо, переконаних комуністів було не так вже й багато. Після війни комуністичні режими прийшли до влади за допомогою сили і жорстоких репресій. У Болгарії та Румунії комуністичні уряди виникли завдяки військовій присутності Радянського Союзу. У Югославії, в якій партизани справді здобули революційну перемогу, прихід комуністів до влади все ж став можливим тільки завдяки перемогі СРСР на східному фронті. Такі ж насильницькі заходи були потрібні, щоб згадані режими могли втримати владу у своїх руках. Попри всю свою популярність та ліберальність, югославський комуністичний уряд так ніколи й не зважився запровадити в країні багатопартійну систему або дозволити справді вільні вибори. Найбільш авторитарним балканським режимом була албанська комуністична диктатура, яка втрималася при владі за допомогою поліції та армії. Втім, ретельні послідовники цієї системи, звісно ж, доводили б, що всі ці заходи є необхідними для досягнення визначених соціальних цілей, а радикальні зміни в суспільстві можуть настати лише якщо застосовувати справді революційні методи – у тому числі й диктатуру пролетаріату та зосередження влади в руках невеликої групи досвідчених борців комуністичного руху.

Практика: структура партії та уряду

Оскільки нові режими прийшли до влади завдяки військовому та ідеологічному пануванню СРСР, можна було б сподіватися,

що радянські урядові моделі стануть зразками й для нових владних структур балканських країн — загалом, ці очікування майже повністю справдилися. Навіть у Югославії урядові інституції дублювали відповідні установи в Радянському Союзі. Спершу ніхто не робив жодних зусиль і навіть не розмірковував над необхідністю адаптації радянських урядових структур, розрахованих на країну з величезними просторами та багатими ресурсами, для невеликих та бідних балканських держав. Нова система влади дещо нагадувала колишні: принаймні всі держави й надалі мали конституції та скликали національні збори. Радикальні зміни відбулися в партійній системі. За попередніх систем правління за владу боролися багато партій, головною метою кожної з яких було здобути найбільше представництво в уряді. Жодна з цих партій не мала реальної влади аж доки не перемогла на виборах чесними або нечесними способами, а відтак — здобувала можливість контролювати адміністративну систему країни. За нового режиму влада від початку належала не урядовим структурам, а легалізованим партійним організаціям — тобто, комуністам і підконтрольним їм маріонетковим утворенням. Будь-які вибори жодним чином не могли похитнути їхньої влади. Конституції лише закріплювали панівне становище компартій. До того ж вони більше не обумовлювали системи противаг і не збалансовували дію різних гілок влади. Таким чином, у кожній з країн при владі перебувало компартійне керівництво. Конституції й надалі гарантували стандартний набір громадянських свобод, скажімо, свободи слова, друку і т. д., однак додаткові параграфи обмежували ці можливості на “благо всього суспільства” або в інтересах трудящих.

Попри деякі невеликі відмінності, урядові та партійні системи чотирьох балканських держав залишалися майже однаковими. Всі вони мали конституції, укладені за радянськими зразками і кількаразово поновлювали їх, щоби відобразити своє теоретичне наближення до комунізму. Кожна держава мала національні збори, кандидати до яких обиралися, але на вибори виходив лише один партійний кандидат. Збори, які мали надзвичайно мізерну владу, скликалися на сесії не частіше, ніж двічі на рік. У трьох балканських країнах делегати формували меншу структуру, яка називалася в Румунії та Болгарії Державною Радою, а в Албанії — Президією і виконувала функції зборів у проміжках між сесіями. Югославські національні збори були двопалатними, що мало відображати федеральну природу цієї держави, і склалися з Федеральної Палати та Палати Республік і Автономій. Окрім того, кожна з

чотирьох країн мала Кабінет Міністрів, до якого входили прем'єр, його заступники та керівники міністерств. У Югославії функції уряду покладалися на Федеральну Виконавчу Раду, яка складалася з 33 осіб.

Однак, справжня влада в державі належала не цим інституціям, а осередкам компартії. Партийна організація в усіх балканських країнах була однаковою і створювалася за радянськими зразками. Теоретично найвищим органом компартії був з'їзд делегатів місцевих партійних осередків, який як правило відбувався кожних 5 років. Головними завданнями з'їзду було заслуховування звітів лідерів партії про народні досягнення, а також прийняття загальних директив майбутньої політики країни. Головні рішення приймалися Центральним Комітетом, який обирався, щоб керувати справами партії в період між з'їздами, а ще точніше — невеликою групою осіб, яку за радянським прикладом називали Політбюро. На практиці всіма соціалістичними країнами керували саме члени цих органів. Оскільки партійне керівництво призначало кандидатів у делегати до рад та на партійні з'їзди, влада в державах перебувала у руках невеликих олігархій. Влада поширювалася згори донизу й була ще більш ефективною, оскільки партійні керівники обіймали найвищі пости і в уряді. Така “кругова порука” з одного боку зміцнювала позиції партії, а з іншого — сприяла зосередженню контролю над всіма процесами в країні в руках кількох партійних діячів вищого ешелону. Попри видимі недоліки ця система мала ту перевагу, що завжди забезпечувала наявність в країні стабільного уряду. Головні комуністичні лідери балканських держав мали такі повноваження, якими до них могли похвалитися хіба спадкові монархи; і Тіто, і Ходжа були при владі з перших днів становлення комуністичних режимів у їхніх країнах в 1944 році. Панування Тіто перервала тільки його смерть у 1980 році; Ходжа на той час все ще був при владі.

Концентрація влади в руках небагатьох осіб, перебування яких на їхніх постах не залежало ні від перипетій виборчого процесу, ні від впливу інших державних інституцій, спонукала ставити питання про роль особи у політичному житті своєї країни і можливість впливу народних мас на курс державної політики. Звісно ж, всі громадяни могли вступити до комуністичної партії: теоретично ця організація повинна була набирати нових членів, найперше з найбільш активних представників робітничого класу. Однак, на практиці, низький рівень індустріалізації на Балканах, як і в СРСР в 1917 році, виключав таку

можливість через нестачу значної кількості робітників з високим рівнем самосвідомості. Найперші партії були нечисленними; ними керували представники інтелігенції, а серед їхніх членів значний відсоток становили зубожілі селяни. З 1944 року партійні організації перейшли під контроль тих, хто отримував найбільші дивіденди від соціалістичної системи господарювання, — чиновників, керівників підприємств, працівників інтелектуальних професій, міліції та апарату держбезпеки, словом, всіх тих, кого у статистиці називають “білими комірцями”. Ці люди були краще освічені і в більшості мали вищу зарплату, ніж робітники чи селяни, а тому в них було й більше шансів стати впливовими. Попри постійні намагання забезпечити партії достатній відсоток участі власне робітників, як того вимагали ідеологічні стандарти, балканські компартії аж ніяк не можна було назвати організаціями робітничого класу. В 70-их роках їхній склад був таким: з 789 тис. 796 членів болгарської компартії у 1976 році 41,4% склали робітники, 23% — селяни, а 30,2% — “білі комірці”; румунська компартія того ж року мала 2 млн. 655 тис. членів, з них 50% були робітниками, 20% — селянами, а 22% — “білими комірцями”; порівняно невелика Албанська Робітнича партія складалася з 101,5 тис. осіб, з яких 38% склали робітники, 29% — селяни, а 33% — “білі комірці”; Югославська Ліга Комуністів у 1976 році налічувала 1 млн. 302 тис. 836 членів; 41,8% з яких склали “білі комірці”, 28,1% — робітники, а 5,1% — селяни.

Окрім партійної мережі соціалістичні країни мали також масу громадських організацій, участю в яких намагалися охопити все населення. У Болгарії ще з повоєнних часів діяли Вітчизняний Фронт та Аграрний союз. У Румунії існував Фронт Соціалістичної Єдності, а в Албанії — Демократичний Фронт, які виконували подібні функції: за їх посередництвом населенню розтлумачували державні програми, ширився ентузіазм та викликалися хвилі народного схвалення рішень згори. Так само важливі завдання ставили і перед молодіжними та трудовими організаціями, які як правило, очолювали комуністи. Трудові спілки мали підтримувати моральний дух робітників, коли умови їхньої праці ставали особливо важкими. Швидке просування соціалістичних країн до індустріалізації надзвичайно ускладнило становище робітничого класу: робітники змушені були тривалий час займатися виснажливою працею, в той час як товарів споживання, та навіть елементарних харчових продуктів, які мали б компенсувати ці зусилля, дуже часто просто не вистачало.

Окрім участі в партійних осередках та громадських організаціях, від індивіда вимагали не меншої активності у житті товариства, в якому він працював – чи то на заводі, чи в державній установі, чи у колгоспі. Соціалістичні держави є бюрократичними суспільствами. Дуже багато дрібних рішень, які загалом не мають жодного політичного значення, приймалися на засіданнях численних комітетів та різних зборах, в яких брали участь майже кожен громадянин. Дискусії на загальні теми та участь у багатьох інших подібних заходах забирали у пересічного громадянина доволі багато його вільного часу та енергії. На таких зборах дозволялася “критика і самокритика”, якщо тільки вони не були спрямовані на підвалини самого соціалістичного ладу, партію та головні її директиви в політичних чи економічних питаннях. Більше того, за принципом “демократичного централізму”, досягнуте після дискусії рішення проголошувалося обов’язковим до виконання кожним без будь-яких подальших запитань.

Економічна система

Виняткова увага комуністичної влади до економічного планування пояснюється тим, що розвиток економіки вважався критерієм успіху чи неуспіху будь-якої системи; модернізація, соціальний добробут та класова рівність складали ядро комуністичної програми перетворень. Балканські держави перейняли економічну систему СРСР так само, як вони перейняли радянську політичну структуру; робилося це, звісно, за допомоги радянських фахівців та інструкторів.

Упродовж повоєнних років усі держави на Балканах зіткнулися з необхідністю відбудувати свою економіку після лихоліть і труднощів минулого історичного періоду. До того ж Румунія та Болгарія як країни, які програли війну, змушені були платити контрибуції та утримувати радянські окупаційні війська. На цьому етапі радянський уряд використовував ресурси східноєвропейських країн, аби відновити власну економіку. Найважча ноша, звісно ж, була покладена на плечі колишніх ворогів, однак і союзники були змушені заплатити свою частку. Окрім окупаційних та контрибуційних стягнень, радянський уряд вдавався заледве чи не до відвертого мародерства. Із захоплених територій до Радянського Союзу вивозили цілі фабрики, залізничні ешелони й інші багатства. Радянський уряд завжди був схильний виставляти завищені ціни за власну експортну продукцію, натомість змушуючи всі країни соціалістичного

табору продавати йому свої товари за цінами нижчими, ніж на світовому ринку. Після війни також практикувалося створення спільних підприємств, в яких СРСР інвестував конфісковану німецьку власність. Підприємства такого типу давали радянському урядові змогу впливати на важливі сектори економіки балканських країн. Підраховано, що сумарна вартість втрат східноєвропейських країн від такої радянської політики, до смерті Сталіна у 1953 році становила 14 млрд. доларів, що приблизно дорівнює тій сумі, яку інвестували у європейську економіку Сполучені Штати Америки за Планом Маршала¹. З цієї суми найбільше, звісно, заплатила Німеччина; втрати Румунії склали близько 1,7 млрд. доларів. Радянські союзники також постраждали; про нарікання уряду Югославії на економічні зиски ми вже згадували. З усіх балканських країн найбільш м'яко повелися з Болгарією. Через таку політику СРСР комуністичні уряди у Європі стартували за дуже несприятливих умов: вони не лише повинні були відбудовувати власну економіку, але й частково компенсувати реконструкцію в самому Радянському Союзі.

Після 1947 року комуністичні держави, нарешті, були готові розгорнути власні програми модернізації та індустріалізації. Незважаючи на значні відмінності між СРСР та малими державами Східної Європи в обсягах ресурсів, ці плани втілювалися у життя відповідно до сталінських директив, розроблених ще у 30-их роках. Акцентувалося на суворому централізованому контролі та розвитку важкої промисловості. Окрім того, радянський уряд підштовхував економіки союзних держав не до виробництва продукції, яка була притаманна тому чи іншому регіону, а намагався спонукати їх до побудови абсолютно однакових індустріальних економік. Розвиток автономних виробничих комплексів, які добре зарекомендували себе в багатому на ресурси СРСР, не дав добрих результатів на Балканах, однак якщо такі замкнуті системи вже діяли, то надалі важко було в них щось змінити. Сталінські схеми розбудови промисловості були прийняті в усіх країнах соціалістичного табору, оскільки на початку місцеві комуністичні лідери вірили у їхні переваги над будь-якими іншими альтернативними системами. З позицій Москви автономність кожної з державних економік також була вигідною, тому що вони діяли незалежно одна від одної,

¹ Paul Marer, "East European Economies: Achievements, Problems, Prospects," in Teresa Rakowska-Harmstone and Andrew Gyorgy, eds. *Communism in Eastern Europe* (Bloomington: Indiana University Press, 1979), p. 248.

виробляючи товари, необхідні в СРСР. Кожна з країн розвивала власну економічну структуру, маючи за головного торгового партнера Радянський Союз.

Нові економічні системи, витворені в країнах соцтабору, спочатку мали багато подібних рис. Про югославські відхилення від центрального курсу, які почали розвиватися після 1950 року, розглянемо докладніше далі. Першим завданням новостворених соціалістичних урядів було концентрування у своїх руках всіх засобів виробництва країни; цього досягали шляхом націоналізації підприємств та фабрик або, якщо це стосувалося землі, — за допомогою масової колективізації. Поволі таким чином центральна влада скоро контролювала майже всі ланки виробництва та поширення товарів і послуг. Тепер саме вона визначала, що саме і де слід виробляти, якою має бути якість виробів та їхня ціна — словом, брала під свій контроль всі ті питання, якими колись займався приватний бізнесмен або які вирішувалися за законами вільного ринку. Так само уряд контролював усю зовнішню торгівлю: експортом та імпортом віддали окремі державні інституції. Спершу інтенсивні комерційні зв'язки із закордоном не надто й заохочувалися; автономність виробничих комплексів, передбачала, що за межі країни треба ввозити лише ті товари, які в ній самій виготовити неможливо.

Отже, різко зросло навантаження на центральний уряд і державне чиновництво. Попри те, що багато балканських урядів ще до війни намагалися керувати розвитком економік власних країн, їхнє втручання обмежувалося хіба зміною митних тарифів або введенням полегшеного оподаткування. Але тепер центральній владі належало приймати рішення, які раніше приймали тисячі осіб на різних рівнях економічної системи. Централізоване планування стало головною ланкою “командної” економіки соціалістичних країн. Увага партійних та урядових чиновників зосереджувалася на підготовці всеохопних, як правило п'ятирічних, планів економічного розвитку. Відповідальність за цей процес покладалася на саме Політбюро, Кабінет Міністрів та спеціальний Державний плановий комітет (Держплан). Звісно ж, щоб уможливити діяльність всього ланцюжка економічних взаємин, потрібні були постійні консультації та наради. Деякі проблеми, з якими доводилося при цьому стикатися, добре ілюструє такий приклад:

“Припустімо, в Держплані бачать, що запроєктований підприємствами план з випуску вантажівок суттєво менший за попит. Тоді Держплан розробляє рекомендації щодо збільшення виробництва вантажівок і

передає їх в міністерство автомобілебудування, а те вже, зі свого боку, наказує підприємствам збільшити випуск на таку-то кількість. Тоді підприємства роблять запит про збільшення кількості необхідних їм ресурсів — сталі, скла, шин і т.д. Якщо запасів цих ресурсів немає, то збільшується план і їхнього випуску. Але ж виплавка більшої кількості сталі потребує збільшення постачання руди. Врешті, щоби привезти руду, *потрібно ще більше вантажівок. Й* тому все починається знову.”

Надзвичайно велика кількість деталей плану, який відсилається на підприємства, спричиняє його розростання аж до “розмірів телефонного довідника у великому американському місті”².

Наслідуючи СРСР, балканські комуністичні уряди зосередили свої зусилля на розвитку важкої промисловості, головним чином металургії та машинобудування. Плановики соціалістичних держав, намагаючись закласти надійну базу під майбутню індустріалізацію, завжди надавали перевагу зведенню гігантських підприємств, скажімо, величезних сталеливарних комбінатів або гідроелектростанцій. Та оскільки балканські держави не мали достатньо капіталу, а доступні інвестиції з Радянського Союзу були надто малими, індустріалізація майже повністю відбувалася коштом селянства та пересічних споживачів. Тобто, у сільське господарство не лише не вкладалися кошти, а якраз навпаки, виробник-аграрій мав оплатити весь проект економічних перетворень. Пересічний громадянин держави змушений був погодитися на гірший життєвий рівень, оскільки сфера виробництва споживчих товарів та послуг неминуче відступала перед потребою жертвувати всі сили на досягнення великої індустріальної мети. Населенню доводило, що це необхідно задля майбутнього добробуту нації і що як тільки буде досягнуто достатньо високого рівня промислового розвитку, держава одразу ж спрямує свої сили на виробництво споживчих товарів і намагатиметься покращити рівень життя своїх громадян.

Централізоване планування в економіці все-таки дало свої плоди: в окремих галузях навіть вдалося досягнути великих успіхів. У цій системі надзвичайно легко мобілізували ресурси, робочу силу та кошти на досягнення конкретної мети. До того ж можна було задіяти резерви продуктивних сил — надлишкове населення сільських районів або жінок. Так само легко згори започатковувалося використання

² Edward A. Hewett, *The Economies of Eastern Europe* (Lincoln, Nebr.: Cliff's Notes, 1978), pp. 22–23, 24.

новітніх технологій, імпортованих з СРСР чи з держав Заходу. Однак, ця система мала й слабкі місця, що незадовго стало очевидним для всіх. На початку багато залежало від здібностей плановиків та їхнього доступу до інформації, що давало змогу приймати правильні рішення. Головним недоліком була немобільність планової економіки: зміни в ній могли відбуватися надзвичайно повільно. Будь-яка помилка у первинному плані згодом оберталася значними збитками, а виправити її було надзвичайно важко. Прикладом може слугувати рішення болгарського уряду збудувати величезний металургійний комбінат в абсолютно несприятливому для його функціонування регіоні. І якщо економію на життєвому рівні населення ще можна було виправдати перспективою його загального добробуту в майбутньому, то ситуація різче змінювалася якщо отримані таким чином кошти вкладали у збиткові підприємства.

Ще інші проблеми виникали внаслідок відсутності у такій системі стимулів та конкуренції. Оскільки підприємство не орієнтувалося на досягнення найвищого прибутку, то в нього й не було потреби якось вдосконалювати виробничий процес. Якщо воно зазнавало збитків, держава одразу ж допомагала субсидією. З іншого боку, відносно однаковий рівень зарплатні, брак споживчих товарів та мовчазна гарантія, що того чи іншого працівника не звільнять з роботи, спонукала всіх працювати упівсили. Брак конкуренції обертався випуском неякісних, але з високим рівнем собівартості, товарів. Бо ж якщо той чи інший товар, скажімо пара зимових черевиків, існує на ринку лише в одному різновиді, його виробнику нема чого особливого турбуватися про його дизайн чи якість.

Ці недоліки вочевидь виникали через небажання людей працювати на державних підприємствах з такою ж віддачею, з якою би вони працювали на приватних власників або на самих себе. За марксистською теорією така ситуація взагалі не могла виникнути, бо хоча б ставлення до праці мало в перспективі змінитися. Адже якщо людські цінності та спонуки до дій напряму пов'язані і визначаються соціально-економічними умовами кожної з історичних епох, то за соціалізму повинна сформуватися “нова людина”, яка плекатиме не власні егоїстичні інтереси, а працюватиме задля загального добра суспільства. Одним із основних завдань школи у соціалістичних державах було виховання саме такого типу особистості, чого так і не вдалося досягти.

Чи не найбільшою помилкою соціалістичної системи господарювання було ставлення до сільського господарства. До 1945

року, як ми вже знаємо, балканські держави були переважно аграрними суспільствами зі значним сільським населенням, яке обробляло землю традиційними методами. Тим часом марксистська доктрина завжди з недовірою ставилася до селян, чий незалежний та індивідуалістський спосіб життя оголошувався відсталим і шкідливим для прогресу. Вважалося, що аграрні проблеми можна вирішити шляхом перетворення селян-власників на своєрідний сільський пролетаріат, чого досягали або організовуючи великі колективні господарства, в яких селяни трудилися подібно до робітників на промислових підприємствах, або ж об'єднавши їх в артілі, члени яких спільно володіли землею і худобою. В кожному з цих випадків державні плани могли маніпулювати рівнем випуску продукції та підлаштовувати його до загальних потреб населення. Теоретично таке широкомасштабне сільськогосподарське виробництво мало би бути більш ефективним: можна було провести його широку механізацію, а також застосовувати кращі добрива і пестициди, якісніше насіння. За державною допомогою могли втілюватися й значні за обсягом меліораційні проекти.

Головною трудностю втілення такої схеми економічних змін був сильний опір проти цього самого сільського населення. Колективізація повсюдно зустрічала затятий спротив. Приватні господарі воліли краще вирізати усю свою худобу, ніж віддавати її державі. Опір був настільки сильний, що в окремих країнах, як у Югославії чи Польщі, де уряди з увагою поставилися до настроїв свого сільського населення, колективізацію вдалося майже зупинити. А в Румунії та Болгарії, в яких колективізація здійснювалася насильницькими методами, селяни все одно працювали собі краще на невеличких власних ділянках, які їм залишили, а ніж на державних полях. Ще одним недоліком колективізації була неспроможність урядів належно модернізувати село. Зосередившись на масштабних індустріальних проектах, соціалістичні плани не забезпечили аграрну промисловість достатньою кількістю машин та новими технологіями, які могли б зробити таку форму господарювання більш привабливою для сільського населення.

Зміни у соціальній сфері

Втілення в життя соціалістичних та політико-економічних програм, звісно ж, радикально вплинуло на діючу соціальну структуру. Комуністична пропаганда традиційно спрямовувала свої наскоки на все, що вважалося "буржуазним". Власники

середньої руки, від хазяїв маленьких крамничок чи навіть лотків на ринку і до великих фабрикантів, змушені були пережити конфіскацію майна та різку зміну свого способу життя. В кращому випадку їм щастило стати керівниками державних підприємств. Якщо цього не вдавалося, то вони змушені були ставати звичайними робітниками. Представники інтелектуальних професій – юристи, лікарі, дантисти, інженери та працівники сфери послуг – перейшли працювати на державну роботу, а відтак стали підконтрольними централізованій системі управління. Прибутки всіх цих людей різко зменшилися. Робітники теж відчували зміни, хоч і не такі дискомфортні. Як працівники державних підприємств, вони втратили деякі права, які мали раніше. Скажімо, тепер їм заборонялося страйкувати і було набагато важче змінити місце роботи. Вони й далі перебували підпорядковані “босам”, тільки тепер ті представляли державпарат і партійне керівництво. На початках, коли нова система все ще відчувала труднощі, їхні заробітки та життєвий рівень були вкрай низькими. Втім, соціалістична влада справді гарантувала всім працевлаштування і певний соціальний захист – наприклад, медичне обслуговування. Всі робітники також мали виключно психологічну перевагу, оскільки хоча б теоретично були привілейованим класом нової системи. Урядова пропаганда спонукала їх вірити, що якими б поганими не були умови життя на даний момент, майбутнє все одно належатиме саме їм.

Незважаючи на радикальні зміни, викликані тотальною перебудовою політичних реалій, робітники та представники інтелектуальних професій, керівної і торговельної середньої ланки зуміли пристосуватися до нового життя. Всі вони становили найбільш урбанізовану частину кожної з націй, а тому щиро вітали індустріальну революцію. Найважчі зміни випали на долю сільського населення. Як ми вже знаємо, плановики соціалістичного господарства планували перетворити їх на сільський пролетаріат, який мав працювати у колгоспах чи радгоспах. Такий хід означав докорінну перебудову всього життя на селі. Звісно ж, серед селян на Балканах було дуже мало прихильників марксизму-ленінізму та його далеких перспектив. Новий лад обіцяв змінити ставлення селян до трьох традиційних складових їхнього життя – землі, сім’ї та села.

Раніше, про що ми вже говорили, земля та власність були надзвичайно важливими чинниками сільського життя. Якщо господар мав зайві гроші, він купував за них землю. Його авторитет напряму залежав від кількості наявної у нього власності.

Коли він втрачав свій наділ, як то сталося в Болгарії, Албанії чи Румунії, або коли його земельну власність суттєво урізували, як в Югославії, то й ставлення до нього змінювалося; тому опір нововведенням чинився повсюдно. Оскільки тепер додаткової землі придбати було нізвідки, залишок коштів, вочевидь, мав би тратитися на споживчі товари. З появою великої кількості фабричних виробів селяни стали жити більш комфортно – краще облаштовувати свої будинки і носити зручніший одяг. Однак, можливо, за винятком Югославії цей процес не надто розвинувся; матеріальні умови життя на селі у соціалістичних країнах залишалися поганими. Як і за попередніх урядів, основні зусилля були спрямовані на покращення життєвого рівня у містах.

Злам традиційного господарства, коли уся сім'я працювала на єдиному полі, звісно ж, вплинув на сімейний устрій, хоча й не настільки, наскільки можна було сподіватися. Так як земля вже не була головним засобом передачі спадкового добра, можна було сподіватися, що зв'язки між поколіннями послабляться. До того ж держава перебрала на себе багато функцій, які до того виконувала сім'я, наприклад, догляд за хворими та літніми людьми. Нові умови дещо змінили саму сім'ю. Соціалістична доктрина проголошувала рівність чоловіків та жінок. З іншого боку економічні умови заохочували і спонукали жінку шукати роботу поза домом. Так само держава намагалася втрутитися у стосунки між батьками та дітьми: применшувалася роль батька як найстаршого авторитета в родині. Втім, старі звички та способи мислення змінити було не так-то просто. Адже сім'я, окрім економічної та емоційної підтримки, також захищала своїх членів від несприятливих зовнішніх обставин та небезпек. А умови тогочасного життя, найперше брак житла та потреба в догляді за дітьми, яким могли займатися найстарші члени родини, спонукала до збереження великих сімей, в яких уживалися три різні покоління. Тому і в місті, і в селі традиційний сімейний устрій не набагато змінився.

Попри те, що сім'я зберегла свої позиції, сільська громада була приреченою на повну втрату авторитету – фактично цей процес розпочався ще до війни. З покращенням якості доріг та транспортних засобів, і особливо з моменту проникнення у найвіддаленіші куточки Балкан радіо і телебачення, зовнішній світ вже не здавався таким далеким. Масовий рух сільського населення до міст знелюднив села і, відповідно, пришвидшив руйнування багатьох колишніх традицій. На жаль, жодної адекватної заміни сільській громаді не виникло. Нові

робітники, які ще вчора були селянами, найперше зіткнулися з проблемою відсутності житла в місті. Щоб вирішити цю проблему, соціалістичні уряди почали зводити “нові міста”, які склалися з великої кількості гігантських баракоподібних житлових комплексів. Перенаселеність відчувалася й тут, проте нові будинки майже повсюдно мали сучасні зручності: гарячу та холодну воду, ванни, електрику, телефони та інші засоби комфорту, раніше недоступні для більшості населення балканських країн. Однак, такі зміни хоча й дали певні матеріальні зручності, часто були для населення руйнівними. Партійні та заводські організації не могли дорівнятися до колишнього впливу церкви та сільської громади; психологічне пристосування вчорашнього селянина до міста часто було дуже болісним. Навіть на початку 80-их балканські суспільства все ще перебували на стадії змін та адаптації.

Наприкінці цього короткого огляду соціальних змін, слід згадати й ті позитиви, які комуністичні уряди намагалися запровадити у своїх суспільствах. Найперше, нова влада, на відміну від попередніх урядів, і на практиці, і в теорії, справді звертала набагато більше уваги на соціальний добробут. Після 1945 року для потреб всіх громадян зводяться лікарні, будинки відпочинку, стадіони, театри, санаторії, концертні зали та інші подібні заклади. Докладаються зусилля, щоб запровадити медичну допомогу навіть у найбільш віддалених та відсталих регіонах. Вводяться нові схеми пенсійних та страхових виплат. В Албанії, Болгарії та Румунії населення отримує право на гарантоване працевлаштування. Попри слабкість багатьох аспектів запроваджених соціальних програм, саме започаткування поступу в цьому напрямку слід зарахувати до важливих здобутків комуністичного керівництва.

Ідеологічний контроль

Головним завданням перших років існування комуністичних режимів було створення передумов для функціонування комуністичного суспільства в майбутньому. Слід було не лише запровадити низку нових інституцій, а також, що не менш важливо, придушити будь-які опозиційні до ініціатив уряду організовані рухи, які могли стати бастионами “класового ворога”, тобто буржуазії. Така постановка питання серйозно вплинула на життя церков, шкіл, університетів, а також на становище письменників та інших митців. Всі комуністичні уряди, навіть до певної міри і югославський, вважали за потрібне

негайно ввести сувору цензуру на всі вияви національно-культурного життя, включно з пресою, освітою та релігією — і контроль цей здійснювався за допомогою поліції та судів.

Першими, хто постраждав від комуністичного свавілля, були релігійні організації, незалежно від їх католицької, православної чи мусульманської приналежності. Всі три відігравали важливу роль у національному житті балканських країн, власне, були невід'ємною частиною національного балканського характеру. Церкви зосередили у своїх руках доволі багато власності й виступали головними центрами підтримки довоєнної політичної системи. Оскільки вони були налаштовані антикомуністично, а марксистсько-ленінська доктрина була принципово атеїстичною, нові владні режими одразу ж почали дуже жорстоко ставитися до релігійних інституцій. Було конфісковано церковну власність і закрито всі школи при церквах та мечетях. Значні зусилля докладалися, щоб відвічати а то й заборонити населенню відвідувати церковні служби. Багато церков та релігійних інституцій перетворили на “музеї атеїзму”. Пізніше, коли революційний раж трохи розвіявся, політичні лідери зрозуміли важливість церкви в національному житті і частково послабили переслідування. Скажімо, румунський уряд надалі витратив багато коштів на реставрацію церков і монастирів, які були визнані національною “культурною спадщиною”. І хоча церкви вже не відігравали тієї важливої ролі, яку мали колись, свободу віри вже не утискали так нищівно, як це було одразу ж після війни. Релігійні інституції існували на дотаціях держави та коштом пожертвувань своїх парафіян.

Такі ж радикальні зміни чекали й на систему освіти. Як твердили марксистські теоретики, еволюція суспільства у напрямку до комуністичного майбутнього супроводжуватиметься і завершиться докорінною зміною сутності самої людини. Тому, школи не лише повинні були прищеплювати учням комуністичну ідеологію, але й намагалися витворити з них “нових людей”. Звісно ж, до всіх підручників треба було внести зміни, які б узгоджувалися з доктриною марксизму-ленінізму. Окрім цього, загальний рух суспільства до індустріалізації спонукав приділяти більше уваги предметам, пов'язаним з наукою і технікою.

Попри те, що наша праця не зосереджується окремо на культурному питанні, дещо варто сказати про зміни, які сталися в літературі та інших жанрах мистецтва. Сказане стосується лише Албанії, Болгарії та Румунії; ці зміни у Югославії ми

проаналізуємо в окремому розділі. Загалом комуністичні режими вимагали, щоб письменники та митці не лише прийняли нову систему, але й оспівували її переваги і здобутки. Тому митці ставали, до певної міри, агентами офіційної пропаганди і допомагали уряду віднайти серед населення країни підтримку нових політичних та економічних програм. Окрім цього, докладалися зусилля, щоб обмежити творчі контакти з країнами Заходу. Іноземні газети, книги та періодичні видання потрапляли в країни соцтабору в обмежених кількостях, а близькі відносини громадян з іноземними друзями чи колегами не заохочувалися й не схвалювалися. Не можна сказати, що подібні обмеження існували повсюдно — це залежало від місця та часу їх накладання. Були роки, коли в культурній сфері відчувалося значне послаблення контролю, а також періоди, коли, навпаки, все суворо і доскіпливо контролювалося.

Такий нагляд за громадянами виявлявся і в надзвичайно суворому режимі видачі віз для закордонних подорожей та регламентування еміграції. Одним із найбільших страхів комуністичних режимів, окрім югославського, було переконання, що дозвіл на вільне пересування населення одразу ж викличе хвилю обурення низьким рівнем життя в соціалістичних країнах або й обернеться широкомасштабною еміграцією. В інших частинах Східної Європи подібне траплялося двічі. У 1949–1961 роках 2,5 млн. людей перетнули кордон між Східною та Західною Німеччиною. Так само майже 180 тис. угорців емігрували на Захід після подій 1956 року. Оскільки більшість емігрантів походили з молодого та найбільш освіченого середовища, то їхня відсутність серйозно позначалася на житті суспільства. До тих пір поки життєвий рівень в соціалістичних країнах не зрівнявся з рівнем життя на Заході, комуністичні уряди продовжували суворо контролювати і регламентувати право виїзду своїх громадян за кордон.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Теорія: імперіалістичні війни

Комуністична доктрина регламентувала і міжнародні відносини; нам особливо важливо згадати, що про це писав Ленін. Як ми вже знаємо, різка поляризація суспільства, яку передбачали марксисты, до 1914 року так і не відбулася. Замість животіння в умовах надзвичайних злиднів, робітничий клас поступово діставав змогу скористатися перевагами нового індустріального

суспільства. Ревізіоністські соціалістичні програми розвивали ідею співпраці з буржуазним суспільством. Аналізуючи становище, Ленін доводив, що покращення життя робітників стало можливим завдяки міжнародній політиці капіталістичних держав, які перебувають на найвищому щаблі свого розвитку — стадії імперіалізму. Капіталістичні уряди, захопивши величезні території Азії та Африки, експлуатують їхні ресурси та робочу силу, що й уможливило отримання надприбутків. Таким чином, вони отримують змогу задовольнити вимоги робітників у власних країнах, але це стається коштом відсталих і нерозвинутих народів. З іншого боку, оскільки колоніальні володіння є обмеженими територіально, імперіалістичні держави з часом неминуче почнуть конфліктувати за них одна з одною, що обернеться війнами. Цитовані вище судження Сталіна про витоки Другої світової війни є добрим прикладом продовження ленінського теоретизування у цьому напрямку.

Втім, імперіалістичні війни, на думку комуністичних теоретиків, окрім руйнації несли з собою ще й можливість пролетарської революції. Становище кризи мало допомогти компартіям — авангарду робітничому класу — захопити владу в різних країнах. Слід наголосити, що така програма, звісно ж, не була еволюціоністською, а закликала до революції — тобто до насильницьких дій. Доктрини мирного співіснування та розрядки, яких почав дотримуватися Радянський Союз після 1953 року, постійно перебували під питанням у лідерів китайської чи хоча б албанської компартій, які надавали перевагу класичній інтерпретації марксизму.

Після 1945 року уряди Албанії, Болгарії, Румунії та Югославії брали участь у міжнародних справах на двох рівнях: з одного боку вони підтримували відносини з країнами з-поза меж соціалістичного табору, включно з членами НАТО та країнами Азії й Африки, з іншого — зі своїми безпосередніми сусідами, країнами Східної Європи, а найперше — з Радянським Союзом. Огляд цих відносин зробимо у наступних кількох підрозділах книги, а особливу увагу зосередимо на двох найбільших наднаціональних утвореннях соціалістичних держав — Раді Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) та Організації Варшавського Договору (ОВД).

Практика: СРСР та комуністичні країни у системі міжнародних взаємин

Одразу ж після закінчення війни у 1945 році східноєвропейські уряди були надто тісно пов'язані з СРСР, а тому й у

зовнішній політиці цілком залежали від курсу, якого дотримувалися в Москві. Головними подіями у світі на той час були взаємини Радянського Союзу і США, розпад великих європейських колоніальних імперій та поширення революційного руху, зокрема перемога компартії Мао Цзедуна у Китаї. Не менш важливими були справи внутрішньоевропейської політики і, найперше, доля німецьких земель. Однак, упродовж трьох десятиліть з часу закінчення Другої світової війни, три балканські держави (Албанія, Румунія та Югославія) зуміли добитися певної самостійності у вирішенні питань міжнародних зв'язків. Албанія і Румунія змогли рухатися самостійним курсом завдяки змінам, які сталися у радянському керівництві, завдяки перемозі комуністів у Китаї, а відтак — завдяки зміні балансу сил у світі. Тим часом, югославська незалежність була, як ми вже знаємо, здобута зусиллями самої цієї держави.

Доки Сталін був живий, міжнародні відносини вирізнялися жорсткою протидією соціалістичного блоку, очолюваного Радянським Союзом, і США та їхніх союзників. Демократичні країни Західної Європи увійшли до НАТО. У 1948 році соціалістичний табір дещо ослаб після відступництва Югославії, однак невдовзі суттєво зміцнів після перемоги комуністів у Китаї. Після приходу до влади Мао Цзедуна всі очікували, що Китай так само тісно співпрацюватиме з СРСР, як це робили досі його східноєвропейські сателіти. В лютому 1950 року Радянський Союз і Китай підписали військовий договір, а також Мао пообіцяли радянську економічну допомогу. Отже, всередині століття світ розколовся на два супротивних табори: США та європейські країни-члени НАТО проти СРСР, Китаю та їхніх прихильників із соціалістичного блоку.

Між 1950 та 1954 роками головною територією цього протистояння стала Азія. Після війни Корею було поділено на дві частини; у північній уряд перебував під контролем СРСР. У червні 1950 року війська Північної Кореї вторглися на південь країни, де зіштовхнулися з силами Сполучених Штатів та військами ООН. Спершу, перевага була на боці Заходу, поки у жовтні 1950-го до військових дій не долучилися загони китайських “добровольців”. До літа 1951-го боротьба зайшла в глухий кут, а сили обох сторін перебували приблизно на тому ж місці, де раніше проходив кордон між північною та південною окупаційними зонами. Врешті, у липні 1953 року, після довгих переговорів було підписане перемир'я і два корейських уряди почали керувати кожен на своїй території. Таким чином, підтримка СРСР та Китаю дозволила корейським комуністам утримати свої позиції.

Центр конфлікту змістився в Індокитай, у французьку колоніальну зону. Намагання Франції створити маріонеткову В'єтнамську державу на базі наявної соціальної системи наштовхнулися на протидію місцевого радикального руху під керівництвом Хо Ши-Міна. Рішучі дії підконтрольних йому партизанських загонів спонукали сторони піти на поділ країни, подібний до корейського; у 1954 році на півночі країни запанував комуністичний режим, а південь перейшов під контроль прозахідного уряду. Так з'явилася ще одна соціалістична держава.

Тим часом, у березні 1953 року, помер Сталін. Перехід влади в СРСР пройшов далеко не гладко. Спершу радянський уряд очолив голова ради міністрів Союзу Г.М.Маленков, міністр зовнішніх справ Молотов та Л.Д.Берія – могутній шеф радянської таємної поліції. На посту генерального секретаря компартії Маленкова змінив Микита Сергійович Хрущов. На той час стала домінувати ідея колективного управління, яку намагалися втілити в життя і в інших соціалістичних країнах. Проте, період співпраці між радянськими лідерами невдовзі закінчився. У боротьбі за владу спочатку усунули Берію, якого розстріляли у грудні 1953 року, і це була остання насильницька акція проти радянського урядовця вищого рангу. В лютому 1955 року Маленкова змусили піти у відставку, а його місце зайняв М.А.Булганін; ставало очевидним, що найбільш впливовою особою в державі залишається Хрущов. У 1957 році Маленков і Молотов зробили невдалу спробу перехопити владу. У березні 1958-го з посади звільнили і Булганіна. Головою ради міністрів країни став Микита Хрущов, який водночас залишався і генсеком партії, суміщаючи обидва пости, як це до нього робив Сталін; про ідею колективного керівництва більше не згадували.

У 1956 році сталася подія, яка дуже вплинула на позицію урядів усіх східноєвропейських країн. У промові на закритому засіданні ХХ з'їзду КПРС, у лютому 1956 року, Хрущов рішуче засудив внутрішню та зовнішню політику Сталіна, включно з методами його керівництва під час війни. Текст цієї революційної промови невдовзі став доступним для широкого загалу; для багатьох компартійних лідерів Східної Європи це стало справжнім шоком. Багато хто, як скажімо Джилас, звикли якщо не обожнювати Сталіна, то принаймні захоплюватися його суворим стилем правління та постійними перемогами. Під час протистояння з Тіто більшість лідерів соціалістичних країн дотримувалися сталінського твердження; опозиціонерів виключали з національних компартій, ув'язнювали і навіть страчували. А

тепер слід було переглянути свої попередні рішення і розкритикувати власні дії. Від них особливо чекали засудження “культу особи”.

Хрущов теж дещо змінив у сфері зовнішніх відносин Радянського Союзу. За життя Сталіна, як вже було сказано, між двома військовими таборами після 1945 року трапилося декілька конфліктів. Але у 1953-му Радянський Союз, який мав ядерну зброю ще з кінця 40-их, випробував ще й водневу бомбу. Оскільки обидві сторони володіли просто нищівним військовим арсеналом, то всі аналітики, які керувалися у своїх твердженнях здоровим глуздом, невдовзі зрозуміли, що нова війна між великими державами стала б для людства абсолютною катастрофою; у третій світовій переможців не було б зовсім. Саме з таких міркувань радянське керівництво взяло курс на політику “мирного співіснування”, заявляючи, що війна з “капіталістичними та імперіалістичними” державами не є неминучою. Зміна ставлення воєнних блоків одне до одного виявилася у серії зустрічей між радянською стороною та представниками Заходу, під час яких намагалися вирішити важливі питання європейської політики. У 1955 році було підписано Державний Договір з Австрією — радянські війська залишили цю країну. Хоча доля двох частин Німеччини та статус Берліна залишалися невизначеними.

Незважаючи на те, що загалом відносини між Сходом та Заходом покращилися, великий конфлікт між СРСР та США виник з приводу Куби. Острів, який був фактичною колонією США, у 1959 році перейшов під контроль партизанського руху під проводом Фіделя Кастро, який після перемоги звернувся по допомогу до Радянського Союзу та всіх країн соціалістичного табору. У квітні 1961 року під керівництвом Центрального Розвідувального Управління (ЦРУ) проти кубинського комуністичного режиму була здійснена невдала операція “Свиняча затока”. За рік-часу, у жовтні 1962-го, американська розвідка дізналася, що на острові таємно зводяться бази для радянських ракет середньої дальності. Напруженість у відносинах між блоками різко зросла і, врешті, СРСР погодився не розміщувати на Кубі ракети і зруйнувати пускові площадки. Однак, режим Кастро залишився при владі, а у світі стало на одну соціалістичну країну більше.

У 1964 році Хрущов, головним чином через помилки у внутрішній політиці, був позбавлений всіх посад і перестав бути керівником держави. Його пости поділили Леонід Брежнев і Олексій Косигін; останній з цих двох людей повністю

змінив політику СРСР з державами Заходу і країнами соціалістичного табору. У 60-их на відносини між СРСР та США дуже вплинула американська агресія у В'єтнамі. Попри поділ країни, у 1954 році, на півдні В'єтнаму продовжувався партизанський рух, підтримуваний урядом з Півночі і, звичайно ж, Радянським Союзом та Китаєм. Починаючи з 1963 року, для підтримки прозахідного режиму Півдня, зі США почало надходити все більше боєприпасів та війська. У 1973-ому, після тривалих переговорів, американці залишили цей край, що означало загальний провал східно азійської політики США. Після об'єднання двох частин В'єтнаму, соціалістичний табір поповнився ще однією країною.

Незважаючи на конфлікти в багатьох сферах, радянський та американський уряди продовжували співпрацювати в інших напрямках; найперше це стосувалося проблеми обмеження виробництва ядерної зброї; після листопада 1969 року розпочалися масштабні Переговори про Обмеження Стратегічного Озброєння (Strategic Arms Limitation Talks – SALT). Відбувалися й зустрічі на рівні керівників держав: у 1972 році президент Річард Ніксон побував у Радянському Союзі, а у 1973-ому Брежнев у відповідь здійснив візит до США. Таким чином, політика поступової розрядки тривала упродовж всіх 70-их.

У головних конфліктах між СРСР і НАТО уряди всіх соціалістичних країн висловлювали однозначну підтримку позиції Москви щодо допомоги дружнім режимам В'єтнаму, Кореї та Куби і позиції Східної Німеччини щодо питання статусу Берліна. Натомість, виникли численні проблеми у відносинах між країнами всередині самого соціалістичного табору, найперше, щодо ставлення урядів до провідної ролі Радянського Союзу, а також щодо загальних питань військово-економічної співпраці.

Відносини всередині соціалістичного блоку

Попри те, що марксизм-ленінізм пропонував низку теоретичних розробок відносин між комуністичною та капіталістичною світовими системами, його теоретики нічого не сказали про взаємодію самих соціалістичних держав. Радянському урядові, звісно ж, найбільше подобався принцип так званого “пролетарського інтернаціоналізму”, за яким всі держави соціалістичного блоку повинні були визнавати верховенство СРСР. Втім, виклик такій позиції радянського керівництва кинула не лише Югославія, але й уряди інших соціалістичних країн. Як ми вже знаємо, упродовж трьох повоєнних десятиліть

В'єтнам, Китай, Куба, Північна Корея (а також Монголія) приєдналися до соціалістичного блоку. Різке збільшення кількості його членів, а також їх географічна розпорошеність неминуче мали позначитися і на взаєминах урядів та компартій. До того ж, на позицію керівництв соціалістичних країн значною мірою вплинуло відступництво Тіто. Невдовзі в уряді СРСР погіршилися відносини і з Китаєм на сході, і з цілою низкою європейських соціалістичних країн на заході. Комуністичний блок пережив три внутрішні кризи: революцію 1956 року в Угорщині, низку радянсько-китайських конфліктів після 1960-го, та інтервенцію військ СРСР у Чехословаччину, в 1968 році. Жоден з цих конфліктів не поширився на територію Балкан, однак на житті балканських соціалістичних країн всі вони позначилися доволі відчутно.

Після 1953 року уряд СРСР дещо послабив контроль за громадянами власної країни та керівними органами своїх соціалістичних сателітів. Період політичної відлиги дозволяв висловлювати ширший спектр відмінних від офіціозу думок і це дало змогу всім невдоволеним комуністичним режимом заявити про свої погляди вголос. Втім, під питанням залишалося, наскільки довго радянське керівництво дозволить таке розкольніцтво. В усіх соціалістичних країнах населення страждало від важких економічних умов, спричинених жорсткою системою централізованого планування. Відтак, було дуже багато невдоволених і багато громадян прагнули змін. У червні 1953 року робітники радянської зони Берліна вийшли на вулиці з протестами проти поганих умов праці; страйк швидко поширився по всій Східній Німеччині і був припинений тільки з втручанням розміщених в країні радянських військ. Тоді ж почалися заколоти і в Чехословаччині.

Зміна радянської політики після смерті Сталіна була особливо відчутною у Польщі та в Угорщині, в яких конфлікт між Сталіним і Тіто свого часу переріс у чистки партійних рядів від симпатиків югославського лідера. Після 1953-го розпочалася реабілітація репресованих включно з тими, яких тоді встигли стратити, а національні компартії стали поводитися більш незалежно. Югославська ідея соціалізму, який рухається відмінним від радянського шляхом, справді набула неабиякого впливу. Перші ознаки відвертого невдоволення виявилися у Польщі, де виступи робітників розпочалися вже у червні 1956 року. Водночас, польська компартія виступила з вимогою призначити її керівником раніше виключеного з комуністичних лав Владислава Гомулку. Становище ставало все

напруженішим, і радянські дивізії в Польщі почали перегруповуватися для наступу на Варшаву, однак невдовзі Хрущов погодився з польськими вимогами. Звісно ж, при цьому під питанням не були ні влада комуністів у цій країні, ні право Радянського Союзу контролювати її політику. Подальша реформа у Польщі призвела до поступового розпуску колективних господарств, надання ширших привілеїв католицькій церкві та загального послаблення владного контролю всередині країни.

Зовсім по-іншому розгорталися події в Угорщині. У жовтні 1956 року, після студентських заколотів та масових демонстрацій, новий уряд під керівництвом Імре Надя заявив, що його метою є виведення Угорщини з Організації Варшавського Договору, запровадження багатопартійності та наближення угорської політичної системи до конституційних форм Заходу. Оскільки подібні дії кидали виклик і військовій, і ідеологічній присутності СРСР у Східній Європі, радянський уряд негайно вдався до запобіжних заходів. У листопаді 1956 року радянські війська вступили у Будапешт, придушили революційні виступи та привели до влади маріонетковий режим Яноша Кадара. Імре Надя було страчено у 1958-ому.

Угорська інтервенція СРСР глибоко обурила уряди та громадськість країн Західної Європи і викликала неоднозначну реакцію самих членів соціалістичного блоку. На Балканах дії радянського керівництва вітали уряди Албанії, Болгарії та Румунії, в підтримку висловився навіть Тіто. Після смерті Сталіна його наступники неодноразово намагалися налагодити взаємини з Югославією. У 1955-ому Хрущов та Булганін відвідали Белград, де звинуватили в нарощуванні радянсько-югославського конфлікту щойно репресованого Берію. Надалі, як ми ще матимемо нагоду переконатися, відносини між Югославією та СРСР набули дещо химерного характеру. Хоча конфліктів, подібних до кризи 1948–1949 років, більше й не виникало, Югославія продовжувала залишатися поза організаціями соціалістичного табору. Після придушення угорської революції взаємини між комуністичними державами знову увійшли у звичне русло і залишалися незмінними аж до 1964 року, коли румунський уряд відверто почав виступати проти посилення інтеграції всередині Комекону (РЕВ) та Організації Варшавського Договору (ОВД). Тим часом, головним джерелом занепокоєння в межах соціалістичного табору став Китай, який все більше претендував на статус наддержави й вимагав собі відповідного становища і серед комуністичних країн.

Після перемоги Мао стосунки між Пекіном та Москвою залишалися дружніми десь приблизно до 1958 року. Упродовж цього періоду обидві країни були союзниками і СРСР навіть надавав Китаю деяку допомогу у проведенні індустріалізації. Протистояння почало наростати після приходу до влади Хрущова і, особливо, після початку виступів проти колишньої політики Сталіна. Радянський диктатор мав багато симпатиків серед вищих ешелонів китайського комуністичного керівництва, а сам Мао довів культ власної особи до нечуваних раніше масштабів. Попри загальне схвалення Китаєм радянської інтервенції в Угорщині, між обома державами постійно виникали суперечки, обговорення яких тривало на кількох партійних з'їздах. Зрештою, стало зрозуміло, що СРСР набув серйозного суперника, який також претендує на першість у соціалістичному світі.

Подібно до Тіто, китайські лідери не лише ставили під питання домінування СРСР серед соціалістичних країн, але й пропонували доктрини, які, як вони були певні, переважали будь-які радянські аналоги. У 1958 році було проголошено початок Великого Стрибка – стратегії, яка мала запровадити китайське суспільство прямо до комунізму, минаючи проміжну соціалістичну стадію розвитку. Водночас, китайське керівництво зайняло виключно різку й агресивну позицію у міжнародних відносинах. У той час як Хрущов та радянський уряд закликали до мирного співіснування, Мао підтримував ідею відкритого конфлікту з “імперіалістичними” державами. Китайські лідери шокували навіть багатьох своїх союзників, заявляючи, що вони не бояться ні ядерної війни, ні її катастрофічних наслідків. У Європі китайську позицію активно підтримувала Албанія, яка з 1961 року перекинулася на бік Пекіну.

Після усунення від влади Хрущова, китайсько-радянські взаємини дещо покращилися, але ненадовго, оскільки стало зрозуміло, що й Брежнев з Косигіним продовжуватимуть ту ж політику мирного співіснування з країнами Заходу. Найбільша криза вибухнула у 1966 році. Зростання опозиційних настроїв усередині самої китайської компартії спонукало Мао для розправи зі своїми супротивниками використати армію і загони вояволиць налаштованої молоді – так звану Червону Гвардію. Окрім значних внутрішніх змін, Культурна Революція супроводжувалася шаленою антирадянською пропагандою та сутичками на маньчжурському кордоні. Радянсько-китайський конфлікт викликав резонанс в усьому комуністичному світі; упродовж 60-их на багатьох з'їздах обговорювалися переваги та

недоліки китайської та радянської систем. І хоча після 1968 року відносини між обома країнами нормалізувалися, вони й надалі залишалися суперниками всередині соціалістичного табору. Китайська позиція характеризувалася зміною ставлення до всіх західних держав, і зокрема — до США. Найвищою точкою у намаганні китайського керівництва запровадити більш гнучку зовнішню політику став візит до Китаю президента Ніксона у 1972 році.

До кінця 60-их домінування СРСР в соціалістичному блоці було підважене виступами Югославії, Китаю, а також — у менш небезпечному ключі — Албанією та Румунією. Однак, всі ці країни, незважаючи на їхню критику позиції СРСР, залишалися комуністичними. Попри свою опозиційність до рішень радянського керівництва, Тіто й надалі був переконаним комуністом, а лідери інших комуністичних держав, незгодних з політикою СРСР, — Албанії, Китаю та Румунії — у внутрішній політиці застосовували сталінські методи. Тим часом, у 1968 році в Чехословаччині відбулися події, багато в чому схожі на події угорської революції 1956-го. Керівництво ЧСРСР розпочало реформи, головним чином у сфері культури, які на думку соціалістичних сусідів, могли відвернути Чехословаччину від комуністичного курсу. В Москву посипалися протести, найголовніші з яких були адресовані урядами Східної Німеччини та Польщі, які побоювалися, що наслідки подій у ЧСРСР позначаться і на внутрішньому становищі їхніх країн. У серпні 1968 року Радянська Армія, разом з військами інших країн-учасниць ОВД, Східної Німеччини, Польщі, Угорщини та Болгарії, окупували Чехословаччину і змінили в ній уряд. Ця агресія, здійснена незважаючи на те, що уряд ЧСРСР не прагнув виходити з Варшавського Договору чи змінити соціалістичний лад в країні, викликала сильне обурення югославського та румунського керівництва — армії цих країн були негайно приготовані дати відсіч можливій аналогічній інтервенції. Аргументи СРСР на виправдання своїх дій, які пізніше стали називати Брежневською Доктриною, полягали в тому, що Радянський Союз має право втручатися у внутрішні справи країн, в яких соціалістичні завоювання перебувають у небезпеці. Таке втручання не потребує ініціативи зсередини країни, а здійснюється внаслідок одностороннього рішення радянського керівництва.

Незважаючи на постійні апеляції до такої стратегії, уряд СРСР знову задіяв її лише у 1980 році, розпочавши агресію у Афганістан. В наступне десятиліття жодних подій міжнародної

ваги у Східній Європі не було. Упродовж того часу, як і раніше, Румунія та Болгарія були членами Комекону та Варшавського Договору. Югославія не вступила до військового союзу соціалістичних країн, однак підтримувала тісні стосунки з окремими членами Комекону. Албанія, як ми ще пересвідчимося, прямувала власним шляхом.

Комекон та Варшавський Договір

Домінування СРСР серед інших країн комуністичного блоку було закріплено створенням економічної та військової організацій. У січні 1949 року Радянський Союз, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія та Румунія утворили Комекон, до якого дуже швидко приєдналися Албанія та Німецька Демократична Республіка. Членство організації побільшила у 1962 році Монголія, 1972 – Куба, а в 1978 – В'єтнам. Югославії, Північній Кореї, Китаю, Лаосу та Анголі було надано статус спостерігачів. Як ми вже знаємо, ця організація створювалася на протигагу Плану Маршала, а пізніше мала протистояти Європейському Спільному Ринку.

Поки був живий Сталін, Комекон поза справами блоку жодної важливої ролі не відігравав. Кожна з країн розвивала власну економіку і була для інших швидше конкурентом, ніж сподвижником. Всі вони залежали від Радянського Союзу і акцент робився на двосторонню торгівлю з радянським урядом. Варто пам'ятати, що за весь цей час Радянський Союз задля відновлення своєї економіки використовував ресурси всього східноєвропейського регіону; СРСР експлуатував інші країни блоку через стягнення контрибуцій, вивезення фабрик та інших капітальних активів, створення спільних підприємств, в яких радянська сторона отримувала більшу частку, та за допомогою нечесної цінової політики у взаємній торгівлі. Водночас країни комуністичного блоку фактично не могли розраховувати на радянські кредити або сировину.

Після того, як у 1953-ому було взято курс на нову політику, спроби налагодити економічні відносини поновилися. Радянська допомога збільшилася, відверта експлуатація припинилася, почастишали пропозиції перетворити Комекон на більш ефективну організацію. До того часу недоліки сталінської системи господарювання стали для всіх видимими. Невеликі держави були втягнуті у здійснення гігантських амбітних економічних проєктів і в конкуренцію одне з одним. Як писав Хрущов:

“Неможливо все і всім розвивати одночасно ... Угорці, поляки, румуни та інші намагалися побудувати все власними силами ... От, наприклад, виробництво тракторів та автомобілі: сьогодні і трактори, і автомобілі виробляють не лише в Радянському Союзі, але й у Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Румунії. І це виробництво далеко не всюди є прибутковим. Чим швидше ми встановимо чіткий розподіл праці між нашими країнами, тим сильнішими стануть наші економіки”³.

Розвиваючи таку аргументацію, радянський уряд закликав до так званого “соціалістичного розподілу праці”: тепер кожна з країн повинна була сконцентруватися на виробництві того, що могла виготовити найкраще. На нещастя балканських країн, будь-яка спроба подібної регіональної спеціалізації одразу ж ставила їх у край не вигідне становище. Виконання такого плану неминуче призвело б до концентрації промисловості на території більш розвинутих країн, головним чином Східної Німеччини та Чехословаччини; Албанія, Болгарія та Румунія в такому випадку мали залишитися переважно сільськогосподарськими. Іншим недоліком такого плану була необхідність створення наднаціональних агенцій, які могли б контролювати і суттєво впливати на кожну з національних економік. Особливе обурення подібні ідеї викликали у Румунії, уряд якої не мав жодного наміру перетворювати свою країну на звичайного постачальника сировини та продовольства для решти країн соцтабору. Варто пам’ятати, що комуністична програма була зорієнтована на модернізацію шляхом індустріалізації; аграрні країни загалом вважалися слабкими та відсталими. Претензії Румунії, в той чи інший спосіб, підтримували Албанія, Югославія і Китай, розцінюючи весь проект як чергове намагання СРСР посилити свій вплив на країни блоку.

Попри те, що румунські протести перешкодили проведенню широкомасштабної інтеграції та створенню наднаціональних планових агенцій, деякі кроки до взаємного зближення і співпраці справді були зроблені. Розроблялися плани спільного використання транспортних шляхів, спорудження нафтопроводів та формування єдиної електромережі. Відповідно до окремих угод, все ж таки було запроваджено обмежену спеціалізацію. Пожвавився обмін інформацією, промисловими розробками та фахівцями в окремих галузях; для вирішення фінансових проблем, які виникали у процесі комерційної діяльності всередині блоку, створювали спільні комісії.

³ Цит. за: Michael Kaser, *COMECON: Integration Problems of the Planned Economies* (London: Oxford University Press, 1967), pp. 64–65.

До початку 70-х всі ці країни, включно з СРСР, почали виявляти набагато меншу зацікавленість у розширенні інтеграції всередині комуністичного блоку. На той час їх більше цікавила співпраця з країнами Заходу, які виробляли кращі товари і могли запропонувати досконаліші технології. Переважно через румунські наполягання, члени Комекону погодилися, що брати участь у спільних проектах чи відмовлятися від участі в них, — це добровільна справа. До того ж, колишні проблеми все ще не були розв'язані. Соціалістичні економіки продовжували розвиватися згідно сталінських схем господарювання, а відтак — конкурували одна з одною. Уряди комуністичного блоку й надалі були впевнені, що сучасним соціалістичним державам необхідні розвинуті індустріальні економіки. Вони особливо пишалися гігантськими заводами та іншими подібними будовами, незважаючи на їхню непомірно високу вартість.

Таке становище у 70-х обернулося дуже цікавою зміною у ставленні СРСР до своїх економічних партнерів усередині блоку. Розвиваючи власні індустріальні економіки, соціалістичні країни поступово ставали все більш залежними від Радянського Союзу, який постачав їм сировину та енергетичні ресурси. Натомість, вони пропонували вироби своїх промислових підприємств. Тим часом зі зростанням цін на енергоносії, особливо нафту, на світовому ринку, СРСР почав усе більше програвати від таких угод. Вироби країн комуністичного блоку мали не завжди найкращу якість й тому в Радянському Союзі часто нарікали, що ринок країни став звалищем непотрібного товару; ось що про це писали у 1974-ому:

“На жаль, цілком очевидно, що соціалістичні країни ... постачають товари низької якості, наприклад, готовий одяг, трикотаж, взуття, тканини, вироби зі шкіри та меблі ... Не бракує невидимих на перший погляд дефектів ... асортимент товару не завжди задовольняє радянського споживача, оскільки наші торгові партнери не намагаються пропонувати нові чи покращені моделі ... часом постачальники порушують контракти і відвантажують товар, який не відповідає ні вимогам укладеної угоди, ні заявленим зразкам”⁴.

Незважаючи на всі ці недоліки, радянський уряд майже нічого не міг вдіяти. Соціалістичні країни потребували СРСР і

⁴ V. Zoloyev, “Soviet Foreign Trade in the First Half of the Decisive Year,” *Foreign Trade* (Moscow), November 1974, цит. у кн.: Paul Marer, “Has Eastern Europe Become a Liability to the Soviet Union? The Economic Aspect,” in Charles Gati, ed., *The International Politics of Eastern Europe* (New York: Praeger, 1976), p. 70.

як джерело сировини та енергоносіїв, і як ринок збуту. Зміна торгових схем або усталених комерційних угод могла мати політичні наслідки, чого аж ніяк не можна було допустити. Таким чином, радянський уряд змушений був оплачувати політичну стабільність ціною значних економічних поступок.

Подібні проблеми, особливо в питаннях меж національного суверенітету, поставали і під час формування Організації Варшавського Договору (ОВД). Договір було підписано у травні 1955 року між СРСР та Албанією, Болгарією, Німецькою Демократичною Республікою, Польщею, Румунією, Угорщиною і Чехословаччиною. Офіційною причиною підписання пакту стало переозброєння Західної Німеччини та її вступ до НАТО, хоча, як ми вже знаємо, Договір також додав СРСР переваг, залишивши війська на території Румунії та Угорщини після підписання Австрійської угоди. Однак німецьке питання було для радянського керівництва не менш важливим, отож загрозу німецького реваншизму було використано, щоб змусити країни комуністичного блоку діяти разом.

В перші повоєнні роки Радянський Союз, звісно ж, не мав потреби у будь-якому формальному союзі з рештою соціалістичних країн. Радянська Армія повністю контролювала східноєвропейський регіон; відповідно, у збільшенні військової потужності сателітів не було жодного сенсу. Тим часом докладали зусиль, щоби командування їхніх армій складалося з комуністів або, принаймні, прокомуністично налаштованих осіб. Багато уваги приділяли також розбудові сил безпеки, в яких вбачали головну підвалину соціалістичних режимів. Після 1948 р. СРСР уклав низку двосторонніх військових договорів з окремими державами і продовжував підтримувати тісний зв'язок з командуваннями їхніх армій. Радянські радники мали вирішальне слово у всіх військових питаннях; радянська військова модель стала зразком для всіх армій блоку, а офіцери східноєвропейських країн регулярно мали вишкіл на території СРСР. У 1949 році у всіх країнах комуністичного блоку, окрім Східної Німеччини, було запроваджено загальногромадянську військову повинність; в Німеччині не набирали до армії аж до 1962 року.

З підписанням Варшавського Договору постало багато проблем, подібних до тих, які виникли при організації Комекону. Більшість учасників хотіли брати безпосередню участь у військовому плануванні, однак водночас намагалися не втратити власного суверенітету. Лідерів соціалістичних країн непокоїло створення наднаціональних структур, а також присутність іноземних військ на їхній території. Домінування СРСР в Організації

Варшавського Договору було очевидним від самого початку. Головнокомандувач об'єднаних сил та керівник Генерального Штабу ОВД завжди були росіянами; радянські офіцери-консультанти перебували при штабах армій та у військових відомствах всіх країн блоку, проте жодна з країн не мала права надсилати таких представників у Москву. Підписання Договору передбачало створення Політичного Консультаційного Комітету, до якого входили представники всіх держав-учасниць, однак в 1956–1976 рр цей орган збирався лише 15 разів, хоча мав скликатися на наради двічі на рік. Головним страхом держав-учасниць ОВД була вірогідність того, що СРСР скористається своїм панівним становищем й ініціює певні політичні рішення всередині блоку, замість того, щоб боронити соціалістичні держави від нападу ззовні. Як ми вже знаємо, такі побоювання не були безпідставними: Радянський Союз з власної ініціативи втручався у внутрішні справи союзних держав, а у випадку з Чехословаччиною, не вагаючись, використав їхні армії для збройної інтервенції.

У ХХ столітті, як і в ХІХ-ому, російські військові головними стратегічними територіями вважали Польщу та Німеччину, оскільки саме через них відкривалася дорога вглиб самої Росії. Через те радянське керівництво завжди більше цікавили внутрішні події в Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині та Угорщині, ніж те, що відбувалося на Балканах. Навіть непокірні дії Албанії та Югославії не змогли спровокувати військового втручання СРСР, як це трапилося у Східній Німеччині, Угорщині та Чехословаччині. Військовим пріоритетом був суворий контроль за територіями північних країн блоку. Штабні планувальники з обох сторін — СРСР і НАТО — вважали, що Третя світова війна розпочнеться з цього регіону агресією Радянського Союзу на територію Західної Німеччини. Чи як плацдарм для підготовки можливого нападу, чи як буферна зона проти зовнішньої агресії, північні країни блоку були для військового командування СРСР надзвичайно важливими.

Упродовж правління Хрущова та Брежнева робилися спроби посилити взаємодію всередині ОВД. Головною перешкодою військовому зближенню держав блоку, як і у випадку з економічною інтеграцією, стала позиція Румунії, котра стала ще більш суворою після інтервенції сил союзників до Чехословаччини. Інші країни-учасниці Договору також неодноразово виступали з критикою радянського панування у блоці та протестували проти величезних воєнних витрат, які доводилося покривати коштом національних бюджетів. Однак іншого вибору,

ніж залишатися у складі ОВД, в них не було. Однією з найвагоміших причин інтервенції в Чехословаччину було побоювання, що вона може вийти зі складу Договору. І попри те, що Албанія залишила ОВД, жодна інша країна не зважилася наслідувати її приклад.

Незважаючи на всі спроби запевнити власну автономність, армії країн прорадянського блоку в будь-якій можливій війні безсумнівно вели б воєнні дії під прямим контролем радянського командування. Така схема, як ми пам'ятаємо, діяла у фінальній фазі Другої світової війни, коли румунська, югославська і болгарська армії, а також менші військові підрозділи інших східноєвропейських країн, боролися разом з СРСР. Коли війська ОВД вторглися у Чехословаччину, вони повністю перебували під командуванням радянських офіцерів. Перед цією інтервенцією не було проведено жодної спільної наради — ця акція була виключно радянським рішенням⁵.

ВІДМІННОСТІ КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ: БОЛГАРІЯ, РУМУНІЯ, АЛБАНІЯ

Хоча соціалістичні держави, як вже було показано, і справді мали багато спільного, в багатьох аспектах вони все ж відрізнялися. Далі ми розглянемо історію внутрішнього розвитку Болгарії, Румунії та Албанії, зосередившись на змінах всередині самих країн, і на їх реакцію на важливі події доби.

Болгарія

До 1950 року Вулко Червенков, обіймаючи одночасно пости прем'єр-міністра та секретаря компартії, став наймогутнішою особою в Болгарії. Вулко був сином старшини болгарської армії і провів молодість у невинній комуністичній діяльності. У 1925 році він прибув до СРСР, де відвідував військову і вищу партійну школи. Тісно співпрацюючи зі своїм швагром, Георгієм Димітровим, Червенков брав активну участь у справах Комінтерну. Повернувшись до Болгарії, у 1945-ому після 20 років своєї відсутності, він по смерті Димітрова (1949 р.) починає займати керівні пости. Втім, оскільки сам Червенков був прихильником сталінізму, його позиції після 1953-го суттєво ослабли. Напрямую підкоряючись Москві, він змушений був послабити суворий контроль

⁵ A. Ross Johnson, "Has Eastern Europe Become a Liability to the Soviet Union? The Military Aspect," in Gati, *International Politics*, p. 51.

і приділяти більше уваги “соціалістичній законності”. В той час значні зусилля спрямовувалися на нормалізацію становища у сільській місцевості, особливо стосовно ведення господарства колгоспами. Представники підконтрольної партії Аграрного союзу роз’їхалися по країні, пропагуючи серед селян переваги колективізації та переконуючи їх, що така політика передбачена програмами Стамболійського. Розгорнулося ширше будівництво житла та виробництво товарів народного споживання. Подальше наслідування практики СРСР спонукало до розподілу керівних посад. Червенков вирішив залишитися прем’єром, а пост секретаря партії перейшов до Тодора Живкова. Живкова, який прийшов на цю посаду в 1954-му у віці 43 років, ніхто не вважав можливим наступником Червенкова. Набагато більше шансів було у голови державного планового комітету Георгія Чанкова.

Після 1944 року Болгарія мала набагато ближчі відносини з СРСР, ніж решта соціалістичних країн. Через те її уряд та політичні лідери мусили реагувати на всі внутрішні зміни у Радянському Союзі і з точністю копіювати зовнішню політику Москви. Сталінську економічну модель з її наголосом на спорудженні гігантських підприємств важкої металургії та нехтуванням потреб легкої промисловості і сільського господарства болгарський уряд одразу ж сприйняв з великим ентузіазмом. Як і в інших соціалістичних країнах, національне господарство мало розвиватися відповідно до річних планів: у Болгарії спершу діяв 2-річний план на 1947–1948 роки, а потім почали виконувати 5-річні плани. Як ми вже знаємо, Болгарія на той час була надзвичайно бідною країною, і до того ж не мала власних покладів вугілля, заліза та нафти, необхідних для розвитку важкої промисловості. Майже всі ці життєво важливі ресурси доводилося імпортувати з Радянського Союзу. Окрім цього, в країні не було достатньо кваліфікованих і досвідчених техніків та управлінців — частково їх нестача покривалася за допомогою радянських фахівців, зарплатня яких приблизно у чотири рази перевищувала платню їхніх болгарських колег.

Попри те, що до Болгарії поставилися краще, ніж до інших країн Східної Європи, одразу ж після війни вона все ж зазнала певної експлуатації з боку СРСР; скажімо, на всю продукцію, яка надходила з Радянського Союзу, були встановлені високі ціни, а болгарський експорт, навпаки, гранично знецінювали. Після 1953-го стан справ змінився, а упродовж 1954–1955 років було припинено діяльність всіх спільних радянсько-болгарських підприємств. Розвиваючи важку індустрію, Болгарія й справді досягла деяких успіхів: було сформовано базу для

розвитку чавуно-сталеливарної промисловостей. Так само швидко розвивалася електроенергетика. Однак житла у містах та споживчих товарів все ще бракувало.

Сільське господарство Болгарії, як і в інших соціалістичних країнах, було найслабшим місцем системи господарювання. Раніше болгари мали загальноєвропейську славу добрих фермерів та садівників. Невеликі фермерські господарства забезпечували державі добру аграрну базу. Намагаючись наслідувати радянський приклад, болгарський уряд приступив до форсованої колективізації земельних угідь, однак йому забракло ресурсів, необхідних для механізації та запровадження ефективних методів господарювання. Виробництво сільськогосподарської продукції одразу ж скоротилося. Селянам для їхніх власних потреб дозволили залишити собі невеликі наділи площею від 0,5 до 1,3 акрів (2–5 десятин). Формально ця земля перебувала у державній власності, проте все вирощене на ній належало селянинові. Продуктивність цих ділянок залишалася високою. У 1958 році третина всіх овець, 38% поголів'я великої рогатої худоби та 40% свиней вирощувалися саме в індивідуальних господарствах; 52% м'яса та 40% молока надходили з того ж джерела, а не з колгоспів. Незважаючи на те, що з часом пропорції дещо змінилися, в приватних господарствах землю все одно обробляли з більшою турботою, ніж в сільськогосподарських колективах. Однак курс на колективізацію залишався пріоритетним, що не могло не змінити самого вигляду сільської місцевості. Оскільки перевагу надавали укрупненню господарств, наприкінці 50-х всі болгарські орні землі були розподілені між 932 великими колгоспами, які мали у власності приблизно по 42 тис. десятин землі (10 378 акрів)⁶. Таким чином, поставали нові форми організації села і сільського побуту, хоча селяни й намагалися опиратися цим змінам.

Тим часом позиції Червенкова продовжували погіршуватися. Після передачі ним поста секретаря партії Тодору Живкову, його вплив значно послабився. До того ж на тлі боротьби за владу, яка тривала в Радянському Союзі, Червенкова почали асоціювати з фракцією Маленкова, яка саме зазнавала поразки. Хрущов поволі набував усе більшої влади, виказуючи гостре невдоволення східноєвропейськими лідерами сталінського типу; до того ж він шукав можливостей порозуміння з Тіто, а отже в опалу потрапляли ті, хто свого часу чинив нападки на

⁶ J.F.Brown, *Bulgaria under Communist Rule* (New York: Praeger, 1970), pp. 205–208.

югославського лідера. Користаючись ситуацією, свій колишній вплив відновив Антон Югов, який у 1944–1948 роках був міністром внутрішніх справ Болгарії. Окрім всього, було звільнено з ув'язнення і реабілітовано всіх, хто раніше був засуджений за зв'язки з Костовим. Опозиції Червенкову прибувало. Остаточного удару було завдано в промові Хрущова на закритому засіданні з'їзду партії у 1956 році. Наслідки виступу особливо вдарили по Червенкову, становище якого сприймали як приклад культу особи. У квітні ЦК болгарської компартії провів засідання, щоб оцінити майбутнє країни у світлі нових віянь з СРСР. Того ж місяця Червенкова змусили залишити пост прем'єра, хоча його й залишили в уряді на посту заступника прем'єра.

Новим головою ради міністрів став Югов. Попри те, що деякі зміни таки були зроблені, консервативна партійна верхівка так ніколи й не погодилася на ширші реформи. Радянське придушення угорського повстання у 1956 році принесло консерваторам полегшення. В лютому 1957 року Червенков, незважаючи на його попередні цькування, став міністром освіти та культури і почав впроваджувати у цих сферах політику суворого державного контролю. Навесні та влітку того ж року, якраз тоді, коли Хрущов виступив проти Молотова та Маленкова, партійні чистки почалися і в Болгарії – свій попередній вплив повністю втратив Чанков.

Єдине відхилення від консервативної політики болгарської компартії сталося у 1958 році. Третій п'ятирічний план на 1958–1962 роки був доволі помірним у своїх цілях; він передбачав більшу, ніж у попередніх планах, орієнтацію на розвиток легкої та харчової промисловостей. Водночас у жовтні-листопаді болгарська делегація відвідала Китай. Між обома країнами простежувалася принципова схожість: обидві спершу були аграрними, а тепер планували модернізуватися. Під впливом китайських компартійних друзів, болгарське керівництво вирішило впровадити в себе на батьківщині окремі елементи політики Великого Стрибка. Було проголошено, що п'ятирічку слід закінчити за 3–4 роки. Болгарський уряд намагався мобілізувати населення на додаткові зусилля; по всій країні пройшли мітинги, які мали розбудити масовий ентузіазм. Незважаючи на все це, нова політика зазнала невдачі. Уряд рапортував про успіхи, проте зміг виправдати свої попередні претензії, лише змінивши сутність намічених цілей. На майбутнє подібних спроб більше не робили. Після того, як радянсько-китайські відносини загострилися, Болгарію перестали цікавити далекосхідні експерименти.

Тим часом фракційні суперечності продовжували розколювати партію, а Червенков та Югов й надалі залишалися ворогами. Партійну кризу прискорив XXII з'їзд радянської компартії, проведений у жовтні 1961 року, на якому Хрущов розпочав новий виток антисталінської кампанії. У Болгарії найочевиднішою мішенню для таких переслідувань став знову ж Червенков, якого до кінця року виключили з політбюро. З того моменту головними постатями в болгарській політиці стали Югов і Живков. У травні 1962 року Хрущов прибув до Болгарії з довготривалим візитом, першим від часу його приходу до влади у 1958-ому. Тоді Хрущов відверто висловив свою прихильність Живкову і його вибір був потверджений партійною конференцією, яка відбулася пізніше у тому ж році. Югов натомість не лише втратив пост прем'єра, але й взагалі був виключений з партії за порушення "соціалістичної законності". Червенкова чекала така ж участь. Повністю перебравши владу, Живков, окрім поста секретаря партії, посів і пост прем'єра.

Тодор Живков, який народився у 1911 році, походив з бідної селянської родини. Він вступив до партії у 1932 році і далі брав активну участь у партизанській боротьбі. У 1948-му він увійшов до ЦК партії, а в 1954-му став її секретарем. Після усунення Червенкова, Чанкова та Югова вагомих опонентів у нього не залишилося. Верхівка партії складалася лише з його прибічників. Упродовж наступних років проти влади Живкова стався тільки один виступ, але й він не був надто серйозним. У квітні 1965 року на своїй квартирі в Софії застрелився генерал-майор Іван Тодоров-Горуня. Надалі було арештовано 9 осіб, включно з трьома генералами, найвпливовішим з яких був комендант гарнізону Софії генерал-майор Цвятко Анев. Всіх їх звинуватили у підготовці маоїстської змови. Анев отримав 20 років ув'язнення; інших було засуджено на різні терміни — від 3 до 15 років⁷. За винятком незначних хвилювань, пов'язаних з цим випадком, внутрішнє життя Болгарії тривалий час залишалось спокійним. Режим продовжував дотримуватися консервативних поглядів у всіх політичних, економічних та культурних справах.

Економічне планування в Болгарії, як вже зазначалося, було сталінським за формою і за змістом. Значною перешкодою на шляху промислового розвитку був брак власної сировини, зокрема вугілля та залізної руди, які доводилося майже повністю імпортувати з СРСР. Ще однією проблемою була

⁷ Brown, *Bulgaria under Communist Rule*, pp. 175–177.

нестача нафти. Однак, всі ці перешкоди не завадили болгарському уряду ухвалити рішення про спорудження Креміковецького металургійного комбінату. Цей гігантський чавуно-стале-плавильний комплекс, споруджений неподалік від Софії головним чином за допомоги радянських фахівців, було запущено в листопаді 1963 року. Завод мав наочно продемонструвати досягнення комуністичного уряду, а тому в його будівництво було інвестовано п'яту частину всіх коштів, які у 1962–1963 роках призначалися на розвиток всієї промисловості. Комбінат, який часто називали “кладовищем болгарської економіки”, розмістили у районі, в якому вугілля і залізна руда були надзвичайно низької якості, та й до того ж їх бракувало⁸. В майбутньому вугілля та руду для потреб заводу змушені були довозити морем, а що розміщений він був у глибині країни, то транспортування ресурсів обходилося надзвичайно дорого. Набагато кращим місцем для такого будівництва могла б стати Варна. Історія згаданого комбінату надзвичайно добре ілюструє недоліки центрального планування та сталінської економічної системи загалом. Відтак, ми можемо зрозуміти вислів одного болгарського громадянина: “Жодна нація не працює так важко і так уперто, як наша, і жодна не живе у такій бідності”⁹.

У зовнішніх відносинах, як і у внутрішній політиці, болгарський уряд виказував повну лояльність до радянського курсу. Єдиною трудністю при цьому стала вимога Хрущова залагодити відносини з Югославією. Попри наполягання радянської сторони, ставлення болгарського керівництва до Белграда залишалося напруженим та сповненим недовіри. Головною проблемою у відносинах обох країн, як і раніше була Македонія, яку Болгарія продовжувала вважати своєю територією. Фактично, стара суперечка лише загострилася. Як ми вже знаємо, раніше болгарський уряд визнавав існування окремої македонської національності і погоджувався на утворення окремої Македонської держави, яка все ж таки мала входити до складу єдиної Балканської Федерації. Така позиція особливо стосувалася Петрицького району, званого також як Пиринська Македонія. За даними перепису 1956 року, зі 187 тис. 789 болгарських македонців більшість мешкала саме у цьому краї. Відповідно, політика мусила радикальним чином змінитися. Зі зростанням ворожості довкола даного питання,

⁸ Paul Lendvai, *Eagles in Cobwebs* (New York: Doubleday, Anchor Books, 1969), pp. 311, 312.

⁹ Цит. за кн.: Lendvai, *Eagles in Cobwebs*, p. 321.

болгарський уряд вирішив шукати альтернативного рішення; тепер існування окремої македонської національності всіма способами заперечували. Через те у переписі 1965 року лише 8750 осіб назвали себе македонцями. Питання було надзвичайно складним: у Македонії народилися двоє ключових учасників болгарського комуністичного руху — Благоєв та Димітров. Болгарська історіографія стверджувала, що болгарі і македонці є представниками єдиного — болгарського — народу. Більше того, якщо припустити, що македонська національність все ж існує, то під питанням опинялися і самі права Болгарії на Пиринську Македонію.

Що ж до відносин з іншими сусідами, то скажімо у випадку Румунії, ставлення до неї болгарського уряду стало прохолоднішим після того, як румунське керівництво почало опиратися радянському контролю в економічній та військовій сферах. Болгарія завжди підтримувала позицію СРСР, незалежно від того якою вона була. Проблеми, особливо у повоєнні роки, виникали і у відносинах з Туреччиною. На території Південної Добруджі, яку Болгарія отримала у 1940 році і зберегла після 1945-го, мешкала значна частина турецького населення. Болгарський уряд повсякчас чинив тиск на цих людей, щоб змусити їх емігрувати, оскільки сподівався передати їхні землі колгоспам. І хоча на початку 50-их приблизно 150 тис. турків таки виїхало з країни, однак на 1965 рік 750 тис. все ще залишалося у Болгарії¹⁰. Окрім цього, одразу ж після війни приблизно 45 тис. євреїв виїхало до Ізраїлю. Таким чином, кількість національних меншин на території Болгарії продовжувала зменшуватися.

Значне покращення відбулося у відносинах з Грецією. Спершу, одразу ж по закінченні грецької громадянської війни, як і слід було очікувати, відносини залишалися напруженими. До того ж, відповідно до мирного договору підписаного Болгарією у 1948 році, вона мала сплатити Греції 45 млн. доларів контрибуції. Незважаючи на те, що той самий договір обмежував чисельність болгарської армії до 65 тис. військових, їх число коливалося між 150—200 тис.¹¹. Виникали й суперечності з приводу націоналізації болгарськими грецької власності. Через ці непорозуміння кордон між обома країнами упродовж 50-х років залишався закритим; пряме автомобільне та залізничне сполучення, телефонний зв'язок не підтримувалися. Ситуація змінилася тільки в 60-х, коли в Афінах до влади прийшов

¹⁰ Цит. за кн.: Lendvai, *Eagles in Cobwebs*, p. 321.

¹¹ Brown, *Bulgaria under Communist Rule*, p. 275.

новий уряд під керівництвом Георгія Папандреу. В 1964 році обидві країни підписали ряд договорів про взаємну співпрацю у сферах торгівлі, дипломатії та культурного обміну. Водночас грецькі представники відмовилися від багатьох колишніх претензій; врешті-решт, болгарська сторона виплатила тільки 7 млн. доларів контрибуції сировиною і товарами.

Як ми вже наголошували, яскравою особливістю болгарської політики після 1945 року були її тісні взаємини з СРСР. У багатьох аспектах країна функціонувала як ще одна республіка Радянського Союзу. Болгарський посол у Москві мав статус неофіційного члена уряду у Софії; радянський посол супроводжував болгарського прем'єра у його поїздках по країні, а під час громадських урочистостей сидів серед болгарських міністрів¹². Радянські представники всіляко заохочували послужливе ставлення до себе з боку болгарських колег; особливо цінувалося демонстрування відданості, як от заява Живкова під час приїзду Хрущова у 1962 році, про те що болгарський “політичний годинник налаштовано разом з радянським ... він працює точно за московським часом, що є великою гордістю усього болгарського народу”¹³.

Попри те, що таке зближення багато критикували, особливо в інших соціалістичних столицях, уряди яких були більш незалежними від Москви, позицію болгарського керівництва можна зрозуміти. Жодна інша країна, окрім Радянського Союзу, не могла ні тоді, ні в майбутньому бути для Болгарії джерелом підтримки. Країна потребувала радянської сировини, а її власна продукція за своєю якістю аж ніяк не могла конкурувати з товарами на світовому ринку. У 1974 році торгівля Болгарії з СРСР становила 46,9% від всього зовнішньоторгового обороту¹⁴. Знайти іншого такого торгового партнера було нелегко. У зовнішньополітичному аспекті становище країни було майже ідентичним. Подібно до урядів країн-сусідів, болгарське керівництво серйозно ставилося до власних національних інтересів, для втілення яких була потрібна держава-патрон. І в цьому випадку жодна інша держава не могла надати такої ж допомоги та протекції. Однак, взаємини між обома країнами наштовхували на серйозні дилеми. Один із авторитетних аналітиків запитував: “Невже національне Я цього маленького народу повністю атрофувалося у процесі такої співпраці? Панувала дволика теологія “других

¹² Lendvai, *Eagles in Cobwebs*, pp. 255, 256.

¹³ Цит. за кн.: Brown, *Bulgaria under Communist Rule*, p. 129.

¹⁴ Robert R. King, “Bulgaria,” in Rakowska-Harmstone and Gyorgy, *Communism in Eastern Europe*, p. 183.

кращих”, за якою виходило, що болгари — великий народ, і водночас наголошувала кожному мало не з колиски, що росіяни — народ ще могутніший”¹⁵.

Румунія

Як і болгарське керівництво, румунські лідери після 1948 року звернули особливу увагу на розбудову соціалістичної економіки. Їм було важче, ніж їхнім сусідам, оскільки Румунія, на відміну від Болгарії, була методично сплюндрована. Підраховано, що воєнні збитки разом із контрибуцією, накладеною СРСР, у 3,5 рази перевищували обсяг національного доходу країни у 1938 році¹⁶. Економічний визиск набував уже відомих нам форм: радянська сторона експропріювала фабрики, накладала високі окупаційні стягнення, змушувала до участі у несправедливо розпайованих спільних підприємствах та провадила на свою користь цінову політику. До того ж, на відміну від інших балканських країн, Румунія втратила значну частину довоєнних земель. Бесарабія та північна частина Буковини, анексовані СРСР у 1940 році, і південна частина Добруджі, повернута по війні Болгарії, складала 1/5 довоєнної національної території Румунії та містили 15% її довоєнного населення.

Хоча Румунія й змушена була віддати свої землі двом сусіднім державам, вона натомість отримала частину Трансильванії, анексовану у 1940 році Угорщиною. Знову отримавши трансильванські землі, румунський уряд вкотре зіткнувся з проблемою ставлення до угорської меншини. Це слизьке питання залишалося причиною напруженості у взаєминах між обома державами, незважаючи на те, що вони належали до одного дипломатичного та військового блоку. Таким чином Бесарабія і Трансильванія продовжували слугувати потенційними джерелами збурення міжнародного спокою.

У квітні 1948 року було прийнято нову конституцію, і румунський уряд приступив до впровадження масових економічних змін. У червні того ж року було націоналізовано всі банки, промислові заводи, страхові компанії, шахти і транспортні підприємства. До 1950 року держава перебрала контроль над 1060 підприємствами, що становило 90% від загального їх числа¹⁷.

¹⁵ Oren, *Revolution Administered*, p. 172.

¹⁶ Lendvai, *Eagles in Cobwebs*, p. 345.

¹⁷ Ghita Ionescu, *Communism in Rumania, 1944–1962* (London: Oxford University Press, 1964), p. 162.

Радянські спільні підприємства, звісно ж, залишалися під контролем радянських фахівців і користувалися низкою екстратериторіальних привілеїв, включно з наданням їм права не сплачувати податки. У липні 1948 року було запроваджено систему централізованого планування. Впроваджуючи такі заходи, румунське керівництво зіштовхнулося з типовими у таких випадках проблемами. Хоча довоєнні уряди також намагалися розбудувати національну промисловість, вони не просунулися далі введення протекціоністських акцизів та пільгового оподаткування. Румунська економіка, як і болгарська, залежала від технічної та іншої допомоги СРСР. Проте застосування радянської економічної моделі спричинило труднощі і тут. Румунія мала нафту, однак не мала заліза, яке було потрібно імпортувати з СРСР за надзвичайно високими цінами. І незважаючи на це, уряд продовжував зводити гігантські сталеплавильні комбінати.

Щоправда колективізація у Румунії просувалася повільнішими темпами, ніж у Болгарії. Наштовхнувшись на винятково сильний опір селян, влада запроваджувала нововведення дуже обережно і поступово. Спершу були конфісковані найбільші землеволодіння, а їх колишніх власників — виселили. Однак ці землі надалі не розподілялися між селянами, а формували на них колгоспи або радгоспи. Взимку 1949–1950 років влада приступила до примусової колективізації, проте це не мало жодного успіху. Малі інвестиції, яких не вистачало на закупівлю необхідної техніки та іншого устаткування, не давали колгоспам змоги ефективно працювати. Після загального спаду виробництва уряд змінив тактику і оподаткував продукцію приватних господарств. Попри все, колективізація залишалася метою соціалістичного керівництва, і до 1962 року майже всі селяни були колективізовані.

Незважаючи на передачу значних територій, на румунських землях все ще мешкала значна частка громадян нерумунських національностей, найперше, угорців, німців, сербів, турків та євреїв, які всі разом становили 12% від усього населення країни. Як і в Болгарії, більшість євреїв, які залишилися в країні після війни, далі змушені були емігрувати до Ізраїлю. Багато турків виїхали до Туреччини, а румунська влада, як і болгарська, заохочувала еміграцію, оскільки прагнула отримати більше добруджинської землі. Ці демографічні зміни відображені такою статистикою: у 1930 році в Румунії мешкало 728 тис. 115 євреїв, але вже у 1956 р. їхня чисельність знизилася до 146 тис. 264 осіб, а в 1966 р. — до 44 тис. 888 осіб; чисельність турецького населення знизилася від 154 тис. 772 осіб у 1930 році до 14 тис. 329 осіб у 1956-му.

Втім, найгостріше проблема меншостей давалася взнаки у Трансильванії. Кількість німецького населення значним чином скоротилася, бо впродовж війни більшість представників саксонської національності була вбита, а решта змушена була емігрувати або ж добровільно відступати за німецькою армією. З 745 тис. німців, що мешкали в Румунії у 1930 році, у 1956-му — залишилося тільки 385 тис. Як і в період між війнами, ця національна меншина не була джерелом жодних політичних проблем. Головні труднощі виникали у відносинах румунів з великою угорською меншиною, яка у 1956 році налічувала 1,6 млн. осіб, більшість з яких мешкала у самому центрі Трансильванії. Конфлікти під час війни лише загострили довоєнні суперечності. Щоб залагодити ситуацію, у конституції 1952 року було передбачено створення в Трансильванії Угорського автономного округу, до якого увійшли землі, на яких 77% населення було угорським. Попри те, що євреям і туркам одразу ж після війни дозволяли емігрувати і навіть заохочували їх залишати країну, така політика не стосувалася угорців. Більше того, незадовго еміграція була заборонена як для самих румунів, так і для представників національних меншин.

Як ми вже знаємо, одразу ж після війни влада в країні перейшла до рук групи *московітів*, очолюваної Аною Паукер, Васіле Лукою та Теогарі Георгеску, який був міністром внутрішніх справ. Найбільш впливовим національним комуністом залишався Георг Георгіу-Деж, секретар румунської компартії, починаючи з 1944 року. Інший відомий румунський комуніст Лукреціу Петрешкану був репресований під час кампанії проти Тіто. До травня 1952 року Георгіу-Деж набув достатньо влади, щоб виступити проти трьох своїх конкурентів. Його підтримала не лише партія, але й сам Сталін: Паукер, Лука та Георгеску втратили посади. Луку судили у 1954-му і винесли йому смертний вирок, який пізніше замінили на довічне ув'язнення. Паукер просто перемістили на нижчу посаду.

У червні 1952 року Георгіу-Деж, залишаючись секретарем партії, посів ще й пост прем'єра. Народившись у 1901 році в Молдавії, цей партійний діяч упродовж всіх молодих років займався революційною діяльністю. У 1933-му його заарештували і засудили до 12 років ув'язнення за участь у залізничному страйку в Гривіці. Георгіу-Деж провадив цілком сталіністську внутрішню політику і з ентузіазмом підтримував цькування Тіто. Звісно ж, румунського лідера не могли не розтривожити смерть Сталіна та подальші зміни в радянській політиці, які збіглися в часі з консолідацією влади в його руках. Георгіу-Деж та його

прихильникам не подобалася ідея колективного керівництва, однак румунська влада змушена була вдатися бодай до якихось жестів, відповідним до нових віянь з Москви. Тому у 1954 році Георгіу-Деж залишив пост партійного секретаря, хоча й надалі залишався прем'єром. Однак, вже в наступному році він знову очолив партію, а пост прем'єра передав своєму соратнику Чиву Стойці. Побоюючись появи опозиції, Георгіу-Деж ще у квітні 1954 сприяв засудженню і страті Петрешкану.

В період десталінізації сталініст Георгіу-Деж опинився у скрутному становищі. Йому потрібен був цап-відбувайло, і тому в усіх попередніх зловживаннях він звинуватив Паукер, Луку та Георгеску, на яких і було накладено тавро “сталіністи”. В партії все ще залишалися опозиційні лідери, найперше, Йосиф Чішіневські та Мирон КонстантINESКУ, проте їх усунули з політбюро ще під час чистки в липні 1957 року. Пізніше КонстантINESКУ став міністром культури та освіти. До того часу позиції Георгіу-Деж значно зміцніли, особливо після угорського повстання, придушеного радянськими військами, – він повністю підтримував дії радянського уряду. Його суворий стиль правління на тлі подій у Будапешті тепер виглядав виправданим, адже ліберальна лінія могла, як всі пересвідчилися, й справді загрожувати самому існуванню комуністичної влади.

Революційні події в Угорщині цілком природно зустріли гарячу підтримку в Румунії, де особливу симпатію повсталим виказувало угорське населення Трансильванії. Цей вияв національного почуття призвів до втрати угорською меншиною частини своїх культурних прав. Найбільшого удару було завдано у 1959 році, коли Угорський університет ім. Боляя в Клуї приєднали до Румунського інституту ім. Бабеша. Кількість предметів, які викладали угорською, різко зменшилася. Невдовзі уряд вдався до нових антиугорських дій. У 1960 році межі Угорського автономного округу, тепер званого Муреш-угорським автономним районом, були підправлені так, що в ньому опинилася більша ніж до того частка румунського населення, а угорці після змін складали лише 62% його мешканців.

Утвердивши свою владу, Георгіу-Деж взявся до остаточної колективізації селянства; у 1962-ому було проголошено, що цей процес успішно завершився. Однак, головним пріоритетом продовжувала залишатися індустріалізація. Як переконаний сталініст та марксист, Георгіу-Деж наполягав на необхідності якомога швидшого промислового розвитку країни, проте рішучість, з якою він взявся досягти намічених цілей, невдовзі спричинила конфлікти між румунським урядом та урядами

країн-сусідів. У царині зовнішніх зносин Георгіу-Деж тривалий час співпрацював з Йоном Георгом Маурером, котрий у 1957 році став міністром зовнішніх справ, а у 1961-му — прем'єром, що зробило його другою за впливовістю фігурою румунської політики. Георгіу-Деж та Маурер почали проводити політику опору намаганням СРСР досягти повнішої економічної інтеграції соціалістичних країн через структури Комекону та запевнити їхню більшу військову згуртованість за допомогою Варшавського Пакту.

Спершу, упродовж 50-х рр., курс румунської зовнішньої політики майже повністю збігався з планами Москви; інтервенція в Угорщину повністю схвалювалася. Попри невдоволеність процесами деєсталінізації, румунські лідери невдовзі переконалися, що зміни в СРСР можуть обернутися і певними перевагами. Не намагаючись досягнути повного домінування, радянський уряд до 1954 року продав румунській стороні майже всі спільні підприємства, окрім тих, які працювали у сфері видобутку нафти та урану. Таким чином, економічний контроль послабився, однак радянські війська повністю вийшли з країни аж у 1958 році. Упродовж всього цього періоду румунські урядовці не лише надзвичайно тісно співпрацювали з радянським керівництвом, але й відігравали провідну роль у запровадженні директив радянської політики на всіх Балканах. У 1957 році країни Варшавського Договору виступили з ініціативою створення без'ядерної зони в Центральній Європі та на Балканах, що викликало міжнародне схвалення і було вигідним для радянських військових у стратегічному плані. У вересні 1957 року Стойка розіслав запрошення в Албанію, Болгарію, Грецію, Туреччину та Югославію, пропонуючи представникам урядів зібратися на конференцію з цілої низки питань, включно з проблемою ядерної зброї. Відповідно до загальної дипломатичної картини того часу, Албанія та Болгарія одразу ж погодилися на приїзд, а Греція та Туреччина — відмовилися. Югославський уряд загалом дав згоду. У 1958 році, після того як в Югославії запровадили нову, більш ліберальну економічну програму, її взаємини з рештою країн блоку знову зіпсувалися. У червні 1959 року, коли США почали спорудження ракетних баз в Греції, Стойка знову закликав до створення нейтральної зони та заборони ввезення на Балкани ракет та іншої ядерної зброї. Радянський уряд запропонував поширити без'ядерну зону і на Адріатику й тим самим припинити розгортання ядерного арсеналу в Італії.

Утвердження румунської незалежності у зовнішніх справах та у взаєминах всередині комуністичного блоку було дуже

тривалим. Рішення протистояти радянському тиску мало, звісно, набагато більше прихильників у Румунії, ніж скажімо у сусідній Болгарії. Румунія не знала традиції проросійських або прослов'янських симпатій. Фактично, як ми вже знаємо, румунський національний рух спрямовувався як проти російського впливу, так і проти контролю Османської імперії. Події двох останніх десятиліть взаємин не покращили. Радянська анексія Бесарабії та північної частини Буковини у 1940 році все ще викликала обурення. Так само загострювали відносини присутність на території країни радянських окупаційних армій та економічна експлуатація національних багатств.

Першим кроком до більш незалежної позиції стали спроби активної участі у світовому дипломатичному процесі; румунський уряд особливо цікавив розвиток взаємин з молодими націями в Азії та Африці. Такі самостійні починання багато в чому надихалися югославською протидією політиці Москви. Незважаючи на колишнє засудження дій Тіто, взаємини між обома країнами вдалося доволі легко покращити, оскільки попри відмінності в ідеологічних позиціях, Румунія і Югославія мали багато спільного і не мали жодних територіальних претензій одна до одної. В 60-их вони разом почали будівництво гідроелектростанції в районі Залізних Воріт на Дунаї. Так само допомогли румунам китайські претензії на лідерство серед комуністичних країн світу. В радянсько-китайському конфлікті Румунія умудрилася зайняти позицію між двома цими великими державами: румунська сторона підтримувала постулат китайського уряду про рівність усіх компартій, однак не його агресивне ставлення до капіталістичного світу. Водночас, румунське керівництво активно шукало шляхів зближення з урядами країн Західної Європи.

Втім, загальна протидія румунської влади радянським ініціативам не стосувалася питань дипломатичних відносин загалом, йшлося радше про внутрішній економічний розвиток та право країн соціалістичного блоку розгортати власні програми перетворень без жодного втручання ззовні. Румунське комуністичне керівництво прагнуло якомога швидше розгорнути програму індустріалізації. Плани СРСР домогтися “соціалістичного розподілу праці” всередині Комекону були прямою загрозою цій стратегії. Румунське керівництво виступило не лише проти програми перетворення країни на джерело сировини та сільськогосподарської продукції, але й проти розбудови наднаціональних наглядових інституцій, які би мали право втручатися у внутрішню політику країн Комекону. Румунський

уряд вважав ініціативи СРСР принизливими і небезпечними. Національні почуття румунів особливо вражав намір перетворити Румунію на сільськогосподарську країну – адже прогрес і надалі пов'язувався з розвитком індустрії. Як аграрна країна Румунія завжди була слабкою і відсталою. Від 1963 року румунське керівництво стало чинити відкритий опір центральному плануванню Комекону, розподілу праці всередині блоку та створенню наднаціональних наглядових органів. На порядку денному постало питання про долю гігантського чавуно-сталеливарного комбінату, який саме зводився у Галаці.

У квітні 1964 року румунська компартія опублікувала текст резолюції про своє ставлення до ініціатив Комекону та пропозицій інтеграції. Це звернення, відоме як “Заява Румунської Робітничої партії про проблеми світового комуністичного та робітничого руху”, є найбільш вагомою декларацією румунської зовнішньополітичної позиції у повоєнні часи. Цей документ спрямований найперше проти ідеї створення наднаціональних наглядових інстанцій:

“Створення єдиного планового комітету для всіх країн Комекону матиме надзвичайно серйозні економічні та політичні наслідки. Планове керівництво національною економікою належить до фундаментальних і невід’ємних ознак суверенності соціалістичної Держави – Державний план є основним інструментом, за допомогою якого соціалістична Держава досягає своїх політичних та соціально-економічних цілей, визначає напрямки та темпи розвитку національної економіки, пропорційні співвідношення її галузей, засоби та заходи, необхідні для покращення життєвого та культурного рівня її населення. Суверенність соціалістичної держави вимагає, щоб вона повністю володіла цими засобами та зосереджувала у своїх руках всі важелі управління економічним та соціальним життям країни.

Якщо ж ці важелі передати у компетенцію певних наддержавних інституцій, суверенність стане поняттям без реального змісту”¹⁸.

Подібну позицію Румунія зайняла і в питаннях щодо Організації Варшавського Договору. І цьому випадку протест спрямовувався проти створення централізованої військової інституції, яка мала б право втручатися у внутрішні справи країн-учасниць Пакту.

Однак, втілювати цю політику належало вже іншому національному керівництву. У березні 1965 року Георгіу-Деж

¹⁸ Цит. у кн.: David Floyd, *Rumania: Russia's Dissident Ally* (New York: Praeger, 1965), p. ix.

помирає, а пост секретаря компартії переходить до його близького соратника Ніколае Чаушеску. Чаушеску народився у 1918 році в селянській сім'ї, і вступив до партії у 1936-му. Після перемоги комуністів, він активно займався партійними та військовими справами країни. У 1952 році він став членом ЦК, а у 1955-му – увійшов до політбюро. Після 1965 року він керував спільно з Стойкою та Маурером, але вже у 1967-му всі головні пости в уряді та партії зайняли його прибічники. Під його керівництвом влада в країні зосередилася в руках невеликої групи осіб. Від січня 1974 року всіма партійними справами почало керувати новоутворене Постійне Бюро Політичного Виконкому. У 1977 році до Бюро входило 9 осіб, однією з яких була Елена Чаушеску, дружина румунського лідера. Сам Чаушеску обіймав одразу кілька головних посад, включно з посадою Президента країни, запровадженою у 1974 році. До середини 70-их він став:

“Президентом Республіки, Президентом Державної Ради, Президентом Верховної Ради з питань Економічного та Соціального Розвитку, Президентом Ради Оборони, Головнокомандувачем Румунських Збройних Сил, Генеральним Секретарем Румунської Комуністичної Партії. Тобто він прибрав до рук всі важливі державні посади і продовжував в усіх напрямках розбудовувати культ власної особи; вислів *l'etat c'est moi* [державна це я. – прим. перекл.] на той час справджувався в Румунії повністю”¹⁹.

Попри те, що всередині країни влада Чаушеску була абсолютною, на міжнародній арені йому доводилося балансувати з великою обережністю. Окрім нових зв'язків з країнами Азії та Африки, румунський уряд докладав значних зусиль, щоб зблизитися з країнами Західної Європи і особливо з віддавна дружньою Францією. У січні 1967 року було встановлено формальні дипломатичні відносини із Західною Німеччиною, що надзвичайно важило для румунської зовнішньої торгівлі. Румунське керівництво надзвичайно обережно ставилося до взаємин з СРСР, хоча й не підтримувало окремі ініціативи Москви. Військова перевага Радянського Союзу була незаперечною. До того ж, попри суперечки з приводу Комекону, більша частина румунської торгівлі припадала все ж на країни соціалістичного блоку. Радянський Союз як і раніше був єдиним найбільшим торговим партнером та джерелом важливої сировини, особливо

¹⁹ Aurel Braun, *Romanian Foreign Policy since 1965: The Political and Military Limits of Autonomy* (New York: Praeger, 1978), pp. 200–201.

залізної руди, без постачання якої румунська важка промисловість зазнала б неабияких труднощів. Більше того, як і Болгарія, Румунія мала надто мало альтернатив для розвитку міжнародних відносин; жодна інша велика держава не взялася б їй допомагати. США, попри їхні спроби допомогти Тіто, не наважилися б стати на шляху радянських інтересів у Румунії. Китайські представники відверто заявляли, що про жодну військову допомогу їхнім друзям у Східній Європі не може бути й мови.

Опираючись економічній інтеграції, румунський уряд напругу виступав проти політики, прихильником якої був сам Хрущов. Одніак його відторгнення від влади у 1964 році не змінило взаємин між країнами. Попри різницю поглядів в економіці та військовій сфері, знайшовся ще один привід для суперечностей. Румунське керівництво, підтримуване громадськістю всередині країни, не бажало визнати справедливість відчуження земель Бесарабії, більшість мешканців якої були все ж таки румунами. Подібного обурення щодо анексії північної частини Буковини, в якій мешкали переважно українці, не виникало. І хоча від початку було відомо, що СРСР не збирається віддавати набуті території, питання Бесарабії й справді на деякий час перебувало в центрі міжнародних політичних дискусій. У 1964 році Мао в інтерв'ю пресі згадав про Бесарабію, як про регіон, несправедливо захоплений росіянами в минулому. Проблема ще більше ускладнювалася через позицію радянського керівництва. Деякі заохочувані урядом в Москві історики та письменники Молдавської Соціалістичної Республіки, більшість з яких були слов'янського, а не румунського походження, почали твердити про існування окремої молдавської національності, мова та історія якої відрізняється від румунської. Така спроба не лише приводила до химерних історичних інтерпретацій, але й могла мати небезпечні наслідки в майбутньому: адже якщо молдавани й справді є іншої національності, то під питанням опинялася доля румунської частини Молдавії. У той спосіб виникала загроза цілісності самої Румунії. Незважаючи на те, що у 1965 році, під час свого візиту до Москви, Чаушеску формально визнав правомірність румунського кордону з СРСР, молдавське питання продовжувало залишатися джерелом суперечностей.

З іншого боку, тривали дискусії і щодо Трансильванії. Як і раніше, обговорення стосувалося прав угорців на території Румунії та впливу цієї проблеми на взаємини між Будапештом та Бухарестом. Хоча румунський уряд підтримував ініціативи

угорців у царині культури, а також висував осіб цієї національності на державні посади у відповідній пропорції до їхньої чисельності в тому чи іншому регіоні, багато інших аспектів ставлення румунів до цієї проблеми викликали значний опір угорської меншини. Незважаючи на постійні запевнення у рівності всіх громадян Румунської держави, очевидно залишалася недовіра румунських чиновників до цієї частини населення, оскільки їхнє співчуття інтересам сусідньої держави було явним. У 1968 році, під час загальної адміністративної реформи, угорську автономію було ліквідовано, а на її місці утворилися три звичайних округи. Попри дозвіл книговидання, радіо- та телетрансляцій угорською мовою всередині самої Румунії, існувала заборона на ввезення угорськомовної продукції з-за кордону. Поїздки в Угорщину також не заохочувалися, а культурний обмін зводився до кількох поодиноких випадків. Становище ускладнювалося ще й тим, що життєвий рівень в Угорщині був вищим, і це додавало привабливості цій країні в очах угорців Румунії. Німецьке населення подібних клопотів не спричиняло. Хоча еміграція представників цієї групи також не заохочувалася, багато з них все ж виїхали з країни. Втім, проблеми румунських німців не знаходили сильного відгону у жодній з німецьких держав.

Найбільшим шоком в румуно-радянських відносинах стала окупація Чехословаччини у 1968 році. Румунське керівництво найбільше остерігалось саме такого грубого втручання у внутрішні справи країни, а тому без вагання приєдналося до югославського уряду у його протесті проти агресії. Обидві країни привели війська у готовність і виказували намір опиратися будь-якій зовнішній агресії. Румунія не могла погодитися з Брежневською Доктриною, однак взаємини між обома країнами поволі покращувалися, і вже у 1970-ому Румунія підписала з СРСР договір про дружбу та взаємодопомогу. Текст договору містив значні поступки румунській стороні в питаннях військової автономії та невтручання у внутрішні справи країни.

Упродовж 70-х румуно-радянські відносини продовжували перебувати у рівновазі. Попри те, що окремі суперечності так і не вдалося зняти, жодної серйозної кризи більше не виникало. Інколи румунська позиція викликала в радянського керівництва роздратування, але воно утримувалося від надто різких випадів. Врешті, СРСР повністю контролював ситуацію у війсьній сфері. До того ж, румунський уряд жодним чином не ставив під питання саму комуністичну систему. Чаушеску та його

соратники були відданими членами партії радянського взірця, в них не було сентименту до лібералізації – комуністична влада надійно контролювала країну. Доки уряд Чаушеску був при владі, не було жодної вірогідності, що у Румунії почнуться масштабні внутрішні реформи, як це сталося у Югославії.

Албанія

Найбільш доктринерські та жорсткі режими приходили до влади у найменших із соціалістичних країн. Албанський уряд навіть наприкінці 70-х складався з переконаних сталіністів, котрі й надалі у зовнішньополітичних відносинах дотримувалися орієнтирів часів холодної війни. Як пам'ятаємо, у 1948 році Албанія розірвала взаємини з Белградом, повністю узгодивши свою політику з лінією радянського керівництва. Однак, заступництво СРСР лише частково послабило страхи албанського уряду, пов'язані з його власним політичним майбутнім та можливою втратою державної цілісності. Старі загрози залишалися більш ніж актуальними. Греція так і не відмовилася від претензій на південні землі Албанії, а Югославія, звісно ж, підтримала б першу-ліпшу серйозну спробу скинути уряд Ходжі зсередини. Окрім цього до інтриг, які мали призвести до розвалу тогочасної албанської системи влади, підключилися американська та британська розвідки²⁰. Як ми пам'ятаємо, упродовж війни британська розвідка докладала зусиль, щоб розгорнути на цих теренах рух опору; таким чином, досвід організації партизанських операцій на Балканах в британських агентів уже був. Після 1946 року виношувалися плани щодо захоплення та постачання антикомуністичних та роялістських сил в самій Албанії. Були сподівання розпочати тут заколот, який міг би потім поширитися на інші країни соціалістичного блоку. В таборах біженців та серед емігрантів до такої справи не бракувало охочих. У 1947 році окремі добровольці пройшли вишкіл і були переправлені в Албанію.

У 1949 році розпочалася серйозна підривна операція із залученням агентів ЦРУ. Здавалося, Балкани поступово відкриваються західному впливові. Грецька громадянська війна майже завершилася, а Тіто відкрито порвав зі Сталіним. Албанія, хоча й була на радянському боці, проте залишалася в ізоляції. Британська та американська розвідки співпрацювали з

²⁰ Bruce Page, David Leitch, and Phillip Knightley, *The Philby Conspiracy* (Garden City: Doubleday, 1968), pp. 196–203.

королем Зогом і наймали осіб з його особистої охорони. Албанські біженці в Італії, Єгипті та Греції приєднувалися до підричних бригад і проходили вишкіл на Кіпрі. Перша така група була відіслана до Албанії у 1950 році, а остання – навесні 1952-го. Однак всі зусилля були марними: повстанців або знищували, або захоплювали в полон. Здавалося, що албанські армія та поліція чекають на прибуття партизанських груп – і так воно й було насправді. Головним недоліком всієї операції було те, що до її планів мав доступ британський подвійний агент Н.А.Р. (Кім) Філбі. У 1949 році британці призначили його зв'язковим з представниками агентури ЦРУ. У Вашингтоні Філбі став ключовою особою в організації албанської виправи, і при цьому він регулярно відсилав інформацію про неї до Москви. Під час операції було знищено близько 300 бойовиків. Її фіаско дискредитувало багато пізніших починань британської та американської розвідки, які мали би закінчитися антикомуністичними повстаннями на Балканах. Подібні ініціативи, звісно ж, вплинули і на політику албанського уряду, який звинувачував у розгортанні партизанської боротьби не лише американську та британську, але й грецьку, югославську та італійську розвідки. Незважаючи на те, що пізніше таких спроб не повторювали, албанське керівництво продовжувало твердити, що країна “будує соціалізм в оточенні імперіалістичних ворогів та ревізіоністів”²¹.

Попри всі його особливості, албанський уряд у повоєнні роки міг вважатися одним із найстабільніших. Від 1956 до 1971 року лише один член Політбюро Кірі Белішова та п'ять членів ЦК змушені були піти з посад з політичних причин²². Енвер Ходжа продовжував повністю контролювати країну. Ходжа народився у 1908 році в мусульманській родині середнього класу. Він вирізнявся з-поміж східноєвропейських комуністичних лідерів високим рівнем освіченості та значним знанням Західної Європи, особливо Франції, в якій мешкав у 1930–1936 роках. Далі він прибув до Албанії і став шкільним вчителем французької мови. Водночас Ходжа вів активну діяльність в компартії, а пізніше приєднався до партизанського руху. У 1944 році, як ми вже знаємо, він став прем'єром новоствореного комуністичного уряду. Ходжа активно співпрацював з

²¹ Цит. за кн.: Peter R. Prifti, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1978), p. 42.

²² Nicholas C. Pano, “Albania,” in Rakowska-Harmstone and Gyorgy, *Communism in Eastern Europe*, p. 202.

Мегметом Шегу, який також добре знав європейський стиль життя. Шегу народився у 1913-му і теж у мусульманській родині, відвідував американську школу в Тирані, а пізніше вступив до військового коледжу в Італії. Звідти його виключили за комуністичну діяльність, після чого він повернувся до Тирані і став слухачем офіцерських курсів. Далі він брав участь в громадянській війні в Іспанії, був інтернований у французькому таборі в Італії, а згодом повернувся до Албанії і під час війни став одним з лідерів комуністичного руху опору. Впродовж 1945–1946 років навчався у військовій академії в Москві.

Серед представників албанського керівництва, більшість з яких були тосками і походили з середнього класу, процвітало кумівство. В лютому 1962 року, коли радянські відносини з Албанією особливо зіпсувалися, московське радіо розповідало про цей факт так (подаємо лише фрагмент радіопередачі):

“Половина, а то й більше, з 53 членів ЦК Албанської Партії Праці є родичами. Найперше, серед них бачимо чотири подружні пари: Енвер Ходжа та його дружина Неджміе Ходжа; Мегмет Шегу та Фікрет Шегу; Гисні Капо та Віто Капо, а також Йосиф Пашко та його дружина Елені Терезі. Дружини члена Політбюро Манула Мифтю та кандидата в члени Політбюро Піло Перистері є сестрами. А Кадрі Гасбю, теж кандидат у члени Політбюро і, водночас, міністр внутрішніх справ, одружений з сестрою Мегмета Шегу. Ще одним членом ЦК є Піро Конді – брат дружини Гисні Капо”²³.

Окрім загрози територіальних конфліктів з сусідніми державами, албанська влада зіткнулася, можливо, з найважчою внутрішньою ситуацією з-поміж усіх соціалістичних держав: сама країна була надзвичайно відсталою, а рівень життя – дуже низьким. Комуністичний уряд намагався поправити становище вже відомими нам сталінськими методами. Запроваджувалося суворе централізоване планування, а головною складовою промисловості мала стати важка індустрія. Розв’язком всіх проблем сільського господарства мала стати колективізація. В грудні 1944 року держава перебрала на себе контроль над банками промисловими та транспортними підприємствами. Перший економічний план, виконання якого розпочалося у 1947 році, був розрахований на дев’ять місяців; наступний – тривав два роки, 1949–1950 рр. Упродовж цього періоду численні економічні труднощі були викликані розривом з Югославією та

²³ William E. Griffith, *Albania and the Sino-Soviet Rift* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1963), pp. 319–320.

припиненням югославської допомоги. Втім, невдовзі допомагати Албанії почав Радянський Союз. У 1951 році розпочалося виконання першого п'ятирічного плану.

Розвитку албанської економіки сприяло те, що попри виняткове зубожіння країни, на її території існували багаті поклади мінералів. Після 1950 року посиленими темпами почали розробляти родовища хрому, міді, нікелю, нафти та вугілля, орієнтуючись на розвиток власної важкої індустрії. Не меншу увагу звертали і на легку та харчопереробну промисловість. Подібно до інших соціалістичних країн, Албанія розгорнула амбітну програму електрифікації.

Однією з найбільш вразливих ланок албанської економіки було сільське господарство. Оскільки лише 10% території країни можна було використати як посівні площі, а ще 31% як пасовища, постійно існувала гостра продовольча проблема. До того ж, найбільш придатні для господарювання землі лежали на узбережжі, були заболочені й часто ставали джерелом поширення малярії. Уряд, незважаючи на свою доктринерську переконаність, розгортав колективізацію доволі повільно. У серпні 1945 року були конфісковані великі маєтки, які були підґрунтям могутності класу землевласників. Однак у 1955-му майже 87% сільськогосподарської продукції все ще надходило з приватних господарств. Прискорення колективізації змінило пропорції: вже у 1960-му 87% продукції виробляли колгоспи та радгоспи²⁴. Тут, як і всюди, селяни опиралися таким змінам.

Сільськогосподарська програма уряду передбачала різке збільшення продовольчого виробництва. Це було особливо актуально, оскільки Албанія мала найвищі показники народжуваності у Європі. Наступні п'ятирічні плани ставили завдання механізувати сільське господарство та запровадити інтенсивне використання нових видів добрив. У 1976 році уряд проголосив, що Албанія повністю забезпечує себе зерном; було поставлено завдання до 1980 року досягнути таких самих показників у виробництві інших видів сільськогосподарської продукції.

Після розриву з Югославією, у 1948 році, Албанія дуже зблизилася з Радянським Союзом. Попри нарікання на недостатність радянської допомоги для розгортання запланованої індустріалізації, відносини з СРСР, доки був живий Сталін, залишалися дуже добрими. Політичні системи обох країн були ідентичними, а серед албанських комуністів авторитет радянського вождя залишався незламним. Після 1953 року в Тирані, як

²⁴ Prifti, *Socialist Albania since 1944*, pp. 65, 66.

і в столицях інших соціалістичних країн, почали ширитися вимоги копіювати нові ревізійні течії в радянській політиці. І справді деякі кроки до впровадження колективного керівництва були зроблені. Ходжа полишив посади міністра зовнішніх справ та оборони, але певний час все ще сумішав пости прем'єра та секретаря партії. У 1954-му він передав прем'єрство Шегу. В той спосіб, незважаючи на окремі суперечності, Албанія залишалася близькою до Москви та політики решти країн соціалістичного блоку. У 1955 році ця держава стала однією із співзасновниць Організації Варшавського Договору. До того Албанія не брала участі у жодному військовому союзі, а тому приєднання до ОВД надало їй певного відчуття захищеності.

Втім, багато аспектів програми Хрущова дрямо суперечили політиці Ходжі. Албанському керівництву особливо не подобалися рішення ХХ з'їзду. Дуже мало ентузіазму викликали ідеї мирного співіснування та різних шляхів до соціалізму. Вважаючи сусідню Югославію джерелом постійної загрози, албанський уряд із занепокоєнням спостерігав за спробами Хрущова поправити взаємини з Тіто. Незважаючи на наполягання радянської сторони, албанська влада відмовилася реабілітувати Кочі Дзодзе, репресованого у 1949 році за створення в країні проюгославської фракції, тим самим виказуючи небажання подати руку доброї волі Белграду, хоча деякі кроки назустріч урядами обох країн були зроблені насправді. Як і слід було очікувати, албанське керівництво вітало придушення радянськими військами повстання в Угорщині — його тут вважали закономірним наслідком поширення ревізійністських ідей Тіто. Взаємини з Югославією знову зіпсувалися, а найбільш радикальні сили вкотре закликали переглянути статус Косово. Ця проблема, до якої ми ще повернемося пізніше, й надалі залишиться серйозною суперечністю між державами.

Окрім загального невдоволення політикою Хрущова, албанський уряд, як і румунське керівництво, заперечував проти інтеграційних ініціатив Комекону. Подібно до інших балканських країн, Албанія повинна була стати джерелом продовольства та сировини. Однак, албанці теж не хотіли бути постачальниками грейпфрутів та інших подібних товарів, в той час як інші, щасливіші, нації будували автомобілі та літаки. Більше того, до 1960-го Албанія набула ще одного могутнього союзника, а відтак вже не була змушена виконувати радянські директиви.

Про зростання ролі Китаю в комуністичному русі та його суперництво з Радянським Союзом ми вже згадували. Тим

часом, багато аргументів китайського керівництва з великою симпатією сприймали в Албанії. Тут продовжували симпатизувати Сталіну і винятково критично ставилися до політики мирного співіснування. Китай, як і Албанія, не підтримував Тіто та його ревізійні ідеї. До 1960-го взаємини з Москвою також погіршилися. Окрім суперечностей в царині зовнішньої політики, побільшало розбіжностей і щодо економічних питань. Вперше до відкритого зіткнення між радянськими та китайськими комуністами дійшло на партійному з'їзді 1960 року у Бухаресті, албанці тоді стали на бік китайських представників. СРСР одразу ж відповів санкціями: постачання зерна, котрого значним чином потребувала Албанія, було припинено. Водночас, радянська агентура підтримала змову проти режиму Ходжі, очолену Кірі Белішовою та Кочо Ташко. Але Ходжа, який повністю контролював армію та сили служби безпеки, легко придушив заколот. Китай також відреагував на цю ситуацію і почав постачати до Албанії власну пшеницю.

У листопаді 1960 року, коли представники 81 компартії з усього світу зібралися у Москві, центром їхньої уваги знову став радянсько-китайський конфлікт. Китайські делегати нап'яму виступали проти керівної ролі, яку присвоїли собі радянські комуністи, зазначаючи, що у світовому комуністичному русі не може бути панівних і підлеглих партій. Албанці знову підтримали представників Китаю. На подібних зустрічах обидві великі комуністичні держави використовували для нападок одна на одну посередників. Скажімо, радянські делегати критикували позицію албанських комуністів, хоча мали на увазі саме китайських. Китайці, зі свого боку, громили югославів, хоча їхні слова адресувалися саме представникам СРСР. Послідовна ворожість китайської сторони до Тіто особливо стосувалася югославської внутрішньої політики, яка на той час уже надзвичайно далеко відійшла від сталінських методів, до тих пір застосовуваних Мао.

Після цієї зустрічі взаємини між Албанією та країнами про-радянського блоку різко погіршилися. В грудні 1961-го СРСР офіційно розірвав дипломатичні відносини з Албанією, хоча інші країни блоку цього не зробили. В будь-якому випадку, албанський уряд більше не міг розраховувати на допомогу Радянського Союзу та його партнерів по соціалістичному табору. Розрив серйозно вплинув на албанську економіку. Радянський уряд не лише відкликав своїх технічних консультантів, але й припинив постачання сировини та комплектуючих для обладнання, яке вже було ними змонтовано. Тим часом, обіцяна

допомога з Китаю не могла надійти одразу ж. Незважаючи ні на що, керівництво Албанії продовжувало дотримуватися обраного курсу. До того ж, китайці дотримали слова: їхні кредити та інша допомога майже на 90% компенсували на той час вже відсутнє постачання з країн соціалістичного блоку. Найбільш важливою поставкою стали 430 тис. 200 тон зерна, яке китайська сторона передала Албанії упродовж кризового періоду 1960–1963 років. Допомога Китаю також надавала окремі переваги. Кредити, яких китайський уряд між 1954 та 1975 роками надав на загальну суму 500 млн. доларів, надавалися на умовах більш вигідних, ніж ті, які пропонував СРСР²⁵. До того ж, китайські фахівці отримували ту ж платню, що й албанські, і мешкали в аналогічних умовах. Наприкінці грудня 1963 року до країни з десятиденним візитом прибула делегація на чолі з Чоу Ен-лаєм. Тим часом, взаємини Албанії з рештою східноєвропейських країн залишалися дуже складними. Представників блоку відкликали, й Албанія більше не брала участі в діяльності ОВД або Комекону. Усунення від влади Хрущова у 1964 році на це становище аж ніяк не вплинуло. У 1968 році, після окупації Чехословаччини, Албанія офіційно припинила членство в Організації Варшавського Договору.

Як колись албанська партія слідувала югославській або радянській політиці, так тепер вона копіювала китайську. Як ми вже знаємо, між 1965 та 1969 роками у Китаї відбувалася культурна революція. В Албанії також розпочався подібний рух, який все ж таки в окремих аспектах суттєво відрізнявся. Ходжа повністю контролював партійні осередки, а тому в нього не було потреби мобілізувати молодь або армію. Поза тим, ситуацію було використано для збурення в країні революційного ентузіазму та спонукання більшої активності молоді. Поновилися нападки на релігію, висміювалися забобонність та культурна відсталість. Як і в Китаї, албанські студенти були змушені, окрім навчання, ще й працювати на корись держави.

До 1970 року зв'язки між Китаєм та Албанією почали потроху послаблюватися. Втім, певні труднощі існували вже від початку. Китайське керівництво підходило до справи співпраці реалістично: воно розуміло, що Албанія, Румунія та Югославія у їх протистоянні з СРСР не можуть сподіватися на військову допомогу. Та й в економічному аспекті Китай не міг зрівнятися з країнами Комекону. Загалом, це була бідна країна, яка могла забезпечити виробництво достатньої кількості якісного товару

²⁵ Prifti, *Socialist Albania since 1944*, pp. 80–82.

лише пішовши на справжні жертви. До того ж, з часом Албанія стала Китаю менш потрібна. Домовленості з цією країною забезпечували Китаю союзника у Європі та рупор, крізь який можна було заявити про свої погляди; однак, оскільки Китай поступово виходив з ізоляції та розширював коло відносин із зарубіжними країнами, його лідери змушені були переглянути свої зобов'язання перед албанцями. У 1970 році Китай відновив дипломатичні взаємини з Югославією, а наступного року те ж саме зробила Албанія. Та ще більш важливими були розпочаті переговори із США, які уможливили приїзд президента Ніксона до Китаю, у 1972 році, – в Албанії такий крок викликав обурення. До того часу Албанія також почала розширювати коло своїх контактів із зовнішнім світом. Поліпшувалися торгові та дипломатичні відносини з Францією, Італією, Грецією, а також із новоутвореними країнами Азії та Африки.

На албано-китайські зв'язки також вплинули смерть Мао і Чоу Ен-лая, що сталося в 1976 році. Наступники цих двох лідерів дотримувалися зовсім інших орієнтирів у зовнішній політиці і прагнули розширити зв'язки Китаю з капіталістичним світом. Попри те, що албанське керівництво також намагалося розширити горизонти міжнародних контактів, його ідеологічна позиція залишалася доволі негнучкою. В його очах СРСР та США й надалі були головними ворогами і воно цуралося підтримувати взаємини з “ревізіоністськими” та “імперіалістичними” державами. Албанські лідери, таким чином, мали всі підстави почуватися зрадженими, коли Китай встановив дипломатичні відносини із США та поновив зв'язки з Югославією. Врешті, взаємини між Тираною та Пекіном остаточно зіпсувалися, після того як у липні 1978 року Китай згорнув свої програми допомоги Албанії.

Як бачимо, з-поміж усіх соціалістичних країн Албанія дотримувалася комуністичної доктрини найретельніше. Сталін продовжував бути для албанців героєм. Скажімо, албанська партійна газета *Zëri I Popullit* (“Голос народу”) у листопаді 1961 року прославляла радянського вождя у такий спосіб: “Й. В. Сталін був і залишається титанічною постаттю в історії людства, в історії міжнародного комуністичного та робітничого руху, а також тих трударів, які борються за своє визволення в країнах, де панує імперіалізм ... Сучасна історія знає Й.В.Сталіна як полум'яного революціонера, великого теоретика та блискучого організатора”²⁶. Таке ставлення до вождя залишалось

²⁶ Griffith, *Albania and the Sino-Soviet Rift*, p. 240.

незмінним. У внутрішній політиці Ходжа продовжував керуватися сталінськими принципами. Культурне життя країни суворо регламентувалася, а для решти світу Албанія, за кількома винятками, залишалася повністю закритою. Попри встановлення взаємин з Францією й Італією, албанський уряд так і не зав'язав регулярних дипломатичних зв'язків з Великою Британією та США. Однак така непоступливість албанського керівництва й справді спричинилася до суттєвих змін у національному житті країни.

ЮГОСЛАВСЬКИЙ ВАРІАНТ

Як ми вже наголошували, після 1945 року югославський комуністичний уряд перебував у значно кращому становищі, ніж уряди інших соціалістичних країн. Оскільки сили партизанського руху контролювали всю країну, Югославія не знала перехідного періоду, упродовж якого комуністи намагалися б перебрати до рук всю повноту політичної влади і розпочати внутрішні перетворення відповідно до принципів комуністичної програми. Як держава-переможниця, Югославія не була зобов'язана підкорятися постановам міжнародних повоєнних договорів чи платити контрибуції, як цього вимагалось від Румунії та Болгарії. На території Югославії не перебувала окупаційна армія і тому СРСР не мав змоги вивозити з країни заводи та інші матеріальні ресурси, як це було зроблено в інших державах. Однак, під час війни країна серйозно постраждала, а тому першим завданням уряду було виборсатися з розрухи. У 1945–1949 роках югославське керівництво дотримувалося сталінської стратегії, яку ми вже розглядали на прикладах інших країн. Першочергову увагу знову ж звертали на втілення в життя величезних індустріальних проєктів та поширення електрифікації. На чолі планування державної економіки, аж до його смерті у 1953 році, залишався Борис Кідрич. На відміну від своїх колег в СРСР та інших соціалістичних державах, югославські плановики змушені були брати до уваги загальнонаціональні та регіональні особливості розвитку економіки. Нові промислові підприємства зводили у слабко розвинутих Боснії-Герцеговині, Македонії, Чорногорії, які раніше були найактивнішими осередками партизанського руху. Метою таких кроків була поступова уніфікація всіх районів Югославської республіки та вирівнювання їхніх економік, однак в майбутньому ці “політичні фабрики” ще не раз спричинювали значні проблеми та суперечки.

Націоналізація, фактично, не зустріла жодного опору. Під час німецької окупації фашисти перебрали контроль над більшістю югославських підприємств, шахт і банків, а також шляхами транспортного сполучення та засобами зв'язку. Нечисленних власників, які все ще залишалися в країні, можна було легко звинуватити у колабораціонізмі чи з державами Осі, чи з Михайловичем, а то й просто оголосити “класовими ворогами”. До середини 1947 року майже всі промислові, а також торгові та транспортні підприємства Югославії стали державною власністю.

З колективізацією справа просувалася набагато важче. Спершу уряд лише конфіскував великі землеволодіння, а також ті землі, які належали етнічним німцям та всім тим, хто в будь-який спосіб співпрацював з державами Осі. Втім, попри свою соціальну закоріненість в селянстві, югославське компартійне керівництво на початках ставилося до змін на селі надзвичайно доктринерськи. Вважалося, що саме колгоспи здатні різко збільшити виробництво сільськогосподарської продукції та покращити життя селянина. В січні 1949 року, через шість місяців після початку радянсько-югославського протистояння, уряд Тіто приступив до форсованої колективізації, частково у той спосіб, відповідаючи на критику Москви. Як і повсюди, селяни затято опиралися новій політиці. Вони знищували домашніх тварин, щоби не передавати їх в колгоспи та ухилялися від продовольчих стягнень. Становище вкрай погіршили сильні посухи, які трапилися у 1950 та 1952 роках. У 1950-му загальний обсяг сільськогосподарського виробництва впав до 73% довоєнного рівня, урожай зерна при цьому становив лише 43%²⁷. Югославський уряд не мав достатньо ресурсів, щоби допомогти колгоспам функціонувати ефективно; у цій сфері господарства постійно бракувало капіталовкладень, тож неможливо було провести заплановану механізацію та інвестувати в інші види модерних технологій. Так само важко було уряду долати опір селян, адже більшість членів югославського керівництва походили з цього класу.

На той час югославський уряд складався з невеликого числа осіб, серед яких був Тіто і його найближчі соратники, які сформували Політбюро, яке на той час називалося Президією. Окрім Джиласа, Ранковича, Карделжа та Кідрича, про яких вже йшлося, на чолі уряду стояли міністр юстиції Моша Піяде,

²⁷ Dennison Rusinov, *The Yugoslav Experiment, 1948–1974* (Berkeley: University of California Press, 1977), p. 36.

міністр важкої промисловості Франц Лескошек, міністр збройних сил генерал Ран Гошняк, а також Благое Нешковіч, котрий очолював урядову Контрольну комісію.

Тіто й надалі утримував панівні позиції. Цей політичний діяч народився у 1892 році у Кумровці, в Хорватії, і був сьомою дитиною у сім'ї з 15-ма дітьми. Батько його був хорватом, а мати – словенкою. Хлопець вчився у сільській школі, а потім став помічником слюсаря; далі якийсь час працював механіком у Хорватії, Австрії та Німеччині. Воював у Першу світову війну і дослужився до чину старшини австро-угорської армії. Важкопораним потрапив у російський полон і залишався в Росії упродовж всього революційного періоду – аж до 1920 року. Далі Тіто повернувся до Югославії, де розпочав активну комуністичну діяльність, був заарештований і протягом 1928–1934 років перебував в ув'язненні. Після звільнення провів якийсь час у Радянському Союзі та в інших європейських країнах, виконуючи різні завдання Комінтерну. Після призначення його генеральним секретарем партії, у 1939 році, повернувся до Югославії. Про його діяльність під час війни ми писали вище.

З-поміж соратників Тіто питаннями доктрини найбільше цікавилися Карделж, Джилас та Кідрич. Розрив з СРСР став випробуванням саме для найбільш відданих комуністів. Вони відчували, що повинні якось виправдати свої дії з ідеологічних позицій, а тому почали стверджувати, що це югославське керівництво чинить, послуговуючись справжніми марксистськими принципами, а радянське, навпаки, відхилилося від генеральної комуністичної лінії. Розпочалося масштабне вивчення марксистських текстів, в яких намагалися знайти підтвердження цій позиції. Критика югославів стосувалася найбільш очевидних недоліків радянської системи: надмірної централізації управління, роздутості бюрократичного штату, зверхності у відносинах з іншими країнами соціалістичного табору. Наголошувалося, що радянський уряд, замість того, щоб прямувати до соціалізму, фактично збудував державний капіталізм, тобто систему, в якій держава не лише не зникає, але набуває ще більшої ваги та сили; бюрократія користує зі своїх можливостей, а між нею та простими трудівниками все ширшає нездоланна прірва. Що ж до інших націй, то ставлення СРСР до них за своєю сутністю було імперіалістичним: залежні країни стають для Радянського Союзу джерелом сировини та ринками, коштом яких можна отримати значні прибутки.

Атакувавши найслабші ланки радянської системи – її надмірну централізованість та зверхність у відносинах з

партнерами — югославські ідеологи висунули власні принципи. Оскільки йшлося про взаємини з іншими націями, було проголошено постулат множинності шляхів до соціалізму. При цьому вказувалося, що оскільки кожна зі східноєвропейських країн мала різні початкові умови розвитку, то логічно очікувати, що кожна відповідно до місцевих потреб розвиватиме власні інституції та накреслюватиме відмінні стратегії досягнення спільної соціалістичної мети. Таким чином, югослави критикували всю сталінську модель економічного та політичного розвитку.

Югославські теоретики також пропонували альтернативні шляхи організації державного життя. Оскільки раніше вони критикували централізацію та бюрократизацію радянської системи, то самі, за логікою цієї критики, повернули в бік децентралізації та повнішої передачі влади в руки “народу”. Втілення цих принципів у життя найперше позначилося на реорганізації урядових та партійних органів, проте також і на економічному житті країни. У червні 1950 року Народні Збори Югославії прийняли закон “Про управління трудовими колективами державними підприємствами та економічними асоціаціями”, котрий один із авторитетних дослідників назвав “найважливішим югославським законодавчим актом, прийнятим у повоєнні роки”²⁸. Грунтуючись на принципі “робітничого самоуправління”, нова система теоретично позбавляла державу права власності на засоби виробництва і передавала контроль над ними до рук робітників, у так звану “соціальну власність”. Тепер робітники здійснювали нагляд за процесом управління окремими підприємствами. Виробники контролювали якість своїх виробів. На кожному заводі працівники мали змогу впливати на процес управління через спеціальні ради, котрі, в залежності від масштабів підприємства, могли налічувати від 15 до 200 делегатів, яких обирали таємним голосуванням. Рада зі свого боку призначала правління, найважливішою особою в якому був відповідальний директор. Його призначала робітнича рада за згодою профспілки та місцевої громадянської адміністрації, і він був підзвітний як керівним органам місцевого самоврядування, так і робітникам самого підприємства. Югославська партія вважала це нововведення неабияким досягненням, правдивою соціалістичною формою управління, поворотом до ленінських ідей та корекцією сталінських переконачень²⁹.

²⁸ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, pp. 57–58.

²⁹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, pp. 58.

Спершу робітничі ради ніяк не хотіли працювати так, як це було накреслено в теорії. У 1950-му економічні умови були все ще вельми складними. Тривала блокада Комінформу, а посуха суттєво скоротила сільськогосподарське виробництво. До того ж описана система мала значні недоліки. Оскільки більшість робітників підприємств були вчорашніми неписьменними селянами чи робітниками з низьким рівнем освіти, їм часто було дуже важко зрозуміти всі нюанси технологічного процесу на великому підприємстві чи вникнути у його фінансовий стан. Через те вони як правило одразу ж приймали все, що пропонувало керівництво. Щодо питань збільшення заробітної плати, його вони вимагали навіть тоді, коли це було зовсім не виправдано. На практиці робітничі ради мали надто мало влади. Реальні важелі контролю були в руках керівництва, яке часто зближувалося з місцевими партійними осередками або й складалося з їхніх висуванців.

Створення робітничих рад, звісно ж, суперечило принципам центрального планування виробництва. Багато важливих рішень тепер мали ухвалюватися на найнижчих керівних рівнях. Централізовані плани все ще складали, однак вони мали слугувати хіба орієнтирами, але не директивами, як слід було виконувати без жодного обговорення. Суперечність між існуванням централізованого планового механізму та управлінням, яке теоретично здійснювалося робітничими радами, так ніколи й не була позитивно вирішена. Натомість, югославська економіка почала повільно дрейфувати до вільного ринку. Як ми вже знаємо, від підприємств не вимагалось звітувати за свої прибутки: однак, якщо вони мали збитки, держава підтримувала їх субсидією. В 60-х ситуація змінилася — субсидування припинилося. Нова система передбачала, що підприємства мусять бути прибутковими; тепер бодай невеликий відсоток платні робітника залежав від обсягів прибутків заводу, на якому він працював.

Після 1951 року відбулися зміни і в політиці колективізації. Опір селянства став надто сильним. У березні 1953 року селянам дозволили виписуватися з колгоспів, забираючи все, що було ними раніше передано до колективної власності, але не більше 24,7 акрів (10 га.) орної землі. Колгоспи майже зразу перестали існувати. У 1957 році соціалістичний сектор сільського господарства мав у своєму розпорядженні лише 9% всіх орних площ, хоча ще у 1950-му колгоспам та радгоспам належало 25%³⁰. Втім, водночас з'явився закон, який обмежував

³⁰ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p.78.

приватне землеволодіння названими 24,7 акрами. Таким чином, Югославія й надалі залишилася країною малих фермерських господарств з усіма мінусами аграрного виробництва такого типу.

Зорієнтованість на децентралізацію, звісно ж, відобразилася і на структурі партії та уряду. У 1952 році Комуністична партія Югославії була перетворена на Лігу Комуністів Югославії. Отже, хоча б теоретично партія ставала головною ланкою політичної освіти громадян і мала формулювати найзагальніші принципи суспільного розвитку. Комуністи повинні були подавати приклад громадянської та особистої порядності; водночас, більше повноважень надавалося первинним партійним осередкам.

Зміни, які мали б відображати нову стратегію югославського керівництва, відбулися і в адміністративній системі країни. Найперше, більше повноважень було делеговано республікам. Так само збільшилася влада місцевих громад — основної опори регіональних адміністрацій. Тут, як і в економічній та партійній сферах, також намагалися збудувати новий тип соціалістичної демократії, залучити якомога більше громадян до вирішення питань, які надалі впливатимуть на їхнє життя та добробут. Кожна окрема особа могла брати участь у роботі рад підприємств, місцевих адміністративних та партійних осередків, контрольованих комуністами громадських організацій. Попри те, що багато з цих структур функціонували не так, як належить, а комуністи продовжували контролювати найважливіші посади, всі ці експерименти таки привернули значну увагу та симпатії громадськості. Упродовж наступних років югославська система керівництва демонструвала набагато більшу гнучкість та ліберальність, ніж державні системи інших соціалістичних країн. Більше того, незважаючи на значну увагу, яку приділяло югославське керівництво питанням комуністичної доктрини, воно підтримувало тільки ті інституції, які працювали на практиці; неефективні державні структури підлягали видозміні або й ліквідації, незалежно від ідеологічних догм, які їх підтримували.

Очевидним результатом югославських реформ стала набагато вільніша атмосфера в культурному житті країни. На відміну від урядів інших соціалістичних країн, у Югославії не намагалися встановити жорстких стандартів розвитку літератури та мистецтва, доки митці не бралися заходити надто далеко. Те ж саме спостерігалось і у питаннях релігії: взаємини між адміністративними структурами та різними релігійними

конфесіями значно покращилися. Така ж тенденція спостерігалася і щодо судів та всієї організації правосуддя. Влада чітко дотримувалася принципів законності, хіба що справа стосувалася замаху на повноваження компартії чи загрози серйозного зовнішнього втручання.

Однак, обмеження політичних свобод незадовго почало даватися взнаки. У жовтні 1953 року Джилас почав публікувати у партійній газеті *Borba* (“Боротьба”) серію статей, в яких критикував партію й уряд і закликав до обмеження бюрократизації і до більшої демократизації суспільства. Спершу його виступи у пресі сприймали з ентузіазмом і вважали прикладом самокритики на найвищому партійному рівні. Втім, невдовзі він почав усе більше концентруватися на критиці партії загалом. Фактично, Джилас ратував за її саморозпуск. Ось він писав:

“Ліга комуністів мала б перетворити стару Партію в оновлену і більш живу спілку осіб, об’єднаних спільною ідеологією ... Нинішня Ліга має поступово “розчинитися”, “зникнути” як класична партія ... [вона] перетвориться на дифузну структуру, просякнуту єдиною ідеологією, проте без звичної партійної організації. Ліга розростеться до Соціалістичної Спілки, а комуністи змішаються зі звичайними громадянами країни”³¹.

Джилас також критикував новий побут партійних лідерів. Подібно до своїх колег з інших соціалістичних країн, югославські революціонери, перебуваючи на державних посадах, й справді винагородили себе за колишні жертви. Незважаючи на егалітарний принцип соціалізму, вони жили набагато краще, ніж пересічний громадянин їх країни: мешкали у зручніших будинках, купували продукти харчування у спеціалізованих магазинах, відпочивали на окремих курортах. Будь-яка критика цих привілеїв одразу ж наштовхувалася на жорстоку реакцію наділених владою осіб.

У січні 1954 року питання Джиласа було винесене на засідання ЦК Ліги комуністів Югославії. Хоча Джилас був соратником Тіто ще з часів партизанської боротьби, це не спинило югославського лідера, і він засудив еретичні виступи старого соратника. На засіданні Тіто особисто звернувся до нього, аргументуючи доцільність посилення партійного контролю:

“Я першим висловлювався про необхідність поступового зникнення Партії та Ліги. Але я при цьому не стверджував, що це станеться

³¹ Цит. в кн.: Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p.84.

упродовж шести місяців, чи року, чи двох – такий процес триватиме набагато довше. Доки існує хоча б один здатний до дії класовий ворог, доки соціалістична свідомість ще не просякнула усі прошарки нашого суспільства, не може бути й мови про будь-яке зникнення Ліги комуністів чи її ліквідацію”³².

Джиласа звільнили з ЦК і він вийшов з партії. Незважаючи на осуд його позиції, він продовжував писати в тому ж дусі. Праці Джиласа, найперше широко цитовані в нашій книзі “Новий клас” (1957) та “Розмови зі Сталіним” (1962), широко публікувалися у Європі та США. Упродовж кількох наступних років Джиласа то садили у в’язницю, то випускали на свободу.

Ми вже згадували, що після смерті Сталіна, Хрущов намагався дійти примирення з Югославією. Вершиною радянської переоцінки взаємин обох країн став його візит до Белграда у травні 1955 року. Ще в аеропорту Хрущов зачитав звернення, в якому фактично визнав югославську тезу про різні шляхи до соціалізму. Підписана у червні угода про двосторонні відносини обох країн стверджувала, що вони ґрунтуватимуться на принципах “взаємоповаги та невтручання у внутрішні справи одне одного, які б причини економічного, політичного чи ідеологічного характеру не спонукали до цього; питання внутрішньої організації чи соціальної системи, а також конкретні шляхи соціалістичного розвитку є внутрішньою справою кожного з двох народів”³³. Така формальна згода теоретично ґрунтувалася на визнанні рівності соціалістичних націй, політиці мирного співіснування та невтручання у внутрішні справи одне одного. Однак, незважаючи на відновлення приязних відносин з СРСР, Югославія так і не приєдналася ні до економічного, ні до військового союзів соціалістичних країн. Пізніше вона набула статусу спостерігача в Комеконі, проте відмовилася підписати Варшавський Договір. Решта членів блоку змушені були у взаєминах з Югославією наслідувати політику Радянського Союзу, хоча це й викликало значне обурення, особливо у тих країнах, в яких прихильно поставилися до сталінського розриву з Тіто. Виглядало так, що югославського лідера нагородили за його незалежну політику, в той час як тих, котрі залишалися вірними курсу радянського керівництва, виставили на посміховисько.

³² Цит. в кн.: Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 85–86.

³³ Цит. в кн.: Paul E. Zinner, ed., *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (New York: Columbia University Press, 1956), p. 6.

Попри те, що взаємини з соціалістичними урядами покращилися, югославський уряд не бажав приєднуватися ні до ОВД, ні до НАТО. З огляду на це, Югославія проголосила політику нейтралітету та неучасті у жодних міжнародних союзах. Тіто співпрацював з індійським лідером Неру, індонезійським лідером Сукарно, єгипетським президентом Насером, намагаючись сформувати щось на зразок спілки держав “третього світу”, яка могла б виконувати роль противаги до американського та радянського блоків. На визнання ролі Югославії в русі неприєднання, перша зустріч голів країн, котрі оголосили про свій нейтралітет, була проведена у 1961 році у Белграді під головуванням Тіто. Югославський уряд намагався зав’язати відносини і з новими націями Азії й Африки. Їхнім урядам було надали невелику економічну допомогу, а студентів з цих країн – запросили на навчання до університетів та технічних шкіл Белграда.

У промові на закритому партійному засіданні, в лютому 1956 року, Хрущов знову підтримав політику Тіто. Розрив Сталіна з югославським лідером слугував прикладом його волюнтаристської та недалекоглядної дипломатії:

“Сталін відіграв у цьому процесі ганебну роль. “Югославська проблема” не містила жодної суперечності, яку б не можна було розв’язати в ході звичайної дискусії, разом з товаришами по партії. Не було ніяких особливих підстав і далі розглядати ці питання як “проблему”; в будь-якому випадку, розриву з цією країною можна було б доволі легко уникнути. Втім, це не означає, що югославські лідери не робили помилок чи не виявили недалекоглядності. Але ці дрібні помилки та недалекоглядність викликали звичну сталінську лють, через що взаємини з дружньою країною було розірвано”³⁴.

У квітні того ж року Комекон було розформовано. У червні, коли Тіто прибув до Москви з відповіддю на візит Хрущова у травні 1955-го, лідери знову обмінялися запевненнями у дружбі між їх країнами. Однак, як тільки почало здаватися, що сталінські практики залякування та збройного втручання забуто, як події в Польщі та Угорщині призвели до вибуху нової кризи у відносинах країн блоку. Спершу Тіто підтримував помірковані реформи, котрі ініціювали уряди обох країн, однак, як тільки в Угорщині взяли курс на створення багатопартійної політичної системи та інші радикальні політичні

³⁴ Цит. в кн.: Dan N. Jacobs, ed., *The New Communist Manifesto and Related Documents* (New York: Harper Torchbooks, 1965), pp. 150–151.

зміни, ставлення югославського лідера різко змінилося. В листопаді, після радянського вторгнення до Угорщини, Тіто виступив у Пулі і заявив, що угорська криза стала наслідком нерозумної сталінської політики, однак, на здивування багатьох, рішуче підтримав військову інтервенцію СРСР:

“Цілком зрозуміло, ми вже говорили про це і продовжуватимемо говорити, що наше керівництво виступає проти втручання у внутрішні справи країн та використання іноземних збройних сил для їх вирішення. Проте, що було б зараз меншим злом? Довелося обирати між хаосом, громадянською війною, контрреволюцією, а може і новою світовою війною, і втручанням радянських військ, які перебували на території цієї країни. Перше могло б обернутися катастрофою, а друге – виглядало на явну помилку. Однак, якщо йдеться про порятунок соціалізму в Угорщині, то, мусимо сказати вам, товариші, що, попри наше неприйняття іноземної інтервенції, втручання радянських військ було необхідним ... таке втручання також поганий вихід, однак, якщо воно веде до збереження соціалізму в Угорщині, до подальшої його розбудови, до захисту миру у всьому світі, тоді одного дня всім нам стане зрозуміло, що це було потрібно, що радянські війська втримали у цій країні порядок і спокій”³⁵.

Незважаючи на таку позицію, взаємини Югославії з рештою країн соціалістичного блоку знову почали погіршуватися. Напруженість посилювалася, хоча нічого подібного до протистояння 40-х більше не траплялося. Прийнята Лігою комуністів на сьомому з'їзді у 1958 році партійна програма, котра передбачала поглиблення лібералізації в управлінні країною, викликала недовіру та різку критику урядів інших соціалістичних держав. Відносини із Заходом не змінилися. У 1957 році Америка загалом припинила програми військової допомоги, проте продовжувала допомагати економічно.

На становищі Югославії винятково сильно позначилося зростання у міжнародних комуністичних колах китайського впливу. Після 1958 року китайські лідери вважали Тіто головним еретиком та причиною багатьох проблем соціалістичного табору. Через те вони розпочали шалену критику всіх починань Белграду. Перехід Албанії на китайський бік, звісно ж, суттєво погіршив її взаємини з Югославією. До 1964 року, коли Хрущова усунули з посади генсека партії, не лише Югославія, але й Албанія і Китай відкрито демонстрували свою незалежність від політики Москви, а Румунія щораз успішніше опиралася радянським спробам посилити контроль над союзниками.

³⁵ Цит. в кн.: Zinner, ed., *National Communism and Popular Revolt*, p. 529.

Таким чином, якщо брати міжнародні відносини, то на початку 60-х становище Югославії було доволі сприятливим. Єдиного комуністичного табору більше не існувало; Албанія, Китай та, певною мірою, Румунія провадили доволі незалежну політику. Югославія мала задовільні відносини з країнами Заходу, багатьма молодими націями в Азії та Африці, а також з більшістю партнерів по соціалістичному блоку. Албанія та Китай ставилися до Югославії вороже, однак жодна з цих країн не несла значної загрози. За відсутності серйозного тиску ззовні, югославський уряд міг спокійно зосередитися на внутрішніх справах країни.

Упродовж 50-х головна стратегія внутрішньої політики, якій однак не бракувало опонентів, спрямовувалася на лібералізацію економіки. 60-ті характеризувалися ще більш інтенсивним і постійним протистоянням між прихильниками ліберальної та консервативної позицій. Ліберали пропонували й надалі рухатися обраним курсом: підприємства повинні були мати більше прав розпоряджатися власною виручкою, нерентабельні виробництва слід було закрити, ціни мали ґрунтуватися на співвідношенні попиту та пропозиції — все це більше нагадувало ринок, ніж економіку з централізованим соціалістичним плануванням. Водночас, прихильники цієї лінії вимагали збільшення виробництва споживчих товарів та піднесення життєвого рівня населення. В партійних та урядових справах вони вимагали подальшої децентралізації та примноженні громадянських свобод. Натомість, консерватори ратували за жорсткий контроль партії та централізовану планову економіку. Окремі аспекти реформ викликали їхнє значне занепокоєння. Одним із принципових пунктів комуністичної програми перетворень був наголос на пріоритетному розвитку відсталіх регіонів: для цього там будували так звані політичні фабрики. Тим часом, саме ці підприємства, які як правило споруджували без врахування місцевої економічної бази, найчастіше ставали збитковими. Фактично, нова політика давала змогу багатим республікам ставати ще багатшими, а бідні — ставали ще біднішими. І якщо вже пропонувалося у нарахуванні заробітної платні виходити з прибутковості підприємств, то й особисті прибутки мешканців різних частин країни суттєво відрізнялися, а в той же час з тим зростало й безробіття — обидва ці лиха чітко асоціювалися з недоліками економічної системи капіталізму. Через те прихильники консервативної політики наголошували на важливості загальних соціальних цілей та вимагали рівності для мешканців усіх республік країни.

Багато проблем на той час уже виникло. Незважаючи на значні зусилля економічне становище відсталих регіонів покращилося ненабагато. Зростання безробіття вилилося в еміграцію до країн Західної Європи значного числа молодих працездатних робітників, а у 1973 році за межами країни вже працювало понад 1 млн. югославів. У 1975-му на кожних 100 працівників у Югославії припадало 12 югославів, які працювали за кордоном. Слід зауважити, що Югославія була єдиною з-поміж соціалістичних країн, яка дозволяла трудову еміграцію.

Попри все, політична влада залишилася в руках у реформаторів. У 1965 році були прийняті закони, які позбавляли державу контролю за більшістю інвестицій і дозволяли дотувати лише підприємства у відсталих регіонах. Так само було вжито заходів на підтримку дрібних фермерських господарств. На той час у приватній власності 2,6 млн. селян перебувало 88% всієї орної землі та 91% поголів'я худоби країни; приватний сектор виробляв 76% сільськогосподарської продукції³⁶. Проте, як і в інших соціалістичних країнах, аграрне виробництво значним чином відставало від промислового. Незалежно від того, наскільки далеко зайшла колективізація на селі, соціалістичні уряди все одно турбувалися сільським господарством набагато менше, ніж важкою індустрією; проблеми селянина та умови праці на селі аж ніяк не належали до пріоритетів соціалістичної економіки.

Децентралізація економіки, адміністративних та партійних структур неминуче оберталася одним небажаним ефектом. Поділ Югославії на шість республік був зумовлений колишніми історичними поділами. Послаблення зв'язків з центром принесло столицям республік збільшення влади, а тим часом вони завжди залишалися твердинями приспаних націоналістичних почувань. В полеміках з приводу економічних та політичних питань місцеві лідери все частіше витягували на світло записані прапори та символи давніх часів і з ентузіазмом поверталися до суперечок минулого. Національне питання знову постало на повістці денній югославської політики і спричинило не одну серйозну кризу. Найперше виник конфлікт між економічно більш розвинутими Словенією, Хорватією та, меншою мірою із Сербією та відсталими Македонією, Чорногорією та Боснією. Проте набагато серйознішим виглядало відновлення старих протистоянь між сербами та хорватами, а в межах Сербської республіки — між сербами та албанцями.

³⁶ Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia* (New York: Praeger, 1971), p. 305.

У 1966 році постало делікатне питання про опір ідеї лібералізму, межі влади служб безпеки та домінуючу позицію Сербії всередині Югославії. Відповідно до перепису 1971 року, з 20,5 млн. мешканців Югославії, сербів налічувалося 8,4 млн., і цей факт, як і раніше не міг не викликати упередження з боку інших національностей країни. Оскільки центром Сербської республіки і всієї Югославії залишався Белград, існувала тенденція ототожнення централізації влади з посиленням сербського домінування. На державницькі дії сербів з недовірою дивилися не лише хорвати, а й албанці, боснійські мусульмани, македонці та словенці. Їхня недовіра була загалом не безпідставною: армія, поліція та служби безпеки перебували під майже абсолютним контролем сербів. Як пам'ятаємо, упродовж війни головним джерелом партизанського рекрутування було сербське населення Чорногорії, Боснії і Хорватії. До того ж сербом був надзвичайно авторитетний військовий лідер Олександр Ранковіч, який з 1963 року перебував на посту віцепрезидента і залишався другою впливовою особою країни і сприймався всіма як найсерйозніший майбутній претендент на пост Тіто.

Окрім того, що Ранковіча вважали просербським лідером, він ще й був прихильником консервативної економічної політики. Лібералам здавалося, що колишній шеф спецслужб використовує свої зв'язки, щоби заблокувати просування економічних реформ 1965 року. Ранковіч однозначно стояв на перешкоді подальшому розвитку економіки. На щастя для його опонентів, цей військовий мав і слабкі місця. Під час його керівництва UDBA, державна служба безпеки вдавалася до насильницьких методів; особливо поганою була думка про нього у Косово. До того ж він не цурався і більш ризикованих дій: так, стало відомо, що влітку 1966 року агенти спецслужб встановили жучки у будинках головних політичних діячів країни, не оминувши увагою навіть резиденцію Тіто. Однак, попри те, що Ранковіча підтримували спецслужби та сербські націоналісти, він не мав такого ж авторитету в армії чи серед членів партії. Коли ж Тіто повідомили про підслуховування, він також почав ставитися до свого колишнього соратника по партизанській боротьбі з недовірою. У липні 1966 року ЦК партії зібрався у Бріоні, щоб розслідувати цю справу. Ранковіча звинуватили у розбудові власного культу в межах UDBA, а саму організацію — в корумпованості та насильстві. Ранковіч змушений був залишити всі свої посади, хоча під суд його так і не віддали. Він і ще декілька найближчих його друзів, були

просто відправлені на пенсію. Сербі та їхні суперники розглядали ці події виключно у національному ключі: хорвати та представники інших національностей вважали, що вони здобули серйозну перемогу.

Відносна свобода, якою користувалися мешканці Югославії, на відміну від їхніх соціалістичних сусідів, виявилася у багатьох аспектах їхнього життя у другій половині 60-х. Найважливішим було те, що югослави фактично без обмежень могли подорожувати світом. Так само, майже без перешкод, могли отримати в'їзні візи до країни іноземці. Громадян Югославії, за винятком кількох військових зон, ніяк не обмежували в пересуванні всередині їх держави. Майже всі регіони Югославії намагалися отримати додаткові прибутки коштом туризму. Іноземні книги, газети та журнали перебували у вільному продажу. Ті, хто шукав роботу за кордоном, могли вільно повертатися в країну та виїжджати з неї.

В економіці і паралельно у політиці тривали ліберальні реформи. Попри те, що спроб введення багатопартійної системи правління не було, громадяни й справді часто могли обирати між двома кандидатами у виборчому списку. Так само краще, порівняно з іншими соціалістичними країнами, було в Югославії і з громадянськими свободами. Повної свободи слова, звісно ж, не було, проте цензура контролювала видання менш суворо. Прикладом цьому може слугувати історія з журналом *Praxis*, котрий виходив у Загребі двічі на місяць, починаючи з 1964 року. Хоча об'єднані ним автори і називали себе марксистами, вони часто спрямовували свої статті проти наявного в країні соціального та економічного порядку. Однак, незважаючи на численні нападки на партію та особисто на Тіто, журнал проіснував аж до 1975 року. Так само помірковано поставилися і до страйку студентів та інтелектуалів, який відбувся в Белграді у червні 1968 року, як протест проти певних аспектів урядової політики; Тіто відреагував виступом на телебаченні, в якому у приязній батьківській манері погодився з багатьма вимогами страйкарів.

Радянська інтервенція в Чехословаччину значним чином сприяла зростанню популярності югославського уряду. Громадяни Югославії наочно пересвідчилися у своїх численних перевагах, що відразу спричинило значне зростання партійного членства. У 1968 році більш як 100 тис., переважно у віці до 25 років, вступили до югославської компартії, причому більшість з них приєдналася саме після серпневої радянської інтервенції³⁷.

³⁷ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 239.

На відміну від свого виступу в Пулі, у 1956 році, тепер Тіто рішуче засудив агресію; цього разу він не вважав таке втручання виправданим. негайно було вжито заходів до військової готовності: Югославія давала зрозуміти, що при потребі вона чинитиме затятий опір. Водночас, було прийнято декілька додаткових законів, спрямованих на підвищення обороноздатності країни. Розпочалися інструктажі населення з тактики ведення партизанської боротьби. Всі югославські чоловіки у віці від 18 до 65 років та жінки від 19 до 40 років мали бути готовими взяти участь у будь-якій можливій війні. Кожен завод чи фабрика мали тепер окремий арсенал ручної зброї.

Попри те що міжнародне становище, а також внутрішні економічні та політичні проблеми продовжували бути джерелом напруженості, найбільше занепокоєння викликала тенденція до розвитку міжнаціональних конфліктів всередині самої Югославії. Наступна криза мала своїм центром Хорватію. Страх хорватів за своє національне майбутнє був доволі сильним. Упродовж 60-х з цієї республіки емігрувало найбільше громадян, а рівень народжуваності тут був найнижчим. У 1971 році 5,2% населення Хорватії працювало за кордоном; з них 50,7% складали особи віком до 30 років; 63,2% були чоловіками³⁸. Окремі побоювання стосувалися все більшого впливу сербів в уряді країни. Наступна цитата свідчить, що глибокі суперечності минулого у сербо-хорватських відносинах аж ніяк не забулися:

“Метафорою всього старомодного, централістського та авторитарного стало слово “Белград”. Белград – столиця Сербії. Тієї Сербії, одіозна “сербська буржуазія” якої правила до війни та безжально експлуатувала багатші та більш розвинуті Хорватію і Словенію, яка зовсім нещодавно намагалася взяти реванш руками Ранковіча, керованої сербами партії та поліцейської бюрократичної машини. Сербські політики – неосвічені, проте натреновані в кулачному праві, а тому є за визначенням “неосталіністами” чи бодай “догматичними комуністами”. Експлуаторська та авторитарна сербська гегемонія – ось найперша, і чи не єдина, причина того, що Хорватія дотепер не стала такою ж розвинутою та демократичною, як ... Данія?”³⁹

Перші ознаки національної реакції з'явилися у Хорватії в 1967 році. Тоді 130 хорватських інтелектуалів, серед яких і

³⁸ Fred Singleton, *Twentieth-Century Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 1976), p. 226.

³⁹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 249.

видатний письменник того часу Мирослав Крлежа, підписали петицію, в якій вимагали визнання сербської і хорватської мов – двома різними мовами і вимагали викладання хорватської у школах республіки. Сербі негайно відреагували заявою, в якій наголошувалося, що 700 тис. людей їх національності на території Хорватії потребують збереження права навчатися сербською мовою. Відновлення мовних суперечок вказувало на занепад, якщо не на повну втрату надій на витворення спільної “югославської” національності. У 1967 році в приміщенні Народних Зборів уже монтували пристрої для одночасного перекладу виступів на різні мови федерації.

Попри те, що мовна проблема стояла доволі гостро, найбільше образ на сербів хорвати мали через економіку. Як громадяни промислово більш розвинутої республіки, вони від початку підтримували всі лібералізаційні та відцентрові стратегії уряду і в економічній, і в політичній, і в культурній сферах. Хорвати були зацікавлені у якомога повнішій концентрації владних повноважень у руках республіканського адміністративного та партійного керівництва. Попри відносний добробут, який панував у республіці, хорватські лідери заявляли, що Белград, тобто Сербія, регулярно грабує інші регіони. Наголошувалося, що найбільші банки, штаб-квартири страхових компаній та найбагатших підприємств розташовані у сербській столиці. Фінансове життя країни також сконцентровано саме там. Хорватське керівництво особливо турбувала ситуація з міжнародною торгівлею: у Загребі були певні, що республіка регулярно недоотримує належної їй частки іноземної валюти. Особливо турбував хорватів відтік до Белграда прибутків від туризму на Далматинському узбережжі та експлуатація республіканських портів, через які проходило 80% зовнішньоекономічного обороту всієї Югославії. Нарікання стосувалися і того факту, що 30% республіканського прибутку Хорватії утримується Белградом на користь інших республік країни⁴⁰.

Значна частина Хорватської Комуністичної партії симпатизувала таким поглядам. Під проводом Міко Трипало та Савки Дабчевіча-Кучара ця група вимагала подальшої політичної децентралізації та реформи банківської і монетарної системи. Водночас стався значний підйом хорватського національного руху, який сягнув свого апогею наприкінці 1971 року. Головну роль в цьому процесі відіграла *Matica Hrvatska*, котра,

⁴⁰ Singleton, *Twentieth-Century Yugoslavia*, p. 225.

фактично, перетворилася на хорватську націоналістичну партію. Ця культурницька організація утворилася ще в 40-х роках ХІХ століття і надалі регулярно піклувалася про збереження хорватської історичної пам'яті, уславлення давніх перемог та національних діячів. В останні місяці 1971-го хорватські націоналісти, як йшлося у звіті міністерства внутрішніх справ, висунули винятково радикальні вимоги і почали закликати до зміни конституції республіки, яка на їхню думку мусила містити:

“пряме визначення Хорватії як “суверенної національної країни хорватської нації” ... суверенність якої ґрунтується “на праві самовизначення включно з правом на відокремлення”. Хорватська мова стає єдиною офіційною мовою Хорватії, а хорватська влада повністю перебирає контроль над податковими надходженнями республіки ... Хорватія набуває права на незалежну монетарну політику та засновує власний емісійний банк. Громадяни Хорватії, котрі перебувають у складі Югославської Народної Армії, нестимуть службу лише на території власної республіки, в лавах автономної Хорватської армії”⁴¹.

Тіто спостерігав за подіями у Хорватії надзвичайно уважно. У липні 1971 року він звернувся до керівництва Хорватської компартії з суворим застереженням, вказуючи, що націоналізм “почав виходити з-під контролю ... сербські селяни в окремих місцевостях озброюються і тренуються боронити своє життя”. “Ви хочете повторення 41-го року?” – запитував югославський лідер у співвітчизників. Він також натякав на іноземне, маючи на увазі радянське, втручання: “Ви ж знаєте, що за нашими діями стежать, і як тільки розпочнуться внутрішні чвари, вони неминуче втрутяться. Ні, я швидше сам наведу порядок за допомогою нашої армії, ніж дозволю вирішити внутрішні питання країни комусь ззовні”⁴². У грудні, коли націоналістичні настрої продовжували наростати, та після того, як хорватські лідери проігнорували його застереження, Тіто вдався до силових дій. 2 грудня він виступив по радіо і на телебаченні й у своєму зверненні звинуватив хорватських націоналістів у розпалюванні кризи, причинами якої бачив ідеологічні проблеми всередині партії, брак марксистської освіти та популяризацію західних ідей в школах та університетах. Подальшому придушенню національного руху в республіці сприяло ще й те, що хорватській компартії сильно бракувало внутрішньої єдності. Трипало та Дабчевіч-Кучар змушені були покинути свої

⁴¹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 305.

⁴² Цит. за кн.: Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 229.

посади. *Matica Hrvatska* була реорганізована, й надалі її діяльність суворо регламентувалася.

Усунення з посади Ранковіча поставило на порядок денний питання впливу сербського націоналізму на діяльність спецслужб та економічну політику країни. З іншого боку, хорватський рух продемонстрував, як далеко окрема національна компартія здатна зайти у прагненні автономії. Після грудневих подій Тіто рішуче підтримав централізацію країни; тепер він також вказував, що центральний уряд може втручатися у внутрішні справи республік, якщо комуністична система, як він називав наявний лад, в них перебуватиме під загрозою. Отож, попри постійне наголошування, що відносини між соціалістичними державами повинні ґрунтуватися на принципах самовизначення та невтручання у справи одне одного, Тіто аж ніяк не прагнув втілювати ці принципи і у відносинах всередині самої Югославії – тут окремих доріг до соціалізму бути не могло. Наслідки такої позиції позначилися не лише на долі Хорватії, але й на становищі інших республік. Хорватські націоналісти виступали за політичну децентралізацію та лібералізацію економіки, тож тепер в Македонії, Словенії та Сербії розгорнулася кампанія викорінення всього “ліберального”. У жовтні 1972 року розпочалися масовані зміни в керівництві Сербської компартії, зокрема втратив свій пост її голова Марко Нікежич. Мотиви окремих розпоряджень вождя могли залишатися незрозумілими, проте Тіто наочно довів, що він здатен на таку ж жорстоку політику щодо Сербії, як і щодо Хорватії.

Сербські та хорватські проблеми загалом не становили значної загрози самому існуванню Югославської держави, зовсім інша ситуація склалася з албанським питанням, яке залишалося джерелом як внутрішнього, так і зовнішнього неспокою. Аж до 60-х років албанське населення району Косово, без сумніву, зазнавало значних утисків, порівняно з сербами, яким належала більшість адміністративних та партійних постів, а також провідна роль у культурному та економічному житті країни. Сербські офіцери командували підрозділами армії та поліції, а також силами служби безпеки, зловживання якої вилилися у серйозні звинувачення проти Ранковіча. Ситуація почала змінюватися після 1966-го, а особливо – у листопаді 1968 року, коли в цьому регіоні почалися масові заворушення. Внаслідок цих виступів Косово та Воеводині надали статусу рівного до статусу федеративних республік. Косово отримало власний прапор та гімн; албанську мову почали в обов'язковому порядку вживати в адміністративних та освітніх інституціях.

У 1970-му філіал Белградського університету в Приштині було перетворено на окремий університет, в якому більша частина предметів викладалася албанською.

Албанське населення Югославії в майбутньому може перетворитися на значну демографічну проблему. Найвищий показник народжуваності серед албанців свідчить, що за якийсь час вони за чисельністю наздоженуть, скажімо, словенців. У 1971 році в Югославії проживало 1,3 млн. албанців, тобто більше половини чисельності населення самої Албанії. Майже 920 тис. з них мешкали в Косово, де складала близько 74% населення. Окрім цього, вони формували 17% населення Чорногорії та 7% — Македонії, причому албанські меншини в обох випадках проживали компактно, біля кордону з Косово. Таким чином, склалися цілком сприятливі умови для об'єднання населених албанцями земель в окрему Албанську Югославську республіку або ж — возз'єднання їх з самою Албанією. Втім, гірші умови життя в сусідній країні можуть завдати бажанню югославських албанців вступити у подібний союз: адже як громадянин Югославії, албанець може обробляти власну землю та сповідувати мусульманську релігію. Попри все, потужні національні демонстрації, які відбулися в Косово у квітні 1981 року, свідчать про винятково сильний вплив Албанії на населення в цьому регіоні.

Македонія стала набагато більшою проблемою югославської зовнішньої політики, ніж навіть питання косовських албанців, адже вона стояла на заваді нормалізації взаємин з Болгарією. Однак у внутрішній політиці ця республіка жодних проблем не спричиняла. Як ми вже знаємо, Македонія брала участь у зустрічі в Яйці 1943 року, де виступила однією з шести республік-засновниць Югославської федерації. У 1944 році тут було розгорнуто відповідні адміністративні та партійні структури. Після цього керівництво республіки рішуче приступило до витворення окремої македонської національності. Загалом, цей процес нагадував аналогічні трансформації в минулому: найперше, наголошувалося на необхідності витворення стандартної літературної мови. Вже у серпні 1944 року уряд у Скоп'є проголосив македонську національною мовою, після чого було створено комісію, котра повинна була визначити її граматичні межі. Члени комісії повинні були обрати єдиний діалект, на базі якого мав бути затверджений стандартний словник мови; вибір зійшовся на тому з діалектів, який найменше нагадував болгарську та сербську мови. Словник повинен був уміщати якомога менше запозичених слів, хоча видалялися, найперше,

російські та болгарські, а вже потім сербські слова. Пізніше болгарська сторона критикувала македонську мову як штучну та сербізовану форму болгарської мови.

Витворення літературної мови було лише одним із кроків на шляху до формування македонської національності. Важливо було також закоренити існування цієї нації в історію, з чим постали неабиякі проблеми: дуже важко було відмежувати македонську історію від болгарської. Те ж повторилося і з літературою, коли уряд у Скоп'є спробував визначити, які письменники є македонськими, а які болгарськими. Задля активізації руху, македонську православну церкву було у 1968 році відокремлено від сербської і надано їй осібну юрисдикцію. Маючи літературну мову, відмінну від інших народів історію та автокефальну церкву, македонці цілком могли претендувати на статус модерної нації.

Попри те, що у регіоні розігрувалася карта югославо-болгарського конфлікту, македонський уряд у Скоп'є настільки ж опирався сербському впливу, наскільки й болгарському. Втім, після 1945-го Македонія, як промислово відсталий регіон, дуже залежала від допомоги югославського центру і спорудження “політичних фабрик”. Однак, попри отримання значної допомоги, населення республіки було певне, що його експлуатують. Ось як оцінював стан республіки її прем'єр Нікола Мінцев у 1966 році:

“Кожна фабрику можна назвати “політичною”, проте в нашій республіці немає жодної; лише цигаркова фабрика мала збитки цього року ... Незважаючи на федеральну поміч, наше становище не стало кращим, а навпаки погіршилося. Якщо взяти загальноюгославський рівень надходжень за 100%, то доля Македонії становитиме 68%, однак вона за останній рік скоротилася до 62%”⁴³.

Голова македонської компартії Крсте Црвенковскі в 60-х висловлювався подібно:

“Головна небезпека полягає у великосербській гегемонії ... Так само нас дратує економічна перевага Словенії. Давайте говорити не лише про допомогу, але й про те, що нам доводиться платити на 40% більше за устаткування югославських постачальників, ніж воно коштує на міжнародному ринку”⁴⁴.

⁴³ Цит. за кн.: Lendvai, *Eagles in Cobwebs*, p. 174.

⁴⁴ Цит. за кн.: Lendvai, *Eagles in Cobwebs*, p. 175.

Попри те, що національні суперечності й справді актуалізувалися не лише у Сербії, Хорватії, Косово та Македонії, в інших регіонах вони були менш видимі та не такі гострі. Як і у випадку колишньої королівської влади, словенці зуміли доволі добре при звичаїтися і до комуністичного режиму. Оскільки їхня мова виразно відрізнялася, їй було надано офіційного статусу, а відсутність будь-якої іншої політичної альтернативи перетворила їх на чи не найбільших поборників Югославської федерації. З іншого боку, словенці подібно до хорватів виступали проти будівництва “політичних фабрик” та висловлювали занепокоєння з приводу масової трудової еміграції. На іншому полюсі шкали економічного добробуту перебували чорногорці, котрих тогочасне становище загалом влаштовувало. Мешканці Чорногорії й так вважали себе сербами, а отже не мали якихось страхів, пов’язаних з сербським домінуванням. До того ж, оскільки під час війни цей регіон був одним із основних центрів партизанського руху, тепер чорногорці посідали надзвичайно велику частку високих державних посад. Окрім цього, регіон посилено фінансувався, оскільки мав статус економічно відсталого.

У двох регіонах з мішаною національністю, в Боснії-Герцеговині та Автономному округу Воеводині, намагалися уникнути національних хвилювань, обережно підтримуючи адміністративний баланс між представниками різних народностей. У 1971 році найчисельнішою національною групою в Боснії-Герцеговині були боснійські мусульмани, котрі складали 39,6% населення, в той час як на долю сербів та хорватів припадало, відповідно, 37,2% та 20,6%. Вирішивши у 1968-ому, після років зважувань та пошуків компромісу, визнати боснійських мусульман, котрі говорили сербо-хорватською, шостою окремою південнослов’янською нацією, виходячи з того, що іслам це не лише релігія, але й давня культура, керівництво Югославії активізувало національний розвиток цієї групи. У Воеводині, в якій серби складали 55% населення, найчисельнішою національною меншиною були угорці (21,7%); в цьому регіоні, однак, також проживали словаки, румуни та хорвати. Особливу увагу звертали на забезпечення прав угорців, однак право на культурний розвиток мали всі наявні тут національні групи. Таким чином, мови всіх головних національностей Югославії мали офіційний статус.

В 70-х уряду федерації довелося продовжувати розплутувати означені вище проблеми; найбільш серйозні з них були пов’язані з економічними та національними конфліктами. До національних суперечностей ставилися дуже обережно: призначення на державні та партійні посади завжди узгоджувалося

з “етнічним балансом”, тобто кількість наданих постів залежала від чисельності тієї чи іншої національної групи. Після придушення хорватського руху, Тіто, як ми вже знаємо, заходився забезпечувати федеральній владі повніший централізм. Лібералізм було дискредитовано його зв’язком з націоналізмом, отож на Х партійному з’їзді у травні 1974 року наголошувалося на доцільності поглиблення “демократичного централізму” та забезпеченні надійнішого партійного контролю за всією політичною системою країни. Попри пізніші невеликі зміни, про важливість централізації та провідну роль Тіто йшлося і на XI з’їзді югославської компартії у червні 1978-го.

Незважаючи на критику націоналістичних рухів у республіках, уряд Югославії не робив спроб якось змінити федеральний устрій країни. Практично, багато вимог хорватських націоналістів, особливо у економічній сфері, було виконано. Тепер у Хорватії залишалася більша частка валюти, котру заробляла її промисловість, а вплив центральних банків зі штаб-квартирами у Белграді помітно послабився. Ще важливішим кроком у цьому напрямку були окремі пункти нової конституції, ухваленої в лютому 1974 року: вона надавала урядам республік та автономних округів реальне право вето щодо найважливіших питань державної політики. Цей довгий та складний документ, знову ж таки, наголошував на важливій ролі самоуправління та партійного керівництва в югославській системі влади.

Більшість економічних проблем, про які йшлося вище, продовжували існувати. Однак, перед тим як коротко оглянути їх, наголосимо, що, незважаючи на успадковані від соціалістичного способу господарювання недоліки, громадяни Югославії мали набагато більший вибір якісних споживчих товарів, ніж мешканці інших країн комуністичного блоку, включно з самим СРСР. Югославія загалом виглядала більш заможною країною, ніж її сусіди. Попри це, ідеал робітничого самоуправління продовжував бути джерелом багатьох внутрішніх суперечностей. В межах того чи іншого підприємства робітники набагато частіше цікавилися власними прибутками, ніж пріоритетами загальнодержавних стратегій. За словами одного колишнього директора “наша система самоуправління, замість означати самоуправління для заводу чи всього суспільства, для більшості людей означає особисте самоуправління — дозвіл працювати так, як тобі самому заманеться, лиш би не вигнали з роботи і платили щораз більше грошей”⁴⁵.

⁴⁵ Цит. за.: *New York Times*, May 11, 1980, p. 2E.

Інші економічні труднощі так само викликали занепокоєння. Попри те, що більшість сільськогосподарської продукції виробляли дрібні фермерські господарства, зростання її обсягу не задовольняло запити плановиків у Белграді. Ще більшими конфліктами загрожував сталий контраст між добробутом Словенії та Хорватії і відсталістю Македонії, Чорногорії та Косово. Деякі інші проблеми були спричинені загальним станом світової економіки. Югославія також страждала від швидких темпів інфляції, котра до 1980 року сягнула 30%. Подібно до решти європейських держав, Югославії серйозно завадило зростання цін на нафту, через яке значно збільшився й так завеликий зовнішній борг країни. У 1980-му він складав близько 15 млрд. американських доларів, а щорічні виплати на його обслуговування поглинали 25% валютних надходжень країни. Водночас, чисельність безробітних сягнула 800 тис.

На міжнародній арені Югославія продовжувала дотримуватися політики неучасті у союзах і блоках, хоча зберігати цей статус було все важче. Попри те, що така стратегія стала сильним об'єднавчим імпульсом для нерозвинутих молодих націй Азії та Африки, з часом така єдність почала давати тріщини. Для югославів неприєднання означало однакове відмежування як від радянської “гегемонії”, так і від американського “імперіалізму”. Однак ця нейтральна стратегія вадил політиці СРСР, тож радянські дипломати через кубинських посередників постійно намагалися спрямувати рух неприєднання винятково проти держав Заходу. У 1979 році Тіто на з'їзді представників позаблокових країн у Гавані перебрав керівництво рухом у свої руки, намагаючись запевнити йому справді нейтральний характер.

Попри все, головним вектором зовнішньої політики Югославії залишалися взаємини з Радянським Союзом. Врешті, СФРЮ продовжувала залишатися соціалістичною, а найближчими її сусідами були союзники СРСР. У серпні 1971 року Брежнев відвідав Белград, а у липні 1972-го Тіто прибув зі зворотнім візитом до Москви. Фактично, це означало завершення періоду прохолодних відносин, які склалися після радянського вторгнення у Чехословаччину в 1968 році. Втім, югослави продовжували ставитися до намірів Москви з підозрою. Знаючи про таку недовіру, Брежнев під час нового візиту до Белграда у листопаді 1976 року засудив “авторів подібних казочок, [котрі] намагаються змалювати Югославію такою собі маленькою Червоною Шапочкою, яку збирається розтерзати і пожерти злий Сірій Вовк – агресивний

Радянський Союз”⁴⁶. Однак, Тіто навіть після обміну візитами з радянським лідером й надалі залишався переконаним критиком всіх намагань СРСР домінувати серед своїх комуністичних союзників. Він наполягав, що може йтися хіба про спілку рівних партнерів, в якій всі визнають принцип різних шляхів до соціалізму. Виступаючи проти втручання СРСР у справи інших країн, Тіто у грудні 1979 року засудив радянську агресію в Афганістані.

Ще більше застережень з радянського боку викликали спроби Тіто віднайти порозуміння з керівництвом Китаю. Відносини з цією країною почали покращуватися після 1969 року. У 1977-му Тіто відвідав Китай, а у серпні 1978-ого в нього з візитом-відповіддю побував китайський прем'єр та секретар компартії Китаю Гуа Гуофень. Так само добрі взаємини підтримувала Югославія з більшістю членів Комекону, які залишалися для неї важливими торговими партнерами. Як і слід було чекати, Тіто схвалював незалежну політику Чаушеску. З іншого боку, з Болгарією відносини залишалися напруженими, оскільки обидві країни так і не дійшли згоди у питанні про статус Македонії.

Торгівля з країнами Спільного Ринку, якщо вже говорити про західний вектор, була для Югославії надзвичайно важливою. До того ж, країни Заходу надавали робочі місця югославським емігрантам та були джерелом все більших груп туристів, котрі живили відповідний сектор югославської економіки. У 1973 році Югославію відвідало 6,15 млн. туристів, хоча у 1976–1977 роках цей показник впав до 5,6 млн. На найвищому дипломатичному рівні упродовж цієї загалом безподієвої декади значних змін також не відбулося.

Вочевидь, найголовнішою проблемою 70-х — такою, яка зачіпала інтереси та будила увагу, фактично всіх — були пошуки наступника Тіто, якому на той час було вже поза вісімдесят. Як ми вже мали нагоду переконатися, протистояння та кризи в югославській системі влади урівноважувалися владою та авторитетом Тіто, який у критичній ситуації не вагаючись вдавався до рішучих дій. Він і справді був дуже вмілим лідером. Як писав колишній британський посол у Белграді: “Однією з його найсильніших сторін був прагматизм. Він ніколи б не став намагатися втілювати свої уявлення про ідеальну політичну систему в умовах, в яких вона б не змогла працювати”⁴⁷.

⁴⁶ Цит. за кн.: Dennison I. Rusinow, “Yugoslav Domestic Developments,” *American University Field Staff: Reports*, no. 25, 1978, p. 19.

⁴⁷ Duncan Wilson, *Tito's Yugoslavia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), p. 259.

Упродовж свого керівництва країною Тіто й справді доволі часто силою свого авторитету схиляв до компромісів та зводив нанівець протистояння всередині багатонаціонального югославського суспільства.

Прийнятного наступника не було. До кінця 70-х Тіто пережив більшість своїх сучасників. Один із найближчих його партизанських побратимів – Карделж – помер в лютому 1979 року. Ранковіч, хоч все ще був живий, надовго потрапив у опалу і перебував поза політичним життям. Упродовж всього цього десятиліття різні сили намагалися знайти рішення, прийнятне для всіх національних груп країни. Тіто був президентом Югославії з 1953 до 1971 років; надалі, відповідно до змін в конституції, розпочався період колективного президентства 23 осіб, а Тіто було надано титул довічного президента. Конституція 1974 року скоротила чисельність президентської ради до 9 осіб – по одному від кожної республіки та автономного округу, разом з Тіто. Після його смерті президентство повинно було передаватися щороку від одного члена ради до іншого, по-черзі. Таку саму систему запровадили і у партійному керівництві. У січні 1980-го Тіто серйозно захворів, а у травні – помер у віці 87 років. Як було вирішено раніше, головою президентської ради став представник від Македонії Лазар Колішевскі; керівництво Лігою комуністів Югославії на той рік перейшло до Стефана Доронжскі з Воеводини. Така організована передача влади значною мірою заспокоїла тих, хто переживав за майбутнє країни після смерті, безперечно, найбільш вольового та успішного з-поміж усіх східноєвропейських соціалістичних лідерів.

Попри численні труднощі, з якими довелося зіткнутися керівництву Югославії після 1945 року, не можна не відзначити, що ним було досягнуто певних успіхів. Найперше, федерацію вдалося втримати від розпаду. Югославія, з її багатьма національними групами, котрі розмовляли різними мовами, сповідували різні релігії, мали відмінне історичне минуле та володіли неоднаковими економічними ресурсами, стикалася з набагато більшою кількістю проблем, ніж інші її балканські сусіди⁴⁸. По-друге, країна мала достатньо ресурсів, аби дозволити

⁴⁸ У березні 1981 року в Югославії відбувся перепис населення, результати якого були частково опубліковані на рік пізніше. Під час перепису 1 млн. 215 тис. громадян вказали, що вони югославської національності, що на 450% перевищує аналогічний показник 1971 року. Важливість такої зміни оцінювали по-різному. Приріст населення склав 9,2%, а найбільший показник (27,47%) було зареєстровано у автономному окрузі Косово. Населення країни зросло від 1 млн.

собі соціальне та політичне експериментування. На відміну від інших держав комуністичного блоку, югославські лідери намагалися випробувати різні форми соціалістичної організації. До того ж, вони надали громадянам своєї країни набагато більше свобод, ніж будь-який інший соціалістичний режим. Югославам дозволялося вільно подорожувати поза межами країни, працювати за кордоном та емігрувати. По-третє, Югославія спромоглася утримувати нейтралітет між табором союзників СРСР та союзами держав Заходу і не допускати втручання у свої внутрішні справи.

ВИСНОВОК

У цьому розділі було розглянуто внутрішній розвиток чотирьох балканських держав. По закінченні війни, у 1945 році, їхня історія була багато в чому подібна. У всіх них до влади прийшли марксистсько-ленінські уряди і всі вони, окрім Албанії, яка спершу перебувала у силовому полі Югославії, зазнали значного впливу політики СРСР. Кожна з балканських націй прийняла однопартійну систему влади і позбавила своїх громадян частини демократичних свобод. Головні зусилля урядів спрямовувалися на докорінну реорганізацію економік своїх країн. У всіх випадках за зразок було обрано сталінську модель радянської економіки. Головний наголос робили на розвитку промисловості, а відповідальність за розвиток сільського господарства, цієї нелюбої дитини комуністичної системи, була покладена на радгоспи та колгоспи.

Попри такі разючі подібності, з часом балканські держави почали все більше відрізнятися одна від одної. З усіх чотирьох найменше змінилася Болгарія. Ця країна недалеко відійшла від моделей, набутих одразу ж після перемоги комуністичного режиму, і зберегла надзвичайно тісні зв'язки з Радянським Союзом. Румунія також дотримувалася суворого курсу у внутрішній політиці, однак після 1964 року зуміла вибороти собі дещо автономну позицію у міжнародних справах. Всуціль ортодоксально комуністичною була внутрішня політика Албанії,

309 тис. осіб у 1971 до 1 млн. 730 тис. у 1981 році. Приріст населення у кожній з республік варіювався таким чином: Боснія та Герцеговина – 10,11%, Македонія – 16,07%, Сербія (без автономних округів) – 8,36%, Словенія – 9,49%, Хорватія – 3,95%, Чорногорія – 10,08%. Автономний округ Воеводина мав незначний приріст у 3,87%, причиною чого було зменшення кількості угорського населення від 477 тис. 374 осіб у 1971 до 425 тис. у 1981 році. Дослідження радіо “Вільна Європа”, RAD Background Report/59 (Yugoslavia), March 10, 1982.

проте на міжнародній арені її пріоритети кількаразово змінювалися. Найближчими союзниками цієї країни залишалися держави соціалістичного табору — найперше Югославія, Радянський Союз та Китай — але її уряд, не вагаючись, вступав у численні конфлікти всередині самого блоку.

З-поміж усіх чотирьох найбільш осібно розвивалася Югославія. Ця країна не лише дозволяла собі вести доволі незалежну зовнішню політику, але й надала своїм громадянам низку демократичних свобод. В Югославії було збережено однопартійну систему та ідеологічний контроль, проте влада набагато менше втручалася у приватне життя громадянина, порівняно з іншими соціалістичними країнами. Більше того, попри складний національний устрій країни, югославське керівництво бо-дай спробувало створити таку урядову систему, яка б дозволила різним народностям з відмінною історією та різними економічними можливостями співіснувати поруч у відносній гармонії. Це жодним чином не вирішило колишніх суперечностей, але держава хоча б визнавала їх існування.

Завдяки загальній зміні міжнародного становища, балканські країни після 1945 року, нарешті, змогли відпочити від воєн та національних сутичок, які виснажували їх упродовж минулих століть. Тепер у них була змога подбати про свій внутрішній розвиток і ми вже детально зупинялися на цілях, які вони ставили перед собою, та труднощах, які виникали при цьому. У 80-х роках, з оглядом на останніх 35 років своєї історії, балканські нації переживають змішані почуття. Безперечно, багато що було досягнуто, але загальне ускладнення економічного становища у світі, від якого потерпали навіть найбагатші країни, серйозно обмежило можливості розвитку і цього доволі бідного регіону. На Балканах, як і повсюди, населення дивилося у своє економічне майбутнє з набагато меншим оптимізмом.

РОЗДІЛ X

ГРЕЦЬКА АЛЬТЕРНАТИВА

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ: АМЕРИКАНСЬКЕ ВТРУЧАННЯ

Для греків роки по закінченні Другої світової війни виглядали повторенням їх попереднього досвіду. У 1918 році війна закінчилася для всієї Європи, однак грецькі армії продовжували бойові дії аж до 1922-го. Так само і після 1945 року, коли для всієї континентальної Європи настав мир, у Греції розгорілася жорстока громадянська війна, яка тривала до 1949-го. Обидві світові війни закінчилися для греків масовими репатріаціями та значною зміною заселеності країни. В 20-х внаслідок військової невдачі в Анатолії та подальшого обміну населенням, понад 1,3 млн. греків змушені були перебратися на нові місця. Громадянська війна, яка розгорілася у 1946 році, залишила по собі близько 700 тис. біженців; їх потрібно було або повернути в рідні села, або працевлаштувати деінде в країні. Найменше клопоту було з тими, хто повернувся на власні, залишені колись ферми, або ж знову почав займатися ремеслом; проте більшість не бажала повертатися до своїх бідних, зруйнованих селищ; частина з них емігрували, а інші — осіли у містах.

Світова та громадянська війни, звісно ж, спричинили в країні значний економічний занепад. До того ж роки боїв загострили традиційні економічні проблеми цього регіону, про які йшлося вище. Обмежена кількість орної землі та брак ресурсів для розбудови повноцінної промисловості й надалі стримували розвиток грецької економіки. Ще у 1950 році майже половина робочих рук в країні були зайняті у сільському господарстві. Постійне подрібнення селянських господарств, відповідно до традиційних схем успадковування землі, унеможлилювало застосування досконаліших методів її обробітку. Про масштабний індустріальний розвиток також не йшлося: в країні переважали дрібні фабрики та напівкустарні майстерні. Більшість грецьких комерційних фірм були сімейними підприємствами, обслуговували невелике коло місцевих клієнтів і, звісно ж, не могли й думати про вихід на міжнародні

ринки. Раніше їх захищав державний протекціонізм, і вони щоб вижити потребували відновлення сприятливої митної політики. Малі фірми не могли впроваджувати нові технології чи закуповувати дороге сучасне устаткування. Більшість з них натомість шукали вихід у здешевленні робочої сили. Грецькі громадяни все ще остерігалися інвестувати значні кошти в промисловість. Інвестиції в нерухоме майно та комерцію виглядали для них більш привабливими. Упродовж повоєнних років багато грецьких сімей купували нові будинки та квартири, проте не вкладали кошти у розвиток навіть найменших місцевих підприємств.

Наслідки громадянської війни, звісно ж, позначилися на майбутньому країни: Греція зберегла політичну та економічну моделі західного зразка. Однак, тепер країна підпадала під надзвичайно могутній і суперечливий у своїй сутності вплив — ставала залежною від політики Сполучених Штатів Америки. В попередніх розділах ми згадували про втручання СРСР у справи своїх союзників по комуністичному блоку та про вплив, який мала Британія в Афінах після 1944-го; у всіх випадках залежні країни переживали подібний стан дуже болюче. Тож від початку було зрозуміло, що в Греції до спроб прямого американського втручання ставитимуться з великою нехиттю та недовірою — на жаль, американські чиновники часто чинили це з відвертою демонстративністю. До того ж, якщо СРСР подібні свої дії у Східній Європі ретельно приховував, а згадки про них цензурував, американці нічого не приховували й тому про всі факти їхнього втручання ставало відомо не лише в опозиційній грецькій пресі, але й в усій Європі та самих Сполучених Штатах.

Найбільш вагомим фактором американської причетності стали величезні суми фінансової допомоги, без яких Греція не змогла б відбудувати свою економіку. Між 1947 та 1966 роками США надали нації, котра на той час налічувала всього 8 млн. громадян, 1 млрд. 895 млн. доларів економічної та 1 млрд. 854 млн. дол. військової допомоги, що разом становить 3 млрд. 749 млн. доларів. У 1966–1967 роках сума допомоги становила приблизно 65 млн. дол. й надалі продовжувала надходити у такому ж обсязі¹. Надаючи ці гроші, американський уряд наполягав, щоб його урядовці брали участь у програмах, фінансованих цими грантами, на правах консультантів. Така

¹ Jane Perry Clark Carey and Andrew Galbraith Carey, *The Web of Modern Greek Politics* (New York: Columbia University Press, 1968), p. 213.

вимога була цілком виправдана з огляду на значну корумпованість всіх ешелонів грецької влади. Американські фахівці так само надавали їй технічну допомогу. Таким чином, американські чиновники наглядали за діяльністю та контролювали витрати багатьох грецьких відомств й особливо Міністерства Координації, яке завідувало фінансами й торгівлею. Ще більш помітним було американське втручання в питаннях оборони країни. Американські офіцери входили до складу грецького генштабу, а також були приписані до кожного значного бойового підрозділу грецьких збройних сил. Таке глибоке проникнення американців у грецьку систему влади, звісно ж, втягнуло їх і у місцеві політичні конфлікти. Оскільки їхня присутність асоціювалася з тими партіями та лідерами, які перебували при владі, — інші, ті котрі не займали державних посад або в кого американська присутність ранила національні почування, — виступали проти іноземного впливу. Окрім того, якщо вже американське посольство в Афінах вирішило підтримувати одні політичні сили і перешкоджати іншим, на нього почали покладати відповідальність за промахи чи слабкість того уряду, якому воно протегувало.

Багато проблем, які отруювали тоді американо-грецькі відносини, були традиційними проблемами, які виникали повсякчас, коли якась велика держава намагалася впливати на політику балканської країни. І хоча США на відміну від діяльності СРСР у Східній Європі одразу ж після війни не намагалися використати власне домінування в Греції з вигодою для себе, довкола американської допомоги розвинулося багато суперечностей, окремі з яких побутували на особистісному рівні. Британські місії в Греції, які перебували на території країни в минулі роки, склалися переважно з людей, які мали класичну освіту; багато з них були елінофілами і захоплювалися грецькою культурою античних часів. Отже, вони краще розуміли спосіб мислення грецького населення, ніж їхні візаві з Америки. Американські консультанти, як правило, мали зовсім іншу підготовку. Попри те, що більшість з них працювала зі щирістю й старанням, вони інколи боляче наступали на пальці грецьким національним почуттям. Невдоволення американською присутністю сягнуло свого піку в 60-х, коли США стали справедливо чи ні асоціюватися з непопулярним в країні урядом.

Американська позиція, звісно ж, залежала від змін у міжнародній ситуації. Після радянського розколу з Тіто безпосередня загроза Греції з півночі суттєво ослабла й ця країна вже

не потребувала військового заступництва США. Що ж до вдячності за попередню військову підтримку, то багато хто казав, що Штати при цьому діяли у власних інтересах, і що сама допомога надійшла тоді, коли потреби у ній вже фактично не було. В роки одразу ж після грецької громадянської війни, коли американська присутність в країні відчувалася надзвичайно сильно, політика США на східному Середземномор'ї визначалася, звісно ж, власне американськими стратегічними цілями, а не потребами чи побоюваннями грецької сторони. Зокрема, в питанні Кіпру, яке становило чи не єдину зовнішньополітичну проблему Греції, Сполучені Штати часто діяли врозріз з грецькими сподіваннями.

ПАПАГОС ТА КАРАМАНЛІС: ГРЕЦЬКІ УРЯДИ ДО 1963 РОКУ

Упродовж громадянської війни лідери Ліберальної та Народної партій співпрацювали разом. Уряд тоді складався з представників центру та правих сил політичного спектру; Народна партія була найсильнішою. Водночас, популярність правих поступово зростала серед офіцерів армії та поліції. Після припинення бойових дій, як того й слід було чекати, лідери та учасники повстанського руху були суворо покарані. Від червня 1946 до жовтня 1949 року грецькі суди винесли 3150 вироків смерті, з яких 1223 було виконано. Тисячі осіб отримали різні терміни ув'язнення². Ці судові вирoki та продовження переслідувань політичних опонентів перебували в центрі політичного життя Греції упродовж кількох наступних років.

Після завершення громадянської війни грецьке політичне життя поступово нормалізувалося. Боротьба за владу знову розгорнулася між окремими групами, об'єднаними довкола кількох впливових лідерів. Фрагментацію грецького політичного життя наочно довели парламентські вибори 1950 року, в яких за 250 депутатських мандатів вели боротьбу представники 44 партій. Пропорційна виборча система, введена у дію в 1946 році, функціонувала так, що більшість з них дістали змогу отримати місця в парламенті. Попри те, що найбільшою залишалася Народна партія, яка виборола 62 мандати, більшість голосів були віддані за ліберальні партії центру, котрі гуртувалися довкола кількох політичних лідерів. Фракція Веніцелоса

² John Campbell and Philip Sherrard, *Modern Greece* (London: Benn, 1968), p. 249.

виборола 56 місць, прихильникам Папандреу дісталися 35, а Пластирасу, з очолюваною ним Національною Прогресистською Спілкою (ЕРЕК) – 45 мандатів. Компартію було поставлено поза законом ще у 1948 році, проте її члени взяли участь у виборах в складі Нового Демократичного Фронту, який виборов 18 місць. Такий баланс сил суттєво утруднював створення стабільного уряду. Погрожуючи припинити допомогу, американці спробували спонукати до об'єднання правих сил і центристів, проте становище все ж залишалось ненадійним. Упродовж наступних 18 місяців один за одним сформувалися 5 слабких коаліційних урядів, чотири з яких очолював Веніцелос, а один – Пластирас. До осені 1951 року справи зайшли в глухий кут, і вирішено було призначити нові вибори.

Сформувати стабільний уряд, як того бажали американці, не вдалося: партії ліберального центру так і не змогли домовитися одна з одною. Тож після початку Корейської війни, в якій грецькі війська брали участь як частина контингенту ООН, представники США перестали підтримувати лібералів і зорієнтувалися на створення в Греції більш консервативного уряду. Підтримку було надано Олександру Папагосу, який здобув загальнонаціональну популярність упродовж греко-італійської кампанії, а наприкінці громадянської війни очолив грецькі збройні сили. Оскільки більшу частину Другої світової війни Папагос провів у німецькому концентраційному таборі, він не був втягнутий в тогочасні грецькі політичні інтриги. Папагос, який став у 1949 році єдиним у Греції фельдмаршалом, перш за все був вояком, а тому виявляв надзвичайно мало поваги до професійних політиків. Він сформував коаліцію правих партій, відому як “Грецька Єдність” і закроєну на зразок “Французької Народної Єдності”, створеної Шарлем де Голем. Папагосу вдалося заручитися підтримкою чотирьох впливових осіб, яким судилося відіграти неабияку роль в майбутньому Греції: це були Панагіотис Канелопулос, Стефан Стафанопулос, Константин Караманліс та Спирос Маркезиніс. Успіх до цієї нової політичної сили прийшов не одразу. На виборах у вересні 1951 року, які відбувалися за оновленою пропорційною системою, “Грецька Єдність” виборола 114 з 258 парламентських місць. Коаліції вдалося завдати нищівного удару Народній партії, яка отримала лише 2 мандати, однак більшості “Єдність” не отримала. 10 місць на цих виборах здобула нова коаліція, Спілка Демократичних Лівих (EDA), яка незмінно функціонуватиме в грецькій політиці упродовж кількох наступних років. До Спілки увійшли колишні члени компартії, які відігравали у цій

коаліції важливу, якщо не домінантну, роль. 131 місце здобули разом ЕРЕК Пластираса та Ліберальна партія Веніцелоса. Оскільки Папагос відмовився вступити з центристами в коаліцію, ці дві партії і сформували уряд, на чолі якого став Пластирас.

Новий уряд вдався до кількох важливих кроків. У січні 1952 року почала діяти нова грецька конституція, тоді ж було погоджено і членство Греції в НАТО. Дещо пом'якшили вирок окремим ув'язненим за участь у громадянській війні. Було відмінено майже всі ще не виконані смертні вироки, терміни ув'язнення — скорочено або й зовсім скасовано. Однак, опозиційні настрої в країні наростали, а економічна ситуація все погіршувалася. Навіть за підтримки американців коаліція не могла опанувати ситуацією. Намагаючись створити умови для формування стабільного уряду, Папагос запропонував, щоб на наступних виборах використовували не пропорційну, а мажоритарну систему на зразок тієї, яка застосовується в самих Штатах. Пластирас також погоджувався на таку зміну. Водночас, посольство США знову втрутилося у грецьку політику і пригрозило припинити допомогу, якщо стабільності не буде досягнуто у найкоротшому часі. На додачу до цього, американський посол Джон Е. Пеуріфой виступив із публічною заявою, в якій підтримав проект зміни виборчого законодавства. В заяві говорилося:

“Оскільки уряд США певен, що проведення виборів за прямопропорційним принципом знову призведе до зростання нестабільності, а відтак позначиться на порядку використання американської допомоги, посольство США вважає за потрібне підтримати патріотичну позицію прем'єр-міністра Пластираса щодо змін у цьому питанні”³.

Згадану заяву широко цитують в багатьох джерелах як приклад впливу США на тогочасну грецьку політику. Втім, попри те, що такий жест порушує всі усталені дипломатичні норми і навряд-чи був за тих умов розумним, дії американських представників жодним чином не можуть бути порівняні з манерою втручання СРСР у справи країн соціалістичного блоку. В грецького громадянина залишався вибір: не голосувати за проамериканські партії і, таким чином, відмовитися від американських доларів. США не намагалися б досягти своїх цілей військовою силою; в американців не було власних військ у Греції, хоча вони й мали значний вплив на керівних осіб в грецькій армії та поліції.

³ David Holden, *Greece without Columns* (Philadelphia: Lippincott, 1972), pp. 177–178.

Зміна виборчого законодавства дійсно відбулася і у листопаді 1952 року: грецькі громадяни знову взяли участь у виборах. Новий виборчий принцип зіграв на користь “Грецької Єдності”, яка виборола 49% голосів – 247 з 300 депутатських мандатів. Колишні урядові партії, ліберали та ЕРЕК, здобули тільки 34% голосів і отримали лиш 51 парламентське місце. ЕДА та Народна партія місць в парламенті взагалі не отримали. Отже, влада в Греції перейшла до рук правих, хоча окремі представники ліберальних партій, серед яких був спершу і Папандреу, підтримали новий режим.

Консервативне керівництво на чолі з Папагосом забезпечило Греції 11 років політичної стабільності – з 1952 до 1963 років. Тепер можна було перенести увагу з партійних чвар на внутрішній розвиток країни. Докладалися зусилля для покращення економічних умов в державі, й окремі з них дійсно були успішними. На селі, найперше, спробували запровадити нові методи обробітку землі. Використання кращого насіння призвело до зростання врожайності, а іригаційні проекти, зокрема висушування боліт, дозволили використовувати для сільського господарства більше землі. Раніше, як пам’ятаємо, Греція не могла прогодувати власне населення. Однак, вже у 1957-му тут вирощували достатньо зерна, щоб задовольнити попит; для вирішення цієї проблеми було використано 31% всіх орних земель країни. Попри всю важливість такого досягнення, його зворотнім боком стало скорочення посівних площ під експортні види сільськогосподарської продукції, коштом яких Греція підтримувала фінансовий баланс своєї економіки. Як і колись найціннішими культурами залишалися тютюн, бавовна, свіжі та сушені фрукти. В середині 60-х вони становили 51% від загального обсягу грецького експорту⁴.

Окрім покращення становища у сільському господарстві, деякі зміни сталися і в інших секторах грецької економіки. Міністерство Координації очолив Маркезиніс, і хоча у 1954-му він залишив цю посаду, започатковані ним стратегії продовжували приносити користь. Подібно до своїх американських покровителів, цей міністр був прихильником вільної ринкової економіки, хоча й наголошував на важливості цілеспрямованих реформ у певних її секторах. Зокрема, він скоротив мережу соціальних служб, але намагався зробити їх більш ефективними. Задля стабілізації національної валюти у 1953-му драхму було девальвовано на 50%. Упродовж цього періоду значна

⁴ Campbell and Sherrard, *Modern Greece*, p. 299.

державна підтримка надавалася проектам, спрямованим на економічний розвиток країни, зокрема кошти йшли на будівництво нових електростанцій та розробку грецьких корисних копалин. З американською допомогою 1955 року було сформовано загальнонаціональну електромережу; за планом у наступних 15 років навіть найвіддаленіші села Греції повинні були набути всіх зручностей сучасної цивілізації. Сітка автошляхів, прокладання яких почалося ще під час громадянської війни, повинна була сприяти повнішому об'єднанню країни.

За весь цей час вплив американців був значним, проте їхні цілі та цілі уряду Папагоса збігалися. Одразу ж після закінчення громадянської війни американські представники спрямовували зусилля на якнайшвидшу нормалізацію становища. На тому етапі слід було подбати про скорочення роздутого бюрократичного апарату, навести лад у збиранні податків та різко зменшити армію, яка поглинала значну частину національного бюджету. Важливо було також допомогти сільському господарству. Тогочасні реформи грецького уряду вельми нагадували "Новий курс" президента Рузвельта під час Великої Депресії у США. Намагаючись спрямувати греків дорогою своїх співвітчизників, американські радники вважали за необхідне змінити саме їхнє ставлення до ведення справ і зламати традиційну систему опікунства і кумівства, яку вважали причиною державної корупції. Ніхто не вважав, що американська допомога триватиме довго: План Маршала повинен був діяти до 1952 року. Однак, після вибуху Корейської війни, коли взаємини США та СРСР стали вкрай напруженими, американські наміри змінилися. Уряд США по-новому оцінив роль Греції в НАТО і розглядав цю країну як важливий чинник політики стримування радянської експансії у Європі. У цих питаннях американські інтереси повністю збігалися з політикою Папагоса, який бажав зберегти сильну армію і рішуче виступав проти поширення комуністичних ідей. Таким чином, військова співпраця між Грецією і США набула нового значення, а відтак стало зрозуміло, що американська допомога й надалі буде надходити.

У жовтні 1953 року обидві країни підписали додаткову угоду про військову співпрацю. Цей договір надавав США широкі повноваження, набагато ширші за ті права, які одна країна надає іншій, не перебуваючи в колоніальній залежності від неї. Американська адміністрація могла використовувати на свій розсуд всю мережу автомобільних та залізничних шляхів Греції, а також зводити потрібну їй кількість військових баз. Останнім надавався статус екстериторіальності, що завжди

було питанням дуже делікатним. Збільшення американської військової присутності не могло не викликати ворожого ставлення у грецького населення. Критика американського впливу невдовзі стала головною частиною політичних програм усіх лівих партій. До того ж, коли з часом покращилися відносини Греції з Югославією й Туреччиною, потреба у такій масовій присутності іноземних військ значним чином зменшилася. Як ми вже знаємо, у серпні 1953 року, Греція підписала з обома цими державами пакт про військове співробітництво: отже, колишні вороги стали тепер союзниками. Попри те, що цьому союзу судилося невдовзі розпастися, на якийсь час він створив враження певності і безпеки.

Урядування Папагоса, звісно ж, підсилило всі консервативні тенденції грецького життя. Продовжували діяти всі законодавчі акти, ухвалені упродовж громадянської війни 1946–1949 років; фактично законодавство залишалося незмінним аж до 1974 року. Поліція мала надзвичайну владу: будь-якого громадянина можна було арештувати чи вивезти без жодного суду. В'язниці були все ще заповнені людьми, яких звинуватили у політичних злочинах. З часів громадянської війни збереглася також вимога до громадян мати спеціальні Сертифікати Благонадійності, без яких неможливо було влаштуватися на роботу до державних установ, вступити до вишого навчального закладу, отримати водійські права чи паспорт. В такому документі мало бути зазначено, що ні його власник, ні його чи її рідні ніколи не були членами жодної “антинаціональної” організації.

У жовтні 1955 року Папагос помирає. Зіткнувшись з потребою призначити наступника на пост прем'єра, король Павло несподівано зупинив свій вибір на особі Константина Караманліса, який згодом стане однією із ключових постатей грецької політики. Караманліс народився у Сересі, на півночі Греції, у 1907 році в незаможній сім'ї сільського вчителя. Попри все йому вдалося здобути освіту і стати юристом. Після роботи на кількох другорядних державних посадах, Караманліс у 1955 році стає міністром комунального господарства. Відверта і пряма влада міністра здобуває йому повагу серед людей, які з ним працюють. Американські радники, які знали його через участь у спорудженні доріг, також ставилися до Караманліса прихильно.

Однак це призначення не викликало підтримки учасників “Грецької Єдності”. Сам Папагос пророкував своїм наступником Стефанопулоса. Ображений кандидат разом зі ще 29 своїми прихильниками залишає коаліцію; тоді Караманліс

організовує власну партію – Національну Радикальну Спілку (ERE). Від того часу і до 1963 року, а потім після 1974-го Караманліс стає головною фігурою грецької політики. Постійно змінюючи виборчі процедури, він перемагає на виборах у 1956, 1958 та 1961 роках, а в 1963-му до перемоги йому не вистачає зовсім незначної кількості голосів. Втім, у 1974-му Караманліс повертається у політику. Цей прем'єр-міністр стояв на чолі грецького уряду довше, ніж будь-який його попередник. Попри те, що в 50-х він був новою людиною в грецькій політиці, йому вдалося прихилити на свій бік всіх, кому належала політична влада в країні – найвпливовіших політиків правих сил і центру, представників США і навіть на початках королівський двір, який також зберіг достатньо впливовості.

Опозиція, звісно ж, намагалася неодноразово покінчити з цим урядом. На виборах 1956 року центристські та ліві партії, включно з EDA, сформували Демократичний Союз, який розпався одразу ж після закінчення голосування. Тоді ERE Караманліса здобуло 47,3% голосів і, відповідно, 165 з 300 місць у парламенті. Наступні вибори відбулися у травні 1958 року. Тепер опозиційним партіям об'єднатися було важче. Веніцелос та Папандреу могли співпрацювати, проте інші на об'єднання не погоджувалися. ERE знову перемогло, здобувши 171 парламентське місце, проте частка прихильників Караманліса знизилася до 41%. Вибори 1958 року засвідчили зростання впливу Спілки Демократичних Лівих (EDA), яка здобула чверть голосів та 79 місць у парламенті.

Постійним перемогам Караманлісової ERE, звісно ж, сприяло те, що це була партія влади. Відповідно вона могла використовувати поліцію, а також владу військових та цивільних посадовців, серед яких було немало її прихильників. До того ж, економічне становище було сприятливим, а добробут пересічного громадянина поступово покращувався. Однак, що дуже завадило Караманлісу, після 1955 року на долю всіх грецьких урядів першочерговий вплив мала їхня зовнішня політика. Безпосередньою причиною суперечок була доля Кіпру, проте ця проблема загалом впливала на взаємини із Сполученими Штатами і на статус Греції в НАТО.

СУПЕРЕЧКА ЗА КІПР

Попри те що Греція у Другій світовій війні опинилася на боці переможців, це не дозволило їй задовольнити свої територіальні претензії. Додеканезькі острови, які раніше належали Італії,

перейшли до Греції, однак міжнародне становище спонукало поступитися деякими територіями на північному кордоні. Претензії до Албанії не були вдоволені. І взагалі будь-які додаткові надбання на північному кордоні не були можливими, оскільки Греція у Європі вже досягла своїх етнічних меж. Фактично, єдиною територією, на якій мешкало багато греків і яка ще не була під контролем Афін, залишався Кіпр. Події середини 50-х на цьому острові привернули увагу грецької політики, і фактично дали своєрідний вихід повоєнній невдоволеності греків своїм становищем. Кожен з грецьких урядів, незалежно від його зовнішньополітичної орієнтації, змушений був по-своєму намагатися вирішити цю проблему.

Як пам'ятаємо, у 1878 році Велика Британія перебрала контроль над Кіпром в Османській імперії. Після того, як Османська імперія приєдналася до Німеччини в Першій світовій війні, британці анексували острів. Права Британії на анексію були надалі підтверджені Договором у Лозані. Станом на 1950 рік з 600 тис. мешканців острова 80% були греками, а 18% — турками. Як і повсюди на Балканах, обидва народи жили кожен у своїх селах. Колишні грецькі уряди вимагали возз'єднання (єнозису) острова з рештою Греції. Проблема була лиш у тім, що він знаходився за 40 миль від турецького узбережжя, і за 500 миль від грецького. Туреччина активно виступала проти передачі, оскільки побоювалася як за власну безпеку, так і за долю турецького населення острова. Як ми вже знаємо з минулого, як тільки християнська адміністрація розпочинала врядування на колишній османській території, становище мусульманського населення одразу ж різко погіршувалося. Ми вже згадували про це, коли йшлося про долю турецького населення Румунії та Болгарії після 1945 року. В ситуації з Кіпром не було жодних ознак іншої перспективи, які могли б заспокоїти турецький уряд.

Грецьке населення острова, звісно ж, підтримувало позицію Афін. Було створено кілька національних організацій, які боролися проти британського панування і вимагали возз'єднання з Грецією. Боротьбу за національне утвердження знову очолила православна церква. Ключовою постаттю кіпріотської політики та провідником грецької громади острова став архієпископ Кіпру Макаріос; водночас цей прелат підтримував зв'язки зі збройними бандами, які намагалися змусити британські частини залишити острів. Головним партизанським лідером на острові був полковник Георг Гривас, котрий активно діяв у Греції під час війни, керуючи ультраправим угрупуванням "X" (або

“Ксі”). На Кіпрі він очолив Національну Організацію Бійців-Кіпріотів (ЕОКА).

Грецькі націоналісти мали деякі підстави сподіватися на успіх. Папагос симпатизував їхнім цілям, хоча упродовж свого прем'єрства майже не допомагав їм. Більше того, спершу здавалося, що британці готові відкликати свою колоніальну адміністрацію. Однак, незадовго стан справ змінився: Британія й надалі мала намір залишатися середземноморською державою і Кіпр повинен був стати головною базою її присутності в цьому регіоні. Тепер британці демонстрували, що вони не збираються надавати острову незалежність або будь-яким іншим чином змінювати його статус. Звернення кіпріотів до ООН залишалися без відповіді.

Оскільки грецькі мешканці острова нічого не змогли досягти шляхом переговорів, багато хто з них вдався до терору. Головною постаттю руху став Гривас, який взяв собі псевдо Дігеніс Акритський. Повстанські групи чинили напади не лише на британські окупаційні сили, але й на турецьке цивільне населення. Такі дії, як і слід було сподіватися, викликали обурення уряду Туреччини, який згоден був миритися з британським правлінням на острові, але рішуче виступав проти возз'єднання його з Грецією. Суперечка за Кіпр, яка вибухнула між двома членами НАТО, примусила втрутитися у справи східного Середземномор'я американців. Надалі, оскільки справа вже давно перейшла на емоційний рівень, ні Туреччина, ні Греція не бажали відмовитися від підтримки своїх національних груп на острові. Обидві нації вдалися до насильницьких дій. В той час як грецькі терористи на Кіпрі нападали на місцевих турків, турецьке населення Стамбула у вересні 1955 року звернуло свій гнів на 100 тис. греків, які все ще мешкали в цьому місті. Внаслідок численних погромів, більша частина грецького населення змушена була звідти емігрувати.

Збентежені таким поворотом ситуації, британці спробували примирити грецький і турецький уряди а також національні громади на Кіпрі. У березні 1956 року британська влада заслала архієпископа Макаріоса на Сейшельські острови, де він залишався аж до квітня 1957 року, а потім повернувся до Греції. Від того часу і надалі турецьке керівництво погоджувалося на поділ острова на турецьку та грецьку частини, що не задовольняло греків: громадська думка в Афінах спонукала уряд вимагати собі контроль над всім островом. Переговори зайшли в глухий кут. На самому Кіпрі продовжувалися сутички озброєних грецьких та турецьких банд — лідери громад вже давно втратили

можливість впливати на ці виступи. З Туреччини таємно переправляли зброю для своїх повстанців, яким доводилося боротися проти набагато чисельнішого ворога.

Оскільки поділ острова та його возз'єднання з Грецією не могли стати вирішенням конфлікту, залишався ще один вихід — незалежність. Британія готова була поступитися островом, проте виставляла певні умови. В лютому 1959 року Караманліс зустрівся в Цюриху з турецьким прем'єром Аднаном Мендересом, щоби спробувати знайти прийнятне для всіх рішення. Їхні пропозиції, підтримані обома національними урядами та британською стороною, були представлені на затвердження (щоправда, без права зміни) Макаріосу та лідеру турецької громади кіпріотів д-ру Фазилю Кучуку. Всі учасники переговорів погоджувалися, що острів повинен стати незалежною республікою, автономною і від Туреччини, і від Греції. Скрупульозно розроблена система повинна була підтримувати на острові національний баланс, хоча туркам надавалося дещо більше пропорційне представництво, ніж того дозволяла чисельність їхньої громади. Президентом республіки мав бути грек, а віцепрезидентом — турок. Палата представників повинна була складатися з 50 депутатів, 35 з яких мали бути греками, а 15 — турками. Приблизно за такою ж пропорцією розподілялися адміністративні посади. Врешті, у серпні 1960 року Кіпр став незалежною державою, його президентом було обрано Макаріоса, а віцепрезидентом — Кучука. Незважаючи на теоретичну незалежність Кіпру, зацікавлені держави продовжували наروضувати в ньому свій вплив. Британцям на острові належало дві авіабази, й окрім цього тут все ще знаходилися частини британських та турецьких окупаційних військ. Кіпр також отримав гарантії безпеки від Туреччини, Британії та Греції, умови яких дозволяли кожній зі сторін втручатися в його внутрішні справи в односторонньому порядку. Всі три держави погодилися, що поділу чи возз'єднання острова з Грецією не буде.

Таке помірковане, інтелігентне рішення не задовольнило жодну зі сторін. Особливо ображеними почували себе грецькі громади і на острові, і на материку — їхньою метою продовжував залишатися *енозис* (возз'єднання). Оскільки США підтримали такий план врегулювання, популярність американців в Афінах похитнулася. ЕДА також засудила угоду. Ця партія виступала за нейтралітет Греції, зближення з країнами соціалістичного блоку та вихід з НАТО. Опозиція негайно скористалася шансом виступити проти уряду Караманліса і оголосити його інструментом американської політики. Все це

загалом ще збільшило чисельність обурених американською присутністю. Навіть прихильники США вважали, що Вашингтон повинен би був підтримати грецькі претензії, водночас, ігноруючи той факт, що Туреччина як могутніша і чисельніша нація є більш цінним союзником НАТО.

Антиамериканські настрої ще посилювалися, коли представники соціалістичного блоку виступили з пропозицією створити на Балканах нейтральну зону, коли у грудні 1957 року постало питання про розміщення в Греції американських балістичних ракет середньої дальності. Проти ракетної експансії виступали не лише ліві сили, але й партії центру. Їх представники наголошували на небезпеці, яка загрожує від розміщення ядерних потенціалів на грецькій території, і ставили під запитання доцільність військового союзу зі США. Окремо обговорювали, чи доцільно витрачати такі величезні кошти на оборону країни: на той час Греція відраховувала військовим більшу частку свого бюджету, ніж будь-яка інша країна-учасниця НАТО. Програми військової допомоги США скоротилися й тому на закордонні фонди сподіватися більше було не слід.

Все глибше розчарування політикою Сполучених Штатів поступово приводило більш поміркованих грецьких політиків до бажання співпрацювати з країнами континентальної Європи і дещо віддалитися від Вашингтона та Лондона. Відповідно до цієї тенденції, Греція у червні 1959 року подала заяву на вступ до ЄЕС, в той час як Британія продовжувала перебувати поза цією організацією. У липні 1961 року було підписано угоду, за якою повне членство в Європейському Економічному Союзі чекало на Грецію аж у 1984 році. Упродовж цього періоду грецька економіка повинна була підготуватися до партнерства з більш розвинутими економіками Заходу.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ

Період відносної стабільності, незважаючи на зростання опозиції до уряду Караманліса та суперечки довкола Кіпру, характеризувався значними змінами в грецькому житті. Найважливішим чинником було зростання добробуту громадян: якщо у 1951 році пересічний середньорічний прибуток складав \$112, то у 1956-му він зріс до \$270, а у 1964-му – до \$500, хоча цей показник, звісно, був невисоким, якщо порівняти його із західноєвропейськими. Економічні та соціальні зміни спричинили напруженість та невдоволення, які завжди виникають на етапах прискороного розвитку. Найбільш очевидною тенденцією цього часу стало

масове переселення громадян. Еміграція мешканців зубожілих сільських районів, яка була характерна для минулих років, тривала й надалі. Багато греків виїхало з батьківщини назавжди, щоб осісти й знайти роботу за океаном — головним чином у США, Канаді та Австралії; пік еміграції припав на 1965 рік, коли країну покинуло 117 тис. 167 осіб. Підраховано, що від 1951 по 1970 рік Грецію залишило 850 тис. громадян, які становили 25,9% її працездатного населення. З них 666 тис. zostалися за кордоном назавжди. Багато переселенців знайшли роботу в країнах Європи, зокрема в Західній Німеччині. Статус цих заробітчан, так званих гаст-арбайтерів (гостьових працівників), обумовлювався окремими німецько-грецькими угодами: їм повинні були платити на рівні з німецьким населенням та забезпечувати їх різними видами соціального захисту; однак, надалі вони мали повернутися до Греції. Грошові перекази гаст-арбайтерів збільшували купівельну спроможність їхніх грецьких родичів і позитивно впливали на економіку країни.

Крім значної еміграції за кордон, велика кількість грецьких громадян переїхали із сіл в міста. У 1951–1961 рр. населення Афін зросло від 1,37 до 1,85 млн. мешканців; тобто, більше як четверть 8-мільйонного населення Греції мешкало тоді у столиці. До 1961 року населення міст вже приблизно дорівнювало чисельності мешканців, які залишилися в сільській місцевості. Можна собі уявити, які це мало наслідки: на селах zostалися тільки дуже старі і дуже молоді, через що одразу ж далася взнаки нестача робочих рук⁵.

Новоприбулі важко призвичаювалися до правил міського життя. В більшості випадків місто не виправдало їхніх сподівань. Навіть якщо їхнє особисте становище ставало кращим, в місті вони бачили перед собою тих, хто ще більше вигравав від особливостей політичної та соціальної системи. Вони спостерігали життя привілейованих класів та розкішні речі у вітринах магазинів. Саме серед них зароджувалися протест і невдоволення, які посилювали опозицію до уряду.

Міністрам Караманліса, як і лідерам соціалістичних режимів довелося вирішувати, як забезпечити державі кращі умови для економічного розвитку. Представники всіх партій підтримували ідею модернізації і прагнули, щоб грецька нація стала в один ряд з індустріалізованими націями західної Європи. Проте для розвитку промисловості потрібні були інвестиції.

⁵ William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II* (Chicago: University of Chicago Press, 1978), pp. 105, 106, 117.

Тим часом грецький уряд не міг вдатися до способів, якими користувалися в планових економіках соціалістичних держав, а грецькі власники, як і раніше не ризикували вкладати кошти у розвиток промисловості. Відтак, було вирішено залучити іноземний капітал, що одразу ж викликало серйозні політичні чвари. Найбільше критики випало на адресу французького алюмінієвого заводу в Печінеї та нафтопереробного комплексу, а також хімічного заводу в Тесалоніках, зведених коштом американської компанії “Стандарт Ойл” з Нью Джерсі. Обом концернам було надано вигідні конфесії, через що ширилися чутки про фінансування ними окремих грецьких політичних сил. Багато греків, відмовляючись визнати, що їхній країні бракує внутрішнього капіталу, ресурсів та технологій для незалежного ведення економіки, ставилися до іноземних інвесторів вкрай підозріло. Така сама недовіра проймала їх і стосовно тих співвітчизників, яким вдалося досягти багатства, – серед них, скажімо, були власник афінських кораблебудівних заводів Ставрос Нярхос та Аристотель Онасіс, який окрім різних підприємств володів усіма національними авіалініями.

Іноземні корпорації та місцеві місіонери були найкращими мішенями для нападок лівих, попри те, що обсяги іноземних інвестицій були порівняно невеликими. Ліва пропаганда зображала Грецію жебрачкою перед іноземними експлуататорами, які визискують країну у змові з корумпованим урядом. Режим Караманліса був дуже вразливий для такого роду критики. Як і колись, діяла система продажу посад: більшість важливих адміністративних постів належали прихильникам урядової ЕРЕ; корупція проймала всі рівні влади. До того ж, уряд зосередився на спробах покращити економічну ситуацію і зовсім занедбав соціальні програми. Держава й справді захищала багатих, а не бідних. Останні не лише від неї мало отримували, а ще й платили більші податки. Значну частину державного прибутку становили непрямі збори. Водночас привілейовані прошарки суспільства використовувати численні можливості ухилитися від оподаткування, тим самим зменшуючи власну участь у національних витратах.

Ще однією причиною невдоволення громадян була освітня система, яка вже давно потребувала серйозної реформи. Школи та заклади вищої освіти ледве животіли, оскільки держава інвестувала в цю галузь лише 2,1% своїх прибутків. Отримати вищу освіту міг дуже невеликий відсоток громадян. Опозиція закидала Караманлісу, що він не бажає використовувати цей інструмент для покращення соціально-економічного становища країни.

До 1960 року уряд Караманліса зумів настільки заплутатись в усіх цих проблемах, наскільки тільки може заплутатись в них уряд, який так довго перебуває при владі. Його економічна політика та невдале вирішення проблеми Кіпру викликали загальне невдоволення. До того ж більшість опозиційних партій, нарешті, змогли подолати суперечності між собою і згуртувалися з єдиною метою — повалити режим Караманліса. На відміну від 50-х, 60-ті стали роками політичних змін.

ЕРА ПАПАНДРЕУ

Формування Центристського Союзу

Довготривале домінування консервативної ERE було зумовлене, принаймні частково, нездатністю партій центру до об'єднання та обмеженнями, накладеними на діяльність політичних сил лівого крила після закінчення громадянської війни. ERE на правому та EDA на лівому фланзі грецької політики залишалися доволі стабільними структурами; тим часом у центрі тривала боротьба багатьох дрібних груп. Однак поляризація може обернутися значними небезпеками. Обурення політикою Караманліса зростало, а відтак збільшувалася і вірогідність, що виборці повірять що єдиною альтернативою його правлінню є EDA, яка, як всі були певні, перебуває під контролем прокомуністичних сил. Небезпеку відсутності стабільного грецького центру невдовзі зрозуміли й у Вашингтоні. У 1960 році тут до влади прийшов Джон Ф. Кенеді. Нова адміністрація менше симпатизувала правим і вважала, що недоцільно, щоб американська підтримка в Греції асоціювалася лише з одною партією. Так само вважав і грецький королівський двір. Отже, спонук до формування сильної центральної коаліції не бракувало як ззовні, так і зсередини грецької політичної системи.

Розуміючи всю необхідність зближення, лідери центру почали робити кроки до формування єдиного фронту. Під час консультацій, які тривали від лютого до вересня 1961 року, дев'ять центристських партій під керівництвом Папандреу, який діяв спільно з Веніцелосом, погодилися на певний час забути про розбіжності своїх стратегій, що дало їм змогу разом брати участь у виборах. Оскільки вони відрізнялися за своїми цілями та методами керівництва, то спільної програми запропонувати електорату не могли. Незважаючи на те, їхня коаліція — Центристський Союз — й справді вийшла на вибори у жовтні 1961 року як об'єднана партія. Тоді перемоги здобути не

вдалося: ERE зібрала 50,8% голосів і здобула 176 місць у парламенті. Центристський Союз разом з Прогресистською партією Маркезині дістав 100 мандатів; EDA виборола 24 місця.

Зазнавши поразку, Центристський Союз негайно розгорнув агресивну пропагандистську кампанію проти уряду Караманліса, який знову залишився при владі. Провідний лідер центристів, Папандреу, був неабияким оратором, здатним переконати величезний натовп – він твердив, що результати виборів підтасовано. Наскільки виправданими були його звинувачення в обмані та насильстві влади, залишається під питанням, однак немає сумніву, що ERE скористала зі своїх переваг і використовувала для примусу поліцію. До того ж, виборці легко вірили, що уряд фальсифікував голоси, оскільки так неодноразово чинили й раніше. Закликаючи до нових виборів, Папандреу бив по найслабших місцях режиму, про які вже йшлося вище: звинувачував у залежності від американців, нездатності анексувати Кіпр, засиллі іноземних експлуататорів та, врешті-решт, відсутності соціальних програм і все більшій майновій нерівності між різними верствами населення у суспільстві. Цей вмілий народний трибун звертався до найбільш злидених та невдоволених. Його програма не була революційною: він не закликав вийти з НАТО чи змінити політичну систему. Він просто звертав увагу на болючі проблеми суспільства, які хвилювали значну частину електорату. Не менш важливою була і його особиста популярність:

“Маси полонила не лише виняткова здібність Папандреу виступати публічно. Він просто вловив прагнення робітників і особливо селянства до хоча б якоїсь соціальної справедливості. В той час, як уряд з гордістю демонстрував високі показники економічного зростання, його ідеологія та ще й зв'язок з вдоволеними життям бізнесовими колами заважали думати про необхідність перерозподілу цих багатств. Папандреу, навпаки, розумів, що швидке економічне зростання призводить до поглиблення нерівності й зокрема до зубожіння великих мас селянства, яке не має іншого виходу і змушене емігрувати. Те, що було у своїй сутності не більш ніж лозунгами, як от вимоги виплачувати пенсію старим селянам, дотувати ціни на сільськогосподарські продукти, запровадити безкоштовне медичне обслуговування та надати доступ дітям селян до кращої освіти, те захопило сільських виборців більше, ніж будь-які тверезі політичні програми. Доки високочолі політики сумнівалися, чи гра того вартує, цей старий чоловік об'їздив район за районом, охоплений повним ентузіазму і майже містичним відчуттям єднання з усім народом”⁶.

⁶ Constantine Tsoucalas, *The Greek Tragedy* (Baltimore: Penguin Books, 1969), pp. 174–175.

Однак криза, яка поклала край врядуванню Караманліса, мала ще й інші причини. Як ми вже знаємо, прем'єра обрав король, а відтак кабінет Караманліса, незважаючи на окремі розбіжності в поглядах, користувався підтримкою двору. Тим часом питання збереження монархії, незалежно від результатів плебісциту 1946 року, продовжувало залишатися відкритим. Критика стосувалася найперше особистості самого короля, а також його дружини королеви Фредерики, яка була жінкою вольовою і часто втручалася у державні справи. Критики не забували вказати, що такій доволі бідній країні, якою була на той час Греція, утримувати монарший двір надто дорого. Скажімо, за 1964 рік король Павло отримав 566 тис. доларів, з яких 313 тис. було витрачено на утримання його челяді, палаців, на його подорожі в різні країни та інші подібні витрати⁷. Постійні питання викликало й існування так званого Фонду Королеви, благодійної організації, яка фінансувалася державою; наприклад, туди надходили кошти з податків на ввіз імпортих автомобілів, але про витрати цього фонду ніхто ніколи не звітував. Найбільш наполегливі критики твердили, що кошти з цього фонду використовують для фінансування особистих забаганок монаршої пари, а також для політичного підкупу.

Питання витрат королівського двору викликало головні суперечки між Караманлісом та монаршою родиною. У 1962 році принцеса Софія, старша донька короля Павла, вийшла заміж за короля Іспанії Дона Хуана Карлоса. За традицією, принцесі належалося придане, на яке було витрачено 300 тис. доларів з урядових фондів. Таке ж віно двір готував для молодшої доньки монарха — принцеси Ірини. Використання податкових грошей на такі цілі викликало хвилю обурення: як пам'ятаємо, середньорічний прибуток пересічного громадянина становив тоді 500 доларів. Остаточний розрив між прем'єром та двором трапився через дрібницю. У квітні 1963 року, під час приватної поїздки королеви Фредерики до Лондона, там відбулася невелика, проте добре висвітлена в мас медіа, демонстрація на підтримку політичних в'язнів, які продовжували відбувати свої терміни у грецьких тюрмах ще з часів громадянської війни. Офіційний візит монаршої пари до Британії було заплановано на наступний рік. Караманліс попросив відкласти поїздки, оскільки побоювався, щоб інші подібні інциденти не мали негативного впливу на грецькі інтереси. Павло відмовився, і 11 червня 1963 року Караманліс подав у відставку. Після цього

⁷ Carey and Carey, *Web of Modern Greek Politics*, p. 168.

колишній прем'єр відбув до Парижа, де пробув наступних 10 років.

Після відставки прем'єра призначили тимчасовий уряд і терміни нових виборів. Спершу король запропонував зайняти пост прем'єра Панагіотісу Піпінелісу; але опозиція виступила з протестами, заявляючи, що той є прихильником ERE та водночас роялістом; зрештою, посаду було передано президенту верховного суду Стиляносу Мавроміхалісу. Однак результати виборів уже можна було передбачити. Сили опозиції надзвичайно зміцніли, а остаточно продемонструвала репресивну та корумповану сутність влади трагічна смерть доктора Григорія Ламбракіса. Цього знаного соціалістичного діяча, учасника коаліції EDA, було вбито у травні, якраз напередодні відставки Караманліса, після мирної демонстрації у Тесалоніках. Його збила автомашина, однак все вказувало, що до цієї трагедії причетна поліція. Загиблий одразу був оголошений мучеником режиму і став героїчним символом лівої опозиції.

Вибори в листопаді 1963 року відбувалися із надзвичайною увагою та дотриманням законності. Центристський Союз здобув 138 місць, далі з невеликим відривом йшла урядова ERE — 132 місця. EDA здобула 28 місць, прогресисти Маркезиніса — 2. Папандреу сформував новий уряд, однак йому не надто подобалося залежати від лівих. Тому невдовзі він подав у відставку, через що назріла потреба у ще одних виборах. Вони відбулися в лютому 1963 року і Центристський Союз здобув незаперечну перемогу: голоси 53% виборців та 171 місце в парламенті. ERE та Маркезині разом здобули 107 мандатів, а EDA — 22. Перемозі Центристського Союзу надзвичайно сприяло рішення EDA не виставляти кандидатів на половині — тобто на 24 з 55 — виборчих округів, щоб не розпорошувати сили у боротьбі проти урядової ERE.

Прихід Папандреу до влади

Як голова нового уряду, сформованого з представників Центристського Союзу, Папандреу фактично дістав згоду виборців на проведення масштабної внутрішньої реформи. Громадяни сподівалися значних змін, отож, хоча його програма була доволі поміркованою, він змушений був приступити до широкого соціального реформування. Сам Папандреу вважав надзвичайно важливими зміни в освітній системі і суміщав пост прем'єра з посадою міністра освіти. Було зрозуміло, що вся система потребує рішучого оновлення: і зміст підручників,

і шкільні програми давно застаріли. В особливо жалюгідному стані перебували заклади вищої освіти. В них і надалі дотримувалися принципів класичної словесності, оволодіння якою вважалося найкращим вишколом для майбутніх юристів, цивільних службовців та працівників інших інтелектуальних професій. Ні у середній, ні у вищій школі не вивчали у достатньому обсязі математику та решта точних дисциплін, необхідних для професіоналів сучасного технологічного суспільства. Більше того, популярна досі в освіті штучна мова *катаревуса* ставала додатковою перешкодою для учнів з незаможних сімей. У системі освіти потрібні були радикальні реформи, проте Папандреу зміг змінити лише окремі її елементи. До шести базових класів початкової школи, доступних для всіх учнів, було додано ще три роки середньої школи. Деяка реорганізація торкнулася й університетів.

Намагаючись виконати передвиборчі обіцянки, прем'єр вживав заходів й у інших сферах. Було зроблено спробу підвищити заробітну платню та рівень соціальних виплат робітникам. Щоб підтримати селян, було встановлено мінімальну ціну на зерно; її піднімали доти, доки грецькі ціни не перевищили рівень світових цін на 80%. Зі "Стандарт Ойл" було укладено більш сприятливий контракт щодо використання нафтопереробного заводу в Тесалоніках. Робилися спроби покращити відносини з країнами соціалістичного блоку: ми вже говорили про договір з Болгарією, який було тоді підписано. З в'язниць звільнили усіх політичних засуджених. Проте, незважаючи на всі ці зміни, Центристському Союзу вдалося виконати лише частину зі своїх обіцянок. Греція залишалася бідною країною, а на втілення дорогих соціальних програм бракувало коштів. Навіть такі незначні зміни вже до середини 1965 року позначилися на загальноекономічному становищі країни. Греція почала відчувати нестачу капіталу, а інфляція знову перетворилася на значну проблему.

Однак головною вадою уряду Папандреу стала не його політична програма, а домінування в усіх сферах управління особистих інтересів та емоцій. Тому увага громадськості незадовго зосередилася не на питаннях соціального забезпечення чи економіки, а на вирішенні особистісних конфліктів. Грецька політика знову стала нагадувати сцени з античної драми, в якій головними персонажами стали прем'єр, його син, король та архієпископ Макаріос.

Упродовж передвиборної кампанії Папандреу та його прихильники гостро критикували Караманліса за його політику

щодо Кіпру та нездатність консервативного уряду належним чином захистити грецькі інтереси. Однак, прийшовши до влади, Центристському Союзу довелося одразу ж, у грудні 1963 року, зіткнутися з новим загостренням ситуації на острові. Як ми вже знаємо, ні материкові греки, ні їхні співвітчизники-кіпріоти не були вдоволені угодою, досягнутою у 1959-му. Їхньою метою залишалося або возз'єднання острова з Грецією, або, принаймні, передача повного контролю на ньому в руки грецькій адміністрації. Намагаючись досягнути останнього, Макаріос та його прихильники прагнули поширити свій контроль і на турецьке населення острова, що було відвертим порушенням колишніх угод. Греки знову перетворилися на агресорів, а турки стали жертвами. Збройні банди діяли по всьому острову, випадки розправ почастишали. Як і колись, на допомогу своїй меншині прийшов турецький уряд. Поки на острові тривали спорадичні сутички, Туреччина, Греція та Британія знову сіли за стіл переговорів. Тепер здавалося, що проблему вирішити неможливо. Турки погоджувалися прийняти варіант 1959 року або поділити острів на дві частини; греки вимагали возз'єднання або повної передачі адміністрування острова у їхні руки. В лютому Британія змушена була передати справу на розгляд в ООН і, врешті, на Кіпр були вислані миротворчі частини.

Тим часом, сутички на острові тривали. Меншу кількість турецького населення компенсували добровольці, які прибували з Туреччини. У серпні 1964 року озброєні важкою технікою з'єднання грецьких бойовиків розпочали масовий наступ на турецький анклав Кокіна на північному заході острова. Туркам вдалося врятувати ситуацію лише із застосуванням повітряних сил. Між партнерами по НАТО назривала серйозна криза. Незважаючи на свою критику дій попереднього уряду, сам Папандреу міг дуже мало що змінити. Туреччина була набагато потужнішою, ніж Греція. США висловили Туреччині застереження, однак аж ніяк не прагнули підтримувати в конфлікті грецькі інтереси. Врешті, обидві національні групи на острові ще більш віддалилися одна від одної, сконцентрувалися кожна на своїй частині острова і вжили заходів щодо повної автономізації. Окрім грецьких та турецьких сил, на острів прибули ще й миротворчі з'єднання ООН.

В цей час Макаріос вирішив змінити свою позицію. Оскільки він не отримав належної, як на його думку, допомоги Заходу, то звернувся по підтримку до уряду СРСР. Тепер і надалі плекаючи в собі образу, він намагався здобути симпатії країн

соціалістичного блоку та молодих націй Азії й Африки. Розлючений слабкою підтримкою Афін, він більше не виступав за возз'єднання, а радше ратував за незалежний статус острова. Його метою стала побудова нейтрального незалежного Кіпру, який би контролювала грецька адміністрація. Перехід архієпископа на соціалістичні позиції спричинив його надзвичайну популярність серед комуністів-кіпріотів та у середовищі грецької ЕДА. Таким чином, політика Центристського Союзу щодо Кіпру не лише не принесла сподіваних результатів, але й вкрай загострила взаємини між Афінами та Нікосією. Брак успіху в цьому напрямку став одним із найбільших розчарувань у політиці центристів.

У той час, як відносини з Кіпром перетворилися на головну невдачу уряду Папандреу у зовнішній політиці, у внутрішній — не менших клопотів завдавали взаємини з королівським двором та поведінка сина прем'єра. Коли Папандреу вперше прийшов до влади, здавалося, що певні зміни ситуації підуть йому на користь. В лютому 1964 року помер один із постійних його конкурентів у ліберальному таборі Софокліс Веніцелос. У березні помер і король Павел, а на трон зійшов його 23-річний син Константин II, який у тому ж році одружився з датською принцесою. Спершу, здавалося, що Центристський Союз знайде спільну мову з двором і що питання монархії більше ніколи не становитиме проблеми. Набагато більше труднощів виникло у відносинах Папандреу з його власною родиною. Лідер Центристського Союзу керував усе-таки не монолітною партією, складеною з його прихильників, а різношерстою коаліцією. Такі структури завжди доволі важко втримати від поділу, а в цьому випадку до внутрішнього розколу багато в чому спричинився ще й син Папандреу — Андреас. Георгу Папандреу було на той час уже 76 років і багатьом здавалося, що він ставиться до сина, як до якогось кронпринца, який має успадкувати всі його пости і привілеї. Таке ставлення не було на Балканах чимось дивовижним: наприклад, родини Веніцелосів та Брацянудавно перетворилися на спадкові політичні династії. Проте походження та окремі висловлювання Андреаса налаштували греків проти нього. Упродовж майже 20 років він мешкав у США і навіть став американським громадянином. Закінчивши Гарвард, Андреас став професором економіки в Каліфорнійському університеті в Берклі.

У 1959-му він повернувся до Греції і почав працювати в дослідницькому центрі, фінансованому "Фондом Форда". Андреасу, звісно ж, бракувало знання грецької політики, оскільки

він не брав участі у подіях вирішальних для долі його країни – світової та громадянської воєн. Поява сина Папандреу на політичній арені була несподіваною, тим більше, що почав він одразу ж з верхів. Вперше Андреаса вибрали до парламенту в одному з надійних округів його батька. Після перемоги Центристського Союзу, він отримав пост заступника міністерства координації, через що його почали називати “політичним парашутистом”. Його діяльність на цій посаді викликала суперечливі реакції. Андреас представляв ліве крило Центристського Союзу, а тому не завжди погоджувався зі своїм батьком, який попри все завжди підтримував сина. Швидка кар’єра Андреаса викликала ревність багатьох діячів коаліції, до того ж він часто поводився з однопартійцями нетактовно: якщо було потрібно, то він волів спілкуватися напряду з батьком, оминаючи колег по партії. З іншого боку, постійно критикуючи урядову корупцію, Андреас сам був не проти поживитися коштом родинних зв’язків та оточив себе численними протезе.

Попри критику з усіх боків, син Папандреу мав і достатньо багато прихильників. Незважаючи на все те, що пов’язувало його зі США, він вбачав в уряді Штатів винуватця багатьох грецьких проблем. Нападки на американців складали чи не основну частину його політичної програми й знаходили відгук серед тих, хто був налаштований проти іноземного втручання. Маючи сильну віру в “соціальну інженерію” та вимагаючи рішучих реформ, Андреас Папандреу здобув особливо значний авторитет серед грецької освіченої молоді, яка була пройнята подібними ідеями. Ось що пишуть про привабливість його програми:

“Його репутація академічно освіченого економіста, налаштованого на доскіпливе планування, його модний лібералізм, котрим він завдячував фліртові з троцькізмом у свої молоді роки, врешті, його походження з авторитетної сім’ї Папандреу перетворили його на безперечного лідера обдарованої молоді з середовища менеджерів та представників інших інтелектуальних професій, того класу, котрий постав уже після війни на американські гроші та як вияв наданої американською допомогою можливості, однак відтепер вирішив опиратися американському домінуванню. Вони бачили його не просто одним з них самих, але цілковито “новою” особистістю з блискучим інтелектом та політичними зв’язками, тим, хто цілком здатен створити “нову” Грецію; саме через нього вони прагнули заволодіти впливом у партії його батька, прийти до влади і розпочати радикальні реформи”⁸.

⁸ Holden, *Greece without Columns*, p. 226.

Обговорення планів та програм Андреаса невдовзі стало центром грецького політичного життя. У червні 1964 року Георг Папандреу послав на Кіпр Гриваса, котрий мав скласти звіт про діяльність Макаріоса та знову надихнути його на возз'єднання. Гривас, який був націоналістом та консерватором, невдовзі відкрив, що серед грецьких військ на острові існує підпільна група "Aspida" ("Щит"). Її політичною програмою було створення в Афінах соціалістичного уряду, який би виступав за нейтральний статус Греції; група була налаштована проти монархії і проти участі в НАТО. Скандал довкола групи розгорівся ще й через підозру, що в її діяльності замішаний і Андреас, хоч цього ніколи й не було доведено напевне. Тепер у консерваторів була ідеальна зброя для нападу на тогочасний уряд, і вони негайно скористалися справою "Аспіди", як їхні супротивники свого часу використали для звинувачень проти Караманліса вбивство Ламбракіса. Критика консерваторів виходила далеко поза межі того, що трапилося насправді. Було розпочато судове розслідування, яке тривало 18 місяців і завершилося засудженням 28 офіцерів, 15-м з яких у березні 1967 року було винесено вирок у зраді та спробі повалення уряду. Тим часом метою консервативних сил було якраз усунення від влади Папандреу.

Справа "Аспіди", звісно ж, спричинила неабиякі хвилювання серед військових. Ми вже звертали увагу на те, яку важливу роль традиційно відігравали вищі армійські чини у грецькій політиці. Раніше армія часто ставала на бік то роялістських, то республіканських сил. У 20-х перемагали республіканці, а далі надійшла черга роялістів та консерваторів. Упродовж правління Караманліса, військові були головною опорою режиму і підтримували членство в НАТО та зв'язки зі США. Після приходу до влади Центристського Союзу, члени цієї коаліції не раз висловлювали занепокоєння з приводу політизації збройних сил. В Центристському Союзі офіцерів було небагато і коаліція поспішила виправити становище. Серед військових зростало занепокоєння. Нападки уряду на США і НАТО, невдачі на Кіпрі і, врешті, розправа з "Аспідою" заставили багатьох побоюватися не лише за свої пости, але й за майбутнє всієї країни.

Всі ці події у липні 1965-го призвели до кризи. Міністром оборони на той час був Петер Гаруфаліас, персона особливою приближена до королівського двору та консервативних політичних кіл. Коли Папандреу передав йому список офіцерів, яких він бажав би звільнити зі служби чи перевести в інші частини,

міністр відмовився виконати його розпорядження, але не подав у відставку. Тоді прем'єр пішов до короля Константина і зажадав звільнення Гаруфаліаса, пропонуючи на пост міністра оборона власну кандидатуру. Король відмовив, вказуючи, що Папандреу й так суміщає пости голови уряду та міністра освіти. Окрім цього, він зазначив, що оскільки Андреас перебуває під слідством у справі "Аспіди", то було б некоректно призначити на посаду міністра оборони його батька. Король поставив вимогу знайти іншого кандидата. Що відбулося далі, дотепер залишається приводом для дискусій. Папандреу запропонував свою відставку і король прийняв її. Однак, жодного документального свідчення цього немає.

Як блискучий політичний тактик, Папандреу одразу ж задіяв увесь свій таланти оратора для нападок на короля. Він оголосив, що його фактично було звільнено і що король цим вчинком порушив конституцію. Опальний прем'єр, доводячи, що голова уряду має право призначати міністрів з власної волі, відверто зводив проблему до питання, хто, врешті, повинен правити Грецією — король чи людина, яка представляє парламентську більшість. Папандреу організував низку демонстрацій, на яких на повну силу використав свої ораторські здібності. Від цього моменту політична ситуація почала швидко виходити з-під контролю.

Константин II був молодим, недосвідченим і не зовсім популярним правителем. Його становище й справді стало небезпечним. Папандреу вимагав або його перепризначення прем'єром, або нових виборів. На жоден з варіантів Константин погодитися не міг. Було зрозуміло, що вибори переростуть у ще один плебісцит з приводу збереження монархії, який король цілком може програти. Після двох невдалих спроб Стефанопулосу вдалося сформувати уряд за підтримки ERE, партії Маркезиніса та 45 перебіжчиків з Центристського Союзу. Цей кабінет протримався 18 місяців. За цей час Папандреу та його прихильники продовжували свою агітацію по всій країні. Їхньою головною тезою була вимога надати прем'єру право самому призначати своїх міністрів без втручання короля. На підтримку колишнього голови уряду постійно відбувалися страйки та демонстрації організовані EDA.

У грудні 1966 року, коли ERE відкликало свою підтримку, уряд змушений був піти у відставку. Нічого не залишалося, як тільки призначити нові вибори. Папандреу погодився не перетворювати їх на плебісцит про доцільність збереження монархії. Однак, сформувати тимчасовий уряд для підготовки

виборів було надзвичайно важко. Перший, під керівництвом Іоаніса Параскевопулоса, розпався через суперечки про статус Андреаса Папандреу. Розслідування у справі його ролі в діяльності “Аспіди” тривало, однак він не перебував під арештом, оскільки користувався депутатською недоторканістю. Розпуск парламенту загрожував йому ув’язненням. Після того як Центристський Союз почав вимагати продовження періоду дії недоторканості і упродовж виборів, тимчасовий уряд оголосив про свою відставку. З великими потугами було сформовано новий під керівництвом Канелопоулоса. Тим часом, тривали приготування до виборів, призначених на 28 травня 1967 року. Загалом всі очікували перемоги Папандреу, проте ширилися і чутки про можливий військовий переворот.

ВІЙСЬКОВА ДИКТАТУРА

Полковники беруть владу у свої руки

Становище неминуче провокувало напругу серед військових та політиків правого крила. Якщо б Центристський Союз знову переміг на виборах, можна було б очікувати радикальних змін у збройних силах та масового звільнення старих офіцерських кадрів. До того ж похилий вік Георга Папандреу схиляв до думки, що довго керувати урядом він не зможе. Тоді наступним претендентом ставав його син, який у більшості питань наслідував би батька. Зі своїми прихильниками та підтримкою партій лівого крила він, вочевидь, знайшов би спосіб тримати армію під надійним контролем. Так само можна було б очікувати виходу Греції з НАТО та оголошення її нейтральною державою.

Налякана цими справжніми чи уявними загрозами група військових приступила до підготовки перевороту. Сприяла їй та обставина, що план пучку на випадок приходу до влади комуністів існував уже віддавна. Цей проект не був нічим унікальним — подібні існували в багатьох країнах. В умовах Греції при подібній загрозі всю владу до своїх рук мали перебрати король та найвищі генерали армії. Вони мали мобілізувати армію на придушення внутрішнього повстання або агресії ззовні. Країна, у цьому випадку, переводилася на воєнний стан, а дія конституції — призупинялася. Кодом початку операції мало служити слово “Прометей”. План був відомий королю, кільком генералам, окремим представникам НАТО та американському послу.

Станом на 21 квітня 1967 року путчисти були готові захопити владу. Сам переворот здійснила невелика група порівняно молодих офіцерів, на чолі яких стояли полковники Георг Пападопулос, Ніколаос Макарезос та бригадний полковник Стилянос Патакос. Танкові підрозділи та відділки служби безпеки захопили головні урядові будівлі та комунікаційні вузли Афін. Головною метою путчистів було захоплення військового штабу, названого вслід за американським аналогом Пентагоном. Будівлю захопив підрозділ парашутистів. Після цього, звідси було передано пароль “Прометей” за яким військові частини перебрали під контроль решта державних установ, перекрили аеропорти та прикордонні переходи і запровадили воєнний стан. Одразу ж розпочалися арешти всіх потенційно небезпечних осіб, відповідно до підготованих раніше списків.

План міг бути втілений лише зі згоди короля Константина II та голови генштабу генерала Григоріуса Спандіакіса, жоден з котрих на ранніх етапах перевороту нічого не знав. Пападопулос просто скористався іменем короля, не повідомляючи того про путч, і переконав Спандіакіса приєднатися до заколотників. Патакос, який командував танковими підрозділами, легко взяв під контроль Афіни й, таким чином, захоплення влади відбулося без сутичок та кровопролиття. Константин підкорився обставинам. Втім, він би хотів бачити на чолі уряду цивільну особу й тому запропонував путчистам кандидатуру Константина Коліаса, перекonanого рояліста, вхожого до королівського двору. Погодившись з пропозицією короля, заколотники сформували уряд, прем'єром якого став Коліас, його заступником та міністром оборони — Спандіакіс, а міністром координування — Макарезос. Пападопулос, якому належала реальна влада, задовольнився постом міністра без портфеля.

Правління військових

Таким чином, як і в 1843, 1862, 1909 та 20-х роках, армія знову втрутилася у грецьку внутрішню політику. Нові військові лідери мали багато спільного. Всі вони походили з села і поза Грецією майже нічого не знали. Це були сини з бідних родин, для яких єдиним способом надати їм вищого суспільного статусу було послати їх до війська. Їхнє навчання у школах збіглося в часі з правлінням Метаксаса і вони пройнялися тогочасними ідеями. Пізніше всі вони боролися проти комуністів під час громадянської війни. Дехто з них належав до ультраправих організацій, як от Священного Союзу Грецьких

Офіцерів (IDEA). Подібно до членів військового уряду Метаксаса, вони наголошували на традиційних чеснотах: відданості, релігійності та національній самосвідомості; було оголошено, що переворот запобіг комуністичному заколоту.

Пояснення дій путчистів, а також жорстка критика колишнього конституційного режиму прозвучали у виступі Коліаса, виголошеному 21 квітня. Новий прем'єр перелічив злочини, які за його словами, було скоєно проти грецького народу:

“...безконечна та безсоромна торгівля між партіями, халатність у роботі більшої частини преси, нападки на всі владні інституції та їх поступове розкладання, дискредитація Парламенту, наклепи на роботу та параліч Державного апарату, повна нестача розуміння нагальних потреб нашої молоді, розтління студентства, моральний занепад, плутанина та різноманітні викривлення, таємна і відверта підривна діяльність і, врешті, постійне розмахування безвідповідальними лозунгами та безпринципна демагогія – все це знищило спокій в нашій країні, сприяло поширенню анархії і хаосу, сіяло ненависть і колотнечу, привело нас на грань національної катастрофи. Іншого способу порятунку, окрім втручання нашої Армії, просто не було”⁹.

Вслід за цими звинуваченнями, військове керівництво приступило до репресій, які традиційно асоціюються з подібними переворотами. Оголошений у квітні військовий стан продовжував діяти. Була призупинена дія окремих статей конституції, зокрема тих, які стосувалися надання громадянських свобод. Партії було розпушено, а страйки заборонено. Підраховано, що за ґрати тоді кинули близько 6,5 тисяч осіб; багато звільнених попереднім урядом знову потрапили до в'язниці. Політичних засуджених найчастіше засиляли в острівні табори, погані умови утримання в яких викликали міжнародне обурення. Поліції дозволили арештовувати без жодних попередніх звинувачень; затриманих можна було необмежений час утримувати під вартою без суду. Уряд запровадив сувору цензуру, яка забороняла будь-яку критику наявного політичного становища; було заборонено збиратися більше, як по 5 осіб. Ці заходи фактично виключали можливість розгорнути будь-яку опозиційну діяльність.

Втім, деяких труднощів режиму став завдавати сам король. Попри те, що він прийняв переворот, його взаємини з новими лідерами залишалися поганими. І знову ж кризу спричинило

⁹ Цит. в кн.: Kenneth Young, *The Greek Passion: A Study in People and Politics* (London: Dent, 1969), p. 341.

питання військового командування. Переворот здійснили офіцери невисоких рангів; багато їхніх керівників у ньому участі не брали і дій колишніх своїх підлеглих не підтримували. Новий уряд був зацікавлений звільнити або перевести в інші частини деяких представників генералітету, вхожих до королівського двору. Константин, добре розуміючи що йдеться про контроль над всією армією, коректно погодився на деякі, однак не всі, зміни і його позицію підтримав Спандіакіс. Водночас король почав готувати власний контр-переворот. Після деяких, повністю неадекватних ситуацій, приготувань, він та його сім'я 13 грудня виїхали до Кавали, звідки король закликав усю націю повстати на його підтримку. Більша частина армії була дислокована на півночі Греції, оскільки назрівав новий виток конфлікту з Туреччиною через Кіпр. Король очікував, що командири цих сил стануть на його бік, проте нічого подібного не сталося. Після 15 годин безплідного чекання, Константин II разом зі своєю сім'єю та Коліасом відбув у вигнання.

Поки король перебував за кордоном, країною мусив правити призначений замість нього регент. Цю посаду довірили генералу Георгу Зьотакісу, уряд знову було реорганізовано. Так само замінили чиновників, які підтримували короля, зокрема, Коліаса та Спандіакіса. Пападопулос сам призначив себе на пости прем'єра та міністра оборони. Попри все, жодних спроб знищити монархію не відбулося. Навпаки, уряд постійно підтримував зв'язки з королем, який перебував в Італії, та надсилав йому фінансування. Конституція, яку до того часу вже встигли виправити, заявляла про збереження інституту монархії. Як і слід було сподіватися, новий основний документ держави запевняв підтримку консервативному, авторитарному режиму. Парламент повинен був обиратися лише частково, решта його членів призначалися. Громадянські права були суворо обмеженими, а військовим надавали значні привілеї. На плебісциті, котрий відбувся у вересні 1968 року, нову конституцію підтримали 92% громадян. Не варто навіть наголошувати, що такий результат став можливим із застосуванням традиційних для авторитарних режимів заходів. Конституція вступила в дію з листопада того ж року, проте 7 її пунктів не були введені в дію — країна й надалі перебувала у військовому стані. У 1973-му, коли Пападопулос вирішив, що з монархією слід покінчити, було проведено ще один плебісцит із цілком передбачуваними результатами. Таким чином, Греція стала республікою; Пападопулоса було обрано її президентом терміном на 8 років.

Політична програма військового режиму, головним чином, ґрунтувалася на заборонах. Шкільні реформи Папандреу відмінили, багатьох службовців, учителів та юристів, у чий лояльності влада сумнівалася, звільнили з роботи. Звісно ж, перед тим провели відповідні зміни і в уряді. Преса та радіо навперебій пропагували важливість Революції 21 квітня 1967 року, як стали називати переворот. Подібно до спроб Метаксаса, військові лідери намагалися розвинути нову ідеологію, яка ґрунтувалася на примарних ідеях еліно-християнської цивілізації.

Попри те, що новий режим не наштовхнувся на серйозний опір, значної підтримки населення військовим здобути не вдалося. Лідери перевороту не мали значних зв'язків ні всередині країни, ні поза її межами. Вони так само не були частиною грецького політичного та інтелектуального істеблішменту, до якого, звісно ж, належали Папандреу та інші видатні політики того часу. В очах цих людей нові міністри виглядали грубими, тупими і неосвіченими. Змовники так і не спромоглися висунути зі свого середовища якогось популярного лідера; Пападопулос на цю роль аж ніяк не підходив. Окрім цього, новий режим одразу ж став мішенню критики з-за кордону, з боку як симпатиків поміркованості, так і комуністів. Найбільше критикували ущемлення громадянських свобод та погані умови утримання в'язнів; опоненти використовували увесь свій вплив, щоб дискредитувати уряд в Афінах, а той був набагато більш вразливий для подібних атак, ніж комуністичні режими, в чий країнах становище було ще гіршим.

Період військового правління характеризувався не лише загальним “полівінням” мислення греків, але й переоцінкою ними американського впливу. Значна частина населення була схильна звинувачувати в перевороті ЦРУ. Оскільки Пападопулос працював в аналогічній грецькій структурі й справді мав певні зв'язки серед агентури США, то подібна версія всім здавалася очевидною. Більше того, панувала упевненість, що американська влада в країні є настільки всеохопною, що жодних змін в Греції не може відбутися без попередньої згоди з Вашингтоном. Відповідно до одного з коментарів, “громадяни всіх верств суспільства вірили, що важливі події в їхній державі є наслідком прямого втручання, тиску чи хоча б, допуску американців. Оскільки між американськими та грецькими військовими віддавна існували взаємні зв'язки, участь перших у підготовці та проведенні путчу вважалася аксіоматичною”¹⁰.

¹⁰ Keith R. Legg, *Politics in Modern Greece* (Stanford: Stanford University Press, 1969), p. 229.

Зрозуміло, що нові військові лідери країни й справді шукали дружби з американською адміністрацією. Як войовничі антикомуністи вони очікували на особливе ставлення США і тому були спантеличені холодним ставленням американців до перевороту. Фактично, Сполучені Штати не намагалися допомогти жодній зі сторін. Їхні представники висловили протест проти повалення конституційного уряду і на деякий час Греції було припинено постачання важкої військової техніки, хоча, водночас, продовжували надходити партії стрілецької зброї, необхідної для підтримання громадського спокою і порядку. Втім, США надто мало в чому могли зарадити ситуації, оскільки масова економічна допомога, яка надходила в країну раніше, припинилася, цей важіль контролю та впливу більше не діяв. За президенства Ніксона взаємини між урядами обох держав дещо покращилися. Віце-президент Спіро Агнев відвідав своє родинне село у 1971 році і висловив кілька прихильних думок щодо діяльності режиму. Власне, після радянського вторгнення у Чехословаччину, Штатам і НАТО на цьому середземноморському плацдармі був потрібен стабільний уряд. Знову поширилися чутки про можливу радянську інтервенцію. Підтримка Сполученими Штатами Ізраїлю у 1967 та 1973 роках обумовила їхню подібну політику і щодо інших держав регіону. Цікаво, що ті грецькі політичні сили, які завше суворо критикували американське втручання, майже не виступили проти встановлення військового режиму.

Окрім репресій та загальної політики заборон, уряд військових зробив спроби допомогти найбіднішим верствам населення. На підтримку селян було скасовано їхні борги перед Сільськогосподарським Банком. Попри заборону страйків та закриття професійних спілок, платня робітникам дещо підвищилася. Від 1967 до 1973 року середньорічний прибуток громадянина зріс від 700 до 1200 доларів, хоча така зміна багато в чому сталася коштом інфляції, яка 1973 року становила 30% і була найвищою у Європі. Втім, попри намагання нового режиму стати народним, він захищав інтереси середнього класу та колишніх панівних верств. Надзвичайно завадили іміджу нового уряду деякі його заходи, які людям інтелігентним і в самій країні, і за кордоном видавалися просто смішними: скажімо, було видано закони, які регламентували довжину спідниць та волосся чи карали за розбите скло у тавернах. У намаганні повернути суспільство до неперехідних цінностей режим ініціював численні зміни в шкільних підручниках; наприклад у книжці з хімії зайшли так далеко, що

стверджували, ніби “... Бог створив лід на воді через своє співчуття до риб”¹¹.

Попри зростання невдоволення їхнім правлінням, військовий надалі продовжували контролювати країну, оскільки лідери опозиції ніяк не могли сформувавши проти них об’єднану коаліцію. Навіть комуністи поділилися на два ворожих табори, спільними в яких залишалось тільки бажання протистояти американському впливові та заклик вийти з НАТО. Центр, як завжди, складався з багатьох конкурентних одна одній сил. Праві поділялися на тих, хто вважав владу полковників найбільш прийнятним з-поміж усіх практичних рішень, і тих, котрі прагнули повернення інших лідерів, наприклад, Караманліса або Константина II. Проте жодна з традиційних партій не могла зважитися на повстання. Поштовх, який призвів до падіння режиму, надали студенти. В листопаді 1973 року група осіб забарикадувалася в приміщенні Афінського Політехнічного інституту, зібравши на вулиці довкола будівлі величезний натовп симпатиків. Намагаючись придушити виступ, штурмові армійські загони вбили щонайменше 34 та поранили кілька сотень учасників демонстрації. Цей інцидент призвів до розколу серед путчистів.

25 листопада стався новий переворот, внаслідок якого Пападопулоса арештували і змусили піти у відставку. Військові лідери знову заявляли, що вони рятують країну від хаосу. Черговий путч очолив командувач військовою поліцією генерал Димітрос Іоанідіс; ще один генерал став президентом, однак міністерські портфелі було роздано цивільним особам. Цей режим був ще більш консервативним, ніж його попередники: не було зроблено жодної спроби повернутися до конституційних форм правління. Через коротких 8 місяців при владі (з листопада 1973-го до липня 1974-го) цей уряд також зазнав краху через нову кризу на Кіпрі.

Питання Кіпру та падіння військового режиму

Поки на материковій Греції відбувалися згадані вище події, становище на Кіпрі знову почало загострюватися. Архієпископ Макаріос, як і раніше, підтримував ідею незалежності острова (звісно ж, під повним його контролем), намагаючись виправити взаємини між грецькою та турецькою громадами. Тепер йому протистояли прихильники возз’єднання з Грецією, які

¹¹ Holden, *Greece without Columns*, p. 267.

опиралися на серйозну військову підтримку. Упродовж правління Папандреу на Кіпр було відіслано досить багато вояків, так що на 1967 рік їх налічувалося 12 тис., хоча міжнародні угоди обмежували грецький контингент на острові 950 солдатами. До того ж командувачем Кіпріотської Національної Гвардії був переконаний прихильник *енозису* (возз'єднання) Гривас, який мав багато прихильників і серед озброєних підпільних бойовиків. Щоби протидіяти цим силам, Макаріос спробував посилити контрольовані ним поліцейські частини. Архієпископа підтримували ще й ліві сили, оскільки приєднання до Греції, де компартія перебувала поза законом, було їм вельми не вигідним. Острів, фактично, став сховком всіх втікачів від військового режиму.

Таким чином, на Кіпрі існувало три ворожі одне одному угруповання: Макаріоса та його прибічників; Гривас і його озброєні бойовики; і турецька громада, яка отримувала зброю від турецького уряду. У 1967 році контрольовані Гривасом банди разом з солдатами, які прибули з Греції, почали нападати на турецькі села. Величезна чисельна перевага бойовиків обернулася значними втратами серед турецького населення. Турецький уряд знову згуртувався, щоб допомогти своїм співвітчизникам-кіпріотам. У листопаді 1967 року міністром зовнішніх справ у Афінах став досвідчений політик Піпінеліс. Греція опинилася на межі війни зі своїм сусідом, що скидалося на справжнє самогубство, оскільки Туреччину населяло 34 млн., а її армія налічувала 390 тис. вояків, у той час як Греція мала 9 млн. населення і армію у 118 тис. вояків. В такій ситуації грецький уряд змушений був відступити. Він погодився зменшити чисельність свого гарнізону на Кіпрі до 950 солдатів та виплатити компенсації сім'ям загиблих кіпріотів-турків. Гриваса відкликали назад до Афін. США застерegli Анкару не розпочинати воєнних дій.

Втім, становище майже ні в чому не змінилося: взаємини між Нікосією та Афінами залишалися напруженими. У січні 1974 року Гривас помер, і його ховали як героя. Попри відступ 1967 року грецький уряд, як і раніше, прагнув анексії острова. У липні 1974 року, в результаті поспішного перевороту, уряд Макаріоса було повалено силами Кіпріотської Національної Гвардії та грецького окупаційного гарнізону. Замість Макаріоса новим президентом став Нікос Сампсон, терорист з ЕОКА, який мав недобру славу головоріза та убивці. Новий режим на Кіпрі визнавав лише грецький уряд. Греція опинилася в дипломатичній ізоляції, оскільки жодна інша держава не

виступала на підтримку такого насильства. До того ж греки діяли занадто швидко і не приготувалися належним чином до неминучої відповіді Туреччини.

Відповідно до угоди 1959 року, Туреччина мала повне право як держава-гарант негайно втрутитися у конфлікт. 20 липня частини турецької армії висадилися на острів, щоб захистити турецьке мирне населення. Грецький уряд відповів закликом до загальної мобілізації, що спричинило велике сум'яття. Попри 7 років військового правління, країна не була готова до війни. Армія не мала належної кількості зброї та спорядження. Визнаючи всю безнадійність становища, командири північного угруповання грецьких військ просто проігнорували наказ афінського керівництва. Вони відмовилися втрутитися у війну, оскільки передчували, що подібний крок може призвести до національної катастрофи. Стався черговий військовий переворот і нова група офіцерів змістила уряд Іоанідіса. Прийшовши до влади, вони закликали до відновлення конституційного уряду. Караманліса викликали з Парижа, де він все ще мешкав, щоб знаний політик спробував опанувати ситуацією.

ПОВЕРНЕННЯ КАРАМАНЛІСА

Прибувши 24 липня 1974 року до Афін, Караманліс одразу ж заявив, що конституційне правління буде відновлене, однак почав діяти дуже обережно. Врешті, до влади його повернула невелика група армійських офіцерів. По всій країні влада все ще належала військовим і саме від їхнього бажання співпрацювати залежала доля цивільного уряду. До того ж, проблема з Кіпром залишалася. Доки існувала ймовірність війни з Туреччиною, армію не можна було жодним чином деморалізувати чи ослаблювати. Тому спочатку в її лавах не відбувалося жодних чисток і жодних спроб притягнути до суду тих, хто співпрацював з режимом Пападопулоса.

Тим часом, становище на Кіпрі продовжувало погіршуватися. Незважаючи на тимчасове припинення вогню, про яке сторони домовилися 23 липня, лише за кілька тижнів, 14 серпня, турецька армія розпочала новий наступ. Тепер вона окупувала всю північну частину острова, тобто 38% його території – район, в якому було сконцентровано найбільше економічних ресурсів і де мешкало 200 тис. грецького населення. За наступних кілька днів цю територію залишило 170 тис. біженців. Попри те, що знову вдалося домовитися про припинення вогню, Туреччина захопила найбагатшу частину острова (див. карту 15).

Карта 15. Поділ Кіпру, 1974

Макаріоса поновили на посаді і він розпочав переговори. Втім, цього разу турки були у більш сприятливих умовах і не потребували поспішати з відповіддю.

Отже, вже у перші місяці свого нового прем'єрства Караманлісу довелося вирішувати найболючіші зовнішні та внутрішні проблеми країни. Проблеми з Кіпром спричинили серед грецьких громадян винятково сильне невдоволення політикою США. І знову ж більшість греків вважали, що Штати повинні були втрутитися і зупинити турецьке вторгнення, незважаючи на те, яку роль відіграв режим Іоанідіса у розпалюванні цього конфлікту. Хоча на час сутички США перестали постачати Туреччині зброю, турецька армія використовувала запаси з попередніх поставок, що й обурювало грецьку громадську думку. Щоби задовольнити маси, Караманліс оголосив про вихід Греції з НАТО і поставив питання про доцільність перебування американських військ на базах в Греції.

У внутрішній політиці Караманліс повернувся до конституції 1952 року та припинив дію військового стану. Всі, хто втратив свої посади за правління військових, повернулися на свої робочі місця; політичних в'язнів було звільнено. Певних заходів вжили і проти ініціаторів перевороту у 1967 році, хоча страт чи інших жорстких репресій не було. Трьох полковників ув'язнили на острові без суду, який мав відбутися аж після

нових виборів. Надалі вони та всі міністри їхніх урядів отримали довічне ув'язнення.

Прагнучи швидше створити стабільний уряд, Караманліс призначив вибори на листопад 1974 року, тобто всього за 4 місяці після відновлення конституційного правління; далі мав відбутися плебісцит про доцільність збереження монархії. По закінченні правління військових, політичне життя повернулося у звичне русло. Постав зовсім новий спектр політичних сил. З ультраправих партій залишився тільки Національно-Демократичний Союз, який підтримував ідею монархії і симпатизував консервативним формам правління. Серед поміркованих правих вивищувалася “Нова Демократія” — партія Караманліса, правонаступниця ЕРЕ. Центристський Союз зберіг свою назву; тепер ним керував Георг Маврос. На лівому крилі перебувала нова партія — сформований Андреасом Папандреу Панелінський Соціалістичний Рух (PASOK), який виступав за втілення соціалістичних ідеалів та дотримання нейтралітету. Ще далі вліво перебувала відтоді легалізована грецька компартія (ККЕ). У 1968 році вона розпалася на фракцію Зовнішніх Комуністів, що вимагали співпраці з Москвою, та Внутрішніх Комуністів, які схилилися до єврокомунізму і займали більш незалежну позицію. Після здобуття комуністами права боротися відкрито, ЕДА доволі швидко занепадала. На виборах партія Караманліса здобула 54% голосів та 219 місць у парламенті. Центристський Союз виборов 21% голосів, а відтак 60 місць. PASOK підтримали 14% населення, що принесло йому 13 депутатських мандатів. Решта лівих партій, які увійшли до Об'єднаної Лівої Коаліції, спромоглися отримати 8 парламентських місць, після того як їх підтримало 9% виборців. Національно-Демократичний Союз підтримало 1,1% виборців, а тому він жодного місця в парламенті не отримав. У грудні на плебісциті про доцільність збереження монархії 69% громадян проголосувало проти повернення короля. Таким чином, було вирішено одну з найбільш гострих проблем грецького політичного минулого: Греція залишилася республікою.

Після підтвердження своїх повноважень на всенародних виборах, Караманліс приступив до реформування уряду. У 1975 році було прийнято нову конституцію, яка надавала президентові республіки значні права. Він міг призначати і звільняти з посади міністрів, включно з прем'єром; розпускати парламент; накладати вето на законопроекти. Щоби відмінити його постанову потрібна була воля 3/5 парламенту. Президентом обрали Константина Цацоса, проте Караманліс на посту прем'єра

зберігав повний контроль над урядом. Греція так і не поновила свого членства в НАТО, проте її західну орієнтацію підтверджував намір якомога швидше вступити до Євросоюзу, навіть ще до настання офіційної дати вступу у 1984 році.

Упродовж наступних років Караманліс продовжував відігравати першочергову роль у грецькому політичному житті, хоча його позиції дещо й похитнулися. На виборах у листопаді 1977 року його "Нова Демократія" здобула лише 42% голосів і 172 з 300 місць у парламенті. Найбільш цікавим феноменом стало зростання популярності соціалістичного PASOK, який здобув 25% голосів та 93 парламентських мандати; Центристський Союз отримав, відповідно 12% та 15 місць. Компартія залишалася поділеною, а її промосковське крило здобуло 9% голосів та 11 мандатів. Решта місць поділили розрізнені партії лівого крила та центру. На президентських виборах, які відбулися в парламенті у травні 1980 року, 73-річний Караманліс здобув перемогу після трьох турів голосування. 93 делегати від PASOK не брали участі у виборах, оскільки прагнули домогтися дострокових виборів ще до встановленої дати, у листопаді 1981 року. Новий прем'єр-міністр Георг Раліс висловив переконання, що Греція й надалі йтиме на зближення з Європою та спробує покращити свої дещо прохолодні взаємини із Сполученими Штатами.

Зовнішня політика, зокрема питання статусу Кіпру, у вирішення якого були втягнуті НАТО і США, продовжувала викликати труднощі. Макаріос помер у серпні 1977 року, а його наступником на президентському посту став Спирос Киприану. Попри те, що переговори тривають як між грецьким і турецьким урядами, так і між відповідними національними громадами на острові; сторони поки що не знайшли прийнятної для всіх формули врегулювання. Втім, в інших питаннях Караманліс досяг певних успіхів. Взаємини з іншими балканськими державами залишалися добрими. У 1971 році було відновлено дипломатичні відносини з Албанією. Караманліс відвідав столиці балканських держав-сусідів і зініціював візити їхніх лідерів у Афіни. Однак, найбільшим його успіхом була ратифікація парламентом у червні 1979 року дострокового вступу Греції до Європейського Економічного Співтовариства. При цьому знову довелося зіткнутися з опозицією PASOK. Попри те, що делегати цієї партії разом з представниками промосковського крила компартії вийшли із залу, рішення прийняли 193 голосами, тобто більш ніж 3/5 парламенту, які необхідні були для ратифікації цього рішення. Формально

Греція стала 10 членом ЄЕС 1 січня 1981 року. Відносини із Заходом ще більш зміцніли після того, як у жовтні 1980 року країна знову приєдналася до структур НАТО.

АНДРЕАС ПАПАНДРЕУ: ВИБОРИ У ЖОВТНІ 1981 РОКУ

Упродовж другого терміну уряд “Нової Демократії” на чолі з прем’єром Ралісом, підтримуваним все ще дуже впливовим Караманлісом, зіштовхнувся з низкою доволі серйозних проблем. Економічні проблеми та всюдисуща проблема Кіпру розв’язані не були. До того ж, цей уряд, як і багато урядів до нього, невдовзі стали звинувачувати у корумпованості та поширенні фаворитизму. Ця критика одразу ж була використана Папандреу та його прихильниками з PASOK. Колись Папандреу закликав до жорстких дій у зовнішній політиці, а в питанні Кіпру дотримувався виразно націоналістичної позиції. Так само критично ставився він до присутності в Греції збройних сил США і вимагав негайної ліквідації американських військових баз на її території. Більше того, він виступав за вихід Греції з НАТО та ЄЕС. У внутрішній політиці PASOK орієнтувався на радикальні реформи, включно з націоналізацією окремих гілок грецької промисловості. Щоправда, перед самими виборами Папандреу таки виступив з менш суворою програмою, намагаючись привернути на свій бік голоси більш поміркованих виборців.

Вибори 18 жовтня 1981 року принесли PASOK 48,06% голосів виборців і 172 місця в парламенті, у той час як “Нова Демократія” здобула лише 35,8% та 115 депутатських мандатів. Дещо просунулася вгору і промосковська фракція комуністів, котрі здобули 10,9% голосів та 13 парламентських місць. Нове керівництво перебувало під сильним особистісним впливом Папандреу; президентом, звісно ж, залишився Караманліс. Як ми пам’ятаємо, конституція 1975 року наділила президента неабиякою владою, тож він міг тепер паралізувати ініціативи парламентської більшості. Упродовж перших місяців свого правління PASOK, звичайно ж, не зважувався на радикальні зміни в грецькій політиці. Попри колишні свої виступи Папандреу не намагався вивести державу з НАТО чи ЄЕС, не були закриті й американські військові бази. Відносини з Туреччиною залишалися напруженими. Тепер суперечки торкалися не лише статусу Кіпру, але й розмежування юрисдикцій у водах Егейського моря, зокрема водних територій довкола грецьких островів.

У внутрішній політиці сталося також не так багато змін. Втім, деяке реформування все ж відбулося: було легалізовано цивільний шлюб та ініційовано спроби покращити систему охорони здоров'я. Уряд також оголосив про свій намір зарадити бюрократизації управління і передати більше влади місцевим структурам. Незважаючи на рішучу настанову втілювати масштабні соціальні реформи, PASOK наштовхнувся на ряд труднощів, хоча б частково викликаних світовим економічним спадом. Висока інфляція та сповільнення економічного зростання унеможливили жадані PASOK соціальні зміни. Попри те, що туризм продовжував приносити країні величезні прибутки (у 1981 році країну відвідало 5,6 млн. туристів), інша опора грецької економіки — суднобудування — зіткнулося зі значними проблемами. Таким чином, незважаючи на свою рішучу перемогу на виборах, Папандреу вже на початку свого правління пересвідчився, що реальні обставини суттєво заважають його реформаторським планам.

ВИСНОВОК

Після 1945 року, як ми могли пересвідчитися, Греція набула найбільш розмаїтого історичного досвіду з-поміж усіх країн на Балканах. Попри відносну стабільність її економічної та соціальної систем, політичні зміни в житті цієї держави часом ставали драматичними. Після закінчення громадянської війни, у Греції до влади прийшли спочатку консервативні уряди Папагоса та Караманліса, а потім — центристський уряд Георга Папандреу; його правління було повалено внаслідок військових переворотів, очолених Пападопулосом та, пізніше, Іоанідісом. У 1974 році держава повернулася до попередньої системи і Караманліс відновив конституційне правління. У 1981 році на виборах переміг PASOK під проводом Андреаса Папандреу. Попри соціалістичне спрямування цієї партії, вона не була марксистською, як правлячі партії в сусідніх балканських країнах.

Упродовж всього повоєнного періоду Греція у своїй зовнішній політиці продовжувала орієнтуватися на Захід, хоча й пережила чимало суперечок зі своїми союзниками. Британія встановила контроль над грецькими територіями одразу ж після війни, однак у 1947-му була змушена передати наглядові функції США. Відтоді Греція стала форпостом НАТО на сході Середземномор'я. Цей союз, щоправда, дещо ослаб після кіпрської кризи 1974 року, коли грецький уряд не дочекався

сподіваної допомоги США. Розчарування в американській підтримці спонукало грецьких лідерів шукати тісніших зв'язків з країнами Західної Європи; Греція вступила до ЄЕС та почала налагоджувати відносини зі своїми балканськими сусідами. Головною проблемою зовнішньої політики продовжував залишатися Кіпр. Попри те, що Папандреу у своїй передвибірній програмі 1981 року закликав до виходу з НАТО та ЄЕС, жодних радикальних кроків після обрання він не зробив.

Хоча упродовж повоєнних років Греція й продовжувала залишатися державою з конституційним урядом — за винятком 7-річної військової диктатури — ця країна зазнала величезних змін. Подібно до своїх сусідів, Греція пережила демографічну революцію: після завершення громадянської війни розпочався масований наплив сільського населення у міста, трудова еміграція поза межі країни тривала до 1975 року, а потім змінилася на зворотній процес. Колишні мешканці сіл, відірвані від звичного їм середовища, змушені були пристосовуватися до нового життя у містах, однак це принесло їм, як і решті греків, комфорт і переваги сучасної цивілізації, набуті завдяки розвитку нових технологій та цілеспрямованого намагання урядів покращити економічний добробут країни. Соціально-економічні труднощі початку 80-х були спричинені погіршенням загальносвітової економічної ситуації, і Греція певною мірою переживала їх подібно до інших держав.

ВИСНОВОК

Наша оповідь, яка доводить історію балканських народів до початку 1980-х, простежує поступові зміни в їхній історії з кінця XVII століття. На той час більшість балканців перебували під юрисдикцією Османської імперії та сповідували православ'я; спільна віра та підданство Порті становили два основних чинники їхньої єдності. З іншого боку хорвати та словенці, які були католиками, а також православні румуни та серби перебували під владою імперії Габсбургів. Життя балканських народів, особливо якщо йдеться про селян, було доволі подібним. Найтісніші взаємини пов'язували їх з родинами та місцевими сільськими громадами; жили переважно з обробітку землі, скотарства та рибальства. Деякі з них ставали купцями чи ремісниками, а ще менша їх частина поступово вибилася вгору, щоб невдовзі сформувати політичне керівництво своїх націй. Ці люди були в більшості неписьменними і говорили різними діалектами кількох основних мов, хоча мали дуже подібні погляди на життя та на суспільство, до якого належали. Їхній світогляд формували церква та багатовікові місцеві традиції, які передавалися з покоління в покоління; за кілька століть на Балканах утворилися осілі та організовані спільноти, всі члени яких дотримувалися одних законів та правила поведінки. Оскільки на той час уряди країн навіть гадки не мали надавати населенню якогось соціального захисту, воно дуже залежало від громади та родини, які дозволяли спільно боротися за економічне виживання, доглядати старих, немічних, дітей та всіх інших, хто не міг зарадити собі у ті суворі часи. За нормальних умов місцева старшина разом із церквою вирішували більшість проблем села та підтримували порядок. Суперечки вирішували за законами церковного та звичаєвого права.

У XVIII столітті, зазнаючи зовнішніх та внутрішніх нападів, Османська імперія перетворилася на дуже нестабільну державу. Центральному уряду не стало снаги боротися з іноземними загарбниками та водночас утверджувати свою владу в провінціях імперії. Упродовж цього століття окремі османські землі переходять до рук Росії та держави Габсбургів. Пізніше, за часів Французької Революції та Наполеонівських воєн, за контроль над землями Порти з урядом у Стамбулі конкурували французький, британський, російський та габсбурзький уряди.

Ще погіршує становище поведінка місцевих вельмож — аянів — дехто з них дістає змогу перебирати певні райони імперії під свій контроль. Всі ці події дуже негативно позначилися на добробуті всього християнського населення Балкан. Перебуваючи між постійною загрозою зовнішнього вторгнення та все брутальнішим хаосом всередині самої країни, місцеві громади були змушені брати на себе все більшу відповідальність за життя своїх мешканців. Окремі землі імперії, скажімо, грецькі острови, Пелопонес та Чорногорія, фактично перейшли на самоуправління. Саме з таких суперечностей, як ми вже знаємо, визріла і сербська національна революція.

Водночас з такими подіями на Балканському півострові, у Західній та Центральній Європі поширювалися націоналістичні рухи. Оскільки ліберальні та націоналістичні доктрини можна було легко накласти на місцеві реалії, ці ідеології дуже швидко почали неабияк впливати на свідомість балканських політичних лідерів. Вслід за тенденціями європейського романтичного націоналізму, балканські інтелектуали також почали цікавитися власними національними мовами, історією та героїчними постатями минувшини. Подібно до інших тогочасних європейських рухів, балканські націоналісти з не меншими підставами апелювали до славного минулого своїх націй, закорінених у звитяжні часи існування античної Греції, Риму, Візантії, середньовічних Сербської та Болгарської імперій. Попри те, що національне відродження орієнтувалося на традиційні форми правління, балканські народи переймали і європейські інституції, найперше конституційну монархію та централізовану адміністративну систему тогочасних країн. Такий вибір, який фактично перекреслював звичні для балканців форми самоуправління, багато в чому був нав'язаний ззовні стараннями великих європейських держав.

Національно-визвольні рухи у всіх країнах Балкан ускладнювалися постійним втручанням європейських урядів. Центральне стратегічне розташування півострова, та й самої Османської імперії, перетворили ці землі на місце зіткнення імперіалістичних інтересів Британії, Франції, Росії, Габсбурзької монархії, а пізніше — ще й об'єднаної Італії та Німеччини. Попри те, що балканські лідери часто могли скористатися з цієї ситуації — незалежність країн на Балканах фактично була здобута внаслідок російсько-турецьких воєн — нові національні уряди змушені були погодитися на повсякчасне втручання великих європейських держав у свої внутрішні справи. Східне Питання й справді перетворило Балкани на “пороховий постріб

Європи”, проте відповідальність за це лежала й на урядах великих держав Європи, оскільки становище завжди зумовлювалося балансом сил між ними.

До завершення XIX століття, як ми пам'ятаємо, сформувалися незалежні або ж автономні Болгарська, Грецька, Румунська, Сербська та Чорногорська держави, а в Албанії розпочався активний національний рух. Так само загострилося національне питання і в державі Габсбургів, в якій почала зростати політична свідомість румунів, сербів, словенців, хорватів та інших народів монархії. Національна ідея ставала водночас і ґрунтом для політичної організації, і принципом формування конституційного представницького уряду. У новоутворених національних державах населення мало деякі переваги: воно повсюдно прагнуло виходу з-під османського контролю. Одначе, нова влада створювала і нові проблеми. Тепер колишнього імперського контролю більше не було, проте виникнення національних урядів призводило до обмеження влади місцевих громад, які найчастіше контролювала сільська старшина. Орієнтуючись на Захід і зокрема на французьку адміністративну систему, нові уряди схильні були концентрувати владу у своїх столицях, а провінціями керувати через чиновників, тому традиційні схеми зв'язків та ієрархій ламалися. Нова політична система, сповідуючи зовні ліберальні ідеали, насправді передавала владу в руки нечисленної групи осіб.

Формування національних урядів, на жаль, не вирішило проблем півострова, який у міжнародній політиці часто відігравав роль пішака. В багатьох випадках становище навіть погіршилося. Інтенсифікація імперіалістичних тенденцій у світовій політиці на межі століть знову змістила Балкани в центр світової дипломатії. Суперництво великих держав тепер накладалося на жорстокі національні конфлікти, які за часів Порти майже не впливали на поверхню. Найважче було визначити кордони молодих національних держав; і в Османській, і в Габсбурзькій імперіях населення значним чином перемішалось. А тому всі нові держави були більшою чи меншою мірою багатонаціональними; крім того, жоден з національних урядів не був вдоволений кордонами своєї країни і мав численні територіальні претензії до сусідів. З огляду на це уряди звертали непомірно велику увагу на зовнішню політику і витрачали великі кошти, щоб їхні армії були у бойовій готовності. Їм також доводилося увесь час шукати сильних союзників, які б підтримали їхні прагнення. Великі держави, зі свого боку, намагалися скористатися ситуацією і протегувати окремим країнам, які б діяли в їхніх інтересах. Пригноблені меншини та

непримиренні націоналісти, яким довелося жити на чужині, найкращими засобами для зміни свого становища все ще вважали терор та революційну боротьбу. Кульмінацією наростання агресивних настроїв стала Перша світова війна, яка зародилася саме на Балканах і спричинила повсюдно масштабні жертви та руйнування.

Повоєнні мирні врегулювання хоча й викликали значні образи та невдоволення, проте хоча б окреслили чіткі міждержавні кордони, котрі якийсь час залишалися відносно сталими. Таким чином, балканські держави нарешті виокремилися. Тим часом, не менш важливі питання внутрішнього устрою та економічного розвитку залишалися невирішеними. Хоча півострів був майже повністю аграрним, владу у своїх руках концентрував відносно невеликий відсоток громадян, чий світогляд часом надзвичайно відрізнявся від поглядів селянської більшості. До цієї групи входили найчастіше ті, хто мав змогу здобути університетську освіту й надалі опинявся на державній посаді, у війську, серед лікарів, юристів, учителів, бізнесменів, інших представників середнього класу. Наявні політичні партії боронили інтереси різних фракцій всередині цієї нечисельної групи. Зосередившись на втіленні власних амбіцій, тогочасні політики часто не зважали на те, що діється у сільській місцевості. Населення села сприймали як джерело податків та рекрутів до армії; натомість селяни майже нічого не отримували.

Незважаючи на власну сліпоту щодо окремих аспектів внутрішнього національного життя, балканські уряди постійно намагалися конкурувати з сусідами. Визнаючи відсталість своїх суспільств, вони прагнули радикальної їх зміни у майбутньому. Більшість хотіли би наслідувати розвинуті країни Західної Європи. Тому головними цілями стали модернізація та індустріалізація, які однак доволі швидко наштотувалися на серйозні перешкоди. Вище ми згадували найголовніші з них: брак капіталу, сировини та кваліфікованих фахівців. Проте ще важче було впоратися з революційними соціально-політичними змінами, які тягнуло за собою радикальне економічне оновлення. Досягти вдалося дуже небагато, а півострів уже знову готовий був зануритися у вир великої війни. Тим часом аграрні проблеми все більше загострювалися через зростання народжуваності та штучне обмеження зовнішньої еміграції. Особливо руйнівними для Балкан були наслідки Великої Депресії, яка спричинила колапс світового ринку зерна.

Короткий період між світовими війнами складав враження дивної інтерлюдії. Всі суперечності територіального поділу

Балкан проступили надзвичайно чітко. Боротьба тривала не лише між країнами, але й всередині них самих — національні протистояння загрожували захитати позиції центральних урядів. Найприкріші конфлікти трапилися у Югославії, а через проблему Македонії постійно лихоманило і болгарську політику. Не покращилися взаємини і з великими європейськими державами. Французька повоєнна система союзів продовжувала нагадувати про суперечливі мирні врегулювання та розпалювала образи тих націй, які вважали, що з ними вчинили несправедливо. Італійські а згодом і німецькі дипломати скористали з невдоволення угорців через відчуження Трансильванії, хорватської образи на домінування сербів в Югославії та болгарської певності у неправильному вирішенні македонського питання. Ці та інші історичні образи блокували будь-які спроби об'єднання балканських країн або їх спільної протидії втручання великих європейських держав у їхні справи.

Політичне становище на Балканах вкрай погіршилося, коли світову економіку вразила Велика Депресія. Заскочені все більшим числом соціально-економічних проблем, балканські держави, подібно до італійців та німців, відійшли від принципів парламентської демократії. В кожній з них до влади прийшли авторитарні режими, на чолі яких виступали монарх або армія. Головною метою всіх цих режимів стало підтримання порядку в країні та запобігання руйнуванню наявної соціальної структури. Встановлення роялістських диктатур стало реакцією на небезпеку: вони були покликані зберегти внутрішній *status quo* і захистити національні інтереси в час зростання напруженості у світі. Коли ж Європа поринула у нову війну, балканські уряди відчайдушно, хоча й безуспішно, намагалися вберегти свої землі від воєнних дій.

І знову зміни на півострові були спричинені збройним конфліктом між великими державами. Найбільше важила революція у повоєнній дипломатії. Після поразки Німеччини й Італії, а також після ослаблення Британії та Франції перші ролі у світовій дипломатії посіли СРСР та США. Жодна з цих держав у міжвоєнний період в балканські події не втручалася. Однак після війни обидві змогли не лише впливати на зміну форм правління на Балканах, але й зумовлювати прихід до влади того чи іншого політичного лідера. Спершу Британія, а потім США набули першочергового впливу на грецьку політику; СРСР одразу ж після війни мав особливі привілеї у багатьох країнах, однак вже після 1948 року міг напряму впливати на ситуацію лише у Болгарії, Румунії і до 1960 року в Албанії.

Після закінчення громадянської війни у Греції та стабілізації відносин між Югославією та Радянським Союзом, Балканський півострів перестав бути центром міжнародних конфліктів. Увага світових держав зосередилася на колишніх колоніальних територіях Африки та Азії і боротьбі за контроль над ними. У Європі найважливішими проблемами залишалися економічне об'єднання в межах обох політичних блоків, питання долі Німеччини та, якщо говорити про соціалістичні країни, радянська інтервенція в Угорщину та Чехословаччину. Попри те, що всі балканські держави активно брали участь у міжнародних відносинах, вони певним чином втратили свободу дій. Хоча багато давніх конфліктів між ними і тепер час від часу загострювалися, навряд чи який-небудь з цих урядів міг би оголосити війну своєму супротивнику без бодай мовчазної згоди великої держави, яка виступала його патроном. Навіть теоретично нейтральна Югославія повинна була повсякчас уважно стежити за діями обох наддержав. Більше того, на відміну від ситуації у ХІХ столітті, тепер балканські держави аж ніяк не змогли б втягнути своїх заступників у війну через якість локальні балканські інтереси. Ця зміна, поруч зі зміною стратегічного значення Балканського півострова, сталася через винайдення нових воєнних технологій. Малі балканські держави не мали ні фінансових, ні технічних можливостей, щоб розробити водневу бомбу або розгорнути ракетні системи. Вік балканського бійця-партизана, озброєного карабіном і гранатами й залежного від постачання провізії з місцевих сіл, вочевидь минув, хоча таке узагальнення й залишається під питанням.

Для балканських націй куди важливішими за зміни в міжнародній політиці стали радикальні трансформації їхніх внутрішньополітичних курсів. Завдяки їм життя пересічного мешканця Балкан змінилося так, як воно не змінювалося упродовж трьох останніх століть. Великі війни та революції минулого справді несли зі собою значні матеріальні збитки та жертви серед населення, траплялися переселення всередині самого півострова та масова еміграція за його межі. Однак всі ці зміни відносно мало вплинули на діючу соціальну структуру балканського життя. У сільськогосподарському суспільстві, як і раніше, найперше важили взаємини в родині та всередині сільської громади; ідеалом більшості мешканців сіл була власна ферма. Після національних революцій центральні уряди намагалися посилити свою владу на селі, проте традиційного способу життя селянина ці зміни не зачепили. До того ж революційні ідеології ХІХ століття поєднували лібералізм з

націоналізмом. Нові конституційні системи спрямовувалися на звільнення особистості і надання їй права самостійно обирати свою долю; тобто йшлося про свободу, а не про покращення соціальних умов. Ці ідеології не малювали глобальних перспектив на майбутнє і не вказували громадянину на його роль на всезагальному тлі. Натомість, соціалістичні системи своєю метою мали соціальний поступ та економічну модернізацію; тут і справді обмежували свободу індивіда, вказуючи кожному на його місце у загальному плані дій. Метою стала не свобода, а рівність. Відтак, і глобальна мета, і засоби її втілення почали конфліктувати з традиційними ідеалами патріархального життя на селі. Тобто, справжньою революцією на Балканах стало не захоплення влади комуністами, а спричинене ним повільне руйнування традиційного устрою життя, який до цього формувався століттями. Такі ж зміни, звісно, сталися і у Греції, де економічний розвиток призвів до радикальних змін на селі. Ці процеси, які все ще тривають, не так легко схарактеризувати; так само невідомо, якими будуть їхні наслідки.

Те що суспільство потребує радикальних змін, чудово розуміли на Балканах і до 1945 року. Монархічні уряди постійно, і в більшості випадків безуспішно, намагалися сприяти економічному розвитку своїх країн. Їхні зусилля паралізували як загальні обставини того часу, так і сама природа монаршої влади, а найбільше — неможливість насправді повністю змінити побут тогочасного життя. Їхні армії могли придушити виступи опозиції, але не могли, скажімо, забезпечити умови для швидшої індустріалізації. Тогочасні політики, попри всі зловживання своєю владою, не мали змоги мобілізувати великі маси народу і посилати сотні “добровольців” на виконання потрібних державі робіт — це можна було зробити хіба у воєнний час. Нові соціалістичні режими таких перешкод не знали. Перед ними маячив зразок Радянського Союзу. Підтримувані збройною силою цієї країни і маючи у своєму розпорядженні широкий спектр засобів примусу та пропаганди, керівники соціалістичних урядів могли складати будь-які плани, жодним чином не прислухаючись до громадської думки. В їхніх руках були важелі впливу, недоступні колишнім режимам: можна було негайно понизити планку життєвого рівня, якщо потрібні були кошти на нові фабрики, або ж прийняти закон, який забороняв будь-які прояви опозиційних настроїв.

Попри те, що найпотворніші вияви комуністичної системи були достатньо висвітлені на Заході, було б, мабуть, справедливо судити комуністів їх власною міркою. Національні уряди,

які вони повалили, виправдовували свою владу власною роллю у проголошенні державної незалежності та формуванні конституційних форм правління, які зі свого боку, хоча б в теорії, ґрунтувалися на концепції свободи особистості та якщо не соціально-економічній, то хоча б політичній рівності всіх громадян. Натомість, соціалістичні лідери найперше наголошували на необхідності економічної модернізації та встановлення соціальної рівності. Комуністи також спробували замінити християнський погляд на призначення людини марксистською доктриною, за якою життя кожного індивіда неминуче пов'язане з певною моделлю історичного розвитку. Якщо говорити про позитиви, то комуністичні уряди й справді зуміли принести певні матеріальні переваги громадянам, особливо у Югославії, де уряд найменше дотримувався букви доктрини. На відміну від своїх попередників, вони могли б вказати на значні досягнення у сфері соціального захисту, включно із запровадженням загальнонаціональних програм охорони здоров'я, доступною для всіх освітою, субсидуванням житла, платними відпустками та пенсіями для хворих і старих. В Албанії, Болгарії та Румунії також було повністю вирішено проблему безробіття. Там, де цими процесами добре керували, вони пом'якшували наслідки радикальних змін, котрі відбулися оскільки тепер соціальні програми були доступні всім тим, хто раніше був їх позбавлений. Плановики соціалістичних економік бодай спробували забезпечити сучасним житлом якомога більше громадян, їм також вдалося домогтися більшої доступності для населення таких бажаних товарів як радіоприймачі, телевізори чи навіть автомобілі.

Та попри видимі успіхи, комуністичні уряди наштотувалися на численні проблеми. Окремі з них є наслідками загально-економічної ситуації у світі, а інші залежать від специфіки самої соціалістичної системи чи питомо балканських умов. Подібно до інших країн, балканські нації в 70-х постраждали від стрибка цін на нафту та нафтопродукти; нестача відчувалася і щодо інших видів сировини, зокрема вугілля та заліза. Ту множину проблем, які постають у всіх індустріально розвинутих державах, було надзвичайно важко вирішити в межах відносно бідних балканських економік. В політичному житті чимраз більше виявляються недоліки однопартійної системи правління та регресивна роль бюрократизованого чиновництва. Ціною досягнутої в цих країнах політичної стабільності є значний соціальний та індивідуальний контроль держави за особистістю. Більше того, сучасні балканські уряди включно з

грецьким, подібно до їхніх попередників у балканській минувшині, надзвичайно залежали від лояльності підлеглих їм збройних сил, в якій завжди доводилося сумніватися.

Говорити про рівень розвитку сучасних суспільств надзвичайно важко; передбачати їхнє майбутнє майже неможливо. На долі Балкан, безперечно, ще довгий час позначатимуться таких три наслідки недавніх змін: трансформація економічних моделей, масові міграції населення та поява нових схем соціальних відносин. Традиційні зв'язки розірвано; і чи зможуть на їхньому місці утворитися нові, такі ж міцні, ми визнаємо хіба з часом. Так само цікаво буде спостерігати, чи зможуть уряди дотримати дані своїм народам обіцянки; адже одна із найбільших проблем комуністичних режимів — це надзвичайно високий рівень сподівань їхніх громадян. Соціалістична пропаганда пропонує утопічну візію майбутнього, в котрому повинна відбутися не лише радикальна зміна в людських взаєминах, але й таке значне зростання життєвого рівня населення, що на нього, вочевидь, забракне усіх ресурсів півострова. Всі програми компартій містять обіцянку, що громадяни соціалістичних суспільств, врешті, будуть жити не гірше, а то й краще, ніж мешканці капіталістичних країн. Оскільки Греція й справді рухається альтернативним шляхом, то у майбутньому ми зможемо дозволити собі хоча б приблизне порівняння. Тим часом, мешканці Балкан, як правило порівнюють себе не з сусідами, а з громадянами найбільш розвинутих європейських держав, скажімо, Франції чи Німеччини. Звісно, майбутнє балканських націй, вочевидь, в більшості визначатимуть зовнішні фактори, які перебувають поза межами їхнього впливу. Оскільки балканські народи є частиною тісної людської спільноти, їхня доля також залежатиме від зміни загальносвітових економічних умов та відносин між озброєними ядерними арсеналами наддержавами.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бібліографія другого тому балканської історії обмежена книжками англійською мовою, які можуть бути цікаві читачеві, якому потрібен більший обсяг інформації. Ми не намагалися включити всі найкращі книжки по балканській тематиці. Статті і праці на інших мовах не згадуються. І хоча акцент припадає на історію, заключні секції містять деякі нариси з сільського життя і звіти мандрівників, а на додаток — декілька оглядів балканської літератури. Для повнішої інформації стосовно досліджень у інших дисциплінах, читач може звертатися до Paul L. Horecky, ed., *Southeastern Europe: A Guide to Basic Publications* (Chicago: University of Chicago Press, 1969), та до бібліографічних есе у томах VIII and IX of *A History of East Central Europe* під редакцією Peter F. Sugar and Donald W. Treadgold, що цитуються далі. Погляди американських вчених на балканську тему можна знайти у Charles Jelavich, ed., *Language and Area Studies: East Central and Southeastern Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1969). Публікації, що з'явилися протягом десятиліття після завершення цієї книги розглянуті у часописі *Balkanistica* 4 (1977–1978), у числі, присвяченому даному питанню.

ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ БАЛКАН

Berend, Iván T., and György Ránki. *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York: Columbia University Press, 1974.

Djordjevic, Dimitrije, and Stephen Fischer-Galati. *The Balkan Revolutionary Tradition*. New York: Columbia University Press, 1981.

Hösch, Edgar. *The Balkans: A Short History from Greek Times to the Present Day*. Translated by Tania Alexander. New York: Crane, Russak, 1972.

Jelavich, Charles, and Barbara Jelavich. *The Balkans*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1965.

Jelavich, Charles, and Barbara Jelavich, eds. *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*. Reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1974.

Lampe, John R., and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.

Ristelhueber, René. *A History of the Balkan Peoples*. Edited and translated by Sherman David Spector. New York: Twayne, 1971.

Schevill, Ferdinand. *The History of the Balkan Peninsula*. New York: Harcourt, Brace & Co., 1933.

Seton-Watson, Robert W. *The Rise of Nationality in the Balkans*. London: Constable, 1917.

Stavrianos, L. S. *The Balkans, 1815–1914*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963.

The Balkans since 1453. New York: Rinehart, 1958.

Stoianovich, Traian. *A Study in Balkan Civilization*. New York: Knopf, 1967.
 Sugar, Peter F., and Ivo J. Lederer, eds. *Nationalism in Eastern Europe*.
 Seattle: University of Washington Press, 1969.

Sugar, Peter F., and Donald W. Treadgold, eds. *A History of East Central Europe*. Seattle: University of Washington Press. Vol. VIII, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, by Charles Jelavich and Barbara Jelavich, 1977; Vol. IX, *East Central Europe between the Two World Wars*, by Joseph Rothschild, 1974.

НАЦІОНАЛЬНА І ІМПЕРСЬКА ІСТОРИЯ

Балканські нації

АЛБАНЦІ

Frasheri, Kristo. *The History of Albania*. Tirana: n.p., 1964.

Logoreci, Anton. *The Albanians: Europe's Forgotten Survivors*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1977.

Marmullaku, Ramadan. *Albania and the Albanians*. Translated by Margot Milosavljević and Boško Milosavljević. London: Hurst, 1975.

Swire, Joseph. *Albania: The Rise of a Kingdom*. London: William & Norgate, 1929.

БОЛГАРИ

Kossev, D., H. Hristov, and D. Angelov. *A Short History of Bulgaria*. Sofia: Foreign Languages Press, 1963.

Macdermott, Mercia. *A History of Bulgaria, 1393–1885*. Alien & Unwin, 1962.

Michew, C. *The Bulgarians in the Past: Pages from the Bulgarian Cultural History*. Lausanne: Librairie Centrale des Nationalités, 1919.

ГРЕКИ

Campbell, John, and Philip Sherrard. *Modern Greece*. London: Benn, 1968.

Clogg, Richard. *A Short History of Modern Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Forster, Edward S. *A Short History of Modern Greece, 1821–1956*. London: Methuen, 1958.

Heurtley, W. A., H. C. Darby, C. W. Crawley, and C. M. Woodhouse. *A Short History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

Kousoulas, D. George. *Modern Greece: Profile of a Nation*. New York: Scribner, 1974.

Miller, William. *Greece*. New York: Scribner, 1928.

Sophocles, S. M. *A History of Greece*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1961.

Woodhouse, C. M. *The Story of Modern Greece*. London: Faber & Faber, 1968.

РУМУНИ

Chirot, Daniel. *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*. New York: Academic Press, 1976.

Giurescu, Dinu C. *Illustrated History of the Romanian People*. Bucharest: Editura Sport-Turism, 1981.

Oțetea, Andrei, ed. *The History of the Romanian People*. New York: Twayne, 1970.

Seton-Watson, Robert W. A. *History of the Rumanians from Roman Times to the Completion of Unity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1934.

СЕРБИ, ХОРВАТИ І СЛОВЕНЦИ

Auty, Phyllis. *Yugoslavia*. New York: Walker, 1965.

Clissold, Stephen, ed. *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966*. Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

Dedijer, Vladimir, Ivan Božić, Sima Ćirković, and Milorad Ekmečić. *History of Yugoslavia*. Translated by Kordija Kveder. New York: McGraw-Hill, 1974.

Gazi, Stephen. *A History of Croatia*. New York: Philosophical Library, 1973.

Temperley, H. W. V. *History of Serbia*. New York: Fertig, 1969.

Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955.

Османська імперія

Davison, Roderic H. *Turkey*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1968.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1961.

Miller, William. *The Ottoman Empire and Its Successor, 1801–1927*. Cambridge: Cambridge University Press, 1936.

Shaw, Stanford, J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1967, 1977.

Vucinich, Wayne S. *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*. Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1965.

Габсбурзька імперія

Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley: University of California Press, 1974.

The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918. 2 vols. New York: Columbia University Press, 1950.

Macartney, C. A. *The Habsburg Empire, 1790–1918*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1968.

May, Arthur J. *The Habsburg Monarchy, 1867–1914*. New York: Norton Library, 1968.

Tapié, Victor. *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. Translated by Stephen Hardman. New York: Praeger, 1971.

Taylor, A. J. P. *The Habsburg Monarchy, 1809–1918*. New York: Harper Torchbooks, 1948.

ОКРЕМІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРІОДУ ПЕРЕД
ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Економічний розвиток

Blaisdell, D. C. *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. New York: Columbia University Press, 1929.

Evans, Ifor L. *The Agrarian Revolution in Roumania*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press (Belknap Press), 1962.

Feis, Herbert. *Europe the World's Banker, 1870–1914*. New York: Norton, 1965.

Hočevar, Toussaint. *The Structure of the Slovenian Economy, 1843–1963*. New York: Studia Slovenica, 1965.

Sugar, Peter F. *Industrialization of Bosnia-Hercegovina, 1878–1918*. Seattle: University of Washington Press, 1963.

Загальні дослідження по дипломатії

Anastasoff, Christ. *The Tragic Peninsula: A History of the Macedonian Movement for Independence since 1878*. St. Louis: Blackwell & Wielandy, 1938.

Anderson, M. A. *The Eastern Question, 1774–1923*. New York: Macmillan, 1966.

Brailsford, H. N. *Macedonia: Its Races and Their Future*. London: Methuen, 1906.

Dedijer, Vladimir. *The Road to Sarajevo*. New York: Simon & Schuster, 1966.

Georgevitch, Tihomir R. *Macedonia*. London: Alien & Unwin, 1918.

Geshov, Ivan E. *The Balkan League*. Translated by Constantin C. Mincoff. London: Murray, 1915.

Helmreich, Ernst C. *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1938.

Jelavich, Barbara. *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. Reprint ed., Hamden, Conn.: Archon Books, 1975.

St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974. Bloomington: Indiana University Press, 1974.

Remak, Joachim. *Sarajevo: The Origins of a Political Murder*. New York: Criterion Press, 1959.

Rossos, Andrew. *Russia and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy, 1908–1914*. Toronto: University of Toronto Press, 1981.

Thaden, Edward C. *Russia and the Balkan Alliance of 1912*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1965.

Wilkinson, H. R. *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool: University Press of Liverpool, 1951.

Національний розвиток

АЛБАНЦІ

Great Britain, Office of the Admiralty, Naval Intelligence Division. *Albania: Basic Handbook*. 2 pts, 1943, 1944.

Skendi, Stavro. *The Albanian National Awakening, 1878–1912*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1967.

Stickney, Edith Pierpont. *Southern Albania or Northern Epirus in European International Affairs, 1912–1923*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1926.

БОЛГАРИ

Beaman, A. Hulme. *M. Stambuloff*. London: Bliss, Sands & Foster, 1895.

Hall, William W. *Puritans in the Balkans: The American Board Mission in Bulgaria, 1878–1918*. Sofia: Cultura Printing House, 1938.

ГРЕКИ

Augustinos, Gerasimos. *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897–1914*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1977.

Coulumbis, T. A., J. A. Petropoulos, and H. J. Psomiades. *Foreign Interference in Greek Politics: An Historical Perspective*. New York: Pella, 1976.

Dakin, Douglas. *The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1966.

The Unification of Greece, 1770–1923. London: Bonn, 1972.

Kaltchas, Nicholas S. *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*. New York: Columbia University Press, 1940.

Koumoulides, John T. A. *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821–1974*. London: Zeno, 1977.

Levandis, John A. *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821–1898*. New York: Columbia University Press, 1944.

Papacosma, S. Victor. *The Military in Greek Politics: The 1909 Coup d'état*. Kent, Ohio: Kent State University Press, 1977.

Vlastos, Doros. *Venizelos: Patriot, Statesman, Revolutionary*. London: Lund Humphries, 1942.

РУМУНИ

Constantinescu, Miron, et al., eds. *Unification of the Romanian National State: The Union of Transylvania with Old Romania*. Bucharest: Academy of the Socialist Republic of Romania, 1971.

Eidelberg, Philip Gabriel. *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie*. Leiden: Brill, 1974.

Jowitt, Kenneth, ed. *Social Change in Romania, 1860–1940*. Berkeley: Institute of International Studies, 1978.

СЕРБИ, ХОРВАТИ І СЛОВЕНЦІ

Djilas, Milovan. *Land without Justice*. New York: Harcourt, Brace & Co. 1958.

Petrovich, Michael Boro. *A History of Modern Serbia, 1804–1918*. 2 vols. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.

Rogel, Carole. *The Slovenes and Tugoslavism, 1890–1914*. Boulder, Colo.: East European quarterly, 1977.

Seton-Watson, Robert W. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable, 1911.

Vucinich, Wayne S. *Serbia between East and West: The Events of 1903–1908*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1954.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ

Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914*. Oxford: Oxford University Press (Clarendon Press), 1969.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964.

Ramsaur, Ernest E. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І МИРНІ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Adams, John C. *Flight in Winter*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1942.

Dallin, Alexander, ed. *Russian Diplomacy and Eastern Europe, 1914–1917*. New York: King's Crown Press, 1963.

Djordjevic, Dimitrije and Stephen Fischer-Galati, eds., *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*. Santa Barbara, Calif.: Clio Books, 1980.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914–1924*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1965.

Frucht, Richard C. *Dunărea Noastră; Romania, the Great Powers, and the Danube Question, 1914–1921*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1982.

Genov, Georgi P. *Bulgaria and the Treaty of Neuilly*. Sofia: Danov, 1935.

Helmreich, Paul C. *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*. Columbus: Ohio State University Press, 1974.

Howard, Harry N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913–1923*. New York: Fertig, 1966.

Lederer, Ivo J. *Yugoslavia at the Paris Conference: A Study in Frontier-Making*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1963.

Leon, George B. *Greece and the Great Powers, 1914–1917*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974.

Mamatey, Victor S. *The United States and East Central Europe, 1914–1981*. Princeton: Princeton University Press, 1957.

Pallis, Alexander A. *Greece's Anatolian Venture and After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor, 1915–1922*. London: Methuen, 1937.

Petsalis-Diomidis, N. *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1978.

Seton-Watson, Hugh, and Christopher Seton-Watson. *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Tears of Austria-Hungary*. Seattle: University of Washington Press, 1981.

Smith, C. Jay. *The Russian Struggle for Power, 1914–1917: A Study of Russian Foreign Policy during the First World War*. New York: Greenwood Press, 1969.

- Smith, Michael Llewellyn. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922*. London: Alien Lane, 1973.
- Spector, Sherman David. *Rumania at the Paris Peace Conference: A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Brătianu*. New York: Bookman Associates, 1962.
- Theodoulou, Christos. *Greece and the Entente, August 1, 1914–September 25, 1916*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1971.
- Živojinović, Dragan R. *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917–1919*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1972.

МІЖВОЄННИ РОКИ

- Bell, John D. *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977.
- Hoptner, J. B. *Yugoslavia in Crisis, 1934–1941*. New York: Columbia University Press, 1962.
- Macartney, C. A., and A. W. Palmer. *Independent Eastern Europe*. New York: St. Martin's Press, 1966.
- Maček, Vladko. *In the Struggle for Freedom*. Translated by Elizabeth Gazi and Stjepan Gazi. University Park: Pennsylvania State University Press, 1957.
- Mitrany, David. *The Land and the Peasant in Rumania: The War and Agrarian Reform, 1917–1921*. London: Oxford University Press, 1930.
- Nagy-Talavera, Nicholas M. *The Green Shirts and the Others*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1970.
- Pearson, Maurice. *Oil and the Roumanian State, 1895–1943*. Oxford: Oxford University Press (Clarendon Press), 1971.
- Pentzopoulos, Dimitri. *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*. Paris: Mouton, 1962.
- Pribichevich, Stoyan. *World without End: The Saga of Southeastern Europe*. New York: Reynal & Hitchcock, 1939.
- Ristić, Dragiša N. *Yugoslavia's Revolution of 1941*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1966.
- Roberts, Henry L. *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1951.
- Rogger, Hans, and Eugen Weber, ed. *The European Right: A Historical Profile*. Berkeley: University of California Press, 1966.
- Rothschild, Joseph. *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883–1936*. New York: Columbia University Press, 1959.
- Seton-Watson, Hugh. *Eastern Europe between the Wars, 1918–1941*. New York: Harper & Row, 1967.
- Sugar, Peter F., ed. *Native Fascism in the Successor States, 1918–1945*. Santa Barbara, Calif.: ABC-Clio, 1971.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Основні дослідження

- Barker, Elisabeth. *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics*. London: Royal Institute of International Affairs, 1950.

- Brzezinski, Zbigniew K. *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971.
- Burks, R. V. *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1961.
- Davis, Lynn Etheridge. *The Cold War Begins*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1974.
- Fejtő, François. *A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin*. Translated by Daniel Weissbort. New York: Praeger, 1971.
- Gati, Charles, ed. *The International Politics of Eastern Europe*. New York: Praeger, 1976.
- The Politics of Modernization in Eastern Europe: Testing the Soviet Model*. New York: Praeger, 1974.
- Gianaris, Nicholas V. *The Economies of the Balkan Countries*. New York: Praeger, 1982.
- Hewett, Edward A. *The Economies of Eastern Europe*. Lincoln, Neb.: Cliff's Notes, 1978.
- Hoffman, George W., ed. *Eastern Europe: Essays in Geographical Problems*. London: Methuen, 1971.
- Höhmnn, Hans-Hermann, Michael Kaser, and Karl C. Thalheim, eds. *The New Economic Systems of Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press, 1975.
- Ionescu, Ghita. *The Break-Up of the Soviet Empire in Eastern Europe*. Baltimore: Penguin Books, 1965.
- Kaser, Michael. *Comecon: Integration Problems of the Planned Economies*. London: Oxford University Press, 1967.
- King, Robert R. *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1973.
- Kostanick, Huey Louis, ed. *Population and Migration Trends in Eastern Europe*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1977.
- Lendvai, Paul. *Eagles in Cobwebs*. New York: Doubleday, Anchor Books, 1969.
- Maclean, Fitzroy. *Eastern Approaches*. London: Jonathan Cape, 1949.
- Mastny, Vojtech. *Russia's Road to the Cold War*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Mellor, Roy E. I. *Eastern Europe: A Geography of the COMECON Countries*. New York: Columbia University Press, 1975.
- Orlov, Dietrich. *The Nazis in the Balkans: A Case Study of Totalitarian Politics*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1968.
- Pounds, Norman J. G. *Eastern Europe*. Chicago: Aldine, 1969.
- Rakowska-Harmstone, Teresa, and Andrew Gyorgy, eds. *Communism in Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1979.
- Remington, Robin Alison. *The Warsaw Pact: Case Studies in Communist Conflict Resolution*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1971.
- Seton-Watson, Hugh. *The East European Revolution*. New York: Praeger, 1951.
- Shub, Anatole. *An Empire Loses Hope: The Return of Stalin's Ghost*. New York: Norton, 1970.
- Staar, Richard F. *Communist Regimes in Eastern Europe*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1977.

Triska, Jan F., and Paul M. Cocks. *Political Development in Eastern Europe*. New York: Praeger, 1977.

Wolff, Robert Lee. *The Balkans in Our Time*. New York: Norton, 1978.

Van Creveld, Martin L. *Hitler's Strategy, 1940-1941: The Balkan Clue*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

АЛБАНИЯ

Amery, Julian. *Sons of the Eagle: A Study in Guerilla War*. London: Macmillan, 1948.

Griffith, William E. *Albania and the Sim-Soviet Rift*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1963.

Hamm, Harry. *Albania: China's Beachhead in Europe*. Translated by Victor Anderson. New York: Praeger, 1963.

Pano, Nicholas C. *The People's Republic of Albania*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1968.

Prifti, Peter R. *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1978.

Thomas, John I. *Education for Communism: School and State in the People's Republic of Albania*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1969.

БОЛГАРИЯ

Brown, J. F. *Bulgaria under Communist Rule*. New York: Praeger, 1970.

Chary, Frederick B. *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1972.

Dellin, L. A. D. *Bulgaria*. New York: Praeger, 1957.

Miller, Marshall Lee. *Bulgaria during the Second World War*. Stanford, Calif: Stanford University Press, 1975.

Oren, Nissan. *Bulgarian Communism: The Road to Power, 1934-1944*. New York: Columbia University Press, 1971.

Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

ГРЕЦІЯ

Athenian [pseud.]. *Inside the Colonels' Greece*. Translated by Richard Clogg. New York: Norton, 1972.

Carey, Jane Perry Clark, and Andrew Galbraith Carey. *The Web of Modern Greek Politics*. New York: Columbia University Press, 1968.

Clogg, Richard, and George Yannopoulos, eds. *Greece under Military Rule*. London: Seeker & Warburg, 1972.

Coulombis, Theodore A. *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1966.

Holden, David. *Greece without Columns*. Philadelphia: Lippincott, 1972.

Iatrides, John O. *Revolt in Athens: The Greek Communist "Second Round" 1944, 1945*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1972.

Koumoulides, John T. A., ed. *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece*. London: Zeno, 1977.

Kousoulas, D. George. *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*. London: Oxford University Press, 1965.

Legg, Keith. *Politics in Modern Greece*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1969.

McNeill, William H. *The Metamorphosis of Greece since World War II*. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Stavrianos, L. S. *Greece: American Dilemma and Opportunity*. Chicago: Henry Regnery, 1952.

Tsoucalas, Constantine. *The Greek Tragedy*. Baltimore: Penguin Books, 1969.

Woodhouse, C. M. *Apple of Discord*. London: Hutchinson, 1948.

The Struggle for Greece, 1941–1949. London: Hart-Davis, MacGibbon, 1976.

Young, Kenneth. *The Greek Passion: A Study in People and Politics*. London: Dent, 1969.

Xydis, Stephen G. *Greece and the Great Powers, 1944–1947*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1963.

РУМУНІЯ

Braun, Aurel. *Romanian Foreign Policy since 1965*. New York: Praeger, 1978.

Fischer-Galati, Stephen. *The New Rumania: From People's Democracy to Socialist Republic*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1967.

The Socialist Republic of Rumania. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1969.

Floyd, David. *Rumania: Russia's Dissident Ally*. New York: Praeger, 1965.

Gafencu, Grigore. *Prelude to the Russian Campaign*. London: Frederick Muller, 1945.

Gilberg, Trond. *Modernization in Romania since World War II*. New York: Praeger, 1975.

Ionescu, Ghita. *Communism in Rumania, 1944–1962*. London: Oxford University Press, 1964.

Jowitt, Kenneth. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. Berkeley: University of California Press, 1971.

King, Robert R. *History of the Romanian Communist Party*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1980.

Montias, John Michael. *Economic Development in Communist Rumania*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1967.

Tsantis, Andreas C., and Roy Pepper. *Romania: The Industrialization of an Agrarian Economy under Socialist Planning*. Washington, D.C.: World Bank, 1979.

ЮГОСЛАВІЯ

Apostolski, Mihailo, and Haralampié Polenakovich. *The Socialist Republic of Macedonia*. Skopje: Macedonian Review Editions, 1974.

Armstrong, Hamilton Fish. *Tito and Goliath*. New York: Macmillan, 1951.

Auty, Phyllis. *Tito: A Biography*. London: Longman, 1970.

- Avakumovic, Ivan. *History of the Communist Part of Yugoslavia*. Aberdeen, Scotland: University Press of Aberdeen, 1964.
- Campbell, John C. *Tito's Separate Road: America and Yugoslavia in World Politics*. New York: Harper & Row, 1967.
- Deakin, F. W. D. *The Embattled Mountain*. London: Oxford University Press, 1971.
- Dedijer, Vladimir. *The Battle Stalin Lost: Memoirs of Yugoslavia, 1948–1953*. New York: Viking, 1971.
- Tito*. New York: Simon & Schuster, 1953.
- Denitch, Bogdan Denis. *The Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1976.
- Djilas, Milovan. *Conversations with Stalin*. Translated by Michael B. Petrovich. New York: Harcourt, Brace & World, 1962.
- The New Class: An Analysis of the Communist System*. New York: Praeger, 1957.
- Tito: The Story from Inside*. Translated by Vasilije Kojić and Richard Hayes. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980.
- Wartime*. Translated by Michael B. Petrovich. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
- Hoffman, George W., and Fred Warner Neal. *Yugoslavia and the New Communism*. New York: Twentieth Century Fund, 1962.
- Kofos, Evangelos. *Nationalism and Communism in Macedonia*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1964.
- Johnson, A. Ross. *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945–1953*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1972.
- Marković, Mihailo. *From Affluence to Praxis: Philosophy and Social Criticism*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1974.
- Mates, Leo. *Nonalignment: Theory and Current Policy*. Dobbs Ferry, N.Y.: Oceana Publications, 1972.
- Mićunović, Veljko. *Moscow Diary*. New York: Doubleday, 1980.
- Milazzo, Mateo J. *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975.
- Milenkovitch, Deborah D. *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1971.
- Palmer, Stephen E., and Robert R. King. *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*. Hamden, Conn.: Archon, 1971.
- Pavlowitch, Stevan K. *Yugoslavia*. New York: Praeger, 1971.
- Roberts, Walter R. *Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1973.
- Rubinstein, Alvin Z. *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment, 1943–1974*. Berkeley: University of California Press, 1977.
- Schrenk, Martin, Cyrus Ardalan, and Nawal A. El Tatawy. *Yugoslavia: Self-management Socialism and the Challenges of Development*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979.
- Sher, Gerson S. *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington: Indiana University Press, 1977.

Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York: Columbia University Press, 1968.

Singleton, Fred. *Twentieth Century Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 1976.

Stojanovic, Svetozar. *Between Ideals and Reality: A Critique of Socialism and Its Future*. Translated by Gerson S. Sher. New York: Oxford University Press, 1973.

Tomasevich, Jozo. *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1975.

Ulam, Adam. *Titoism and the Cominform*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1952.

Vucinich, Wayne S., ed. *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*. Berkeley: University of California Press, 1969.

Wilson, Duncan. *Tito's Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Zaninovich, M. George. *The Development of Socialist Yugoslavia*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1968.

Zukin, Sharon. *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

ПУТІВНИКИ І СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ БАЛКАН

Adamic, Louis. *My Native Land*. New York: Harper & Bros., 1943.

Campbell, John K. *Honour, Family, and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Oxford University Press (Clarendon Press), 1964.

Erlich, Vera St. *Family in Transition: A Study of 300 Yugoslav Villages*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966.

Friedl, Ernestine. *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1962.

Garnett, Lucy M. J. *Turkish Life in Town and Country*. New York: Putnam, 1904.

Graves, Sir Robert. *Storm Centres of the Near East*. London: Hutchinson, 1933.

Halpern, Joel M. *A Serbian Village*. New York: Columbia University Press, 1958.

Halpern, Joel M., and Barbara K. Halpern. *A Serbian Village in Historical Perspective*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972.

Lodge, Olive. *Peasant Life in Yugoslavia*. London: Seeley, Service, n.d.

Sanders, Irwin T. *Balkan Village*. Lexington: University of Kentucky Press, 1949.

Rainbow in the Rock: The People of Rural Greece. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961.

Trouton, Ruth. *Peasant Renaissance in Yugoslavia, 1900–1950*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952.

West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*. 2 vols. New York: Viking Press, 1941.

Winner, Irene. *A Slovenian Village: Zerovnica*. Providence, R.I.: Brown University Press, 1971.

ІСТОРІЯ БАЛКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Barac, Antun. *A History of Yugoslav Literature*. Translated by Peter Mijušković. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1973.

Dimaras, C. Th. *A History of Modern Greek Literature*. Translated by Mary P. Gianos. Albany: State University of New York Press, 1972.

Mann, Stuart. *Albanian Literature: An Outline of Prose, Poetry, and Drama*. London: Quaritch, 1955.

Moser, Charles A. *A History of Bulgarian Literature, 865–1944*. The Hague: Mouton, 1972.

Munteano, Basil. *Modern Romanian Literature*. Bucharest: Editura Cuvântul, 1943.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абдул Азиз, османський султан, 171
Абдул Гамід II, османський султан, 12, 16, 105-111
Абдул Меджид I, османський султан, 12, 106
Абдул Меджид II, халіф, 171
Авереску, Александру, 37, 156, 207
Австрія, 71-104, 158, 183, 189, 245, 252, 253, 254;
— *див. також* Австро-Угорщина, Габсбурзька монархія
Австро-Угорщина, 16, 39-40, 42-43, 46-47, 55, 71-104, 126, 133;
— *див. також* Австрія, Габсбурзька монархія, Угорщина
Автономістська партія (Далмація), 79
Агмет Ізет Паша, 166
Агнев, Спіро, 538
Аграрна партія (Югославія), 371
Аграрний союз (Болгарія) 28, 53-55, 153, 162, 177-178, 213, 214-218, 266, 325, 367-369, 428, 455
Адріанополь, 130, 163
Аймон, принц Савойський, герцог Сполето, *див.* Томіслав II
Акритський, Дігеніс, *див.* Гривас, Георг
Албанія, 227-235, 412-415;
— аграрна реформа, 230;
— Армія Національного Визволення, 344;
— відносини з Австро-Угорщиною, 133;
— централізоване планування та колективізація, 474-475;
— відносини з Китаєм, 477-479;
— Комекон, 476, 478;
— Комітет Визволення Албанії, 115;
— Комітет Порядку Албанії, 345;
— комуністична влада, 372-374, 379, 380, 415, 448, 472-480 (*див. також* Комуністична партія: в Албанії);
— CONARE, 235;
— конгрес в Лушньє, 228;
— культурний рух, 113-114;
— перший повоєнний конгрес після Першої світової війни, 228;
— відносини з Францією, 227, 229, 233, 234, 236;
— відносини з Німеччиною, 133;
— відносини з Великою Британією, 133, 227-229;
— відносини з Грецією, 227, 229, 234, 289-290;
— відносини з Габсбурзькою монархією, 227;
— незалежність, 130;
— індустріалізація, 474-475;
— Міжнародна Наглядова Комісія, 133;
— відносини з Італією, 133, 183, 184, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 276-278, 289-291, 343, 346;
— відносини з Японією, 229;
— відносини з Косово, 111, 133, 329, 337, 476;
— співпраця з Лігою Націй, 229;
— відносини з Македонією, 56, 119-122;
— відносини з Чорногорією, 51-52, 133, 227;
— мусульмани, 111;
— Національна Рада, 228-229;
— національний рух, 112-118, 132-136;
— кумівство урядових кіл, 474;
— нейтралітет за часів Першої балканської війни, 132;
— відносини з Османською імперією, 21, 112-118, 128;
— становище селян, 135-136;
— політична анархія, 136;
— політичні партії, 229, 230, 344-345, 346, 372-374, 428 (*див. також* під назвами окремих партій);
— повоєнний ревізіонізм після Першої світової війни, 182-184;
— стабільність після Другої світової війни, 473;
— тимчасовий уряд, 346;
— встановлення республіки, 231;
— рух опору, 343-345;
— повстання, 117, 118, 234;
— монархістська диктатура, 255;
— відносини з Росією, 133;
— відносини з Сербією, 133, 227, 228;
— становище сербського населення, 346;
— повоєнне врегулювання після Першої світової війни, 162;
— Друга світова війна, 272-281, 289, 290, 302, 311, 343-346;
— рух Молодих Турків, 115, 116;
— відносини з Югославією, 229, 231, 232, 233, 373, 390-391, 401, 412-415, 475, 479;

- *див. також* Балканські держави
- Албанська Ліга, 115
- Албанська мова, 111-115, 372
- Алі Келменді, 235
- Алі Паша з Яніни, 10
- Альба Юлія, 202, 210
- Анатолія, 156, 157, 163, 167, 168-172, 220-222
- Андраші, Дюла, 87
- Анев, Цвятко, 458
- Анкара, 169-171, 222
- Анкарійський договір (1930), 226
- Антикомінтернівський Пакт (1936), 252, 282, 292, 331
- Антифашистська Рада Національного Визволення (Албанія), 344
- Антифашистська Рада Національного Визволення Югославії, *див. AVNOJ* (Югославія)
- Антонеску, Йон, 287-288, 301, 314-320, 364
- Антонеску, Михайл, 317, 290
- Апіс, *див. Димітрієвіч, Драгутин*
- Арабська мова, 113, 117, 163
- Арабські землі, 165, 167, 168, 169
- Ардаган, 170
- Армія Національного та Соціального Визволення, *див. ЕККА* (Греція)
- Архігос* (поняття), 269
- Асоціація Румунської Літератури та Освіти Румунського Народу, *див. ASTRA*
- Аспіда, 531-533
- Ататюрк, *див. Кемал, Мустафа*
- Атлі, Клемент, 378
- Аусгляйх*, 14, 39, 71, 72, 77, 87, 88, 96, 99, 103, 186, 201, 260
- Афіни, 64
- Бабеш, Вінцентіу, 100
- Багрянов, Іван, 328, 367
- Бадогліу, П'єтро, 313
- Бакаріч, Володимир, 405
- Балі Комбьотар (Албанія), 344-346
- Балканська Антанта, 272, 273-275
- Балканські війни (1912, 1913), 118, 126-132
- Балканські держави:
 - сільське господарство та економічне становище, 21, 23-29, 176-177, 237, 275-276, 305-306;
 - союзні договори, 128;
 - авторитарні режими, 303, 553;
 - комуністичні уряди, 176-303, 419-454, 555-557 (*див. також* Комуністична партія);
 - корупція централізованих систем правління, 303-304;
 - європеїзація, 62-69;
 - іноземна конкуренція, 23-24, 29-30;
 - розвиток промисловості, 29-34;
 - масова еміграція, 24;
 - національні питання, 174-176, 307, 550-554;
 - османське та габсбурзьке панування, 8-9, 14, 27, 549-551;
 - становище селян, 23-24, 28, 66-67, 237-244, 304-306, 554;
 - політична влада, 551-553;
 - населення, 23;
 - повоєнні проблеми після Першої світової війни, 173-184;
 - повоєнна політика після Другої світової війни, 554-556;
 - залізниці, 31-32;
 - визнання Радянського Союзу, 178;
 - відносини з СРСР, 293-294;
 - оподаткування, 27;
 - територіальні суперечки, 270, 307;
 - *див. також* під назвами окремих країн
- “Балканський П'ємонт”, 143
- Балтійські держави, поділ відповідно до нацистсько-радянського договору, 282
- бан* (поняття), 82
- Банаціу, 366
- бановіна* (поняття), 256
- Бар, 51
- Баранья, 329
- Бариціу, Георг, 100, 101
- Барту, Луї, 258
- Батум (Батумі), 170
- Бачка, 329
- Бенін, Ернест, 379
- Берат, 113
- Берія, Л. Д. 442
- Берлін, 444-445
- Берлінський договір (1878), 15, 37, 38, 49, 81, 396
- Берлінський Конгрес, *див. Берлінський договір* (1878)
- Берхтольд, граф Леопольд фон, 132, 147
- Бесарабія:
 - як Демократична Молдавська Республіка, 204;
 - національні конфлікти, 174;
 - поділ відповідно до нацистсько-радянського договору, 282;
 - становище селян, 203;

- населення, 203;
- Б. як потенційне джерело суперечностей, 462, 470;
- тимчасовий уряд, 203;
- відносини з Румунією, 155, 156, 203, 315, 318, 381;
- відносини з Радянським Союзом, 37, 38, 81, 203, 286, 381, 467
- Бетман-Гольвег, Теобальд фон, 148-149
- Белград, 32, 42, 64, 65, 66, 142, 147, 148, 405
- Белішова, Кірі, 415, 473
- Беломор'є, 322
- Бігач, 340
- Біла Рука, 187
- Білий Інтернаціонал, 216
- Білий Орел, 259
- Бісмарк, Отто фон, 39
- Бітоля, 112, 115, 116, 118, 120, 123
- Благоєв, Димітур, 178, 460
- Блум, Леон, 253
- Бляйбург, 341, 376
- Богемія, 74, 75
- Богемські коронні землі, 75
- Боднараш, Еміль, 361, 366
- Божилів, Добрі, 325, 367
- Болгарія, 52-56, 212-220, 264-266, 320-329;
 - Б. і Адріанополь, 130;
 - сільське господарство та економічне планування під час комуністичного правління, 456-459;
 - визнання США, 370;
 - середньорічний прибуток, 236, 240;
 - комуністичне правління, 366-370, 379, 381, 416, 454-462 (*див. також* Комуністична партія: в Болгарії);
 - Б. і Добруджа, 153, 174, 286, 296, 323, 325, 381, 384;
 - освітні реформи, 215-216;
 - відносини з Антантою, 275;
 - зовнішня політика під час правління Аграрної партії, 216;
 - відносини з Німеччиною, 295-297;
 - політика Великого Стрибка, 457;
 - відносини з Грецією, 56, 58, 61, 128-129, 130, 217-218, 226;
 - збідніння населення упродовж Першої світової війни, 166;
 - незалежність, 55;
 - становище євреїв, 324, 460;
 - Кремківський металургійний комбінат, 459;
 - трудова повинність, 216;
 - землеволодіння, 24-26, 215;
 - відносини з Македонією, 55, 119-123, 153, 321-323, 326, 329, 342-343, 459-460;
 - національний рух, 14;
 - воєнний переворот 1923 р., 218;
 - заколот 1923 р., 218-219;
 - воєнний переворот 1934 р., 264-265;
 - Помаранчева Гвардія, 214, 218;
 - відносини з Османською імперією, 21, 55, 128-130, 165;
 - пакти та договори, 273, 274, 275, 298-299, 401;
 - селянська проблема, 53-54;
 - відсоткові угоди, 359;
 - політичні партії, 28, 52-55, 153, 162, 177-178, 212-220, 266, 296, 325-329, 342-343, 366-370, 399-400, 428, 455 (*див. також* під назвами окремих партій);
 - населення, 23, 29;
 - міграційний обмін з Грецією, 175-176;
 - Радомирове повстання, 214;
 - залізниці, 52-53;
 - Б. як ревізійоністська держава, 183, 246, 297;
 - монархічна диктатура, 220, 254, 264-266;
 - Друга балканська війна, 130;
 - відносини з Сербією, 37, 42, 44, 128;
 - соціалістичний рух, 178;
 - відносини з СРСР, 39, 41, 52, 246, 294, 328, 462;
 - взяті державні позики перед 1914 р., 33;
 - оподаткування наприкінці ХІХ ст., 27;
 - фракійське питання, 153, 154, 331-323, 325;
 - Сан-Стефанівський договір, 41;
 - союз із Східною Румелією, 44, 108;
 - Перша світова війна, 153-154, 157-158, 176;
 - Друга світова війна, 276, 295-297, 320-324, 327-328;
 - відносини з Югославією, 216-217, 301-302, 390-392, 399-400;
 - *див. також* Балканські держави Болгарський Аграрний Національний Союз, 54
- Боне, Жорж, 253
- Борис ІІІ, король Болгарії:
 - сходження на престол, 162, 213;

- авторитарний режим, 220, 254, 265-266;
- Болгарія по смерті Б., 329;
- смерть Б., 324;
- відносини з Македонією, 398-399;
- одруження, 184;
- військовий переворот 1923 р., 218;
- позиція під час Другої світової війни, 296-299, 323-324
- Боснія, 21, 40, 49, 55, 104;
- *див. також* Боснія-Герцеговина
- Боснія-Герцеговина, 34, 80-86, 157, 185, 372, 500;
- *див. також* Боснія, Герцеговина
- Бояна, ріка, 49
- Брацяну, Вінтила, 211
- Брацяну, Йон, 35
- Брацяну, Йон, К.: смерть, 211;
- Паризька мирна конференція, 159, 161, 201;
- Б. на посту прем'єр-міністра, 207, 208;
- позиція під час Першої світової війни, 154, 155, 156
- Брацяну, Константин, 318, 320, 363
- Брежнев, Леонід, 443, 444, 447, 453, 502
- Брежневська доктрина, 448, 471
- “Бреслау”, 151, 165
- Брест-Литовський договір (1918), 156
- Брусиловський прорив, 155
- Будапешт, 71
- Будва, 49
- Буковина:
- відносини з Австрією, 71;
- населення, 80;
- відносини з Румунією, 37, 155, 159, 174, 315, 318, 319, 381, 467, 470;
- відокремлення від Галичини, 80;
- відносини з Радянським Союзом, 286, 381, 462, 467, 470
- Булганін, Н. А., 442
- Бухарест, 38, 39, 40, 64, 65, 66, 156, 318
- Бухарестський договір (1913), 131
- Бухарестський договір (1918), 156, 204
- Бучлау, 127
- В'єтнам, 444, 445, 449
- Вайда-Воєвод, Александру, 207
- Вардар, ріка, 119
- Вардарська Македонія, 393, 396, 400, 401
- Варкизький договір (1945), 355, 384, 385
- Варна, 31, 65
- Вафіадіс, Маркос, 386, 390-391, 401
- Велика Депресія, 235-237
- Велика Ідея, 220, 222
- Великобританія:
- відносини з Албанією, 132-133, 227-228, 229
- Перша Балканська війна, 132;
- відносини з Грецією, 274, 279, 290, 347-356, 381-383;
- відносини з Османською імперією, 107, 108, 109;
- відносини з Польщею, 279;
- відносини з Румунією, 40, 279, 286, 364, 365;
- морська могутність, 139;
- Троїста Антанта, 126, 139;
- Друга світова війна, 278-279, 356-360
- Великого Стрибка стратегія, 447, 457
- Велчев, Даміан, 264, 265, 328, 369
- Венеція-Джулія, 394
- Венеція, 81
- Веніцелос, Елефтеріос, 59, 266, 267, 268;
- та змови 1933 р., 266;
- взаємини з Константином I, 154, 156, 157, 220-221;
- діяльність в ролі прем'єра, 223, 224, 225, 226-227, 268;
- реформування, 61-62
- Веніцелос, Софокліс, 268, 353, 383, 510, 511, 512, 516, 524, 529
- Верлачі, Шефкет, 229, 230, 231, 278, 343
- Версальський договір, 249, 251, 253, 257, 315;
- *див. також* Паризька мирна конференція, Перша світова війна: повоєнні врегулювання
- Верховний комітет, Верховники, 124
- Вишинський, Андрій, 364
- Віденська Ухвала (1940), 287, 315
- Відень, 71, 74
- Військова Ліга (Болгарія), 218
- Військова Ліга (Греція), 61-62
- Віктор Емануель III, король Італії, 51, 128, 277, 278, 323
- Вільсон, Вудро, 302
- Вільгельм II, 135, 148, 156
- Вільгельм, принц Відський, 135-136
- Вірменія, 156-170
- Вірпазар, 51
- Віс, 340
- Вішоюну, Константин, 319

- Вітчизняний Фронт (Болгарія), 328, 329, 366-369, 399, 428
- Владіміреску, Тудор, 11, 36
- Вльоре, 113, 132, 133, 136, 152, 153, 162, 227, 233
- Внутрішня Македонська Револуційна Організація, *див.* IMRO (Македонія)
- Воднік, Валентин, 77
- Воеводина, 157, 174, 185, 300, 372, 500
- Волохи, 119
- Волощина, 11, 38
- *див. також* Румунія
- Вольтер, 420
- Врангель, генерал, 231
- Враньє, 41-42
- Всі за Батьківщину, *див.* Залізна Гвардія (Румунія)
- Вудгаус, К. М., 350, 375
- Вукмановіч-Темпо, Светозар, 343, 345
- Габсбургська імперія:
- відносини з Албанією, 227;
 - відносини з балканськими народностями, 103, 144;
 - відносини з Боснією-Герцеговиною, 34, 80-86;
 - реформа та реорганізація, 103;
 - питання Далмації, 49;
 - розпад на національні компоненти, 156-157;
 - іноземні впливи на балканські народності, 147;
 - питання Герцеговини, 49, 55;
 - відносини з Італією, 147-149;
 - становище євреїв, 38;
 - питання Чорногорії, 49, 49, 50, 52;
 - національні питання, 12-13;
 - адміністративний устрій, 13-14;
 - “Свиняча війна” (1906-11), 47, 63;
 - відносини з Росією, 126-127, 148-149;
 - питання Сербії, 26, 42-43, 46-47;
 - класовий статус, 175;
 - три уряди Г.І., 71;
 - *див. також* Австрія, Австро-Угорщина, Угорщина
- Галиція (Галичина), 74, 80, 150
- Ган Й. Г. фон, 113
- Гаруфаліас, Петер, 531-532
- Гасбю, Кадрі, 474
- Гатегану, Еміль, 365
- Гебранг, Андрій, 407
- Гегель, Георг В., 421
- Георгіу-Деж, Георг, 362, 363, 364, 366, 407, 464, 465, 466, 468
- Герцеговина, 21, 40, 42, 47, 48, 49, 52, 55, 105;
- *див. також* Боснія-Герцеговина
- Гіросима (Хіросима), 379
- Гітлер, Адольф:
- прихід до влади, 249-250;
 - відносини з Болгарією, 298, 324;
 - відносини з Хорватією, 331;
 - відносини з Великою Британією, 293, 295, 296;
 - відносини з Грецією, 291, 295-296, 298;
 - “Майн кампф”, 250-251;
 - Мюнхенська угода, 254;
 - відносини з Мусоліні, 254, 277-278, 280, 284, 289, 290, 332;
 - приготування до війни, 276, 279;
 - відносини з Румунією, 288, 315;
 - відносини з СРСР, 293, 294, 295, 358, 379;
 - відносини з Югославією, 300
- Гонатас, Стилянос, 223, 352, 383
- Греки-слов'янофони, 122
- Греція, 56-62, 220-227, 266-271, 507-547;
- державна система після Другої світової війни, 346-349;
 - відносини з Албанією, 227, 229, 234, 289-290;
 - союз з Сербією, 131;
 - американське втручання, 388-389, 507-516, 521, 538-539;
 - Анатолія, 220, 221, 222;
 - анатолійські біженці, 225;
 - справа “Аспіди”, 531-533;
 - виступ проти Мустафи Кемалю, 170, 222;
 - середньорічний прибуток громадянина (1925-30), 240;
 - британська підтримка, 274, 279, 290, 347-356, 381-383;
 - відносини з Болгарією, 56, 58, 61, 128-129, 130, 217-218, 226;
 - громадянська війна (1946-9), 352, 381-392;
 - коаліційний уряд, 224;
 - конституція 1844 р., 12;
 - урядова корупція, 58, 60;
 - Демократична Армія Греції, 386, 391;
 - демографічна революція, 507, 528, 547;
 - еміграція, 60-61;
 - фінансові проблеми, 56, 225-226;
 - загальний страйк 1936 р., 268;
 - правління Георга Папандреу, 526-533;
 - Грецький Уряд Національної Єдності, 354;

- партизанська боротьба, 350-351;
- відносини з Італією, 226, 274, 289-291;
- правління Караманліса, 515-520, 522-523, 541-546;
- перерозподіл землі, 27;
- відносини з Македонією, 55, 119-122;
- правління Метаксаса, 274;
- військова диктатура, 226-227, 533-541;
- Угода Національних Загонів, 351;
- Національна Гвардія, 383;
- національний рух, 11, 12;
- Національна Молодіжна Організація, 269;
- відносини з НАТО, 512, 514, 516, 518-520, 524, 528, 531, 533, 538, 539, 542, 544-547;
- повстання 1935 р., 267;
- міське населення ХІХ ст., 30;
- відносини з Османською імперією, 33, 59-60, 107, 126-127, 128-129;
- становище селян, 24;
- політичні партії, 57, 62, 221-227, 266-268, 347, 349-356, 375, 381-389, 391-392, 510-518, 523-533, 535, 541-546 (*див. також* за назвами окремих партій);
- обміни населенням з Болгарією та Туреччиною, 175, 222;
- політика після громадянської війни, 510-511;
- економічне становище після Другої світової війни, 513-514;
- надоволення в армії перед Першою світовою війною, 61;
- Тимчасовий Демократичний Уряд, 390;
- Режим Четвертого Серпня, 268;
- Г. як республіка, 224-225, 536;
- Г. як ревізійністська держава, 183;
- державні позики, 33, 56-57;
- Г. і Фракія, 56, 156, 162, 167, 169-170, 172, 263;
- участь у договорах, 130, 223, 227, 409;
- участь у Першій світовій війні, 153-158;
- участь у Другій світовій війні, 274-275, 279, 289-292, 295, 297, 311, 346-356;
- відносини з з Югославією, 226;
- *див. також* Балканська Антанга, Балканські країни, Балканські війни Грецька "Єдність", 511
- Гривас, Георг, 517, 518, 531, 540
- Гуа, Гуофень, 503
- Гунарис, Димітріос, 223
- Галац, 468
- Галіполі, 151-152, 154, 157
- Гафенку, Григор, 285
- "Гебен", 151, 165
- Геок Тепе, 109
- Георг, грецький принц, 59-61
- Георг I, король Греції, 57
- Георг II, король Греції, 223, 267, 268, 347, 351, 355, 385-386, 389
- Георреску, Теогарі, 363, 364, 366, 464-465
- Георгієв, Кімон, 264, 265, 266, 328, 369
- Гігурту, Йон, 286
- Гірокастьор, 113, 227
- Гічев, Димитур, 325, 328, 367
- Глез-Горштенау, Едмунд фон, 333
- Гога, Октавіан, 263
- Гомулка, Владислав, 410-411, 445
- Горгопотамос, 350
- Гориція, 76, 152, 153
- Гошняк, Ран, 482
- Градиска, 76, 152-153
- Грей, Едвард, 133
- Гривіцький страйк, 362, 464
- Гроза, Петер, 362, 363, 364, 364, 365
- Грол, Мілан, 370, 371
- Груїч, Єфрем, 41
- Д'Анунціо, Габриель, 183
- Дабчевіч-Кучар, Савка, 495, 496
- Давідовіч, Любомир, 191, 199, 200
- Даладьє, Едуард, 254
- Далмація, 79-80;
- відносини з Хорватією, 90, 91, 92, 332-334;
- відносини з Габсбургами, 49, 71, 79-79, 81
- відносини з Італією, 79, 152, 329, 331, 332, 334;
- національності, 104;
- політичні партії, 79, 81 (*див. також* за назвами окремих партій);
- населення, 78-79
- Дамаскінос, архієпископ Греції, 347, 355
- Дарданели, 151, 157, 166;
- *див. також* Протоки
- Двадцять-одна теза, 247-248
- Двоїста Монархія, *див.* Австро-Угорщина
- Двоїстий Союз, 74

- де Голь, Шарль, 511
 Деак, Ференц, 87
 Дедегач, 131, 217
 Делігіаніс, Теодорос, 57-58, 59
 Делчев, Готсе, 125
 Дельвіна, Сулейман, 228, 230
 Демертзис, Константин, 267, 268
 Демократична Згода (Болгарія), 218, 219
 Демократична Молдавська Республіка, 204
 Демократична партія (Болгарія), 324
 Демократична партія (Сербія), 191
 Демократичний Союз (Греція), 516
 Демократичний Фронт (Албанія), 372, 373, 428
 Департамент Захисту Населення, *див.* OZNA
 Державна Служба Безпеки, *див.* UDVA
 Державні Планові Комітети, 431
 Джемаль, 163
 Джеферсон, Томас, 420
 Джилас, Мілован, 376, 402, 405, 407, 442, 481, 482, 486-487
джихад (поняття), 166
 Джована, принцеса Савойська, 184
 Дзодзе, Кочі, 373, 414, 415, 476
 Димітрієвіч, Драгутин, 145, 146, 147, 187
 Димітров, Г., М., 325, 367
 Димітров, Георгій, 368, 369, 405, 411, 412, 454, 460
 Динаричні Альпи, 79
 Доброджану-Геря, Константин, 69
 Добруджа:
 — відносини з Болгарією, 153, 174, 286, 296, 323, 325, 381, 384;
 — відносини з Румунією, 37, 131, 155-156, 286, 287, 296, 381
 Договір при Монтре (1936), 172
 Договір при Рапало (1920), 183
 Додеканезькі острови, 112, 130, 153, 156, 170, 226, 381, 516
 Дойчич, Ст'єпан, 144
 Доктрина Трумена, 388, 409
 Домобранці, 333, 341
 Дон Хуан Карлос, король Іспанії, 525
 Доронжскі, Стефан, 504
 Драгуміс, Йон, 68
 Дрвар, 340
 Друга Балканська війна, *див.* Балканські війни
 Друга світова війна, 272-302, 311-376;
 — *див. також* Гітлер, Адольф; Мусоліні, Беніто; Сталін, Йосиф; і за назвами окремих країн
- Душан, Стефан, 143
 Дюреш, 130, 136, 227, 228, 234
- Еверт, полковник, 347
 Егейська Македонія, 384, 388, 393, 396, 398, 401
 Еден, Антоній, 355, 358, 359
 Ельбасан, 117
 Ельзас-Лотарингія, 246
 Емінеску, Михайл, 68, 262
 Енвер Паша, 151, 163, 164, 165
 Енгельс Фрідріх, 247, 421
єнозис (возз'єднання), 59
 Епір, 21, 56, 58, 106, 156
 Еренталь, Алоїз фон, 127, 148
 Ерцурум, 168
 Етнікі Етаїрія, 59
 Ефіопія, 252
- Європейське Економічне Співтовариство *див.* ЄЕС
 Європейський Спільний Ринок, 449
 Євтич, Боголюб, 258
 Єгипет, 108, 164, 165, 352, 353
 ЄЕС, 520, 545, 547
- Жераїч, Богдан, 146
 Живков, Тодор, 455, 456, 458, 461
- "За міцний мир, за народну демократію"*, 401
 Загреб, 79, 185, 398
 Задар, 79, 93, 183
задруга (поняття), 242
 Займіс, Олександр, 224
 Закон про Державну Безпеку, 193, 199
 Закон про Національності 1868 р. (Угорщина), 88, 97
 Залізна Гвардія (Румунія), 255, 261, 263-264, 286, 288, 303, 318, 362
 Залізна Завіса, 408
 Залізне кільце, 74
 Захариадіс, Нікос, 349, 384, 386, 390, 391
 Західна Німеччина, 452-453
 Займов, Володимир, 326
 "Збор", 259
 "Звено" (Болгарія), 264-265, 328, 366, 368-369
 Зека, Гаксі Мула, 115
 Зелений Інтернаціонал, 216
 Зелінський, 261
 Зервас, Наполеон, 349, 352, 383
 Зобрас, Н. К., 61
 Зовнішня Організація (Македонія), 124

- Зог, король Албанії, 230-235, 255, 277, 291, 344, 345, 346, 473
 Зогу, Агмед Бей, *див.* Зог, король Албанії
 Зорка, черногорська принцеса, 45
 Зуйовіч, Сретен, 407
 Зьотакіс, Георг, 536
- Ізвольський, Олександр, 127, 148
 Ізмаїл Кемаль Влора, 117, 132, 133
 Ізмір, 163, 167, 168, 169, 171
 Ілїрійський рух, 93, 104
 ілїрійці, 113
 Імброс, 163
 Інкулец, Йон, 203
 Інформаційне Бюро Комуністичних партій, *див.* Комінформ
 Іоанідіс, Димітрос, 539, 541, 542, 546
 Ірина, принцеса Греції, 525
 Ісмет Іньоню, *див.* Ісмет Паша
 Ісмет Паша, 169, 172, 275
 Іспанія, 253
 Істрія, 76, 78, 152, 153, 183, 393-394
 Італійська мова, 113, 233
 Італія:
 — відносини з Албанією, 133, 183, 184, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 276-278, 289-291, 343, 346;
 — союзи І. після Першої світової війни, 183-184;
 — питання Далмації, 79, 152, 329, 331, 332, 334;
 — вплив капітуляції І. на балканські держави, 313-314;
 — відносини з Грецією, 226, 274, 289-291;
 — відносини з Габсбурзькою імперією, 147-149;
 — відносини з Черногорією, 52, 329-331;
 — відносини з Османською імперією, 112, 118, 128, 130;
 — участь у пактах та договорах, 183, 184, 274, 280, 292-299, 331;
 — визнання турецьких націоналістів, 170;
 — І. як ревізійністська країна, 184, 246;
 — участь у Римо-Берлінській Осі, 252, 253;
 — Троїстий Союз, 16, 126, 139;
 — *див. також* Мусоліні, Беніто; Перша світова війна; Друга світова війна
- Йовановіч, Арсо, 407
 Йовановіч, Слободан, 334
 Йорга, Ніколае, 288
- Кавала, 131
 Кавказ, 165
 Кадар, Янош, 446
 Каїр, 313
 Калай, Бенджамін, 82, 83, 84, 85, 92
 Каламеган, 65
 Калінеску, Арманд, 264
 Канелопоулос, Панагіотис, 383, 511, 533
 капітуляції, 166, 170, 171, 302
 Капо, Віто, 474
 Капо, Гисні, 474
 Каравелов, Петко, 53
 Караджорджі, Петровіч, 10
 Караджорджієвіч, Олександр, 10
 Карлорджеввіч, Петер, 44, 45, 46, 51, 127
 Караманліс, Константин, 511, 515-516, 519-527, 531, 541-546
 Карделж, Едвард, 402, 405, 407, 481, 482, 504
 Каринтія, 76-77, 393-394
 Карл II, король Румунії, 210, 212, 261, 263-264, 287
 Карл, Габсбурзький імператор, 182, 189
 Карл, принц та король Румунії, 11, 34-35, 154, 155, 156
 Карловіцький договір (1699), 8
 Карніола, 76
 Карп, Петер, 35
 Карпатські регіони, 156
 Карс, 170
 Касертська угода, 354
 Кастро, Фідель, 443
Катаревуса, 527
 Каше, Зигфрід, 333
 Кемаль, Мустафа, 166, 168, 169, 170, 171, 221, 222, 275
 Кенеді, Джон Ф., 523
 Кирилиця, 94, 113
 Кирило, князь Болгарії, 325, 367
 Китай, 441, 444-450, 457, 467, 470, 476-479, 490, 503, 506
 Кишинів, 203-204
 Кідрич, Борис, 402, 480, 481, 482
 Косеїванов, Георг, 273
 Кіпр, 156, 510, 516-520, 523-524, 528, 529, 531, 536, 539-542, 544, 545, 547
 кисмет (поняття), 138
 Клерикальна партія (Словенія), 77-78
 Клісура, Алі, 344
кмет (поняття), 83
кодру (поняття), 261
 Кодряну, Корнеліу Желя, 261-262, 264
 Когелнічану, Михаїл, 35
 Коларов, Василь, 405, 411-412

- Коляс, Константин, 534, 535, 536
 Колішевські, Лазар, 342, 504
 Колубара, ріка, 150
 Комекон, 408, 417, 446, 449-454, 466-469, 476, 478, 487, 488, 503
 Комінтерн, 180, 247, 303;
 — відносини з Албанією, 235;
 — відносини з Болгарією, 219, 296, 326, 454;
 — відносини з Грецією, 349;
 — відносини з Румунією, 207;
 — відносини з Югославією, 199, 336, 396, 398, 401
 Комінформ, 410, 407, 408, 415, 484
 Комітет Єдності та Прогресу, *див.*
 Молоді Турки (Османська імперія)
комуністичний (поняття), 179
 Комуністи Внутрішньої фракції (Греції), 543
 Комуністи Зовнішньої фракції (Греція), 543, 545
 Комуністична пратія:
 — в Албанії, 344;
 — в Болгарії, 177, 213-214, 219-220, 267, 295-297, 325-328, 342, 344, 366-370;
 — у Хорватії, 193-194;
 — Перший Інтернаціонал, 247;
 — у Німеччині, 249-252;
 — в Греції, 224, 267, 268, 346, 347, 348, 349, 375, 383, 384, 386, 387, 388, 391, 510, 543, 544, 545;
 — в Румунії, 206-208, 320, 361-364;
 — Другий Інтернаціонал, 247;
 — Третій Інтернаціонал, *див.* Комінтерн;
 — в Югославії, 335-342, 372, 398-399
 Комуністичний інтернаціонал, *див.*
 Комінтерн
 Кондиліс, Георг, 224, 267, 268
 Конді, Піро, 474
кондукатор (поняття), 288
 Конрад фон Гоцендорф, Франц, 147
 Консервативна партія (Болгарія), 52
 Консервативна партія (Румунія), 34, 35, 39, 206
 Консервативна партія (Сербія), 43, 44
 Констанца, 31
 Константин I, принц та король Греції, 59, 154, 156, 157, 220, 221, 223
 Константин II, король Греції, 529, 532, 534, 536, 539
 Константинеску, Мирон, 465
 Константинополь, 32, 40, 52, 56, 58, 64, 107-108, 166-171
 Корея, 444
 Коризис, Олександр, 291, 301, 346
 Коринфський канал, 57
 Королівство Сербів, Хорватів та Словенців, 158, 161, 162, 190, 256;
 — *див. також* Югославія
 Корошеч, Антон, 186, 187, 189, 190, 192, 196, 197, 200, 257
 Корфу, 154, 161, 184, 185, 186, 187
 Корфу, Декларація 1917 року, 188
 Корчьо, 114, 115, 227
 Косигін, Олексій, 443, 447
 Косово:
 — битва (1389), 146, 194, 299;
 — зміна статусу, 476;
 — повстання 1910 р., 117;
 — К. як частина Албанської національної держави, 112, 133, 329, 337, 342, 476;
 — відносини з Сербією, 41;
 — відносини з Югославією, 174, 342, 343, 344, 342, 346, 372, 395, 476
 Костов, Трайчо, 405, 411, 412, 457
 Кота, Кочо, 234
 Кошут, Лайош, 87
 Кошут, Ференц, 87
 Крагуєвац, 337
 Крестінтерн, 199
 Крістя, Мірон, 264
 Крит, 56-61, 130, 165, 301
 Кришана, 159
 Крлежа, Мирослав, 495
 Круджа, Мустафа, 343
 Куба, 443-444
 Куза Александру, румунський політик, 263
 Куза, Александр, князь Румунії, 11, 25
 Культурна Революція, 447
 Кун, Бела, 159, 178, 207
 Кунев, 369
 Купі, Абас, 344, 346
 Кипріяну, Спирос, 544
 Курди, 167-168
 Курдистан, 169
 Курський наступ, 313
 Кучук, Фазиль, 519
 Ламбракіс, Григоріос, 526, 531
 Латинська мова, 94, 116-118
 Легіон Архангела Михаїла, *див.*
 Залізна Гвардія (Румунія)
 Ленін, Володимир Ілліч, 248, 249, 421, 423, 439, 440
 Лескошек, Франц, 482
 Литвинов, Максим, 249, 281
 Ліберальна партія (Болгарія), 52-53

- Ліберальна партія (Греція), 59, 221, 224, 226, 266-268, 383, 510-513
- Ліберальна партія (Румунія), 32, 34, 35, 206-211, 318, 361-366
- Ліберальна партія (Словенія), 77, 78
- Ліберальна партія (Угорщина), 87, 88
- Ліга Культурної Єдності, 101
- Ліга Націй, 182, 184, 216, 225, 226, 229, 248, 249, 252
- Ліга у Призрені (Призренська Ліга), 112, 113, 114
- Лім, 41
- Ліман фон Сандерс, Отто, 164-166
- Лінгарт, Антон, 77
- Ліпер, сер Р., 382
- Ллойд, Джордж, Дейвід, 221
- Логотетопулос, І., 347
- Лозанський договір (1923), 172, 223, 517
- Лок, Джон, 420
- Ломбардія, 81
- Лондонський договір (1913), 130
- Лондонський договір (1915), 130, 153, 159, 161, 162
- Луїза Пармська, 323
- Лука, Василе, 361, 363, 364, 366, 411, 464-465
- Луков, Христо, 324
- Лупеску, Магда, 210, 212
- Лупу, Ніколае, 206
- Лушньє, 228, 230
- Льотич, Дімітрійє, 259, 330, 341
- Люблянська декларація (1912), 78
- Люблянський прорив, 358
- Ляпчев, Андрій, 219
- Мавроміхаліс, Стилянос, 526
- Маврос, Георг, 543
- Мадгеару, Віргіль, 288
- мадяризація, 87, 88, 90, 97, 98, 102
- Мажино Лінія, 253, 254
- Мазураніч, Іван, 82, 90
- Майореску, Титу, 35, 68
- Макарезос, Ніколаос, 534
- Макаріос, архієпископ Кіпру, 517, 518, 519, 527, 528, 531, 539, 540, 542, 544
- Маквіг, Лінкольн, 388
- “македонський”, 121
- Македонія, 118-126, 396-401;
- відносини з Албанією, 56, 119-122;
- відносини з Болгарією, 55, 119-123, 153, 321-323, 326, 329, 342-343, 459-460;
- М. як причина суперечок між балканськими державами, 396-387;
- культурна пропаганда, 123;
- Товариство Кирила і Мефодія, 123;
- депортація грецького населення, 322;
- очікування зовнішнього втручання, 125, 126;
- відносини з Грецією, 55, 119-122;
- землеволодіння, 119;
- воєнізовані загони, 123;
- мусульманське населення, 118, 120;
- національний розподіл населення, 120, 123;
- відносини з Османською імперією, 21, 108, 165;
- поділ М. згідно Бухарестського договору (1913), 130;
- політичні партії, 124-125, 257, 265, (див. також за назвами окремих партій);
- населення, 119, 120, 322;
- рух опору, 338-339;
- повстання, 124, 125, 322;
- відносини з Румунією, 56, 119, 120;
- відносини з Сербією, 55, 120-125;
- Товариство Святого Сави, 124;
- М. як “Південна Сербія”, 197;
- стратегічне розташування, 119;
- відносини з Югославією, 342, 343, 372
- Македонська мова, 372, 400
- Маклін, Фіцрой, 356, 375
- Мала Антанта, 182, 251, 253, 254, 257, 270, 272, 273
- Маленков, Г. М., 442, 456, 457
- Малінов, Александр, 213, 219
- Маніу, Юліу, 202, 211-212, 261, 318-320, 363, 366, 380
- Маноїлеску, Михаїл, 286
- Маньчжурія, 252
- Мао Цзедун, 416, 441, 447, 470, 477, 479
- Маргіломан, Олександр, 35, 156, 204, 207
- Мариця, ріка, 171
- Марі, принцеса Единбурзька, 34
- Маркезиніс, Спирос, 511, 513
- Марковіч, Светозар, 68
- Маркс, Карл, 247, 421, 422
- Марксизм, 421-425
- Маршал, Джордж, К., 417
- Маршала План, 389, 408, 417, 430, 449, 514
- Масарик, Томаш Г., 92
- Масина, Драга, 46
- Маурер, Йон Георг, 466, 469
- Махмуд II, османський султан, 12, 106
- Мачек, Владко, 199, 201, 257, 258, 260;
- відносини з керівництвом Осі, 299, 300, 332-334;
- вибори 1938 р., 260;

- створення незалежної Хорватії, 332-334;
- переворот 1941 р., 300
- Мегмед V, османський султан, 111
- Мегмед VI Вагідєдін, османський султан, 167, 171
- Мендерес, Аднан, 519
- Мерв, 109
- Меркурея, 100
- Метаксас, Іоаніс, 267, 299, 346, 534, 537;
 - відносини з Болгарією, 275;
 - встановлення диктатури, 255, 267-268, 349;
 - опір нападу Італії, 290;
 - територіальні плани, 274-275
- Меткович, 80
- Микола II, російський цар, 125, 154
- Миколай, принц та король Чорногорії, 45, 154, 162, 187, 190, 331;
 - правління, 47-52
- Мифтю, Манул, 474
- Михайл, король Румунії, 210-211, 287, 319-320, 364, 365, 366
- Михайлов, Іван, 219, 265
- Мігалаче, Йон, 206-207, 366
- Міжнародне Аграрне Бюро, 216
- Міжнародна Фінансова Комісія, 60
- Мюрштер, 125
- Міл, Джон Стюарт, 421
- Мінцев, Нікола, 499
- Міронеску, Георг, 261
- Міхайлович, Дража, 335, 337, 339, 340, 341, 347, 481
- Міхов, Нікола, 324, 325, 367
- Міятович, Чедоміл, 42
- Молдавія, 11, 36, 38, 470;
 - *див. також* Румунія
- Молдавська мова, 470
- Молоді Турки, рух (Османська імперія), 110-111, 167
- Молотов, В'ячеслав М., 281, 293, 359, 405, 442, 457
- Моравія, 75
- московіти* (Румунія), 361
- Мугоша, Душан, 344
- Мукай, 345, 346
- Муравйов, Коста, 328, 367
- Мусоліні, Беніто, 255, 257, 313;
 - прихід до влади, 183-184;
 - анексія Албанії, 277-278;
 - напад на Ефіопію, 252;
 - балканська політика М., 272-273;
 - відносини з Хорватією, 331-332;
 - роль М. у Другій світовій війні, 280, 284;
 - взаємини з Гітлером, 254, 277-278, 280, 284, 289, 290, 332;
 - підписання Мюнхенської угоди, 254
- Мушанов, Нікола, 219, 328, 367
- Мюнхенська угода, 254, 259, 272-273, 279, 281
- Нагасакі, 379
- Нагодба 1868 р., 89, 93, 94, 95
- Надь, Імре, 446
- Народна Одбрана, 145
- Народна партія (Албанія), 229, 230
- Народна партія (Румунія), 207
- Народна партія (Словенія), 186, 192
- Народний Блок (Болгарія), 219
- Народна партія (Греція), 223, 226, 266-267, 383, 386, 510, 511, 513
- Насер, Джамал Абдель, 488
- Нацистсько-Радянський Пакт (1939), 281-285, 295-296, 326, 349, 357
- Націонал-Соціалістична партія (Німеччина), 249-251
- Національна Народна Визвольна Армія, *див.* ELAS (Греція)
- Національна Народна партія (Румунія), 366
- Національна партія (Болгарія), 52
- Національна партія (Далмація), 79
- Національна партія (Румунія), 318
- Національна партія (Сербія), 79
- Національна партія (Трансильванія), 100-102, 202
- Національна партія (Хорватія), 91, 94, 104
- Національна партія (Югославія), 257
- Національна Прогресистська Спілка, *див.* ЕРЕК (Греція)
- Національна Рада Словенців, Хорватів та Сербів, 162, 189
- Національна Радикальна партія (Словенія), 78
- Національна Радикальна Спілка, *див.* ЕРЕ (Греція)
- Національна Республіканська Грецька Ліга, *див.* EDES (Греція)
- Національна Селянська коаліція (Румунія), 207
- Національна Селянська партія (Румунія), 211, 212, 216, 263, 362-366
- Національний Альянс (Болгарія), 218
- Національний Банк та Товариство Економічного Розвитку Албанії, 232
- Національний Клуб (Чорногорія), 51
- Національний Пакт (Туреччина), 169

- Національний Фронт (Албанія), 344-346
 Національно-визвольний комітет,
див. CONARE (Албанія)
 Національно-визвольний рух, *див.*
 LNC (Албанія)
 Національно-Демократичний Союз
 (Греція), 543
 Національно-Демократичний Фронт,
див. FND (Румунія)
 Національно-Ліберальна партія (Гре-
 ція), 383
 Національно-Політична спілка (Гре-
 ція), 383
 Національно-Християнська партія
 (Румунія), 263
 Недич, Мілан, 330, 337, 339, 341
 Незалежна партія (Сербія), 189
 Незалежна радикальна партія (Сер-
 бія), 46
 Нейський договір (1919), 162-163, 213
 Неру, Джавахарлал, 488
 Недельович, Рая, 376
 Нешкович, Благое, 482
 Нікежич, Марко, 497
 Ніксон, Ричард М., 444, 448, 479, 538
 Нікулеску-Бузешті, Григор, 319
 Німецька мова, 73-75, 77, 80, 197, 247
 Німеччина:
 — відносини з Албанією, 133;
 — відносини з Болгарією, 295-297;
 — військова кампанія проти Радянсь-
 кого Союзу, 296, 301, 327;
 — відносини з Хорватією, 329-334;
 — поділ на зони окупації, 416;
 — відносини з Грецією, 295-301;
 — вплив на Балканах, 245-254;
 — відносини з Японією, 266-280;
 — становище євреїв, 251;
 — участь у пактах та договорах, 249,
 251, 280, 281, 292-299, 301-302, 331;
 — політичні цілі на Балканах, 272-273;
 — політичні партії, 247, 250-251 (*див.*
також за назвами окремих партій);
 — придушення відродження, 180-181;
 — Н. як ревізіоністська держава, 182,
 245;
 — відносини з Румунією, 39, 285, 286,
 314-320;
 — Римо-Берлінська Вісь, 252-253;
 — Троїстий Союз, 16, 126, 139;
 — *див. також* Гітлер, Адольф; Перша
 світова війна, Друга світова війна
 Нінчич, Момчило, 299
 Ніш, 32, 41
 Нішський договір (1923), 217, 218
 Нова Демократія (Греція), 543, 544, 545
 Новий Демократичний Фронт
 (Греція), 511
 “Новий клас” (Мілован Джилас), 487
 Нові Пазар, санджак, 41, 49, 105, 131
 Нолі, Фан С., єпископ Албанії, 230-
 231, 235
 Нярхос, Ставрос, 522
 Об’єднана Ліва Коаліція (Греція), 543
 Об’єднана Робітничка партія (Руму-
 нія), 366
 Об’єднані Демократичні Ліві, *див.*
 EDA (Греція)
 Об’єднані Нації, 277, 279;
 — *див. також* UNRRA
 Оббов, Олександр, 368
 Обренович, Наталія, 45
 Обренович, Михаїл, князь Сербії, 10,
 47, 48
 Обренович, Мілан, князь Сербії
 (правив упродовж 1839 р.), 10
 Обренович, Мілан, князь, а потім
 король Сербії (правив упродовж
 1868-88 рр.), 10, 40-45
 Обренович, Мілош, князь Сербії, 10, 234
 Обренович, Олександр, король Сербії,
 44-46
 Олександр Батенберзький, 16, 44
 Олександр, князь-регент Сербії,
 король Югославії:
 — замах на його життя, 193;
 — диктатура, 201, 254-258, 263;
 — формування уряду у вигнанні, 154,
 185, 187;
 — царювання, 201;
 — регентство, 145;
 — спроби об’єднання, 162, 190, 194
 Олександр, король Греції, 157, 221
 Олександрополіс, *див.* Дедегач
 Онасіс, Аристотель, 522
 Операція “Барбароса”, *див.* Німеччи-
 на: військова кампанія проти
 Радянського Союзу
 Операція “Тварини”, 351
 Операція “Маріца”, *див.* Німеччина:
 відносини з Грецією
општина (поняття), 68
 Організація Варшавського Договору,
 417, 440, 446, 448, 449, 452, 453,
 466, 468, 476, 478, 487
 Організація Північно-Атлантичного
 Договору, 441, 453;
 — вступ Західної Німеччини до
 НАТО, 452;

- створення НАТО, 417;
- відносини з Грецією, 512, 514, 516, 518-520, 524, 528, 531, 533, 538, 539, 542, 544-547;
- відносини з СРСР, 453;
- важливість Туреччини для НАТО, 520
- Османська імперія, 105-138;
- відносини з Албанією, 21, 112-118, 128;
- союз із Німеччиною, 164;
- Балканський союз проти О.І., 128-130;
- О.І. на Балканському півострові після завершення Балканських воєн, 132;
- відносини з Боснією, 105;
- відносини з Болгарією, 21, 55, 128-130, 165;
- становище уряду після Берлінського Конгресу, 106;
- межі після Берлінського Конгресу, 105;
- падіння О.І., 163-172;
- фінансова слабкість, 107;
- іноземні впливи, 164;
- політика вільної торгівлі, 107;
- Велика Національна Асамблея 1920 р., 169;
- відносини з Великою Британією, 107-108;
- відносини з Грецією, 33, 59-60, 107, 126-127, 128-129;
- відносини з Герцеговиною, 21, 105;
- впливи О.І. наприкінці XIX ст., 21;
- іслам в О.І., 109;
- відносини з Італією, 112, 118, 128, 130;
- наслідки панування на Балканах, 136-138;
- система обмежень, 130;
- втрата арабських земель, 167;
- втрата християнських земель на Балканах, 169;
- відносини з Македонією, 21, 108, 165;
- система мілетів, 175;
- відносини з Чорногорією, 50, 105, 129;
- становище мусульман, 109, 112;
- Національна Асамблея 1922 р., 171;
- народні повстання 1908 р., 55;
- опір секуляризації, 163;
- склад населення, 107;
- поява залізниць, 107;
- відносини з Румунією, 105;
- відносини з Сербією, 40-41, 105;
- капітуляція у Першій світовій війні, 158, 166;
- питання Фракії, 21, 105, 130, 165;
- договір з Росією (1921), 170;
- заворушення турків, 110-111;
- Молодих Турків, рух, 110-111, 167;
- *див. також* Балканські війни, Туреччина
- Османська Громадська Боргова Комісія, 167
- Павел, король Греції, 221, 389, 515, 525, 529
- Павел, принц Югославії, 258, 259, 260, 273, 274, 277, 299
- Павелич, Анте, 257, 331, 335, 341
- Пазарджик, 218
- Пангалос, Теодорос, 224, 352
- Панелінський Соціалістичний Рух, *див. PASOK* (Греція)
- пантуранізм*, 109, 165
- Папагос, Олександр, 269, 391, 511-515, 518, 546
- Пападопулос, Георг, 534, 536, 537, 539, 541, 546
- Папандреу, Андреас, 529-533, 543, 545-546
- Папандреу, Георгій, 353-355, 383, 461, 511, 513, 516, 523-526, 537, 540, 546;
- його кампанія проти уряду Караманліса, 524-526;
- перебування при владі, 526-533
- Параскевопулос, Іоаніс, 533
- Паризька мирна конференція, 159, 192, 201, 220, 248, 272;
- *див. також* Версальський договір, Перша світова війна: повоєнні врегулювання
- Паризький договір (1856), 181
- Партія Нації (Румунія), 286
- Партія Незалежності (Угорщина), 87, 93
- Партія Прав (Хорватія), 78-79, 90, 92, 93, 95, 192, 257
- Патакос, Стиліанос, 534
- Патріотична Оборона (Румунія), 362
- Патріотичний Фронт (Румунія), 320
- Паукер, Ана, 361-364, 366, 411, 464-465
- Пашваноглу, Осман Паша, 10
- Пашич, Нікола, 190, 217;
- його роль у вбивстві великого князя Франца Фердинанда, 147;
- його роль у формуванні уряду у вигнанні, 154, 185;
- кабінет міністрів, 46, 145, 193, 199-200;

- Пашич, Нікола, (*продовження*)
 — його роль у Радикальній партії, 43, 191;
 — його роль у Югославському Комітеті, 186-188
- Пашко, Йосиф, 474
- Педжьо, 114
- Пенеску, Ніколає, 363
- Переговори про Скорочення Стратегічних Озброєнь (Strategic Arms Limitation Talks), *див.* SALT
- Перемир'я при Мудан'ї (1922), 171
- Перистері, Піло, 474
- Перша Балканська війна, *див.* Балканські війни
- Перша світова війна, 139-172;
 — початок війни, 149-150;
 — союзницькі блоки, 158;
 — розпад Габсбурзької та Османської імперій, 139, 163;
 — падіння царизму в Росії, 139;
 — цілі учасників, 152, 154, 162, 164-165, 182, 202;
 — повоєнні врегулювання, 158-163 (*див. також* Паризька мирна конференція, Версальський договір);
 — уніфікація балканських держав, 139;
 — *див. також* за назвами окремих країн
- Петер I, король Сербії, 145, 190
- Петер II, король Югославії:
 — прихід до влади, 299;
 — формування четниківівських загонів югославської армії, 335, 339;
 — діяльність уряду на засланні, 334, 335, 339, 340, 347, 370;
 — неповноліття короля, 258, 259, 273
- Петреску К. Титель, 320
- Петрашкану, Лукрецію, 320, 362, 364, 366, 411, 464-465
- Петрич, 219
- Петков, Нікола, 325, 367, 368, 370
- Пеуріфой, Джон Е., 512
- Південний Тироль, 152-153
- Південні слов'яни, 81, 92-93, 95-96, 141-143, 150, 161-162, 185-189
- Пілініліс, Панагіотіс, 526
- Пірей, 157
- Пірінська Македонія, 396, 398, 399, 400, 460
- Пірот, 41
- Пірочанак, Мілан, 42-43
- Піяде, Моша, 481
- Пладненська Аграрна партія (Болгарія), 328, 366
- Планішак, Іван, 144
- Пластирас, Ніколаос, 223, 266, 349, 355, 383, 511-512
- Плевен, 41
- Пловдив, 32, 65
- Плоєшти, 31, 36, 291, 318
- Плутатарський Фронт (Румунія), 362, 366
- Політбюро, 427
- Політичний Комітет Національного Визволення, *див.* РЕЕА (Греція)
- Польща:
 — американські інтереси в П., 380;
 — британська підтримка П., 279;
 — встановлення комуністичного контролю, 379, 448;
 — відносини з Німеччиною, 249, 251, 272, 279, 280, 282, 283;
 — становище національних меншин, 181;
 — Мюнхенська угода, 273;
 — участь у пактах та договорах, 182, 251, 272, 401;
 — поділ П. згідно Нацистсько-Радянського Пакту, 282
- Попов, Григорій, 353
- Попов, Іван, 296
- Поповіч, Младен, 344
- Потсдам, 379, 388
- Прага, 278
- Прешерен, Франц, 77
- Прибічевіч, Светозар, 189, 191, 200, 201, 257
- Придунайські Князівства, *див.* Молдавія, Румунія, Волощина
- Прикордонний Округ, 91
- Принцип, Гаврило, 146
- Приштина, 117, 123, 133
- Прогресивна партія (Албанія), 229
- Прогресивна партія (Сербія), 43-44
- Прогресивна партія (Греція), 524
- “пролетарський інтернаціоналізм” (поняття), 444
- “Прометей” (пароль), 533-534
- Протекторат Богемії та Моравії, 276
- Протич, Стоян, 190
- Протоки, 151-153, 164-167;
 — *див. також* Дарданели
- Псарос, Димітрос, 349
- Рада Економічної Взаємодопомоги, *див.* Кокекон
- Радеску, Ніколає, 363-364
- Радикальна партія (Сербія), 28, 43-46, 53, 190, 191, 193
- Радикальний Союз (Югославія), 258

- Радич, Анте, 192
Радич, Павле, 200
Радич, Стефан, 177, 190, 192, 199-200
Радославов, Василь, 53, 153, 213
Радянський Союз, включно з царською Росією:
— допомога турецьким націоналістам, 170;
— відносини з Албанією, 133;
— питання Буковини, 286, 381, 462, 467, 470;
— відносини з Болгарією, 39, 41, 52, 246, 294, 328, 462;
— відносини з Чехословаччиною, 252, 445, 448;
— відносини з Францією, 16;
— відносини з Габсбурзькою імперією, 126-127, 148-149;
— відносини з Угорщиною, 301, 446;
— вплив на Балканах, 245-254;
— та головні кризи комуністичного блоку, 444-449;
— революція березня 1917 р., 156;
— відносини з Чорногорією, 47-52;
— відносини з НАТО, 453;
— участь у пактах та договорах, 170, 252, 292, 301;
— відсоткові домовленості, 358-359;
— Угода в Рапало, 249;
— визнання більшовицького режиму, 246-248;
— Р. як ревізійська країна, 182, 246;
— відносини з Румунією, 38, 156, 314, 319-320, 364, 467-472;
— відносини з Сербією, 148, 188;
— територіальні втрати після Першої світової війни, 246;
— Троїста Антанта, 126, 139;
— відносини з Югославією, 390-391, 401-412, 446, 448, 502-503;
— *див. також* Хрущов, Микита С.; Ленін, Володимир Ілліч; Сталін, Йосиф; Перша світова війна, Друга світова війна
Райк, Ласло, 411
Раковські, Християн, 179
Раконігі, 128
Раліс, Георг, 544, 545
Раліс, Д., 347
Рамнічеану, Михайл, 365
Ранковіч, Олександр, 371, 402, 407, 481, 492, 494, 497, 504
Раціу, Йоан, 100, 101
Рачкі, Франко, 92
РЕВ, *див.* Кокекон
Регат, 174, 202, 203
Рейнська область, 253, 272, 280
Республіканська партія (Греція), 223, 266, 267, 347, 350, 385
Рибар, Іван, 340
Рибентроп, Йоахим фон, 281, 287, 297 пр. 30, 300, 333
Рикардо, Давид, 421
Римо-Берлінська Вісь (1936), 252, 253
Ристич, Йован, 41, 45
Рієка, 91, 162, 183, 229
Робітнича партія (Болгарія), 219, 266, 296
Робітнича партія (Югославія), 179
Росети, Теодор, 35
Російська революція (1917), 156
Російсько-Французький Союз, 16
Росія, *див.* Радянський Союз
Роялістська Об'єднана партія (Греція), 267, 347, 350, 383, 384, 385
Рузвельт, Франклін Делано, 351, 356, 358, 360, 377, 378
“Розмови зі Сталіним” (книга Мілована Джиласа), 487
Румунія, 34-40, 201-212, 261-264, 361-366;
— сільське господарство, 25, 207, 236;
— відносини з Австро-Угорщиною, 39-40;
— середньорічний прибуток мешканців (1925-30), 240;
— питання Буковини, 37, 155, 159, 174, 315, 318, 319, 381, 467, 470;
— центральне планування та колективізація, 462, 463, 465;
— комерційні відносини, 40;
— встановлення комуністичного контролю, 379, 380, 417-418, 446, 448, 462-472 (*див. також* Комуністична партія: в Румунії);
— конституція 1866 р., 12, 209;
— конституція 1923 р., 209;
— конституційна монархія, 35;
— відносини з Чехословаччиною, 471;
— демографічні зміни, 463;
— питання Добруджі, 37, 131, 155-156, 286, 287, 296, 381;
— іноземні інвестиції, 37;
— виборче право, 36, 207;
— відносини з Німеччиною, 39, 285, 286, 314-320;
— відносини з Великою Британією, 40, 279, 286, 364, 365;
— Угорський автономний округ (Муреш-угорський автономний район), 465;

- вплив Угорської революції, 465;
- становище угорців, 206;
- індустріалізація, 36, 210;
- становище євреїв, 25, 37, 205, 263, 318, 463;
- Р. як королівство, 35;
- землеволодіння, 24-25;
- питання Македонії, 56, 119, 120;
- “національний легіонерський” режим, 288;
- національний рух, 11;
- селянське повстання 1907 р., 29, 36-37;
- відносини з Османською імперією, 105;
- участь у пактах та договорах, 39, 182, 401;
- становище сільського населення, 23-26;
- відсоткові угоди, 358-359;
- політичні партії, 34-35, 39, 41, 177, 206-212, 216, 255, 261-264, 286-288, 318, 361-366, 428 (*див. також* за назвами окремих партій);
- склад населення, 23, 29, 174, 175, 205;
- обмін населенням з Угорщиною, 287;
- територіальні втрати перед Другою світовою війною, 462;
- роялістська диктатура, 264;
- мирні врегулювання після Першої світової війни, 159, 161;
- відносини з СРСР, 38, 156, 314, 319-320, 364, 467-472;
- державні позики до 1914 р., 33;
- голосування, 35;
- заява Робітничої партії, 468;
- участь у Першій світовій війні, 152-158;
- участь у Другій світовій війні, 279, 285-288, 286, 301-302, 311, 312, 314-320;
- відносини з Югославією, 182, 391, 467;
- *див. також* Балканська Антанта, Балканські держави, Балканські війни, Молдавія, Волощина
- Румунська мова, 80, 97, 100, 101, 203
- Румунські меншини за кордонами Румунії, 37-38
- Русе (Ruse), 31
- Руссо, Ж.-Ж., 420
- Рустем, Авні, 231
- Рутенія, 276
- Саїд, Галім, 163
- Саказов, Янко, 178
- Сакарія, ріка, 170, 222
- Сальвадор, архієпископ, 144
- Сампсон, Нікос, 540
- Самсун, 168
- Сан-Стефанівський договір (1878), 14, 41, 49, 275, 396
- Санатеску Константин, 320, 361, 362
- Сараєво, 80, 139-149
- Сасено, 152, 153, 162, 184, 227, 229
- “Свиняча війна” (1906-1911), 47, 63
- Свиняча Затока, операція, 443
- Священна Спілка Грецьких Офіцерів, *див.* IDEA
- Севреський договір (1920), 163, 169-172, 220, 223
- Селянська партія (Румунія), 177, 261, 262, 264
- Селянська партія (Хорватія), 92, 95, 96, 175, 177, 192, 193, 194, 206, 216, 257-260, 332, 396
- Селянська партія Регату (Румунія), 206, 207
- Сербі-пречани, 192, 195
- Сербія, 40-47;
- відносини з Албанією, 133, 227, 228;
- становище албанців, 302;
- союз із Грецією, 131;
- відносини з Австро-Угорщиною, 42, 47;
- автономії, 372;
- питання Боснії-Герцеговини, 81, 84, 157, 185;
- відносини з Болгарією, 37, 42, 44, 128;
- конфлікти після завершення Балканських воєн, 145;
- конституція 1838 р., 12;
- конституція 1869 р., 45;
- створення держави південних слов'ян, 142;
- становище хорватів, 302;
- створення Національного Банку, 43;
- відносини з Францією, 47;
- робота уряду у вигнанні, 185;
- відносини з Габсбурзькою імперією, 26-27, 42, 47
- важливість С. для Німеччини у Другій світовій війні, 329-330;
- питання Косово, 41;
- землеволодіння, 24-27;
- питання Македонії, 55, 120-125;
- питання Чорногорії, 48, 128;
- національні рухи, 10-11, 141-142;

сабор, 91

Сазан, *див.* Сасено

- переворот 1903 р., 46;
- національні цілі у ХІХ ст., 143-144;
- відносини з Османською імперією, 40-41, 105;
- “Свиняча війна” (1906–1911), 47, 63;
- політичні партії, 28, 42-47, 53, 79, 179, 190-192 (*див. також* за назвами окремих партій);
- склад населення, 23, 29, 143;
- поява залізниць, 42;
- відносини з Росією, 148, 188;
- державні позики перед 1914 р., 33;
- Тимоцьке повстання, 44;
- Сан-Стефанівський договір, 41;
- участь у Першій світовій війні, 150-154, 176;
- С. в складі Югославії, 372;
- *див. також* Балканські війни, Югославія
- Сербо-Хорватська мова, 79
- Сербська Демократична партія (Югославія), 259, 370, 371
- Сербська мова, 372, 498
- Сербська Незалежна партія (Хорватія), 91, 93
- Сербська Радикальна партія (Югославія), 258, 259, 371
- Сибіу, 99, 100, 101
- Сивас (Sivas), 168
- Силезія, 75
- Симеон, король Болгарії, 325, 369
- Сиренаїка, 130
- Сицилія, 311
- Сіма, Горія, 274, 286, 318
- Сімовіч, Душан, 299, 334
- Скобі, сер Рональд, 354, 355, 382
- Скоп’є, 118, 123, 301, 399
- Славна (поняття), 238
- Славо-Македонський Національно-Визвольний Фронт (Греція), 384;
- *див. також* SNOF (Греція)
- Славонія, 90
- Слов’янське Благодійне Товариство, 40
- Словаччина, 276, 301;
- *див. також* Чехословаччина
- Словенська мова, 77, 372, 56, 296, 500
- Словенська Народна партія (Югославія), 258
- Словенці та Словенія, 71, 75-78, 82, 329, 337, 372;
- політичні партії, 77-78, 189, 192-193 (*див. також* за назвами окремих партій);
- *див. також* Югославія
- Сміт, Адам, 420, 421
- Соловійов, Аркадій І., 297
- Софія, 32, 64, 65, 66, 218, 219, 220
- Софія, принцеса Греції, 525
- Софоуліс, Фемістокліс, 268, 383
- Соціалістична партія (Болгарія), 214, 368
- Соціалістична партія (Румунія), 318
- Соціально-Демократична партія (Болгарія), 178, 266, 328, 368-370
- Соціально-Демократична партія (Німеччина), 247
- Соціально-Демократична партія (Румунія), 179, 361, 363, 366
- Соціально-Демократична партія (Сербія), 179
- Соціально-Демократична партія (Хорватія), 92
- Соціально-Демократичний рух, 177-180
- Союз Патріотів (Румунія), 362, 366
- Союз Трьох Імператорів, 16
- Спандіакіс, Григоріос, 534, 536
- Спілка Резервістів (Болгарія), 218
- Спілка Угорського Народу (Румунія), 362, 366
- Спіру, Нако, 414
- Сполучені Штати:
 - допомога Югославії, 409;
 - інтереси США на Балканах у Другій світовій війні, 357;
 - втручання в політику Греції, 388-389, 507-516, 521, 538-539;
 - роль у визнанні Болгарії, 369-370
- Споразум 1939 р., 260, 334
- “Справжня Національна” партія (Чорногорія), 51
- “Србобран”, 91
- Сталевий Пакт (1939), 280
- Сталін, Йосиф:
 - Егейське питання, 388;
 - вплив на політику Албанії, 414-415, 477, 479-480;
 - вплив на балканські справи, 294;
 - С. та комуністична теорія, 421;
 - засудження культу особи, 442-443, 447;
 - роль у підготовці грецького повстання, 389;
 - роль у повоєнній окупації Європи, 377;
 - вплив на політику Румунії, 280, 464;
 - вплив на радянську політику, 249, 441, 449;
 - роль у Другій світовій війні, 280-281, 283, 356, 358, 377-378, 441;

- вплив на політику Югославії, 396, 402-408, 410, 414-415, 447, 472, 487-489
- Сталінград, 312, 313, 315, 316, 318
- Стамболіський, Александр, 54, 55, 162, 177, 213-218, 455
- Стамболов, Стефан, 16, 52
- “стара Сербія”, 41
- Старцевіч, Анте, 79, 89, 214
- Степінак, Алоїзіус, архієпископ Хорватії, 332
- Стефанопулос, Стефан, 515, 532
- Стойка, Чиву, 465, 466, 469
- Стоїлов, Константин, 52-53
- Стоядинович, Мілан, 258, 260, 273, 274, 277
- Старця-Моксоні, барон, 319
- Струджа, Димитрій, 35
- Струма, ріка, 119
- Сукарно, 488
- Супіло, Франко, 161, 186
- Сфатул Царей, 203
- Східна Німеччина, 448
- Східна Румелія, *див.* Болгарія
- Східне Питання, 9, 57
- Сянтос, Георг, 349, 383
- Таафе, Едуард фон, граф, 74, 77
- Талат, 163
- Танзимат, 12, 109, 112
- Татареску, Георг, 261, 263, 364, 366
- Тевфік Паша, 167, 171
- Темешвар, *див.* Темешварський банат
- Темешварський банат, 155, 159, 161, 329
- Темпо, *див.* Вукмановіч-Темпо, Светозар
- Тенедос, 163
- Теразія, 65
- Терезі, Елені, 474
- Терпешев, Добрі, 411
- Тесалоніки:
- висадка сил союзників, 154, 157, 166;
 - Т. як вільна зона, 217;
 - Т. як мета грецької та болгарської армій, 130;
 - Т. як великий балканський центр, 64;
 - Т. як штаб IMRO, 124;
 - Т. як великий порт, 119;
 - сербський консулат в Т., 123;
 - Т. як штаб руху Молодих Турків, 111;
 - Т. як югославський вільний порт, 226
- Тімшоара, 100
- Тимок, річка, 44
- Тирана, 227, 228, 345
- Тироль, 74
- Тиса, ріка, 155, 161
- Тиша, Кальман, 87, 98
- Тиша, Стефан, 88, 147
- Тіто, Йосиф Броз, 339-341, 344, 378, 410, 423, 427, 446, 492, 496-497, 509;
- кар’єра, 482;
 - боротьба за незалежність, 360, 415, 445-446, 448, 456, 464, 467, 470, 472, 486-487, 502-504;
 - Т. як партизанський лідер, 335;
 - Т. як югославський лідер, 360, 370, 374, 391, 400-410, 470, 486, 494
- Товариство Дружби з Росією, *див.* ARLUS (Румунія)
- Товариство Друку Албанських Пам’яток, 113
- Товариство Економічного Розвитку Албанії, *див.* SVEA
- Тодоров-Горуња, Іван, 458
- Томіслав II, король Хорватії, 332
- Топтани, Есад, 133, 135, 136, 229, 231
- Топулі, Баджо, 115
- Трансильванія, 96-102;
- Апонієві закони 1907 р., 98;
 - виборче право, 97, 99-102, 202;
 - становище німців, 99, 103;
 - Великі Національні Збори (1918), 202;
 - Велика Національна Рада, 202;
 - становище угорців, 97, 99, 104;
 - відносини з Угорщиною, 96, 286;
 - політичні партії, 98-102, 202 (*див. також* за назвами окремих партій);
 - склад населення, 98, 99;
 - Т. як потенційне джерело територіальних суперечок, 174, 462, 464, 470;
 - відносини з Румунією, 37, 154, 159, 286, 287, 314-315, 381;
 - становище румунів, 96-102, 104, 302;
 - статус населення упродовж Другої світової війни, 317;
 - становище секейів, 96-97, 104;
 - Віденська Ухвала, 287
- “Трансильванія”, друкований орган, 101
- Трансильванська Національна партія (Румунія), 206
- Трансїстрія, 316
- Трентіно, 152
- Трианонський договір (1920), 159-161
- Трибічне вирішення, 92, 96, 186, 187
- Триєдине королівство, 79, 90, 92, 93
- Триєст, 153, 392-396, 409
- Трикупіс, Чарілаос, 57, 60, 226
- Трипало, Міко, 495, 496
- Триполі, 112, 128, 130
- Тристоронній Пакт (1940), 292-300, 331
- Троїста Антанга, 126, 139

- Троїстий Союз, 16, 126, 139
 Трумбич, Анте, 161, 186, 188-190, 196, 257
 Трумен, Гаррі С., 378, 388
 Турган Паша, 228
 Турецька мова, 115, 163
 Турецька республіка, *див.* Туреччина
 Туреччина:
 — відносини з НАТО, 520;
 — участь у пактах та договорах, 172, 226, 279, 298, 301, 379, 409;
 — обміни населенням з Грецією, 175, 222;
 — постановня Турецької республіки, 163-172;
 — питання Фракії, 171;
 — відносини з державами Заходу, 273;
 — *див. також* Балканська Антанта, Османська імперія
- Угода при Рапало (1922), 249
 Угорська мова, 87, 97, 98, 372, 465, 471
 Угорщина, 86-89;
 — відносини з державами Осі, 273;
 — відносини з Боснією-Герцеговиною, 81, 82, 85;
 — контроль комуністичної системи, 177-178, 379-380;
 — становище у 1919 р., 177-178;
 — виникнення Угорської республіки, 158;
 — етнічний баланс, 89;
 — цілі національного руху, 86-89;
 — відносини з Габсбурзькою імперією, 86;
 — відсоткові домовленості, 358-359;
 — політичні партії, 87, 91 (*див. також* за назвами окремих партій);
 — обміни населенням з Румунією, 287;
 — суперечки з Югославією, 391;
 — формування республіканського уряду, 189;
 — У. як ревізійністська країна, 183, 246, 297;
 — революція 1956 р., 446, 465;
 — Римо-Берлінська Віль, 252, 253;
 — відносини з СРСР, 301, 446;
 — питання Трансильванії, 96, 286;
 — участь у договорах, 184, 300;
 — *див. також* Австро-Угорщина, Габсбурзька Імперія
 “Уєдинен’є чи Смерт” *див.* Чорна Рука
 Українська мова, 80
 Улдинь, 49
- Управління Об’єднаних Націй з питань Допомоги та Реабілітації, *див.* UNRRA
 “Усташа”, національний рух, 257-259, 274, 300, 331-334, 338, 339, 341
- Фашизм, відгук на його виникнення на Балканах, 255
 Фердинанд, князь Болгарії, 16, 53, 55, 162, 213
 Фердинанд, король Румунії, 34, 155, 207, 210-211
 Фесалія, 27, 56, 105
 Філбі, Кім, 473
 Філіповіч, Йосиф, 82
 Філов, Богдан, 296, 324, 325, 367
 Фракія:
 — і Болгарія, 153, 154, 331-323, 325;
 — і Греція, 56, 156, 162, 167-172, 263;
 — повстання 1941 р., 322;
 — і Османська імперія, 21, 105, 130, 165;
 — склад населення, 322;
 — і Туреччина, 171
 Франк, Йосиф, 92
 Франко, Франциско, 253, 255, 289
 Франція:
 — відносини відносини з Албанією, 227, 229, 233, 234, 236;
 — Східний Союз, система альянсів, 181, 182, 272, 275;
 — зовнішня політика після Першої світової війни, 180-182;
 — участь у пактах та договорах, 182, 233, 252;
 — визнання турецьких націоналістів, 169-170;
 — та Російсько-Французький Союз, 16;
 — відносини з Сербією, 47;
 — та Троїста Антанта, 126, 139
 Франц Йосиф, Габсбурзький імператор, 71, 73, 88, 144, 147
 Франц-Фердинанд, Габсбурзький великий князь, 146
 Фрашері, Мегеді, 234
 Фрашері, Мідгат, 345
 Фрашері, Наїм, 113
 Фрашері, Самі, 113
 Фредерика, королева Греції, 525
 Фронт Національного Визволення, *див.* ЕАМ (Греція)
 Фронт Національного Відродження (Румунія), 264
 Фронт Соціалістичної Єдності (Румунія), 428

- Халепський пакт (1878), 59
 Хо Ши-Мін, 442
 Ходжа, Енвер, 427, 472, 478, 480;
 — кар'єра, 473;
 — урядові посади, 414-415, 476;
 — на посаді голови Ради національно-го визволення, 346, 372;
 — на посаді партійного секретаря, 344
 Ходжа, Неджміє, 474
 Холодна війна, 415-418
 Хорватія, 89-96;
 — здобуття автономії, 260;
 — відносини з Боснією-Герцеговиною, 82, 84, 85, 90;
 — відносини з Далмацією, 90, 91, 92, 332-334;
 — вибори до асамблеї, 193;
 — етнічний склад незалежної держави, 331;
 — привілеї, 89, 192;
 — відносини з Німеччиною, 329-334;
 — “Домашня Гвардія”, 333, 341;
 — здобуття незалежності, 189, 257;
 — мусульмани, 90;
 — націоналістичні цілі, 90;
 — національності, 104;
 — політичне життя, 90;
 — політичні партії, 79, 89-96, 104, 175, 192-193, 206, 216, 256-260, 332, 396 (див. також за назвами окремих партій);
 — перебування у складі Югославії, 372;
 — статус сербів, 332-333;
 — сфери впливу, 331-332;
 — землі незалежної держави, 331, 334;
 — у Першій світовій війні, 151;
 — див. також Югославія
 Хорвато-Сербська коаліція, 79, 93-95, 104, 141, 161, 186, 192
 Хорвато-Славонія, 90
 Хорватська мова, 89, 94, 197, 372, 495, 496
 Хорватська Селянська Республіка, 192
 Хорватська Селянська партія (Югославія), 257, 258, 259, 260, 370, 371
 Хрущов, Микита С., 447, 453, 456-458, 478, 487-488;
 — вплив на Албанію, 476;
 — вплив на Болгарію, 461;
 — політика економічного розвитку, 450;
 — політика у зовнішніх відносинах, 443, 446;
 — на посаді секретаря партії, 442;
 — на посаді прем'єра, 442-443;
 — вплив на Румунію, 470;
 — вплив на Югославію, 459, 487-489
 Хун-Гедерварі, Каролій, граф, 91, 92
 Цалдаріс, Панагіс, 226, 383, 386
 Цанков, Александр, 219, 218, 324
 Цаос, Константин, 543
 Цветковіч, Драгіша, 260, 274, 277, 299
 Центристський Союз (Греція), 523, 524, 526-533, 543, 544
 Цінцар-Марковіч, Олександр, 274, 299
 Цолак-оглу, Георг, 301, 347
 Цоудерос, Емануель, 301, 347, 353
 Црвенковскі, Крсте, 499
 Чанков, Георгій, 455, 457, 458
 Чаушеску, Єлена, 469
 Чаушеску, Ніколає, 469-472, 503
 Чемберлен, Невіль, 254, 278-279
 Червенков, Вулко, 412, 454-458
 Червона Гвардія, 447
 Червоний Інтернаціонал, 216
 Червоний Хрест, 225
 Чернавода, 31
 Черняєв, М. Г., 41
 Черчилль, Вінстон, 151, 341, 351, 352, 355, 356, 358-360, 377, 378, 393
 Четніки, повстанський рух, 335-339, 341
 Чехословаччина:
 — комуністична система контролю, 379, 445, 448;
 — відносини з Німеччиною, 183, 246, 252, 276;
 — відносини з Угорщиною, 254;
 — здобуття незалежності, 189;
 — національні меншини, 181;
 — участь у пактах та договорах, 182, 252, 401;
 — відносини з Польщею, 254;
 — відносини з Румунією, 471;
 — відносини з СРСР, 252, 445, 448;
 — відносини з Югославією, 182, 401, 493
 Чиста Партія Прав (Хорватія), 92, 95
 Чіано, граф Галеаццо, 274, 278, 284, 287, 289
 Чішіневскі, Йосиф, 465
 “Чорна Рука”, організація, 145-147, 187
 Черногорія, 47-52;
 — відносини з Албанією, 51-52, 133, 227;
 — союз із Сербією та Болгарією, 128;
 — підгрунття економіки, 50;
 — умови життя після 1860 р., 47;
 — конституція 1905 р., 50-51;

- іноземні позики та субсидії, 50;
- відносини з Габсбурзькою імперією, 49, 49, 50, 52;
- відносини з Італією, 52, 329-331;
- утворення королівства, 51;
- відносини з Османською імперією, 50, 105, 129;
- політичні партії, 51;
- реорганізація 1879 р., 49;
- Ч. у складі Югославії, 372;
- роль Ч. у міжнародних взаєминах, 48;
- відносини з Росією, 47-52;
- відносини з Сербією, 48, 128;
- Берлінський договір, 35;
- Сан-Стефанівський договір, 41, 49;
- *див. також* балканські країни, Балканські війни
- Чоу Ен-лай, 479
- Чувай, Славко, 95, 144

- Шагуна, Андреу, єпископ, 100, 101
- Шегед, 155
- Шегу, Мегмет, 415, 474, 476
- Шефер, Яков, 144
- Шатаров, Методій, 342
- Шкерлец, Іво, 144
- Шкодер, 112, 113, 130, 133, 227
- Шкумбі, ріка, 132
- Штадлер, Йосиф, архієпископ Сараєво, 85
- Штірбей, Барбу, 319, 364
- Штирія, 74, 76
- Штросмаєр, Йосиф Юрай, єпископ Д'яково, 92, 93
- Шубашич, Іван, 260, 340, 370-372, 393
- Шутей, Юрай, 370

- Югов, Антон, 411, 412, 457, 458
- Югославія, 185-201, 256-260, 392-410;
- відносини з Албанією, 229, 231, 232, 233, 373, 390-391, 401, 412-415, 475, 479;
- американська допомога, 409;
- відносини з Болгарією, 216-217, 301-302, 390-392, 399-400;
- центральне планування та колективізація, 480-481, 484;
- четніківський рух опору, 335-339, 341;
- відносини з Китаєм, 489-490, 503;
- громадянські свободи, 493;
- “Клуб 41-го”, 374;
- встановлення комуністичного контролю, 370-372, 381, 416, 446-449, 480-505 (*див. також* Комуністична партія: в Югославії);
- конфлікти після 1918 р., 174;
- Ю. як конституційна монархія, 194;
- відносини з Чехословаччиною, 182, 401, 493;
- диктатура Олександра, 201, 254, 256-258, 263;
- поділ на республіки, 372;
- економічні умови, 240, 490-491;
- утворення Федеральної Народної Республіки, 372;
- “етнічний баланс”, 501;
- діяльність уряду-у-вигнанні, 334-335, 340;
- відносини з Грецією, 226;
- відносини з Угорщиною, 391;
- питання Косово, 174, 342, 343, 344, 342, 346, 372, 395, 476;
- землеволодіння та його реформування, 197-198;
- Ліга Комуністів, 485;
- питання Македонії, 342, 343, 372;
- становище мусульман, 198, 200;
- національний розподіл, 93, 96, 103-104, 181, 195-201, 259, 396;
- поширення націоналізму, 259, 291-292, 293-501;
- переворот 1941 р., 299;
- національні цілі після Другої світової війни, 292-293;
- офіційна назва, 256;
- ворожнеча православних і католиків, 259;
- участь у пактах та договорах, 182, 233, 274, 300, 400-401, 409, 412-413;
- партизанський рух опору, 335-346, 370-372, 374;
- відсоткові поділи, 358-359;
- політичні партії, 179, 256-260, 336-342, 370-374, 396-397 (*див. також* за назвами окремих партій);
- склад населення після Першої світової війни, 174-176;
- культурна атмосфера після Другої світової війни, 485;
- тимчасовий уряд, 398;
- визнання більшовицького режиму, 246;
- визнання уряду Тіто, 371;
- відносини з Румунією, 182, 391, 467;
- концепція “різних доріг до соціалізму”, 483, 486-488, 497, 503;
- сербське домінування, 195-196, 256-257;
- відносини з СРСР, 390-391, 401-412, 446, 448, 502-503;

- Споразум 1939 р., 260, 334;
- діяльність UDVA, 371;
- рух “Усташа”, 257-259, 274, 300, 331-334, 338, 339, 341;
- робітниче самоуправління, 483-484, 501;
- участь у Другій світовій війні, 273-274, 276, 295, 298-302, 311, 329-343, 345, 347, 374;
- *див. також* Балканська Антанта, Балканські країни, Боснія, Боснія-Герцеговина, Хорватія, Герцеговина, Королівство Сербів, Хорватів та Словенців, Чорногорія, Сербія, Тіто, Йосиф Броз
- Югославська ідея, 142
- Югославська Мусульманська організація, 192
- Югославський Комітет, 161, 185-189
- Югославський Національний Рух, 259
- Юкіч, Лука, 144
- Юнімісти, 35, 36
- Юнімістська партія (Румунія), 68; — *див. також* Юнімісти
- Юніоністська партія (Хорватія), 91
- явашилик* (поняття), 138
- Яйце, 340, 343
- Ялта, 360
- Ялтинська Декларація про Звільнену Європу, 360, 368, 377
- Яніна, 112, 130, 131
- Японія, 229, 252, 279, 280, 291-292, 301, 312, 314; — *див. також* Друга світова війна

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК
ІНШОМОВНИХ СЛІВ

- ARLUS (Румунія), 362
ASTRA (Трансильванія), 101
AVNOJ (Югославія), 340-341, 352,
370-371
BANU (Болгарія), 54-55
Borba, 486
СМЕА, *див.* Комекон
CONARE (Албанія), 235
CUP, *див.* Молоді Турки (Османська
імперія)
EAM (Греція), 349, 351-355, 375, 384
EDA (Греція), 511, 513, 516, 519, 523,
524, 526, 529, 532, 543
EDES (Греція), 349, 351, 352, 354, 355
ЕККА (Греція), 349, 351, 353
ELAS (Греція), 349, 351-355, 375, 384
ЕРЕК (Греція), 511, 512, 513
ERE (Греція), 516, 522, 523, 524, 526,
532, 543
FND (Румунія), 362, 363, 364, 365
IDEA (Греція), 535
IMRO, 124, 217, 218, 219, 257, 265
Junitea, 35 *див. також* Юнімісти
ККЕ (Греція), *див.* Комуністична
партия в Греції
LNC (Албанія), 344, 345, 346, 372
MADOSZ (Румунія), 362, 366
Matica Hrvatska, 495-496
"Mein Kampf", 250
NATO, *див.* Організація Північно-
Атлантичного Договору
NOF (Греція), 384, 391, 401
OZNA, 371
PASOK (Греція), 543 544, 545, 546
PEEA (Греція), 352, 353
Praxis, 493
Preporod, 78
SALT, 444
SNOF (Греція), 384 *див. також* NOF
(Греція)
"Srpski List", 79
"Scinteia", 361
SPC, 431
SVEA (Албанія), 232
Tribuna, 101
UDBA, 371
UNRRA, 383, 385, 413
"Zëri I Popullit", 479

ЗМІСТ

Передмова	3
Список карт	6
Вступ	7

ЧАСТИНА I. ВІЙНА ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ, 1887–1941

Розділ I. Національні королівства на Балканах	21
Економічний розвиток	23
Румунія	34
Сербія	40
Чорногорія	47
Болгарія	52
Греція	56
“Європеїзація” життя на Балканах	62
Розділ II. Двоїста Монархія:	
Австро-Угорщина у 1867–1914 рр.	71
Національне питання в Австрії	73
Боснія-Герцеговина	80
Королівство Угорщини	86
Висновки: Австро-Угорщина після <i>аустляйху</i>	103
Розділ III. Кінець правління Османів у Європі:	
албанське та македонське питання	105
Османська імперія	105
Албанський національний рух	112
Македонія	118
Балканські війни 1912–1913 рр.	126
Албанська незалежність	132
Спадок османського правління	136
Розділ IV. Перша світова війна	139
Сараєво	139
Війна	149
Мирні врегулювання	158
Падіння Османської імперії: Турецька республіка	163
Висновок	172

ЗМІСТ

Розділ V. Перше повоєнне десятиліття	173
Проблеми, які постали одразу ж після війни	173
Проблеми національної організації та внутрішнього розвитку	184
Велика депресія	235
Життя пересічного селянина	237
Висновок	244
Розділ VI. Балканські авторитарні режими: напередодні Другої світової війни	245
Зростання радянського та німецького впливів	245
Прихід до влади авторитарних режимів на Балканах	254
Відносини між балканськими державами	269
Зміщення Осі: завоювання Албанії	272
Початок війни: період балканського нейтралітету	281
Висновок	302

ЧАСТИНА II.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Розділ VII. Балканські держави у Другій світовій війні	311
Воєнні дії	311
Участь балканських країн у війні	314
Переговори союзників з балканських питань	356
Прихід до влади комуністичних режимів	361
Партизанська боротьба	374
Розділ VIII. Повоєнні врегулювання: громадянська війна у Греції та югославо-радянський конфлікт	377
Розвал коаліції союзників	377
Грецька громадянська війна, 1946–1949 рр.	381
Розвиток подій у Югославії	392
Реакція радянського блоку	410
Албанія змінює вектор	412
Холодна війна	415
Розділ IX. Комуністичні уряди, 1950–1980	419
Внутрішні зміни	419
Зовнішня політика	439
Відмінності комуністичних режимів: Болгарія, Румунія, Албанія	454

ІСТОРИЯ БАЛКАН. XX СТОРІЧЧЯ

Югославський варіант	480
Висновок	505
Розділ X. Грецька альтернатива	507
Економічні проблеми: американське втручання	507
Папагос та Караманліс: грецькі уряди до 1963 року	510
Суперечка за Кіпр	516
Соціально-економічні зміни	520
Ера Папандреу	523
Військова диктатура	533
Повернення Караманліса	541
Андреас Папандреу: вибори у жовтні 1980 року	545
Висновок	546
Висновок	549
Бібліографія	559
Алфавітний покажчик	573

Видавництва “СВЕНАС” та “Мегатайп”
представляють перекладне видання з серії:

Європейська історія / The European History

Славич, Барбара.
**Історія Балкан.
XVIII-XIX століття.**
Пер. з англ.
Р.А. Семків. — К.:
Свенас, 2003. — 512 с.
— м'яка обкл.
ISBN 5-85722-108-0

Видання містить
25 карт,
23 чорно-білі
ілюстрації,
бібліографічний
список (10 стор.),
алфавітний
покажчик (19 стор.).

Видання досліджує історію балканських народів, які на початку означеного періоду перебували під правлінням Габсбургів чи в складі Османської імперії. У книзі наведено розбіжності умов існування у двох імперіях і досвід народів, здобутий під час цього існування. Головний акцент, утім, припадає на національні рухи, охоплюючи їхні програми і революційну діяльність, досягнення і поразки до 1900 року, а також місце цих течій у міжнародних відносинах того часу.

Перекладено за виданням:

Barbara JELAVICH.

HISTORY OF THE BALKANS.

EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURY.

Cambridge University Press, 1983

З питань реалізації звертатися за адресою:

Київ. Видавництво “Свенас”.

04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38-44, оф. 520.

тел. (044) 211-04-19, тел./факс. (044) 211-06-14

E-mail: mega@type.relc.com

Є 46

Єлавич, Б.

Історія Балкан. ХХ століття

Пер. з англ. Р. А. Семків. — К.: Свенас, 2004. — 600 с.

ISBN 5-85722-109-9

Видання починається з обговорення внутрішніх досягнень Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії й Сербії від 1878 року, а також румунського й південно-слов'янського населення Габсбургської Імперії від 1867 року. Далі досліджується територіальне розширення деяких з цих держав, Балканські війни 1912 і 1913 років, Перша світова війна і мирні врегулювання 1918 року, міжвоєнний економічний та політичний кризис регіону. Після 1941 року Балкани розглядаються як поле битви між Союзними силами Осі й головними рухами опору. Більша частина книги присвячена досвіду воєнного часу, встановленню післявоєнних комуністичних режимів і долі держав з 1945 до 1980 року.

ББК 84.7

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Барбара Єлавич

ІСТОРІЯ БАЛКАН ХХ століття

Літературний редактор О. Бавдис
Науковий редактор М. В. Демченко
Художній редактор А. В. Будник
Комп'ютерна верстка О. М. Логвинчук
Коректор З. М. Клещенко

Підписано до друку з ориг.-макета 31.05.2004 р.

Формат 84 x 108/32.

Умовн.-друк. арк. 31,50. Обл.-вид. арк. 30,63

Тираж 1000 прим. Зам. 4-1185

Київ. Видавництво “Свенас”.
04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38-44, оф. 520.
тел. (044) 211-04-19, тел./факс. (044) 211-06-14
E-mail: mega@type.relc.com

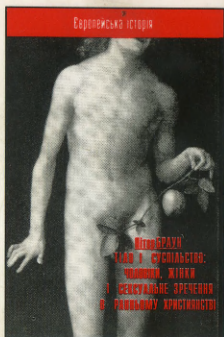
ЗАТ “ВІПОЛ”, ДК № 15
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60

Barbara JELAVICH
HISTORY
OF THE BALKANS.
TWENTIETH
CENTURY.

Видання починається з обговорення внутрішніх досягнень Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії й Сербії від 1878 року, а також румунських й південно-слов'янських націй Габсбурзької Імперії від 1867. Далі досліджується територіальне розширення деяких з цих держав, Балканські війни 1912 і 1913 років, Перша світова війна й мирні врегулювання 1918 року, міжвоєнний економічний та політичний кризис регіону. Після 1941 року Балкани розглядаються як поле битви між Союзними силами Осі й головними рухами опору. Більша частина книги присвячена досвіду воєнного часу, встановленню післявоєнних комуністичних режимів й долі держав з 1945 до 1980 рік. Перекладено за виданням: Cambridge University Press, 1983

Видавництва "СВЕНАС" та "Мегатайт" представляють перекладні книжки з серії:

Європейська історія / The European History

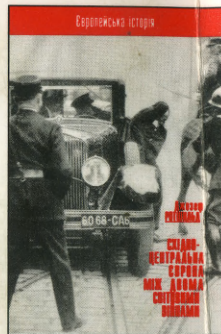
Пітер Браун
ТІЛО І СУСПІЛЬСТВО: ЧОЛОВІКИ, ЖІНКИ І СЕКСУАЛЬНЕ
ЗРЕЧЕННЯ В РАЙОНІ РАНОЇ КРИСТИАНІСТІ

Переклад з англійської,
м'яка обкладинка, 520 стор.

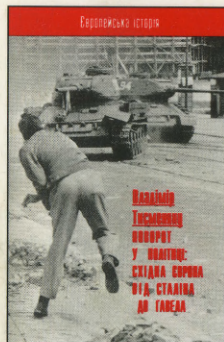
Маттіїс ван де Порт
ЦИГАНИ, ВІЙНИ ТА МИНІ
ПРИКЛАДИ НЕВРІСОРКАНОСТІ

Переклад з англійської,
м'яка обкладинка, 288 стор.

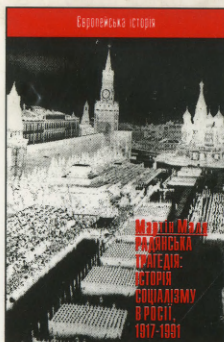
Джозеф Ротшильд
СХІДНО-ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Переклад з англійської,
м'яка обкладинка, 496 стор.

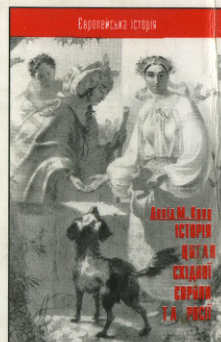
Владимір Тисменяну
ОБОРОТ У ПОЛІТИЦІ:
СХІДНА ЄВРОПА ВІД СТАЛІНА ДО ГАБСА

Переклад з англійської,
м'яка обкладинка,
336 стор.

Мартін Малія
РАДЯНЬСЬКА ТРАГЕДІЯ: ІСТОРІЯ
СОЦІАЛІЗМУ В РОСІЇ, 1917-1991

Переклад з англійської,
м'яка обкладинка, 608 стор.

Девід М. Броу
ІСТОРІЯ ЦИТАН
СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА РИСІ

Переклад з англійської,
м'яка обкладинка, 376 стор.

СВЕНАС

Е Е

ІСТОРІЯ БАЛКАН. XX СТОЛІТТЯ

Барбара Єлавіч